J. KAHK

RAHUTUSED JA REFORMID

RAHUTUSED JA REFORMID

ÜKS KÕIGI JA KÕIK ÜHE EEST

A-24229 IV

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

J. KAHK

RAHUTUSED JA REFORMID

TALUPOEGADE KLASSIVÕITLUS
JA MÕISNIKE AGRAARPOLIITIKA EESTIS
XVIII JA XIX SAJANDI VAHETUSEL
(1790—1810)

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS · TALLINN 1961

9(E)
K07

KAANE KUJUNDANUD
V. VARE

FRONTISPISS (LINOOLLÕIGE)
A. KEEREND

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
140356

Pühendan selle raamatu eesti kolhoositalurahvale, kellel on põhjust uhke olla mitte üksnes oma tänapäeva töövõitude, vaid ka oma esivanemate mehisuse üle.

LUGEJALE

Käesoleva teadusliku uurimuse kirjutamisel ei ole püütud silmas pidada ainult kitsa spetsialistide ringi nõudmisi ja vajadusi, vaid ka lugejate kõige laiemate hulkade huve. See tähendab kõigepealt, et autor on püüdnud, muidugi oma võimaluste ja oskuste piirides, anda mitte ainult teaduslikke järeldusi, mis kipuvad alati veidi kuivaks jääma, vaid katsunud igast vaadeldavast nähtusest luua ka võimalikult elava ja konkreetse pildi. Seda on tehtud, kartmata, et töö võiks ainuüksi sellepärast kaotada teadusliku uurimuse iseloomu. Alles hiljuti avaldas NSV Liidu Teaduste Akadeemia Ajaloo-osakonna akadeemik-sekretär J. Žukov Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee ajakirja «Kommunist» veergudel järgmisi tähelepanuväratavaid mõtteid. «Muide, tuleb märkida,» kirjutab ta, «et osa ajaloolaste hulgas valitseb ebaõige arvamus, mis vastandab väljendusviisi populaarsust teaduslikule sügavusele ja põhjendatusele.» Edasi juhib J. Žukov tähelepanu sellele, et parimate nõukogude ajaloolaste tööd on kirjutatud «lugejale vastuvõetavas kirjanduslikus keeles . . .» ja on seetõttu «leidnud laialdase leviku ja üldise tunnustuse kaugel väljaspool kutseliste ajaloolaste ringi . . .» [1] *Selle eesmärgi poole peaksid püüdma kõik nõukogude ajaloolased.*

Käesoleva uurimuse põhiülesandeks on välja selgitada, kuidas eesti talupojad XVIII ja XIX sajandi vahetusel võitlesid pärisorjusliku rõhumise vastu ja millist osa see võitlus etendas tolleaegse ühiskonna arengus. Kui aga on tegemist võitluse ajaloo uurimisega, siis on täiesti võimatu piirduda ainult ülevaatega ühe poole tegevusest. Peale talurahva klassivõitluse tuli sellepärast käesolevas raamatus küllaltki põhjalikult käsitleda ka valitseva mõisnike klassi poliitikat talurahva suhtes ja tsaarivalitsuse agraarpoliitikat. Järelikult ei pühenda me edaspidi tähelepanu ainuüksi sellele, kuidas talupojad võitlesid mõisnike vastu, vaid vaatleme ka, millist poliitikat ajasid mõisnikud ja tsaarivalitsus talupoegade suhtes. Valitsevate klasside agraarpoliitika võib muidugi olla ka spetsiaalse, näiteks

---

[1] *Е. Жуков, История и современность, «Коммунист», 1959. a., nr. 11, lk. 45.*

õigusajaloolise uurimise objektiks. Sel juhul analüüsitakse täpsemalt üksikuid õigusnorme, nende kujunemist ja tähendust, võrreldakse eri maade agraarseadusandlust jne. Käesolev uurimus ei sea endale ülesandeks agraarpoliitika nii sügavat analüüsi.

Miks on käesoleva uurimuse ligikaudseteks ajalisteks piirideks valitud aastad 1790 ja 1810?

XVIII sajandi viimasel aastakümnel hakkab tõusma talurahva klassivõitluse järjekordne laine, mis oma kõrgpunkti Eestis saavutab 1805. aastal, seejärel langedes. Talurahva klassivõitluse tõusule vastavad mõisnikud ja tsaarivalitsus agraarpoliitilise manöövriga. Et talupoegade poolt kohtab see uusi, veel tugevamaid rahutusi, siis jõuavad tsaarivalitsus ja mõisnikud aastail 1808—1811 uuesti arusaamisele järjekordse poliitilise manöövri vajadusest, mille vaatlemine aga käesoleva raamatu raamidesse enam ei mahu. Niisiis moodustavad XVIII sajandi viimane ja XIX sajandi esimene aastakümme talupoegade ja mõisnike võitluse ajaloos Eestis kindla tsükli, selgesti eraldatava etapi, ja neid võib niisuguse ajaliselt piiratud tervikuna ka käsitleda.

Kas võib pidada eespool iseloomustatud probleemi uurimist vajalikuks ja aktuaalseks?

Eesti töötav rahvas on oma esivanemate kannatuste ja võitlusrohke mineviku vastu alati näidanud üles suurt huvi ja lugupidamist. On iseloomulik, et 1940. aasta suvel, mil Eestis taaskehtestati nõukogude võim, meenutati talupoegade rasket elu mõisnike võimu all. Riigivolikogu poolt 23. juulil vastuvõetud deklaratsioonis maa kuulutamisest kogu rahva omanduseks öeldakse: «Aastasadasid vaevles eesti talupoeg. Teda sunniti painutama oma selga mõisnikkude ees. Ta kannatas parunite kubjaste peksu. Ei vähenenud töörahva hädad ka eesti kapitalistide võimuletulekuga... Nüüd on tulnud lõpp sellele koledale ja painajalikule minevikule.» [2]

Talupojad, kelle kannatusi ja võitlust mõisnike rõhumise vastu käesolevas raamatus käsitletakse, on hauda varisenud juba poolteist sajandit tagasi. Mõisnikele vastuhakanud talupoegi mitte üksnes ei pekstud veriseks ega saadetud asumisele, vaid ametlike ja avalike kohtuotsuste ning teadaannetega kuulutati nad halbadeks, kurjadeks ja mõistmatuteks inimesteks. Nende võitlust iseloomustati kui mõttetut mässamist. Ajaloolase õigeksmõistvat otsust pole paljude nende inimeste suhtes kuni tänase päevani langetatud. Eesti kodanlik ajalooteadus läks sellest teemast võrdlemisi ükskõikselt mööda. Alles nüüd, kui Nõukogude Eestis on tekkinud ajalooteadus, mis seisab töötava rahva teenistuses, on osutunud võimalikuks anda nende, omal ajal ametliku hukkamõistu osaliseks saanud

---

[2] *1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale, Tallinn 1960, lk. 214—215.*

kangelaste tegudele õige ning väärikas hinnang. Ja seda auvõlga ei tohi nõukogude ajaloolased lunastamata jätta.

Just viimasel ajal on selle ülesande aktuaalsus aga veelgi suurenenud. Välismaal on hakanud ilmuma raamatuid, mis püüavad ilustada ja õigustada preisi junkrute ja balti parunite ajalugu ning tegusid. Eriti Lääne-Saksamaal on asutud sellise käsitluse loomisele Baltimaade ajaloost, mis näitaks, et feodaalide ja talupoegade vastuolud pole siin kunagi olnud eriti teravad, et rõhumine, kui see kunagi üldse esines, oli ajalooliselt paratamatu ning selle tegi heaks saksa «valitseva kihi» poolt arendatud kultuuritöö jne. Sellise algusest lõpuni võltsi ajaloopildi loomise eest võitlejad räägivad varjamatult, et nad peavad seda vajalikuks võitluses marksistliku ajalookäsitlusega, ning loodavad, et ta kergendab ja valmistab ette nende kunagist tagasipöördumist oma balti «kodumaale». Niisuguse balti saksa paruni ajaloolist minevikku puhtakspeseva ajaloopildi loomisele on asunud Balti riikides kunagi tegutsenud ja Lääne-Saksa revanšistlike ringkondadega praegu seotud saksa ajaloolased. Eesti talupoegade sajanditepikkune rõhumine balti saksa mõisnike poolt ja nendevaheline võitlus kuuluvat minevikku, kinnitavad nad, ja neid küsimusi ei tohtivat «kunstlikult» meelde tuletada. «Kas me tulevikus jälle kokku saame uue ühise ajaloo loomiseks, seda ei saa veel ükski inimene öelda . . .», niisuguses maskeeritud vormis räägivad need ajaloolased Baltimaade tagasivallutamisest. «Aga kui see peaks kunagi tõeks saama, siis võib niisugune ajalookäsitlus . . . anda abi uue ühiselu loomisel tulevikus. See ongi niisuguse ajaloo-uurimise aktuaalne tähtsus.» [3] *Tundub, et kommentaarid on siin liigsed. Tuleb ainult öelda, et ka nõukogude ajaloolased mõistavad oma uurimistöö aktuaalsust ja tähtsust ning annavad vastulöögi niisugustele «saksa valitseva kihi» Balti «kodumaale» tagasipöördumist ettevalmistavatele ajalookäsitlustele.*

Käesoleva raamatu esimese illustratsiooni juures on antud ka võitlushüüe «Üks kõigi ja kõik ühe eest!», mida talupojad 1805. aastal kasutasid. Selle kohta ei saa öelda, nagu oleks see eesti talupoegade leiutatud. Samal ajal ja ka varem on seda tundnud läti, lužitsi ja saksa talupojad. Eesti talupojad on kasutanud võitluses mõisnikega samuti teisi võitlushüüdeid ja võitlevaid kõnekäände. Kui nad näiteks kättemaksuks peksid mõnda vihatud mõisakubjast, siis nad rääkisid: «Tao rauda, kuni ta kuum on.» Kui nad kutsusid üles otsustavale võitlusele elu ja surma peale, siis öeldi: «Muld on muld ja surm on surm!» Ometi valisime just sõnad: «Üks kõigi ja kõik ühe eest!», kuna need peegeldavad kõige reljeefsemalt eesti talupoegade mõisnikevastase võitluse üht iseloomustavat külge — mehisust ja vennalikku klassisolidaarsust.

---

[3] *Baltische Kirchengeschichte, herausgegeben von Reinhard Wittram, Göttingen 1956, lk. 12.*

Peale eespool nimetatud ja n.-ö. kahest poolusest koosneva põhiprobleemi tulevad käesolevas raamatus vaatluse alla ka paljud kõrvalküsimused. On selge, et põhiprobleemi õigeks mõistmiseks on vaja teada, missuguses ajaloolises olukorras ja olustikus talupoegade võitlus mõisa vastu toimus. Talupojad võitlesid mõisnike rõhumise vastu, mis väljendus eeskätt majanduslikus surves. Majanduse ning tootlike jõudude arengut tuleb teatud määral tundma õppida ka selleks, et mõista, kuidas see areng mõjutas talupoegade võitlust ja teiselt poolt, kuidas see võitlus mõjutas majanduse arengut. Kuid talupoeg võitles samuti mõnitamise ja piinamise vastu mõisniku ning tema käsilaste poolt. Tuleb tutvuda äärmiselt masendava olukorraga, milles toimus ja mis põhjustas talupoegade võitluse. Ja lõpuks peab püüdma selgeks teha, kes on õieti meid huvitavate sündmuste kangelane, eesti talupoeg? Kas ta oli tõesti selline tuim tööloom, kelleks teda pidasid tolleaegsed mõisnikud?

Kuigi meie sümpaatia ja peatähelepanu kuulub talutaredele, ei tohi me päris mööda minna ka mõisalossidest. Me ei saa täielikult mõista talupoja võitlust, kui ei tunne tema vaenlast. Me ei tohi unustada ka talupoegadesse heasoovlikult suhtuvaid eesrindlikke inimesi. XVIII ja XIX sajandi vahetusel ei astunud Eestis valitseva talumatu olukorra vastu välja ainult võitlusele tõusnud talupojad oma teivastega, vaid ka mõned selleaegsed kirjamehed oma terava sulega.

Autorit aitasid töö valmimisel esiteks Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi töötajad, kelle toetus ja nõudlik huvi teda saatsid selle töö algusest lõpuni; teiseks arhiivide, eeskätt Tartus asuva Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi töötajad, keda tal on juba kümme aastat tulnud tüüdata igasuguste vanade dokumentide otsimisega. Kolmandaks on see raamat heaks näiteks, kui viljakaks võib osutuda ajaloolase koostöö kohalike kodu-uurijatega. Olgu kõigile nendele abilistele siinkohal öeldud südamlik aitäh.

AUTOR

SISSEJUHATUS

§ 1. ALLIKAD

1805. aasta 2. oktoobril kella viie paiku pärast lõunat taganesid teomehed pärast Kose-Uuemõisa Mäe rehe juures asetleidnud kokkupõrget Kuivajõe kõrtsi juurde. Haavatud võeti kaasa. Lahinguväljale jäid ainult kuue langenu surnukehad ja raskesti haavatud Ravila talupoeg Rebase Madis. Viimane viidi kohe mõisa, kus teda hakati üle kuulama. Rebase Madiselt saadi teada vallad, kust ülestõusnud talupojad pärit olid. Ülestõusnute üldarvu aga haavatu ei teadnud. Samal päeval, 2. oktoobril, kirjutas Lõuna-Harju haagikohtunik F. Vietinghoff lühikese raporti Rebase Madiselt saadud andmetega ja saatis selle Eestimaa kubernerile Tallinna.[1] Seda tuleb pidada esimeseks dokumendiks, esimeseks allikaks Kose-Uuemõisa sõja kohta.

4. oktoobril veeresid Kose-Uuemõisa mõisa õue kaks Tallinnast saabunud suurtükki. Samal päeval andis alla suurem osa Kose-Uuemõisa talupoegi, järgmisel päeval tegid seda ka naabervaldade talupojad. Ülestõusu mahasurumist juhtivad ametnikud alustasid talupoegade ülekuulamist ja neilt andmete väljapinnimist. Nende, esialgu kohapeal Kose-Uuemõisas ja hiljem Tallinnas toimunud ülekuulamiste protokollid kujutavadki endast praegu põhilist dokumentaalset allikat ülestõusu kohta ja sellepärast on tähtis tundma õppida nende iseloomu ning tekkelugu.

Kose-Uuemõisas kuulasid allaandnud talupoegi üle ülestõusu mahasurumist juhtiv kubermanguvalitsuse nõunik parun Rosen (kes oma 4. oktoobri kirjas kubernerile märgib, et tema jaoks oli see seotud teatud raskustega, kuna ta oskas halvasti eesti keelt), fiskuse komissar Holtz, haagikohtunik Vietinghoff ja Kose pastor Striedter.[2] Talupoegade ülekuulamisele asudes olid ametnike käsutuses juba mõningad n.-ö. eelandmed ülestõusu kohta. Nad olid ülestõusu oma silmadega näinud — vaadanud pealt, kuidas teomeeste kolonn lippude lehvides mõisa peale marssis, kuidas algas, kulges ja lõppes verine võitlus Mäe rehe juures.

---

[1] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 156.
[2] Sealsamas, l. 151.

See n.-ö. visuaalne pilt kajastub ametnike kirjades kubernerile, aga eriti just parun Roseni poolt 11. oktoobril koostatud ametlikus ülevaates ülestõusust.[3] Nendest dokumentidest on ühtlasi ka selgesti näha, et ametnikud alguses ei teadnud (ja tahtsid sellepärast just ülekuulamise teel teada saada), kes ülestõusnute kolonni juhtisid ning olid aktiivsemad ülestõusust osavõtjad. Ja just selles küsimuses oli neil enne ülekuulamist õige vähe pidepunkte. Kose-Uuemõisa mõisnik Tiesenhausenile oli algusest peale silma torganud Kõlli Toomas.[4] Lõuna-Harju haagikohtunikule Vietinghofile olid 21. septembril talupoegadega peetud läbirääkimistest peale Kõlli Tooma «ninameestena» meelde jäänud ka Vabadiku Jüri ja Põua Päärna Mait. Peale selle oli ta seekord nähtavasti mõisarahva käest teada saanud kuue talupoja nimed, kelle kohta arvati, et nad olid käinud naabervaldade talupoegi võitlusele õhutamas.[5] Parun Rosenile olid 30. septembri läbirääkimiste ajast meelde jäänud mõned eriti ägedalt rääkinud talupojad (eeskätt Harmi Evart ja Türgi Tõnu).[6] Ainult need umbes kümme nime ja nende kohta käivad ebamäärased teated olidki võimude käsutuses, enne kui ülekuulamist alustati.

Kose-Uuemõisas asetleidnud ülekuulamise ajal ei valinud ametnikud vahendeid, et talupoegadelt andmeid välja pressida. Väga kujukalt räägib sellest lugu, mis juhtus Turdja Tõnu Mardiga. Kui teda Tallinnas Harju Meeskohtus üle kuulama hakati, nõuti temalt teateid Ravila teomehe Tõnu Jüri Hansu kohta, keda ta Kose-Uuemõisas toimunud ülekuulamise ajal mässujuhiks oli nimetanud. Selle peale vastas Mart, et ta üldse «ei tunne ühtki sellenimelist Ravila meest; tõsi küll, ta oli komisjonile Kose-Uuemõisas nimetanud, et üks sellenimeline mees oli mässujuht, aga seda ta oli teinud ainult rumaluse ja hirmu pärast, sest härrad olid talle peale käinud, et ta mõnda juhti nimetaks ja ta oli justkui kohtu ees seisnud — aga ta kinnitab jumala ja kohtu ees, et ta ei tunne ühtki sellist inimest ega tea, kes olid mässujuhid».[7]

5. oktoobril toodi Kose-Uuemõisa raskesti haavatud Ravila teomees Viluallika Hindrik. Kuna õige varsti selgus, et ta oma haava tagajärjel sureb, kuulati ta 6. oktoobril üle. Kõigepealt viidi ta mõisavalitseja Zeibigi tuppa, et teised haavatud ülekuulamist pealt kuulata või kuidagi mõjutada ei saaks. Ülekuulamist alustas Kose pastor Striedter, kes Hindrikule teatas, et ta varsti sureb ja jumala kohtu ette läheb. Ning kuna jumala ja mõisnike kohus olid nähtavasti ühtviisi huvitatud «mässujuhtide» nimede teadasaamisest, siis nõudis pastor Striedter, et Hindrik ära räägiks kõik, mis ta ülestõusu kohta teab. Kuid just selles küsimuses Hindrik pastori

[3] RAKA Leningradis (edaspidi RAKAL), f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 251 jj.
[4] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43 l. 59.
[5] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 65.
[6] Sealsamas, l. 50.
[7] Sealsamas, l. 228.

ja fiskuse komissar Holtzi lootusi ei täitnud. Ta nimetas õieti ainult kaht nime: Vetka Jüri, kes oli käinud Kose-Uuemõisa meeste käskjalana Ravilas, ja 30. septembril parun Roseniga rääkinud Türgi Tõnu. Need nimed olid haagikohtunikule ja parun Rosenile aga juba teada. Kõlli Tooma ja Põua Päärna Maidu kohta ütles Hindrik, et ta ei tea, kas nad olid ülestõusnute juhid. Kuid samal ajal tõusid selle surmapalavikus vaevleva inimese silme ette väga elavad pildid üksikutest ülestõusu episoodidest, mis on meieni säilinud tema ülekuulamise protokolli[8] kaudu.

Pärast ülekuulamist viidi Viluallika Hindrik uuesti Zeibigi toast ära. Samal päeval ta suri.[9]

Ülestõusu kohta püüti andmeid saada ka mõisaametnike ja -teenijate käest. Kuivajõe kõrtsi vabadik Evarti käest pinniti 5. oktoobril välja mõned «mässujuhtide» ja käskjalgade nimed, kuid jällegi oli põhiliselt tegemist samade nimedega, mis ametnikel juba teada olid.[10] Kubermanguvalitsuse käsul koostas Kaiu mõisa valitseja Heydenbluth 16. oktoobril nimekirja neist üheteistkümnest Kasvandu ja neljateistkümnest Salutaguse teomehest, kes Kose-Uuemõisa sõjast olid osa võtnud.[11]

11. oktoobril lõpetati kohalik ülekuulamine Kose-Uuemõisas ja kirjutati alla selle protokollile.[12] Esimese ülekuulamise tulemused olid üsnagi kesised. Saates 8. oktoobril grupi vangistatud ülestõusnuid Tallinna kubermanguvalitsuse käsutusse, märgib parun Rosen oma kaaskirjas, et need talupojad on k u u l d u s t e järgi peamised mässujuhid, ässitajad ja käskjalad (emissarid). Kas aga need kuuldused on õiged või valed, kirjutab Rosen, seda ei saanud kohapeal kindlaks teha.[13] Siiski oli Harju Meeskohtul, kes nüüd omakorda ülekuulamisi alustas, võimalik kitsendada oma tähelepanu väiksemale grupile talupoegadele. Ja ühe talupoja suhtes oli mõisnikest ametnikel tekkinud lootusi, et ta neile vajalikud andmed välja lobiseb. See oli 5. oktoobril vangistatud Kose-Uuemõisa talupoeg Türgi Tõnu, kes 7. oktoobril Kose-Uuemõisas ise oli palunud, et teda üle kuulataks ja siis parun Roseni ees «väga liigutatuna ja avameelselt» oma «süü» üles tunnistanud ning juba seekord õige mitme ülestõusust aktiivsemalt osavõtnud talupoja nime nimetanud.[14] Oma 8. oktoobri kirjas kubernerile palub parun Rosen, et Türgi Tõnult kohe Tallinnas käerauad ära

---

[8] Sealsamas, l. 45—46; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 282—285.

[9] Kose kiriku meetrikaraamat 1802.—1832. a., l. 106.

[10] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 51.

[11] Sealsamas, l. 60. Nimekirjas on üles loetud ka surmasaanute nimed. Hiljem kõik Kaiu talupojad ülekuulamisele ei ilmunud ja selle tõttu on vanuse ja muude iseloomuomaduste kohta säilinud andmeid väiksema arvu kaiulaste kohta (vrd. lk. 480).

[12] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 57.

[13] Sealsamas, l. 63.

[14] Sealsamas, l. 50.

võetaks, sest teda ei saadeta Tallinna mitte niivõrd kui süüdlast, kuivõrd nende teadete pärast, mida ta anda võiks.[15]

Vaevalt olid esimesed vangid Tallinna jõudnud, kui Harju Meeskohus sai 9. oktoobril kubermanguvalitsuselt korralduse hakata kohe ja kiiresti uurima Kose-Uuemõisa ülestõusu asja. Töö pidi toimuma nii hommikuste kui ka pärastlõunaste istungitena, ja kohus ei tohtinud enne laiali minna või mõne uue asja uurimist alustada, kui Kose-Uuemõisa ülestõusu asjus on langetatud otsus.[16] Samal päeval, 9. oktoobril, alustaski kohus oma tööd.[17] Algusest peale keskendati peatähelepanu nende talupoegade tegevuse uurimisele, keda kahtlustati, et nad olid ülestõusu juhid. Kõigilt ülekuulatavailt päriti andmeid selle kohta, mida tegid Kõlli Toomas, Põua Päärna Mait, Kaela Tooma Hindriku Tõnu, Pauna Madise Joosep, Siimo Jüri Hans ja Reinu Jaani Hans.[18]

Esimesena kohtu ette kutsutud Türgi Tõnu rääkis ka Tallinnas esialgu liiga palju.[19] Ta jutustas kohtule mitte üksnes sellest, mida teised talupojad (keda ta nimetas nimepidi) ülestõusu eel ja selle päevadel tegid ja rääkisid, vaid isegi sellest, mida Habaja kangur Gustav talle omal ajal oli rääkinud Raudsepa Jaagu Habajal käimisest. Liiga palju rääkis ja nimetas nimesid ka ainuke vabatalupoeg ülestõusnute hulgas — Alexander Maybaum, keda üle kuulama hakati 19. oktoobril.[20] Ta rääkis kohtunikele isegi sellest, mida talle juba pärast ülestõusu Rapla laadal oli Kuimetsa teomehe Lotso Jaani tegude kohta jutustanud Mahtra taluperemees Tilli Hindrik. Kuid kõigi ülejäänud talupoegade juures põrkasid kohtunikud vaikimise müüri vastu. Kui Põua Päärna Maidult nõuti andmeid teiste ülestõusu juhtide kohta, vastas ta, et «nad on kõik ühtviisi süüdlased ja olid seda otsustanud ka ise kohtule teatada . . .»[21] Pole säilinud andmeid, kus ja millal võtsid ülestõusust osavõtjad vastu selle otsuse oma juhte mitte välja anda ning kõik võrdselt ja ühesugust karistust kanda. Tõenäoliselt toimus see 3.—4. oktoobril, enne kui nad alla andsid karistussalgale, kellele olid abiks saadetud suurtükid. Kuid nähtavasti jätkasid nad teineteise julgustamist ja omavahelisi nõupidamisi isegi vangidena. Igatahes avastas Eestimaa kubermangu prokurör Riesemann 13. oktoobril vanglaid üle vaadates oma suureks ehmatuseks, et Kose-Uuemõisa teomehi Kõlli Toomast, Põua Päärna Maitu, Pauna Madise Joosepit ja Vana-Hindriku Jaani hoiti kõiki koos peavahis, nii et neil oli võimalik omavahel kokku leppida vastuste

---

[15] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 184.
[16] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 36 ja 39.
[17] Sealsamas, l. 121.
[18] Sealsamas, l. 132 jm. Kohtunikke ei huvitanud peaaegu üldse andmed ülestõusu ajal surma saanud talupoegade, näiteks Harmi Evarti kohta.
[19] Sealsamas, l. 123 jj.
[20] Sealsamas, l. 163 jj.
[21] Sealsamas, l. 157.

sisu suhtes.[22] Ülestõusust osavõtnud olid niisiis omavahel kokku leppinud kinnitada kohtunikele, et nad olid ülestõusu ajal ja selle eel kõiges ühel meelel ja mingite «mässujuhtide» olemasolu kohta midagi ei tea. Selle otsuse viisid nad ka ellu.

Eraldi tuleb siinkohal rääkida Kõlli Toomast või täpsemini sellest, kui osavalt Toomas end ise ja kui mehiselt teised talupojad teda kohtu ees kaitsesid. 16. oktoobril, mil Kõlli Toomas esimest korda kohtunike ette toodi, nõudis ta otsekohe, et tal käe- ja jalarauad maha võetaks. Kohtunikud hakkasidki selle peale kõhklema, sest seaduse järgi polnud lubatud ülekuulatavat raudades hoida. Käerauad võetigi Toomal maha, kuid kuna vangivalvurid seletasid, et jalaraudade kinnipaneku ja lahtitegemisega tuleb neil palju vaeva näha, siis jäeti tal jalad ahelasse.[23] Võideldes selle eest, et pääseda surmanuhtlusest[24], püüdis Kõlli Toomas kohtunikele selgeks teha, et kahtlus, nagu oleks tema teiste talupoegade juht, on langenud talle juhuslikult — ainult sellepärast, et mõisnikud olid algusest peale millegipärast just teda kimbutama hakanud.[25] Kõlli Toomale ruttasid appi ka teised tunnistajad. Toomas pole sugugi rohkem süüdi, kinnitasid kohtunikele Põua Päärna Mait ja Pauna Madise Joosep.[26] Vetka Jüri oli kohtunikele tunnistanud, et Kõlli Toomas saatis ta Ravila talupoegade juurde. Niipea aga kui nad kohtu ees silm silma vastu seati, püüdis Vetka Jüri oma sõnu tagasi võtta.[27] Reino Jaani Hans oli kohtunikele kogemata välja lobisenud, et Kõlli Toomas oli saatnud ta Ravila talupoegadelt abi paluma. Kui nad omakorda kohtu ees silm silma vastu seati, väitis Kõlli Toomas, et ta oli Reino Jaani Hansul käskinud Ravila mehed Kose-Uuemõisa kutsuda kuulama, mida haagikohtunik öise rehepeksu kohta räägib. Ja Hans ruttas otsekohe kohtunikele kinnitama, et tõepoolest mingist a b i k u t s u m i s e s t juttu polevat olnud.[28] Niipea kui Kõlli Toomas Ravila talupoja Nääri Hansuga silm silma vastu seadmisel väitis, et ta käis 29. septembril Ravilas mitte talupoegi appi kutsumas, vaid hoopis oma ärajooksnud hobust otsimas, kinnitas seda ka teine pool.[29] Silm silma vastu seadmine ehk konfronteerimine, mille valitseva klassi kohus oli välja mõtelnud, et kohtualustelt vajalikke andmeid välja pressida, muutus antud korral Kõlli Tooma ja tema kaaslaste käes relvaks mõisnike

---

[22] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 246.
[23] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 135.
[24] Formaalselt oli sel ajal Venemaal surmaotsuste langetamine keelatud, kuid mõisnikud ja tsaariametnikud teadsid väga hästi, et inimese võis tappa ka kadalipuga surnuks peksmise teel või nii, et ta kohe pärast poolsurnuks peksmist tapvale Siberi teekonnale saadeti.
[25] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 144—145, 304 jm.
[26] Sealsamas, l. 155, 175.
[27] Sealsamas, l. 198.
[28] Sealsamas, l. 212.
[29] Sealsamas, l. 234—235.

vastu. Mida rohkem Harju Meeskohtus tunnistajaid silm silma vastu seati, seda väiksemaks jäi kohtunike käsutuses olevate kindlate andmete hulk. Seda relva kasutasid talupojad muidugi ka kõigi teiste võitluskaaslaste kaitseks. Isegi need talupojad, kes alguses hirmust ja oskamatusest olid liiga palju rääkinud, võtsid silm silma vastu seadmisel palju oma sõnadest tagasi. Nii loobusid Türgi Tõnu ja Maybaum mitmest oma tunnistusest, mille nad esialgu mõne talupoja kohta olid andnud. Hiljem vastavate talupoegadega silm silma vastu seadmisel väitsid nad, et olid need andmed saanud teistelt või lihtsalt ise eksinud.[30]

Kohtunikud ei suutnud leida mingit nõu talupoegade vaikimise ja solidaarsuse rindest läbimurdmiseks. 20. oktoobril anti Harju Meeskohtule üle Viluallika Hindriku surmaeelse ülekuulamise protokoll ja 24. oktoobril Roseni poolt koostatud ülevaade. Need ei sisaldanud aga midagi uut võrreldes juba teadaolevaga.[31] Vastates kubermanguvalitsuse järelepärimisele, teatasid Kose-Uuemõisas võidelnud sõjaväeosade ohvitserid novembri teisel poolel, et soldatid mingisuguseid andmeid ülestõusu kohta anda ei oska. Ka Kose-Uuemõisa kubjas Tõnu ja Kuivajõe kõrtsmik olid kohtule andmete esitamisel silmatorkavalt tagasihoidlikud.[32]

Tolleaegsed mõisnikest kohtumehed on ise oma mälestustes tunnistanud, et meeskohtutes kasutusel olnud protsessi vorm polnud neile küllalt meele järgi, kuna see ei võimaldanud kohtualustelt talupoegadelt andmeid välja pressida. Virumaa mõisnik E. Rosen, kes alates 1806. aastast oli Viru-Järva Meeskohtu eesistujaks, meenutas kurbuse ja kadedusega seda aega, mil ta veel Alutaguse haagikohtunik oli. Haagikohtunik «uurib kiiresti ja mõjukalt, segab kohe vahele ja niipea, kui ta märkab, et süüdlane ei pea enam vastu, klammerdub ta tema külge; ka võib ta talle, kui esineb mingi ebaviisakuse avaldamine, mõned hoobid anda lasta ja nii mõjutada, et tagasihoitud ülestunnistus siiski tehakse. Nii on aga asi varsti aetud ja toorutseja läheb koju ning [ravitseb end] saunas. Meeskohtunik sellevastu on seotud seadusliku protsessivormiga, ettevaatust nõudvate eeskirjade ja väga aegaviitvate protsessiastmetega, mida süüdlane ära kasutab. Viimast lastakse sageli minema ja kutsutakse uuesti ette, tema tunnistused kirjutatakse kõik üles, tema puhul arvestatakse kõrvalisi asjaolusid, temaga seatakse vastamisi tunnistajad, mille juures nendele antakse võimalus oma sõnadega «ma ei tea» talle veelgi aega anda. Ja kuna süüdlast eeluurimise ajal ei tohi puudutada või hirmutada, siis omandab ta küllalt teadmisi, et muutuda iseenese advokaadiks ja visa ning läbimõeldud salgamise teel pääseda karistusest . . .» [33]

---

[30] Sealsamas, l. 323, 327 ja 337.
[31] Sealsamas, l. 168 ja 185.
[32] Sealsamas, l. 112—117, 186—189 ja 211. Vt. pikemalt käesolevas raamatus lk. 465.
[33] E. v. Rosen, Die sechs Decennien meines Lebens oder mein 61 ster Geburtstag, Riga 1877, lk. 187—188.

Detsembri lõpus püüdis Harju Meeskohus materjale üle anda Eestimaa Ülemmaakohtule, kuid sai nad 23. detsembril tagasi korraldusega asja veel põhjalikumalt uurida ja eeskätt üle kuulata kõik ülestõusust osavõtnud Kaiu talupojad, kes seni veel kohtu ees polnud käinud.[34] Ülekuulamise protokollidest jääb mulje, et jõukatsumisest talupoegadega juba väsinud Harju Meeskohtu liikmed täitsid seda viimast ülesannet õige formaalselt. Kaiu talupoegi kuulati üle mitte üksikult, vaid üheskoos. Ilma igasuguse kahtluse või imestuse väljenduseta kanti ülekuulamisprotokolli kõik Kaiu talupoegade jutud sellest, et nad ülestõusu eel Kuivajõe kõrtsi juures ainult pealt vaatasid, kuidas teised talupojad viiulit mängisid ja tantsisid.[35] Selle «idüllilise kõrtsistseeni» tõepärasust ei püütudki kontrollida.

Kose-Uuemõisa ülestõusust osavõtnute ülekuulamine kestis Tallinnas 9. oktoobrist kuni 18. novembrini, millise ajavahemiku jooksul esitati ülekuulatavaile täpselt 1000 küsimust.[36] Enne seda oli, nagu nägime, viidud läbi ülekuulamine Kose-Uuemõisas ja pärast seda kuulati Ülemmaakohtu nõudel täiendavalt üle veel Kaiu talupojad. Kuid millisele pinnale langesid need enam kui tuhat küsimust? Kose-Uuemõisas kuulati üle 1 kõrtsmik, 1 kõrtsmiku vabadik (mõlemad Kuivajõelt) ja 138 teomeest ülestõusust osavõtnud valdadest. Tallinnas kuulati üle 1 taluperemees, 1 rätsep, 1 kangur, 2 talutüdrukut, 1 metsavaht[37] ja 77 teomeest. Mõisnike leeri esindajaiks võime lugeda aga ainult kuut tunnistajat: 1 kubjast, 1 aidameest, 1 kõrtsmikku, 1 kõrtsmiku vabadikku, 1 mõisateenrit ja 1 suurtükiväelast. Seejuures iseloomustab tegelikult ka neid viimati nimetatud tunnistajaid (ainukeseks erandiks on mõisateener, kes aga väga vähe teadis) ilmne püüd mitte midagi rääkida ülestõusnute kahjuks. Tunnistajaid seati silm silma vastu 46 korral, kuid, nagu nägime, tuli see kohtunikele rohkem kahjuks kui kasuks.

Niisiis olid tunnistajateks põhiliselt inimesed, kes ülestõusust ise osa võtsid ja muidugi tegid kõik, et kohtu käsutusse ei satuks andmeid, mida saaks kasutada nende endi või nende võitluskaaslaste vastu. Hoolimata kõigist pingutustest õnnestus valitseval klassil Kose-Uuemõisa sõja kohta teada saada üsna vähe. Kõik see tähendab aga, et talurahva klassivõitluse selle episoodi kohta arhiivides säilinud dokumentaalne materjal mitte üksnes ei sisalda andmeid küllaltki napilt, vaid on ka väga subjektiivne ning nõuab äärmiselt kriitilist lähenemist. Meil tuleb siinjuures kriitikaga suhtuda mitte ainult mõisnike ja pastorite väidetesse, kes püüavad talupoegi kujutada mingi määratseva ja mõistuseta jõuguna, vaid ka talupoegade

---

[34] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 1.
[35] Sealsamas, l. 18.
[36] Sealsamas, l. 364.
[37] Peremees, metsavaht, rätsep, kangur ja talutüdrukud olid kohtu ette kutsutud mitmesuguste andmete tõepärasuse kontrollimiseks, mis ülekuulamise ajal olid esitatud ülestõusust osavõtnute poolt.

poolt esitatud andmetesse, kes kohtu ees seistes loomulikult püüdsid enda ja oma kaaslaste tegusid võimalikult süütutena kujutada.

Dokumendid võivad aga ajaloolisi sündmusi kujutada mitte ainult subjektiivses, vaid ka otse vääras valguses. Ajaloolised võltsingud Kose-Uuemõisa sõja sündmuste kohta ei saanud algust sugugi alles siis, kui neist hakati rääkima trükisõnas, vaid juba siis, kui neist räägiti veel ainult dokumentides. Ja algust tegi nende võltsingutega kirik, nimelt Kose pastor Gottfried Wilhelm Striedter oma kirikukroonika lehekülgedel.[38] Kui lugeda neid pastor Striedteri kroonikalisi ülestähendusi ja võrrelda neid teiste dokumentidega, kas või parun Roseni poolt koostatud ülevaatega, siis on otse raske uskuda, et neid väljamõeldisi on kirjutanud sündmustele nii lähedal seisnud mees nagu pastor Striedter, kes ju ise võttis osa kohapeal asetleidnud ülekuulamisest ja pidi olema sündmuste tegelikust käigust üsnagi hästi informeeritud. Võitlus soldatite ja talupoegade vahel puhkes 2. oktoobril stiihiliselt, kui kapten Muskein ühe talupoja toorelt enda juurest eemale tõukas ja soldatid esimestena tule avasid. Pastor Striedteri kirjelduse järgi aga algas võitlus siis, kui talupojad vastasid heatahtlike ametnike rahulikele manitsussõnadele salakavala püssilasuga. «2. oktoobril, ühel esmaspäeval, liikus talupoegade jõuk Kuivajõe kõrtsi juurest mõisa poole . . .», kirjutab pastor Striedter. Neile läks vastu parun Rosen sõduritega. «Kubermanguvalitsuse nõuniku heasoovlike sõnade peale vastati talupoegade poolt aga püssilasuga ja see tappis leitnant Philippowi; algas tõeline lahing, mille juures mõned soldatid, kapten, ülalnimetatud leitnant ja seitse talupoega kohe surma said või pärast oma haavadesse surid.»

Ka teiste talurahvarahutuste kohta säilinud arhiivimaterjalid sisaldavad meid huvitavaid andmeid küllaltki napilt. Dokumendid on äärmiselt subjektiivsed, mõjustatud nende koostajate või nende koostamise jaoks andmete andjate klassipositsioonist ja positsioonist sündmuste käigus ning nõuavad seetõttu äärmiselt kriitilist lähenemist. Säilinud andmete hulga seisukohalt võib aga kõik talurahvarahutuste kohta säilinud materjalid jagada kahte liiki. Suuremate ja teravama iseloomu võtnud rahutuste kohta, mille puhul kohalikud võimud pidasid vajalikuks «süüdlaste» väljaselgitamiseks korraldada kohtulikke ülekuulamisi, on säilinud materjale suhteliselt rohkem ja mis peaasi — ülekuulamistel antud vastuste näol on säilinud talupoegade poolt esitatud andmed sündmuste kohta. Sellelaadilised andmed on säilinud enamiku rahutuste kohta 1797. aastal, 1803. aastal Vastseliinas asetleidnud rahutuste kohta ja mõnede rahutuste ja ülestõusude koha 1805. aastal Eestimaa kubermangus (Karinu[39], Kose-

[38] ENSV Tead. Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum E 53773/4. Auszug aus Koschschen Kirchenchronik.

[39] Karinu ülestõusu kohta säilinud materjale iseloomustab nende ebatavaline piltlikkus. Dokumentides pole mitte ainult ära toodud kujukad iseloomustused ülestõusust osavõtnud talupoegade kohta, vaid ka nende poolt kasutatud relvade kirjeldused.

Uuemõisa ja Palmse). Kõigi ülejäänud rahutuste kohta, mis käesolevas raamatus vaatluse alla tulevad, nii ulatuslikku materjali säilinud pole. Dokumendid ainult fikseerivad rahutuste olemasolu, rääkimata meile neist pikemalt. Kohalikud võimud teatavad oma kirjades ja raportites ülemustele Riias, Tallinnas või Peterburis, et teatud mõisates on puhkenud rahutused. Samuti on neis kirjades juttu talurahva rahutuste mahasurumisest ning mõnikord koostatakse sel puhul ka pealiskaudne protokoll. Kõik need on aga sellised materjalid, mis valgustavad sündmusi ainult valitseva klassi positsioonilt ja sedagi õige ähmaselt. Kahjuks paremaid ja täielikumaid materjale säilinud ei ole ning materjalide selline iseloom vajutab paratamatult oma pitseri ka nende rahutuste käsitluse laadile. Nimelt sellepärast ongi näiteks pilt 1805. aasta talurahvarahutustest Lõuna-Eestis palju napim ja ebakonkreetsem kui Põhja-Eestis.

Andmete säilimise täielikkuse seisukohalt võiks talurahva klassivõitluse kohta meie käsutuses olevaid materjale võrrelda puuga, mis ajab madalamatesse kihtidesse ainult üksikuid ja peeni juuri, kuna ülalpool muutub juurte arv üha suuremaks ja nad ise jämedamaks. Vanemad materjalid talurahva ja mõisnike suhete ning klassivõitluse küsimustes on säilinud Lõuna-Eestis tegutsenud Tartu, Pärnu ja Saaremaa maakohtute ja Põhja-Eestis tegutsenud Lääne, Harju ja Viru-Järva meeskohtute arhiivifondides, ja nimelt juba XVII sajandi lõpust ja XVIII sajandi esimesest poolest alates. 1760-ndaist aastaist alates on andmeid säilinud Balti kubermangude kindralkuberneri arhiivifondis ja XVIII—XIX sajandi vahetusest alates Liivimaa ja Eestimaa kuberneride kantseleide arhiivifondides. Põhiliselt alles XIX sajandi teisest aastakümnest alates on säilinud politseikohtute — Lõuna-Eestis sillakohtute ja Põhja-Eestis haagikohtute — protokolliraamatuid. Arhiiviandmete erineva täielikkuse piirjoon on küllalt selgesti näha. Kuni XVIII—XIX sajandi vahetuseni on säilinud ainult maa- ja meeskohtute ning kindralkuberneri arhiivifondid, milledes leidub andmeid peamiselt teravamate kokkupõrgete kohta mõisnike ja talupoegade vahel. Sajandivahetusel hakkasid aga tegutsema kuberneride kantseleid, mis haagi- ja sillakohtunikelt saadud andmete põhjal registreerisid talurahva ja mõisnike vahelisi konflikte palju regulaarsemalt ja täpsemalt. See tähendab aga, et XVIII sajandil ühelt poolt ja XIX sajandi alguses teiselt poolt asetleidnud talurahva vastuhakkudest ja rahutustest haaratud mõisate arvu statistilisel võrdlemisel peab olema äärmiselt ettevaatlik, sest esimesel juhul on palju sündmusi allikates kajastamata jäänud.

Meie käsutuses olnud materjalide tugevaks küljeks võib lugeda seda, et klassivõitluse tähtsamate episoodide kohta on säilinud küllaltki põhjalikud ja kujukad andmed. Mees- ja maakohtute mahukad uurimistoimikud, mis kohtualuste ja tunnistajate vastuste näol sisaldavad ka talupoegade endi mõtteavaldusi, annavad võimalusi küllaltki sügavate kriitiliste analüüside sooritamiseks.

Eespool tutvusime nende arhiiviallikatega, mis sisaldavad andmeid talurahva klassivõitluse kohta. Need materjalid on säilinud mitmesuguste kohtu-, politsei- ja valitsusasutuste arhiivifondides, mis praegu on hoiul Riia, Tartu ja Leningradi arhiivides. Nagu nägime, tuleb nendes asutustes koostatud dokumentidesse suhtuda väga kriitiliselt. Ajaloolist tõde võime neist leida ainult aegamööda ning detailse analüüsi tulemusena.

Järgnevalt peatume põgusalt selle juures, kust ja milliseid allikaid on võimalik leida teistes meid huvitavates küsimustes.

Materjalid majanduse arengu kohta on säilinud laialipillatult mitmes arhiivis. Eestimaa ja Liivimaa kuberneride aasta-aruanded, mida koostati XVIII sajandi viimastest aastatest alates, sisaldavad andmeid viljakülvi ja saagi, loomade nuumamise, manufaktuurtööstuse arengu ja muude kubermangu majanduselu puudutavate küsimuste kohta. Need on säilinud Leningradi Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis ja Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus. Nendes leiduvate arvuliste andmete kasutamisel tuleb arvestada seda, et XIX sajandi alguse statistika pole sugugi täpne. Viimasel ajal on ajaloolaste vahel vaieldud selle üle, kas on kuberneride aruannete andmeid üldse võimalik kasutada (vt. näiteks Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы — 1958, Таллин 1959, sissejuhatus ja A. S. Nifontovi sõnavõtt). Kuid suurem osa nõukogude ajaloolasi on arvamusel, et äärmuslik skeptitsism on siiski põhjendamatu. Tõsi küll, torkab näiteks silma, et väljakülvi suuruse kohta aruannetes esitatud andmed aasta-aastalt korduvad. Ilmselt igal aastal andmeid ei kogutud, vaid kasutati vastava tabeli koostamisel eelmise aasta andmeid, kuigi kubermangu külvipind võis tegelikult olla suurem või väiksem kui eelmisel aastal. Kuid viljasaagi kohta esitatud andmed muutuvad. Nende andmete kogumisel ja esitamisel kohalikud võimud ilmselt pidasid silmas seda, kas aasta oli olnud viljakas, keskmise saagiga või oli kubermangu hoopis tabanud ikaldus. Niisiis vähemalt selles osas peegeldavad ka kuberneride aastaaruanded majanduselu tegelikku arengut, kuigi nad muidugi ei tee seda statistilise täpsusega ja me võime neid andmeid kasutada põhiliselt vaid omavahelisteks võrdlusteks. Et kuberneride aruannetes esitatud andmed viljakasvatuse kohta üldist tendentsi õigesti kajastavad, seda kinnitas ka nende andmete võrdlemine näiteks andmetega näljahädade kohta (vt. lk. 170).

Kuberneride kantseleide arhiivides Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus ja Läti NSV Riiklikus Arhiivis Riias leidub huvitavaid andmeid majanduse arengu kohta mitte ainult aasta-aruannetes. Sealt võime leida spetsiaalseid toimikuid kaupade väljaveo kohta, talurahva viljamagasinide, loomahaiguste jne. kohta. Enamasti on need andmed katkendlikud, s. t. säilinud vaid üksikute aastate kohta. Erandi moodustavad kahte paksu toimikusse köidetud ülevaated viinapõletuse arengu kohta

Eestimaa kubermangus, mis annavad täpse ja pideva ülevaate üksikute mõisate kaupa terve rea aastate kohta (1796—1837).

Huvitavaid ja põhjalikke andmeid põllumajanduse arengu kohta sisaldavad XVIII—XIX sajandi vahetusel väljaantud põllumajandusteaduslikud käsiraamatud ja ajakirjad.

Kõik eespool nimetatud allikad sisaldavad andmeid aga peaasjalikult mõisate majanduse arengu kohta. Mis puutub talupoegade majapidamise olukorda, siis selles osas tulevad meile appi XVIII—XIX sajandi vahetusel tegutsenud kirjamehed, kes kogusid nn. topograafilisi andmeid, millised materjalid on praegu hoiul Tallinna ja Riia arhiivides (vt. pikemalt lk. 52).

Kõige konkreetsemad ja tõepärasemad andmed talupoegade rõhumisest mõisnike poolt ja külades valitseva viletsuse kohta leiame neist arhiivitoimikutest, mis koostati seoses talupoegade kaebustega mõisnike peale ja on praegu säilinud eeskätt Tartu ja Riia arhiivides.

Küllaltki usaldusväärseid andmeid talurahva olukorra kohta sisaldavad ka kirikute meetrikaraamatud. Sealt võime leida täpseid andmeid selle kohta, kui palju talupoegi teatud aastatel suri ja mis põhjustel. Käesolevas töös läks korda läbi viia nn. demograafilisi uurimusi, mida meie ajaloolased on kuni viimase ajani asjatult hooletusse jätnud. Ometi on demograafilised uurimised olulised just selliste perioodide puhul, mil muu säilinud materjal on paratamatult katkendlik. Demograafilist materjali on tavaliselt säilinud rohkem ja ta võimaldab kindlaks teha, kas teatud rajoonis tähelepandud nähtused, nagu näiteks näljahäda ja sellega kaasnev massiline suremus on iseloomulikud kogu vaadeldavale territooriumile või mitte. Käesoleva raamatu kirjutamise ajal anti kirikute meetrikaraamatud parajasti üle Vabariiklikust Perekonnaseisuaktide Arhiivist Tallinnas Riiklikku Ajaloo Keskarhiivi Tartus. Seepärast oli joonealustes viidetes võimalik ära näidata ainult seda, millise kiriku meetrikaraamatuist andmed võetud on. Arhiivis on võimalik neid võrdlemisi hõlpsasti leida vastavate kirikute arhiivifondidest.

Halvem on olukord talupoegade omavaheliste sotsiaalsete suhete uurimisel. Balti mõisnike poolt rajatud nn. talurahvakohtute (kihelkonna- ja vallakohtute) materjalid on säilinud põhiliselt alles XIX sajandi teisest-kolmandast aastakümnest alates. Seetõttu polnud võimalik neid materjale käesolevas töös kasutada ja nendes küsimustes põhjalikumat ning süstemaatilisemat pilti luua.

Omapärased andmed selle kohta, kuidas Eesti külades valitsev viletsus hakkas takistama tsarismi sõjalise aparaadi normaalset funktsioneerimist, õnnestus leida Moskvast Sõja-Ajaloo Riiklikust Keskarhiivist. Samast arhiivist oli võimalik leida lisaandmeid ka talurahvarahutuste sõjalise mahasurumise kohta.

Mis puutub valitseva klassi agraarpoliitikat käsitlevatesse arhiivimaterjalidesse, siis polnud Liivimaa rüütelkonna arhiivifond autorile kätte-

saadav. Osalt kompenseeris seda puudujääki aga asjaolu, et õnnestus kasutada Leningradis võrdlemisi täielikult säilinud dokumentaalset materjali, mis oli tekkinud Balti kubermangudes talurahvareformide läbiviimiseks 1802. ja 1809. aastal loodud valitsuskomiteede tegevuse tulemusena. Peab märkima otse kurioosumina, et pärast J. Samarinit, kes avaldas oma raamatu 1876. aastal, polnud ükski ajaloolane neid materjale oma uurimistöös kasutanud (peale A. Gerneti, kes tegeles aga ainult Eestimaa kubermangu küsimustega). Ometi on aga need materjalid väga olulised, kuna nad sisaldavad ajutiselt ja mõnes küsimuses balti mõisnikega tülliläinud tsaariametnike kriitilisi tähelepanekuid ja seisukohavõtte. Eestimaa kubermangu mõisnike agraarpoliitika uurimisel olid vastava rüütelkonna arhiivimaterjalid (maapäevade protokollid, kirjavahetus jne.) autorile kättesaadavad. Kuid ühtlasi selgus, et üsna palju olulist materjali mõisnike agraarpoliitika õigeks mõistmiseks leidub ka kohalike võimude n.-ö. tavalise asjaajamise materjalides, nagu näiteks andmed senaator Zahharovi revisjoni kohta. Rüütelkonna enda dokumentides on niisugustest küllaltki olulistest küsimustest mõnikord õige põgusalt mööda mindud ja ilmselt ei ole tahetud neile liiga suurt tähelepanu pöörata.

Liivimaa kubermangus tsaarivalitsuse ja mõisnike poolt teostatud agraarpoliitika tõelise sisu ja tagajärgede mõistmiseks on käesolevas töös püütud teatud määral kasutada ka konkreetseid materjale, mis Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis õige suurel hulgal on säilinud talupoegade maade mõõtmise ja nende koormiste suuruse kindlaksmääramise kohta seoses 1804. aasta reformiga.

Nagu märgitud, on ühes dokumentide liigis, nimelt ülekuulamisprotokollides, vastuste näol säilinud ka talupoegade poolt sündmuste kohta antud andmed. Kuid rahvapoolseiks allikaiks, allikaiks, milles on kajastunud rahva h i n n a n g sündmustele, neid dokumente siiski pidada ei saa. Rahvapoolse allikana on meie käsutuses põhiliselt ainult rahva ajaloolised mälestused, mida mõnikord on kutsutud ka ajalooliseks traditsiooniks ja mille kogumisel Eestis omal ajal ära tehti suur ja tänuväärne töö.[40] Ajaloolised rahvamälestused on asendamatuks allikaks esiteks sellepärast, et nad nagu kõik rahva enda poolt loodud allikad valgustavad sündmusi rahva, rõhutud klassi positsioonilt. Teiseks seetõttu, et nad registreerivad ka selliseid nähtusi, mis valitseva klassi esindajate ja ametiasutuste poolt koostatud dokumentides peaaegu üldse ei leia kajastust või kajastuvad väga vähe — näiteks mõisatöö raskus, talupere või teomehe igapäevane toit, teoliste peksuga tagasundimine mõisapõllul jne. Kuid kui vähegi

---

[40] Rahva mälestused ja hinnang ajalooliste sündmuste ja olude kohta on säilinud muidugi ka rahvaluule (folkloori) materjalides ja neid on kasutatud ka käesolevas töös. Kuna neid andmeid sai kasutatud siiski ainult abiallikana, siis pole neid siinkohal ka pikemalt vaadeldud ja analüüsitud.

tutvuda ajalooliste rahvamälestustega, mille kogusid säilitatakse praegu Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis, siis selgub, et neil kui allikail on ka oma puudused. On ju selge, et vanu mälestusi on raske siduda mõne kindla aja või kohaga, sest nende jutustajad mäletasid tavaliselt õige ebamääraselt, millal täpselt ja kus nende poolt jutustatud «vana asi» aset leidis. Et kasutada ajaloolist rahvamälestust mõne kindla ajajärgu või sündmuse kohta, peame seda mõne teise allika abil, näiteks täpselt kuupäevastatud dokumendi abil, püüdma dateerida. Teiseks on ajaloolistel rahvamälestustel oma kindel ajaline minevikupiir — konkreetsed, selged ja usaldatavad mälestused ulatuvad ainult mälestuste jutustajate vanemate eluaega. 1920-ndate aastate lõpul ja 1930-ndate aastate esimesel poolel (mil üliõpilaste poolt korjati õige palju rahvamälestusi Eesti ajaloo kohta) kogutud mälestused ei ulatu üldreeglina kaugemale kui XIX sajandi teise veerandini. See ilmneb väga selgesti rahvamälestuste sisust. Kui Mahtra sõda 1858. aastal mäletati paljude inimeste poolt ning mälestused olid konkreetsed ja sisukad, siis Kose-Uuemõisa sõjast 1805. aastal ei mäletatud enam peaaegu midagi. Viimase näljana tunti 1868. aasta nälga, osalt ka 1843.—1844. aasta oma, 1808. aasta näljahäda ei mäletatud aga peaaegu üldse. Olukorda pärast talurahva formaalset vabakskuulutamist 1816. ja 1819. aasta seadustega mäletati väga konkreetselt ja hästi, perioodist enne seda pärinevad üksikud mälestused olid aga võtnud juba ebamääraste legendide iseloomu.

Kuidas siis oli üldse võimalik kasutada rahvamälestusi käesolevas töös, milles vaadeldavad sündmused asuvad ilmselt rahva «mälupiiri» taga?

Käesolevas töös pole rahvamälestusi kordagi kasutatud mingi nähtuse olemasolu tõestamiseks. Nähtuste või sündmuste esinemist tõestavad täpselt dateeritavad dokumentaalsed või muud liiki allikad. Rahvamälestusi on aga kasutatud, et anda neile nähtustele või sündmustele kirjeldus, iseloomustus või hinnang rahva positsioonilt lähtudes. Rahvamälestuste üleskirjutustes on märgitud korduvalt, et rahvas ei tee oma mälestustes peaaegu mingisugust vahet ajajärkude vahel enne ja pärast «vabastamist» ja rõhutab, et «üks mõisaorjus oli alati». Rida nähtusi, mis esinesid juba XVIII—XIX sajandi vahetusel, jäid püsima veel sajandi teisel veerandil ja samasuguseks jäi ka rahva suhtumine nendesse. Talupoegade julm karistamine mõisas ja nende peksmine mõisapõllul jäid püsima, samuti ka rahva viha rõhujate vastu. Ja kui paljude XVIII—XIX sajandi vahetusel langetatud kohtuotsuste lõpus on juttu talupoegade peksmisest kirikupostis, siis pole mingit põhjust, miks me ei peaks kasutama selle nähtuse iseloomustamiseks ka rahvamälestustes antud kirjeldusi ja hinnanguid, kuigi me hästi teame, et need mälestused on põhiliselt välja kasvanud alles XIX sajandi kolmanda ja talle järgnevate aastakümnete tegelikkusest.

§ 2. KIRJANDUS

Esimest korda käsitleti XVIII—XIX sajandi vahetuse talurahvarahutusi trükisõnas just aasta pärast seda, kui Põhja-Eesti talurahvas jälle kord end tsaarivalitsusele ja mõisnikele meelde oli tuletanud kogu kubermangu haaranud rahutuste ja Mahtras asetleidnud ülestõusu näol. Ühel sel ajal Tallinnas teenival ametnikul E. Iversenil, kes tundis suurt huvi ajaloo vastu ning kogus igasuguseid vanu ja kaasaegseid ajaloolisi dokumente, oli õnnestunud tutvuda parun Roseni poolt 11. oktoobril 1805 koostatud ülevaatega Kose-Uuemõisa ülestõusu käigust. 1859. aastal avaldas ta selle dokumendi küllaltki täpse ümberjutustuse Tallinnas ilmuva saksakeelse kalendri veergudel.[41] Kui parun Roseni poolt Kose-Uuemõisa ülestõusu päevadel kirjutatud kirjad ja raportid otse õhkuvad loomalikust vihast eesti talupoegadest «lojuste» vastu, siis see ülevaade on teiselaadiline dokument. Parun Roseni eesmärgiks oli anda Harju Meeskohtu liikmeile võimalikult täpne ja detailne ülevaade ülestõusu käigust, et nad sellele tuginedes saaksid ülekuulatavailt talupoegadelt võimalikult hõlpsasti vajalikke andmeid välja pinnida. Selle ülevaate lehekülgedel ei esine ülestõusnud talupojad mitte mõistuseta lojustena, vaid küllaltki ohtliku ja isegi teatud lugupidamisega segatud hirmu sisendava vaenlasena. Kui Kose-Uuemõisast saadetud kirjades räägib hirmunud ja raevunud parun, siis selle ülevaate lehekülgedel kõnelevad sündmused ise. Kõige selle tõttu on ülevaade väärtuslikuks dokumendiks ja tema publitseerimisega osutas E. Iversen eesti talurahva ajaloo uurimisele kaheldamatult teene. Omapoolseid hinnanguid Iversen ei püüdnud anda, piirdudes ainult sissejuhatava märkusega, et need «kurvastavad sündmused» pakuvad huvi kohaliku ajaloo uurijaile. Selle tõttu omab Iverseni töö põhiliselt allikat tutvustavat iseloomu, kuigi ta siinjuures ei pea kinni mingeist allikpublikatsiooni reegleist ja esitab materjali ümberjutustuse vormis. Siinjuures esineb Iversenil ka mõningaid ebatäpsusi ja vahelejätmisi, milledele on tähelepanu juhitud vastavate konkreetsete sündmuste käsitlemisel.

1904. aastal tegi Ed. Bornhöhe (Brunberg) katset «Eesti Postimehe Teaduste Eralisa» veergudel avaldada põhiliselt E. Iverseni publikatsioonile tuginevat ülevaadet Kose-Uuemõisa ülestõusust. Ta räägib selle ülevaate alguses talurahva rõhumisest mõisnike poolt, kuid väidab siiski, et kui rahvas «mitmes kohas mõisnikkude nõudmistele, kõige päält öösise rehepeksmise asjus, otsekohe vastu hakkas», siis tegi ta seda «muidugi oma enese kahjuks ja õnnetuseks».[42] Eralisa 31. numbris, kus Bornhöhe

[41] [E. Iversen], Die Excesse der Bauern in Esthland im Jahre 1805 (Eine actenmässige Darstellung), «Illustrirter Revalscher Almanach für das Jahr nach Christi Geburt 1859», lk. 33—57.

[42] [E. Brunberg], Kose Uuemõisa mäss aastal 1805 — Aktide järel kirjeldatud, «Eesti Postimehe Teaduste Eralisa», 1904. a. nr. 31 juurde.

artikkel ilmumist alustas, on märgitud, et see järgmistes numbrites edasi ilmub. Kuid tegelikult ta enam trükimusta ei näinud — nähtavasti keelati tsensuuri poolt rahvale 1805. aasta sündmuste meeldetuletamine.

Aga eesti talupojad tuletasid Kose-Uuemõisa sõda valitsevatele klassidele ise uuesti meelde 1905. aastal, kui nad tõusid võitlusele proletariaadi juhtimisel ja relvastatult, õlg õla kõrval vene tööliste ja talupoegadega. 1907. aastal ilmus esialgu ajalehe «Nordlivländische Zeitung» ja hiljem «Revalsche Zeitungi» veergudel G. von Sableri artikkel «Paralleel läti-eesti revolutsioonile 1905. aasta oktoobripäevadel».[43] Sabler märgib, et 1905. aasta revolutsiooni sündmusi olevat korduvalt võrreldud eestlaste Jüriöö ülestõusuga 1343. aastal. Kuid Sableri arvates olevat «viimasele revolutsioonile nii ajaliselt kui olude poolest palju lähedasemad» täpselt 100 aastat enne, 1805. aastal, aset leidnud talurahva rahutused. Kuigi ta küsimust üldse uurinud polnud, väidab Sabler kohe kindlalt, et 1805. aastal toimusid ainult väga lühiajalised rahutused, mis haarasid vaid õige väikest osa Eesti territooriumist. Ja lõpuks tuleb see balti saksa aadlik välja omapärase, kuid tema klassile väga iseloomuliku väitega, et nii 1805. kui ka 1905. aastal olevat rahutuste puhkemise esile kutsunud hoopiski mitte rahva rõhumine, vaid see, et valitsus asus järeleandmiste teele (1805. aastal uue talurahvaseaduse ja 1905. aastal oktoobrimanifesti väljakuulutamine). Sellega aga Sableri omapoolsed mõtted piirduvadki, sest kogu ülejäänud artikli moodustab tegelikult E. Iverseni publikatsioon, mis on ära trükitud muutmata sõnastuse, kuid veidi kaasajastatud ortograafiaga.

Aasta hiljem kasutas E. Iverseni publikatsiooni oma artikli koostamiseks tuntud kodanlik ajalehemees G. E. Luiga. Selles revolutsioonilise liikumise mõõna ja reaktsiooni pealetungi ajal kirjutatud artiklis väidab Luiga, korrates tema poolt juba seoses Mahtra sõjaga avaldatud mõtteid,[44] et eesti talurahvas on väga truualamlik ja korda austav rahvas, et ta üldse ei asuks rahutuste teele, kui valitsevad klassid oma mõtlematute tegudega teda ise sellele ei ässitaks. «Asi on selge,» kirjutab Luiga. «Inimestel ei tulnud mõttessegi mässu teha ega verd valada, vaid nad mõtlesivad ainult «keisri seaduse» järele elada, mis nende arvates kusagil peidus pidi olema ... Oleks talurahvale keegi, keda nad usaldasivad, seletanud, et seadus tõesti seesama on, mis Keisri poolt antud, siis ei oleks vastupanemist olnud ...»[45] G. E. Luiga ei tunne Kose-Uuemõisa sõja üle uhkust, vaid häbeneb seda. Talurahvas poleks pidanud võitlema mõisnike

---

[43] [G. v. Sabler], Eine Parallele zur lettisch-estnischen Revolution aus den Oktobertagen des Jahres 1905, «Revalsche Zeitung», 1907. a., 24.—27. ja 30. oktoober.

[44] Vt. J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk. 14—15.

[45] G. E. L., Kose-Uuemõisa mäss, «Eesti Kodu» (Vastutav toimetaja ja väljaandja G. E. Luiga), 1908. a., nr. 4, lk. 88.

ja neid kaitsva tsaarivalitsuse vastu, vaid laskma endale kõik «ilusti ära seletada» ja rahulikult edasi rõhumist kannatama. Luiga on oma aja ja selleaegsete eesti kodanlike poliitiliste rühmituste tüüpiline esindaja, kes arvasid, et 1905. aastal poleks üldse pidanud välja astuma, et pärast oktoobrimanifesti väljakuulutamist valatud veri oli asjatult valatud.

Kõik eespool nimetatud artiklite autorid kasutasid ainult neid faktilisi andmeid, mida oli juba sisaldanud Iverseni publikatsioon. Möödus enam kui 130 aastat, enne kui ajaloolane esimest korda läks arhiividesse uurima XVIII—XIX sajandi vahetusel Eestis asetleidnud talurahvarahutusi. See oli ajaloolane, kes selgesti tundis, et balti saksa historiograafia ja temale kaasaegne eesti kodanlik ajalooteadus läheb XIX sajandi alguse uurimisel vale teed. «Kui tuletaksime korraks meelde kirjandust Eestimaa talurahva vabastamise kohta 1802.—1816. a., siis, üksikasju puudutamata, konstrueeruvad mälus põhijooned, mis hargnevad keisrikojas, kubermanguvalitsuses ja, tolleaegses keeles, «Ritterschafti landstoa pääl» — s. o. maapäevadel ja rüütelkonna nõukogus,» kirjutas Nigolas Loone 1934. aastal. «Lisaks on meie ees terve rida seadusi ja määrusi, ikka tihedama arvu paragrahvidega ja neis järjest radikaalsemate reformidega. Võlutud sellest hoogsast arengujoonest, on uurijad ja vaatlejad siiski nagu tolleaegsedki kubernerid, nõunikud jt. paragrahvide ja diskussioonide tihnikus. Ainult kui Kose-Uuemõisa taoline suur leek lööb lõkkele või kui paberil talupoegade «kasuks» valminud määrused seni võrdlemisi rahulikkude talupoegade poolt rahutult vastu võetakse, siis pöördub tähelepanu maale.» [46] N. Loone hakkas tungima ajaloolise tõe poole, ta tahtis selgitada, kuidas rahva võitlus mõjutab valitsevate klasside poliitikat. Sel teel jõudis ta aga ainult uurida 1803. aasta rahutusi Perilas ja nende mõju agraarpoliitika arengule Eestimaal, kuna õige pea murdsid selle väsimatu ja andeka uurija maha üle jõu käiv töö ning rasked elutingimused.

Mõnes suhtes hindas N. Loone olukorda XVIII—XIX sajandi vahetuse talurahvarahutuste uurimise alal isegi veidi paremana, kui ta tegelikult oli. «Kose-Uuemõisa suur leek» nimelt ei tõmmanud endale kutseliste ajaloolaste tähelepanu. Esimestena läksid seda arhiividesse uurima asjaarmastajad. 1937. aasta mais avaldas J. Volberg ajalehe «Uus Eesti» veergudel artikli Kose-Uuemõisa ülestõusust, mille koostamisel peale Iverseni publikatsiooni oli kasutatud ka arhiivimaterjale.[47] J. Volberg annab selles üsna asjaliku ülevaate ülestõusu eelloost ja käigust. Kokkupõrget ülestõusnute ja soldatite vahel kirjeldab ta õigemini ja täpsemalt kui pärast teda kirjutanud autorid. Ühtlasi juhib Volberg esimesena tähelepanu sellistele huvitavatele asjaoludele, et kohalikud mõisnikud kartsid

[46] Nigolas Loone, «Iggaüks» ja Silmsi talupojad a. 1803, «Ajalooline Ajakiri», 1933. a., nr. 4, lk. 3.

[47] J. Volberg, 500 teosulast 200 sõjamehega võitlemas — Sõda Kose-Uuemõisas 1805. a., «Uus Eesti», 1937. a., 11.—15. ja 18.—19. mail.

soldatite ühinemist ülestõusnud talupoegadega ja nimetasid üht ülestõusnute juhtidest, Harmi Evardit, «pugatševliku hingega meheks». Reas konkreetsetes küsimustes, mida Volbergil nähtavasti polnud võimalik küllalt põhjalikult uurida, ta siiski eksib. Samuti ei tea ta peaaegu midagi Kose-Uuemõisa sõjaga samaaegsetest rahutustest mujal kubermangus.

1937. aasta lõpus hakkas ajalehe «Päevaleht» veergudel ilmuma ka M. Aitsami ajalooline romaan Kose-Uuemõisa sõja kohta, mille ta 1938. aastal andis välja eraldi raamatuna. Mihkel Aitsamit iseloomustab kõigepealt see, et kuigi ta seadis endale ülesandeks kirjandusteose kirjutamise, suhtus ta ka teema ajaloolisse uurimisse väga tõsiselt. Selles mõttes jätkas ta Eduard Vilde traditsioone. Mihkel Aitsam töötas läbi kõik sel ajal temale kättesaadavad arhiivimaterjalid.[48] Ta töötas neid läbi põhjalikumalt, kui seda tavatsesid teha mõned sel ajal tegutsenud kutselised ajaloolased. Kose-Uuemõisa ülestõusu kohtutoimiku uuris ta läbi leht-lehelt. Mis puutub kitsamalt Kose-Uuemõisa ülestõusu, siis ei õnnestunud ka käesoleva raamatu autoril meie vabariigi arhiivides midagi olulist juurde leida neile materjalidele, mida oli kasutanud juba M. Aitsam. Mõned tema poolt kasutatud arhiivitoimikud (õnneks küll ebaolulisemad) on sõja ajal Tallinna arhiivist isegi kaduma läinud. M. Aitsam polnud aga kasutanud neid arhiivimaterjale, mis on hoiul Leningradi, Moskva ja Riia riiklikes arhiivides.

Peale selle käis M. Aitsam kohapeal ajalooliste sündmuste tegevuspaikadega tutvumas ja koostas üsnagi hea Kose-Uuemõisa ülestõusu plaani.

Huvitavamaid dokumente toob Mihkel Aitsam oma romaanis ära tervikuna või katkenditena. Tema avaldas esimesena kubermanguvalitsuse nõuniku Roseni lause, milles see nimetab eesti talupoegi loomadeks.[49] Kuid peale dokumentide avaldamise ja ümberjutustamise oskas M. Aitsam nendest võetud materjaliga panna elama ka oma romaani tegelased. Suurepärase tõepärasusega on tal antud mõisnike vastu võitlusele tõusnud talupoegade võitlev, kuid samal ajal piiratud ideoloogia. Ja see õnnestus M. Aitsamil just sellepärast, et ta ei püüdnud seda ideoloogiat välja mõtelda, vaid võttis ta otseselt ajaloolistest dokumentidest. Ainult väga harva on ta oma romaani tegelaste suhu või pähe pannud mitterealistlikke, eluvõõraid mõtteid või põhjendamatuid ja õhust võetud (aga Eesti kodanliku vabariigi õhus neid 1930-ndate aastate lõpus leidus) Vene-vaenulikke väljendusi.[50] Põhiliselt on Aitsam aga keeruka küsimuse eesti talupoegade vahekorrast mõisnike võimu kaitseks kasutatud vene soldatitega lahendanud realistlikult ja õigesti. «Meie mehi on viidud soldatiks...» avaldavad

---

[48] Vt. tema poolt kasutatud arhiivimaterjalide nimekirja — Mihkel Aitsam, Eestimaa kuningas (Sõda Kose-Uuemõisas). Ajalooline jutustus, Tallinn 1938, lk. 585—586.

[49] M. Aitsam, tsit. teos, lk. 490.

[50] Sealsamas, lk. 83 ja 249.

talupojad Aitsami romaani lehekülgedel lootust, «ega nad teisel maal ometi mõisnikke hakka kaitsma. Ja kui venelased siia tuuakse, siis peaksid need samuti tegema.» [51]

Kose-Uuemõisa ülestõusu ajaloolist tausta — teisi 1805. aastal Eestimaa kubermangus toimunud rahutusi — tunneb M. Aitsam üsna hästi, igatahes palju paremini, kui need kutselised ajaloolased, kes samadel aastatel kirjutasid «Eesti rahva ajaloo». Aitsam räägib, ja pealegi üsna õigesti ning täpselt, rahutustest Roosnal, Kukeveres, Seidlas, Karinul, Orinas, Orgital ja Põllulas.[52] Esimesena tõstab ta esile Virumaal tegutsenud Jõepere Jaani huvitava kuju, kuigi ei suuda tema tegevust lahti mõtestada.[53]

M. Aitsami romaanil on aga peale paljude tugevate külgede ka nõrkused. Ei saa kahjutundeta lugeda neid kohti, kus M. Aitsam on äkki laskunud romantikasse ja laseb näiteks pärisorisel talutüdrukul taltsutatud hirve saatel põllu ääres lilli noppida.[54] Peale selle on ta romaanis eksimusi, mille tekkimine on tegelikult vägagi mõistetav. Mihkel Aitsam kirjutas romaani ega saanud kuskil, nagu seda ajaloolises uurimuses võib ja sageli tulebki teha, sündmuste käiku äkki pooleli jätta ja öelda, et ta andmete puudumise tõttu ei tea, mis edasi sündis. Ta ei võinud ühegi oma tegelase kohta öelda, et tal pole andmeid, miks see nii või teisiti toimis. Kui ta ajaloolasena mõnda seletust leida ei suutnud, siis pidi ta kirjanikuna selle välja mõtlema ja niisugustel juhtudel on eksitused vägagi mõistetavad. M. Aitsam pani tähele, et Kose-Uuemõisa teomehed ülestõusu eel ja selle ajal väga üksmeelselt välja astuvad, kiiresti üksteisele appi ruttavad ja kasutavad isegi võitlushüüet: «Üks kõigi ja kõik ühe eest.» Et kõike seda usutavaks ja kergesti arusaadavaks muuta, mõtles ta välja teomeeste—vandevendade liidu. Tegelikult oli aga asi palju lihtsam, stiihilisem ja ka ilusam. Tolleaegsetel eesti talupoegadel polnud vaja mingit vandevendade liitu, et mehiselt üksteise kaitseks välja astuda.

M. Aitsamit paelus ka dokumentides vilksatanud märkus mingisuguse «Eestimaa kuninga» olemasolust. Peab talle au andma, et ta seda kuninga ideed romaanis ei kuritarvita ega tõsta ühtegi ülestõusu juhtidest mingile «kuninga aujärjele». Kuid siiski tuleb lugeda tema poolt oma romaanile valitud pealkirja teatud määral ebaõnnestunuks, kuna ta sugereerivalt suunab tähelepanu ülestõusu sündmuste ühele, mitte kõige tähtsamale detailile ja kipub seetõttu viima eksiteele.

Ülestõusnute ja sõdurite vahel toimunud kokkupõrke kirjeldamisel ei suutnud M. Aitsam end tagasi hoida ja mõtles dokumentides säilinud väga nappidele andmetele lisaks õige keerulise strateegilise plaani. Tema romaanis antud lahingu kirjeldus, kus talupojad löövad sõdurid lausa põgenema

---

[51] Sealsamas, lk. 147.
[52] Sealsamas, lk. 125—126.
[53] Sealsamas, lk. 126—132.
[54] Sealsamas, lk. 24.

ja alles nende «teisel kaitseliinil» mõisa müüri juures pealetungijad kinni peetakse, erineb seetõttu õige tunduvalt 2. oktoobril 1805 tegelikult toimunust.

Sel viisil M. Aitsami raamatut uurides on lähenetud kirjandusteosele ajaloolise uurimuse täpsuse mõõdupuuga. Asjaolu, et selline lähenemine üldse oli võimalik, kuigi kontrolli tagajärjel ka mõningaid puudusi avastati, on tegelikult väga kõrgeks hinnanguks ajaloolisel teemal loodud kirjandusteosele. Romaan tervikuna on kirjutatud hea «ajaloolise reportaaži» täpsusega.

Kahjuks ei jäänud M. Aitsam hiljem truuks sellele meetodile, mida ta rakendas «Eestimaa kuninga» kirjutamisel. Ja niipea, kui ta loobus ajalooliste allikate põhjalikust uurimisest, hakkas ta kirjutama selliseid «ajalehesaba-romaane» nagu «Laanekotkas» ning sattus kohe nii kunstiliselt kui ka ideoloogiliselt rappa.

1941. aastal ilmus veel üks väiksem uurimus meid huvitavast temaatikast — artikkel Karinu ülestõusu kohta 1805. aastal.[55] Selle autor Lemmit Mark tegi artikli koostamisel aga vea, mida ei peaks endale kunagi lubama ükski ajaloolane. Tema käsutuses oli paks protsessitoimik, mis talupoegade vastuste näol kohtunike küsimustele sisaldas väga rikkalikku materjali. Kuid kogu sellest toimikust kasutas ta ainult motiveeritud kohtuotsust, s. t. ainult neid fakte, mida mõisnikest kohtunikud otsuse langetamiseks välja olid valinud. Ja seetõttu jätab L. Mark oma artiklis vahele sellise tähtsa ülestõusu episoodi nagu koosolek Paju kõrtsi juures. Muudest 1805. aasta rahutustest Eestimaa kubermangus teab L. Mark, vähemalt tema artikli järele otsustades, vähem kui M. Aitsam. Agraarpoliitikas orienteerumiseks soovitab ta kasutada balti saksa mõisnike üleskiitja Axel von Gerneti tööd. L. Mark ise märgib, et «Karinu-Orina sündmused iseloomustavad 1805. a. liikumist ja väärivad seetõttu teiste ajanähtuste kõrval tuntuks saamist». Selle ülesande L. Mark, üldiselt siiski täitis, hoolimata tema töö eespool nimetatud puudustest. Kui enne teda tunti juba küllaltki põhjalikult Kose-Uuemõisa ülestõusu, siis nüüd sai paremini tuntuks ka Karinu ülestõus.

Nagu näeme, kujunes historiograafiline ülevaade ajalookirjandusest XVIII—XIX sajandi vahetuse talurahvarahutuste kohta Eestis tegelikult ülevaateks kirjandusest Kose-Uuemõisa ülestõusu kohta. Loetletud kaheksast uurimusest, artiklist ja publikatsioonist olid kuus pühendatud sellele ülestõusule. Peale selle ülestõusu tunti ajaloolaste poolt veel ainult vastuhakku Perilas, Karinu ülestõusu ja tänu M. Aitsamile ka rahutusi Roosnal, Kukeveres, Seidlas, Orgital ja Põllulas. Aga XVIII—XIX sajandi vahetu-

---

[55] L. Mark, Talurahva rahutused Karinus ja Orinas 1805, «Ajalooline Ajakiri», 1941. a., nr. 3, lk. 130—139. Artikkel ilmus küll juba nõukogude võimu päevil, tema autor oli aga oma koolituse ja ettevalmistuse ajaloolasena saanud veel kodanlikus Eestis.

sel haarasid rahutused ja vastuhakud[56] Eestis rohkem kui 50 mõisa. Eesti kodanlike ajaloolaste töödes ei leidu vihjeid mitte ühelegi 1797. aastal Eestis asetleidnud rahutusele, kuigi neist on märgitud kolme juba 1904. aastal ilmunud vene ajaloolase E. P. Trifiljevi raamatus.

Agraarpoliitikast Balti kubermangudes XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel on väga palju kirjutatud, ja siinkohal on võimalik peatuda ainult sellele küsimusele pühendatud kirjanduses väljendatud põhiseisukohtade ja temas väljenduvate põhitendentside juures.

Juba XIX sajandi alguse agraarreformide ettevalmistamise ja läbiviimise ajal põrkasid ägedas poleemikas kokku erinevad arvamused nende reformide põhjuste kohta. Mõisnike huvide kaitsjad seletasid reforme aadli püüdega talurahva olukorda parandada. Mõisnikke ägedalt ründavate demokraatlike publitsistide (G. Merkel, J. Chr. Petri jt., kelle juures me peatume pikemalt lk. 224—240) teeneks ajalooteaduses võib pidada, et nad tõid sellesse esimestena idee talurahva klassivõitluse esmajärgulisest tähtsusest XIX sajandi alguse agraarreformide tekkeloos. Need autorid juhtisid oma töödes korduvalt tähelepanu sellele, et just nimelt hirm rahva võitluse ja veriste talurahvaülestõusude ees tõukas kohalikku aadlit reformide teele.

Head ja asjalikku kriitikat balti mõisnike agraarpoliitika kohta sisaldab ka 1861. aastal Berliinis anonüümselt ilmunud teos «Eestlane ja tema isand».[57] Raamatus on toodud palju statistilist materjali talupoegade olukorra kohta ning näidatud, et Eestimaa mõisnikud olid huvitatud feodaalpärisorjuslike suhete võimalikult kauasest püsima jäämisest mitte üksnes poliitilistel, vaid ka majanduslikel põhjustel.

Alates 1860-ndaist aastaist arenes balti saksa aadellik historiograafia edasi balti erikorra ümber lõkkelelöönud poliitilise ja poleemilise võitluse tingimustes. Siinjuures leidus esialgu isegi mõnede balti saksa aadellike ajaloolaste töödes kriitilisi noote kohalike mõisnike agraarpoliitika aadressil XIX sajandi alguses. Aastail 1868—1870 avaldatud artiklites Liivimaa maapäeva ajaloo kohta räägib näiteks J. Eckardt mõnes kohas küllaltki avameelselt Liivimaa mõisnike egoistlikust ja pururеaktsioonilisest hoiakust 1804. aasta talurahvaseaduse ettevalmistamise ajal.[58] Mõõdukas kriitika Liivimaa mõisnike konservatiivse enamuse aadressil jääb aga Eckardti töödes lõpptulemusena täiesti kiituse varju, mida ta jagab maa-

---

[56] Rahutuste ja vastuhakkude ernevuse ja üldse talurahva klassivõitluse terminoloogia küsimuste juures peatutakse pikemalt käesoleva raamatu lk. 249.

[57] Der Ehste und sein Herr — Zur Beleuchtung ökonomischer Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland — Von Einem, der weder ein Ehste noch dessen Herr ist, Berlin 1861; Eestlane ja tema isand — Talupoegade majandusliku korra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal — Kirjutanud keegi, kes pole eestlane ega tema isand, Tallinn 1959.

[58] [J. Eckardt], Zur livländischen Landtagsgeschichte — 3. Die Bauerverordnung von 1804 und die Verfassungsfrage, «Baltische Monatsschrift», XIX kd., 1870, lk. 84—99 ja 146—154.

päevade veidi liberaalsemalt meelestatud vähemusele. Eckardtist alates kujunes balti saksa aadellikus historiograafias kindlaks traditsiooniks ülistada Liivimaa maanõuniku Fr. Siversi tegevust.

1870-ndatel aastatel teravnes võitlus balti erikorra ümber veelgi. 1876. aastal kasutas agraarreformide ajaloo teemat selles võitluses vene publitsist J. Samarin, kes neil aastail koos teiste slavofiilidega ründas ägedalt balti sakslaste autonoomseid õigusi. Ajakirjas «Окраины России» avaldatud pikemas uurimuses «Talurahvaküsimus Liivimaal» käsitles Samarin 1804. aasta agraarreformi Liivimaal.

Balti saksa aadellikele poliitikutele püüdis Samarin vastu seada XIX sajandi alguses tegutsenud tsaariametnikke, keda ta kujutab isegi märtritena, kes lootusetus võitluses õilsa asja eest lüüa said. Peab aga ütlema, et tema käsutuses olnud küllaltki rikkalikku arhiivimaterjali oskas Samarin hästi ära kasutada balti saksa mõisnike reaktsioonilise ja omakasupüüdliku agraarpoliitika paljastamiseks. Balti saksa aadli agraarpoliitika kritiseerimisel kasutas eesti ja läti kodanlik ajalooteadus veel mitu aastakümmet Samarini pagasit.

1870-ndate aastate lõpus otsustas rühm Liivimaa aadlikke eesotsas G. Samsoniga, et mõisnike klassivõimu veel kindlamaks muutmise huvides tuleb tugevdada liitu tsarismiga. Ühelt poolt Samsoni rühmituse, mis oli nõus minema teatud kompromissile tsaarivalitsusega, ja teiselt poolt balti erikorra ortodokssete kaitsjate vahel puhkes aastail 1878—1880 äge poleemika, mille käigus puudutati ka XIX sajandi alguse agraarreformide ajaloo küsimusi. G. Samson tõstis XIX sajandi alguses läbiviidud agraarreforme esile kohaliku aadli ja tsarismi viljaka koostöö hea näitena, kuid ühtlasi väitis, et initsiaatoriks talurahva olukorra parandamise küsimuses oli tsaarivalitsus.[59] Samsoni vastu astusid välja ajaloolased H. Bruiningk ja Fr. Bienemann, kes väitsid, et kõigi reformide algatajaks oli kohalik aadel, ja kui tsaarivalitsus mõnikord vahele segaski, siis olevat see ainult segadust tekitanud või isegi reformide nurjumisele viinud.[60] Seega tõstsid balti saksa aadellikud ajaloolased ise esimest korda teravalt üles küsimuse, keda pidada XIX sajandi alguses Balti kubermangudes läbiviidud agraarreformide tõeliseks «autoriks» — kohalikku aadlit või tsaarivalitsust? On selge, et niisuguse küsimuse asetusega juhiti ainult tähelepanu kõrvale agraarreformide tõelistelt põhjustelt — tootlike jõudude arengu ja klassivõitluse küsimustelt.

Oma aadlikest esivanemate tegude häbenematu üleskiitmine Bruiningki ja Bienemanni tüüpi ajaloolaste poolt kutsus esile saksa ajaloolase Ed. Lö-

[59] Livländische Rückblicke, Dorpat 1878, lk. 38, 49 jm.; Babel in Livland, Dorpat 1879, lk. 17, 25 jm.

[60] Hermann Baron Bruiningk, Livländische Rückschau — zur Abwehr gegen «Livländische Rückblicke», Dorpat—Riga—Leipzig 1879, lk. 185 ja 196; Fr. Bienemann, «Babel» über Acten, Riga—Moskau—Odessa 1880.

ningi pahameele, kes 1870-ndate aastate lõpus oli tulnud Strassburgi ülikoolist tööle Tartu ülikooli. 1880. aastal avaldas ta ajakirjas «Baltische Monatsschrift» pikema artikli «Talurahvaseisuse vabastamine Saksamaal ja Liivimaal». Löning on esimene ajaloolane, kes võrdles Balti kubermangude agraarpoliitilist arengut muu Euroopaga. Siinjuures jõudis ta tulemusele, et Liivimaa aadlikud olid XIX sajandi alguses valinud agraarreformide võimalikest variantidest sellise, mis osutus kõige kahjulikumaks nii talurahvaseisusele kui ka üldse maa edaspidisele majanduslikule arenemisele.[61]

1870-ndate aastate lõpus arenenud poleemika käigus oli tõstetud üles palju uusi probleeme ning trükis avaldatud uusi materjale. Kõige selle tagajärjel lõi kontseptsioon aadli heategevast osast kõikuma ja vajas tugevdamist. Balti saksa aadli vastava tellimuse täitmise võtsid enda peale ajaloolased A. Tobien ja A. Gernet, kellele nende ametikohtade tõttu olid avatud ka arhiivid (A. Tobien oli Liivimaa rüütelkonna teenistuses ja võis kasutada selle arhiivi, A. Gernet töötas senatis ning võis kasutada valitsuse poolt Balti kubermangudes agraarküsimuste reguleerimiseks loodud komisjonide arhiivimaterjali). A. Tobieni kirjutatud Liivimaa aadli agraarpoliitika apologeetilise ajaloo kaks köidet ilmusid aastail 1899 ja 1911 ning A. Gerneti uurimus Eestimaa aadli agraarpoliitika ajaloost 1901. aastal.

Nii Tobien kui ka Gernet ei saanud jätta arvestamata neid osalt kriitilisi töid, mis olid juba ilmunud. Samuti oli balti aadel ise juba XIX sajandi keskpaiku uute agraarreformide läbiviimisele asudes omaks võtnud, et sama sajandi alguses läbiviidud reformidel oli ka puudusi. Kõige selle tõttu kujutavad Tobien ja Gernet oma töödes balti aadlit küll kogu ühiskondlik-poliitilist arengut käsutava demiurgina, kes soovib talurahvale ainult head, kuid ka sellise demiurgina, kel tuleb tegutseda väga rasketes tingimustes ja kes teeb mõnikord vigu. Mööda minnes peavad Tobien ja Gernet võimalikuks rääkida isegi sellistest ühiskondliku arengu faktoreist nagu majanduse areng ja talurahvarahutused. Selline lähenemisviis küsimustele ja rikkaliku faktilise materjali esitamine võib Tobieni ja Gerneti töödest esimesel pilgul jätta petliku mulje, nagu oleks tegemist akadeemiliste objektiivsete uurimustega. See mulje hajub aga otsekohe, kui tutvuda sellest perioodist pärineva arhiivimaterjali endaga ja veenduda selles, kuidas Tobien ja Gernet oskasid välja otsida ja kasutada ainult neid materjale ning fakte, mida võis kasutada oma kontseptsioonide huvides.

1909. aastal ilmus saksa ajaloolase A. Agthe uurimus maaproletariaadi tekkimise kohta Liivimaal, milles paljastati ka Liivimaa aadlipoliitikute mahhinatsioone 1804. aasta agraarreformi väljatöötamise ajal. Kuigi juba

---

[61] E. Löning, Die Befreiung des Bauernstandes in Deutschland und in Livland, «Baltische Monatsschrift», XXVII kd., 1880, lk. 127—129.

Agthe uurimuse ümber puhkenud poleemika ajal juhtis saksa ajaloolane K. Bücher tähelepanu sellele, kui subjektiivselt on ajalooliste allikatega ümber käinud A. Tobien [62], on viimase ja Gerneti uurimused veel praegugi jäänud vääramatuks autoriteediks Lääne-Euroopa kodanlikele ajaloolastele, eriti aga revanšistlikult meelestatud saksa ajaloolastele.[63]

Täiesti Bienemanni ja Tobieni vaimus kiidab Siversit ja Sonntagi oma XX sajandi alguses ilmunud töödes üles ka eesti kodanliku ajalooteaduse üks esimesi esindajaid V. Reiman.[64] 1916. aastal organiseeris eesti kodanlus talurahva vabastamise 100-aastase juubeli pühitsemise. K. Pätsu poolt sel puhul koostatud peokõne tekstis kiidetakse igati Aleksander I, kes XIX sajandi alguse agraarreformidega «külvanud kehva Eestimaa pinda kalli seemne, millest tärganud vabadus».[65]

Käesoleva sajandi alguses hakkas vaadeldava probleemi uurimisele oma viljastavat mõju avaldama marksism. Olles sunnitud osavõtu pärast 1905. aasta revolutsioonist emigreeruma, avaldas E. Vilde Berliinis ilmuvas sotsiaaldemokraatlikus ajakirjas «Die neue Zeit» artikli «Agraarsuhted eestlaste juures», milles püütakse Balti kubermangude agraarpoliitika küsimustele läheneda ajaloolise materialismi positsioonidelt.[66] Marksismi mõju on tunda ka N. Köstneri poolt 1915. aastal (ilmus 1927. a.) ja J. Kärneri poolt 1916. aastal kirjutatud töödes, milledes otsitakse XIX sajandi algul läbiviidud agraarreformide põhjusi majanduslikust arengust, pööratakse tähelepanu kapitalismi elementide sissetungile vanasse feodaalühiskonda ja tõstetakse esile talurahvarahutuste tähtsust.[67]

1930-ndate aastate lõpul loodi ka esimesed küllaltki suured mõrad Tobieni ja Gerneti teaduslikule autoriteedile. A. Tobien alustab oma Liivimaa aadelkonna agraarpoliitika apologeetilist ajalugu 1795. aasta maapäevaga. Vaevalt oli läti ajaloolane A. Altement 1938. aastal hakanud a l g a l l i k a t e, s. t. Liivimaa rüütelkonna enda arhiivimaterjalide põhjal uurima 1795. aasta maapäeva ajalugu, kui kohe selgus, et Tobieni käsitlus on kaugel ajaloolisest tõest. Juba ainuüksi see esimene samm Tobieni

---

[62] Я. З у т и с, Очерки по историографии Латвии, Часть 1 — Прибалтийско-немецкая историография, Рига 1949, lk. 209—211.

[63] Vrd. W. C o n z e, Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung (Quellensammlung zur Kulturgeschichte. Herausgeber prof. dr. W. Treue, 12. kd.), Berlin Frankfurt 1957, lk. 36 jm.; R. W i t t r a m, Baltische Geschichte — Die Ostseelande Livland, Estland, Kurland 1180 — 1918, München 1954, lk. 155—159 ja 285.

[64] V. R e i m a n, Eesti ajalugu (trükiks korraldanud cand. hist. H. Sepp), Tallinnas 1920, lk. 119 ja 120.

[65] A. T a k k i n, Eesti Esimese maailmasõja aastail, Tallinn 1961, lk. 70.

[66] E. W i l d e, Die Agrarverhältnisse bei den Esten, «Die Neue Zeit», 1905—1906, nr. 49.

[67] N. K ö s t n e r, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal, Tartu 1927, lk. 5, 27 jm.; J. K ä r n e r, Talurahva vabastamine Eestimaal — Vabastuse sajaaastaseks mälestuspäevaks, Tallinnas 1916, lk. 22, 25—26, 53 jm. Poliitikategelasena N. Köstner reetis tööliskassi huvid.

kontrollimisel näitas, et Liivimaa mõisnike läti ja eesti talupoegadele heasoovijatena kujutamiseks vaikis ta maha terved rüütelkonna suured poliitilised aktsioonid, millele omal ajal kulutati tuhandeid rublasid, valitsuse tähtsad sisepoliitilised sammud jne. A. Altementi ja XIX sajandi alguse agraarpoliitika probleeme uurinud läti kodanliku ajaloolase A. Švabe tööd näitavad, et teatud konkreetsetes küsimustes olid nad võimelised balti mõisnike omaaegseid poliitilisi mahhinatsioone ja selle agraarpoliitika ajaloo hilisemaid võltsinguid paljastama. Kuid nad ei mõistnud ega osanud seletada üksikute klasside ja poliitiliste rühmituste omavahelisi vahekordi, tsaarivalitsuse positsiooni ja poliitikat ning kui nad ei näinud talurahva kaitsjaid enam mõisnikes, siis kaldusid nad kaitsjat nägema tsaarivalitsuses. Oma varasemates töödes «hindas Švabe balti aadli agraarpoliitikat üldiselt õigesti kui läti rahva suhtes vaenulikku». Elu viimastel aastatel ühines ta aga reaktsiooniliste emigrantlike ringkondadega ja raamatus «Latvijas vēsture 1800—1914» loobub «paljudest endistest vaadetest ning ühineb reaktsiooniliste saksa ajaloolaste seisukohtadega».[68]

Niisugune Tobieni käsitluse kontrollimine, nagu seda omal ajal alustas A. Altement, on praegu kahjuks võimatuks muutunud. Teise maailmasõja lõpul röövisid saksa fašistid Riiast sealses riiklikus arhiivis säilinud Liivimaa Rüütelkonna dokumentide fondi ja see on veel praegu Läti Nõukogude Sotsialistlikule Vabariigile tagasi andmata. Kuid siiski on nii Lätis kui ka teistes Nõukogude Liidu arhiivides säilinud mõningaid materjale, mis võimaldasid prof. Zutisel, kes esimesena järjekindlalt rakendas nende küsimuste uurimisel marksistlikku teooriat, asetada tsaarivalitsuse ja balti mõisnike poolt XIX sajandi alguses läbiviidava agraarpoliitika uude valgusse. Prof. Zutis andis esimesena agraarpoliitika käsitluse niisugusel kujul, et meil ei teki kogu aeg küsimust — miks tahtsid mõisnikud või tsaarivalitsus korraga talupoegadele head tegema hakata. Kõiki agraarpoliitilisi samme ja manöövreid on seletatud majanduse arenguga ja sise- või välispoliitilisest olukorrast dikteeritud nõuetega, s. t. neile on antud marksistlik ja küllaltki ammendav seletus.

Ka Nõukogude Eestis viidi seoses uute üldkäsitluste koostamisega eesti ajaloo kohta läbi vanade käsitluste ümberhindamine ja Eesti nõukogude ajaloolased on balti aadli agraarpoliitika küsimustes jõudnud põhiliselt õigetele seisukohtadele.

Kõige sellega seoses on huvitav konstateerida järgmist ajaloolise uurimistöö tempode kiirenemist. Läti ja eesti kodanlik ajalooteadus hakkas alles oma kahekümneaastase eksisteerimise perioodi lõpul lähenema ülalnimetatud probleemidele ja nendes küsimustes jõuti ära teha vaid väga vähe. Nõukogude ajalooteadus aga jõudis umbes kümne aastaga (arvestades seda, et intensiivne uurimistöö sai tegelikult alata alles pärast Suure

[68] Я. П. Крастынь, М. И. Козин, Retsensioon raamatule Arveds Švabe, Latvijas vēsture 1800—1914, Stockholm 1958, «История СССР», 1960, № 4, lk. 192.

Isamaasõja lõppemist) mitte üksnes läheneda nendele probleemidele, vaid on juba õige mitmes küsimuses need lahendanud. Siinjuures polnud lähtepositsioonid sugugi eriti soodsad. Töö alguses tulid nõukogude ajaloolaste kaadrid alles luua ja vastavad uurimisasutused organiseerida. Töö tempo kiirenemisele aitas kahtlematult kaasa eeskätt see, et nõukogude ajaloolaste käsutuses oli ajaloo uurimise marksistlik meetod.

Igas ajaloolises uurimuses on peale põhiprobleemi ka oma kõrvalprobleemid, mida uurija ei jõua lahendada, kuid mida käsitlemata pole võimalik põhiprobleemile õigesti läheneda. Käesolevas uurimuses võiks selliste kõrvalprobleemidena märkida küsimusi antifeodaalsetest talurahvarahutustest Eestis enne ja pärast vaatluse alla võetud perioodi, põllumajanduse arengut ja talurahva olukorda XVIII sajandi teisel poolel ja XIX sajandi algul. Nende kõrvalprobleemide puhul pole vajadust anda pikemaid historiograafilisi ülevaateid nende küsimuste uurimisel seni tehtud töö kohta. Siiski on vaja lühidalt ära märkida, kuidas seni tehtud töö soodustas (või senise töö puudulikkus raskendas) nende kõrvalküsimuste selgitamist, ja puudutada sellega seoses põhiliselt ainult ajalooteaduse viimaseid saavutusi nende küsimuste valgustamisel.

Talurahvarahutuste uurimisel on väga tähtis võrrelda neid teiste feodalismi perioodil toimunud rahutustega. Selles küsimuses oli võimalik tugineda suurele tööle, mille omal ajal 1840-ndate aastate talurahvarahutuste uurimisel tegi ära Hans Kruus. Samuti oli võimalik kasutada viimasel ajal 1858. aasta rahutuste uurimise alal tehtud töö tulemusi. Suureks abiks oli läti nõukogude ajaloolase M. Stepermani töö talurahvaliikumise kohta Põhja-Lätis ja Lõuna-Eestis 1750.—1784. aastail, mille tulemused ta avaldas oma 1956. aastal väljaantud doktoritöös. Lõpuks tuleb märkida, et ka prof. J. Zutis oma ülevaadetes Läti ajaloo kohta XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses, mis põhiliselt on pühendatud küll majanduse arengu ja agraarpoliitika probleemidele, märgib ära ka paljud sel ajal Eestis asetleidnud talurahvarahutused.

Veel suuremat tänu võlgneme läti nõukogude ajaloolaste tööle põllumajanduse ja talurahva olukorra küsimuste uurimisel. Nende poolt viimastel aastatel tehtud töö võimaldas palju tööjõudu ja energiat, mis muidu oleks kulunud nende kõrvalküsimuste selgitamisele, pühendada põhiprobleemi uurimisele. Põllumajanduse arengu ja talurahva olukorra küsimused, millede uurimisel kodanluse võimu lõpuaastail paremal juhul suudeti ainult ülesandeid püstitada, on nüüd tänu nende ajaloolaste tööle vähemalt Lõuna-Eesti osas muutunud palju selgemaks. M. Stepermani teeneks tuleb lugeda, et ta andis meile elava ja konkreetse pildi põllumajanduse arengust ja talupoegade olukorra halvenemisest Liivimaal (ja sealhulgas ka Lõuna-Eestis) XVIII sajandi keskpaiku ja teisel poolel kuni umbes 1784. aastani. Prof. J. Zutis selgitas välja põhijooned ja põhiresultaadid selles arengus, mille tegid läbi põllumajandus ja talupoegade olukord XVIII

sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses. Jätkates tema tööd muutis teine läti ajaloolane M. Ābolin̦a selle pildi veelgi konkreetsemaks ja elavamaks. Siinkohal ei saa märkimata jätta ka tööd, mida selle perioodi põllumajanduse arengu uurimisel on ära teinud eesti ajaloolane L. Loone ja läti ajaloolane H. Strod ning eesti talurahva õigusliku olukorra uurimisel õigusajaloolane A. Traat.

Nende küsimuste (valitseva klassi elu-olu ja kultuur, kirikupoliitika ja ühiskondlik mõte) historiograafiat puudutame vajaduse piirides vastavates peatükkides ja paragrahvides.

Juba pärast käesoleva raamatu käsikirja valmimist ilmusid trükist L. Loone ja J. Konksu tööd, mis puudutavad XVIII—XIX sajandi vahetuse agraarajalugu Põhja-Eestis.

L. Loone juhib oma artiklis [69] tähelepanu mõnedele huvitavatele dokumentidele, mis on seotud Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse tekkelooga. Kahjuks pole ta aga siinjuures märganud, et tsaari õukondlased laenasid nende dokumentide koostamisel õige palju ideid selleaegsete progressiivsete publitsistide töödest.[70]

J. Konks kogus oma raamatu [71] kirjutamiseks suure hulga materjali Põhja-Eesti põllumajanduse, põllumajandussaadustega kauplemise, majanduslike olude (ikaldused, viljahinnad, valitsuse kaubanduspoliitika jms.) ja kohaliku administratsiooni struktuuri ning tegevuse kohta. Selle suure töö eest jäävad ajaloolased temale alati tänulikuks. Hea ülevaade on antud põllumajandusliku tootmise kiirest kasvust XVIII sajandi lõpul ning seda tinginud tegureist ja põllumajanduse arengust kriisiolukorras XIX sajandi esimesel aastakümnel.

Talurahva olukorra kohta on J. Konksu raamatus toodud küllalt palju materjali. Kuid kahjuks on talurahva olukorda käsitlevas töös täiesti mööda mindud sotsiaalse diferentseerumise küsimusest ega ole sõnagi öeldud talurahva eri kihtide vahel juba sel ajal valitsevatest sotsiaalsetest vastuoludest. J. Konks pole millegipärast arvestanud ka mõnede sama küsimuste ringiga tegelnud nõukogude uurijate (O. Ibius, L. Loone) senist tööd.

Põhjaliku ülevaate on J. Konks andnud kohalike ja keskvõimude võitlusest talupoegade põgenemise vastu. Küllaltki täielik ülevaade on toodud XIX sajandi alguses Põhja-Eestis kehtima pandud talurahvaseaduste tekkeloost, sisust ja iseloomust. Nendes küsimustes on ajaloolased nüüd lõp-

---

[69] L. Loone. Lisandeid talurahva pärisorjusest vabastamise uurimisele Eestis, Eesti NSV ajaloo küsimusi I — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 87, Tartu 1960, lk. 114—134.

[70] Lähemalt sellest vt. lk. 534—536.

[71] J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 96, Tartu 1960.

likult vabanenud vajadusest kasutada faktiliste andmete leidmiseks A. Gerneti raamatut, kuna J. Konks esitab oma raamatus pikemate või lühemate ümberjutustuste kujul p e a a e g u k õ i k dokumendid, mis sisaldavad andmeid aadli ja tsarismi agraarpoliitikast.

Agraarpoliitika küsimuses täiendavad eesti ja läti nõukogude ajaloolaste uurimused teineteist vastastikku. M. Ābolina esitas väga huvitavaid andmeid selle kohta, kuidas mõisnikud ise «koduste vakuraamatute» koostamise teel asusid talupoegade koormiste küsimust reguleerima. Kuid ta jättis astumata viimase sammu ega näidanud, kuidas sellest protsessist otseselt kasvas välja 1804. aasta agraarreform. J. Konks leidis arhiivides palju andmeid, mis paljastavad Põhja-Eesti aadli agraarpoliitika omakasupüüdlikku ning reaktsioonilist iseloomu. Kuid mõnes küsimuses satub ta nende dokumentide mõju alla, milles on palju juttu kohaliku aadli ja keskvalitsuse vastuoludest, ning kaldub oma järeldustes neid vastuolusid üle hindama.

J. Konksu raamatu ilmumine võimaldas käesolevat tööd majanduse arengu ja agraarpoliitika osas mitmeski kohas täiendada ja täpsustada. Samuti on nüüd veelgi enam põhjendatud, et neile küsimustele, mis on käesoleva uurimuse seisukohalt kõrvalprobleemideks, pühendatakse selles raamatus Põhja-Eesti osas suhteliselt vähe ruumi.

Oma raamatus annab J. Konks ülevaate ka 1796.—1807. aasta rahutustest Põhja-Eestis ja iseloomustab nende rahutuste käsitlemist kui üht oma raamatu viiest ülesandest.[72] Sellega seoses võib kerkida üles küsimus, kas on üldse vajalik ka käesolevas raamatus nende rahutuste juures peatuda? Vastuseks võib öelda järgmist. Eesti talurahva klassivõitluse ajaloost üldise pildi saamiseks ja tema ajaloolise tähtsuse selgitamiseks tuleb see dokumentide põhjal läbi uurida kogu Eesti ulatuses, ei ole võimalik temast kunstlikult välja rebida ja eraldada teatud osasid — käsitleda näiteks rahutusi ainult Lõuna-Eestis ja Põhja-Eesti käsitlemata jätta.

Oma raamatu sissejuhatuses märgib J. Konks ainult ühe lausega, et dokumentidesse tuleb suhtuda kriitiliselt.[73] Vähene tähelepanu allikakriitikale tuleb kohati ilmsiks ka käsitluses. Seal, kus on tegemist nõrgemate rahutustega ja talupojad oma tegusid eriti ei salga, vastab J. Konksu käsitlus ajaloolisele tõele. Ülestõusude puhul pole ta aga mõisnike terrori tingimustes koostatud dokumentidesse suhtunud küllalt kriitiliselt ja eksib üsnagi olulistes küsimustes, mistõttu töö ei anna 1805.—1807. aasta rahutustest Põhja-Eestis päris õiget pilti.

Nõukogude ajalooteadus on läti ja eesti talurahva ajaloo uurimisel XVIII ja XIX sajandi vahetusel juba palju saavutanud. Kuid nende saavutuste foonil kerkivad selgesti esile seni lahendamata ülesanded. Eesti talu-

---

[72] Sealsamas, lk. 5.
[73] Sealsamas, lk. 11.

rahva ja tema antifeodaalse võitluse ajalugu sellel perioodil pole seni veel uuritud tervikuna, vaid n.-ö. kubermangude kaupa (läti nõukogude ajaloolased Lõuna-Eesti osas, mis kuulus Liivimaa kubermangu; eesti nõukogude ajaloolased ainult Eestimaa kubermangus, s. t. Põhja-Eestis). Vähe on tähelepanu pööratud talurahvale endale — tema antifeodaalse ideoloogia analüüsimisele ning talurahva klassivõitluse tugevate ja nõrkade külgede väljaselgitamisele. Lõpuks pole spetsiaalselt jälgitud klassivõitluse mõju valitsevate klasside poliitikale.

Osalt püütakse neile küsimustele vastust leida käesolevas töös.

§ 3. MEETODIST

Milliste teoreetiliste seisukohtade ja üldistavate järeldusteni oli käesoleva teema uurimisel jõudnud kodanlik ajalooteadus?

Mõisnike vastu võitleva talurahva teod ja tema osa ajaloolises arenguprotsessis olid nii paljurääkivad isegi valitseva klassi esindajate ja organite poolt koostatud dokumentides, et seda ei saanud tähele panemata jätta nende dokumentidega põhjalikumalt tutvuvad ajaloolased. Talurahva klassivõitluse tähtsusele juhtis tähelepanu eesti kodanlik ajaloolane N. Loone, kellest rääkisime eespool. Iseloomustades ühes 1937. aastal peetud kõnes neid jõude, mis määrasid ühiskonna arengu XVIII ja XIX sajandi vahetusel, jagas läti ajaloolane J. Vīgrab nad kahte gruppi: 1) majanduse ja poliitika arenguga püstitatud nõudmised, 2) kohalikud mõisnikud, vene valitsus ja tema ametnikud, valgustusfilosoofia pooldajad ja talurahvas ise. Teise gruppi kuuluvatest arenguteguritest pidas Vīgrab kõige otsustavamaks ja määravamaks viimast — «nende jõudude hulgas, mis viisid lõpuks XIX sajandi alguses pärisorjuse kaotamisele, on esimesel kohal läti ja eesti talupojad . . .» [74]

Kuid ka need üksikud ajaloolased, kes niisuguste tegurite mõistmiseni jõudsid, ei osanud neid näha vastastikuses seoses, ei saanud aru, et need moodustasid ühiskondlik-majandusliku süsteemi, mis allus oma arengus kindlatele seaduspärasustele. Ajalooline materialism — meetod, mida kasutavad nõukogude ajaloolased, — mõistab aga inimühiskonda pidevalt areneva organismina, mis sisaldab endas majanduslikke, poliitilisi ja ka vaimseid suhteid nende sisemises vastastikuses seoses.

Ajalugu koosneb arvutu hulga inimeste poolt toimepandud tegudest. Kuid läbi tuhandepalgelise juhuslikkuse rajavad endale vankumatu kindlusega teed marksismi poolt avastatud seaduspärasused. K. Marx ja

---

[74] Juris Vīgrabs, Aufgaben und Ergebnisse der Erforschung der Lage der Bauern in Livland und Estland im XVIII Jahrhundert, Pirmā Baltijas vēsturnieku konference, Rīgā 16.—20. VIII 1937, Rīgā 1938, lk. 500.

Fr. Engels näitasid, et inimesed ei tee ajalugu nii, nagu neile pähe tuleb, vaid nii, nagu nõuavad objektiivsed, nende tahtest mitteolenevad ühiskonna arengu seadused. Inimeste individuaalsed tahted põrkavad ühiskonnas kogu aeg kokku. «Ainult harva toimub see, mida sooviti; enamasti aga põrkavad paljud inimeste poolt seatud eesmärgid omavahel kokku ja käivad üksteisele vastu ...» kirjutab Fr. Engels. «Nii tekitavad arvutute üksiktahtmiste ja üksiktoimingute kokkupõrked ajaloo alal seisundi, mis on täiesti analoogiline teadvusetus looduses valitsevale seisundile. Tegudel on teatud soovitud eesmärgid, aga tagajärjed, mis neil tegudel tegelikult on, ei ole sugugi soovitud, või, kuivõrd nad ka ülesseatud eesmärgile algul näivad vastavat, on nende tagajärjed lõpuks siiski hoopis teistsugused kui sooviti ... Kus aga pealispinnal toimub juhuse mäng, seal valitsevad seda alati seesmised varjatud seadused, ja asi seisab ainult selles, et need seadused tuleb avastada.»[75]

Ühiskondliku elu arenemise põhisuunad ja tagajärjed määrab ära inimeste ühiskondlik olemine, s. t. ühiskondlik tootmine ning need inimestevahelised suhted, mis kujunevad tootmisprotsessis. Ka käesolevas raamatus oleme püüdnud niisugustele küsimustele, nagu: mis määras mõisnike agraarpoliitika olemuse või millest kasvas välja talurahva ideoloogia, otsida vastust just inimeste ühiskondliku olemise sfäärist. Kõiki neid erinevaid majandusliku, poliitilise ja vaimse elu ning teisi faktoreid, mis määrasid ühiskondliku arengu XVIII ja XIX sajandi vahetusel, oleme püüdnud aga vaadelda tihedas omavahelises seoses.

Ajalooline materialism õpetab, et rõhutute klassivõitlus ja majanduslik areng mõjutavad teineteist kõige tihedamalt. Talurahva klassivõitlus üksi ei vii võiduka revolutsiooni ja feodaalide võimu kukutamiseni. Kuid ka siis, kui talurahva klassivõitlus sunnib mõisnikke feodaalset ekspluateerimist veidi piirama või reglementeerima, mõjub see soodsalt majanduse arengule ja «kergendab kapitalistliku kaubatootmise väljakasvamist lihtsast kaubatootmisest, mis sajandite jooksul oli teenindanud feodalismi ... Isegi seal, kus rõhutud klassi võitlus ei saa viia võidule, kujutab ta endast siiski ajaloolise arengu võimsat liikumapanevat jõudu, soodustades üleminekut enamarenenud ekspluateerimisvormidele, mis omakorda kiirendab ja kergendab üleminekut uutele sotsiaal-majanduslikele formatsioonidele.»[76]

Käesoleva sissejuhatuse alguses vaatlesime dokumente, mille kohta võime õigusega öelda, et nende lehtedelt kostab lugejale ahelate kõlinat ja surijate oigeid. Kõlli Toomas ilmub Harju Meeskohtu ülekuulamis-

---

[75] F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp. Raamatus: Karl Marx ja Friedrich Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., Tallinn 1960, lk. 322.

[76] И. С. Кон, О действии экономических законов в антагонистических формациях, «Вопросы истории», 1954, № 5, lk. 121—122.

protokolli lehekülgedele käeraudu ja jalaahelaid kõlistades, millede äravõtmist ta nõuab. Viluallika Hindriku ülekuulamise protokolli on kantud surmavalt haavatu viimased sõnad. Neid ülekuulamisprotokolle uuriv nõukogude ajaloolane on õieti väga raskes olukorras. Ühelt poolt tahaks ta võimalikult palju teada saada ja soovib, et ülekuulatavad rohkem sündinust räägiksid. Teiselt poolt soovib ta, tundes kaasa klassivaenlase käes hädasolevatele talupoegadele, et nad suudaksid oma tegusid varjata ja nii pääseda karistusest.

Kodanliku ajalooteaduse teoorias rõhutatakse, et ajaloolane peab olema absoluutselt objektiivne, s. t. ta ei tohi kaasa tunda ühelegi tema poolt uuritavale isikule või ühiskondlikule rühmitusele. Kõigepealt tuleb märkida, et peaaegu kõigi kodanlike ajaloolaste tööd kujutavad endast tegelikult selle printsiibi rikkumist ja tema ohvrikstoomist kas klassi- või rahvuslikele huvidele. Selle printsiibi rakendamine oleks üldse võimalik võibolla siis, kui omal ajal oleksid ajaloolised dokumendid koostatud objektiivselt. Marksism nõuab ajalooliste nähtuste objektiivset uurimist, kuid ei ühenda seda nõuet variserliku kinnitusega, et uurija ei tohi siinjuures kaasa tunda ühele võitlevaist pooltest. «Kui teatav õpetus,» kirjutab V. I. Lenin marksismi ja tema kasutamise kohta Venemaa ühiskondlik-majandusliku arengu ajaloo uurimisel, «nõuab igalt ühiskonnategelaselt tegelikkuse ja selle tegelikkuse pinnal mitmesuguste klasside vahel kujunenud suhete halastamatult objektiivset analüüsi, — siis millise ime abil saab teha siit järeldust, et ühiskonnategelane ei tohi ühele või teisele klassile sümpatiseerida, et see talle «ei sobi»? Naeruväärne on siin tohtimisest rääkidagi, sest iga elav inimene *peab paratamatult asuma* ühe või teise klassi *poole* (kui ta nende vahekordadest on aru saanud), peab paratamatult rõõmustama antud klassi edusammude üle, peab paratamatult kurvastama tema ebaõnnestumiste pärast . . .» [77]

Antud konkreetse uurimisteema kohta on säilinud peaaegu eranditult valitseva klassi poolt koostatud dokumendid, mis rõhutud klassi tegevust maha vaikivad või seda alandavas valguses näidata püüavad. Kui nende dokumentide uurimisel hetkekski nõrgendada valvsust mõisnike, mõisnikest ametnike ja tsaarivalitsuse suhtes, kelle poolt me kogu aeg kardame igasuguseid võltsinguid ja mahhinatsioone, siis satuksime otsekohe eksiteele. Samal ajal ei tohi hetkekski loobuda pingutustest leida allikaid rahvahulkade endi tegevuse või nende suhtumise kohta teatud ajaloolistesse nähtustesse või leida vastavaid andmeid ametlike dokumentide n.-ö. ridade vahelt. Käesoleva uurimuse autor ei kavatsegi varjata oma sümpaatiat rõhutud eesti talurahva vastu ja antipaatiat balti mõisnike ja tsaarivalitsuse suhtes ning leiab, et selline suhtumine teda just abistas võitluses ajaloolise, o b j e k t i i v s e tõe eest.

---

[77] V. I. L e n i n, Teosed, 2. kd., lk. 477.

Käesolevas raamatus uurimisele võetud talurahva klassivõitlus mõisnike vastu ei viinud XVIII ja XIX sajandi vahetusel revolutsioonile, kuid tekitas siiski segadust valitseva klassi ridades ja sundis teda asuma reformide teele. Nimetatud ajaloolise situatsiooni uurimisel ja lahtimõtestamisel võib meile abiks olla V. I. Lenini õpetus revolutsioonilisest situatsioonist ja nimelt põhiliselt see osa, mis räägib neist revolutsioonilistest situatsioonidest, mis tegelikult ei viinud revolutsioonide puhkemisele. V. I. Lenin räägib oma töödes, et revolutsiooniline situatsioon kujunes Saksamaal 1840-ndatel ja 1860-ndatel aastatel, Venemaal XIX sajandi 50—60-ndate aastate vahetusel, aastail 1879—1880 ja XX sajandi alguses.[78] Ühes oma töös märgib Lenin, et õpetus revolutsioonilisest situatsioonist on kasutatav «kõigil revolutsiooni ajastutel Läänes . . .»[79] Niisiis on V. I. Lenini õpetus revolutsioonilisest situatsioonist küllaltki laiahaardeline ja tema looja ise on seda rakendanud nii feodalismi kui ka imperialismi ajastu hoopis erinevates maades asetleidnud sündmuste seletamiseks. Siinjuures tuleb aga kohe rõhutada, et revolutsioonilisest situatsioonist kui niisugusest Eestis XVIII—XIX sajandi vahetusel pole õigust rääkida juba sel lihtsal põhjusel, et tol ajal Eestis revolutsiooni puhkemise reaalset võimalust ei olnud. Antud juhul tähendab revolutsioonilise situatsiooni õpetuse kasutamine, mis on loodud tunduvalt tugevama klassivõitluse nähtuse kohta, sellest abi otsimist nõrgema, kuid talle teatud määral s a r n a s e nähtuse seletamiseks. Sellist meetodit on kasutanud ka V. I. Lenin ise ja just nimelt seoses revolutsioonilise situatsiooniga Venemaal XIX sajandi keskpaiku. Ta rõhutab, et kuigi võrreldes XX sajandi algusega oli revolutsiooniline võitlus XIX sajandi keskel palju nõrgem, võib ka selle lahtimõtestamisel kasutada õpetust revolutsioonilisest situatsioonist. «Tõsi küll, meie praeguselt seisukohalt,» kirjutab Lenin 1901. aastal, «on veider kõnelda revolutsioonilisest «parteist» ja tema pealetungist 60. aastate algul. Neljakümneaastased ajaloolised kogemused on suuresti tõstnud meie nõudlikkust selles suhtes, mida võib nimetada revolutsiooniliseks liikumiseks ja revolutsiooniliseks pealetungiks.»[80] Ühtlasi on see Lenini poolt rakendatud metoodiline võte suurepäraseks näiteks marksismile iseloomulikust ajaloolisest lähenemisest nähtustele, mille puhul arvestatakse, et varasematel perioodidel polnud ühiskondlik areng veel jõudnud nii kaugele, et me võiksime tema esindajailt nõuda kas teoreetiliselt järjekindlaid revolutsioonilisi seisukohti või hästi organiseeritud klassivõitlust. Näitena selle kohta, kuidas nimetatud printsiibi vastu pahatihti eksitakse kodanlike ajaloolaste poolt, võib tuua läti aja-

---

[78] V. I. L e n i n, Teosed, 4. kd., lk. 378; 5. kd., lk. 27; 19. kd., lk. 194—195 ja 230; 21. kd., lk. 188 ja 205; 31. kd., lk. 64.

[79] V. I. L e n i n, Teosed, 21. kd., lk. 188.

[80] V. I. L e n i n, Teosed, 5. kd., lk. 26.

loolase P. Bērzinši väite, kes nimetab Kauguri ülestõusu 1802. aastal läti põllutööliste esimeseks hästi organiseeritud streigiks.[81]

Tehes niisiis selget vahet Eestis XVIII—XIX sajandi vahetusel valitsenud olukorra ja tõelise revolutsioonilise situatsiooni vahel võime siiski konstateerida neil ka ühiseid jooni ja nende ühiste joonte seletamisel abi leida revolutsioonilise situatsiooni õpetusest.[82]

V. I. Lenin märgib, et revolutsioonilist situatsiooni Saksamaal 1840-ndail aastail iseloomustas nii üldine rahulolematus, et kõik, isegi paljud nii oma päritolult kui ametilt valitseva klassi leeri kuuluvad inimesed «tahavad tegelda poliitikaga, kõigis keeb opositsiooniline pahameel valitsuse vastu . . .» [83] Revolutsioonilise situatsiooni ajal, märgib Lenin Venemaa kohta 1905. aastal, esineb «käärimine vaimulikkonna hulgas, tema püüdlus uute eluvormide poole . . .» [84] Samasuguseid nähtusi märkame ka Balti kubermangudes XVIII—XIX sajandi vahetusel. Kui just mitte valitsust, siis vähemalt valitsevat klassi hakkavad äkki ründama õpetlased, kes end enne ja ka pärast poliitilisest võitlusest kõrvale hoiavad, ja isegi selline poliitiline kameeleon nagu näitekirjanik A. Kotzebue. Samal ajal aga hakkab balti luteriusu kirik otsima «uusi eluvorme» — kindral-superintendent Sonntag hakkab võitlema selle eest, et kirikute eest koristataks tsiviliseeritud maailma silmis juba liiga häbistavaks muutunud peksutulbad ja kiriku osa talupoegade karistamise juures piirduks edaspidi rohkem «sõnalise osaga». Nagu juba revolutsioonilise situatsiooni puhul, nii on meil ka XVIII—XIX sajandi vahetusel Eestis tegemist rahvaga, kelle talumatu olukord on viinud kannatuse piirile.[85] Jällegi võib mõlema olukorra kohta pidada kehtivaks võitlevate rahvahulkade otsustava osa allakriipsutamist, mida Lenin on teinud oma klassikalises formuleeringus: ülemkihid ei *saa* enam võimutseda ja valitseda endist viisi, aga *«alamkihid ei taha* elada endist viisi».[86]

---

[81] P. Bērzinš, Zemnieku nemieri Kauguros 1802. g., «Latvijas vēstures institūta žurnāls», 1937. a., nr. 4, lk. 563.

[82] Samasugust metoodilist võtet on kasutanud näiteks ka Saksa Demokraatliku Vabariigi ajaloolane H. Heitzer rahvuslik-vabastusliku liikumise käsitlemisel Saksamaal 1806.—1813. aastail. «Lõpuks esitatud üldistused baseeruvad Lenini poolt antud iseloomustusel revolutsioonilise situatsiooni tunnuste kohta. Selle vastu võib kahtlematult väita, et rahvuslikku ülestõusu — mille sotsiaalne sisu on veel pealegi vaieldav — ei tohi samastada revolutsiooni või revolutsioonilise situatsiooniga. See on kahtlematult õige, kuid Lenini põhi-idee, nimelt — «objektiivsetele tingimustele peab lisanduma ka subjektiivne faktor», et vanu võime kukutada või kõikuma panna, see põhi-idee peaks sisuliselt — nagu kõik vastavad ajaloolised kogemused õpetavad — kehtima ka rahvusliku ülestõusu puhul.» H. Heitzer, Insurrectionen zwischen Weser und Elbe — Volksbewegungen gegen die französische Fremdherrschaft im Königreich Westfalen 1806—1813. Berlin 1959, lk. 157.

[83] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 508.

[84] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 412.

[85] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 172 ja 31. kd., lk. 195.

[86] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 194—195 ja 230.

V. I. Lenini poolt loodud revolutsioonilise situatsiooni õpetuse kasutamine oli käesoleva uurimuse autorile suureks abiks kogu töö ulatuses. See mitte üksnes ei aidanud õigesse valgusesse asetada mõisnike, tsaarivalitsuse ja talurahva osa keerulises ühiskondlikus võitluses, mis arenes Eestis XVIII—XIX sajandi vahetusel, vaid aitas mõista ka tervet rida selle ajastu kõrvalnähtusi, nagu näiteks elavnemist ühiskondliku mõtte rindel.

V. I. Lenini õpetust kapitalismi arengu kahest teest põllumajanduses [87] on eesti nõukogude ajaloolaste poolt juba ammu kasutatud mitte üksnes põllumajanduse arengu probleemide uurimiseks XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses, vaid ka varasemate perioodide kohta. Teda võib teatud määral kasutada samuti XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse uurimisel, s. t. perioodi uurimisel, mil juba käib kapitalismi elementide intensiivne areng vana formatsiooni rüpes. V. I. Lenini õpetus kapitalismi arengu kahest teest põllumajanduses räägib sellest, et oleks täiesti väär kujutleda, nagu jääks põllumajanduse areng otsekohe täiesti seisma, niipea kui tootlikud jõud on oma arengu tasemelt tootmissuhetest ette jõudnud, s. t. maal valitseb iganenud ühiskondlik kord, mis ei soodusta majanduse arengut. Teatud areng kahtlematult jätkus, kuid ta oleks võinud olla palju kiirem, hoogsam ja laialdasem, kui areng ei oleks toimunud «pärisorjusliku mõisamajanduse seesmise ümberkujunemise alusel . . .», vaid «väiketalumajanduse vaba arenemise alusel . . .» [88]

Mõisate kaubalise tootmise tunduvast elavnemisest, eriti viinatööstuse arengust Eestis XVIII sajandi teisel poolel ja lõpul on ajaloolises kirjanduses juba korduvalt räägitud. Kuid mille arvel see areng toimus, milline hinnang nimetatud protsessile tuleb anda selleaegse ühiskondliku elu arenemise (mis sisaldab endas nii tootmise kui ka tootmissuhete arengu) seisukohalt — nendele küsimustele pole veel vastust otsitud. Küllaltki komplitseeritud ülesanne on ka konkreetse ajaloolise materjali põhjal l a h t i m õ t e s t a d a need nähtused, mis räägivad iganenud tootmissuhete pidurdavast toimest tootlike jõudude ja üldse tootmise arengule ja sellest, et feodaalses tootmisviisis peituvad võimalused olid ammendatud.

Probleeme, mida on võimalik lahendada ainult ajaloolise materialismi positsioonidelt ja mis ootavad veel lahendamist on aga käesoleva uurimisteema raames veel õige palju. Nagu juba märgitud, pole seni ajalookirjanduses käsitlemist leidnud selline probleem nagu eesti talurahva struktuur ning sotsiaalne diferentseerumine XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul.

Küllaltki palju on ajaloolises kirjanduses juba toodud andmeid, mis räägivad talupoegade olukorra halvenemisest XVIII sajandi teisel poolel ja

[87] Vt. V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 10—11; 12. kd., lk. 206 ja 322; 13. kd., lk. 211—212, 244 ja 374—376; 15. kd., lk. 66—67, 90, 114—115 ja 143; 17. kd., lk. 84—85 ja 22. kd., lk. 87.

[88] V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 10.

nende mõisakoormiste kasvust. Mis seisis nende arvude taga, kuidas mõisnike «kustumatu isu» lisatöö järele hakkas XVIII sajandi lõpul viima selleni, et talupoegadelt tegelikult võeti ära ka osa hädavajalikust produktist, neid küsimusi pole veel konkreetselt uuritud. Ühelt poolt tootlike jõudude arengu ja teiselt poolt otseste tootjate (s. t. talupoegade) olukorra valdkonnast pärinevate andmete põhjal tuleb lahendada ka keeruline küsimus feodaalsüsteemi kriisi algusest Eestis.

Rääkides tsaarivalitsuse ja mõisnike poolt balti kubermangudes XVIII ja XIX sajandi vahetusel läbiviidud agraarreformide põhjustest, märgitakse tavaliselt, et nendeks olid majanduse areng (kusjuures konkreetselt räägitakse vaid mõisamajanduse arengust) ja talurahva klassivõitlus. Kuid neid tegureid pole näidatud omavahelises seoses, protsesside tegelik käik on jäänud avamata. Samuti on lahendamata küsimused ühiskonna arengut edasiviivate jõudude ja faktorite (tootlike jõudude areng, klassivõitlus, eesrindlik ühiskondlik mõte) vastastikusest seosest ja sellest, kuidas ning millisel määral nad mõjutasid mõisnikke ning tsaarivalitsust.

Hoolimata sellest, et 1804. aasta reforme on juba korduvalt käsitletud ka marksistlike ajaloolaste poolt, on siiski veel lahendamata rida olulisi küsimusi. Mida tegelikult tõi reformide esialgu osaline ja mida oleks toonud reformide täielik elluviimine mõisnikele ning talurahvale? Milline hinnang anda neile reformidele, võrreldes eriti 1816. ja 1819. aasta reformidega? Kompleksselt on läbi uurimata küsimus, missugused tegurid ja asjaolud viisid selleni, et mõisnikud 1811. aastal võtsid vastu otsuse hakata ette valmistama talupoegadele formaalse vabaduse andmist.

Terve küsimuste ring ootab lahendamist talurahva klassivõitluse ajaloo sfääris. Missugused on talurahva antifeodaalsed nõudmised ja üldse tema antifeodaalne ideoloogia? Millised on talurahva klassivõitluse vormid? Kas talurahva põhiliselt stiihilises antifeodaalses klassivõitluses esineb sel etapil ka organiseerituse elemente? Missugune osa on antifeodaalses talurahvaliikumises rahvuslikul momendil ja traditsioonidel? Millisesse arenguetappi eesti talurahva klassivõitluse ajaloos kuuluvad XVIII ja XIX sajandi vahetusel puhkenud rahutused? Missugune oli antifeodaalses liikumises talurahva eri kihtide osatähtsus? Ja nagu alles hiljuti ilmnes, on vaja selgust tuua isegi sellisesse küsimusse, mis esimesel pilgul tundub õige lihtsana, nagu küsimus, mille vastu olid õieti suunatud talurahva ülestõusud?

Neid ja ka teisi küsimusi püüamegi järgnevatel lehekülgedel jõudumööda lahendada.

JOONI PÕLLUMAJANDUSE ARENGUST EESTIS XVIII SAJ. TEISEL POOLEL JA XIX SAJ. ALGUL

Käesolevas raamatus kirjeldatavad sündmused leidsid aset Euroopa selles osas, kus feodalismi perioodi lõppjärgus talupoegade olukord kujunes raskemaks kui paljudes teistes maades. Need toimusid ajal, kui talupoegade rõhumine preisi junkru ja balti paruni tüüpi feodaalsete suurmaapidajate poolt muutus eriti intensiivseks. XVIII sajandi teisel poolel domineeris teoorjus peale Balti kubermangude ka paljudes teistes Venemaa lääne- ja keskosa kubermangudes Pihkvast Jaroslavini ja Novgorodist Kurskini.[1] Oma töös «Preisi talupoja ajaloost» kirjutab Friedrich Engels, et ida pool Elbet laiuvas mõisate suurmajapidamiste ja teoorjuse piirkonnas jõudis talupoegade olukorra halvenemise protsess oma kõrgpunkti «Kolmekümneaastase sõja ja Jena päästva lüüasaamise vahelisel ajal».[2] Päästva lüüasaamise all Jena juures mõtleb Engels Preisi feodaalmonarhia vägede purukslöömist prantslaste poolt Jena-Auerstedti lahingus 1806. aastal. Pärast seda poliitilist katastroofi oli Preisi valitsus sunnitud kiires korras asuma kodanlike agraarreformide läbiviimisele.

Fr. Engels juhtis esimesena tähelepanu sellele, et Lääne- ja Kesk-Euroopas ühelt poolt ning Ida-Euroopas (ida pool Elbet) teiselt poolt on põllumajanduse areng kulgenud, alates XVI sajandist, hoopis erinevat teed. Ajaloolaste ja majandusteadlaste (siinkohal piisab, kui nimetada vaid G. Knappi, J. Kulišeri, J. Rutkovskit ja M. Boschi) hilisemad uurimused[3] on neid Engelsi seisukohti ainult kinnitanud.

---

[1] Vt. Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в., Москва 1956, kaart nr. 5.

[2] Ф. Энгельс, К истории прусского крестьянства (из предисловия к книге В. Вольфа «Силезский миллиард») — К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, 1937, lk. 243.

[3] Г. Ф. Кнапп, Освобождение крестьян и происхождение сельскохозяйственных рабочих в старых провинциях прусской монархии, Спб. 1900; G. F. Knapp, Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit, Leipzig 1891; И. М. Кулишер, История экономического быта Западной Европы, II kd., М.-Л. 1931; Я. Рутковский, Экономическая история Польши, М. 1953; M. Bosch, Die Wirtschaftlichen Bedingungen der Befreiung des Bauernstandes im Herzogtum Kleve und in den Grafschaften Mark im Rahmen der Agrargeschichte Westdeutschlands, Berlin-Leipzig 1920.

XVI—XVII sajandil pidid hoogsalt areneva tööstusega Flandria, Madalmaad ja Inglismaa hakkama toiduvilja sisse vedama. «Sel ajal kui Lääne-Saksamaal, Prantsusmaal ja Inglismaal jäid püsima kohalikud teraviljaturud ja mõne suurema pealinna varustamist juba kohapeal lahendada ei saadud, töötasid maahärrad ja talupojad ida pool Elbe-Saale joont peaaegu algusest peale laiaulatusliku ekspordi jaoks.»[4] XVII sajandil hakkas Visla jõe suudmes asuva Gdanski ja teiste Läänemere sadamate kaudu üha rohkem vilja ja puitu Euroopa turule voolama, mis aga kindlustas «pärisorjust Poolast alates kuni Ukrainani».[5] Nõukogude majandusajaloolane F. Poljanski on seda Ida-Saksamaale ja üldse kogu Ida-Euroopale (sealhulgas ka Läänemere-äärsetele aladele) omast majanduse arenguprotsessi iseloomustanud kui «...Lääne-Euroopas (eriti Hollandis ja Inglismaal) pärast suuri maadeavastusi toimunud kaubandus-tööstusliku tõusu feodaalset ärakasutamist... Saksamaa tragöödia seisis selles, et isegi Euroopa majanduslikus arengus hilisel keskajal esinevad progressiivsed tendentsid kutsusid saksa külas esile iganenud majandussuhete uuesti ellutärkamise uuel alusel. Saatuslikuks osutusid siin aadli klassihuvid...»[6]

Eriti kasvas viljaeksport läände XVIII sajandi teisel poolel, mil ka Inglismaa hakkas hulgaliselt vilja sisse vedama. XVIII—XIX sajandi vahetusel veeti Inglismaale igal aastal sisse 1,4 miljonit kvarterit vilja, millest (aastail 1801—1805) 50 protsenti tuli Preisi ja teistest Saksa sadamatest, 19 protsenti Iirimaalt, 11 protsenti Madalmaadelt, 11 protsenti Põhja-Ameerikast ja 6 protsenti Venemaalt.[7]

Ka Läänemere kaldail asuvais maades tugevnes juba XV sajandi lõpust alates talupoegade teoorjuslik ekspluateerimine ja suurenesid mõisate põllud. Kuid XVIII sajandil ei stimuleerinud seda arengut enam eeskätt vilja väljavedu mere taha.

1721. aastal Uusikaupunki rahulepingu sõlmimisega lõppenud Põhjasõja tagajärjel muutusid järsult tingimused Eesti ala majanduse arenguks. Kehva pinnasega ja suhteliselt arenenud tööstusega Rootsi riigi agraarkolooniast oli Eesti muutunud vilja väljavedava riigi mereäärseks provintsiks. Pärast Narva vallutamist Peeter I vägede poolt ei kujunenud see enam niisuguseks «kaubandusaknaks» Lääne-Euroopasse nagu pärast vallutamist Ivan IV vägede poolt 1558. aastal, — neid ülesandeid hakkas

---

[4] H. Haussherr, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit..., Weimar 1955, lk. 124.

[5] M. Auge-Laribe, La Révolution agricole (L'Evolution de L'Humanité, Synthèse collective, LXXXIII), Paris 1955, lk. 30.

[6] Ф. Я. Полянский, Экономическая история зарубежных стран — эпоха феодализма, Москва 1954, lk. 482—483.

[7] W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa von 13. bis zum 19. Jahrhundert, Berlin 1935, lk. 117.

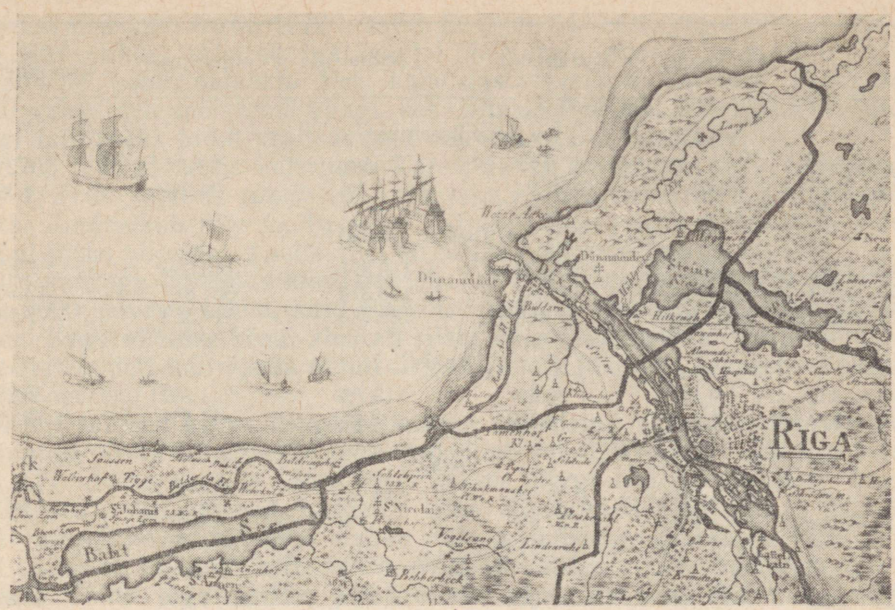

Detail L. A. Mellini kaardist. Atlas von Liefland, Riga 1798.

täitma Neeva suudmesse rajatud uus pealinn. Kuid samal ajal muutus näiteks Riia, mis asus Venemaa sisepiirkondadesse ulatuvate veeteede ääres, sealt mere taha müüdava lina, linaseemnete, kanepiseemnete ja teravilja laoplatsiks.

Läti ajaloolane prof. Zutis on Riia linna kaubanduse kohta XVIII—XIX sajandi vahetusel kogunud järgmised andmed.[8]

RIIGA MÜÜGILETOODUD PÕLLUMAJANDUSSAADUSTEST OLI PÄRIT

	Liivimaalt	Kuramaalt	Leedust	Valgevenest	Vene sisealadelt
	Õli valmistamiseks tarvitatavad linaseemned				
1793—1802	0,1%	0,3%	1,2%	67,5%	30,9%
1803—1812	0,2%	1,2%	6,8%	46,2%	45,6%

[8] J. Zutis, Latvija klaušu saimniecības sairšanas periodā un Kauguru nemieri 1802 gadā (edaspidi lühendatult: Kauguru nemieri), Rīgā 1953, lk. 23—24, 31—34.

	Liivimaalt	Kuramaalt	Leedust	Valgevenest	Vene sisealadelt
			Kanepiseemned		
1793—1802	0,1%	0,2%	0,2%	93,3%	6,2%
1803—1812	0,2%	0,3%	0,3%	94,9%	4,3%
			Lina (berkovitsides)		
1787—1792	33.153	32.762	119.827	148.666	5.871
1793—1802	48.582	40.081	170.378	304.877	17.307
1803—1812	48.449	37.460	189.584	314.359	7.586
			Rukis		
1793—1802	9,4%	30,2%	13,7%	11,5%	35,2%
1803—1812	1,7%	11,6%	3,4%	11,2%	72,1%
			Nisu		
1793—1802	6,5%	50,1%	13,2%	12,7%	17,5%
1803—1812	1,4%	27,8%	7,1%	24,9%	38,8%
			Oder		
1793—1802	9,8%	50,4%	10,8%	7,2%	21,8%
1803—1812	3,7%	36,8%	9,4%	12,5%	37,6%
			Kaer		
1793—1802	1,8%	35,8%	8,2%	20,8%	33,4%
1803—1812	2,5%	36,8%	9,3%	16,6%	34,8%
			Tatar		
1793—1802	4,2%	41,5%	5,8%	36,4%	12,1%
1803—1812	0,5%	31,2%	15,2%	18,0%	35,1%

Need andmed Riia kaubanduse kohta näitavad, et lina, kanepi ja teraviljaga kauplemisel oli Liivimaa mõisate osatähtsus XVIII—XIX sajandi vahetusel Riia turul äärmiselt väikene. Kuni XVIII sajandi keskpaigani valitses siiski ka kohapeal küllalt suur nõudmine Liivimaa ja Eestimaa mõisates kasvatatud vilja järele. Kuna riiklike maksude näol nõutavast viljast ei jätkunud, pidi tsaarivalitsus Liivimaale majutatud vägede ülalpidamiseks ostma mõisnikelt vilja juurde. Samal ajal kui Liivimaa mõisad naturaalmaksu korras andsid vägede ülalpidamiseks aastas 30 000—33 000 vakka rukist, osteti ainuüksi 1746. aastal mõisnikelt lisaks 63 220 vakka rukist ja 21 474 vakka kaeru.[9] «Rahu ajal on selles provintsis viis polku jalaväge, kaks polku ratsaväge ja mõned pataljonid garnisonisoldateid,»

[9] M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784, Rīgā 1956, lk. 9.

kirjutas üks kaasaegne 1772. aastal Eestimaa kubermangu kohta. «Suur osa laevastikust talvitab igal aastal Tallinnas, mis on määratud ühele eskaadrile põhisadamaks. Veel kahe aasta eest oli Tallinna naabruses 3000 galeeridele mõistetud vangi, kes ehitasid Paldiski sadamat.» [10] Nende kõigi toitmiseks pidid valitsusasutused teravilja üles ostma.

1766. aastal andis keisrinna Katariina II korralduse osta Liivimaalt üles 210 000 setverti rukist või rukkijahu. Vastuseks sellele korraldusele teatas kindralkuberner G. Browne: «Siinseil Liivimaa aadlikel pole üldse müügi jaoks vilja peale selle, mis on olemas polkude toitlustamiseks . . .» [11] Suure vaevaga õnnestus kindlaks teha, et kohalikel kaupmeestel oli müügiks 9000 setverti rukist, kuid Browne'i arvates nõudsid nad liiga kõrget hinda. Keskvalitsuse käsul alustati siiski vilja kokkuostmist, kuid lõpptulemusena suudeti muretseda ainult üks neljandik nõutud kogusest — nimelt 56 720 setverti.[12]

Kuid sellised harva esinevad suured sisseostud valitsusasutuste poolt ja samuti ülesostud sõjaväe jaoks moodustasid siiski liiga ebakindla turu. Kui 1770-ndate aastate lõpus viidi seoses Türgi sõdade algusega Liivimaalt ära palju vägesid, langesid kohe viljahinnad.[13] Samuti ei saanud balti mõisnikud suuri lootusi panna vilja müümisele välismaale. 1805. aastast alates on andmeid selle kohta, et näiteks Riiga voolas Sise-Venemaalt, eeskätt Väina jõge mööda, palju enam vilja, kui sealt üle mere välja veeti.[14] Pealegi häirisid vilja väljavedu sagedased väljaveokeelud, mida, hoolimata 1763. aastal väljaantud manifestist, millega pidulikult lubati vilja vaba väljavedu Balti kubermangudest, hakati XVIII sajandi lõpus tsaarivalitsuse poolt seoses sõjaoludega uuesti rakendama ka Eesti- ja Liivimaa suhtes.[15] Vedada vilja mujale Venemaale aga ei saanud, kuna vastupidi, just sealt veeti vilja Balti kubermangude suurematesse linnadesse, nagu me konkreetselt nägime Riia kohta.

Niiviisi kujunes olukord, et balti mõisnikel, kelle vilja XVII sajandil oli veetud Rootsi ja Madalmaadele, polnud XVIII sajandi teisel poolel vilja jaoks enam küllaldast turgu ei sise- ega välismaal. Või ettevaatlikumalt väljendudes (aga ettevaatusele sunnib meid tõsiasi, et kaubanduse ajalugu XVIII sajandil Eestis on veel peaaegu täiesti läbi uurimata) — puudus selline pidev ja kasvav nõudmine, mis oleks Eesti ala mõisnikele

---

[10] [Fr. U. Albaum], Ueber die freye Ein- und Ausfuhre des Getraides in Betracht Estlands — Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhre des Getraides, Riga 1772, lk. 58—59.

[11] ENSV RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 439, l. 12.

[12] Sealsamas, l. 65.

[13] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 214.

[14] J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk. 26.

[15] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 12—13; ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 64—67.

andnud tõuke teraviljatootmise suurendamiseks. Kujunenud olukorrast oli eeskätt kaks väljapääsu. Eesti ala põllumajandus oleks võinud hakata ümber orienteeruma karjandusele, selle kõrval oleks intensiivsemalt hakanud arenema kaubandus ja tööstus. See paljutõotav arenguperspektiiv, millele pani aluse Eesti ala lülitumine ülevenemaalisse turgu, avanes tegelikult aga alles siis, kui tootlikud jõud olid vabanenud iganenud feodaalsete tootmissuhete kammitsaist, kui balti mõisnike seisuslikud huvid enam ei takistanud siin majanduse kui terviku arenemist. Esialgu, sel ajal kui mõisnike võim oli veel kindel, leidus teine väljapääs. Mõisate teraviljatootmise iseloomu muudeti. Mõisnikud oskasid leida uue tuluallika viinapõletamise näol. Seetõttu ei elanud Eesti ala põllumajandus üle langust, vaid hakkas XVIII sajandi teisel poolel õige jõudsasti edasi arenema. See areng aga tugevdas mõisnike majanduslikke positsioone ja talurahva teoorjuslikku rõhumist.

Kuni 1760-ndate aastateni oli viinatootmise osatähtsus Eesti- ja Liivimaa mõisate majanduses veel küllalt väike.[16] K o h a l i k u l siseturul nõuti seda suhteliselt vähe. Tuginedes kindralkuberneri poolt ühes dokumendis esitatud andmeile, arvab O. Ibius, et aastail 1761—1766 toodeti Liivimaa mõisates aastas 146 000 pange viina, millest 100 000 pange veeti müügiks kohalikesse linnadesse.[17] 1766. aastal anti aga tsaarivalitsuse poolt Eesti- ja Liivimaa mõisnikele õigus vedada viina Vene kubermangudesse. Sellest peale algas viina müümine Peterburi. Mõisate viinatoodang suurenes nüüd järsult ja kiiresti.[18] «Lõpliku ja kõige tunduvama tõuke andsid piiritustoodangu suurendamiseks viina Venemaale müümise võimalus ja piiritusetööstuse kõrvalharuna loomade nuumamise levimine.»[19] Sajandi teisest poolest pärinevaist andmeist peab O. Ibius kõige usaldusväärsemaiks A. W. Hupeli omi, mille järgi 1777. aastal tootsid Eesti- ja Liivimaa mõisad aastas üle 1 080 000 pange viina.[20]

Balti kubermangudega võrreldes oli Vene tsaaririigi teistes põhjapoolsetes kubermangudes viinatööstus suhteliselt vähe arenenud. 1807. aastal näiteks töötas Eestimaa kubermangus 367 viinavabrikut, mis tootsid aastas 416 900 ämbrit viina.[21] Samal aastal oli Peterburi kubermangus, kust Eestimaa mõisatest pealinna minevad viinavoorid läbi sõitsid, ainult 12 viinavabrikut, mis tootsid aastas 65 970 ämbrit viina.[22]

---

[16] Hiljuti viis O. Ibius lõpule põhjaliku uurimuse alkoholi ja alkohoolsete jookide tootmise ajaloo kohta Eestis. Oma töö käsikirja lubas autor lahkesti kasutada ka käesolevate ridade kirjutajal. O. I b i u s, Alkoholi ja alkohoolsete jookide tootmise ajalugu Eestis (ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis hoiulolev käsikiri), lk. 180—181.

[17] Sealsamas, lk. 181.

[18] Sealsamas, lk. 182 ja 186.

[19] Sealsamas, lk. 188.

[20] Sealsamas, lk. 183.

[21] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 5 A, l. 231—232.

[22] Leningradi Linna ja Oblasti Riiklik Ajaloo Arhiiv, f. 253, nim. 1, s.-ü. 7, l. 5—6.

Ühes 1793. aastal ilmunud Balti kubermangude kaupmeeste jaoks koostatud käsiraamatus kirjutatakse, et Liivimaal põletatud viinast «saadetakse enam kui pool kroonuga sõlmitud lepingute põhjal Venemaale; ülejäänu tarvitatakse ära Liivimaa enda poolt ja ainult vähe sellest jääb üle välismaalastele».[23] «Sellest ajast peale, kui Liivimaal peaaegu kõikjal viinapõletus sisse seati, tuleb Liivimaalt endalt vähe vilja Riiga väljaveo jaoks. See vili, mis sealt välja veetakse, tuleb Kuramaalt, Leedust ja Venemaalt.» [24]

Ei oleks aga õige arvata, et vilja väljavedu Balti kubermangudest täiesti lakkas. See jätkus, kuid talle jäi mõisate kaubalises toodangus ainult teisejärguline tähtsus. Näiteks 1805. aasta navigatsioonihooaja vältel veeti välismaale Tallinnast 53 276 setverti ja Haapsalust 1725 setverti rukist, kokku seega 55 000 setverti rukist.[25] Pole kahjuks andmeid, kui palju oli sellest transiitvilja, s. t. mujalt kubermangudest Tallinna sadamasse toodud vilja. Samal 1805. aastal aga tarvitati Eestimaa kubermangu mõisate viinaköökides ära 103 720 setverti vilja ehk kaks korda rohkem, kui välja veeti.[26]

Sellise konjunktuuri kujunemisest viljamüügi alal kõnelevad ka J. Konksu raamatus XVIII sajandi lõpu kohta toodud huvitavad andmed. Kubermanguvalitsuse andmeil toodeti Eestimaa kubermangus aastail 1795—1798 keskmiselt üle 1 600 000 tündri teravilja aastas. Sellest müüdi kohapeal ära umbes 243 000 tündrit ehk 18 protsenti kogusaagist, välismaale müüdi 66 766 tündrit ehk 4 protsenti ja Venemaa teistesse kubermangudesse 8341 tündrit ehk 0,5 protsenti.[27] Kubermanguvalitsuse andmeil põletati aga aastail 1796—1798 viinaks aastas keskmiselt 134 020 setverti ehk umbes 214 400 tündrit vilja, mis moodustas aastasest kogusaagist 13—14 protsenti.[28] 1801. aastal toodeti Eestimaa kubermangu mõisates kubermanguvalitsuse andmeil 608 945 pange viina, millest mõisates endis ära tarvitati 126 492 pange ehk 20 protsenti, kubermangus endas müüdi 177 442 pange ehk 29 protsenti ja kroonule müüdi 305 011 pange ehk 51 protsenti.[29]

---

[23] Lief-, Ehst- und Kurländischer Briefsteller für junge Kaufleute oder Handbuch für solche, die sich der Handlung widmen — von M. C. F., Riga-Leipzig 1793, lk. 243.

[24] Sealsamas.

[25] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 268, l. 14 ja 24. Samal aastal veeti peale väikeste koguste teiste teraviljade Kuressaarest välismaale 11 354 setverti rukist, Pärnust 11 610 ja Riiast 826 095, millest ainult 27 600 setverti ehk 3% läks Rootsi (Läti NSV Riiklik Keskarhiiv (RKA), f. 3, nim. 1, s.-ü. 954, l. 5—6 ja 11—12).

[26] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 5 A, l. 213—214.

[27] J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — vihik 96, Tartu 1960, lk. 45—46.

[28] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 5 A, l. 2, 54—55, 60—61 ja 87—88.

[29] Sealsamas, l. 202.

Viinaköögid pandi käima peaaegu kõigis mõisates. Aastail 1796—1810 olid viinaköögid olemas 85 protsendil Eestimaa kubermangu mõisatest (Harjumaal 97% mõisatest, Järvamaal 85%, Virumaal 81% ja Läänemaal 72%).[30] Viina tootmiseks ei jätkunud enam mõisate endi põldudel kasvavast viljast. Aastail 1801—1810 Eestimaa kubermangu mõisates viina põletamiseks kulutatud viljast olid mõisnikud 9,1—9,6 protsenti (eeskätt talupoegadelt) juurde ostnud.[31]

1783. aastast alates Eestimaa kubermangu valitsuses maamõõtjana töötanud S. S. Dobermani poolt ilmselt XVIII sajandi viimastel või XIX sajandi esimestel aastatel koostatud Viru-, Harju- ja Läänemaa topograafilistes ülevaadetes on palju väga väärtuslikke andmeid tolleaegse mõisamajapidamise kohta.[32] Dobermani poolt kogutud andmete põhjal võime koostada alljärgneva tabeli, mis kujukalt näitab, kui suurel määral suunati Eestimaa kubermangu mõisate põllumajanduslikku toodangut XIX sajandi alguses viinapõletuse kaudu turule.

	Mõisad, mis ei tootnud viina müügiks		Mõisad, mis tootsid viina müügiks ainult oma vallas		Mõisad, mis tootsid viina ka kroonule või linnades müümiseks	
	arv	% üldarvust	arv	% üldarvust	arv	% üldarvust
Läänemaal	35	27	32	24	64	49
Harjumaal	8	11	13	19	49	70
Virumaal	18	13	21	15	103	72

Pool kuni kolmveerand mõisatest müüs oma viinaköökides toodetud viina kroonule ja linnadesse.[33] Kuigi tootmine kaugema turu jaoks oli mõisate kaubatoodangus saavutanud kõige suurema erikaalu ja n.-ö. juhtiva koha, oli siiski väga suur tähtsus ka toodangul lähema turu jaoks, mis tähendas kohalikelt talupoegadelt raha ja vilja väljameelitamist.

Täiendades S. Dobermani andmeid Riia arsti O. Huhni (1764—1832) poolt XVIII—XIX sajandi vahetusel Liivimaa kohta kogutud topograafiliste andmetega,[34] võime koostada järgmise tabeli.

---

[30] O. Ibius, tsit. teos, lk. 193.
[31] Sealsamas, lk. 204.
[32] ENSV Tead. Akadeemia Ajaloo Muuseumi Arhiiv, f. 70, nim. 1, s.-ü. 2, 3, 4 ja 4a.
[33] Seda järeldust kinnitavad ka J. Konksu raamatus toodud andmed, millest selgub, et 1798.—1799. aastal müüdi mõisate viinaköökide toodangust 44—46% riigile, 20% kohalikes kõrtsides ja 34—36% mujale (J. Konks, tsit. teos, lk. 49).
[34] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1823, s.-ü. 192.

	Mõisate arv, mille kohta on säilinud andmeid	Kõrtside arv neis mõisates	Ühe mõisa kohta tuli kõrtse
Läänemaal	131	296	2,3
Virumaal	142	352	2,5
Harjumaal	136	378	2,8
Tartumaal	147	287	1,9
Võrumaal	82	169	2,1
Pärnumaal	61	94	1,5
Viljandimaal	72	158	2,2

J. Konksu raamatus toodud andmeil oli Põhja-Eestis XVIII sajandi lõpul 1224 kõrtsi.[35] Võib seega arvata, et Eesti mandril oli XIX sajandi esimesel veerandil ligi 2000 kõrtsi.

Maamõõtja Dobermani andmeil olid XIX sajandi alguses Põhja-Eesti mõisate viinaköögid enamasti juba spetsiaalsed kiviehitused (Läänemaal 68 kivist ja 29 puust, Harjumaal 92 kivist ja 17 puust, Virumaal 70 kivist ja 58 puust viinaköögi).

Tolleaegsete viinaköökide sisseseade oli küll võrdlemisi primitiivne — ta koosnes lihtsaist katlaist ja tõrtest. Tööjõuna kasutati seal pärisoriseid talupoegi. Siiski oli nüüd Balti mõisa struktuur täienenud uue majandusüksusega — oli ilmunud põllumajandussaadusi müügi jaoks ümbertöötav viinavabrik. Ja selle viinavabriku ilmumine kujutas endast küllaltki olulist muutust tootlike jõudude arenemises.

Viinapõletus andis mõisnikele suurt puhaskasu. A. W. Hupel kirjutab XVIII sajandi lõpus, et vanasti maksti linnades vaadi viina eest ainult 5 kuni 8 rubla, nüüd aga, sellest ajast peale, kui kroonu viina suurtes kogustes üles ostma hakkas, kõigub keskmine hind alati 10—15 rubla vahel. 1794. ja 1795. aastal maksti Liivimaa linnades vaadi viina eest isegi 20 kuni 27 rubla, kuna selleks kulutatud vili maksis isegi kõrgete viljahindade puhul ainult 14 kuni 19 rubla.[36] Publitsist W. C. Friebe arvates maksis 1794. aasta paiku vaadi viina põletamiseks kulunud vili umbes 9 rubla, mõisnik sai vaadi viina eest aga 15 kuni 18 rubla.[37] Mõisa põldude

[35] J. Konks, tsit. teos, lk. 50.

[36] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten; Ergänzung zu Fischers Landwirtschaftsbuche geliefert, auch für auswärtige Liebhaber die Liefländischen Verfahrungsarten hinlänglich dargestellt werden, Erster Theil (edaspidi lühendatult: Oekonomisches Handbuch, I kd.), Riga 1796 lk. 241.

[37] W. C. Friebe, Physisch-ökonomisch- und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval, Riga 1794, lk. 181.

harimine, viinapõletamine ja -vedu pärisoriste talupoegade poolt ei maksnud mõisnikule tegelikult aga mitte midagi.

1784. aastal ilmus ühes Riias väljaantavas ajakirjas järgmise iseloomuliku pealkirjaga artikkel «Liivimaa ja Eestimaa talupoegade iga-aastasest näljahädast». «On see üldse usutav,» selliste sõnadega alustab artikli anonüümne autor oma kirjutist, «et Põhjamaade viljaaitades, sellistes provintsides nagu Liivi- ja Eestimaa, kes juba aastasadu on oma viljakuse pärast naaberrahvaste tüliõunaks olnud; kas võib uskuda, et siin igal aastal kevaditi lauskmaa elanike hulgas möllab peaaegu üldine näljahäda?»[38]

Ka XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Eestimaa kubermangus viibinud C. H. J. Schlegel kirjutas, et sellest kubermangust läheb, tõsi küll, palju vilja (nagu nägime, enamuses viinaks ümbertöötatud kujul) müügile. «Kui aga paarsada tuhat kõhtu 4 kuni 5 kuud seda vähem toiduks kasutada saavad,» jätkab Schlegel, «siis on ju loomulik, et õige tähelepanuväärne hulk üle võib jääda.» [39]

Et XVIII ja XIX sajandi vahetusel teravilja senisest veelgi suuremal määral müügiproduktiks muutumine ei olnud tunnistuseks niivõrd Balti kubermangude põllumajanduse hoogsast arengust, kuivõrd just sealsete talupoegade halastamatust ekspluateerimisest, sellest räägivad väga kujukalt Eestimaa kubermangust 1808. aastast pärinevad andmed. 1808. aasta kevadtalvel puhkes Eestimaa kubermangus näljahäda (mille juures pikemalt peatume järgmises peatükis). Sama aasta kevadel ei tahtnud aga kohalikud võimud ja mõisnike seisuslikud organid näljahäda olemasolu üldse tunnistada. 16. ja 17. aprillil 1808 vastuvõetud otsuses väitis Eestimaa aadlikonvent, et kui ka mõnes mõisas valitseb teatud puudus, siis sellest saab kergesti üle vastastikuste laenudega — n ä l j a k o h t a p o l e a g a m i n g e i d a n d m e i d.[40] Eestimaa kuberner Andreas Langell teatas 29. aprillil 1808 kindralkubernerile, et Eestimaa kubermangus «leivapuudust pole ega ole seda ka olnud . . .»[41] Pikemalt selgitas kuberner seda oma 24. aprilliga dateeritud seletuskirjas kubermangu revideerima sõitnud senaator Zahharovile. Kihelkondadest kogutud andmeil oli 1807. aasta viljasaak olnud küllaltki hea ning peale külviks ja elanikkonna toiduks mineva osa oli neil andmeil vilja jäänud ka üle, seda oli aasta lõpul vabalt müüdud turul.[42] Ka 1808. aasta jaanuaris ei võinud kuberneri arvates maakondades «olla leivapuudust, sest oli teada, et mõisnikud

---

[38] Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern, «Der nordischen Miscellaneen achtes Stück von August Wilhelm Hupel», Riga 1784, lk. 73.

[39] C. H. J. S c h l e g e l, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 156—157.

[40] ENSV RAKA, f. 854, nim A 3, s.-ü. A I 47, l. 14—15.

[41] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 104.

[42] Sealsamas, l. 49—50.

müüsid tähelepanuväärsel hulgal vilja kroonule ja Liivimaa kubermangu . . .» [43]

Kubermanguvalitsuse poolt kogutud arvulised andmed viljasaagi ja viljatagavarade kohta olid järgmised. 1807. aastal oli Harjumaal ja Läänemaal koristatud 97 048 tündrit vähem ja Järvamaal ning Virumaal 14 697 tündrit rohkem, kui vastavate normide põhjal võis ette näha külviks ja kohaliku elanikkonna toiduga varustamiseks. Ülekubermanguline viljapuudujääk oli seega, kui lisada veel tagavaramagasinide täitmiseks igal aastal ettenähtud kogus, kokku 56 092 setverti. Kuid peaaegu kogu selle puudujäägi kattis mõisate tagavaramagasinides olev vili, mille hulk 1808. aastaks oli tõusnud 49 011 setvertini.[44] Näib aga, et isegi Eestimaa kubermangu valitsuses hakati 1808. aastal mõistma, et kui kubermangu aastaaruande tabeli vastavasse lahtrisse märgitakse teatud hulk vilja «elanikkonna toiduks», siis ei tähenda see sugugi, et nimetatud vili tõepoolest läheb elanikkonna toiduks. Kogu eeltoodud bilansi lõi segamini järgmine asjaolu. 1807. aasta aruande järgi oli elanikkonna toiduks aastas ette nähtud 624 000 setverti vilja,[45] tegelikult põletati sellest aga ligi 100 000 setverti viinaks.[46] Sel ajal kui talupojad surid nälga, töötasid mõisate viinaköögid täie koormusega. Virumaal jagas mõisnik Strandmann i g a l k u u l 48-le talule laenuks välja 96 vakka vilja (mõnes talus tuli siinjuures $^1/_5$ toopi päevas inimese kohta), kuna mõisa viinaköök tarvitas samal ajal i g a p ä e v 20 vakka vilja.[47] Purtse mõisa kohta teatas Virumaa kreisikomissar Bileam 1808. aasta aprillis, et seal oli «viinaks põletatud üle 500 vaka vilja, mis talupoegade poolt tagavaramagasinidesse oli kogutud, ja selline olukord võib valitseda ka paljudes teistes mõisates».[48] Eestimaa kuberner oli 1808. aasta aprilli lõpus «eraviisil teada saanud, et mõned kohalikud mõisnikud olid kohustunud kroonule jaanipäevaks andma viina 50 rubla tünder, mille puhul nad sälitise või $14\,^3/_4$ setverti viinapõletamiseks kulutatud vilja eest saavad 300 rubla».[49] (Samal ajal maksis ajalehe «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» andmeil rukkisälitis 230 rubla.) Sel ajal kui puudus külades muutus üha meeleheitlikumaks, veeresid mõisatest Tallinna üha uued vilja- ja viinavoorid. Kubermanguvalitsuse andmeil toodi Tallinna maakondadest viljana või viinaks ümbertöötatud kujul 1807. aasta septembrist kuni detsembrini 18 134 setverti (järelikult kuus keskmiselt 9067 setverti), 1808. aasta jaanuaris 9175, veebruaris 12 547 ja 1. märtsist kuni 7. aprillini 15 399 setverti.[50] Kuna

[43] Sealsamas, l. 52.
[44] Sealsamas, l. 159.
[45] Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Leningradis (RAKAL), f. 1281, nim. 11, s.-ü. 171, l. 23.
[46] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 5 A, l. 231—232 ja 238—239.
[47] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 46.
[48] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16.
[49] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 4 B, l. 83—84.
[50] Sealsamas, l. 81—82.

1806. aasta novembrist alates oli sõja tõttu keelatud vilja väljavedu välismaale[51], siis kuhjusid mõisnikel Tallinna tähelepanuväärsed viljatagavarad.[52] Nagu oli sunnitud tunnistama Eestimaa kuberner, ei tahtnud enamus mõisnikke oma viljatagavarasid müüa sellepärast, et nad lootsid hindade tõusule.[53] Hinnad tõusidki pidevalt: 1807. aasta septembrist kuni 1808. aasta märtsi alguseni oli rukkisetverdi hind Tallinnas tõusnud 10 rublalt 76 kopikalt 17 rubla 1 kopikani, maal 11 rublalt 35 kopikalt 17 rubla 72 kopikani; odrasetverdi hind Tallinnas 7 rublalt 50 kopikalt 19 rubla 17 kopikani, maal 8 rublalt 29 kopikalt 14 rubla 75 kopikani.[54] Suuri viljatagavarasid leidus mõisnikel veel maal oma mõisates. 1808. aasta mais mõisnike endi poolt 37 kihelkonnast kogutud andmeil oli mõisate aitades veel vilja kokku 93 040 tündrit.[55]

Kõik need andmed peaksid veenvalt rääkima sellest, et XVIII—XIX sajandi vahetusel arenes mõisnike ettevõtlikkus talupoegade, nende alatoitluse ja nälja arvel.

Üldine majanduse elavnemine aastail 1770—1780, millest nii suure vaimustusega 1786. aastal kirjutab H. J. Jannau, ei väljendunud aga ainult mõisate viinatööstuse arengus.[56] Väikesi abimõisaid (hiljem, kui karjandus hoogsamalt arenema hakkas, tunti neid karjamõisate nime all) tekkis XVIII sajandi teisel poolel Liivimaa mõisate juurde, läti ajaloolase M. Stepermani iseloomustust kasutades, nagu «seeni pärast vihma».[57] Nende abimõisate rajamisega püüti mõisakeskusest kaugemal asuvaid põlde ja muid kõlvikuid rohkem ning paremini ära kasutada. XVIII sajandi lõpus Eesti ala mõisates koduõpetajana teeninud J. Chr. Petri kujuka iseloomustuse järgi oli abimõis «üks mõisahärra maadel tema põldude ja sissetulekute suurendamiseks või loomakasvatuse jaoks asutatud väikene mõisakene (kleiner Hof) koos selle juurde kuuluvate majandushoonete ja maadega . . .» [58]

Selliste abimõisate arv oli eespool nimetatud S. Dobermani ja O. Huhni andmeil Eestimaal XIX sajandi alguses silmapaistvalt suur.[59]

---

[51] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 268, l. 49.
[52] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 4 B, l. 74.
[53] Sealsamas, l. 74.
[54] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, I kd., s.-ü. 4 B, l. 80.
[55] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 221—222.
[56] H. J. Jannau, Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft, s. l. 1786, lk. 86.
[57] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 15.
[58] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 308.
[59] 1801. aastal Eestimaa kubermangu valitsuse poolt kogutud andmeil oli sel ajal kubermangus 37 saeveskit ja umbes 50 telliskiviahju (ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 22). Need andmed, mis on Dobermani poolt kogutud andmetega võrdlemisi sarnased, kinnitavad ka, et ta koostas oma topograafilised ülevaated ilmselt 1801. aasta paiku.

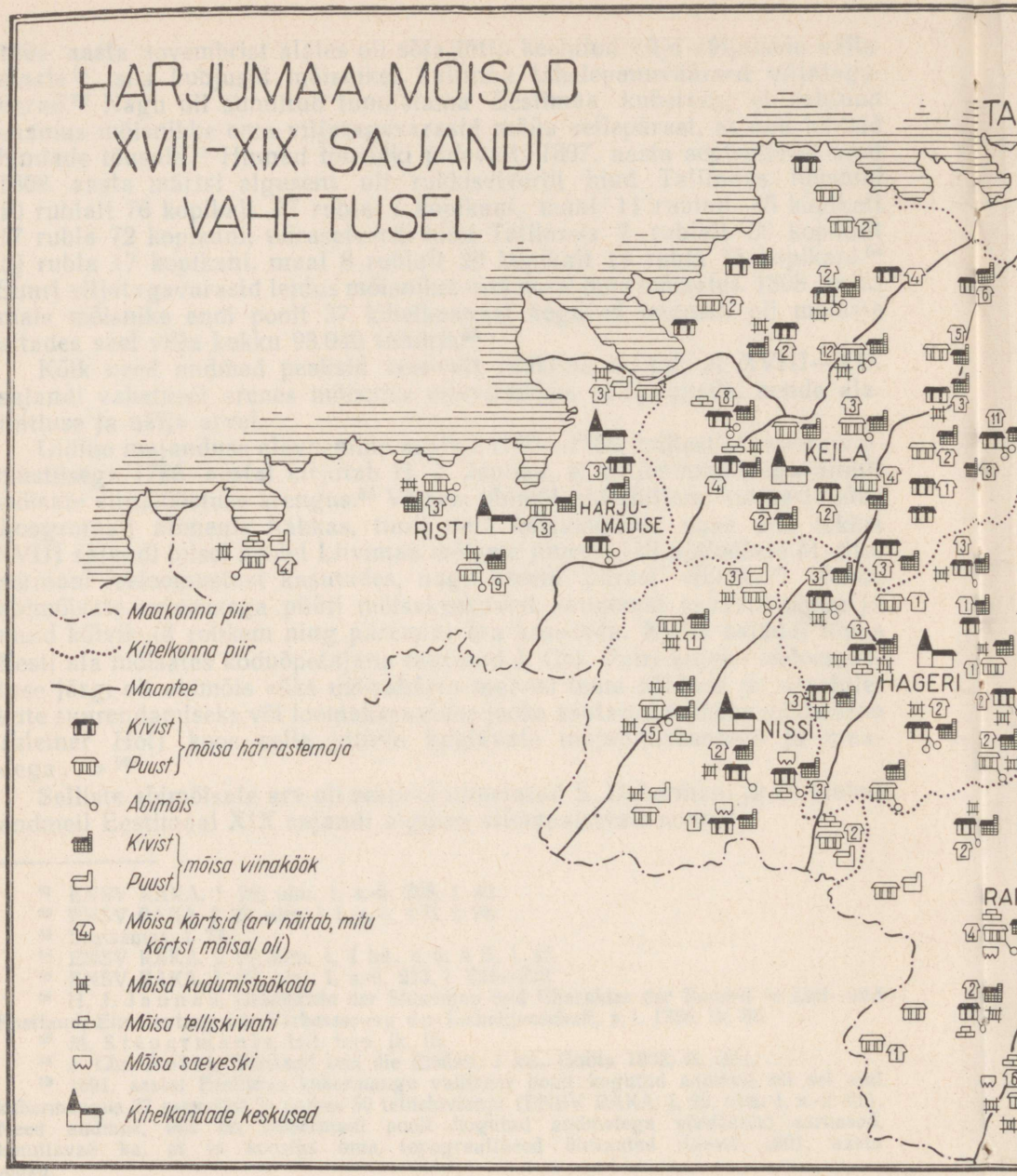
HARJUMAA MÕISAD
XVIII-XIX SAJANDI
VAHETUSEL
KEILA
HARJU-
MADISE
RISTI
HAGERI
NISSI
Maakonna piir
Kihelkonna piir
Maantee
Kivist
Puust
mõisa härrastemaja
Abimõis
Kivist
Puust
mõisa viinaköök
Mõisa kõrtsid (arv näitab, mitu kõrtsi mõisal oli)
Mõisa kudumistöökoda
Mõisa telliskiviahi
Mõisa saeveski
Kihelkondade keskused

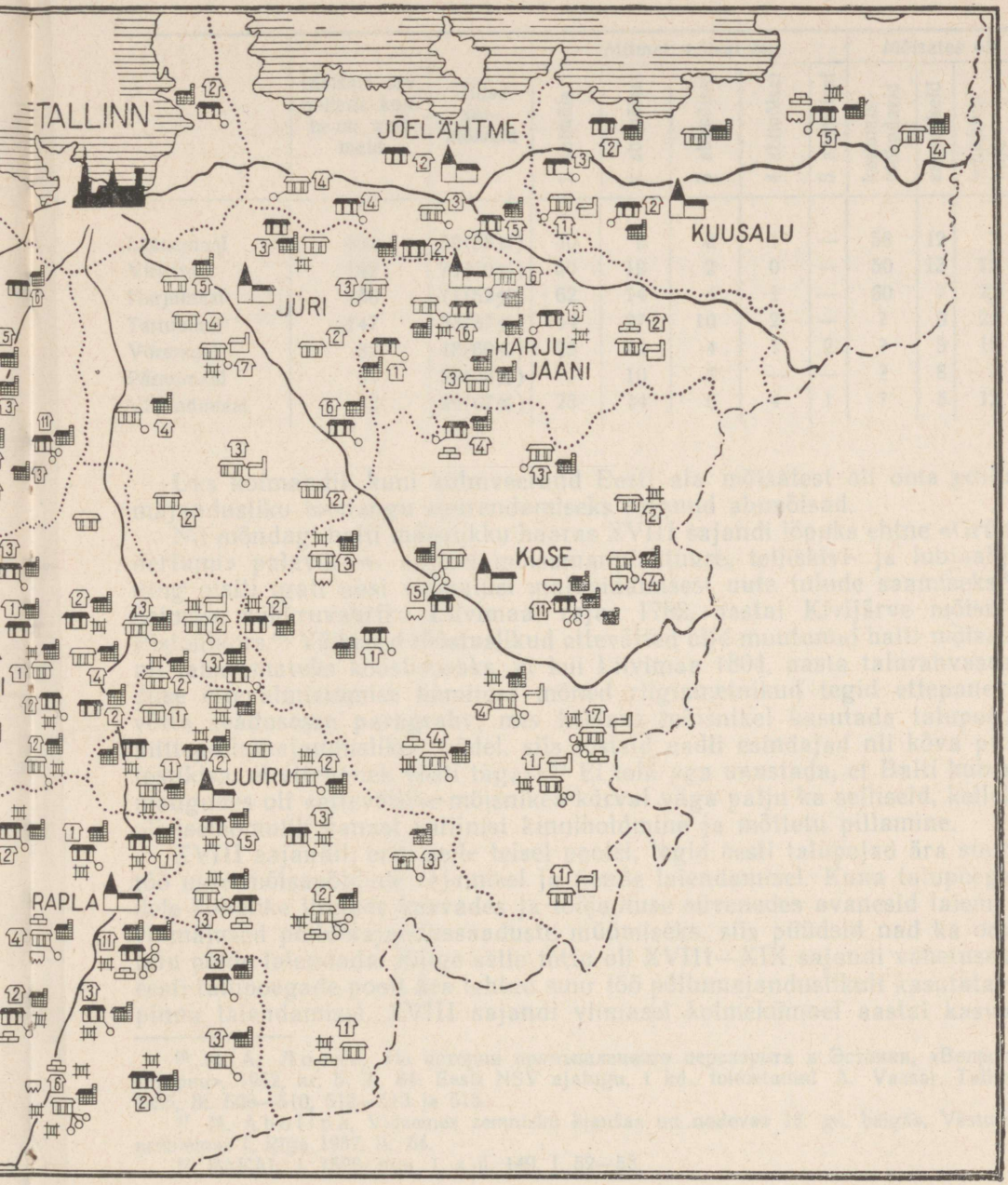
TALLINN
JÕELÄHTME
KUUSALU
JÜRI
HARJU-
JAANI
KOSE
JUURU
RAPLA

	Mõisate arv, millede kohta on andmeid	Üldse abimõisaid	Mitmel mõisal oli					Mõisates oli		
			1 abimõis	2 abimõisat	3 abimõisat	4 abimõisat	5 abimõisat	kudumistöökodasid	saeveskeid	telliskivi-ahje
Läänemaal	131	50(38%)	40	6	3	1	—	58	12	7
Virumaal	142	71(50%)	50	19	2	0	—	50	13	12
Harjumaal	136	71(52%)	62	14	4	1	—	60	7	21
Tartumaal	147	83(57%)	44	27	10	2	—	?	9	20
Võrumaal	82	48(60%)	29	12	4	1	2	?	8	10
Pärnumaal	61	20(33%)	7	10	3	—	—	?	8	3
Viljandimaal	72	48(67%)	23	14	6	4	1	?	5	12

Üks kolmandik kuni kolmveerand Eesti ala mõisatest oli oma põllumajandusliku toodangu suurendamiseks rajanud abimõisad.

Nii mõndagi balti mõisnikku haaras XVIII sajandi lõpuks ehtne «Gründertumi» palavik — asutati mõisamanufaktuure, telliskivi- ja lubjaahje ning otsiti igati uusi võimalusi majapidamisest uute tulude saamiseks.[60] Esimese suhkruvabriku Liivimaal rajas 1782. aastal Kivijärve mõisnik Pistohlkors.[61] Väikesed tööstuslikud ettevõtted olid muutunud balti mõisate nii lahutamatuks koostisosaks, et kui Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse ettevalmistamise komitees mõned riigiametnikud tegid ettepaneku võtta seadusesse paragrahv, mis keelaks mõisnikel kasutada talupoegi mittepõllumajanduslikel töödel, siis tõstsid aadli esindajad nii kõva protestikisa, et ettepanek võeti tagasi.[62] Ei tohi aga unustada, et Balti kubermangudes oli «ettevõtlike mõisnike» kõrval väga palju ka selliseid, kellele oli iseloomulik vanast rutiinist kinnihoidmine ja mõttetu pillamine.

XVIII sajandil, eriti selle teisel poolel, tegid eesti talupojad ära suure töö uute mõisapõldude rajamisel ja nende laiendamisel. Kuna talupoegadele kohalike linnade kasvades ja tööjaotuse süvenedes avanesid laiemad võimalused põllumajandussaaduste müümiseks, siis püüdsid nad ka oma talu põlde laiendada. Kõige selle tõttu oli XVIII—XIX sajandi vahetuseks eesti talupoegade poolt ära tehtud suur töö põllumajanduslikult kasutatava pinna laiendamisel. XVIII sajandi viimasel kolmekümnel aastal kasvas

[60] Л. А. Лоone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, nr. 5, lk. 84; Eesti NSV ajalugu, 1 kd., toimetanud A. Vassar. Tallinn 1955, lk. 509—510, 512—513 ja 516.

[61] M. Ābolinja, Vidzemes zemnieku klaušas un nodevas 18. gs. beigās, Vēstures problemas I, Rīgā 1957, lk. 64.

[62] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 149, l. 52—53.

näiteks Eestimaa kubermangus külvipind umbes poole võrra.[63] Kui 1809. aasta sügisel maamõõtja Bartz püüdis kasutada XVII sajandi lõpus Liivimaal koostatud mõisate kaarte oma töö juures, siis leidis ta varsti, et see on võimatu, kuna «endised tühjad maad on muudetud haritud maadeks ning on rajatud uusi mõisaid...» [64]

O. Ibius juhib tähelepanu sellele, et mõisate viinatööstuse arenemisega lahendati ka eesti alal XVIII sajandi teisel poolel üha teravamaks muutunud põlluväetise probleem. Väetist andva karja suurendamist raskendas Balti mõisates asjaolu, et seoses põldude laienemisega oli heinamaade pindala vähenenud, ja need andsid vähe heina.[65] Väljapääs, ja siinjuures hõlbus väljapääs, leiti sel teel, et viinapõletamisel kõrvalproduktina saadud praak läks loomasöödaks. Mõisates hakati viinaköögi praagaga nuumama härgi. Need andsid mõisate põldude väetamiseks vajalikku sõnnikut ja müüdi pärast Peterburi.[66] Esimesed arvulised andmed selle kohta on pärit 1805. aastast, mil Peterburi aeti läbi Liivimaa kaheksa loomakarja, kokku 1942 sarvlooma [67]. Ka hiljem oli Liivimaa mõisates kuberneri aastaaruannete andmeil nuumal veiseid, keda pärast müüdi Peterburi:[68]

	Kohaliku päritoluga veiseid	Mujalt kubermangudest toodud veiseid	Kokku
1810	1745	4724	6469
1811	1894	4510	6391
1812	701	2941	3642
1813	757	3899	4656
1814	960	3158	4118
1815	729	5362	6091
1816	656	3093	3741
1817	415	3688	4085
1818	912	2130	3042
1820	2397	4036	6433

O. Ibiuse artiklist pole aga näha, kui palju viinaköökide kõrvalprodukti kasutamises peituvaid võimalusi väetisprobleemi lahendamiseks tegelikult ära kasutati. Näib, et päris täielikult härgade nuumamine väetise prob-

[63] Konkreetsed arvulised andmed on toodud peatüki lõpus.

[64] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 151, l. 3.

[65] O. Ibius, Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest Eestis XVIII ja XIX sajandil, Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised — ühiskonnateaduste seeria, 1959. a., nr. 1, lk. 42—45.

[66] Sealsamas, lk. 46—47.

[67] Läti NSV RKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 943, l. 6.

[68] RAKAL, f. 1281, nim. 11, s.-ü. 71, l. 279; s.-ü. 73, l. 36, 92, 143, 207, 255; s.-ü. 74 I, l. 21; s.-ü. 74 II, l. 22; s.-ü. 74 III, l. 30, 56.

leemi siiski ei lahendanud. XVIII sajandi lõpus jätkus kurtmine väetisepuuduse üle. A. W. Hupel kirjutas näiteks: «Harva jätkub loomasõnnikust kogu põlispõllu väetamiseks, me võime rahul olla, kui vähemalt poole ära väetada saame ja järelikult 6 aasta jooksul kõik 3 põllutükki täiesti kultiveerinud oleme. Paljudes mõisates kulub selleks 9 või isegi 12 aastat . . .» [69]

Teatud määral kujunes viinatööstuse arenemine siiski väljapääsuks väetisepuudusest. Kuid sellel lahendusel olid oma negatiivsed küljed. Osalt andis just selle uue tee leidmine balti mõisnikele võimaluse veel aastakümneid kinni hoida iganenud kolmepõllusüsteemist, endist viisi lohakusse jätta karjamajandus ja heinamaad. Nii kujunes mõisamajanduse ühe haru hoogne arenemine kammitsaks Eesti ala põllumajanduse kui terviku arenemisele. Veelgi suuremaks kammitsaks kujunesid sellele aga eesti külas valitsevad feodaal-pärisorjuslikud tootmissuhted.

Eespool oli juttu sellest, kui intensiivseks ja võrreldes endisega ka mitmekülgsemaks oli kujunenud mõisate põllumajanduslik kaubatoodang. Kuid toodangu kasvu ja mitmekesistumisega ei käinud kaasas muudatused põlluharimisviisis ja -süsteemis. Endiselt jäi mõisates valitsema ühekülgne teraviljamajandus. Põldude viljakust püüti tõsta mitte uute, otstarbekamate põllukasutussüsteemide rakendamisega, vaid isaisade viisil — nende parema väetamise teel. Õige hästi ja iseloomulikult kirjeldab seda mõisnik E. Rosen oma mälestustes, mis ta 1820. aastal, kui oli juba kolm aastakümmet pidanud Virumaal Mäetaguse rendimõisa, kirja pani. «Kasvatatakse peamiselt neid viljaliike, mida kas veetakse välismaale või süüakse kohapeal või muudetakse viinaks; ristiku ja teiste söödataimedega tegeldakse vähem ja ka kartulikasvatusele pühendatakse siin ja seal, kus teda suurel hulgal kasvatatakse, veidi tähelepanu. Maapinna viljakust püütakse tõsta loomakasvatuse ja nuumloomade pidamise teel ja kui see õnnestub, siis suurenevad ka sissetulekud ja tõuseb jõukus. Pole aga sugugi kerge ülesanne sellisel teel maapinda niivõrd parandada, et igal aastal 3 kuni 6 seemet saaks . . .» [70]

On iseloomulik, et XIX sajandi esimesel veerandil oma majapidamises sisseseatud uuendustega üldtuntuks saanud Kohila mõisa omanik C. Brevern tunnistas avameelselt, et talupoegade teoorjusele rajanev mõisamajandus on õieti puhtakujuline röövmajandus. «Üldiselt levinud kolmeväljasüsteemiga majandamisel ei saada suurtes mõisates põldudest kõige sagedamini üldse mingisugust puhaskasu, vaid kogu sissetulek tuleb ainult teoorjusest, mille väärtus mõisamajapidamise poolt ära neelatakse ja õnnelikuks olukorraks võib pidada seda, kui mõisamajandus vähemalt selle

---

[69] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I kd., lk. 16.

[70] E. v. Rosen, Die sechs Decennien meines Lebens oder mein 61ster Geburtstag, Riga 1877, lk. 268.

väärtuse pärast tagasi saab.»[71] Mõisnike klass ei osanud isegi talupoegade käest väljapressitud teoorjuse näol tema käsutusse tulnud väärtusi kasutada põllumajandusliku tootmise arendamiseks ja selle taseme tõstmiseks, vaid otsis ainult võimalusi, kuidas kergemal viisil (näiteks viinapõletamise teel) raha kokku ajada.

Veelgi suurem rutiin ja seisak valitses aga talude põllumajanduses. O. Huhn kogus XIX sajandi alguses kohalikelt kirikuõpetajailt andmeid põlluharimisviiside kohta taludes. Eriti konkreetseid andmeid õnnestus O. Huhnil saada kroonumõisate kohta.[72] Nende põhjal avaneb meile Lõuna-Eesti kohta järgmine pilt.

Talupojad kündsid härgade või hobustega ning äestasid hobustega. Suvivili külvati mais, talivili augustis (vana kal.). Suviviljapõldu künti ja äestati kaks, taliviljapõldu kolm korda (kui oli «kerge maa», siis ainult kaks korda). Kütist ja alet ei tehtud enam kõikjal. O. Huhnile saadetud andmeil tehti alet ja kütist veel Viljandi, Põltsamaa, Suure-Jaani, Kodavere, Torma-Lohusuu ja Kursi kihelkondades; ainult kütist Vändra, Palamuse, Äksi, Maarja-Magdaleena ja Kambja kihelkondades. Põlispõldudel kasvatasid talupojad kroonumõisatest kogutud andmeil põhiliselt ainult rukist, otra ja kaera ning kaunvilju (ube ja herneid). Peale selle on Pärnu-, Viljandi- ja Saaremaal suhteliselt ulatuslikumalt kasvatatud nisu; Mihkli, Audru, Karksi, Viljandi, Laiuse ja Suure-Jaani kihelkondades ka lina. On märkimisväärne, et XIX sajandi esimesel veerandil on peaaegu kõigis Lõuna-Eesti kihelkondades talupojad kasvatanud kartulit, kuid mitte põllul, vaid oma «köögiaedades» koos kapsaste, naerite, ubade ja kaunviljadega. Karjakasvatus on Tartumaal ja Võrumaal olnud nähtavasti õige madalal järjel. Pärnu- ja Viljandimaal on talupojad peaaegu kõigis kihelkondades karjakasvatusega tegelnud, kuid tähelepanuväärsest (ziemlich) karjakasvatusest räägivad O. Huhnile saadetud andmed ainult Kursi kihelkonna kohta Tartumaal, Mihkli kihelkonna kohta Pärnumaal, Hargla kihelkonna kohta Võrumaal ning Karja ja Kärla kihelkonna kohta Saaremaal.

Talupoegade teoorjusele rajatud mõisamajapidamise nõrgaks kohaks, tema ahhilleuse kannaks oli asjaolu, et see koosnes tegelikult kahest poolusest. Tootmist käsutas mõis, kelle käes oli põhiline tootmisvahend — maa. Mõis võttis endale ka kõik tootmise saadused. Töötegijad — teosulased ja -tüdrukud — elasid aga talus ja said palka taluperemehelt, kes nad mõisasse tööle saatis. Talu oli sunnitud andma ka peaaegu kõik mõisatööks vajalikud tööloomad ja -riistad. Et oma sissetulekuid suurendada, püüdis mõisnik mõisa toodangut tõsta. Taluperemees ja tema poolt mõisasse

---

[71] Christoph von Brevern, Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlichen Hinsicht, Reval 1825, lk. 19.

[72] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1823, s.-ü. 186—189, 191 ja 192.

saadetud teolised polnud mingil määral huvitatud tööst mõisas ega selle toodangu suurendamisest, mis tervenisti mõisniku kaukasse voolas.

Tootmise iseloomus oli toimunud küllaltki oluline muutus — mõis oli kujunenud omapäraseks väikeseks vabrikuks, mis püüdis üha suuremal hulgal paisata turule enda toodetud viina. Samal ajal kui osa tootmisprotsessist ja ka osa tootmisriistadest oli juba kohandatud massilisele turutootmisele, jäid tootmissuhted ja sellega seoses ka osa tootmisriistadest vanale arengutasemele. Lõhe nende vahel muutus üha sügavamaks. Mida rohkem mõis püüdis turu jaoks toota ja sel eesmärgil talupoegi rõhus, seda vähem suutsid majanduslikult laostunud talud kõiki mõisa nõudmisi täita.

XVIII sajandi teisel poolel ja XIX sajandi alguses on Balti kubermangude põllumajanduse arengu üheks iseloomulikumaks jooneks talupoegade koormiste kasv. Kõige selle kohta leidub konkreetseid andmeid talupoegade olukorda käsitlevas peatükis, kuna käesoleva raamatu teema seisukohalt huvitavad meid need nähtused eeskätt kui põhjused, mis suurendasid talurahva viha oma rõhujate vastu ja tõukasid teda võitlusele.

Mõisa turutoodangu suurendamiseks oleks tulnud kasutada paremaid tööriistu ja -loomi ning töötada intensiivsemalt. Taluperemees aga, kelle tööloomad ja -riistad olid suure osa ajast mõisa käsutuses, polnud huvitatud tööriistade täiustamisest või uute, paremate tööloomade soetamisest. Peost suhu elaval talupojal ei olnud selleks tavaliselt mingeid võimalusigi. Mõisa põllul töötava teomehe palga suurus ei sõltunud vähemalgi määral sellest, kui hästi või kui hooletult ta mõisas tööd tegi. Vastupidi, tema peremees võis ainult rõõmu tunda selle üle, kui sulane mõisatööl hobust «hoidis», nii et sellel talu põldude jaoks rohkem jõudu jäi. Nii põrkas mõisnike püüe tootmist suurendada iganenud tootmissuhete püsimise tõttu tootlike jõudude arenemise teele kerkinud takistuste vastu.

Kui mõned mõisnikud püüdsidki teha talupoegade seas propagandat uute põllutööriistade või näiteks kartulikasvatuse heaks, siis kutsus see esile talupoegade õigustatud umbusu. Väga kujukalt räägib sellest krahv Mellin ühes oma 1803. aastal koostatud märgukirjas. Temale kuulunud Birinu mõisa kolm taluperemeest olid saanud Liivimaa Üldkasulikult ja Ökonoomiliselt Sotsieteedilt preemiaid kartulikasvatuse eest ja nende nimed olid ära märgitud ka Sotsieteedi poolt väljaantavas kalendris. «Need inimesed käisid pärastpoole paar korda minu pool,» kirjutab krahv Mellin oma märgukirjas, «tõid raha ja oma kiitusekirjad tagasi ja palusid mind tungivalt teha nii, et seda kõike poleks olnud, sest nad saavad kogu ümbruses kuulda nii palju needmisi ja etteheiteid, et nad olevat süüdi kõigis tulevastes õnnetustes. Sest kõik see olevat vaid härraste uus vigur, et talupoegi ettevõtlikkusele meelitada ja varsti tulevat uus maks kartulite ja siis ka naerite peale, nagu see juba mõne muu asjaga oli juhtunud ning kõigi nende sagedaste mõõtmiste ja arvutamiste puhul ei jäävat see ka

mitte ära, et usinat ja ettevõtlikku peremeest tabab tema töö ja vaeva eest saatus, et tema talu arvestatakse ja hinnatakse kõrgemaks. Sellepärast tegevat talupoeg alati palju targemini, kui ta ei hari korralikult oma maad või kui ta vähemalt seda iga viisi varjab, et kaoks ära himu muuta seda maad kõrvalmõisaks või seda maad üle mõõta ja hinnata. Kui ka praegune härra oleks hea, siis ei saa ju keegi vastutada tema järeltulija eest.»[73]

Peab tunnistama, et põllutööriistade ajaloo uurimisel tehakse nende küsimuste osas, mis eeskätt huvitavad ajaloolasi, meil praegu alles esimesi samme. Me ei tea ikka veel täpsemalt, millal hakatakse XVIII sajandi lõpus või XIX sajandi esimesel poolel Balti kubermangudes tarvitusele võtma uusi, täiuslikumaid põllutööriistu, kus ja kui kiiresti nad levivad? Kuid needki napid andmed, mis kuni praeguse ajani on välja selgitatud, räägivad suurest seisakust põllutööriistade arengus nimetatud perioodil.

Läti agraarajaloolane H. Strod väidab, et kuni XIX sajandi 60-ndate aastateni oli Liivimaal põhilise põllutööriistana ikka veel tarvitusel seesama harkader, mida siin kasutati juba XII sajandil.[74] Kaasaegsed, näiteks A. W. Hupel, olid XVIII sajandi lõpus juba õige teadlikud selle põllutööriista puudustest. See ader suutis maad künda ainult 5—6 sentimeetri sügavuselt; 7,5 sentimeetri sügavuselt saadi künda ainult siis, kui kündja vahetpidamata täie jõuga atra maa sisse surus. Sellise adraga oli äärmiselt raske üles künda uudismaad, kaua seisnud ja kuiva kesa ning savist maad.[75] Kuid needsamad kaasaegsed seletavad ka ära, miks niisugune madala tööjõudlusega ader hoolimata kõigest siiski tarvitusel püsis. A. W. Hupel märgib, et harkader oli ainukene ader, mida iga talumees ise valmistada oskas ja suutis ning mida tööloomadel liiga raske vedada polnud.[76] Seetõttu piirduski areng kuni XIX sajandi teise veerandini põhiliselt sellega, et mõnedes kohtades püüti harkatra täiustada adraraudade teravamaks muutmise või neile kamara lõikamiseks ettenähtud 2—3 tolli laiuste lõiketerade (nõlvade) külgejootmise teel. Kõik see ei parandanud palju olukorda — harkader ei suutnud maad küllalt sügavalt künda ja mulda vajalikul määral ümber pöörata. Selline ader lõikas mullapinda nii viletsasti ja nii kitsalt, et rahvamälestuste andmeil pidid teomehed vagude «vahele jäänud rohu ... käega ära korjama».[77] Kõvemaid mullapankasid ei suudetud harkadra või seaninaga purustada ja selle tõttu on mõnedes aastail 1803—1805 koostatud Põhja-Eesti vakuraamatuis eri tööna üles tähendatud «mullapankade lõhkumine põllul külvi kiirendamiseks» (Zer-

---

[73] Fr. Bienemann, Der russische Gemeindebesitz als Deliberandum des livländischen Landtages, «Baltische Monatsschrift», XXX kd., Reval 1883, lk. 840—841.

[74] H. Strods, Zemkopības sistemu attistiba Latvijā, Rīgā 1957, lk. 66.

[75] Sealsamas.

[76] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 28.

[77] A. Soom, Kärla kihelkonna ajalooline traditsioon, 1930. a., l. 44.

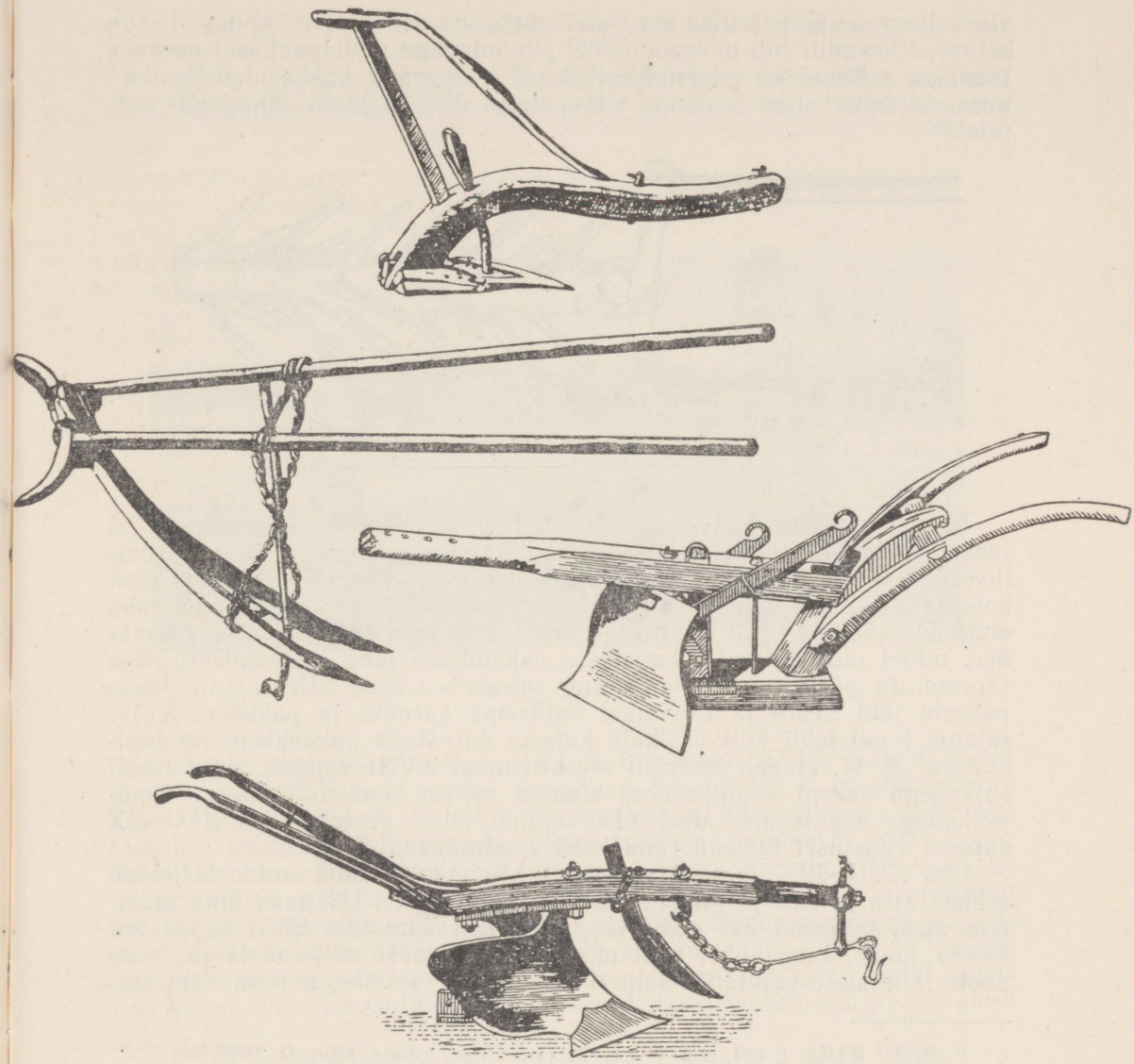

1) Vannasäder ehk seanina, mis oli XVIII—XIX sajandi vahetusel tarvitusel Eesti saartel ja rannikul; 2) Liivimaa harkader. J. Chr. Brotze joonistus; 3) ja 4) XIX sajandi keskpaiku Liivimaal tarvituselevõetud välismaised sahad.

stückelung der Erdschollen zur Beschleunigung der Saat).[78] Andmeid selle kohta, et kevaditi tuli mõisapõldudel puunuiadega mullapankasid peeneks lüüa, on säilinud ka rahvamälestustes.[79] Välismaalt hakkasid mõisnikud uusi raudatru sisse vedama alles alates XIX sajandi 30-ndaist aastaist.[80]

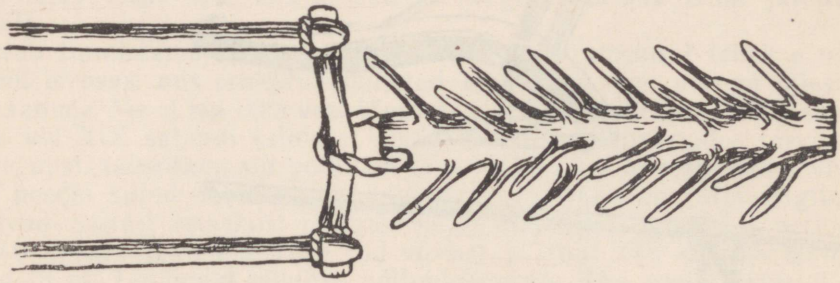

Kuuselatv-äke.

Eesti etnograafi L. Kivisaar-Feoktistova uurimistöö tulemuste põhjal teame praegu Eesti alal kasutatud äkete ajaloost järgmist. Kõige primitiivsemateks äketeks olid nn. kuuselatv-äke ja karuäke, millede puhul maa kobestamiseks kasutati lihtsalt puutüvest väljaulatuvaid oksatüükaid. Juba enne XVII sajandit tuli tarvitusele veidi täiuslikum äkketüüp — nn. pakkäke, millel olid pulgad liikuvatesse pakkudesse juba spetsiaalselt sisse tapitud. Ja pärast seda jääb areng seisma — kuni XIX sajandi keskpaigani jäid Eesti- ja Liivimaal valitsema karuäke ja pakkäke. XVIII sajandi lõpul tehti küll üksikuid katseid varustada pakkäkkeid raudpulkadega. A. W. Hupeli andmeil oli Liivimaal XVIII sajandi lõpul raudpulkadega äkkeid ainult umbes kümnes mõisas. Laiemalt hakkas raudpulkadega äke levima alles XIX sajandi teisel poolel. Alles XIX—XX sajandi vahetusel ilmusid raudäkked (vedruäkked).[81]

Üks XVIII-XIX sajandi vahetusel Liivimaal elanud autor kirjeldab sealset atra ja äket järgmiste sõnadega. «Muide on Liivimaa ilma ratasteta atra, milliseid üks mees mugavalt neli kuni viis tükki seljas ära kanda jõuab, kerge ühel pool mõnda juurt maast välja tõsta ja teisel poole jälle sisse vajutada. Samuti läheb kerge puuäke, mis on valmista-

---

[78] ENSV RAKA, f. 864, nim. l. s.-ü. 2a ja 5 (Sipa, Lihula, Muraste, Penijõe).

[79] H. Sepp, Ajalooline traditsioon Puhja kihelkonnast, 1928. a., l. 55; L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Kadrina kihelkonnast, 1931. a., l. 105.

[80] H. Strods, tsit. teos, lk. 66—67.

[81] L. Kivisaar-Feoktistova, Eesti äkked, Etnograafia muuseumi aastaraamat XVI, Tallinn 1959, lk. 13—14, 18, 23, 32, 37, 42, 49, 53.

tud kuuseladvast koos tema okstega, kergesti igast madalamast kännust üle.» [82]

Väga huvitava pildi sellest, kuidas pärisorjuse valitsemine pidurdas põllutöömasinate rakendamist, avas meile H. Strod oma hiljuti ilmunud

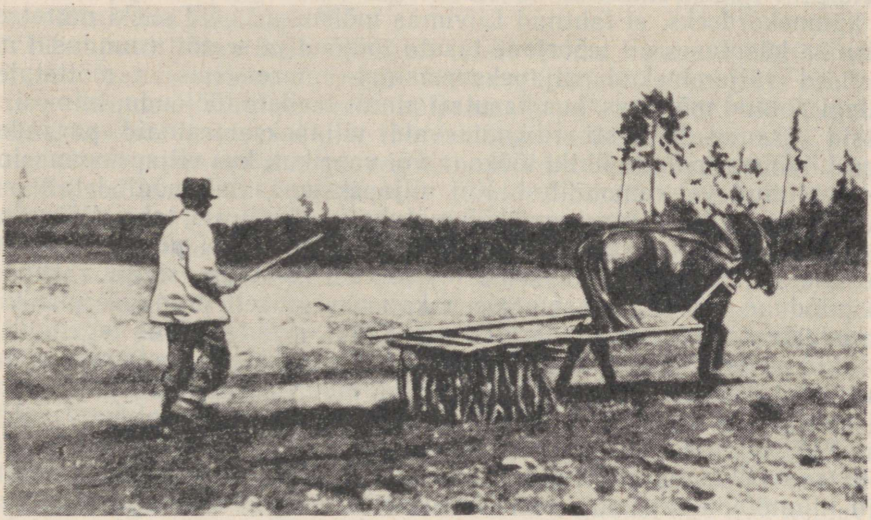

Äestamine karuäkkega.

uurimusega rehepeksumasinate ajaloost Liivimaal. XVIII sajandi teisel poolel tunnistasid isegi mõned kohalikud mõisnikud, et maailmas pole arvatavasti teist maad, kus viljapeksumasinat nii hädasti tarvis oleks, kui teravilja müügi ja viinapõletuse jaoks tootval Liivimaal.[83] 1797. aastal toodi Liivimaale Inglismaalt kuus nn. šoti viljapeksumasinat (viimane oli leiutatud 1786. aastal).[84] Üksikuid viljapeksumasinaid ja nende mudeleid toodi järgnevatel aastatel Liivimaale ka mujalt — Braunschweigist ja Rootsist. Nende eeskuju hakkasid kasutama ka kohapealsed ja juba mõnda aega enne seda tegutsenud viljapeksumasinate ehitajad. 1799. aastal konstrueeris sel ajal Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi sekretärina töötanud

---

[82] Herrmann Friedrich Tiebe, Lief- und Ehstlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri, Halle 1804, lk. 90.

[83] H. Strods, No kulmašīnu konstruēšanas un ieviešanas vēstures Latvijā XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē, Vēstures problemas II, Rīgā 1958, lk. 140.

[84] Sealsamas, lk. 141.

G. Fr. Parrot šoti viljapeksumasina eeskujul oma viljapeksumasina, millega saavutati õige silmapaistev tööjõudluse tõus. Parroti viljapeksumasinat ajas käsitsi ringi 6 inimest, kuid ta tegi ära 65 kootide või vartadega vilja peksva teomehe töö.[85] Viljapeksumasinaid konstrueerisid mõisnike ülesandel ka mõned läti talupojad.[86]

Kuigi viljapeksumasina tarvitamisega oli võimalik tööjõudlust tõsta ligi kümnekordseks, ei tahtnud Liivimaa mõisnikud neid siiski muretseda. Mõisnike käsutuses oli teoorjade tasuta tööjõud ja seetõttu tundusid neile rahalised väljaminekud viljapeksumasinate muretsemiseks mõttetutena. Pealegi polnud mõisates, kus kasutati ainult teoliste tööjõudu, inimesi, kes oleksid osanud kergesti rikkiminevaid viljapeksumasinaid parandada. Kogu Liivimaal polnud ühtki töökoda või vabrikut, kus viljapeksumasinaid oleks ehitatud või remonditud. Kui viljapeksumasinal mõni detail purunes, muutus ta kohe tarvitamiskõlbmatuks ja visati aia taha. Kõige selle tõttu pöörasid XIX sajandi esimese aastakümne teisel poolel viljapeksumasinale selja isegi need üksikud mõisnikud, kes teda esialgu rakendada olid püüdnud. 1808. aastast peale hakati energiliselt propageerima viljapeksumasina asemel nn. reherulli, mis XVIII sajandi lõpus tegelikult oli leiutatud savistel ja raskematel maadel mullatükkide purustamiseks, mida aga teatud määral võis kasutada ka viljapeksu juures. Rõhuvas enamuses mõisates peksti vilja edasi teoliste kondijõuga, ja selline olukord valitses kuni XIX sajandi keskpaigani.[87]

Ei saa öelda, et juba sel ajal poleks Balti kubermangudes kostnud hääli inimtööjõu ratsionaalsema kasutamise ning põllutöömasinate tarvituselevõtmise poolt. Juba 1782. aastal avaldati Riias väljaantava ajakirja «Nordische Miscellaneen» veergudel mõtteid, et töötegemise viise tuleks nii muuta, «et töörakend jätaks talupojale vaba aega, et tema mehaanilised jõud saaksid abi! Seatagu tema teoorjus nii sisse, et tööl kasutatakse enam loomi kui inimesi».[88] Kuid see hääl jäi hüüdjaks hääleks kõrbes, sest, nagu märgitakse samas artiklis, olid mõisnikud arvamisel, et mõisateole tulnud «inimene oli üks ja hobune oli teine loom».[89] Ja mis mõtet oli siis hakata eriti pead murdma selle üle, kuidas selle «looma» tööjõudu paremini ja ratsionaalsemalt kasutada.

Viletsad ja vananenud põllutööriistad olid pealegi inimeste käes, kes mõtlesid ainult sellele, kuidas vihatud mõisatööd kergema vaevaga ära

---

[85] Sealsamas, lk. 144.

[86] Sealsamas.

[87] H. Strods, No kulmašīnu konstruēšanas ... , lk. 138—139, 144—147 ja 155. Vrd. [A. Hueck], Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 245.

[88] Anmerkungen über einige Gegenstände der nordischen Landwirtschaft, sonderlich in Hinsicht auf Lief- und Ehstland, «Der nordischen Miscellaneen 5tes Stück von August Wilhelm Hupel», Riga 1782, lk. 286.

[89] Sealsamas, lk. 284.

teha. «Halva töökorraldusega laseb end seletada ka talupoegade näiline laiskus ja lohakus,» kirjutab meie poolt juba tsiteeritud «Nordische Miscellaneen» artikli autor. «Kui mõistusega varustatud inimene viletsa toidu ja oma pidevalt kestva raske töö juures näeb enda ees alati tervet mäge tööd, mille tipuni pole suutnud ronida veel ükski tema kaasvendadest, siis ei jää tal pingutatud närvide kosutuseks üle midagi muud kui tõeline või näiline lohakus.» [90]

XVIII sajandi lõpus Balti mõisates laialt levima hakanud tükitöö meetod muutis teatud määral olukorda. Mõisavalitsejate ja kubjaste töö teomeeste valvamisel muutus veidi hõlpsamaks — kündval või äestaval teomehel, kes päeva jooksul pidi töö ära tegema teatud suurusega põllutükil, ei olnud enam vaja kogu aeg kannul käia. Kuid seda enam sattus nüüd ohtu töö kvaliteet. Pealegi osati tükitööd rakendada ainult mõnede põllutööde juures (põhiliselt kündmisel ja äestamisel, osalt, eriti Lõuna-Eestis, ka viljalõikusel). Mõisatööl jäi domineerima kepiga tagant sundimine. Mida enam aga mõisate majapidamine laienes, seda teravamalt hakkasid mõisnikud ja mõisasundijad tundma, et nad lihtsalt ei jõua kõikjal olla, et oma kepi abil tööd hooga käima panna. «Mõnedes Liivimaa mõisates ja väga sageli Eestimaal aetakse kogu ümbruskond, noored ja vanad, või ka igast talust kindel arv inimesi välja, pannakse ühte ritta ja lastakse vilja koristada . . .,» kirjutas A. W. Hupel 1796. aastal. Kurbusega jätkab ta aga, et isegi siis ei jätku järelevaatajaid kõigi talupoegade kiirele tööle sundimiseks — «laisad hiilivad sageli lähedastesse põõsastesse, tehes nägu, nagu sunniks neid selleks loomulik vajadus; aga nad heidavad seal hoopis magama». «Kes peaks siis nende juures peale passima või neid üles otsima?» [91] küsib nördinud Hupel. Kui mõisates oli sõnnikuvedu, pandi veotee äärde kupjad, kes pidid kepiga ähvardades või vemmeldades kindlustama, et teomehed kiiresti sõidaksid.[92] Koduõpetajana mõisnike juures töötanud Fr. Arvelius ütleb oma 1782. aastal ilmunud raamatukeses ühe oma jutu tegelase Peebu kohta: «ja kes ka töed temmalt tahtis: se piddi ka kubjast temma tahha pannema.» [93] Seda iseloomustust võime julgesti kasutada kõigi mõisatööd vihkavate teoliste kohta.

Mõisavalitsejate ja -kubjaste kohalviibimine oli vajalik ka selleks, et ära hoida mõisavilja liiga ulatuslikku «varastamist» töötegijate poolt, kelle töö ja vaeva produkt see ju oli. «Külvamise juures peab viibima valitseja

---

[90] Sealsamas, lk. 286.

[91] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch . . ., I kd., lk. 64—65.

[92] O. Männik, Ajalooline traditsioon Maarja-Magdaleena khk., 1928. a., l. 45; A. Piirak, Traditsioon Tori kihelkonnas, 1925. a., l. 106; A. Madiberg, Ajalooline traditsioon Põlva kihelkonnast, 1927. a., l. 86; R. Stockeby, Ajalooline traditsioon kogutud 1. Vana-Põltsamaa vallas, 2. Uue-Põltsamaa vallas, 3. Lustivere vallas ja 4. Põltsamaa alevis (linnas), 1928. a., l. 68.

[93] [Fr. Arvelius], Üks kaunis jutto- ja õppetusseramat, Tallinn 1782, lk. 54—55.

ise või vähemalt mõni vilunud ülevaataja,» hoiatab Hupel mõisnikke, «osalt selleks, et kõik vajalikul määral toimuks, osalt selleks, et vargust ära hoida . . .» [94] Veel hullem oli Hupeli arvates olukord aga rehepeksu ajal. «Rehepeksu ajal varastatakse meie juures uskumatult palju, ja nimelt 1) rehepeksjate poolt, kes täidavad viljaga väikesed kotikesed või oma kuuetaskud, püksid jms. ja nii sageli, kui nad õlgi välja kannavad, teevad nad need jälle tühjaks. Seda teevad nad osalt rehetoas, kus nad rukkivihke rabavad, osalt rehealuses, eriti siis, kui pärast lõpuleviidud rehepeksu igaüks magama heidab. Selle vastu tuleb kasutada järelevaatajaid, salaja pealepassijaid ja sagedast järelehiilimist, rehepapp üksi ei saa kõigi järele valvata; 2) rehepapi enda poolt, kes on sageli täiesti üksi rehes.» [95] Samuti soovitab Hupel korraldada nn. proovirehtesid, s. t. teatud kindel hulk viljavihkusid lasta ära peksta nii range järelevalve all, et vargus üldse võimalik poleks. Nii saavat teada, palju rukkivihud teri välja andma peavad, ja siis saab rehepapilt alati täpselt nõuda, palju ta rehest vilja andma peab.[96]

Üks teine selleaegne autor oli aga veendunud, et isegi proovirehed midagi ei aita. «Ka kõige karmim järelevalve ei aita, et neli päeva ja kolm ööd (sest nii kaua vilja kuivatatakse, enne kui teda peksma hakatakse) saaks vargust ära hoida, kui ainult ülevaatajal (mõeldud on rehepappi — *J. K.*) lusti on ebatruu olla . . .» [97]

1795. aasta mais Abja mõisnik Stackelbergi poolt oma mõisavalitsejale antud instruktsioon koosneb 13 punktist, millest 10 punktis on juttu talupoegade tagasundimisest ja neil silma pealhoidmisest.[98] Peab ütlema, et erinevalt Vene mõisatest on instruktsioone mõisavalitsejatele Balti mõisate kohta väga harva säilinud (üldse koostati neid harvemini, sest balti mõisnik viibis tavaliselt ise oma mõisas ja kirjaliku instruktsiooni järele polnud tavaliselt vajadust). Seetõttu väärib see oma ajale väga iseloomulik dokument peaaegu täies ulatuses äratoomist.

«1. Igal hommikul tuleb päikese tõusu ajal üles tõusta ja minna kangrute ja kingseppade juurde ning hobusetalli ja teiste mõisahoonete juurde, kus inimesed töötavad, ja järele vaadata, et igaüks oleks oma töö juures.

2. Peab vajalikul määral tähelepanu pöörama kõigile hobuse- ja jalateomeestele ja iga päev teomehi nende töö juures kontrollima, kas nad seal ka viibivad.

3. Tuleb järele vaadata, et järgmiseks päevaks teole tulnud teomehed

---

[94] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch . . . , I kd., lk. 48.
[95] Sealsamas, lk. 85.
[96] Sealsamas, lk. 86.
[97] H. F. Tiebe, tsit. teos, lk. 41.
[98] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2212, l. 25—26.

alati kell kolm pärast lõunat end tööle üles kirjutada lasevad ja neid, kes tööle pole tulnud, peab vitstega karistama.

4. Rehtesid tuleb rehepeksu ajal usinalt üle vaadata ja ka iga nädal kaks proovirehte korraldada; iga kord, kui varastatud vilja üles leitakse ja seda on vähemalt pool vakka, siis makstakse üks rubla, ja kui on varastatud õlgi või on tegemist mõne teise vargusega, siis makstakse ülesandjale mõisa poolt 50 kop. ja see raha nõutakse jälle sisse süüdlaselt.

5. Põllutöödel tuleb valvas silm peal hoida, et teomehed korralikult niihästi künnaksid kui ka äestaksid...» Kui põld oli halvasti küntud, siis tuli selle töö eest vastutanud mõisakupjal maksta 10 kop. trahvi, teomehele aga anti 30 kepihoopi.

6. Mõisavalitseja pidi kontrollima, et kõik teomehed neile päevaks määratud töötükid kündmisel või äestamisel ka ära teeksid.

«7. Kõige karmimalt järele vaadata, et mõisateenijad öösiti ringi ei luusiks, kõrtse mööda ringi ei aeleks ega kaarte ei mängiks — selle ärahoidmiseks sageli öösel ülevaatusi korraldada ja kui mõne mõisateenija kõrtsis kätte saab, siis teda kõige karmimal viisil vitstega karistada.»

8. Tuli jälgida, et iga talupoeg täidaks kõiki mõisa käske. Mõisa käske mittetäitnud talupojad tuli välja kutsuda ja neid vitstega karistada.

9. Tuli jälgida, et kõik mõisa majapidamistööd, mida talupojad tegid nn. korrateo näol, korrapäraselt kulgeksid.

10. Mõisavalitsejal oli keelatud talupoegadelt kingitusi vastu võtta.

«11. Kõik sissetulekud ja väljaminekud tuleb vajalikul viisil üles märkida ja koos aidamehega niihästi rehtedest saadav kui ka talupoegadelt sissenõutav vili vastu võtta ja ka iga kuu viimasel päeval mulle (s. t. mõisahärrale — *J. K.*) selle kohta aruanne esitada.»

12. Mõisavalitseja pidi loomadel «valvsalt silma peal hoidma», et neid vajalikul viisil toidetaks ja nende eest hoolitsetaks.

«13. Üldse peab nii palju kui võimalik kõige üle järele vaatama, kõikjal korda pidama, kõrtse vähemalt kord nädalas üle vaatama ja minu äraoleku ajal kõrtsiraha minu toas vastu võtma ning üles märkima.»

Nagu nägime, oli põllumajanduse eduka ja hoogsa arengu üheks peamiseks takistuseks asjaolu, et põllutöid tehti talupoegade vananenud ja vähetootlike põllutööriistadega. Siinjuures ei tohi aga unustada, et mitte talupojad, vaid see olukord, milles talupoegi sunniti elama, oli tegelikuks põhjuseks, miks need iganenud tööriistad ikka veel käibel püsisid. Kes olid huvitatud selle olukorra, kehtiva ühiskondliku korra edasipüsimisest? Kes kulutasid raha uute põllutööriistade muretsemise asemel mõttetule pillamisele? Mõisnikud. Talupojad polnud valitseva olukorraga, kehtiva ühiskondliku korraga rahul ja astusid korduvalt tema vastu avalikku võitlusse.

Mõnikord pidurdasid mõisnikud otseselt progressiivsemate ja ratsionaalsemate töövõtete ja tööriistade tarvituselevõtmist. Viljakoristamisel hakkasid talupojad Balti kubermangudes XVIII sajandi lõpust alates üle minema sirbi kasutamiselt vikatiga niitmisele — läti talupojad võtsid rukkilõikusel tarvitusele isegi spetsiaalse väikese vikati nn. rautsi.[99] Vikati kasutamise puhul võisid aga, eriti väga küpsete viljapeade puhul, mõned

Liivimaa talupojad vilja koristamas. J. Chr. Brotze joonistus 1792. aastast. Esiplaanil töötab talupoeg väikese viljalõikusvikatiga, nn. rautsiga. Vasakul häll rinnalapsele.

terad vikati löögi tagajärjel maha pudeneda. Sirbiga lõikamise puhul seda ohtu polnud, kuna viljapeotäis murti üle sirbi. Ja nende üksikute maha pudeneda võivate terade pärast pidasid mõisnikud eesti alal kuni XIX sajandi keskpaigani vihast võitlust vikati kasutamise vastu mõisavilja koristamisel, mõistmata, et vikati kasutamisele üleminekuga saavutatud tööjõudluse tõus oleks andnud palju rohkem kasu, kui oli kahju nende üksikute viljaterade kaotsiminekul.[100] Samuti oli lugu ka sõnnikulaotami-

[99] Eesti NSV ajalugu, I kd., toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 495; A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch... , I kd., lk. 69.

[100] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Põltsamaa kihelkonna Pajusi, Rutikvere, Adavere ja Kurista valdadest, 1926. a., l. 63; T. Bollman, Ajalooline traditsioon Suure-Jaani kihelkonna põhjapoolsest osast, 1926. a., I. 49; E. Anton, Ajalooline traditsioon Tarvastu ja Paistu kihelk., l. 84; R. Stokeby, Järva-Peetri kihelkonna aruanne, 1929. a., l. 63. E. Blumfeldt, Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V. Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a., l. 75—76. A. W. Hupel kirjutas juba

sega. Kuigi talupojad oma põldudel kasutasid juba ammu sõnnikuharki, sunniti neid veel XIX sajandi alguses mõisapõldudel sõnnikut laotama käsitsi, kuna mõisnike arvates laotati sõnnik sel viisil ühtlasemalt.[101] 1807. aastal torkas see Jõhvi läheduses ebameeldivalt silma sealt läbireisivale C. H. J. Schlegelile. «Umbes ühe miili kaugusel Jõhvist nägime jälle suuri mõisa- ja talupõlde. Tüdrukud ja väikesed poisid laotasid sõnnikut kätega, et ta ühtlasemalt laiali laotatud saaks.» [102] Kui mõisates hakati kasvatama kartulit, keelati talupoegadel kartulivõtmisel konksu kasutamine (kuna sellega võivat vigastada mugulaid) ja sunniti neid kartuleid mullast välja kraapima paljaste sõrmedega.[103]

XVIII sajandi lõpus oli paljudes Lääne-Euroopa maades juba kolmepõllusüsteemilt üle mindud viljavaheldussüsteemile. See oli suur samm edasi põllumajanduse arengus. Põllumajanduse toodang mitte ainult ei kasvanud, vaid muutus ka mitmekülgsemaks. Uued põllukultuuride üksteisele järgnevuse süsteemid koos uute põllutööriistade kasutamisega võimaldasid põllumajanduslikke kõlvikuid paremini ja ratsionaalsemalt kasutada.

Kuigi viljavaheldussüsteemi tunti Balti kubermangudes juba XVIII sajandi lõpus, ei hakanud ta siin levima. «Peaaegu kõikjal, nii mõisates kui ka talupoegade juures,» kirjutab Hupel 1796. aastal, «on põlispõld jagatud kolmeks tükiks ... Mõnedel mõisatel on küll 4 kuni 5 tükki, kuid ainult nime poolest, nagu näiteks G. mõisas, kus ühele tükile külvati talivilja, teisele kaera, kolmandale otra, neljas aga oli kesas.» [104] Sellise põllutükkide arvu suurendamise puhul ei asutud tavaliselt söödaviljade kasvatamisele. Tõeline viljavaheldus ei hakanud Balti kubermangudes levima enne 1840—1850-ndaid aastaid.[105]

Läti agraarajaloolane H. Strod juhib tähelepanu sellele, et viljavaheldussüsteemile üleminekuks oli vaja järgmisi eeldusi: 1) uute põllutööriistade tarvituselevõtmine, 2) uute põllukultuuride levimine ja 3) põllumajandusalaste teadmiste levik.[106] Eespool nägime, kui halb oli lugu uute põllutööriistade tarvituselevõtmisega. Palju parem polnud olukord ka uute põllukultuuride levimise osas. Ristikheinakasvatust hakati Liivi- ja Eesti-

---

1796. aastal, et mõned mõisnikud «... sunnivad oma talupoegi, et need, niipea kui mõnelt väikeselt platsilt vili koristatud on, otsekohe mahavarisenud viljapead ära koristaksid. See on ajaraiskamine.» (Oekonomisches Handbuch, I kd., lk. 67).

[101] E. Blumfeldt, Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V. Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a., l. 75; H. J. Kõrge, Viru-Nigula kihelkonna ajalooline traditsioon. 1931. a., l. 267—268.

[102] C. H. J. Schlegel, Ausflug nach Ehstland im Junius 1807, Meiningen 1830, lk. 53.

[103] E. Blumfeldt, Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V. Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a., l. 75; L. Ots, Aruanne Pilistvere kihelkonna Kabala ja Imavere valla kohta, 1926. a., l. 15.

[104] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I kd., lk. 7.

[105] H. Strods, Zemkopības sistemu ..., lk. 88.

[106] Sealsamas, lk. 64—65.

maal propageerima juba XVIII sajandi lõpust alates ja esimesi katseid selle kasvatamisel tehti mõisates sajandi vahetusel, suuremat ja süstemaatilisemat tähelepanu hakati ristikheinale pöörama aga alles hiljem, alates XIX sajandi 20—30-ndaist aastaist.[107] 1771. aastal ilmub kuberneride aruandeisse põllukultuuride külvi ja saagi kohta uus nimetus — «maaõunad» (земляные яблоки), millise nime all tunti sel ajal kartuleid. Nimetatud aastal oli neid Eestimaa kubermangus maha pandud 24 setverti.[108] Ka kartul levis esialgu õige visalt ja aastail 1803—1813 oli ta keskmine aastane saak Eestimaa kubermangus ainult veidi üle 17 000 setverdi. Massilisem kartulikasvatus algas alles 1830-ndail aastail (1838. aastal koristati Eestimaa kubermangus 367 548 setverti kartuleid ning aastail 1841—1850 ja 1851—1860 oli keskmine aastane kartulisaak vastavalt üle 310 000 ja üle 360 000 setverdi).[109]

Uutele põllutööriistadele, põllukultuuridele ja -süsteemidele tehti Balti kubermangudes ilmuvates brošüürides ja ajakirjades propagandat juba XVIII sajandi lõpust alates. Selle sajandi lõpus ja järgmise sajandi alguses jäi selline põllumajandusalaste teadmiste propageerimine aga veel õige suurel määral «hüüdjaks hääleks kõrbes». Sageli ei osatud välismaiseid kogemusi otstarbekalt kohandada kohalikele oludele. «Mõned siinsed mõisnikud loevad, selleks et oma majandusalaseid teadmisi laiendada ja oma maaharimisele paremat hoogu anda, välismaiseid põllumajanduslikke kirjutusi,» kirjutas Hupel, «kas see neile aga alati tõesti kasuks tuleb, selle küsimuse jätame siinkohal lahtiseks.» [110]

XVIII sajandi viimasel aastakümnel hakkas Nissi pastor Thomas Hippius oma vaba aega kasutama põllumajanduslike katsete korraldamiseks. Nende katsete tagajärjel ja vastava kirjandusega tutvumise teel sai temast viljavaheldussüsteemi veendunud pooldaja ja propageerija, milleks ta 1798. aastal avaldas isegi spetsiaalse brošüüri. See brošüürikene sisaldab paljugi naiivset. Nii soovitab pastorihärra selles lutserni ja ristiku asemel loomasöödaks kasvatada umbrohtu — seatõlgast.[111] Kuid soovitades üleminekut kolmeväljasüsteemilt viljavaheldusele, «põhjalikule maaharimisele, piisavale väetamisele ... teineteise järel külvatavate teraviljaseemnete targale valikule» [112], on ta kahtlematult õigel teel. Hippius toob oma brošüüris ära ka palju mõisnike poolt viljavaheldussüsteemile üleminemise

---

[107] Sealsamas, lk. 72—74.

[108] Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv Moskvas, f. 274, nim. 2, s.-ü. 5073, l. 6 ja 15.

[109] J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk. 30.

[110] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I kd., lk. VII—VIII.

[111] Thomas Hippius — Prediger zu Nissi im westharrienschen Kreise des Herzogthums Ehstland, Wünsche und Vorschläge in Absicht auf die Abschaffung der Brache und Einführung der Wechselwirtschaft mit besonderer Rücksicht auf die Öconomien Ehst-, Lief- und Kurlands ..., I Theil, Reval 1798, lk. 26—30.

[112] Sealsamas, lk. 35.

vastu esitatud väiteid. Üheks kõige iseloomulikumaks ja ka Hippiuse enda arvates kõige kaalukamaks nende seast on järgmine. Kolmeväljasüsteemi puhul ei olnud igal aastal üks kolmest põllust tarvitusel, ta n.-ö. puhkas. Kuid asi ei seisnud üksi selles, et põld «puhkas» — ka mõisa tööjõud oli sellest vaba. Viljavaheldussüsteemile ülemineku vastased väitsidki, et kui kogu põllupinda haritakse pidevalt, siis peab märgatavalt suurenema ka põldude harimiseks kuluva tööjõu hulk. Seda tööjõudu aga mõisnike arvates ei jätkunud. «Kust me võtame... aja ja töökäed, et esiteks, kõik suve- ja sügisviljad ära koristada, teiseks, aasta jooksul kogunenud väetise taliviljade jaoks sisse künda ja kolmandaks, põldu enne külvi vajalikul määral töödelda.» [113] Ja sellele vastuväitele oskab pastorihärra vastu asetada ainult ettepaneku — kui teisiti ei saa, siis tuleb lihtsalt põllupinda vähendada. Kui tööjõudu ei jätku, siis tuleb lihtsalt väiksemat pinda põhjalikumalt harida ja saab ikka sama saagi.[114] Pärisorjuslikust teoorjuse süsteemist kinnihoidev «põllumajanduse uuendaja» ei näinud uuele, progressiivsemale põlluharimissüsteemile üleminekuks teist teed kui tööjõu puudusel põllupinna vähendamist — see tähendab, et hoolimata üleminekust viljavaheldussüsteemile oleks toodetud vilja hulk jäänud samaks. Mis mõtet oli siis aga üldse seda üleminekut ette võtta?

Kurtmine tööjõu puuduse üle oli XVIII sajandi lõpus balti mõisnike hulgas üldine. Kuid juba sel ajal leidus ka Balti kubermangudes autoreid, kes oskasid tähelepanu juhtida sellele, et näiline tööjõu puudus oli tingitud põhiliselt sellest, et mõisnikud hoidsid kramplikult kinni vanadest teoorjuslikest töömeetoditest ja ei osanud ega tahtnud kasutada põllutöömasinaid. «Neis maades, kus majandusliku tegevuse pearaskus lasub inimestel,» märgib üks autor 1782. aastal, «ja mitte töörakendi ja tööd kiirendavate tööriistade kiirusel, seal annab end alati tunda inimestepuudus. Kus järelikult talupoeg teeb enda ja ka mõisatöö ära ühe ja sama hobusega, seal peab ka inimestepuudus olema suur...» [115]

XVIII sajandi lõpus oli eesti külas küllalt suurearvuline popside ehk vabadike kiht. Mõis sai järjekindlalt kasutada aga ainult seda tööjõudu, kes tuli kohale oma tööloomade ja riistadega, ja sellist tööjõudu võisid talle anda ainult talud. Teoorjuslik mõis ei saanud ära kasutada kogu külas leiduvat tööjõudu.

XVIII sajandi lõpus hakkasid balti mõisnikud üha rohkem pead murdma probleemi üle, kuidas vanade teoorjuslike suhete püsima jäädes siiski senisest suuremal määral enda huvides ära kasutada ka popside tööjõudu.

---

[113] Sealsamas, lk. 39.

[114] Sealsamas, lk. 42—43.

[115] Anmerkungen über einige Gegenstände der nordischen Landwirtschaft, sonderlich in Hinsicht auf Lief- und Ehstland, «Der nordischen Miscellaneen 5tes Stück von August Wilhelm Hupel», Riga 1782, lk. 284.

Abja mõisnik Stackelberg oli juba pikemat aega südamevaluga jälginud, kuidas tema mõisa taluperemeeste juures teenivate nn. poolsulaste tööjõud mõisale suurel määral kaduma läks. Sageli oli taluperemehel, kes tegi mõisale tegu 1½ või 2 päeva nädalas, tervelt kaks poolsulast, ja nii tuli välja, et kumbki neist töötas mõisas ühe kuu jooksul ainult 3—4 päeva. Ülejäänud osa ajast töötasid nad oma popsikohtade väikestel põllulappidel. Mitte omakasu pärast, nagu kinnitas mõisnik ühes oma kirjas Liivimaa maanõunikele, vaid ainult selleks, et ära hoida nende sulaste «hoopis raisku minemist laiskuse tõttu», tegi Stackelberg 1796. aastal sellisele olukorrale lõpu. Sellest aastast peale sunniti iga poolsulast, kel oli hobune, mõisale igal nädalal 1 päeva hobusega tegu tegema lisaks tööle, mida ta tegi taluperemehe sulasena. Samuti pidid nad käima oma hobusega mõisavooris Pärnus, Tartus või Viljandis. Hobuseta poolsulased pidid käima mõisas tööl jala. Samal aastal seati Abja mõisas sisse kord, et kõik popsinaised pidid kevadel ühe päeva nädalas käima tööl mõisa juurviljaaias.[116]

Pärnu maakonna Saaremõisa mõisas oli XVIII sajandi lõpus sisse seatud selline kord, et kõik popsid pidid iga viie või kuue nädala järel mõni päev mõisas tööd tegema (nuumloomi talitama, aias töötama, ketrama). Sellele kohustuslikule popsiteole sunniti ka vanu ja haigeid inimesi.[117] Pööravere mõisa omanik palus 1800. aastal Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi, et see kinnitaks tema poolt oma mõisa talupoegadele väljatöötatud uued teonormid, mis muuhulgas nägid ette, et kõigil popsidel tuli mõisale tegu teha jüripäevast mihklipäevani üks päev nädalas (vaheldumisi üks nädal hobusega, teine nädal jala). Popside naised pidid talvekuudel mõisale ketrama.[118]

Ka Vana-Kariste kroonumõisa rentnik L. Gernet veeretas poolsulaste ja popside õlgadele 1 päeva teoorjust nädalas. 1792. aasta lõpus või 1793. aasta alguses käis mõisas aga Tartu Majandusvalitsuse (Dörptsche Oeconomie) komissar ning poolsulased ja popsid kaebasid talle. Pole selgeid andmeid, millisele seisukohale asus komissar, igatahes arvasid talupojad, et ta ei käskinud neil teopäevi teha. Sellest teistele popsidele teatama läinud talupojad olid siinjuures, nagu kurtis mõisarentnik, «käinud nagu röövlid ringi suurte teivastega». Kohtuprotsessi käigus näitas mõisarentnik aga ette dokumendi Majandusvalitsuse resolutsiooniga, millega talle anti õigus nõuda igalt popsilt 1 päev teoorjust nädalas.[119]

1799. aastal kaebasid Tarvastu mõisa vabadikud, et nad «elavat taluperemeeste juures, sest neil endil pole maju ja neil pole mingit muud maad, kui see, mille nad saavad peremeestelt; varem olid nad tegu teinud ainult peremeeste eest, aga nüüd juba seitse aastat peavad nad talvel

[116] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 105—107.
[117] Sealsamas, lk. 108.
[118] Sealsamas, lk. 105.
[119] ENSV RAKA, f. 286, nim. 1, s.-ü. 2064, l. 3—4 ja 6.

7 päeva ja ööd järjest olema viinaköögis . . .» Neile oli küll lubatud, et nad peavad talvel viinaköögis tööl käima iga viie nädala järele, tegelikult oli neid sageli aga välja kutsutud iga kahe nädala pärast. Ja kui nad olid siis teatanud, et ei saa tulla, kurtsid vabadikud, siis olid nad mõisas saanud «hirmsaid hoope ja kui nad polnud parajasti kodus, vaid leiba otsimas või tööl, siis olid nende naised mõisa viidud ja seal trahvida saanud». Mõisa viinaköögi jaoks ei antud peerupuid ja neil tuli seal töötada poolpimedas, mille tagajärjel eelmisel aastal üks vabadik oli kukkunud keeva vee katlasse ja pärast seda surnud. Peale selle pidid nad «ka heinatöö ajal peaaegu kogu aeg mõisas olema ja turvast lõikama; viljakoristuse ajal peavad nad oma peremeestel aitama mõisa vilja talutükkidelt lõigata ja peale selle said nad veel popsitükid, mis nende naistel lõigata tuli».[120]

Popside mõisateole sundimisest oli palju juttu ka mõisnike maapäevadel.

Popside ja üldse väikese maalapikesega varustatud talupoegade mõisateol kasutamise praktikast võis aga hõlpsasti välja kasvada mõte — kas poleks üldse kasulikum kõik talupojad (nii peremehed, sulased kui ka popsid) panna elama kääbuslike maatükikestega varustatud mõisapopsidena ja sundida neid niiviisi mõisale teoorjust tegema.

Juba 1750. aasta paiku oli Riia maakonnas Ungru mõisas parun Campenhausen talupoegadelt kogu maa ära võtnud ja talupojad ümber asustanud ühte oma teise mõisa. Ungru mõisa töölisteks tõi ta Rannu ja Valguta mõisatest 12 eesti pärisoriste talupoegade perekonda, kes tegid tööd mõisa hobustega ja kellele mõis tasus toiduainetega.[121] Sellelaadilisi katseid tehti XVIII sajandi teisel poolel ka mõnedes teistes Läti ala aadlimõisates ja Riia linna patrimoniaalringkonna mõisates.[122] 1796. aastal kirjutas A. W. Hupel: «Siinjuures on vaja puudutada küsimust — kas poleks kasulikum kõik taluperemehed nende kohtadelt maha võtta, nad muuta lihtsateks sulasteks või deputatistideks ja nende maid harida kui mõisapõldu?» [123] Ja edasi märgib Hupel, et mõned mõisnikud on selliseid katseid oma abimõisates juba läbi viinud. On huvitav märkida, et isegi tsaarivalitsuse ringkondades arutati XIX sajandi alguses küsimust, millist teed peab põllumajanduse areng Balti kubermangudes minema — kas suurmõisate kujunemise ja talupoegade mõisatöölisteks muutmise teed või niiviisi, et talupojad muutuvad väikemaaomanikeks. 1804. ja 1809. aasta vahel koostati ühe riigiametniku poolt, kelle nime ei ole õnnestunud välja selgitada, «Märkused Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse kohta». Märkuste autor astub kategooriliselt välja talupoegade maaomanikeks muutumise vastu, kusjuures ta argumendina kasutab ära inglise kodanliku majandus-

[120] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 314, l. 82.
[121] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 22.
[122] Sealsamas, lk. 23.
[123] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I kd., lk. 116.

teadlase, merkantilisti J. Stuarti poolt väljendatud seisukohti. «Talurahvaseadus ei saa oma eesmärgiks seada,» kirjutab ta, «anda kõigile talupoegadele omandiks see maa, mille nad on saanud mõisnikult kasutamiseks, sest vastasel korral katkeks suurte mõisate harimine või laialdane maaharimine ja maa saaks tööstuse arengu ning riigitulude kahjuks ära jaotatud väikevaldajate vahel, kes kasutaksid kõik oma toodangu endi toitmiseks. Stuart ütleb selliste väikevaldajate kohta, et põllumajandus selle all ei kannataks, kui nad üldse maa pealt kaoksid ... Ainult mõisnik on võimeline arendama laialdast põllumajandust, järelikult peavad tal olema suured mõisapõllud.» [124] Kuid ka selline lahendus, mille puhul suur osa talupoegi muudetakse mõisatöölisteks, kelle tööjõuga siis hakatakse harima mõisate suuri põlde, ei rahulda täiesti «Märkuste» autorit, kuna see viiks «... talupoegade üldisele orjastamisele ...» [125] «Kui kõigile seisustele antakse võimalus vabalt kasutada oma tööd ja kapitali,» kirjutab ta, «siis varsti terved külad, mille asukoht sobib enam vabrikute rajamise kui põllumajanduse jaoks, muutuvad manufaktuurlinnadeks ja valitsusel pole enam vajadust ehitada suurte kuludega terveid linnu ja kaubanduslikke asulaid. Kuid niikaua kui maaharijad on kinnitatud maa külge ja mõisnik võib maatöölisi oma voli järgi võtta mõisateenijaiks, niikaua ei saa unistadagi töö ja kapitalide vabast ringlemisest ja manufaktuuride õitsvast olukorrast.» [126] Näiliselt väljapääsmatule olukorrale leiab «Märkuste» autor aga lahenduse, mis on väga iseloomulik tol ajal nii mitmeski küsimuses kõhkleva ja kahevahel oleva tsaarivalitsuse positsioonile. Arengul ei tule lasta minna ei üht ega teist teed, vaid püüda saavutada, et areneksid suurmõisad, kuid jääksid alles ka talud ning mõisnike ja talupoegade vahekorrad oleksid valitsuse poolt täpselt kindlaks määratud.[127]

Talurahva kui väikemaapidajate likvideerimise tendents kasvas otseselt välja intensiivse kaubatootmise arendamisest teoorjusele rajanevates mõisates. Kõige teravamalt avaldus ta Saksa aladel, kust hulgaliselt teravilja mere taha eksporditi ja kus sellele protsessile ka iseloomulik nimi anti — Bauernlegen, mida võiks eesti keelde tõlkida sõnadega «talupoegade väljaajamine» või «talupoegade likvideerimine». Mõisnikud ajasid talupoegi nende taludest välja, liitsid talude põllud mõisapõldude külge ja sundisid siis popse (kelleks muutusid ka oma taludest väljaaetud taluperemehed) viletsa naturaaltasu eest neil põldudel töötama. Mecklenburgis ja Ees-Pommeris viis see protsess lõpptulemusena talurahva kui väikeste maavaldajate seisuse peaaegu täielikule likvideerimisele. Talupoegadelt nende maa äravõtmist ja nende sundimist mõisas teoorjust tegema naturaaltasu eest esines ka Vene kubermangudes, kus seda XVIII sajandi lõpus

[124] RAKAL, f. 1409, nim. 1, s.-ü. 193, l. 40 ja 74.
[125] Sealsamas, l. 40—41.
[126] Sealsamas, l. 43.
[127] Sealsamas, l. 75 ja 77.

ja XIX sajandi esimesel poolel kutsuti talupoegade üleviimiseks kuumoonale (на месячину).[128] Mida aga see tendents tootlike jõudude arengu seisukohalt tähendas?

Kõigepealt tuleb rõhutada, et nn. Bauernlegen ei olnudki mingi uus nähtus. See oli kapitalistliku turu jaoks tootvate feodaalmõisnike «kustumatu lisatööisu» kõige kaugemale ulatuv, konsekventsem väljendusvorm. «Aga niipea kui rahvad, kelle tootmine toimub alles madalamais orjatöö, teoorjuse jne. vormides, tõmmatakse maailmaturule, kus valitseb kapitalistlik tootmisviis ja kus peamiseks huviks areneb selle tootmisviisi produktide müük välismaale (konkreetselt Eestis läks mõisate kaubatoodang XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel põhiliselt Venemaa siseturule — *J. K.*), siis lisandub orjuse, pärisorjuse jne. barbaarseile koledustele veel liigtöö tsiviliseeritud koledus.»[129] Teoorjuse kujul nõutava lisatöö tagaajamine ja mõisapõldude laiendamine külade arvel võis aga varem või hiljem viia talupoegade poolt nende endi majapidamistes kulutatava tööaja vähenemisele, nende majanduslikule laostumisele ja maast ilmajäämisele — talurahva kui seisuse likvideerimisele. Mõisnike suured majapidamised võisid selle läbi küll võita, kuid mis kannatas selle all?

Käsitledes «Kapitali» III köites teorenti, teeb K. Marx väga selget vahet lisa- ehk teotöö vahel ja tootja (talupoja) töö vahel enda jaoks, mis sisuliselt vastab hädavajalikule tööle. Ja just seda viimast töö liiki tõstab K. Marx eriti esile, kuna ta sisaldab endas tootmise enda ja kaubalis-rahaliste suhete arenemise võimalusi. «Oletame näiteks, et teoorjus maaomaniku heaks esialgu koosnes kahest päevast nädalas,» kirjutab Marx. «Need kaks päeva teoorjust on niisiis kindlalt välja kujunenud, on muutmatu suurus, seaduslikult kindlaks määratud tava- või kirja pandud õigusega. Kuid nädala ülejäänud päevade (mida võib kasutada otsene tootja) tootlikkus on muutuv suurus, mis paratamatult areneb tema kogemuste kasvades — täpselt samuti, nagu uued vajadused, millega ta tutvub; täpselt samuti, nagu turu laienemine tema toodangu jaoks; tema tööjõu selle osa kasutamise võimaluste kasv innustab teda suurematele tööpingutustele, kusjuures pole vaja unustada, et selle tööjõu kasutamine ei piirdu sugugi põlluharimisega, vaid haarab endasse ka küla kodutööonduse. Siin on antud teatud majandusliku arengu võimalused, muidugi, vastavalt rohkem või vähem soodsatele tingimustele . . .»[130] Kuidas oleks siis võimalik hinnata positiivselt teotöö pealetungi talupoja tööle enese jaoks, silmas pidades, et see teoorjuse pealetung tähendas ühtlasi kaubalis-rahaliste suhete arengu lämmatamist külas ning tõi endaga kaasa kapitalistliku

[128] С. Б. Окунь, Очерки истории СССР. Конец XVIII — первая четверть XIX века. Ленинград, 1956, lk. 18.

[129] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 207.

[130] К. Маркс, Капитал, т. III, Гос. издательство политической литературы 1949, lk. 806—807.

tööstuse tekkimiseks ja arenemiseks hädavajaliku siseturu kitsenemise? Talupoegade väljakihutamine taludest ja nende muutmine otsesteks mõisaorjadeks (nn. Bauernlegen) oli selle teotöö pealetungi kõige eredam, kaugeleminevam ja röövellikum väljendusvorm.

Nende küsimuste ümber, mida tähendas ja milleni oleks tegelikult viinud nn. Bauernlegen'i laiaulatuslik rakendamine, arenes hiljuti Saksa Demokraatliku Vabariigi ajaloolaste hulgas huvitav diskussioon, mille oli esile kutsunud J. Nichtweissi raamatu «Das Bauernlegen in Mecklenburg» (Berlin 1954) ilmumine ja millest võtsid osa ka mitmed teiste maade ajaloolased.[131] J. Nichtweiss kaldus oma nimetatud raamatus talupoegadelt maa röövimise protsessis nägema eeskätt kapitalismi võidulepääsu ettekuulutavat nähtust ja väitis, et see kujutab endast samalaadilist kapitalismi esialgse akumulatsiooni väljendusvormi nagu tarastamine Inglismaal. Ja tõepoolest oleks ummikusse sattunud feodaalne põllumajandus selle nn. Bauernlegen'i teel saanud osast raskustest üle. Mõisad, kes nüüd oleksid ilma jäänud talude tööloomadest ja -riistadest, oleksid soetanud endale ise põllutööriistu ja tööloomi ning siinjuures võib-olla paremaid ja ajakohasemaid. Kuid saksa ajaloolane G. Heitz esitas õigusega oma retsensioonis J. Nichtweissi raamatu kohta selle autorile järgmise küsimuse. Aga mis oleks saanud talupoegadest? Kas nad läksid tekkiva tööstuse ja kapitalistliku põllumajanduse käsutusse?[132] Viis aastat hiljem andis G. Heitz ise sellele küsimusele hiilgava vastuse. Pärast seda, kui ta oli läbi uurinud väga suure hulga andmeid niisuguste talupoegade saatuse kohta, jõudis ta järeldusele: «Enamalt jaolt muudetakse talude hävitamise puhul talupojad ja saunikud (Kossaten) pärisoristeks päevilisteks, kes on sunnismaised ja kohustatud töötama mõisas... Võimalus, et talupoegade «maast vabastamise» tagajärjel tekkis maata ja isiklikult vaba palgatööline, ei tule meie materjali põhjal kindlasti kõne allagi, sest ühtki sellelaadilist juhust ei leidunud.»[133] Kõige selle tõttu peab G. Heitz nii kaua, kui taludest väljaaetud talupoegade tööjõud ei vabane kapitalistliku tootmise jaoks, võimalikuks rääkida ainult f e o d a a l s e s t talude hävitamisest.[134]

Talude hävitamise ja selle iseloomu ümber käinud diskussiooniga tutvumine oli vajalik mõisamajanduse arengu iseloomu õigeks mõistmiseks. Talude hävitamine (Bauernlegen) oli ju ainult suurte mõisamajapidamiste eelisarendamise, talumajapidamiste vastu suunatud pealetungi kõige jär-

---

[131] Vt. G. H e i t z, Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg, «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1957, Heft 2, lk. 278—296, millises artiklis on märgitud ära ka teiste diskussioonist osa võtnud ajaloolaste tööd.

[132] «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1955, Heft 4, lk. 645.

[133] G. H e i t z, Feudales Bauernlegen in Mecklenburg im 18. Jahrhundert, «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1960, Heft 6, lk. 1375.

[134] Sealsamas, lk. 1376.

jekindlam ja röövellikum väljendusvorm. See pealetung väljendus aga ka talupoegade teokoormiste üleskruvimises mõisnike poolt, nagu see aset leidis Eestis. Ja selleks et õigesti hinnata mõisnike majanduslikku ja agraarpoliitilist tegevust ning talupoegade võitlust mõisnike rõhumise vastu, peame teadma, kuhu see talumajapidamisele pealetungimise protsess lõpptulemusena oleks viinud.

XVIII sajandi teisel poolel tegi põllumajandus Balti kubermangudes läbi märgatava arengu. Mõisad hakkasid senisest tunduvalt suuremal määral tootma turu jaoks. Mõisnikud rajasid põllumajandussaaduste, metsa- ja loodusvarade ümbertöötamiseks hulgaliselt viinaköökе, saeveskeid, lubjapõletusahje, telliskivilööve ja manufaktuure. Kuid sellise arengu käigus ilmnes üha selgemini, et majandus oleks võinud areneda veel palju kiiremini, mitmekülgsemalt, ja võiks isegi öelda — põhjalikumalt, kui seda ei oleks takistanud iganenud pärisorjuslik-teoorjuslikud tootmissuhted, millest mõisnikud kramplikult kinni hoidsid.

Juba 1784. aastal kirjutas kindralkuberner Browne Eestimaa kubernerile: «Eestimaalt, kus on ju ometi nii hea maa loomakasvatuseks ja aianduseks, peaks igal aastal vähemalt 5000 rubla eest võid ja juustu välja vedama, ja nüüd leian ma tolliregistrist, et 5949 rubla eest on võõramaiseid juustusid ja toiduaineid hoopis sisse veetud.» [135] Karjakasvatus, milleks tõesti olid olemas head looduslikud tingimused, ei tahtnud aga sugugi edeneda. Mõisas sunniviisil töötavatelt korrateolistelt ei saanud muidugi nõuda, et nad mõisa kariloomade eest vajalikult oleksid hoolitsenud. «... Ja ometi on kari sageli mõisates veel halvem kui talupoegadel,» kirjutab üks selleaegne autor, «sest need hoolitsevad tema eest rohkem.» [136] Samuti tunti kolmepõllusüsteemi püsimise ja söödakultuuride väga vähese leviku tõttu puudust loomasöödast. «Üldse näib mulle,» kirjutas XVIII sajandi lõpus Eestimaa kubermangu mõisates kodukooliõpetajana teeninud C. C. L. Klee, «et loomasööda paremaks ja rikkalikumaks muutmiseks võiks veel väga palju ära teha osalt söödataimede kasvatamise, osalt hästi kasvavate heinaseemnete heinamaadele külvamise teel ja, lõpuks, parandades taradega piiratud karjamaaplatse, millele loomi järgemööda ajada tuleks.» [137] «Ma olen sageli talve lõpus kurvastuse ja vastikusega näinud,» kirjutas Klee mõisate kariloomade kohta, «kuidas nad nälja pärast röögivad ja siis näinud, kui kurnatuna ja jõuetuna nad esimestel kevadpäevadel end lautadest karjamaale lohistavad.» [138] Samal ajal olid aga otse külje all kõige soodsamad võimalused näiteks loomaliha müügiks. XVIII sajandi lõpus müüsid

---

[135] F. Bienemann, Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland (1783—1796) ..., Leipzig 1886, lk. 187.

[136] H. F. Tiebe, tsit. teos, lk. 32.

[137] C. C. L. Klee, Eines deutschen Hauslehrers Pilgerschaft durch Land und Leben (1792—1818), Reval 1913, lk. 29.

[138] Sealsamas.

Eestimaa mõisnikud ja talupojad kohalikes linnades, Narvas ja Peterburis aasta jooksul umbes 6400 veist ja 7650 vasikat[139]. 1807. aasta lihavõttenädalal tapsid Peterburi lihunikud 7200 lehma ja härga ning 12 000 vasikat. 1807. aasta jooksul tapeti ja müüdi Peterburis lihunike poolt kokku 56 186 lehma ja härga, 57 365 vasikat ja 25 427 lammast.[140]

Veelgi valusamalt pidurdasid iganenud pärisorjuslikud tootmissuhted aga teiste majandusharude, nagu kaubanduse, tööstuse ja transpordi arengut. Kaubanduse arengut pidurdas teoorjuse valitsemisest tingitud siseturu piiratus. Pealegi püüdsid mõisnikud kauplemist talupoegadega ainult enda kätte haarata ja kaupmehi hoopis välja tõrjuda. «Torkab silma,» kirjutas Hupel veel XVIII sajandi lõpus, «et mõned mõisad sunnivad oma talupoegi kõiki nende saadusi ainult temale müüma või vähemalt kõigepealt temale pakkuma; hoolimata sellest ostavad nad ise võõrastelt talupoegadelt, meelitavad neid enda juurde ja saadavad isegi ülesostjaid võõraste mõisate aladele.»[141]

Transpordi ja teedevõrgu arengut pidurdas eelkõige see, et talupojad ei suutnud ja mõisnikud ei tahtnud olemasolevaid teid ja sildu korras hoida ja uusi rajada. Üks 1803. või 1804. aastal Liivimaal ringisõitnud noor aadlik A. Rennenkampff märgib oma reisikirjelduses võõrastusega, et üle veerikka Koiva jõe, mis ometi läbi lõikas mitu tähtsat maanteed, polnud ühtegi silda ja reisijad ning tõllad ja vankrid toimetati üle jõe armetute parvede abil. «Siin on vaid kaks seisust, mis suhtuvad teineteisesse nagu isandad ja sulased,» kirjutab sellele asjaolule põhjust otsides reisimees, kes, ise olles Liivimaa aadlik, selle seisuse teguviisi muidugi õigustada püüab, «talupoeg võib omaks nimetada ainult oma käsi ja jalgu ja nendest üksi ei saa silda ehitada; kõik kulud, nii rahalised kui naturaalsed, lasuvad maad omava aadli õlgadel, kellele seetõttu ei saa pahaks panna, et ta igasugusele koormiste kasvule vastu paneb. Meie esivanemad said ju ilma sillata päris hästi läbi, öeldakse, ja seetõttu võime ka meie parvedega läbi ajada ja kahju ning õnnetuse eest peab end juba igaüks, kes üle sõita tahab, kaitsta oskama; teiste heaks oma raha välja anda ja maale kulusid peale võtta oleks väga rumal.»[142]

Valitsev pärisorjus takistas aga kõige valusamalt vabapalgalise kapitalistliku tööstuse tekkimist. Ei saa öelda, et oleks puudunud selleks vajalik tööjõud. Eeskätt popside näol oli külades küllalt inimesi, kelle kogu tööjõudu mõisad ära kasutada ei suutnud ja kes virelesid kõige suuremas viletsuses. Mõisnikud aga ei mõelnudki lasta neil siirduda tööle linnadesse või manufaktuuridesse. Vastupidi, nad murdsid pead selle üle, kuidas popse

---

[139] J. Konks, tsit. teos, lk. 51.

[140] Leningradi Linna ja Oblasti Riiklik Ajaloo Arhiiv, f. 253, nim. 1, s.-ü. 19, l. 17 ja 19.

[141] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch, I kd., lk. 101.

[142] Fr. Bienemann, Aus vergangenen Tagen, Reval 1913, lk. 9.

mõisaga veel tihedamini siduda ja neid mõisa huvides veel paremini ja rohkem ära kasutada.

Pärisorjusest tingitud rutiinsete põlluharimisviiside domineerimise ja viletsate põllutööriistade tõttu kasutati kogu põllumajanduslikult haritavast pinnast tegelikult pidevalt ja ratsionaalselt ära ainult osa. Seoses 1804. aasta reformiga viidi Liivimaa kubermangus läbi ulatuslikud maamõõtmistööd. Nende tulemused annavad väga huvitava pildi põllumajanduslikult haritava pinna liigestusest Liivimaa mõisates XIX sajandi esimesel ja teisel aastakümnel (vt. tabel lk. 82—91).

Mõisa teoorjusest rõhutud talupojad said oma põlde ainult pealiskaudselt harida. Talupõldude osa üldisest põllupinnast on aga XIX sajandi alguses veel küllalt suur, nagu näeme vastavatest tabelitest. Mõisate ja talude põlispõldude suhe oli keskmiselt 1 : 2 — seega oli umbes kaks kolmandikku pidevalt haritavate põldude pinnast õige viletsalt haritud just sellepärast, et valitsevad pärisorjuslikud tootmissuhted ja mõisa teoorjuse surve talude majanduslikku arengut takistasid. Tegelikult hariti mõisate põlispõlde samuti õige pinnapealselt, ja seda nii sõna ülekantud kui ka otseses mõttes. V. Miller juhtis hiljuti tähelepanu asjaolule, et Eesti kõige kehvema mullastikuga ala — Saaremaa — andis XVIII sajandi lõpul kõige suuremaid saake Baltimaal ja oli ka kogu Vene riigi ulatuses viljakuse poolest ühel esimestest kohtadest.[143] V. Miller seletab seda asjaolu põhiliselt meremuda näol rikkalikult ja hõlpsasti kättesaadava väetisega,[144] kuid peamiseks tuleb lugeda, nagu seda näitas H. Ligi oma ettekandes Ida-Euroopa agraarajaloo sümpoosionil Kiievis 1960. aastal, erinevat mulla struktuuri. Senikaua kui künti harkadraga ja künnikiht oli väga õhuke, osutusid viljakamaks Põhja- ja Lääne-Eesti õhukesed, kuid suhteliselt huumuserikkamad kamar-karbonaatmullad. Olukord muutus aga niipea, kui eesti mandril XIX sajandi keskpaiku tarvitusele võeti hõlmader ja sügavam künd. Nüüd läks Lõuna-Eesti ala, kus mullakiht oli paksem, Saaremaast kiiresti ette.[145]

Antud näide illustreerib väga kujukalt asjaolu, et iganenud feodaalpärisorjuslike suhete valitsemise tõttu saadi ära kasutada ainult osa võimalusi, sügavamal maapinnas peituvad rikkused jäid puuadrale ja karuäkkele kättesaamatuks. Juba 1808. aastal juhtis üks selleaegne praktiline põllumees Riia ajakirja veergudel väga kujukalt tähelepanu sellele, et sageli äpardub teoorjusliku pinnapealse põldude harimise tagajärjel saak täiesti. Ta kirjutas, et külvieelsel kündmisel kiirustavad teolised väga, ajavad vaod madalalt ning jätavad vagude vahele väga laiad vahed, mistõttu rukkiseeme satub «väga madalale mulla sisse... Kuna nüüd need

[143] V. Miller, Jooni mineviku põllumajandusest. Koguteos «Saaremaa», 1959. a., lk. 120.
[144] Sealsamas, lk. 121.
[145] Sealsamas, lk. 123.

Kihelkonna ja mõisa nimi	Mõisal põldu (tündrimaades)	Taludel põlispõldu (tündrimaades)					Taludel võsapõldu (tündrimaades)				
		Väärtusastmete järgi				Kokku	Väärtusastmete järgi				Kokku
		I	II	III	IV		I	II	III	IV	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
											Pärnu
Karksi											
Karksi	944	—	54	1 132	406	1 592	—	—	134	1 638	1 772
Pärnu											
Sauga	709	—	—	803	1 118	1 921	—	—	—	260	260
Pärnu-Jaagupi											
Roodi	152	—	90	189	43	322	—	—	36	—	36
Kõnnu ja Kärgu	174	—	43	139	65	247	—	—	25	85	110
Halinga	411	—	227	242	88	557	—	—	16	378	394
Kaelase	244	—	221	125	42	388	—	—	295	42	337
Vahanurme	41	—	37	29	—	66	—	—	89	—	89
Saarde											
Jäärja	393	—	83	274	152	509	—	—	1 004	847	1 851
Tõstamaa											
Kastna	174	—	120	243	32	395	—	—	4	39	43
Vändra kirikumõis	45	—	—	6	33	39	—	—	19	62	81
	3 287	—	875	3 182	1 979	6 036	—	—	1 622	3 351	4 973
		0%	8%	29%	18%		0%	0%	15%	30%	
											Viljandi
Helme											
Kärstna	394	—	54	297	164	515	—	—	3	704	707
Riidaja	271	—	—	333	248	581	—	—	139	874	1013
Hummuli	492	—	43	336	397	776	—	—	337	1045	1382
Lõve	360	—	95	474	252	821	—	—	—	1197	1197
Helme kirikumõis	40	—	1	44	33	78	—	—	63	121	184
Taagepera	440	—	88	387	203	678	—	—	453	210	663
Holdre	68	—	—	69	31	100	—	—	209	107	316
Helme	478	—	56	489	225	770	—	—	534	738	1272

Taludel põlis- ja võsapõldu kokku (tündrimaades)	Mõisatel ja taludel põlis- ja võsapõldu kokku (tündrimaades)	Mõisate põlispõldu	Talude põlispõldu	Talude võsapõldu	Taludel heinamaad (tündrimaades)					Talude põlis-, võsapõldu ja heinamaad kokku	Mitu % moodustas heinamaa sellest üldpinnast
					Väärtusastmete järgi				Kokku		
					I	II	III	IV			
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
m a a k o n d											
3 364	4 308	22%	37%	41%	—	279	1 534	1 158	2 971	6 335	47%
2 181	2 890	23%	67%	10%	—	318	2 238	4 181	6 737	8 918	75%
358	510	29%	64%	7%	—	341	100	1 033	1 474	1 832	80%
357	531	33%	47%	20%	186	—	420	657	1 263	1 620	78%
951	1 362	30%	41%	29%	—	780	710	461	1 951	2 902	67%
725	969	26%	39%	35%	—	1 394	172	—	1 566	2 291	69%
155	196	21%	34%	45%	—	88	88	39	215	370	58%
2 360	2 753	14%	18%	68%	275	461	941	340	2 017	4 377	46%
438	612	28%	65%	7%	100	247	518	56	921	1 359	68%
120	165	27%	24%	49%	9	98	140	175	422	542	78%
11 009	14 296	22%	42%	36%	570	4 006	6 861	8 100	19 537	30 546	64%
100%					3%	20%	35%	42%	100%		
m a a k o n d											
1222	1616	24%	32%	44%	1	370	270	70	710	1932	27%
1594	1865	15%	31%	54%	—	435	414	30	879	2473	36%
2158	2650	19%	29%	52%	37	226	420	170	853	3011	29%
2018	2378	15%	35%	50%	11	223	668	56	978	2996	33%
262	302	13%	26%	61%	—	3	24	73	100	362	25%
1341	1781	25%	38%	37%	—	206	741	168	1115	2456	45%
416	484	14%	21%	65%	5	17	114	36	172	588	29%
2042	2520	19%	31%	50%	—	191	417	167	775	2817	28%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Alamõis	248	—	10	290	155	455	—	—	224	983	1207
Leebiku	270	—	19	486	119	624	—	—	132	608	740
Roobe	121	—	40	234	5	279	—	—	175	287	462
Paistu											
Heimtali	291	—	123	274	55	425	—	—	448	802	1250
Pilistvere											
Olleva	152	—	—	143	—	143	—	—	93	80	173
Kabala	1129	—	1051	1122	412	2585	—	—	2241	1566	3807
Põltsamaa											
Pajusi	809	—	205	917	237	1359	—	—	798	1310	2108
Rutikvere	234	—	106	331	54	491	—	9	183	—	192
Suure-Jaani											
Navesti	198	—	63	270	42	375	—	—	—	589	589
Änge	88	—	20	93	82	203	—	—	—	180	180
Lahmuse	115	—	26	131	29	186	—	—	131	630	761
Tarvastu											
Vana-Suislepa	393	—	—	245	572	817	—	—	33	468	501
Uue-Suislepa	246	—	—	134	394	528	—	—	—	890	890
Viljandi											
Uusna	212	—	—	190	169	359	—	—	245	726	971
Viiratsi	228	—	1	354	229	584	—	—	49	287	336
	7277	—	2009	7643	4107	13 759	—	9	6490	14 402	20 901
		0%	6%	21%	12%		0%	0%	19%	42%	
											Tartu
Kambja											
Uue-Kambja	340	—	42	183	21	246	—	—	393	112	505
Kambja	462	—	271	408	436	1 115	—	—	54	1 295	1 349
Raanitsa	83	—	—	75	39	114	—	—	35	238	273
Vana-Kuuste	714	—	—	267	1 535	1 802	—	129	867	880	1 876
Vastse Prangli	293	—	7	108	74	189	—	—	73	422	495
Kodijärve	122	—	—	196	110	306	—	—	99	247	346
Kodavere											
Pala	322	—	—	350	108	458	—	—	220	709	929
Kadrina	129	—	55	369	—	424	—	—	94	208	302
Laiuse											
Kivijärve	293	—	326	269	154	749	—	—	902	315	1 217

13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1662	1910	13%	24%	63%	142	95	211	75	523	2185	25%
1364	1634	17%	38%	45%	167	122	217	130	636	2000	32%
741	862	14%	32%	54%	—	3	140	76	219	960	23%
1702	1993	15%	23%	62%	202	233	349	90	874	2576	34%
316	468	33%	31%	36%	—	9	136	104	249	565	44%
6392	7521	15%	34%	51%	607	24	3105	1231	4967	11359	44%
3467	4276	19%	32%	49%	24	78	962	1172	2236	5703	39%
683	917	26%	53%	21%	106	407	350	167	1030	1713	60%
964	1162	17%	32%	51%	71	307	147	73	598	1562	38%
383	471	19%	43%	38%	—	119	144	18	281	664	42%
947	1062	11%	18%	71%	21	181	206	259	667	1614	41%
1318	1711	23%	48%	29%	46	179	509	230	964	2282	47%
1418	1664	15%	32%	53%	40	165	274	231	710	2128	71%
1330	1542	14%	23%	63%	—	197	342	452	991	2321	43%
920	1148	20%	51%	29%	—	95	439	—	534	1454	38%
34 660	41 937	17%	33%	50%	1480	3885	10 619	5078	21 062	55 722	36%
100%					7%	18%	51%	24%	100%		
maakond											
751	1091	31%	22%	47%	78	—	126	128	332	1083	31%
2464	2926	16%	38%	46%	112	472	515	92	1191	3655	33%
387	470	18%	24%	58%	26	26	9	92	90	477	19%
3678	4392	16%	41%	43%	178	89	1067	377	1711	5389	32%
684	977	30%	19%	51%	3	42	107	74	226	910	25%
652	774	16%	39%	45%	—	133	171	93	397	1049	38%
1387	1709	19%	27%	54%	103	10	459	43	615	2002	31%
726	855	15%	50%	35%	—	—	402	224	626	1352	46%
1966	2259	13%	33%	54%	483	—	743	—	1226	3192	38%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ripuka	39	—	31	98	—	129	—	—	74	76	150
Leedi	120	—	47	201	—	248	—	—	251	21	272
Nõo											
Keerimõis	83	—	—	101	73	174	—	—	—	65	65
Vastse-Nõo	236	—	—	628	317	945	—	—	241	670	911
Otepää											
Vidriku	174	—	—	184	99	283	—	—	146	804	950
Päidla	282	—	25	825	229	1 079	—	—	—	1 036	1 036
Neeruti	178	—	—	151	242	393	—	—	447	1 060	1 507
Palamuse											
Võidivere	11	—	2	21	—	23	—	—	8	8	16
Rannu											
Valguta	628	—	101	1 252	453	1 806	—	—	—	572	572
Rõngu											
Rõngu kirikumõis	61	—	28	47	7	82	—	15	18	—	33
Uderna	305	—	8	243	703	954	—	—	—	608	608
Sangaste											
Laatre	474	—	148	949	281	1 378	—	—	1 287	834	2 121
Keeni	172	—	176	399	—	575	—	—	408	449	857
Tartu-Maarja											
Lemmatsi	24	—	24	39	—	63	—	—	59	52	111
Karlova	91	—	54	279	—	333	—	—	5	113	118
Tammistu	139	—	223	225	—	448	—	—	260	—	260
Vasula	523	—	308	1 119	457	1 884	—	—	503	550	1 053
Vesneri	309	—	69	490	244	803	—	—	197	680	877
Pilka	95	—	324	328	—	652	—	—	131	—	131
Ilmatsalu	147	—	243	198	36	477	—	—	217	14	231
Jaama	80	—	62	145	7	214	—	—	9	71	80
Raadi	504	—	594	1 178	194	1 966	—	—	452	685	1 137
Haage	39	—	—	—	16	16	—	—	32	32	64
Torma											
Parastvere	474	—	98	502	32	632	—	—	453	337	790
Rupsi	119	—	—	316	14	330	—	—	258	80	338
Kõnnu	143	—	—	327	201	528	—	—	—	288	288
Võnnu											
Sarakuse	126	—	—	177	159	336	—	—	—	956	956
Kurista	720	—	112	18	—	130	—	142	1 478	599	2 219

13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
279	318	12%	41%	47%	—	—	73	—	73	352	21%
520	640	19%	39%	42%	81	86	86	92	345	865	40%
239	322	26%	54%	20%	11	40	73	32	156	395	40%
1856	2092	11%	45%	44%	41	—	318	187	546	2402	23%
1233	1407	12%	20%	68%	26	66	257	195	544	1777	31%
2115	2397	12%	45%	43%	—	8	488	538	1034	3149	33%
1900	2078	9%	19%	72%	33	240	165	63	501	2401	21%
39	50	22%	46%	32%	2	24	21	2	49	88	56%
2378	3006	21%	60%	19%	90	17	976	421	1504	3882	39%
115	176	35%	47%	18%	—	41	—	—	41	156	26%
1562	1867	16%	51%	33%	—	187	423	294	904	2466	37%
3499	3973	12%	35%	53%	407	392	415	237	1451	4950	29%
1432	1604	11%	36%	53%	24	208	229	247	708	2140	33%
174	198	12%	32%	56%	1	6	40	10	57	231	25%
451	542	17%	62%	21%	33	33	88	84	238	689	35%
708	847	16%	53%	31%	—	101	198	228	527	1235	43%
2937	3460	15%	55%	30%	128	683	927	202	1940	4877	40%
1680	1989	16%	40%	44%	113	356	401	94	964	2644	37%
783	878	11%	74%	15%	—	—	185	481	666	1449	46%
708	855	17%	56%	27%	268	250	104	58	680	1388	49%
294	374	21%	58%	21%	22	4	96	17	139	433	32%
3103	3607	14%	54%	32%	576	—	1887	210	2673	5776	46%
80	119	33%	13%	54%	14	3	33	2	52	132	39%
422	1896	25%	33%	42%	350	—	475	219	1044	2466	43%
668	787	15%	42%	43%	—	432	259	—	691	1359	51%
816	959	15%	55%	30%	282	—	497	—	779	1595	49%
1292	1418	9%	24%	67%	—	36	150	271	457	1749	26%
2349	3069	23%	4%	73%	—	—	236	3449	3685	6034	61%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Vastse-Kuuste	401	—	29	356	369	754	—	—	258	1 701	1 959
Võnnu kirikumõis	64	—	—	107	113	220	—	—	52	234	286
	9 519	—	3 407	13 128	6 723	23 258	—	286	9 981	17 021	27 288
		0%	7%	26%	13%		0%	½%	20%	33½%	

Võru

Hargla											
Hargla kirikumõis	27	—	—	42	34	76	—	—	2	40	42
Saru	288	—	13	503	254	770	—	—	360	821	1181
Lannametsa	438	—	—	708	373	1081	—	—	610	1639	2249
Kanepi											
Jõksi	126	—	—	130	154	284	—	—	426	638	1064
Saberna	63	—	—	131	—	131	—	—	171	197	368
Kooraste	152.	—	—	192	386	578	—	—	92	1255	1347
Heisri	21	—	—	15	17	32	—	—	—	177	177
Vastse-Piigandi	93	—	16	144	19	179	—	—	250	601	851
Karula											
Kaagjärve	846	—	—	1527	1333	2860	—	—	1857	3042	4899
Iigaste	201	—	33	224	153	410	—	—	—	713	713
Karula	1104	—	—	3163	530	3693	—	—	34	6619	6653
Pikajärve	96	—	9	88	97	194	—	—	—	366	366
Põlva											
Tilsi	200	—	43	332	14	389	—	—	638	4	642
Partsimõis	87	—	—	37	49	86	—	—	79	346	425
Mooste	417	—	—	364	360	724	—	—	151	2266	2417
Väimela	341	—	30	299	295	624	—	—	354	1464	1818
Rõuge											
Rõuge	239	—	9	244	44	297	—	—	285	662	947
Pindi	163	—	—	25	236	261	—	—	—	562	562
Kõrgepalu	204	1	42	457	89	589	—	—	614	657	1271
Räpina											
Kahkva	384	—	20	227	1414	1661	—	—	—	3067	3067

13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
2713	3114	13%	24%	63%	19	511	372	122	1024	3737	27%
506	570	11%	39%	50%	3	62	78	165	308	814	38%
50 546	60 065	16%	39%	45%	3507	4558	13 149	8980	30 194	80 740	37%
100%					12%	15%	43%	30%	100%		
maakond											
118	145	18%	52%	30%	12	24	36	—	72	190	38%
1951	2239	13%	34%	53%	201	212	260	126	799	2750	29%
3330	3768	12%	29%	59%	268	413	433	130	1244	4574	27%
1348	1474	9%	19%	72%	—	55	155	143	353	1701	21%
499	562	11%	24%	65%	69	—	109	—	178	677	26%
1925	2077	8%	28%	64%	16	160	157	101	434	2359	19%
209	230	9%	14%	77%	—	1	6	21	28	237	12%
1030	1123	8%	16%	76%	—	22	113	53	188	1218	15%
7759	8605	9%	33%	58%	191	200	2648	1187	4226	11 985	36%
1123	1324	15%	31%	54%	55	327	231	74	687	1810	38%
10 346	11 450	10%	32%	58%	1	61	2067	2503	4632	14 978	31%
560	656	15%	30%	55%	12	186	120	48	366	926	40%
1031	1231	16%	32%	52%	30	111	87	—	228	1259	18%
511	598	15%	14%	71%	22	4	—	—	26	537	5%
3141	3558	12%	21%	67%	112	196	200	214	722	3863	19%
2442	2783	12%	23%	65%	91	340	362	46	839	3281	26%
1244	1483	16%	20%	64%	71	43	138	33	285	1529	19%
823	986	17%	26%	57%	12	70	94	152	328	1151	29%
1860	2064	10%	29%	61%	47	319	166	119	651	2511	26%
4728	5112	8%	32%	60%	51	108	180	741	1080	5808	19%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Urvaste											
Kärgula	448	—	44	341	8	393	—	—	1238	765	2003
Truuta	81	—	—	141	9	150	—	—	630	—	630
Vastse-liina											
Vastseliina kirikumõis	42	—	—	75	131	206	—	—	—	144	144
	6061	1	259	9409	5999	15 668	—	—	7791	26 045	33 836
		0%	½%	19%	12%		0%	0%	16%	52½%	

madalalt lamavad oraseseemned ei saa oma juuri kunagi sügavale maasse lasta, siis langevad nad esimestena tavaliselt külma ja kuiva põhjatuule ohvriks, mis meil kevaditi sageli ja kauakestvalt esineb ... Rukis pannakse hõredalt maha ja maa annab tema asemel ainult... umbrohtu. See on tõeline põhjus, miks meil nii sageli väga kurb saak on.» [146]

Juba XIX sajandi keskpaiku jõudis Tartu ülikooli anatoomiaprofessor A. Hueck, kes palju oma vabast ajast ohverdas Eesti- ja Liivimaa põllumajanduse olukorra ning ajaloo uurimisele, järeldusele, et XVIII sajandi lõpuks olid põllumajanduse vana viisi arendamise võimalused ammendatud. «Vanem põllumajandus oli lõpuks jõudnud oma kõige kõrgema tipuni üheaegselt vana ajaga,» [147] kirjutab A. Hueck, vihjates sellele, et 1789. aasta revolutsiooni ja XIX sajandi alguse reformidega algas inimkonna ajaloos uus ajajärk. A. Hueck jõudis sellele seisukohale peaasjalikult väliste tunnuste (talurahva olukord, põllumajanduslike kõlvikute seisukord jne.) vaatlemise tulemusena. Kuid ka hiljem põhjalikumalt tootlikke jõude ja tootmissuhteid uurinud marksistlikud ajaloolased annavad talle põhiliselt õiguse, kuigi pahatihti unustavad teda seejuures meelde tuletada.

Juba 1956.—1957. aastal märkis L. Loone, et XIX sajandi esimestel aastakümnetel, võrreldes eelmise sajandi lõpuga, ei suurenenud teraviljatoodang Eestimaa kubermangus, ja tegi selle põhjal järelduse: «Põllumajandusliku tootmise olulise laiendamise võimalused feodalismi baasil

---

[146] Ursache, warum das Roggengras im Frühjahre so oft von den Feldern verschwindet, «Oekonomisches Repertorium für Liefland», 2. Band 3. Stück, Riga 1808, lk. 686—687.

[147] [A. Hueck], Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 114.

13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
2396	2844	16%	14%	70%	77	139	155	85	456	2852	16%
780	861	9%	17%	74%	94	—	134	26	254	1034	25%
350	392	11%	53%	36%	64	—	120	9	193	543	35%
49 504	55 565	11%	28%	60%	1496	2991	7971	5811	18 269	67 773	27%
					8%	16%	44%	32%	100%		

ammendatakse enam või vähem täielikult XVIII sajandi 90-ndate aastate lõpuks.» [148]

Kui vaadelda teraviljakasvatust Põhja-Eestis pikema ajavahemiku jooksul, siis näeme, et see arenes edasi, kuid areng oli äärmiselt aeglane, kuna tootlikkus langes. Seda nähtust selgitavad vastavasse tabelisse koondatud andmed Eestimaa kubermangu kohta. Selles tabelis on toodud andmed 1) ühiskondliku töö viljakuse taseme kohta põllumajanduses ja 2) põllumajanduse arengu taseme kohta. Esimesel korral jagatakse viljasaagi suurus (maha arvatud külviks minev osa) põllumajanduses töötavate inimeste arvule, teisel korral kogu elanikkonna arvule.[149] Seejuures on piirdutud perioodiga, mil Eestis domineeris teoorjus (teorendilepingute sõlmimine keelati alles 1868. aastal) ja tehnilised põllukultuurid ning kartul ei olnud veel teravilja külvipindadele hakanud otsustavalt peale tungima.[150] Tundub, et tabelis toodud andmed on õige paljurääkivad (nende täpsus on, arvestades tolleaegse statistika taset, muidugi äärmi-

[148] Л. А. Лооне, Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии в первой половине XIX в., Исторические записки, т. 60, lk. 219 ja 222.

[149] И. Д. Ковальченко. Динамика уровня земледельческого производства России в первой половине XIX в., «История СССР», 1959, № 1, lk. 57. Siinkohal tuleb märkida, et ühiskondliku töö viljakust põllumajanduses on püüdnud välja arvutada juba I. Sildmäe, kusjuures ta on jõudnud tulemuseni, et see XVIII sajandi jooksul tunduvalt kasvas nii mõisa- kui ka talupõldudel ning viis sajandi lõpus feodaal-pärisorjuslikus süsteemis peituvate võimaluste ammendatusele. Ühtlasi kasvas selle sajandi vältel ühe adramaa peale tulev viljakülv. (I. Sildmäe, Eestimaa põllumajanduse tasemest XVIII sajandil, «Eesti Kommunist», 1960, nr. 5, lk. 45—46 ja 48). Kuna aga I. Sildmäe pole kõiki oma materjale, nende põhjal sooritatud arvutusi ning nende resultaate ülevaatlikul kujul veel trükis avaldanud, siis polnud võimalik neid antud korral kasutada.

[150] Külvipindade kasvu aeglustumine ja ühiskondliku töö viljakuse samal tasemel püsimine ilmnevad selgesti aga ka siis, kui vaatleme ainult nii kitsast perioodist, nagu aastaist 1770—1830 pärinevaid andmeid, mille kohta võib veel veendunumalt öelda, et põllumajanduse iseloom jääb sel ajal põhiliselt samaks.

selt suhteline ja neid võib seetõttu kasutada ainult teineteisega võrdlemisel).

Ka XIX sajandi esimesel poolel jätkub teraviljatoodangu kasv, ja see on loomulik, sest elanikkonna kasvades pidi teatud määral samuti kasvama temale toiduks määratud vilja hulk. Kuid samal ajal jääb XVIII sajandi lõpust alates ühiskondliku töö viljakus põllumajanduses ja ühe inimese kohta tuleva vilja hulk (kusjuures viinapõletuseks ja müügiks mineva vilja osatähtsus kasvab) püsima samale tasemele ja hiljem isegi langeb. Kui XVIII sajandi viimastel aastakümnetel oli külvipindade kasv veel suhteliselt kiire, siis järgmise sajandi algusest peale muutub olukord ka selles osas järjest halvemaks.

TERAVILJA TOOTMINE EESTIMAA KUBERMANGUS AASTAIL 1770—1870
(«Revalsche Wöchentliche Nachrichten» ja kuberneride aruannete andmeil)

	Teraviljade keskmine aastane		Viljakus (seemnetes)	Tööjõuliste maaelanike umbkaudne arv	Elanike umbkaudne arv[151]	Ühe tööjõulise kohta tuli		Ühe elaniku kohta tuli		Külvipinna kasv protsentides
	külv	saak				külvi	vilja	külvi	vilja	
	(setvertides)					(setvertides)		(setvertides)		
1771	103 721	465 026	4							100
1780—89	126 218	610 131	5	90 000	200 000	1,4	5,4	0,6	2,4	+21
1790—99	160 357	912 152	6		210 000			0,7	3,6	+33
1800—09	170 283	849 185	5		210 000			0,8	3,2	+ 9
1810—19	179 280	963 666	5	100 000[152]	220 000	1,8	7,8	0,8	3,4	+ 9
1820—29										} +18
1834—39	198 435									
1841—50	203 225	860 251	4		280 000			0,7	2,0	+ 5
1851—60	202 681	862 119	4		290 000			0,7	2,2	+ 0
1861—70	210 552	950 742	5	135 000	310 000	1,5	5,5	0,7	2,4	+ 8
										203

Käesoleva raamatu neis paragrahvides, milles on juttu talupoegade olukorrast, leidub andmeid, mis näitavad, miks niisugune olukord oli kujunenud. Mõisateoliste tööpäeva ja -nädalat pikendati XVIII sajandi teisel poolel maksimumini. Tööpäev kestis nüüd päikese tõusust loojakuni ja

[151] Andmeid elanike arvu kohta vt. lk. 185—186.

[152] 18. juunil 1810 teatas Eestimaa kuberner siseministrile, et pastorite käest saadud andmeil on kubermangus 104 699 tööealist talupoega (RAKAL, f. 1528, nim. 1. s.-ü. 189, l. 116).

töönädal päikese tõusust esmaspäeval kuni päikese loojakuni laupäeval — neid polnud enam võimalik pikendada. Taludelt nõuti nii palju teopäevi aastas, et nende oma põllud jäid harimata ja sööti, — järelikult oli raske taludelt teopäevi juurde saada. Majanduslikult laostuvad talud ei suutnud oma põlde enam korralikult harida ja saatsid ka mõisapõldudele üha nõrgemaid tööloomi ja viletsamaid põllutööriistu. Kõige selle tagajärjel langes ühiskondliku töö viljakus põllumajanduses.

Feodaal-pärisorjuslikus süsteemis peituvate võimaluste ammendatuse küsimus on aga laiem kui taludest kõikvõimaliku teoorjuse väljapressimise küsimus, mõlemad on ühtlasi teineteisega väga tihedalt seotud. Kui mõisnikud peale tavaliste feodaalsete meetodite (teopäevade arvu suurendamine ja nende kestuse pikendamine, talgute muutmine kohustuslikuks abiteoks jne.) hakkavad talupoegade ekspluateerimise tugevdamiseks otsima uusi meetodeid, siis tunnistab see ilmselt, et vanade feodaalsete meetodite võimalused on nende arvates suurel määral ammendatud. Ühtlasi on aga väga iseloomulik, et mõisapopside tööjõudu hakkavad näiteks mõisnikud kasutama just seal, kus talud on majanduslikult laostunud või mõisa poolt hävitatud. Ühelt poolt soov oma mõisate kaubalist toodangut suurendada, teiselt poolt võimatus seda talude laostumise tõttu teoorjuse tavalise suurendamise teel saavutada sunnib mõisnikke otsima uusi vahendeid. Ühes mõisas võib seejuures etendada peamist osa esimene, teises teine põhjus.

Eespool oli juttu sellest, milliseid raskusi kohtasid üksikud mõisnikud, kes juba hakkasid mõtlema kolmepõllusüsteemilt viljavaheldusele üleminekule. Põllupinna laiendamiseks ei jätkunud sõnnikut, nende harimiseks ei olnud teoorjade tööjõudu. Vanas kehtivas majandussüsteemis peituvaist võimalustest enam ei piisanud. Oleks tulnud kariloomade juurdeostmisega või mingil muul teel kindlustada suurema väetisehulga saamine ja muretseda palgalisi mõisatöölisi. See tähendas aga, et mõisnikud oleksid pidanud oma majapidamistesse paigutama k a p i t a l i. Ka mõisatöö organiseerimise meetodite küsimuses tundis XVIII—XIX sajandi vahetusel suur osa mõisnikke instinktiivselt, et on vaja leida u u s i v a h e n d e i d mõisate põllumajandusliku tootmise suurendamiseks. Sellest räägib tükitöö laialdane levik mõisa teotööl XVIII—XIX sajandi vahetusest alates. Tükitöö süsteemi oli mõisates kasutatud juba XVII sajandi lõpus ja juba siis olid talupojad kaevanud selle üle, et neile mõõdeti mõisateol liiga suured päevatükid. Kuid nagu märgivad seda küsimust uurinud ajaloolased ja nagu on otseselt öeldud sel ajal väljaantud põllumajanduslikes käsiraamatuis, polnud veel välja kujunenud üldisi tükitöö norme ja käsiraamat «Der getreue Amt-Mann» soovitas igal mõisavalitsejal need ise välja töötada.[153] XVIII—XIX sajandi vahetusel on aga tükitöö juba

[153] A. S o o m, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, lk. 235.

nii levinud ja nii ära proovitud, et kündmisel, heina- ja viljakoristusel on välja kujunenud üldiselt rakendatavad tükitöönormid, mis võetakse sisse ka 1804. aasta talurahvaseadustesse.

Tükitöö kasutamine näitab, et mõisnikud tundsid vajadust uute vahendite järele, see ei räägi aga veel, et nad oleksid asunud tõepoolest uute meetodite rakendamisele tootmise suurendamisel. Tükitöö sisseseadmisega muutus, nagu nägime, järelevalve mõisateoliste töö üle kergemaks. Kuid selline feodaalne tükitöö ei viinud tööviljakuse tõusule. Kui tükitöö norm oli väga suur või maa äärmiselt kivine ja raske, siis pidi kündja lihtsalt tööajale ööst lisa võtma või isegi järgmisel hommikul tööd lõpetama tulema.[154] Samade nõrkade tööloomadega, samade primitiivsete tööriistadega ja samasuguse vähese huvi püsimisega töö tulemuste vastu võis tükitöö rakendamine ainult õige minimaalsel määral viia tööviljakuse tõusule ning jäi põhiliselt ikka veel lihtsalt tööhulga suurendamise vahendiks. Sellest kõneleb väga kujukalt asjaolu, et feodaalse tükitöö normid püsisid aastakümnete jooksul muutumatutena.

PÄEVANE KÜNNITÖÖ NORM

1804. aasta talurahvaseaduse järgi Põhja-Eestis 867—1323 ruutsülda e. 0,34—0,6 ha.
1845. ja 1849. aasta talurahvaseaduste järgi Lõuna-Eestis 806—1076 ruutsülda e. 0,37—0,5 ha.
1856. aasta talurahvaseaduse järgi Põhja-Eestis 867—1323 ruutsülda e. 0,34—0,6 ha.
1900.—1908. aasta moonameeste lepingute järgi Lõuna-Eestis 1734—2646 ruutsülda e. 0,8—1,2 ha.
1935. a. «Põllumehe kalender-käsiraamatu» andmeil 13-tunnilise tööpäeva puhul
a) raudadraga 1232—2145 ruutsülda e. 0,55—1 ha.
b) harkadraga 1716 ruutsülda e. 0,8 ha.

Väga kujukalt on näha, millise hüppe tööviljakuse tõusu alal tõi kaasa üleminek kapitalistlikule tootmisele, uute põllutööriistade ja vabapalgalise töö (isegi sellisel orjastaval kujul nagu moonaka töö) rakendamine. Järgmise hüppe tegi tööviljakus Eesti põllumajanduses alles seoses kapitalistlikult tootmiselt sotsialistlikule tootmisele ja põllutöö täielikule mehhaniseerimisele üleminekuga, mis on nüüd andnud võimaluse isegi selliste ülesannete lahendamiseks nagu loomakasvatussaaduste toodangu enam kui poolteisekordistamine seitsme aasta jooksul.

Seega räägivad mitmesugused andmed, et XVIII—XIX sajandi vahetuseks olid feodaalses põllumajanduses peituvad võimalused toodangu tõstmiseks ammendatud ja et feodaalsuhete püsides polnud talupoja vanade

[154] A. W. Hupel kirjutas 1777. a., et nõrga hobuse või kivise pinna puhul peavad eesti ja läti talupojad kaks päeva kulutama üheks päevaks ettenähtud põllutüki kündmisel (A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, II kd., Riga 1777, lk. 278).

ja primitiivsete põllutööriistadega võimalik tööviljakust tõsta. Kõik see viis talurahva toitlusolude halvenemisele, viletsusele ja näljale, mis juba 1770—1780-ndaist aastaist alates hakkas võtma katastroofilist iseloomu. XVIII sajandi lõpuks oli põllumajanduse areng Eestis jõudnud omapärase veelahkmeni. Kuni selle ajani oli põllutöö toodangu hulka suurendatud peaasjalikult lihaste jõu suurema pingutamise, tööpäevade arvu suurendamise ja tööpäeva pikendamise teel — s. t. oli toimunud tööhulga suurenemine. Oli kätte jõudnud aeg minna üle relatiivse lisaväärtuse tootmisele, toodangu hulga suurendamisele tööviljakuse tõstmise teel, sel viisil, et põllumajandusse paigutati kapitali ja muretseti uusi, tööviljakust tõstvaid põllutöömasinaid. Tootmise edasiarendamiseks oli vaja, et mõisa põllul oma viletsa puuadraga töötav talupoeg oleks asendatud vabapalgalisega, kes oleks töötanud tootlikuma raudadraga. See võis toimuda nii, et mõisad oleksid oma toodangu suurendamise huvides talupojad lõplikult laostanud ja lõpuks olnud ise sunnitud muretsema tööloomi ja põllutööriistu ning kasutama siis talupoegi juba neist sõltuvate palgalistena. Kuid mitte üksi talupoegade vaesumine, vaid ka nende viha teoorjuse vastu pani sellele teatud piiri, sundis mõisnikke järele mõtlema teoorjuse kaotamise üle. Mõisnikud said pahatihti tunda, et nad on sunnitud talupoja ja tema adra kasutamisest loobuma ka siis, kui talupoeg ise keeldub mõisasse tööle tulemast. Alati varitses oht, et võivad puhkeda nii tugevad rahutused, mis lõpuks viivad mõisnike võimu kukutamisele. Eesti talupoegadel see, nagu me teame, lõpptulemusena siiski ei õnnestunud. Kuid ka nende pahameel teoorjuse vastu, pidev vastupanu teoorjuse suurendamisele ja kõik nende antifeodaalsed rahutused mõjusid teoorjuse asendamise suunas vabapalgalise tööga ja järelikult ühiskonna arengu seisukohalt progressiivses suunas.

Nõukogude ajaloolane P. G. Rõndzjunski, kes juba pikemat aega on uurinud kodutööonduse arengut vene obrokikülades XIX sajandil, astus hiljuti ajakirja «История СССР» veergudel välja kriitikaga nende ajaloolaste aadressil, kes tema arvates nägevat kapitalismi võidulepääsemise möödapääsematut põhjust ainult selles, et mõisnike rõhumise tagajärjel talud laostusid ja niiviisi said tootlikud jõud põllumajanduses kannatada. P. G. Rõndzjunski rõhutab, et ei tohi unustada külas arenevat väikekaubatootmist kui majanduslikku jõudu, mis viis ühiskonda edasi kapitalismi poole.[155]

Ka P. G. Rõndzjunski juhib tähelepanu just talurahva progressiivsele osale tootmise arendamisel. P. G. Rõndzjunski uurimused lähtuvad nendest samadest K. Marxi mõtetest talupoegade töös peituvate arenguvõimaluste kohta, mille juures peatusime eespool. Kahtlematult ilmnes ka Eesti alal

---

[155] П. Г. Рындзюнский, О мелкотоварном укладе в России XIX века, «История СССР», 1961, № 2, lk. 49—50 ja 55.

XVIII—XIX sajandi vahetusel talupoegade püüe suurendada oma talude kaubatoodangut ja ka siin kujutas see talupoegliku väikekaubatootmise areng endast progressiivset jõudu. Konkreetseid näiteid selle kohta toome talurahva olukorda käsitleva peatüki alguses. Kuid sellises teoorjuse domineerimise piirkonnas nagu Eesti, kus talurahva kodutööndus oli väga nõrgalt arenenud, andis end vähemalt kuni XIX sajandi esimese veerandini teravamalt tunda just feodaalse rõhumise tugevnemise ja talude majandusliku nõrgenemise tagajärjel kujunev ummik.[156]

On väga iseloomulik, et sama järeldusen jõudis ka teoorjusliku suurpõllumajanduse arengut Ülem-Lausitzis uurinud ajaloolane J. Šolta. «Teoorjuse lagunemise ja languse kutsusid Ülem-Lausitzis esile antagonistlike vastuolude teravnemine, mis aina süvenes. Viljaikaldused (isegi iga keskmisest madalam viljasaak) ja sõjad aitasid eriti kaasa feodaalsele mõisamajandusele omaste sisemiste vastuolude paljastamisele. Talurahva mobiliseeris aina tugevnevale klassivõitlusele just see, et ta ei saanud enam elada feodaalse mõisamajanduse poolt loodud tingimustes.» [157] Talupoegade väljakannatamatu olukorra, ikalduste ja sõdade juures Eestis peatume aga järgnevates peatükkides.

---

[156] Ka P. G. Rõndzjunski ise rõhutab, et asjaolu, et «endised feodalismi raamid muutusid liiga kitsaks arenevale talupojamajandusele...» oli põhjuseks «obrokitalupoegade pärisorjusevastastele väljaastumistele XIX sajandi 20-ndail aastail, mida ma olen uurinud ja mis on tüüpilised v ä h e m a l t V e n e m a a t ö ö s t u s l i k u l e v õ ö n d i l e (minu sõrendus — *J. K.*)» (tsit. teos, lk. 58).

[157] J. Š o l t a, Die Ertragsentwicklung in der Landwirtschaft des Klosters Marienstern. Zur Entwicklung der Getreideerträge unter den Bedingungen des preussischen Weges der bürgerlichen Agrarrevolution, Budysin 1958, lk. 30.

TALURAHVA OLUKORD XVIII SAJ. LÕPUL JA XIX SAJ. ESIMESEL VEERANDIL

§ 1. EESTI TALURAHVA SOTSIAALSEST STRUKTUURIST

Eesti talurahvas ei olnud feodalismi perioodil mingi homogeenne mass, vaid koosnes eriilmelistest sotsiaalsetest rühmitustest.[1] Sotsiaalseteks põhirühmadeks olid siinjuures t a l u p e r e m e h e d, kes pidasid mõisale teoorjust tegevaid ja naturaalandameid maksvaid talusid, nendes taludes teenivad s u l a s e d ja t ü d r u k u d ning väikestes popsisaunades elavad v a b a d i k u d ehk p o p s i d. Viimaste oma majapidamine oli nii väikene (tavaliselt polnud neil rakmeloomigi), et mõis popsidelt rakmetegu ei saanud nõuda. Kõiki neid talurahvakihte ekspluateerisid mõisnikud. Ühtlasi peitis nende omavaheline vahekord n.-ö. talurahvasisese ekspluateerimise ning sotsiaalse antagonismi võimalusi. Kuivõrd taluperemeeste kiht muutus sulas- ja popsirahva ekspluateerijaks, sõltus sellest, kui suurel määral taluperemehed said oma majapidamisest endale kasu, kuivõrd talu rõhuvad ja tema arengut takistavad feodalismi kammitsad nõrgenesid. Sotsiaalne diferentseerumine ja talurahvakihtide vaheliste sotsiaalsete vastuolude süvenemine käis paralleelselt kapitalismi elementide arenemisega feodaalse formatsiooni rüpes.

Varasematest sajanditest on säilinud õige napilt andmeid talurahva üksikute sotsiaalsete kihtide omavaheliste suhete kohta. On selge, et siis

[1] Et eesti talurahvas XVIII—XIX sajandi vahetusel oli õige mitmepalgeline, see torkas silma juba paljudele kaasaegsetelegi. Kuramaa pastor Klapmeyer, endine Novgorodi kindralkuberner Jacob Sivers ja siseministeeriumi kõrgem ametnik Arsenjev juhtisid XVIII sajandi lõpus ja järgneva sajandi esimestel aastatel tsaarivalitsuse tähelepanu sellele, et Liivi- ja Eestimaal rõhuvad taluperemehed sulaseid. (Volks- und Staatswirtschaftliche Anschauungen in Russland auf der Grenzscheide des 18. und 19. Jahrhunderts — Archivalische Studie von Eduard Berendts, St. Ptb. 1888, lk. 36; Ю. Ф. Самарин, Крестьянский вопрос в Лифляндии, Сочинения, т. X, Москва 1896, lk. 182 jm.) Nende väljaastumiste tagaplaaniks oli äge poliitiline võitlus talurahvareformide ümber. Kaht nimetatud autoreist, Jacob Siversit ja Klapmeyerit, iseloomustab reaktsiooniline püüe kasutada taluperemehe enda «kurjust» argumendina reformide teostamise vastu. Arsenjevi vaadete juures peatume 1804. aasta reformi käsitlevas peatükis. Talurahvareformide läbiviimist pooldavad progressiivsed publitsistid, nagu Merkel ja Petri, lähevad oma töödes ilmselt meelega mööda taluperemehe ja sulase vahekordade küsimusest, et rohkem rõhutada oma tööde põhiideed — kogu talurahvast rõhutakse ebainimlikult mõisnike poolt.

valitses neis veel õige palju patriarhaalset. 1637. aastast pärinevad ja ühe feodaalide vahelise piiritüli kohta käivad andmed maalivad idüllilise pildi vanast isast, kes viib toitu järele heinamaal töötavatele poegadele.[2] Kuid samast veerandsajandist (1647. aastast) on andmeid, et üks sulane peremehe juurest ära jooksis, kuna viimane talle palka ei tahtnud maksta.[3] XVIII sajandi algusest on pärit seadus, mis annab peremeestele õiguse sulastele haiguspäevade eest tasu mitte maksta, kuigi ainult siis, kui peremehe majapidamine selle tagajärjel heina- või viljakoristustöödel kahju sai.[4]

Hoolimata sellest, et kogu maa kuulus juriidiliselt feodaalidele, esines õige massiliselt vaesemate talupoegade maa (eriti heinamaade) rendile- või pandiksvõtmist jõukamate poolt.[5] Kannatajaks pooleks on seejuures maad äraandev talupoeg, kuna ta saab selle eest vähem, kui oleks saanud maad ise kasutades. Ühes XVII sajandist pärinevas dokumendis räägitakse, kuidas kolm venda kurdavad, et nad oma vaesuse tõttu ei suuda välja osta juba isa poolt pandiksantud heinamaad.[6] 1649. aastast pärinevail andmeil sai sellisel korral maa pandiks- või rendileandja ainult poole saagist.[7]

Maa rentimist ja pantimist talupoegade vahel on dokumentides õige sageli fikseeritud seoses feodaalide piiritülidega. Talupoegade vahelised suhted naturaalse või rahalise laenu alal võisid feodaalide poolt koostatud dokumentidesse sattuda aga väga harva. Seetõttu peegeldavad laenuandmise ja liigkasuvõtmise levikut külas põgusalt ainult mõned seadusandlikud dokumendid.[8]

XVIII sajandi lõpust alates arenevad need talupoegade majanduslikust ebavõrdsusest tingitud nähtused juba enam arenenud kaubalis-rahaliste suhete tingimustes. Feodaal-pärisorjusliku rõhumise tulemusena külades valitsev vaesus pidurdas küll tunduvalt siseturu arengut ja talupoegade kaubanduslikku suhtlemist linnadega, kuid ei suutnud neid protsesse siiski täiesti lämmatada. O. Huhni poolt XIX sajandi alguses pastoritelt kogutud andmeil paistsid mõnede Lõuna-Eesti kihelkondade jõukamad talupojad juba siis oma kaubandusliku tegevuse poolest silma, tegutsedes peaasjalikult Pärnu- ja Saaremaal. Kursi kihelkonnast Tartumaalt teatati Huhnile, et sealsed talupojad müüvad hobuseid ja et ka «vasikate, pullide, või ja

---

[2] Ehst- und Livländische Brieflade, Zweite Abtheilung, I kd., Reval 1861, lk. 456.
[3] Sealsamas, lk. 601.
[4] A. Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Tübingen 1909, lk. 38.
[5] Ehst- und Livländische Brieflade, Zweite Abtheilung, I kd., lk. 310, 360, 489—490, 586; L. Arbusow, Die altlivländischen Bauerrechte, «Mitteilungen aus der livländischen Geschichte», 23. kd., Riga 1924—1926, lk. 135.
[6] Ehst- und Livländische Brieflade, Zweite Abtheilung, I kd., lk. 352—353.
[7] A. Agthe, tsit. teos, lk. 143.
[8] L. Arbusow, tsit. teos, lk. 102, 135.

(Tartu klaasivabrikutele) süte ning tuha müümine annab teatud tulu».[9] Kodavere kihelkonna talupojad kauplesid kootud esemete ja nuumloomadega.[10] Võrumaal olid Hargla kihelkonna jõukamad talupojad saanud suurt tulu kariloomade, lina ja mee müümisest.[11] Pärnu-Jaagupi kihelkonna kohta teatati O. Huhnile, et «iga talupoeg kasvatab aastas mõne vasika ja müüb 1 kuni 2 härga».[12] Selle kihelkonna talupojad müüsid Pärnus sageli ka kartuleid. Mihkli kihelkonna talupojad tõid Pärnusse müügile kariloomi, lina ja linast riiet, Saarde kihelkonna talupojad aga mitmesuguseid ravimtaimi. Tõstamaalt viidi soolasilku müügiks isegi Viljandi ja Tartu ümbrusse ning Eestimaa kubermangu.[13] Saaremaa Kärla kihelkonnast teatati, et pooleadramaa-talupoeg müüb seal igal aastal 2—4 vasikat, 2 varssa, 1 härja ja iga paari aasta järel hobuse. Sealsed talupojad tegelesid nii suurel määral karjakasvatusega, et pidid toiduks tarvisminevat vilja ostma teistest kihelkondadest. Jaani ja Karja kihelkondade ning Muhu saare talupojad müüsid villaseid kindaid ja sukki, peale selle kauplesid Karja talupojad ka puunõudega. Anseküla talupojad vedasid oma paatidega silku, kartuleid ja puusütt müügiks Ventspilsi ja Liepajasse, kuna muhulased viisid soolakala müügile Kuressaarde, Pärnusse ja Tallinna.[14]

Nagu näeme lk. 100 toodud kaardilt, olid talupoegade linnaturul käimise traditsioonid juba nii välja kujunenud, et isegi sellise lühikese ajavahemiku nagu 20 aasta jooksul (1798—1820/23) tugevnes tunduvalt suuremate linnade mõju külades, ja et talurahvas reageeris õige kiiresti konjunktuuri muutustele linnaturul.[15] Selgesti ilmneb, kuidas Saaremaa teatud suletus (kauba viimine ainult Kuressaare turule) asendub kauplemisega Kuressaare kõrval ka Tallinnas, Pärnus ja Liepajas. Samuti on selgesti näha, kuidas kasvav kaubalinn Pärnu hõivab väikese Viljandi kaubanduslikku tagamaad, kuidas Tallinn ja Riia teevad sama Tartu suhtes. 1802. aastal pidasid mõned pastorid talupoegade vaesumise üheks põhjuseks «kahjutoovat tegevust» kaubandusega,[16] teised, vastupidi, arvasid, et kaubandus

---

[9] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1823, s.-ü. 186, l. 571 ja 583.
[10] Sealsamas, l. 199.
[11] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1823, s.-ü. 187, l. 215.
[12] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1823, s.-ü. 188, l. 137.
[13] Sealsamas, l. 91, 121 ja 231.
[14] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1823, s.-ü. 187, l. 122, 151, 245—246, 319 ja 369.
[15] Kaart koostatud O. Huhni kogu materjalide põhjal. Läti NSV RKA, f. 214, a. 1823, s.-ü. 192 (Verschlag von sämtlichen Kronsgüter u. Pastorathe des Dörptschen (resp. Werroschen, Pernauschen, Fellinschen, Arensburgschen) Kreises 1798), l. 193—234; f. 214, a. (—1820), s.-ü. 186, l. 107, 131, 149, 161, 186, 199, 241, 317, 347, 387, 441, 467, 495, 537, 571, 583, 607, 627 ja 647; a. 1822, s.-ü. 187, l. 59, 86, 109, 157, 215, 245, 272, 319; a. 1822, s.-ü. 188, l. 37, 59, 91, 121, 137, 163, 199, 231, 255; a. 1821, s.-ü. 189, l. 45, 69, 107, 151, 175, 215, 255, 303; a. 1823, s.-ü. 190, l. 122, 151, 167, 222, 245—246, 268, 319, 369, 385.
[16] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1802, s.-ü. 193 (Vorschläge zur Verbesserung der Industrie, Wohlhabenheit und Moralität des Livländischen Bauern von sämtlichen Predigern Livlands im Jahre 1802 eingesandt), l. 9.

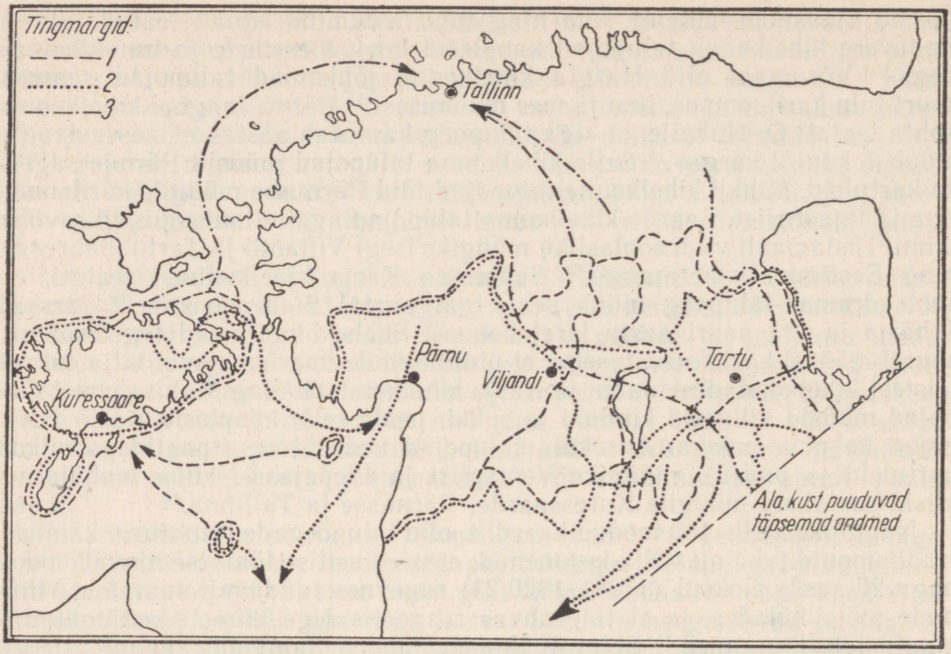

Linnade kaubanduslikud tagamaad Lõuna-Eestis aastal 1798 ja aastail 1820—1823. Tingmärgid: Liivimaa linnade tagamaade piirid: 1) aastal 1798, 2) aastail 1820—1823, 3) Tallinna tagamaa piirid aastail 1820—1823.
(Lõunasse suunduvad punktiirjooned viivad Riiga.)

toob talupoegadele tulu ja väitsid isegi, et mida lähemal linnale elavad talupojad, seda jõukamad nad on.[17] Oma aja laps on ka J. W. L. Luce, kes oma «Saaremaa juturaamatus» näitas, et talupojal olevat heale järjele jõudmiseks kaks kindlat teed: 1) hea läbisaamine oma mõisahärraga ja 2) õunte ja marjade müümine linnas. Õige levinud oli Luce andmeil popside ja sulaste-tüdrukute Riia linnas töölkäimine, milleks paatidega tehti pikki meresõite.[18]

Kuid linnaturul ei käinud talupojad sugugi ainult sellepärast, et müüa oma talusaaduste «ülejääke». Turul olid sel ajal sunnitud käima ka kõige vaesemad talupojad, et saada raha riietusesemete, hobuseriistade, majatarvete jms. ostmiseks. 1810. aastal kogusid pastorid kubermanguvalitsuse

[17] Sealsamas, l. 18—19, 307—309, 136—137.
[18] J. W. Luce, Sarema Jutto ramat, mis ma rahva lustiks ja kassuks on ülles pannud, Mitau 1807, lk. 77.

korraldusel Eestimaa 44 kihelkonnas talupoegadelt andmeid selle kohta, kui palju oli ühel täiskasvanud mehest, tema naisest, lapsest ja ühest vanainimesest koosneval talupojaperekonnal aastas majanduslikke kulusid.[19] Kogutud ja praegu arhiivides säilinud andmed annavad kujuka pildi, kui palju tuli eesti talupojal XVIII—XIX sajandi vahetusel juba turult osta. Talumees pidi ostma suvekübara, mis pidas vastu kaks, paremal juhul kolm-neli aastat ja läks talle maksma 120 kuni 150 kopikat. Talvine karvamüts käis kaks kuni kuus aastat ja maksis üks kuni poolteist rubla. Igal aastal tuli osta kaelarätt, mis maksis 87 kuni 120 kopikat. Kasuka valmistamiseks pidi ostma 100 kuni 160 kopikat maksva nn. liignaha ja tosina või kaks tinanööpe (tosin maksis 20 kuni 50 kopikat). Virumaalt on andmeid, et talupojad pidid endale muretsema veel nahast töökindad ja nahkpüksid. Naisele tuli osta tavaline müts, mis käis aasta või kaks ja maksis 100 kuni 120 kopikat, ja pühapäevatanu, mis maksis kolm rubla, aga kestis ka kauem — viis kuni kuus aastat. Igal aastal pidi naisele ostma rubla või poolteist maksva puuvillase kaelaräti ja 80 kopikat maksva linase põlle või riiet põlle valmistamiseks. Peale selle oli naisele vaja osta veel siidpaela ja riidehaake.

Palju raha kulus igasuguste majapidamis- ja tööriistade peale. Iga kahe või viie aasta järel tuli osta labidas, mis maksis üks rubla, iga 2—3 aasta tagant paar villakraase (1½ rubla), iga 10—20 aasta järel paar lambaraudu (1 rubla). Samuti tuli osta paar või kaks paari kangasugasid (vastavalt oma liigile ja kvaliteedile 60 kuni 360 kopikat), linahari (2—3 rubla), vokk (2—3 rubla), rehe-, jahu- ja tangusõelasid (75 kuni 150 kopikat) — kõik need tööriistad võisid aga heaperemeheliku hooldamise puhul kesta mitukümmend aastat. Sagedamini oli tarvis muretseda uusi sirpe ja vikateid, mis pidasid vastu ühe kuni kolm aastat ja maksid vastavalt esimesed 15 kuni 30 ja teised 60 kuni 200 kopikat tükk. Taskunuga kulus ära igale talupere liikmele, iga kahe-kolme aasta pärast pidi muretsema uue ja ta maksis 30—40 kopikat. Peale selle tuli osta leivanugasid, peerunugasid ja võsapõldudel töötamiseks võsanugasid. Puutööriistadest pidi muretsema saelehtesid (maksis 1 rubla), puure (10 kuni 140 kopikat tükk) ja höövliterasid (20 kopikat tükk). Õmblus-, kudumis- ja nahatöödeks tuli muretseda sukavardaid, õmblus-, suka- ja pastlanõelu. Igal aastal pidi 50—60 kopika eest ostma musta ja punast värvi ning maarjajääd. Väljaminekuid nõudis ka hobuseriistade (päitsete, rihmade, rangide) ostmine. Virumaalt teatati, et neljaliikmeline pere muretseb veel endale igal aastal uue peaharja, Viru-Nigulast on andmeid, et igal aastal ostetakse ka uus habemenuga. Külasepa juures tuli käia adrale adraraudu otsa panemas või neid teritada laskmas ning hobust rautamas. Kõik need tööd tehti tava-

[19] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 189, l. 113 ja 125—261. Kolmest kihelkonnast jätsid pastorid vastused ankeetidele saatmata.

liselt n.-ö. tellija materjalist ja selleks pidi kuuepäevatalu ostma aastas 40 naela, eespool nimetatud neljaliikmeline pere aga 10 kuni 30 naela rauda, mis maksis 10 kopikat nael.

32 kihelkonna kohta on eespool märgitud andmete põhjal ka rahas välja arvutatud, palju sellisel neljaliikmelisel perel kulutusi oli. Selgus, et riietusesemete peale läks aastas keskmiselt 9 rbl. 98 kopikat, hobuse- ja majariistade peale 6 rbl. 75 kopikat, kroonumaksude tasumiseks 9 rbl. 62 $^{3}/_{4}$ kopikat, muudeks väljaminekuteks 4 rbl. 14 kopikat — kokku järelikult 30 rbl. 15 kopikat.[20] «Ei või linna minna rahata ega sauna vihata,»

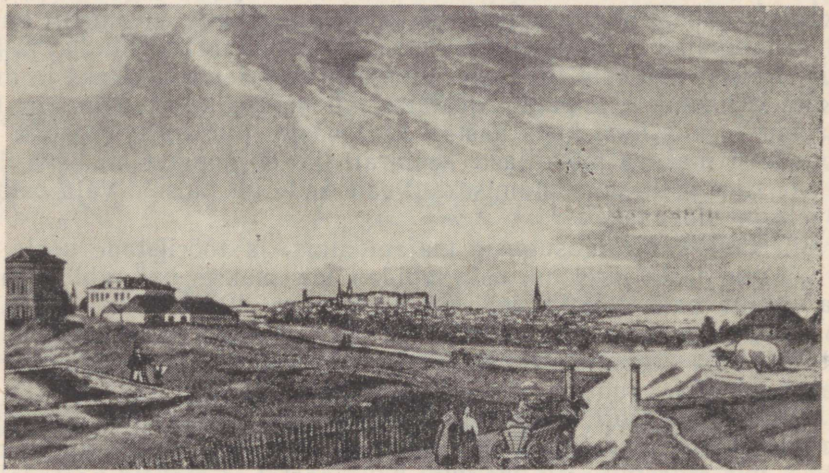

Talupojad sõidavad Tallinnasse Tartu maanteed mööda.
J. Hau — T. Gehlhaari gravüür «Vaade Tallinnale Tartu maanteelt»
XIX saj. esimese veerandi lõpust.

rääkisid eesti talupojad XVIII sajandi lõpus. Et talupoeg juba sel ajal vägagi hästi mõistis, kui suur oli raha võim ja kuidas raha eest k õ i k e osta võis, sellest tunnistavad ka järgmised A. W. Hupeli poolt üleskirjutatud eesti vanasõnad — «au maksab raha» ja «kel vägi, sel võimus, kel kukkur, sel kohus».[21]

---

[20] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. l. 214—218. Siinjuures tuleb muidugi arvestada, et kroonumaksud tasusid talupojad sageli tööga mõisas, kuigi pärast 1804. aasta reformi suurenesid võimalused seda otseselt ise tasuda.

[21] A. W. H u p e l, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch, Riga und Leipzig 1780, lk. 103 ja 108.

Et talupoega ei oodanud linnas mingid suured kasud, vaid õigegi kavalad ja petistest kaupmehed, sellest räägib võib-olla kõige kujukamalt ja humoorikamalt oma mälestustes J. W. Krause. 1784. aastal avanes äsja välismaalt saabunud Krausele Valga linnas järgmine pilt. «Kõikjal oli näha käsitöölisi ja talupoegi lina-, kanepi- ja viljakoormatega ja nende ümber väga osavaid selle; kauplemise viis oli minu jaoks samavõrra uus kui silmatorkav. Hästi riietatud sakslased ründasid talupoega tänaval, surusid teda rinnale ja suudlesid teda; nimetasid teda vennakeseks, siis kompasid nad kraamikoormat, sorisid asjade hulgas ja rääkisid. Talumees kratsis end kõrva tagant, siis kõneldi ägedamalt; talumees naeris ja ajas oma hobust edasi. Sakslane takistas seda, oldi rinnutsi koos ja talupoeg kui tugevam, tegi enda vabaks. Nüüd haaras see tema mütsi, kargas poodi sisse ja pistis talle tohutusuurt viinapudelit käes hoides täie klaasi nina alla. Talumees viivitas, üks poiss juhtis hobuse väravast sisse; talumees haaras klaasi, kõhkles ja läks siis lõpuks oma kaubale järele, mida mitmed teenistusvalmid hinged juba vankrist välja võtsid ja ühe aida eeskotta viskasid, kuna lõpmata jutukas ja lahke Erichson omanikku lõbustas ning üks poiss heeringat ja puukannutäie sooja õlut tõi. Talumees võttis kõike vastu nagu mõni härra, näitamata üles seda muidu iga päev ilmnevat alandlikku tänulikkust, ja nautis mõnuga. Nüüd mindi kaalu juurde. Erichson märkis üles, rääkis aga ikka veel palju. Ma seisin küll kaugemal, aga märkasin hästi, et poisse mõõtude ja kaalude kasutamise juures otse võlla jaoks oli kasvatatud. Sealt tuleb siis see suur kasu...»[22] Ja talumees, kellel niigi vähe linna turule oli viia, pöördus sealt tagasi vaevalt palju suuremate ostudega kui see Ohekatku talupoeg, kes 1805. aasta detsembri lõpus Tallinnast koju sõitis, reel kotis kolm paari pastlaid, 1 külimit soola, 2 naela tubakat ja kaks uut kõit.[23]

Et mõista, milline oli eesti t a l u p e r e m e h e olukord XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses, tuleb kõigepealt silmas pidada, et selleaegne taluperemees pidi päev päeva kõrval suurema osa talu tööjõulistest inimestest mõisa tööle saatma ja ka ise sageli mõisa põllul või viinaköögis tööd tegema, nähes kibedusega, kuidas ta oma talu majapidamine mõisateo surve all üha enam laostus. Talus olevate tööloomade arv ei näidanud sel ajal sugugi niivõrd taluperemehe jõukust või vaesust, kuivõrd seda, kui palju rakmetegu tuli talul mõisale teha. Seoses 1804. aasta reformiga Liivimaal töötati mõisnike ja valitsusametnike poolt välja normid, mis nägid ette, kui palju pidi talupoegadel vastavalt nende käes oleva maa suurusele ning mõisale tehtava teoorjuse raskusele olema hobuseid ja sarvloomi.[24]

---

[22] J. W. K r a u s e mälestused, «Baltische Monatsschrift», 1901. a., I kd., lk. 39—40.

[23] ENSV RAKA, f. 901, nim. 1, s.-ü. 22, l. 23.

[24] Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse § 45 järgi pidi talus, mille maade väärtuseks hinnati 13—20 taalrit, olema 2 hobust ja 5 veist; 20—25 taalri puhul 2 hobust ja 8 veist; 25—43 taalri puhul 3 hobust ja 12 veist.

Hiljem, kui aastail 1804 kuni 1819 Liivimaal käis talumaade mõõtmine ja vakuraamatute koostamine, koguti statistilisi andmeid selle kohta, kui palju talupoegadel «seaduse järgi» loomi pidi olema ja kui palju neid tegelikult oli.

Eesti talupojad Viljandi ja Põltsamaa ümbrusest.
F. Schlateri — T. Gehlhaari litograafia XIX saj. keskpaigast.

Neist andmeist selgub, et Liivimaa kubermangu eesti maakondades oli taluperemeestel ainult hädavaevalt niipalju loomi, kui oli vaja mõisateo tegemiseks ja oma maade kuidagiviisi korrashoidmiseks. Veidi teistsugune näib olukord olevat olnud läti maakondades.

Peremeeste ja sulaste-popside vahel ei eksisteerinud sel ajal veel niisugust eelarvamuste ja vanade kommete müüri nagu näiteks XIX sajandi teisel poolel. Küllalt hõlpsasti võis inimene sattuda peremeeste seast sulaste hulka või vastupidi. Viha alla sattunud või majanduslikult laostunud peremehe asemele määras mõisnik sageli peremeheks mõne sulase, kusjuures

Kihelkond	Mõisa nimi	Palju seaduslikult pidi olema taludes			Palju tegelikult oli taludes		
		sarv-loomi	hobu-seid	kokku	sarv-loomi	hobu-seid	kokku
1	2	3	4	5	6	7	8
	Pärnu maakond						
Audru	Audru-Lindi	71	28	99	89	29	118
Halliste	Uue-Kariste	494	169	663	1009	365	1374
Karksi	Karksi	792	211	1003	567	248	815
Pärnu	Sauga	611	239	850	236	192	428
„	Reiumõis	90	35	125	124	57	181
„	Tammiste	209	58	267	231	91	322
Pärnu-Jaagupi	Roodi	121	44	165	117	38	155
„	Kõnnu ja Kärgu	182	56	238	253	60	313
„	Halinga	332	87	419	350	98	448
„	Kaelase	196	60	256	272	59	331
„	Vahenurme	33	10	43	47	10	57
Saarde	Jäärja	318	91	409	299	115	414
Tõstamaa	Kastna	130	52	182	147	45	192
	Tõstamaa	andm. puuduv.	160	160	768	123	891
Vändra	Vändra kirikumõis	37	13	50	59	15	74
		3616	1313	4929	4568	1545	6113
	Viljandi maakond						
Helme	Kärstna	235	88	323	223	123	346
„	Murikatsi	46	18	64	48	24	72
„	Jõgeveste	268	74	342	213	83	296
„	Riidaja	174	69	243	194	87	281
„	Hummuli	406	116	522	311	129	440
„	Lõve	300	90	390	327	130	457
„	Helme kirikumõis	40	16	56	22	13	35
„	Taagepera	368	104	472	221	106	327
„	Holdre	53	21	74	47	27	74
„	Helme	413	110	523	332	144	476
„	Alamõisa	205	63	268	144	63	207
„	Leebiku	220	71	291	208	82	290
„	Roobe	109	31	140	61	34	95
„	Patküla	374	98	472	216	123	339
Paistu	Pahuvere	138	54	192	139	63	202
„	Heimtali	244	64	308	428	139	567
Pilistvere	Olleva	72	18	90	92	39	131
„	Kabala	1183	345	1528	601	447	1048
„	Laimetsa ja Jalametsa	151	53	204	125	66	191
„	Arkma	32	8	40	26	12	38
„	Imavere ja Võrevere	363	118	481	141	134	275
„	Eistvere	204	82	286	161	91	252

1	2	3	4	5	6	7	8
		Viljandi maakond					
Põltsamaa	Põltsamaa kirikumõis	40	16	56	29	21	50
„	Pajusi	698	218	916	315	170	485
„	Rutikvere	171	67	238	129	63	192
„	Kalliküla	113	44	157	75	28	103
„	Kaagvere	239	79	318	145	70	215
Suure-Jaani	Navesti	155	59	214	191	83	274
„	Enge	70	28	98	75	39	114
„	Lahmuse	105	41	146	84	49	133
Tarvastu	Vana-Suislepa	311	119	430	466	124	590
„	Uue-Suislepa	173	78	251	211	85	296
Viljandi	Päri	138	48	186	166	76	242
„	Uusna	183	66	249	144	106	250
„	Viiratsi	191	58	249	194	117	311
„	Vana-Pärsti	126	40	166	131	62	193
„	Uue-Pärsti	125	44	169	149	66	215
Kõpu	Suure-Kõpu	388	151	539	668	309	977
		8824	2867	11591	7452	3627	11079
		Tartu maakond					
Kambja	Uue-Kambja	163	49	212	52	41	93
„	Kambja	406	116	522	469	133	602
„	Veski	140	38	178	68	29	97
„	Haaslava	453	170	623	268	165	433
„	Raanitsa	59	20	79	16	14	30
„	Vana-Kuuste	663	176	839	345	179	524
„	Vastse-Prangli	89	32	121	51	29	80
„	Kodijärve	75	30	105	49	34	83
Kodavere	Pala	297	88	385	209	101	310
„	Halliku	261	96	357	232	122	354
„	Ranna	275	115	390	134	107	241
„	Kadrina	110	44	154	63	58	121
Laiuse	Reastvere	90	34	124	73	23	96
„	Kivijärve	250	83	333	156	64	220
„	Kaave	79	26	105	50	28	78
„	Ripuka	33	14	47	12	9	21
„	Leedi	93	32	125	56	25	81
Maarja-Magdaleena	Kudina	582	165	747	314	147	461
„	Vara	314	86	400	276	84	360
„	Jõe	158	42	200	95	53	148
Nõo	Meeri	394	115	509	152	120	272
„	Luke	475	157	632	230	147	377
„	Keerimõis	71	18	89	40	28	68
Nõo	Vastse-Nõo	201	52	253	115	79	194
Otepää	Pilkuse	220	58	278	119	50	169
„	Vidriku	138	35	173	50	32	82
„	Päidla	226	76	302	195	72	267

1	2	3	4	5	6	7	8
	Tartu maakond						
Otepää	Neeruti	147	42	189	55	32	87
Palamuse	Imukvere	160	40	200	128	36	164
„	Võidivere	8	2	10	andm. puuduv.		
„	Roela	475	145	620	347	170	517
Rannu	Valguta	501	153	654	284	148	432
Rõngu	Aakre	560	184	744	512	261	773
„	Rõngu kirikumõis	32	8	40	18	12	30
„	Uderna	236	63	299	127	110	237
Sangaste	Laatre	380	98	478	343	110	453
„	Keeni	79	22	101	60	23	83
Tartu-Maarja	Lemmatsi	24	6	30	20	8	28
„	Karlova	84	21	105	70	28	98
„	Tammistu	121	31	152	90	36	126
„	Vorbuse	138	46	184	120	66	186
„	Vasula	468	127	595	146	99	245
„	Vesneri	277	89	366	225	103	328
„	Pilka	79	22	101	60	23	83
„	Ilmatsalu	120	48	168	80	51	131
„	Jaama	67	22	89	25	25	50
„	Raadi	482	128	610	184	160	344
„	Haage	30	12	42	21	12	33
Torma	Palasvere	225	75	300	216	91	307
„	Rupsi	100	32	132	82	32	114
„	Kõnnu	146	53	199	123	52	175
Võnnu	Sarakuse	105	42	147	75	46	121
„	Kurista	650	186	836	489	230	719
„	Poka	161	59	220	77	57	134
„	Vastse-Kuuste	374	95	469	252	111	363
„	Võnnu kirikumõis	51	19	70	44	25	69
„	Mäksa	294	109	403	150	122	272
Äksi	Kukulinna	27	13	40	15	4	19
„	Vedu	172	43	215	132	53	185
		13088	4002	17090	8459	4309	12768
	Võru maakond						
Hargla	Hargla kirikumõis	33	11	44	45	11	56
„	Saru	352	95	447	456	172	628
„	Lannametsa	534	135	669	672	238	910
Kanepi	Saberna	56	14	70	24	17	41
„	Jõksi	106	45	151	46	24	70
„	Kooraste	145	53	198	178	67	245
„	Erastvere	381	120	501	352	166	518
„	Kõlleste	181	46	227	48	39	87
„	Tamme	98	34	132	49	27	76
„	Karste	95	37	132	89	39	128
„	Vastse-Piigandi	112	38	150	88	37	125
„	Heisri	18	7	25	7	5	12

1	2	3	4	5	6	7	8
	Võru maakond						
Kanepi	Soodla	51	15	66	38	15	53
„	Hurmi	85	34	119	53	26	79
Karula	Kaagjärve	858	219	1077	628	212	840
„	Iigaste	145	50	195	138	53	191
„	Karula	1156	293	1449	608	279	887
„	Pikajärve	60	24	84	61	30	91
Põlva	Tilsi	197	54	251	90	41	131
„	Partsimõis	70	28	98	27	9	36
„	Joosu	143	52	195	86	42	128
„	Uibujärve	15	6	21	4	4	8
„	Viira	7	18	25	5	5	10
„	Peri ja Saarjärve	261	105	336	129	74	203
„	Väimela	320	86	406	249	90	339
Rõuge	Rõuge	203	71	274	148	68	216
„	Pindi	142	60	202	129	63	192
„	Vastse-Nursi	199	88	287	112	65	177
„	Saaluse	341	86	427	147	60	207
„	Kõrgepalu	158	50	208	76	38	114
Räpina	Kahkva	396	152	548	175	106	281
Urvaste	Kärgula	361	119	480	195	93	288
„	Truuta	72	18	90	39	22	61
Vastseliina	Vastseliina kirikum.	40	16	56	32	17	49
		7391	2279	9670	5223	2254	7477

LÄTI MAAKONDADES

Maakond	Mõisate arv, millest oli andmeid	Palju seaduslikult pidi olema taludes			Palju tegelikult oli taludes		
		sarv-loomi	hobu-seid	kokku	sarv-loomi	hobu-seid	kokku
Cēsise	38	8727	2914	11641	10042	4618	14660
Riia	62	11931	3428	15359	12064	5888	17952
Valga	69	12783	4053	16836	13730	6292	20022
Valmiera	74	15146	4157	19303	14794	6589	21383
	243	48587	14558	63139	50630	23387	74017

senisest peremehest päeva pealt sai pops või sulane. Konkreetseid näiteid selle kohta on toodud Kose-Uuemõisa ülestõusu käsitleva paragrahvi alguses. Ja siinjuures ei tundnud sulane mõnikord mingit rõõmu selle üle, et ta taluperemehe kohale määrati. 1791. aastal seletas üks Õisu valla sulane sillakohtule, et ta «oli tahtnud jääda sulaseks ja andnud kupjale mesipuu

selleks, et ta asja niiviisi toimetaks. Kubjas oli mesipuu vastu võtnud, aga tema oli sellele vaatamata peremeheks saanud.»[25]

Missugust vara üksikutel jõukamatel taluperemeestel olla võis, selle kohta on andmeid leida väga raske. 1810. aastal lubas Võrumaal Kähri vallas surnud rikka taluperemehe lesk oma sugulastele pärandada 150 hõberubla.[26] Põllula möldrilt oli 1809. aastal varastatud 23 rubla raha, 2 tükki kulda ning 8 tükki sitsi- ja puuvillariiet.[27] Neil talupoegadel, kes oskasid suuremat varandust kokku ajada, pidid selleks olema mingid kõrvalteed. Millised need olid, sellest jutustavad õige kujukalt juba mõned kaasaegsed.

1802. aastal hoiatas Kalsnawa pastor Doebner, et tuleb valvata, et vaesemaid talupoegi «... jõukamate poolt igasuguste võtete ja näilise abi sildi all ei petetaks, alt ei veetaks ega rõhutaks sel teel, et nad neile valmis on talvise saagi peale laenama ja ette andma raha ning muid asju, seda aga kindlal ajal ja suure intressiga tagasi nõuavad...»[28]

Laialt levis juba varasemail sajandeil esinenud nähtus, et vaesemad talupojad pantisid oma maad jõukamatele. Puhja pastor kirjeldas 1802. aastal seda nähtust järgmiselt: «Üksikute, veidi jõukamate ja oma mõisahärrade soosingus seisvate peremeeste äärmiselt kuritegelik omakasupüüdlikkus, kes halastamatult oma huvides ära kasutavad vaeste näljast piinatud kaasinimeste häda. Nad laenavad neile küll kevadel veidi toiduaineid, kuid tingimusel, et saavad abivajajalt 1—2 vakamaa suuruse, külviks täiesti ettevalmistatud ja väetatud maatüki, mille heategijad siis täis külvavad ja korda teevad. Ja nad tingivad endale välja isegi need nöörimaad, mis vaene peremees on küll üles harinud, kuid mida ta suvivilja puudusel seemendada ei saa — milliste maatükkide saak siis mõlema vahel, kuid alati andja või abistaja kasuks, jagatakse.»[29] Karula pastor märkis samal aastal, et jõukamad talupojad annavad sageli oma vaesematele naabrimeestele ainult ühe külimitu vilja laenuks, saavad selle eest aga neilt vastutasuks maatüki, mis annab neile sageli kuus vakka (= 36 külimittu) vilja saagiks.[30]

XIX sajandi alguses ei tehtud vakuraamatute koostamisel suurt vahet sulaste ja taluperemehe poegade vahel, nende mõlemate arv kanti ühisesse lahtrisse, mis kandis pealkirja: «Pojad või sulased». Tuntud on 1789. aastast pärinev A. W. Hupeli kirjeldus selle kohta, kuidas vanaksjäänud Liivimaa taluperemees annab oma majapidamise ühele poegadest, «teistele

---

[25] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 1052, l. 102.
[26] ENSV RAKA, f. 950, nim. 1, s.-ü. 19, l. 194.
[27] ENSV RAKA, f. 902, nim. 1, s.-ü. 51, l. 1—2.
[28] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1802, s.-ü. 193, l. 128. Vaesemate talupoegade häbistavast «väljapressimisest» (Wucher) jõukamate poolt räägib ka Ropašu pastor (sealsamas, l. 14—19).
[29] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1802, s.-ü. 193, l. 230—231.
[30] Sealsamas, l. 258—259.

lastele vaadatakse siis kui sulastele ja tüdrukutele».[31] Kirjeldades XIX sajandi algust Eestimaa kubermangus, ütleb C. H. Hueck, et talusulasteks olid tavaliselt peremeeste nooremad pojad või vennad.[32] Tundub, et isegi tulevane rendikoha pärija oli oma isa eluajal esimeses järjekorras tema sulane ja alles teises järjekorras ta poeg. Iseloomustavad on sõnad, millega ühes Luce jutukeses noor perepoeg pöördub isa poole palvega, et see hoolimata vanadusest juhiks edasi talu majapidamist. «Jä sinna agga ikka ommas perres, ja perremehheks, ma polle sepärrast so sullane mitte, ma ollen jo so laps, ma kardan sind mitte sullase visil, vaid ma armastan ja auustan sind . . .» [33]

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses olid seega talus võõraste kõrval sulasteks küllaltki sageli ka oma perekonna liikmed või teised lähissugulased. Kuid ka kõige lähedasemad sugulussidemed ei suutnud enam varjata asjaolu, et taluperemees ekspluateeris nende tööjõudu ka oma huvides. Juba XIX sajandi alguses on üles kirjutatud rahvalaule, kus õde kurdab «venna orjuse» üle või perenaise-minia hellitamise üle tema vaeva arvel.[34]

XIX sajandi alguse taluperet võiksime juhul, kui ta koosnes ainult sama perekonna liikmeist, võrrelda sellise perekondliku kooperatsiooniga kodutööndu ses, millest, nagu näitas V. I. Lenin, välja kasvab kapitalistlik kooperatsioon.[35]

S u l a s e palk koosnes kuni XIX sajandi keskpaigani kolmest põhiosast: rukkipalgast (s. t. naturaalsest, viljas antavast töötasust), riidepalgast (peremehe poolt sulasele antavatest tööriietest) ja rahapalgast. Rukkipalka võis asendada osaliselt või täiesti nn. palgamaaga (rukki-, odramaa või palgaheinamaaga). Vallaline sulane oli tavaliselt «pere söögis». Juba XIX sajandi algusest on andmeid, et sulased nurisevad toidu üle. Luce paneb hiljuti sõjaväkke võetud talusulaste suhu järgmised iseloomulikud sõnad: «Mitte üks ainus sant aasta egga ükski sitke perremees ei sunni meid aggana leiba süa . . .» [36] Samasugusest toidu üle nurisemisest räägivad ka rahvaluule andmed.[37]

---

[31] A. W. H u p e l, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft, Riga 1789, lk. 296.

[32] C. A. v. H u e c k, Das Gut Munnalas in Ehstland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845, Reval 1845, lk. 25.

[33] J. W. L. L u c e, tsit. teos, lk. 15.

[34] C. H. J. S c h l e g e l, Die Kaiserkrönung zu Moskwa im Jahre 1826 — Ehstnische Nationallieder — Zusätze zu allen zehn Bändchen der Reisen in mehrere russische Gouvernements, Meiningen 1834, lk. 84, 87; V. P i n o, Sotsiaalsed vastuolud eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal, Tartus 1953 (Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus hoiul olev kandidaadidissertatsiooni käsikiri), lk. 102—103.

[35] V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 78.

[36] J. W. L. L u c e, tsit. teos, lk. 85.

[37] J. L. P a r r o t, Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte,

Üks Põhja-Eesti mõisnik C. F. Hueck märgib oma mälestustes, et 1805. aastal sai täissulane, s. t. niisugune, kes teenis peremeest terve nädala, sellelt peale korteri ja toidu aastas palgaks 3 vakka vilja, 3 vakka otri, vaheldumisi ühe pikk-kuue või kasuka, 2 särki, 2 paari alusriideid, 2 paari sukki, 1 paari pikki sukki, 3 paari kindaid, ja pastlaid niipalju kui vaja läks. Tüdruk sai aastas palgaks ühe kleidi või seeliku, ühe liistiku, 2 särki, 1 puuvillase kaelaräti, 2 paari sukki, 1 paari pikki sukki, 1 mütsi ja jällegi pastlaid nii palju kui vaja läks.[38] Nende andmete tõelevastavuse kasuks räägib asjaolu, et 1809. aastal väljaantud Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse täiendusmääruste järgi pidi vallaline sulane saama palgaks iga nelja aasta tagant kasuka, iga kahe aasta tagant kalevist pikk-kuue, igal aastal kalevist aluspüksid, kalevist aluskuue, paari jalanartse, kolm särki, kolm paari linaseid aluspükse, linase pikk-kuue, kolm paari nahast pastlaid, kaks paari villaseid sukki ja ühe paari villaseid sokke. Lisaks sellele pidi peremees vallalisele sulasele andma pool vakamaad võsapõldu kasutada. Vallaline naisteenija pidi aga oma riided ise valmistama ja peremehel tuli talle selleks igal aastal anda kahe lamba vill (või 5 naela villa), 2,5 naela lina ja 1¼ hõberubla raha.[39]

Palga, toidu ja ka «isaliku karistamise» küsimustes tekkisid sageli õige teravad kokkupõrked pererahva ja sulasrahva vahel. Loomulikult ei mänginud sulased siinjuures mingi passiivse kannataja osa. Rujene pastor kurtis juba 1802. aastal, et sulane «ei ütle enam peremehele ühtki head sõna».[40] Aastast 1822 pärinevad esimesed andmed laulust «Sulane läheb ära» — tervest väikesest lugulaulust, mis räägib sellest, kuidas sulane kitsile peremehele vastu paneb ja ähvardab parema juurde minna.[41] Rida rahvalaule ja vanasõnu näitab selgesti, et juba sajandi esimesel veerandil (väga võimalik ka, et juba XVIII sajandi lõpus) on sulasel ja peremehel reas küsimustes täiesti erinevad seisukohad. Peremees peab sulast laisaks (vanasõna: «minu sulasel on oma sulane»), sulane leiab, et talle liiga palju tööd peale sunnitakse (vanasõna: «mul pole ju enam kui kaks kätt»); peremees teeb näo, et sulase elu on tema omast parem ja muretum, sulane väidab vastupidist jne.[42] Ja on väga arusaadav, et niisugune eeskujulik sulane, keda XIX sajandi alguses kogutud muljete põhjal kirjeldab

---

Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liven, Lätten, Ehsten ... Neue Ausgabe, Berlin 1839, Erläuterung nr. 41; V. Pino, tsit. teos, lk. 85, 91, 93—94.

[38] C. F. v. Hueck, tsit. teos, lk. 24—25.

[39] Полное Собрание Законов Российской империи, т. XXX — 1808—1809 гг., Спб. 1830, lk. 824—825.

[40] Läti NSV RKA, f. 214, a. 1802, s.-ü. 193, l. 46—52.

[41] V. Pino, tsit. teos, lk. 199.

[42] J. L. Parrot, tsit. teos, Erl. nr. 41; V. Pino, tsit. teos, lk. 135, 153.

oma raamatus krahv Manteuffel, satub teiste teomeeste naeru alla, kui ta nahast välja poeb, et oma peremehe hobuse eest hoolitseda.[43]

Kurjale pererahvale oskasid aga sulased ja tüdrukud XVIII sajandi lõpus ka kurjasti kätte maksta. Nõo kihelkonnas Tähtvere vallas kiusas peremees Valti Talli Peeter 21-aastast teenijatüdrukut Mari taga. Ta oli talle teinud kõlvatuid ettepanekuid, teda sageli sõimanud ja kord isegi vikatiga lüües haavanud. Kui Mari jooksis ära oma sugulaste juurde, toodi ta sealt tagasi. Ööl vastu 22. augustit 1798 oli Mari, nagu ta ise hiljem rääkis, «mõelnud oma õnnetu olukorra üle ja siis talle tundus äkki, nagu oleks kuri vaim ta üles ärritanud ja tal käskinud talu põlema panna». Mari võttis ahjust süsi, pani katusele ja läks ise minema. Hommikuks põles talu maha.[44]

Tartumaal Ahja vallas määrati samal 1798. aastal 14-aastane sulasepoiss Mart mõisa poolt talusse teenima, mille peremeest ta ei sallinud kord süüta kantud karistuse pärast. Poiss tahtis kangesti tagasi minna oma endise peremehe juurde ja see oli teda ka nõuga abistanud, soovitades «kõik, mis ta praegune peremees tal teha käsib, vastuoksa teha . . .» Mart jooksis kaks korda vana peremehe juurde, aga toodi mõisa poolt määratud töökohta tagasi. Lõpuks ei osanud ta enam muud välja mõelda, kui pistis põleva söe talu katusesse, lootes vähemalt sel teel oma peremehe juurest minema saada.[45]

Peremehe ja sulase vahekord ei kujuta endast XIX sajandi alguses veel kapitalistlikku tootmissuhet. Ei tohi unustada, et sulane nagu ta peremeeski on sunnismaine. Veelgi enam, sulaste suhtes kehtis puhtfeodaalse iseloomuga mittemajanduslik töösundus. Sulasel polnud mitte üksnes luba mõisniku loata lahkuda mõisa piiridest, vaid tal polnud ka luba olla tööta. Teenistuseta sulased määrati sundkorras tööle peremeeste juurde. See praktika süvenes veelgi pärast 1804. aasta agraarreformi, eriti Lõuna-Eestis. Sellises olukorras oli peremehe ja sulase vahel vabapalgalise töö suhete kujunemine võimatu. On iseloomulik, et ka eespool kirjeldatud kättemaksujuhtumite puhul astuvad sulased ja teenijad välja nimelt taluperemeeste vastu, kes nende suhtes kasutavad f e o d a a l s e t sundi — neid mõisa abiga enda juures vägisi teenima sunnivad.

Mõis suhtus teosulastesse nagu oma tööloomadesse. See ei väljendunud üksnes selles, et neid peksti tööl nagu loomi. Seetõttu ei lubanud mõis peremehel ka teosulast liialt näljutada, milleks kontrolliti mõnikord teomeeste leivakoti sisu.

Uurides Goluni mõisa talupoegade majanduslikku olukorda, pani ajaloolane G. N. Bibikov tähele, et hobuste arv talupoegade majapidamistes

---

[43] P. Z. M a n t e u f f e l, Aiavite peergo valgusel, s. l. 1838, lk. 12.
[44] ENSV RAKA, f. 914, nim. 1, s.-ü. 1024, l. 4—5.
[45] Sealsamas, s.-ü. 1027, l. 1, 2 ja 13.

oli kahtlustäratavalt suur. Ka kõige vaesemail talupoegadel, keda tabati näiteks aidast viljavarguselt, oli 5, 6 ja isegi 8 hobust. Mõisavalitsus osutas neile hobustele suurt tähelepanu — kontrollis, kuidas neid toidetakse jne. G. N. Bibikov tuli järeldusele, et nende hobuste ülalpidamine, keda kasutati põhiliselt mõisa teotööl, oli tegelikult talupoegadele üheks lisakoormiseks. «Kuid olles Goluni vaeste talupoegade majapidamistes, need hobused ei suutnud toita oma uusi peremehi ja jäid sisuliselt mõisamajapidamise koostisosadeks.» [46] Peab ütlema, et eesti teosulaste seisundis oli XVIII ja XIX sajandi vahetusel palju samasuguseid jooni. Nende tööjõu neelas põhiliselt mõis, ülal pidid neid pidama aga peremehed.[47]

XVIII ja XIX sajandi vahetuse eesti külale väga iseloomulikuks sotsiaalseks kujuks on nn. kasulaps ehk kasvandik. Ajades majanduslikult laostunud peremehe talust välja, pani mõis tema lapsed sageli laiali teistesse taludesse nn. kasulasteks. Ka külakogukond hoolitses orvuksjäänud või selliste laste eest, keda nende oma vanemad ei jõudnud toita, ja pani nad taludesse kasulasteks. Täisealiseks saades muutus selline kasulaps teda üleskasvatanud talu sulaseks või tüdrukuks. Kasulapse institutsioonis põimuvad sel ajal teineteisega patriarhaalse hoolekande ja võõra tööjõu ekspluateerimise jooned.

J. W. L. Luce kirjutas juba 1807. aastal: «Lemet olli waene järrele jänud laps, sest temma wannemad ollid surnud ... sepärrast sai temma omma lapse põlwes wäga sandiste kaswatud ...» [48] «Sandisti» kasvatati «kasulapsi» aga sellepärast, et nende kasuvanemad nägid neis sageli ainult ekspluateerimisobjekte.

Nagu orvud, nii määrati ka sugulasteta vanad, vaesed ja vigased kuni XIX sajandi keskpaigani kogukonna poolt taludesse, kusjuures nad teatud ajavahemiku järel pidid ühest talust teise minema. Sellisel «kodapoolisel» tuli samuti püüda end kuidagi pererahvale kasulikuks teha. Luce kirjelduste järgi oli ideaalne kodapooline selline inimene, kes siis kui «... tööd ei woind ... ennam tehha ...», püüdis pererahvale vähemalt sellega kasu tuua, et õpetas lapsi.[49]

Üheks sotsiaalseks põhigrupiks tolleaegses eesti külas olid p o p s i d ehk v a b a d i k u d. Osalt oli nende eksisteerimine tingitud teoorjusliku majandussüsteemi enda iseloomust. Talusid rõhuv mõisateokoorem polnud aasta jooksul ühesugune. Kui talvel tuli Põhja-Eestis kuuepäevatalul mõisa

---

[46] Г. Н. Бибиков, Расслоение крепостного крестьянства в барщинной вотчине в конце XVIII и начале XIX в., «Исторические записки», № 4, lk. 88.

[47] Pole muidugi võimatu, et mõnedel või osal peremeestel õnnestus näiteks juba XVIII sajandi lõpus kasutada sulaste tööjõudu ka oma talude tõstmiseks paremale järjele. Kuivõrd levinud ja tüüpiline see nähtus oli, see vajab veel spetsiaalset uurimist.

[48] J. W. L. L u c e, tsit. teos, lk. 24. Vrd. J. L. v. Parroti poolt juba 1828. a. fikseeritud vanasõna: «Aus laps nutab ahju otsas, hooralaps ukse taga» (J. L. v. P a r r o t, tsit. teos, Erl. nr. 41).

[49] J. W. L. L u c e, tsit. teos, lk. 3.

saata ainult üks teoline, siis suvel viljakoristuse ajal pidi mõisa saatma kuni 4—5 tööinimest. Selle tõttu olid taluperemehed huvitatud, et talu ääremaadel elaksid inimesed, keda nad nagu aastasulaseid ei peaks aasta läbi ülal pidama, kuid keda nad kibekiirete põllutööde ajal tööle palgata saaksid.

Talu ääremaal asuvas saunas elava popsi majanduslik sõltuvus peremehest suurenes veel selle tagajärjel, et ta pidi peremehelt laenama tööloomi ja põllutööriistu oma väikese põllulapikese või aiamaa ülesharimiseks, temalt paluma õlgi katuse parandamiseks jne. Oma põhilise elatuse hankisid popsid mitte oma selleks liiga väikeselt maalapikeselt, vaid peremeeste juures või mõisas päevatööl käies. Juba 1772. aastal kirjutas A. W. Hupel vabadike kohta, et «kuna neil maad pole, siis peavad nad end ja oma lapsi toitma mitmesuguste töödega».[50] 1808. aastal kirjutas Virumaa kreisikomissar vabadike kohta, et need on «suurem osa päevi aastast viletsuses vaevlevad perekonnad, kes suvi läbi end juurtest ja metsarohtudest toidavad, mõtlematagi leiva peale. Sügisel teenivad nad taluperemeeste juures viljalõikusega mõned mõõdud vilja, millega tulevad mõni aeg läbi, vaevalt on aga talv alanud, kui ka nende väikene tagavara läbi on, siis lahkuvad nad sageli oma elukohtadest, lähevad linnadesse, võõrastesse küladesse, rändavad mööda maanteid ja püüavad end teistele inimestele koormaks olles armuandide palumise ja kerjamisega kuidagiviisi elus hoida.»[51]

Isegi juhuslikule läbisõitjale torkas silma vabadike erakordne vaesus. «Oma jalatuskäikudel — juba oma reisil siia — nägin ma sageli kahvatuid nägusid — eriti naisi —, kes hiilisid nagu vaimud ringi,» kirjutab C. H. J. Schlegel 1807. aasta kohta, «ja kui ma küsisin järele, kes nad on, siis vastati: «need on vabadikud».»[52]

Vabadike tööjõu olemasolu lõi teatud määral soodsamad tingimused uue töövormi — vabapalgalise töö sissetungimiseks feodaalühiskonna laostuvasse organismi. Seda märkasid juba mõned kaasaegsedki. «Selliseid vabu töölisi on Liivimaal päriselanike hulgas hoolimata pärisorjusest olnud juba ammust ajast,» kirjutas mõisnik P. Sivers 1825. aastal. «Kui ka mõisad neid ei kasutanud, siis olid nad talupoegadele alati hädavajalikud, eriti viljalõikuse ja majaehituse juures . . .»[53] Siinjuures tuleb aga rõhutada, et pärisorjuse kammitsad takistasid nende võimaluste realiseerimist väga tugevasti. Vabadik, kes oli samuti sunnismaine nagu teisedki talupojad, ei saanud sellelt talu ääremaadel asuvalt maalapikeselt, mis

---

[50] An das Lief- und Ehstländische Publikum, 1772, lk. 161.

[51] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 20.

[52] C. H. J. Schlegel, Ausflug nach Ehstland im Junius 1807, Meiningen 1830, lk. 287—288.

[53] [P. v.] Sivers, Die Entstehung der freien Arbeiter in Livland, «Oekonomisch-gemeinnützige Beilage zum Ostsee-Provinzen-Blatte», 23. Junius 1825, Nr. 7, lk. XXV.

peremees talle kasutada oli andnud ja mille eest ta peremehele tööpäevi pidi tegema, ära minna. Oma masendava vaesuse tõttu oli ta pidevalt võlgu teistele naabruses elavatele taluperemeestele. Kõige selle tõttu ei käinud ta nende juures tööl mitte mingi vabapalgalisena, vaid nagu omapärane feodaalne võlaori. Ja ka mõisnikud ei hakanud vabadike tööjõudu kasutama mitte vabapalgatöö vormis, vaid neilt kohustuslikke teopäevi nõudes või muutes nad mõisast täiesti sõltuvaiks ja kupja kepi all töötavaiks mõisapopsideks. Sellisteks mõisapopsideks muutis osa oma vabadikke ka eespool tsiteeritud Liivimaa mõisnik P. Sivers. Ja kui lõpuks kõige kisendavam nälg vabadiku oma kodunt lahkuma ajas, siis ei läinud ta otsima vabapalgalist tööd, vaid palukest leiba.

Nagu juba varem, nii olid ka XIX sajandi esimesel poolel mõisnikul sellised käsilased talupoegade seast, nagu kupjad, aidamehed ja rehepapid. Kuni XIX sajandi alguseni näib aga kupjaks sageli olevat lihtsalt üks taluperemeestest, kes selle eest ise mõisakoormistest täiesti või osaliselt vabastatud oli.[54]

Lenin räägib oma töödes sellest, kuidas Venemaal külakogukonnas hakkasid arenema kapitalistlikud suhted — «embrüonaalne», «keskaegne» ehk «külakapitalism». Sellele protsessile iseloomulikud nähtused, nagu vaesemate talupoegade maatustumine ja «ettevõtlike» jõukate esilekerkimine leidsid XVIII—XIX sajandi vahetusel aset ka Eestis. Ei toimunud aga veel talupoegade kõrgemate rühmade kodanluse ja madalamate rühmade proletariaadi ridadesse s i i r d u m i s e intensiivset protsessi.[55] Kui aga feodaalsuhete lagunedes ja langedes tekkisid vastavad tingimused, algas see protsess kohe.

§ 2. KUIDAS TALUPOEGI MAJANDUSLIKULT RÕHUTI

Talupoegade rõhumises olid balti mõisnike käsutuses sajanditepikkused kogemused. Juba XIV sajandi lõpus nõuti taludelt lisaks muule teoorjusele kordamööda nn. korralisi mõisa loomade karjatamiseks ja talitamiseks, ehitustöödele jne. Talupoegade vana kommet ühistöö korras üksteist abistada hakati mõisatalgute näol ära kasutama teopäevade arvu suurendamiseks intensiivsematel põllutööperioodidel (heinaniitmise, ruk-

---

[54] «Kubjas on talumeeste eestseisja, kes on oma perega kogu tööst vaba ja saab selle tõttu oma põlde, kuna tal enda inimestega pole vaja mõisatööd teha, väga heas korras hoida ja on seetõttu rikkam kui teised talupojad» (C. H. J. S c h l e g e l, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*, An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 312). Vt. veel sealsamas, lk. 134 ja (De Braye), Essai critique sur l'histoire de la Livonie suivi d'un Tableau de l'état actuel de cette province, III kd., Dorpat 1817, lk. 142—143.

[55] V. I. L e n i n, Teosed, 1. kd., Tallinn 1960, lk. 197 ja 289.

kilõikuse jne. ajal).[56] Nende teopäevade arv, mida mõis nõudis lisaks aasta või suvi läbi hobusega või jala regulaarselt tehtavale nn. korralisele teole, üha kasvas aja jooksul ja neist kujunes välja uus teoorjuse alaliik — nn. abitegu. Mõisnike isu talupoegade tööjõu järele polnud aga sellega veel sugugi rahuldatud ja XVIII sajandil jätkub talupoegade teokoormiste pidev kasv, eriti abiteo osas.

Teoorjusliku surve tugevnemisest XVIII sajandi teisel poolel räägivad järgmised iseloomulikud nähtused. Veel kuni 1750-ndate aastateni valitses komme, et nädalateoline tuli mõisa tööle esmaspäeva hommikupoolel ja lasti laupäeval samal ajal uuesti vabaks.[57] Sajandi 90-ndaiks aastaiks oli aga juba ammu tavaks kujunenud, et nädalateoline pidi mõisa tulema pühapäeva õhtul või esmaspäeva hommikul enne päikese tõusu ning lasti laupäeval töölt minema alles pärast päikese loojumist. Seni tegelikult viiepäevane töönädal pikenes seega kuuepäevaseks.[58] Kui varem nõuti ainult tööealisi (15—60-aastasi) talupoegi, siis XVIII sajandi lõpust alates hakati mõisateol kasutama ka lapsi.[59]

1796. aastal kirjutas A. W. Hupel, et veel 1760. aasta paiku olevat Liivimaal kaheksandikadramaa suurust talu pidav talupoeg teinud mõisale iga nädal poolteist päeva tegu hobusega ja suvel sama palju jala. Nüüd aga tegevat ta peaaegu kõikjal kaks korda rohkem korralist tegu, mõnes mõisas isegi neli päeva nädalas ja peale selle saadab kevadkünni ja sõnnikuveo ajal mõisa veel teise hobuse, koristab mõisa vilja, teeb tööd viinaköögis, käib vooris ning töötab ehituste juures.[60] Selle tähelepaneliku kaasaegse poolt toodud andmete õigsust on hilisemad ajaloolised uurimused kinnitanud. Pärast seda kui 1796. aastal taastati Balti kubermangudes vana administratiiv- ja kohtusüsteem, muutus Liivimaa Maanõunike Kolleegium uuesti talupoegade mõisnikevastaste kaebuste kõrgemaks instantsiks. 1797. aastast kuni umbes 1803. aastani maanõunike kolleegiumi nimele esitatud või nende poolt kontrollimisele võetud talupoegade kaebused mõisnike peale köideti nelja toimikusse, milledest praeguseni Läti NSV Riiklikus Keskarhiivis on säilinud kaks. Nendes toimikutes sisalduvate kaebuste analüüsi põhjal tuli prof. J. Zutis järeldusele, et võrreldes XVIII sajandi 50—60-ndate aastatega olid sajandi 90-ndaiks aastaiks talupoegade teokoormised sageli kahekordistunud.[61]

---

[56] Eesti NSV ajalugu, I kd., toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 215.

[57] J. Zutis, Latvija klaušu saimniecības sairšanas periodā un Kauguru nemieri 1802. gadā, Rīgā 1953, (edaspidi lühendatult: Kauguru nemieri), lk. 111.

[58] Sealsamas.

[59] Sealsamas, lk. 108.

[60] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten. Ergänzung zu Fischers Landwirtschaftsuche geliefert, auch für auswärtige Liebhaber die Liefländischen Verfahrungsarten hinlänglich dargestellt werden, Erstes Theil, Riga 1796, lk. 107.

[61] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 94.

Küllaltki huvitava pildi teokoormiste suurenemisest annab XIX sajandi alguses koostatud vakuraamatute võrdlemine nende vakuraamatutega, mis koostati seoses 1750. aasta revisjoniga. XIX sajandi alguses Liivimaal koostatud vakuraamatutes räägitakse abiteost «kindlas kõneviisis» ja tema konkreetsete vormide loetelu on väga pikk. Abitegu nõutakse vilja- ja heinakoristusel, sõnnikuveol, rehepeksul, külviks, töödeks viinaköögis, küttepuude ja ehitusmaterjali veoks, voorideks, linakupardamiseks ja lõugutamiseks. Kordagi ei meenutata abiteost rääkimisel enam talguid.[62] Hoopis teisiti räägitakse abiteost 1750. aasta vakuraamatuis. Tavaliselt märgitakse, et abitegu nõutakse ainult viljakoristuse jaoks, mõnikord on juttu selle kasutamisest ka külvi- ja heinatöö puhul. Nagu varemgi nõutakse talupoegadelt inimesi ja hobuseid mõisavoori. Abiteost rääkides märgitakse alati ära, kas seda tuleb teha oma või mõisa leival olles — järelikult ei olnud nii väga ammu, kui abitegu tehti põhiliselt veel talgute korras, mis lõppesid kostitamisega mõisa poolt. Mõnikord on märgitud, et kui abiteo korras antavaist päevadest kogu mõisavilja koristamiseks ei jätku, siis tuleb ülejäänud vili küll samuti abiteoliste poolt koristada, aga «mõisa leival» olles. Väga sageli kasutatakse vakuraamatutes väljendust «abitegu ehk talgud» (Hülf-Arbeit oder Talckus).[63]

Abitegu esines kahtlemata juba XVII sajandil. XVIII sajandi teisel poolel ta mitte ainult ei kasvanud, vaid muutus ka iseloomult, omandades mõisa teoorjuslikus majapidamises väga olulise ja seaduspärasema koha.

Meid ei huvita aga üksnes küsimus, kui kõrgele teokoormised tõusid, vaid ka, kuidas see toimus. Viimases küsimuses leidub peale arhiivimaterjalide rikkalikke konkreetseid andmeid läti ajaloolase M. Ābolina vastavas artiklis, milles ta jätkab ja viib edasi prof. J. Zutise poolt alustatud tööd.

XVIII sajandi jooksul, nagu märgib M. Ābolina, kaovad talgud vähehaaval ja annavad aset abiteole.[64] Kuid isegi neil juhtudel, kui talgute nimi säilis, ei tähendanud see XVIII sajandi lõpus enam, et mõisatalgutel oleks talupoegadele töö eest kostitamise näol tasutud. Väga kujukalt räägib sellest Brotze joonistus mõisatalgutest Liivimaal XVIII sajandi lõpus, millel näeme, kuidas päev otsa mõisas rasket tööd teinud talgulised peavad õhtul leppima kruusi õllega mõisa poolt.

Talupoegade kaebuste ja muude dokumentide näol arhiivis säilinud materjalid ei räägi ainuüksi sellest, et teokoormised Liivimaal XVIII

---

[62] ENSV RAKA, f. 567, nim. 2 — Abja, Are, Kuremaa, Kärevere, Lelle ja Palupera mõisate vakuraamatud.

[63] Läti NSV Riiklik Keskarhiiv (RKA), f. 7348, nim. 1, s.-ü. 34, l. 44, 96 ja 190; s.-ü. 37, l. 108, 118, 866, 928, 1102, 1212 jm.

[64] M. Ābolina, Vidzemes zemnieku klaušas un nodevas 18. gs. beigās, Vēstures problemas I, Rīgā 1957, lk. 9.

sajandi teisel poolel tunduvalt kasvasid. Nad näitavad ka, et on täiesti ebaõige arvata, nagu oleks mõisnikud seda saavutanud ainult vibutades rusikat jänestena argade talupoegade ees. Talupoegadelt uute koormiste nõudmine oli küllaltki keeruline ülesanne ja teoorjuslike mõisate pidajail tuli oma «kustutamatu lisatööisu» rahuldamiseks kasutada õige palju majanduslikku kavalust.

Talgud Liivi- ja Eestimaal. J. Chr. Brotze joonistus 1794. aastast.

Kui varem jäi mõisas korralist tegu sooritavatel hobuse- ja jalameestel ning mõisas kordamööda käivail korralistel peale oma põhitööde (kündmine, loomade talitamine jne.) veel aega üle igasuguste abitööde tegemiseks, siis XVIII sajandi teisel poolel mõisamajanduse intensiivistudes olukord muutus. Neid hakati kasutama ainult põhiliste põllutööde sooritamiseks, abi- ja hooajatööde jaoks tuli aga taludest anda üha rohkem abiteolisi. Väike-Kambja mõisas nõuti talupoegadelt 1793. aastal kaks korda rohkem abiteolisi, kui sajandi keskpaiku, kusjuures mõisnik õigustas seda ettekäändega, et ta tasub talupoegade eest pearaha.[65] Ka Hummuli mõisnik põhjendas abiteo suurendamist ja vabadike mõisateole ajamist sellega, et

[65] M. Ābolina, tsit. teos, lk. 48.

ta tasub talupoegade eest pearaha.[66] Audru mõisnik vähendas 1779. aasta paiku veidi talupoegadelt talvel nõutavate hobuseteo päevade hulka, kuid suurendas suvel nõutavate teopäevade hulka, nii et aastane teopäevade hulk veerandadramaasuurusel talul kasvas 69 hobusepäeva ja 69 jalapäeva võrra, kaheksandikadramaasuurusel talul aga enam kui kahekordseks.[67] Roperbeki mõisas olid varem vilja ja heina mõisa vedanud korralist tegu sooritavad teomehed. 1795. aastal mõisa rendile võtnud Quaest hakkas nõudma, et talupojad nende tööde jaoks annaksid abiteolisi. Nagu ta hiljem, vastuseks talupoegade kaebusele, kohtu ees seletas, olevat ta, nähes, et vili ja hein jääb põldudele ja väljadele, saatnud kiltri külasse talupoegi «p a l u m a», et nad vilja ja heina mõisa veaksid. Koristatud vilja vedamine ja talvine heinavedu kujunes regulaarseks ja raskeks abiteo koormiseks. Viimase puhul laskis mõisarentnik heinavedajaile mõnikord anda tükikese kuiva leiba ja veidi viina. Öö läbi mõisa reht peksnud abiteolised lasti varem hommikul töölt koju. Rentnik Quaest aga laskis neil pärast rehepeksu veel kuni keskhommikuni mõisas mitmesuguseid töid teha. Juba enne Quaesti oli seatud sisse kord, et korralistel teolistel tuli mõisa tööle ilmuda mitte esmaspäeva varahommikul, vaid alles keskhommikuks. Nende paari kaotatud töötunni eest lasti aga talul teha igal aastal vähemalt 6 abiteopäeva. Kui rentnik Quaest märkas, et Riias makstakse heinte eest õige head hinda, hakkas ta neid sinna müügiks vedama. Oma mõisa loomade toitmiseks ostis aga heina naabermõisatest. Arvates, et Limbažis saab vilja eest liiga madalat hinda, laskis ta seda 1796. aastast alates Riiga vedada. Kõik need lisaveod veeretati jällegi abiteo näol talupoegade õlgadele, kelle tööd ei hüvitatud isegi kostitamise näol mõisa poolt.[68] Galgauska mõisas tõsteti XVIII sajandi lõpuks külvi ettevalmistamisel nõutavate künnipäevade arvu kahelt kaheteistkümnele.[69] 1788. aastal Loopre mõisa endale ostnud advokaat Fontin hakkas heina- ja viljakoristamise ajal nõudma palju abiteopäevi ning oskas sellele anda varem võlgujäänud päevade väljanõudmise vormi.[70] Voltveti mõisas hakati XVIII sajandi lõpus nõudma, et suvine jalateoline tuleks mõisa mitte alles jaanipäeval, vaid jüripäevast alates. Esimesel aastal andis mõis selle eest igale viiepäevatalule aastas kaks vakka rukist, teisest aastast alates aga ainult ühe vaka.[71] Abja mõisas jagas mõisnik kolmele talule vana, mõisa poolt juba kasutatud kurnatud võsamaad (ausgenutzte Buschländereien) ja nõudis selle eest ühe päeva tegu nädalas rohkem. «Nad polnud seda maad

---

[66] Sealsamas, lk. 52.
[67] M. S t e p e r m a n i s, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784, Rīgā 1956, lk. 235—236.
[68] M. Ā b o l i ņ a, tsit. teos, lk. 12—14 ja 18.
[69] Sealsamas, lk. 22.
[70] Sealsamas, lk. 70.
[71] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 314, l. 70.

aga hoopiski tarvitanud,» seletasid talupojad 1800. aastal kohtu ees, «sest nad ei tahtnud seda teopäeva teha, kuid olid siiski sunnitud seda teopäeva tegema.»[72]

Eriti raskeks muutus talupoegade olukord, kui mõisnik või rentnik hakkas mõisa majapidamist laiendama ja juurde- ning ümberehitusi sooritama. Galgauska mõisnik laskis talupoegadel abiteo korras ümber ehitada viinaköögi ja loomalauda, ehitada uue jääkeldri, mõisarehe ja veski.[73] Skulte mõisa talupoegi kurnas XVIII sajandi lõpus kivide vedu ehitustöödele ja lubja vedu lubjaahjudest.[74] Audru mõisa talupojad pidid juba 1779. aastal abiteo korras palju puid vedama rehtede, lubjapõletus- ja telliskiviahjude jaoks. Samuti tuli neil töö lubjaahjude juures ja kivimurdudes teha abiteo korras.[75] Viljandimaal asunud Kuressaare kroonumõisa valitseja Jurgensohn sundis 1782. aastast alates talupoegi kahe ja poole miili kaugusel asuvast metsast puid vedama, arvestamata selle eest teopäevi. Kogu vald pidi 1783.—1784. aasta talvel Pärnus vooris käima, ja selle eest ei arvestatud jällegi teopäevi.[76]

Kui mõisates rakendati tükitöö meetodit, siis arvestati talupoegadele tehtud töö eest hoopis vähem teopäevi, kui neil tegelikult oli kulunud. Väga kujukalt räägivad sellest mõned punktid Vooru kroonumõisa talupoegade poolt 1784. aastal Pärnu-Viljandi alamkorrakohtule esitatud kaebusest: «1. Nad peavad oma leivaga (vom Hause) peale tavaliste teopäevade iga peremees kolm ja pool tuhat tükki turvast lõikama, selle ära kuivatama ja ära vedama. Ja seda tuleb nimelt kõige kibedamal tööajal — heinatöö ja viljakoristuse ajal — teha, milleks nad kulutavad vähemalt 7 päeva jala ja rakendiga, mille eest neile aga alles sügisel arvestatakse 2 rakmepäeva... 3. Nad peavad mõisas kordamööda linnaseid tegema ja 50 vaka otrade vastu 60 vakka linnaseid andma. Selle juures kulutavad nad üldse 11 päeva ja selle eest ei loeta neile enam kui 3 rakmepäeva, mis on neile suureks kahjuks.»[77] Sama aasta 6. mail kaebasid 33 Tarvastu kroonumõisa talupoega, et küttepuude veo eest, milleks tegelikult kulus kahe hobusega töötades kaks päeva, arvestati neile ainult üks rakmeteo päev.[78]

Varem ainult vajaduse korral ja ebaregulaarselt mõisale tehtud teopäevad muudeti regulaarseks abiteoks. Roperbeki mõisas olid taluperemehed, kelle talu maadel elas ka vabadikke, saatnud need linaropsimise ajaks ja võimaluse korral ka juba linakitkumise ajal mõisa tööle. Mõisarentnik

---

[72] Sealsamas, s.-ü. 315, l. 62.
[73] Ā b o l i ņ a, tsit. teos, lk. 24.
[74] Sealsamas, lk. 77.
[75] M. S t e p e r m a n i s, tsit. teos, lk. 235—236.
[76] ENSV RAKA, f. 286, nim. 2. s.-ü. 1906, l. 3.
[77] ENSV RAKA, f. 286, nim. 2, s.-ü. 1898, l. 1—2.
[78] Sealsamas, s.-ü. 1906, l. 2—3.

Quaest muutis need teopäevad regulaarselt ja kohustuslikult sooritatavaiks abiteopäevadeks.[79]

Seoses härgade nuumamise levikuga hakati loomade talitamiseks nõudma rohkem korralisi. Galgauska mõisas tõusis üheaegselt mõisas töötavate korraliste arv XVIII sajandi lõpuks viielt üheteistkümnele, kusjuures neist kolme kasutati tegelikult viinaköögis.[80] Jeru mõisas korraliste arv kahekordistus ja Skulte mõisas hakati nõudma eri inimesi nuumhärgade talitamiseks.[81] Kuigi korraliste arv kasvas, ei jätkunud neil enam aega ketrustööde jaoks, mõisa pesu pesemiseks jne. Galgauska mõisas pandi XVIII sajandi lõpus kogu varem korraliste poolt tehtud ketrustöö talude peale. Kui varem mõisa pesu olid pesnud korralised, siis nüüd tuli taludest kaks korda aastas pesunaisi saata, kes pidid mõisas töötama kummalgi korral kaks nädalat. Kui varem korralised püüdsid mõisale järvedest kala, siis nüüd hakati taludest nõudma eri kalameeste saatmist. Töödeks juurvilja- ja puuviljaaias ning jää vedamiseks jääkeldrisse, mida varem Galgauskas samuti olid teinud korralised teolised ja korralised, taheti abiteolisi.[82] Jeru mõisas hakati XVIII sajandi lõpus varem korraliste poolt ropsitud ja aspeldatud linu jagama taludesse ning lammaste pesemiseks ja mõisa pesu pesemiseks nõudma eri abiteolisi.[83]

Mõisateoliste tööpäeva püüti igati pikendada. Roperbeki rentnik Quaest sundis mõisas korralisel jalateol olevaid teomehi pärast nende päevaülesannete täitmist veel puid ja vilja mõisa või vett viinaköögi vedama.[84] Tarvastu kroonumõisa talupojad kaebasid 1784. aastal: «Rehepeksu ajal pandi nii palju vilja üles, et neil kulus selleks tööks mitte ainult terve öö, vaid ka pool järgmisest päevast, enne kui nad valmis said ja mõnikord pidid nad isegi teisel päeval õhtuni selle kallal töötama. Heinatöö ajal lastakse neil ilusa ilmaga ainult üks kord päevas süüa ja puhata.» [85]

XVIII sajandi teisel poolel ning lõpus käis äge võitlus teokoormiste suuruse ümber. Talupojad protesteerisid abiteo järsu suurendamise vastu. Nad ei tahtnud leppida sellega, et peavad lisaks korralisele teole abiteo korras ilma igasuguse tasuta (omal leival olles) ka kõik mõisa vilja koristama, heina niitma, viinaköökides, telliskiviahjude juures ja mujal töötama. «Ainult järk-järgult suudeti talupoegadele peale suruda,» märgib A. W. Hupel 1796. aastal, «et nad peavad mõisa vilja koristama oma päevadega ja sellest hoolimata siiski veel mõisa saatma korralisi teo-

---

[79] M. Ābolina, tsit. teos, lk. 16.
[80] Sealsamas, lk. 23.
[81] Sealsamas, lk. 38 ja 76.
[82] Sealsamas, lk. 23—24 ja 27.
[83] Sealsamas, lk. 38.
[84] Sealsamas, lk. 17.
[85] ENSV RAKA, f. 286, nim. 2, s.-ü. 1906, l. 2—3.

lisi. Et see tegelikult pole sunduslik, seda tõendab olukord mõnedes kroonumõisates.» [86]

Võitluse käigus oli valitsev klass mõnikord sunnitud vähemalt näiliselt minema järeleandmistele ja kompromissidele. 1777. aastal kokkutulnud Liivimaa maapäeva poole pöördudes juhtis kindralkuberner Browne tähelepanu sellele, et mõisnikud ei pea kinni 1765. aasta maapäeva otsuste põhjal koostatud vakuraamatute normidest, nõuavad talupoegadelt kaks ja kolm korda rohkem teoorjust ja makse ning selle tagajärjel on puhkenud talurahvarahutused.[87] Talurahvarahutuste tagajärjel ajutiselt veidi ettevaatlikumaks muutunud mõisnikud võtsid maapäeval vastu järgmised otsused. Juba 1765. aasta maapäeval vastuvõetud otsust, millega mõisnikud olid kohustunud talupoegade koormisi edaspidi mitte tõstma, lubati tulevikus enam mitte rikkuda. Kui mõisnik polnud vastavatesse ametiasutustesse (sillakohtute kaudu Maanõunike Kolleegiumile) esitanud andmeid oma talupoegade teokoormiste ja maksude seadusliku suuruse kohta (nn. regulatiivi), siis tuli mõisnike ja talupoegade vaheliste tüliküsimuste lahendamisel lähtuda kroonumõisates kehtivate vakuraamatute normidest. Sõnniku, vilja ja ehitusmaterjalide veol talupoegade poolt abiteo korras tehtud töö eest pidi neile jällegi kroonumõisates kehtivate tööhindade järgi tasuma. Tegelikult jäid need maapäeva otsused aga paberile.

Eestimaa kubermangu kohta on teokoormiste suuruse ja iseloomu kohta XVIII sajandi lõpus võimalik leida vastust 1796. aastal koostatud nn. mõisaankeetidest ja järgmise sajandi alguses koostatud vakuraamatutest.

1796. aasta veebruaris-märtsis koosolnud rüütelkonna komitee (Ritterschafts-Ausschuss) otsustas mõisnikelt nõuda mõisaankeetide esitamist. A. Gerneti andmeil oli 1901. aastal rüütelkonna arhiivis neid ankeete säilinud 96 mõisa kohta,[88] käesolevate ridade kirjutajal oli võimalik kasutada 93 ankeeti.[89] Kõigepealt kerkib üles küsimus nende andmete usaldusväärsuse kohta. Ei tohi muidugi unustada, et andmed anti ja koguti küsimusest väga huvitatud ja mitteerapooletute isikute — mõisnike poolt. Kuid kas mõisnikud olid neil konkreetseil juhtudel huvitatud sellest, et näidata talupoegade koormisi tegelikest madalamaina? Kogutud andmetes puuduvad võrdlused eelneva perioodiga. Selliste võrdluste puhul püüdsid mõisnikud ja rüütelkonna organid aga alati näidata, et talupoegade koormised pole üldse või on ainult väga vähe suurenenud. Talupoegade mõisakoormisi püüti võimalikult väikestena näidata ka neis materjalides, mis

---

[86] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten ... , I kd., Riga 1796, lk. 66.

[87] Nende talurahvarahutuste kohta vaata M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 154 jj.

[88] Axel v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901, lk. 102.

[89] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1215—1222.

esitati keskvalitsusele või läksid viimase poolt kohalesaadetud ametnike kätte. Vaadeldavad ankeedid olid aga ette nähtud ainult rüütelkonna organite endi jaoks. Andmed olid vajalikud selleks, et rüütelkond saaks kogu kubermangu jaoks välja töötada sellised talupoegade mõisakoormiste normid, mis mõisnike majanduslikke huve ei riivaks. Täites neid ankeete, teadsid mõisnikud, et kui nad annavad oma talupoegade koormiste suuruse üles liiga väiksena, siis võivad ülekubermangulised normid kujuneda neile vastuvõetamatuiks. Kõige selle tõttu võime 1796. aasta ankeetide andmeid pidada suhteliselt tõepärasteks.

Ankeedid on säilinud ainult umbes ühe viiendiku Eestimaa kubermangu mõisate kohta. Üheksa mõisa ankeedid olid ilmselt ebatäielikud, nii et tegelikult sai andmeid koguda ainult 84 mõisa kohta.

Käsitluse lihtsuse ja arusaadavuse huvides on vaadeldud vaid poole adramaa suuruse ehk kuuepäevatalu teokoormisi.

Haagikohtu-ringkonna nimetus	1796. a. mõisaankeete oli kasutada	
Ida-Järvamaa	14	mõisa kohta
Lõuna-Järvamaa	27	
Läänemaa siseosa	10	
Läänemaa rannikuala	4	
Läänemaa saared	5	
Virumaa rannikuala	0	
Alutaguse	0	
Virumaa siseosa	9	
Lääne-Harjumaa	10	
Ida-Harjumaa	5	
Lõuna-Harjumaa	0	
Kokku	84	

Korralise rakmeteo suurus oli XVIII sajandi lõpul aasta läbi peaaegu eranditult 6 päeva nädalas. Ainult kahes mõisas Lääne-Harjumaal nõuti seda vähem, kusjuures teisi teokoormiste liike ei suurendatud; Lääne-Harjumaal ülejäänud kaheksas vaatluse all olnud mõisas oli korralise rakmeteo suurus 6 päeva.

Korralist jalategu nõuti suvisel tööperioodil peaaegu kõikjal 6 päeva nädalas. Lääne-Harjumaal nõuti kahes mõisas korralist jalategu vähem, Ida-Harjumaal ühes mõisas rohkem. Korraline jalategu algas kõikjal jüripäeval (23. aprillil), kuid lõppes erinevail tähtaegadel. Kubermangu lääneosas ja enamikus Lõuna-Järvamaa ning Lääne-Harjumaa mõisates lõppes ta mihklipäeva (29. septembri) paiku. Ida-Järvamaal, Ida-Harjumaal ja Virumaa siseosas kestis aga enamasti oktoobri lõpuni või isegi veel kauem — mardipäevani (10. novembrini), «hilise sügiseni».

Üks kõige rõhuvam abiteo liikidest oli töö mõisa viljakoristamisel. Selle suurus oli võrdlemisi erinev. Lõuna-Järvamaal näiteks nõuti viljakoristuse ajaks mõisasse tööle 2—4 abiteolist ehk abivaimu, Ida-Järvamaal 2—3, mujal kubermangus tavaliselt 1—2. 1803. aasta vakuraa-

matute andmeil lõikasid need abivaimud vilja, kuna teomehed või peremehed tegid rõugud, ja mahavarisenud viljapeade korjajatena kasutati sageli lapsi.[90] Nendesamade abivaimudega koristati vili ka majanduslikult laostunud taluperemeeste põldudelt ja veeti võlgade katteks otsekohe mõisa.[91]

1796. aasta ankeetide ja 1803. aasta vakuraamatute andmeil nõuti ainult osas (vähem kui kolmandikus) mõisates abiteolisi mõisa *heinateole*. Ida-Järvamaal ja Virumaa siseosas nõuti lühemaks ajaks üks või kaks abivaimu mõisa heinateole. Türi kihelkonnas nõuti aga juba pooltes mõisates abiteolisi heinateole.

Nagu juba XVII sajandil, nii alustati ka XVIII sajandi lõpus heinategu mõisates tavaliselt jaanipäeva (24. juuni) ja viljakoristust jaagupipäeva (25. juuli) paiku,[92] kusjuures heinatöödega püüti enne rukkilõikuse algust lõpule jõuda. Heinatööde hilinemise tõttu või mõnel muul põhjusel võis rukkilõikuse algus nihkuda aga ka augustikuu esimesele nädalale.[93] Mõnel pool, nagu näiteks Triigi (Väike-Maarjas) mõisas, alustati heinategu tunduvalt varem — 2 nädalat enne jaanipäeva, et «... enne rukkilõikust valmis saada».[94] Selleaegsele karjamajandusele on iseloomulik Triigi mõisa põllumajanduslike tööde aastakalendris leiduv märkus, et juulikuus valmistatakse ka «vihtasid lammastele toiduks».[95]

Sõnnikuveo puhul nõuti peaaegu kõigis mõisates abitegu. Kuuepäevatalu pidi mõisa saatma ühe (harva isegi kaks) lisarakendit ja ühe või kaks abiteolist sõnnikut vedama ja laiali laotama.

Kogu kubermangus nõuti talupoegadelt veel lisarakendit *kevadkünniks* või *äestamiseks*. Näib, et see abiteo liik oli kõige enam levinud Ida-Järvamaal (umbes kolmveerandis vaatluse all olevates mõisates), Läänemaa siseosas (kahes kolmandikus mõisates), Virumaa siseosas ja Lääne-Harjumaal (pooltes mõisates). Kubermangu muus osas esineb see 1796. aasta andmeil vaid viiendikus kuni kolmandikus mõisatest.

Kogu kubermangus nõuti talupoegadelt lisarakendit *mõisavoori* ja mõningaid tööpäevi *mõisahoonete parandamiseks* ja korrashoiuks. Peaaegu kõigis mõisates nõuti talupoegadelt *korrateolisi*. Mõnedes XIX sajandi alguses koostatud vakuraamatuis on täpsemaid andmeid, mida need korrateolised mõisas tegid. Tuudi mõisa 1803. aasta vakuraamatus on kirjutatud: «Korrateolised antakse talvel abiks karjasele

---

[90] ENSV RAKA, f. 864, nim. 1 — Rapla, Türi ja Ambla khk. vakuraamatud.

[91] ENSV RAKA, f. 1687, nim. 1, a. 1745—1828, s.-ü. 106, l. 5.

[92] A. *Soom*, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, lk. 250; Salomonis *Guberti*, Stratagema Oeconomicum oder Akker-Student, Riga 1757, lk. 23—24; *Watson*, Ueber die Witterung Kurlands, «Neueres ökonomisches Repertorium für Livland», 9. Bd., 1. Stück. Dorpat 1822, lk. 17.

[93] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 781, l. 1.

[94] ENSV RAKA, f. 1687, nim. 1, a. 1745—1838, s.-ü. 106, l. 4.

[95] Sealsamas.

(Hüter) kariloomade ja nuumameistrile nuumhärgade söötmisel. Suvel on nad osalt karja hoidmas, viivad piima piimaköögi ja teevad kõik sellega seoses olevad tööd.»[96] Räägu mõisa 1805. aasta vakuraamatus on märgitud: «Talveõhtuil (loomade talitamisest vabal ajal — *J. K.*) ketravad nad villast lõnga ja koovad seda suvel karjas olles.»[97]

XVIII sajandil hakati talupoegadelt suures ulatuses nõudma ka abitegu viinapõletamisel.[98] Selle suurus on kõnesolevates ankeetides fikseeritud võrdlemisi harva, ja niipalju kui seda on tehtud, märgitakse 6, 8, 18, 14—21, isegi 36 päeva.

1803. aastal pidi Piiumetsa mõisas viinaköögis töötav talupoeg iga päev temale antud 2 vakast rukki-, 2 vakast odra- ja 2 vakast odralinnaste jahust valmistama 62 kuni 65 toopi 50-kraadilist viina.[99] Teoreetiliselt oli see muidugi võimalik. Tegelikult anti aga talupoegadele jahu kottides, mis sisaldasid vähem, kui oli ette nähtud, viinaköögi riistad polnud korras ja kõige selle tõttu saadi mõisa poolt antud jahust ainult 55 kuni 60 toopi viina.[100] «Puudujäägi» pidid talupojad kinni maksma või neid peksti selle tekkimise eest. Piiumetsa mõisarentnik Croll oli üht talupoega selle eest kord karbatši ja vitstega nii tugevasti peksnud, et see lamas kolm nädalat haigena maas.[101] Seesama talupoeg, nimega Saksi Mart, kurtis Viru-Järva meeskohtus, et tal, «kuna ta on üksik inimene, tal on naine ja viis väikest last ja tal pole praegu sulast, väga raske talvel ilma vahepeal koju saamata ... viinaköögis töötada ja samal ajal ka oma perekonna ülalpidamise eest hoolitseda».[102]

Üheks raskemaks tööks mõisas oli rehepeks. Isegi veel 1772. aastal ilmunud Liivimaa põllumajanduslikus käsiraamatus kaheldi, kas masinate rakendamine viljapeksul kunagi läbi lööb, «kuigi nad kõige vajalikumad oleksid meie maal, kus talupojad öösiti reht peksavad ja ometi veel päeval teotööd peavad tegema — kuigi seejuures üle öö rehelisi vahetatakse. Kus inimesi on küllalt, seal pannakse kõige parema meelega see töö nende peale; kus neist puudus on, seal on hobused paremad kui masinad ...»[103] Töö rehepeksul arvestati osalt korralise, osalt abiteo hulka. Räägu mõisa

[96] ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, a. 1803—1805, Karuse, Hanila ja Varbla khk., s.-ü. 8, l. 6.

[97] Sealsamas, s.-ü. 13, l. 7.

[98] 1796. aasta ankeetides puuduvad konkreetsed andmed selle esinemise kohta Lääne- ja Ida-Harjus ning Läänemaa rannikualal. Osalt võidi viinaköökidesse teolisi nõuda veel korralise teo arvel, kuid ühtlasi tuleb arvestada, et ankeedid on säilinud vaid väikese osa mõisate kohta ja neis haagikohturingkondades võidi abitegu viinapõletuseks tegelikult nõuda.

[99] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2922, l. 3.

[100] Sealsamas, l. 12 ja 17.

[101] Sealsamas.

[102] Sealsamas, l. 3.

[103] Joh. Bernh. von Fischer, Liefländisches Landwirtschftsbuch auf die Erdgegend von Lief-, Est- und Curland eingerichtet, Riga und Leipzig 1772, lk. 109.

1805. aasta vakuraamatus seisab, et reht peksavad korralist rakmetegu sooritavad teolised, kellele saadetakse abiks vaime.[104]

Harju- ja Järvamaa 47 mõisa 1805. aasta vakuraamatute (mis sisaldavad täpseid arvulisi andmeid teoorjuse suuruse kohta) läbitööţamisel selgus, et Harjumaal oli kuuepäevatalus tavaliselt 3—4 tööjõulist meest ja 3—4 töörakendit ning selline talu tegi aastas 500—600 päeva teoorjust. Järvamaal tegi 2—4 mehega ja 2—5 rakendiga kuuepäevatalu aastas 450—600 päeva teoorjust.

Oma raamatus esitab J. Konks väga huvitavaid andmeid selle kohta, kuidas XVIII sajandi teisel poolel poole adramaa suuruselt talult nõutava korralise nädalateo keskmine suurus pidevalt kasvas.[105] Kui sajandi keskpaiku nõudsid mõisnikud selliselt talult Harju- ja Virumaal veidi vähem kui 4 rakmepäeva ja Järva- ning Läänemaal veidi rohkem kui 4 rakmepäeva, siis sajandi lõpus nõuti kogu kubermangus keskmiselt 6 rakmepäeva nädalas. Jalapäevi nõuti sajandi keskpaiku Viru- ja Läänemaal keskmiselt veidi alla ning Harju- ja Järvamaal veidi üle 4 päeva nädalas; sajandi lõpus aga Viru- ja Läänemaal 6 päeva ning Harju- ja Järvamaal veidi alla 6 päeva nädalas. 1732. aastal olid poole adramaa suurused talud, mida sunniti nädalas 6 rakme- ja 6 jalapäeva andma, veel üksikud — nad moodustasid vaid 10—20 protsenti selliste talude üldarvust. Sajandi lõpuks sunniti aga juba peaaegu kõiki selliseid talusid nii palju korralist tegu tegema (nad moodustasid poole adramaa suuruste talude üldarvust 90—100 protsenti). Siinjuures kasvas niisuguste kuuepäevatalude osatähtsus, nagu märgib J. Konks, aastail 1765—1796 umbes kolm korda kiiremini kui aastail 1732—1765.[106]

Teokoormiste suuruse kasvu võrdleb J. Konks oma raamatus inimeste arvu kasvuga pooleadramaatalus ja tuleb järeldusele, et XVII sajandi lõpul tuli sellises talus inimese peale korralist tegu 0,4 päeva nädalas, XVIII sajandi lõpul aga 0,6 päeva — järelikult oli korraline tegu 50 protsendi võrra raskemaks muutunud. Abiteo kohta arvab J. Konks, et selle raskus oli kasvanud rohkem kui 100 protsenti. Pärast kõike seda on tehtud arusaamatu järeldus: «Kui mõisate külvipind laienes XVII saj. 80-ndate aastatega võrreldes keskmiselt 2 korda või pisut enam, suurenesid mõisatööd enam kui kaks korda.»[107] Kui teoorjuse üks osa suureneb pool korda, ülejäänud ja seejuures väiksem osa aga üks kord, kuidas saavad nad siis kokku suureneda kaks korda?

---

[104] ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, a. 1803—1805, Lääne-Nigula khk., s.-ü. 13, l. 7.

[105] J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — vihik 96, Tartu 1960, lk. 56.

[106] Sealsamas, lk. 57.

[107] Sealsamas, lk. 62.

Mis puutub üldse XVII sajandi lõpul eksisteerinud teokoormiste raskuse võrdlemisse järgmise sajandi lõpul talupoegadelt nõutud teokoormiste raskusega, siis on kogemused õpetanud, et sellele peab veel eelnema põhjalik kriitiline töö allikatega. Praegu tuleb piirduda väitega, et XVIII sajandi jooksul suurenesid talupoegade teokoormised tunduvalt ja eriti abiteo osas, kusjuures samal ajal leidis aset ka talude endi teatud majanduslik tugevnemine (talus elavate inimeste ja talu tööloomade arvu kasv, külvipindade teatud laienemine). Teisiti polnud see ka mõeldav, sest kui talult hakati nõudma rohkem rakmetegu, siis pidi peremees paratamatult rakmeloomi juurde muretsema.

XVIII sajandil käis rööbiti teopäevade arvu suurendamisega ka tükitöö üha laialdasem rakendamine.

Kabala mõisa talupojad kaebasid 1779. aastal, et nende mõisnik Liphardt laseb neile kündmiseks mõõta liiga suured päevatükid.[108] Vändra mõisas mindi 1774. aastal üle tükitööle viljakoristusel ja heinaniitmisel.[109] 1796. aastal oli Liivimaal tükitöö rukkilõikuse ajal (mille puhul igale talule mõõdeti viljakoristuse ajaks mõisapõldudel välja kindel «talutükk») muutunud nii üldiseks, et A. W. Hupel peab oma põllumajanduse käsiraamatus viljakoristamist tavalise teotöö korras ainult mõningatel erandjuhtumitel soovitavaks ja võimalikuks.[110]

Põhja-Eestis oli 1790-ndaiks aastaiks tükitöö kündmisel ja heinaniitmisel tarvitusele võetud. «Kui tuleb künniaeg,» kirjutab C. C. L. Klee 1790-ndail aastail Eestimaa kubermangus kogutud kogemuste põhjal, «siis mõõdetakse kündjale kätte tükk, mille ta ära kündma peab; samuti heinakoristamise ajal tükk, mis ära niita tuleb.» [111] Teisiti oli lugu viljakoristamisega. Oma 1798. aastal ilmunud raamatus viljavahelduse kohta soovitab Nissi pastor T. Hippius mõisa viljapõldude jagamist sellisteks tükkideks, mis teoline päeva jooksul ära koristama peab, kui kasulikku majanduslikku uuendust.[112] 1796. aasta ankeetide ja 1803. aasta vakuraamatute andmeil oli ainult vähem kui ühes neljandikus mõisates levinud komme määrata suvivilja või nii tali- kui ka suvivilja koristamisel kindlad nn. talutükid.

Mõisatööde intensiivistamiseks kasutati XVIII sajandi lõpus Põhja-Eestis 1796. aasta mõisaankeetide andmeil veel järgmist võtet. Vanast mõisatalgute pidamise tavast oli välja arenenud komme ajada mõisa sõnnikuveole, veel sagedamini aga viljalõikusele kõik taludes elavad töö-

---

[108] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 234.
[109] Sealsamas, lk. 239.
[110] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch ..., I kd., lk. 65.
[111] C. C. L. Klee, Eines deutschen Hauslehrers Pilgerschaft durch Land und Leben (1792—1818), Reval 1913, lk. 26.
[112] Thomas Hippius, Wünsche und Vorschläge in Absicht auf die Abschaffung der Brache und Einführung der Wechselwirtschaft ..., II kd., Reval 1798, lk. 77—78.

võimelised inimesed. Virumaa siseosas oli umbes pooltes vaatluse all olevates mõisates XVIII sajandi lõpus tavaks kujunenud, et mõisa sõnnikuveole ja viljakoristusele aeti välja kogu talurahvas. Ka Järvamaal, kuid ainult üksikutes mõisates (Ida-Järvamaal $^1/_6$, Lõuna-Järvamaal $^1/_{12}$), esines komme, et kõik talupojad pidid tulema mõisa vilja lõikama. Oma vilja peale said talupojad mõtelda alles pärast mõisa vilja koristamist. Tegelikult tähendas samasugust olukorda ka see, kui taludest nõuti mõisa viljalõikusele suurem arv (2—3) abivaime.

Torkab silma, et see mõisatöö kiirendamise võte hakkas XVIII sajandi lõpus levima just kubermangu kesk- ja idaosas, mis olid tugevamini tõmmatud Peterburi majanduslikku orbiiti.

Teeme nüüd katse selgitada, kui rõhuvad võisid talule olla XVIII sajandi lõpus eksisteerinud teokoormised.

1796. aasta ankeetides on tavaliselt ära märgitud, mitu teolist ja vaimu teatud suurusega talus oli. Neist andmeist selgub, et kuuepäevatalus oli peale peremehe ja perenaise tavaliselt veel 2 sulast ja 2 tüdrukut või vaimu.

Üldjoontes kinnitavad sama ka 1803. ja 1805. aasta vakuraamatute andmed, kus sulaste ja tüdrukute arv on iga talu kohta märgitud eraldi (mitte talude liikide kaupa). Küllaltki sageli oli aga kuuepäevatalus ainult üks sulane ja üks-kaks tüdrukut.»[113]

Suve läbi oli niisugusest kuut tööjõulist inimest (peremees, perenaine + 4 sulast-tüdrukut) omavast talust mõisas korralisel teol 1 sulane rakendiga ja 1 vaim (tüdruk) jala. 25. juuli paiku nõudis mõis talust viljalõikusele 2 või 3 abiteolist. Kui nõuti 3 abiteolist, siis läksid talust välja kõik peale perenaise. Et mõisa viljakoristuse ajal talu tööjõust peaaegu tühjaks tehti, sellest räägivad ka 1796. aasta ankeedid ja 1803. aasta vakuraamatud. Neis on mõnikord märgitud, et mõisa viljakoristusele tulevad talust kõik täiskasvanud inimesed peale ühe (või kahe). Et viljalõikus kestis mõisas vähemalt 20 päeva, siis olid inimesed talutööst ära tõmmatud 16. augustini.

Alles pärast seda said talupojad alustada viljakoristamist oma põllul ja muid sügisesi töid. Tööjõuna oli sel ajal talu käsutuses peremees ise, üks sulane ja tüdruk. Perenaine oli seotud koduste talitustega, kuigi ta lähematel põldudel püüdis teistele abiks olla.

Kõigepealt tuli talu põldudelt koristada vili. Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse § 3 järgi pidi igal kuuepäevatalul olema talivilja ja suvivilja all 6 tündrimaad. Oletame, et suviviljapõllust oli kaks kolmandikku

---

[113] ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, a. 1803—1805, s.-ü. 1 (Kasari); s.-ü. 2 (Keblaste); s.-ü. 2 (Keskküla); s.-ü. 2-a (Lihula); s.-ü. 3 (Oidrema); s.-ü. 4 (Äntu;) s.-ü. 5 (Erra); s.-ü. 5 (Penijõe); s.-ü. 7 (Kersalu); s.-ü. 8 (Tuudi); s.-ü. 9 (Triigi Väike-Maarjas); s.-ü. 13 (Räägu).

odra ja üks kolmandik kaera all.[114] Sama seaduse § 43 järgi kulus selle vilja koristamiseks umbes 57 tööpäeva (24 taliviljale, 24 odrale ja 9 kaerale). Juba augustis algas ka sügiskünd,[115] mis eespool nimetatud seaduse § 40 järgi nõudis isegi siis, kui oletada, et ühe päevaga künti 0,5 ha ehk üks tündrimaa (tegelikult aga künti sama seaduse andmeil 24. augustist peale vähem — umbes 0,3 ha), 12 tööpäeva. Samal ajal nõudis mõis veel mitmesuguseid abiteopäevi. Vaadeldavale ajavahemikule langes tavaliselt üks korrateo kord — tüdruk läks 7 päevaks mõisa loomi talitama. Abitegu nõuti veel viljatuulamiseks — tavaliselt 3 tööpäeva, linakupardamiseks — keskmiselt 5 päeva ja lambapügamiseks — 2 päeva.

Hädavajalike sügistööde sooritamiseks vajas talu 69 tööpäeva, mõis nõudis samal ajal endale 17 tööpäeva. Kolme inimesega tehti need 86 tööpäeva ära 29 päevaga. Sügisesed põllutööd oleksid seega kestnud kuni 19. septembrini. Kuid neist arvestustest tõmbas tegelikus elus kriipsu läbi muutlik ilmastik — vihmased päevad röövisid sageli kõige vajalikuma tööaja. Kuramaa pastor W a t s o n tuli aastail 1805—1821 sooritatud vaatluste tulemusena järeldusele, et neist 17 aastast kujunesid ilmastikuolude tõttu viljasaagilt keskmisteks 4, halbadeks 5 ja väga halbadeks 2.[116] August oli tema andmeil alati väga vihmane (1804. aastal sadas vihma 3 nädalat, 1806. aastal 8 päeva vahetpidamata). Üks teine vaatleja tuli aastail 1819—1826 kogutud andmete põhjal järeldusele, et enam kui pool augustikuu päevadest olid vihmased.[117] Looduslikult kõige soodsama kuu — juuli — oli aga endale röövinud mõis. Kõige selle tõttu kestsid sügisesed tööd talupõldudel veel oktoobrikuus, vili jäi kauaks koristamata ja kippus mädanema. Sügisel ei jõutud kõiki taliviljapõlde üles künda, hilineti talivilja külviga jne.

Neid matemaatiliste ja teatud määral teoreetilist laadi arvutuste tulemusi kinnitavad ning annavad neile liha ja vere kaasaegsete tähelepanekud ja rahvamälestused.

1780. aastal Põhja-Eestis kogutud tähelepanekute põhjal kinnitab C. H. J. Schlegel, et talupoegadel jäi sügiseti palju vilja vihma kätte ja mädanes põldudel.[118] 1801. aastal kaebasid Aru mõisa talupojad sillakohtule, «et nad ... abiteo päevi enam ei saa teha, sest neid oli nõutud

---

[114] Eestimaa kuberneri aastaaruannete andmeil koristati kubermangu põldudelt 1804.—1813. a. keskmiselt aastas üle 300 000 setverdi otra ja alla 150 000 setverdi kaera (RAKAL, f. 1281, nim. 11, s.-ü. 171 ja 172).

[115] ENSV RAKA, f. 1687, nim. 1, a. 1745—1838, s.-ü. 106, l. 5; f. 1423, nim. 1, s.-ü. 21, l. 6; S. G u b e r t, tsit. teos, lk. 121; J. B. v. F i s c h e r, tsit. teos, lk. 78.

[116] W a t s o n, tsit. teos, lk. 23.

[117] [H. Hueck], Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 217.

[118] C. H. J. S c h l e g e l, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 163.

kõige kibedamal tööajal ja hoolimata sellest, et mõnel peremehel on väga vähe tööloomi ja inimesi, nii et nende tegemise tõttu pidid nad enda põlluviljadel hukka minna . . .» [119]

Mõned mõisnikud, kes polnud oma majapidamises nii edukad, kui nende hiilguses ja luksuses elavad seisusekaaslased, püüdsid oma ebaedu õigustada ja seletada sellega, et nemad olevat oma talupoegi rohkem «hoidnud». Selliste mõisnike mälestustest, kelle hulka kuulus ka Virumaal asunud Mäetaguse rendimõisa pidaja E. Rosen, võib seetõttu leida küllaltki tõepäraseid kirjeldusi talupoegade rõhumise kohta mõisnike poolt (iseenesest mõista muidugi mitte nende eneste, vaid nende «ahnete naabrite» poolt). Kirjeldades Põhja-Eesti kuuepäevatalu pidaja olukorda XVIII—XIX sajandi vahetusel, kirjutab E. Rosen: «Pooleadramaa peremehel, kes oma kuuest töövõimelisest inimesest peab viljakoristuse ajal andma neli ära mõisatööle, on raske elusaatus. Tal peab olema vähemalt kolm kuni neli inimest veel kodus, (üks võib neist ka nooruke olla), et ta võiks mõisaga viljalõikuse alal sammu pidada — ja ka siis on ta mõisast halvemas olukorras, sest mõisal on palju mõisateenijaid, kes kõikjal, kus vaja, välja aitavad, kuna peremees peab oma naisega kõik kodused tööd samal ajal ära tegema. Aga ta peab pealegi seal, kus see kombeks on, mõisas külvitöödele abiks minema, ta peab sulase jaoks rakendi ja põllutööriistad korda seadma, ta naine peab neljale mõisas töötajale leiba küpsetama ja pesu korras hoidma. Sageli on tal veel sama palju väikseid lapsi või voodis lamavaid haigeid kodus. Nüüd peab ta öösel reht peksma, et peremees võiks olla viljapõllul. Kui kahetsemisväärne on selline perenaine! Tal peab olema palju kannatust selleks, et talle elu siiski elamisväärne tunduks ja ta surma ei ootaks.» [120]

Kibedusega mäletas rahvas seda rasket aega veel rohkem kui sada aastat hiljem. «Muidugi jäänud oma töö talupoegadel ööseks teha, sest isegi pühapäevad kulunud peremehel nädalaste tööriistade korrastamiseks ja perenaisel leivakoti valmispanemiseks.» [121] «Et mõisatöö hulk aega võtnud, kippunud vilja koristamise ajal enda vili tihti pudenema. Et vilja palju kaduma ei läheks seismisega, võetud siis lõikuse ajal öödest lisa.» [122]

Raske mõisasurve tagajärjel jäi aga talude «oma töö . . . alati ripakile, sest mõisategu võttis kõik aja ära». [123] «Orjuse ajal olevat talurahva enese majapidamine jäänud täiesti lohakile, sügisel ja kevadel tulnud ennem

---

[119] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 14.

[120] E. v. Rosen, Die sechs Decennien meines Lebens oder mein 61ster Geburtstag, Riga 1877, lk. 285.

[121] L. Antje, Aruanne ajaloolise traditsiooni kogumise üle suvel 1925 Mihkli khk., l. 39.

[122] H. Peterson, Karksi khk. ja Halliste khk-st (Abja ja Penuja v-d.), 1925. a., l. 24.

[123] L. Rebane, Ajaloolist traditsiooni Kuusalu kihelkonnast, 1930. a., l. 60.

teha mõisa tööd ja alles siis, kui olnud mõisa põllud korras, võinud asuda enese põldude tegemisele.» [124] Et talude oma töö jäi raske mõisateo tagajärjel teatud määral hooletusse ja põllud kippusid sööti jääma, selle kohta on säilinud rahvamälestusi veel Vändrast, Puhjast, Palamuselt, Tarvastust ja Paistust.[125] «Odraseeme külvati mullaga segi maha — ei olnud mahti äestada, hea, kui sai kündagi.» [126]

Kõigel sellel olid aga väga rasked tagajärjed. «Mõisapõllul tuli töö lõpetada ja kui aega jäi, võis alles oma koristada, mille tõttu see enamasti kas mädanes või pudenes . . .» [127] «Harilikult jäänud oma vili hiljaks koristada, mille tõttu loomad selle suurelt osalt ära söönud ja tallanud.» [128] Oma põllule saadi minna «vahel liiga hilja, kui vili juba kas pudenenud või mädanenud».[129] «Oma heinu tehtud sageli jää pealt — varem pole mõisateo pärast aega saanud.» [130] Et vili talu põllul pudenes, jäi külma kätte ja lume alla, selle kohta on säilinud rahvamälestusi väga mitmes kohas.[131] Seetõttu rõhuski külasid pidevalt leivapuudus ja kollitas nälg. Juba C. H. J. Schlegel märkis 1780. aastal, et talupoegade vili, mida nad õigel ajal koristada ei jõudnud, vihma käes hukkus, ja neil jätkus oma leiba ainult jaanuari-veebruarikuuni.[132] «Oma töö saanud puudulikult tehtud, sellepärast olnud pea igal kevadel nälg,» [133] mäletati Läänemaal. «Vanasti oli neid nälja-aastaid tihti,» mäletasid vanemad inimesed Puhjas, «ei saanud nii hoolega põldu harida, kuna aeg läks kõik mõisa töö peale ära . . .» [134]

Mõisa teoorjuse raske surve tagajärjel aga ei hukkunud ainuüksi talude vili, vaid ka tööloomad. Näiteks juhtis Hupel tähelepanu sellele, et mõisa

---

[124] E. Blumfeldt, Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V. Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a., l. 62.

[125] A. Mattisen, Ajalooline materjal Vändra kihelkonnast, 1925. a., l. 99 ja 102; A. Sepp, Ajalooline traditsioon Puhja kihelkonnas, 1928. a., l. 52; H. Kõrge, Palamuse kihelkonna ajalooline traditsioon, 1928. a., l. 210; E. Anton, Ajalooline traditsioon Tarvastu ja Paistu kihelk. . . ., l. 74.

[126] M. Reim, Ajaloolist traditsiooni Martna kihelkonnast Läänemaal, 1924. a., l. 62.

[127] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Põltsamaa kihelkonna Pajusi, Rutikvere, Adavere ja Kurista valdadest, 1926. a., l. 61.

[128] Mauer, Ajalooline traditsioon, kogutud Läänemaal Kullamaa kihelkonnas, 1924. a., l. 62.

[129] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast, 1927. a., l. 155.

[130] H. Kõrge, Palamuse kihelkonna ajalooline traditsioon, 1928. a., l. 209.

[131] A. Sepp, Vastseliina kihelkond — Vastseliina ja Misso vallad, 1927. a., l. 43; A. Madiberg, Ajalooline traditsioon Põlva kihelkonnast . . ., 1927. a., l. 83; E. Blumfeldt, Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V. Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a., l. 89.

[132] C. H. J. Schlegel, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*, An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 163—164.

[133] Mauer, Ajalooline traditsioon, kogutud Läänemaal Kullamaa kihelkonnas, 1924. a., l. 63.

[134] A. Sepp, Ajalooline traditsioon Puhja kihelkonnast, 1928. a., l. 37.

viinavoorides laaditakse talupoegade vankritele liiga rasked koormad, «nende nõrgad hobused katkestavad enda ära, märad poegivad enneaegselt...» ja vankrid purunevad.[135] J. Chr. Petri kirjutas 1802. aastal, et raskete viinavooride «loomulikuks tagajärjeks on see, et talupoegade hobused saavad hulgaliselt otsa...»[136]

Peale teoorjuse nõudsid mõisad talupoegadelt veel mitmesuguseid naturaalandameid. J. Konks toob oma raamatus täpseid andmeid talupoegade naturaalandamite kohta ja näitab ühtlasi, et XVIII sajandi jooksul nad eriti ei suurenenud (viljaandam veidi vähenes, heinu, õlgi ning raha hakati nõudma natuke rohkem).[137]

Samadest liikidest kui Põhja-Eestis koosnesid sel ajal ka Lõuna-Eestis elavate talupoegade naturaalandamid. Nii näiteks 1805. aastal pidi Abja mõisas veerand adramaa suurune talu mõisale andma aastas 4 tündrit rukist, 3½ tündrit otra, 3½ tündrit kaeru, 6 leisikat heinu, ¾ lammast, 1½ leisikat linu, ⅜ leisikat kanepit, ⅜ leisikat humalaid, 1½ kotti, 15 muna, 3 kana, 3 lehmaköit, 3/16 leisikat linaseemet, 3 naela lõnga ja 75 leisikat õlgi. Mõnedest mõisatest Lõuna-Eestis õnnestus saada andmeid selle kohta, kui suur oli naturaalandamite väärtus võrreldes talupoegadelt nõutava teoorjusliku töö väärtusega. Selgus, et näiteks Kärevere mõisas moodustasid naturaalandamid 15—16 protsenti mõisakoormiste (andamid + teoorjus) üldväärtusest, Karulas 26 protsenti, Are mõisas 23—26 protsenti ja Lelles 21—36 protsenti. 1804. aasta Liivimaa talurahvaseaduse järgi pidid talupoegade andamid moodustama vähemalt 16 protsenti nende mõisakoormiste üldväärtusest. Siinjuures tuleb silmas pidada, et kõigi eeltoodud protsentuaalsete suuruste väljaarvutamisel on kasutatud 1804. aasta talurahvaseaduse elluviimise instruktsioonis ettenähtud hindasid, mis talupoegade teotöö väärtuse kunstlikult alla surusid ja naturaalandamite hinna üles kruvisid (1 vaka teravilja või 1 lamba hinnaks loeti seal 45 krossi, 1 jalapäeva hinnaks aga ainult 3 ja 1 hobusepäeva hinnaks 4 krossi). Seega oli naturaalandamite tegelik osatähtsus mõisakoormiste üldhulgast veelgi väiksem ja me ei eksi kuigi palju, väites, et balti saksa mõisnikud nõudsid XVIII—XIX sajandi vahetusel eesti talupoegadelt mõisakoormisi rohkem kui 9/10 ulatuses teoorjuse ja vähem kui 1/10 ulatuses naturaalandamite näol. On huvitav märkida, et ka Eestimaa rüütelkonna poolt moodustatud spetsiaalne reguleerimiskomisjon asus 1803. aastal seisukohale, et talupoegade naturaalandamid ei või olla suuremad kui üks kümnendik nende (s. t. talupoegade) sissetulekutest.[138] Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse järgi pidi talupoeg keskmise põllumaa

---

[135] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch..., I kd., lk. 242.
[136] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 325.
[137] J. Konks, tsit. teos, lk. 62—65.
[138] Sealsamas, lk. 138.

igalt tündrimaalt andma mõisnikule 3 külimittu teravilja, muid naturaalandameid 1,5—4,5 külimitu rukki hinna ulatuses ja 100 teopäeva.

Riigimaksud lasusid küll kogu raskusega talurahval, kuid tolleaegne eesti talupoeg neid isiklikult ei tasunud. Pearaha ja teised riigimaksud (tollivili ja postijaamade ülalpidamiseks ettenähtud andamid) tasus tema eest mõisnik, nõudes selle eest talupojalt veel juurde teoorjust, mille hind määrati äärmiselt madal. Et selline moodus oli talurahvale kahjulik, sellest tunnistab kujukalt see, kuidas talupojad 1804. aasta reformi elluviimise ajal Liivimaal püüdsid kätte võita õigust tasuda pearaha ise. Raske koormana lasusid talupoegade õlgadel sellised riiklikud kohustused, nagu sõjaväeosadele küüthobuste ja küüdimeeste andmine, teede parandamine ja sildade ehitamine. Ka kirikute ülalpidamine oli talupoegadele kohustuseks. Nad pidid nn. kirikukümnise näol pastorile viima rukist, otri ja kaeru, mõnes kohas veel lisaks kanu, mune, lina, vaha, villa ja veidi raha. Iga ristimise puhul maksis Eestimaa kubermangu talupoeg XVIII sajandi lõpul pastorile 12 kopikat, matuste eest 15—50 kopikat, laulatamise eest aga 25—30 kopikat, veidi küttepuid ja paari villaseid kindaid või sukki.[139]

§ 3. KUIDAS TALUPOEGI MÕISAS KOHELDI

Nagu sellest juba juttu oli käesoleva raamatu alguses, ulatuvad selgemad ja konkreetsemad rahvamälestused ainult möödunud sajandi 40—50-ndate aastateni. XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandi algusest mäletab rahvas väga harva konkreetseid üksikasju. Sinna ajaloo hämarusse ulatuvad mälestused on juba võtnud kas suuremal või väiksemal määral «legendide» kuju. Neis kajastuvad, mõnikord küll poolfantastilises vormis, vastava perioodi kõige põhilisemad ja tüüpilisemad nähtused. Mis aga veel tähtsam, neis kajastub selgesti ka rahva enda suhtumine neisse nähtustesse.

Mida siis mäletas rahvas sellest ajast, mil eesti talupojad olid õiguseta pärisorjad? Mäletatakse, ja seda vihaga, põhiliselt kolme asja. Esiteks seda, et mõisnik, tallates jalge alla talupoja inimväärikustunde, kasutas tema naise, tütre ja õe kallal esimese öö õigust. Teiseks seda, et mõisnik suhtus talupojasse kui loomasse (mõisnik vahetas talupoja koera vastu, pani talunaise koerakutsikat imetama). Kolmandaks seda, et mõisas karistati talupoegi äärmiselt julmalt — peksti neil nahk seljast maha (mitme mõisa kohta on säilinud fantastilised mälestused, et nende pööningutel olevat rippunud ja kuivanud inimeste seljast mõisas maharebitud naharibad, nn. jutad).[140]

---

[139] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, III kd., Gotha 1802, lk. 172—174.

[140] O. Männik, Ajalooline traditsioon Maarja-Magdaleena khk., 1928. a., l. 63;

Raplas on pärisorjuse aja kohta üles kirjutatud väike lookene, milles põimuvad mitu eespool märgitud motiividest. «Kuusikus viidud tollesama kurja härra ajal keegi naine, kel olnud väike laps, mõisa koerapoegi imetama. Mees koju tulles ja leides lapse nutmast, läinud järele ja leidnudki naise köögis istumas, teise rinna otsas teine kutsikas. Mees visanud kutsikad vastu seina ja toonud naise ära. Teisel päeval aga viidud ta mõisa, võetud seljast rihmu ja saanud ka peksta.» [141] Siin on muidugi tegemist muinasjutu laadi lookesega. Et aga muinasjuttudes leiab kajastumist ajalooline tõde, seda tunnistavad ka kodanlikud folkloristid,[142] keda muidu iseloomustab vähene tähelepanu oma uurimisteema sotsiaalsete aspektide vastu. Eespool toodud lookese kaudu on meieni kandunud andmed sellest, millise viha kutsus tolleaegsete talupoegade juures esile nende loomaks pidamine mõisnike poolt. Et aga mõisa koerte imetada laskmist talunaiste poolt vähemalt 1805. aastal Eestis veel esines, sellest räägib ka J. G. Seume raamat tema reisist Liivi- ja Eestimaale. «Noori hurdakoeri lastakse talunaiste poolt imetada; veel praegu sünnib seda.» [143] «Ma olin enam kui kord tunnistajaks,» kirjutab J. Chr. Petri eesti talupoegade olukorra kohta XVIII sajandi lõpus, «kuidas mõni aadlimees teenija või mõne talupoja külast ilusa hobuse või mõne koera vastu vahetas.» [144]

«Ma olen sattunud hoopis teise maailma,» nii tundus C. H. J. Schlegelile, kui ta 1780. aastal jõudis Eestimaale. «Kõik on mulle uus. Inimeste keel ja nende kombed. Nende käitumisel, kui nad kelleltki midagi paluda tahavad, on hoopis teine varjund; nad kummardavad sügavale alla, haaravad ümber põlvede ja palju ei puudu, et nad sarnaneksid palvetajaile,

---

G. Noppel, Võnnu kihelkonna Ahja, Rasina ja Vastse-Kuuste valdade ajalooline traditsioon, 1929. a., l. 61 ja 69; P. Heidemann, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 48, 50, 56—57; L. Otsa, Ajalooline traditsioon Lüganuse kihelkonnast, 1931. a., l. 37; L. Andresson, Ajalooline traditsioon Vastseliina kihelkonnast..., l. 53; L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Järva-Jaani kihelkonnast, 1930. a., l. 48; I. Madisson, Ajalooline traditsioon Kolga-Jaani kihelkonnast, 1926. a., l. 66—67; A. Madiberg, Ajalooline traditsioon Põlva kihelkonnast..., 1927. a., l. 83; E. Uustalu, Aruanne 1933. aasta suvel toimetatud traditsiooni korjamise üle Jõelähtme kihelkonnas, l. 57; J. Post, Ajalooline traditsioon Simuna khk. Avanduse ja Salla valdadest, l. 135; J. Tavast, Jüri kihelkond, 1931. a., l. 81; R. Põldmäe, Ajalooline traditsioon Vaivara khk., 1931. a., l. 72 ja 83; L. Rebane, Ajaloolist traditsiooni Kuusalu kihelkonnast, 1930. a., l. 27; M. Kuiv, Aruanne ajaloolise traditsiooni korjamisest Saaremaal (Põide) ja Muhus, 1923. a., l. 22.

[141] E. Tensmann, Rahvatraditsioon Rapla kihelkonnast, 1930. a., l. 56. Põhiliselt samasisuline lookene on üles kirjutatud ka Keila kihelkonnas (P. Heidemann, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 91).

[142] Muinasjutud annavad meile andmeid varasemate inimeste maailmavaatest. «kultuuri-ajaloolisi andmeid tegelikult aset leidnud sündmuste kohta» (L. Röhrich, Märchen und Wirklichkeit — Eine Volkskundliche Untersuchung, Wiesbaden 1956, lk. 92).

[143] J. G. Seume, Mein Sommer 1805, 1806, lk. 160.

[144] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 356.

kes pöörduvad vanades paganlikes rooma templites mõne jumala poole . . .» [145] Schlegel ei märgi aga seda, et sellè «rituaali» olid talupoegadele peale sundinud mõisnikud. «Herraga juteldes tuli seista põlvili ja palves tema reisi silitada (tema «kintsu kaapida»),» nii räägitakse sellest rahvamälestuses. «Mõisahärra kätt tohtinud ori ainult huultega puudutada ja sedagi näpuotstele . . .» [146] Ja mõisnikele tundus tõesti, et neil on piiramatu võim oma pärisorjade üle. Rahvamälestuste järgi olevat üks Rannu kihelkonna mõisnik seda veendumust järgmiste sõnadega väljendanud: «Ma olen iks so herr, su kuningas ja su jumal, võin sind ellu jätta ja tappa.» [147] Sama mõtet olevat väljendanud ka Ohukotsu mõisnik.[148] Mõisahärra valitsuskepina rippus mõisa seinal peksunuut. 1805. aasta suvel, kui J. G. Seume reisis läbi Liivi- ja Eestimaa, nägi ta «siin ja seal seinal rippumas suurt piitsa. Need on meie maa seadused, öeldi mulle, kui ma seda instrumenti teatud huviga vaatlesin, muid seadusi meil pole ja pole ka tarvis».[149] Koigi mõisas seisid kõik mõisniku «kultuurivahendid» ilusasti üheskoos: nahkrihmadest põimitud kolme sõrme jämedune peksunuut ehk karbatš rippus riiuli all, millel seisis mõisa kahest raamatust (Zollikoferi jutluseraamat ja A. Kotzebue «Minu elu kõige märkimisväärsem aasta . . .») koosnev napp lugemisvara.[150]

Karistamiseks kasutatavaid vitsu leotati enne tarvitamist soolvees, et nad hästi sitked oleksid. Pärast seda köideti nad sõrmejämedusteks või paksemateks kimpudeks (mõnel pool kutsuti sellist vitsa joonevitsaks). Eriti levinud olid XVIII ja XIX sajandi vahetusel nahast põimitud ja traadiga läbiõmmeldud nuudid — karbatšid.[151] Selline kolmest tollilaiusest naharibast kokkuseotud karbatš esitati 1798. aastal kohtule, kui see arutas talupoegade piinamises süüdistatava Liivimaa mõisniku Mengdeni kohtuasja. Nagu väidab Liivimaa mõisates kodukari rakendamist spetsiaalselt uurinud M. Ābolina, loeti seal XVIII sajandi lõpus seaduslikult lubatuks kõik löögiriistad, kui nad ainult polnud valmistatud metallist.[152]

Eesti talupoegade feodaal-pärisorjuslik sõltuvus oma mõisnikest oli

---

[145] C. H. J. Schlegel, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 118.

[146] M. Reim, Ajaloolist traditsiooni Martna kihelkonnast Läänemaal, 1924. a., l. 42.

[147] L. Andresson, Ajalooline traditsioon Rannu kihelkonnast, 1928. a., l. 123.

[148] E. Tensmann, Rahvatraditsioon Rapla kihelkonnast, 1930. a., l. 48.

[149] J. G. Seume, tsit. teos, lk. 62.

[150] O. v. Grünewaldt, Vier Söhne eines Hauses — Zeit und Lebensbilder aus Estlands Vergangenheit . . . , Als Manuskript gedruckt, I kd., Leipzig 1900, lk. 30.

[151] G. Noppel, Võnnu kihelkonna Ahja, Rasina ja Vastse-Kuuste valdade ajalooline traditsioon, 1929. a., l. 76; E. Blumfeldt, Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V.-Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a., l. 3; A. Laurson, Ajalooline traditsioon Põltsamaa kihelkonna Pajusi, Rutikvere, Adavere ja Kurista valdadest, 1926. a., l. 92.

[152] M. Ābolina. Mājas pārmācība Vidzemē XVIII gs. beigās, Vēstures problemas II, Rīgā 1958, lk. 100 ja 129.

täielikult ja kõigis küsimustes välja arenenud juba XVII sajandi lõpus ja oma juriidilise vormistuse leidnud 1668. aastal kohalike Rootsi võimude poolt väljaantud politseimäärustes. 1739. aastal oli Liivimaa mõisnikkond oma pärishärraõigusi pidulikult deklareerinud maanõunik Roseni poolt koostatud seletuskirjas Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegiumile ja kohe pärast seda oli samalaadilise deklaratsiooniga esinenud ka Eestimaa kubermangu mõisnikkond. XVIII sajandi keskpaiku ja XIX sajandi alguses sundis arenev kaubamajandus tegema neis feodaal-pärisorjuslikes suhetes mõningaid täpsustusi ja korrektiive.

Eesti talupoeg oli pärisorjana mõisniku omand ja mõisnik võis teda osta, müüa, kinkida ja tagasi nõuda. Isegi veel «filosoofilise sajandi» lõpul pidasid balti mõisnikud kinni õigusest, et kõik neile päriselt kuuluvate talupoegade poolt sigitatud lapsed kuuluvad igas olukorras neile. Kui mõne mõisniku talupoeg andis oma poja üles kasvatada kellelegi teise mõisniku talupojale, siis võis see seal olla ainult niikaua, kui ta oli vallaline. Pärast abiellumist võis tema isa pärishärra ta tagasi nõuda. Kui mõisnikule kuulunud talupoja lesk abiellus mõne teise mõisniku talupojaga ja siirdudes mehe juurde võttis kaasa lapsed esimesest abielust, siis võis mõisnik need lapsed tagasi nõuda.[153] Nagu näitavad kohtumaterjalid, rakendati seda keskaegset õigust ka veel pärast 1804. aasta reformi. 1804. aastal oli pärast ühe Holstre mõisa talupoja surma tema lesk abiellunud Loodi mõisa talupojaga. Alistudes kehtivatele seadustele oli ema oma tütre Leena jätnud Holstresse ja teda kasutati seal karjasena. Kuid laps jooksis mitu korda mõisast ära oma ema juurde ja pärast 1808. aasta nälga jäigi selle juurde. 1812. aastal nõudis aga Holstre mõis sillakohtu kaudu Leena tagasi ja saavutaski selle pärast teatud «toitmisraha» maksmist Loodi mõisale.[154]

Juba XVIII sajandi esimesel poolel väljaantud määrustega oli elanike arvu suurenemisest huvitatud valitsus keelanud mõisnikel teha takistusi oma talupoegade abiellumisele. Samal ajal aga nõuti, et abielluda sooviv talupoeg pidi esitama pastorile mõisniku allkirjaga tõendi selle kohta, et viimasel pole midagi oma talupoja abiellumise vastu. Nähtavasti andis see tingimus võimaluse igasugusteks kuritarvitusteks mõisahärrade poolt. Igatahes tuli valitsusel 1791. aastal uuesti välja anda spetsiaalne määrus, millega mõisnikele trahvi ähvardusel meelde tuletati, et nad ei tohi takistada oma talupoegadel abiellumist.[155]

Just selle poolest, et ka otsene tootja (talupoeg) oli varustatud oma tootmisvahenditega ja tal oli oma majapidamine, erines pärisorjus orjusest.

---

[153] C. H. Nielsen, Handbuch zur Kenntniss der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehstland, I kd., Dorpat 1794, lk. 84.

[154] ENSV RAKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 2066, l. 1—2, 4—6 ja 10.

[155] C. H. Nielsen, tsit. teos, lk. 99—100.

Iseloomustades teorenti juhib Marx tähelepanu sellele, kuidas kujunevad välja kindlad tavad, mis määravad ära, palju päevi nädalas teeb talupoeg tööd mõisnikule, palju päevi töötab oma majapidamises.[156] Oma iseloomustuses pärisorjuslikule teorendile kriipsutab V. I. Lenin alla, et otsene tootja oli varustatud tootmisvahendite ja eriti maaga.[157]

Kui talupojal oli oma isiklik majapidamine, kellele siis pidid kuuluma selle majapidamise produktid? Kas need kuulusid samuti nagu talupoja sigitatud lapsedki tema mõisahärrale? See küsimus kerkis XVIII sajandi keskpaigast alates üha teravamini ja sagedamini üles, sest kaubamajanduse arenedes tekkis ühelt poolt talupojal suurem huvi neid produkte müüa ja teiselt poolt mõisnikul suurem huvi kogu talumajapidamise majandusliikku jõudu ja tema saadusi enda kätte haarata.

Peab ütlema, et isegi Roseni deklaratsioonis kinnitasid Liivimaa mõisnikud, et kuigi neil olevat õigus ära võtta kõik, nõuavad nad oma talupoegadelt ainult mõisnike endi poolt kindlaksmääratud teoorjust ja andameid, jättes ülejäägi talupoegade endi käsutusse. Kuid needsamad mõisnikud pidasid XVIII sajandi keskpaiku ägedat võitlust linnadega, et suurel määral või täiesti kaotada talupoegade õigust linnas kaubelda, sest nad tahtsid talusaaduste edasimüügi linna enda kätte haarata. 1765. aastal pidid aga Liivimaa mõisnikud selles küsimuses taganema ning samal aastal vastuvõetud maapäeva otsustes uuesti tunnustama talupoegade õigust oma talusaaduste ülejääki vabalt müüa. Nagu näitas M. Steperman, eelnes sellele järeleandmisele äge võitlus Liivimaa rüütelkonna ja Riia linna vahel.[158]

Niisiis mahub talupoegade õigus omada tootmisvahendite näol isiklikku vara ja müüa turul seda, mis neil mõisakoormiste täitmisest üle jääb, täiesti feodalismi raamidesse. Mõisnike pealetung sellele õigusele väljendus väga mitmesugusel kujul. Mõisnikud panid talupoegadele peale nii suuri koormisi, et neil tegelikult mingit ülejääki ei saanud olla, vaid nad olid pidevalt võlgades. Nad püüdsid sundida talupoegi oma saadusi müüma mõisa ja keelasid neil minna linna kauplema. Mõisnike selliseid püüdlusi kutsus esile kaubamajanduse areng. Samal ajal kujutasid need mõisnike taotlused endast püüet arendada kaubamajandust kõige reaktsioonilisemal ja pärisorjuslikumal viisil ning pidurdasid kapitalismi elementide sissetungimist majandusse.

Järelikult ei tähendanud talupoja õiguste tunnustamine vabalt käsutada kõike seda, mis tal mõisakoormiste täitmisest üle jääb, õieti sugugi feodalismi aluste õõnestamist. Kuid XVIII—XIX sajandi vahetuse olukorras

---

[156] К. Маркс, Капитал, т. III, Гос. изд. политич. литературы 1949, lk. 802—803 ja 806.

[157] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 152.

[158] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 106.

tähendas see siiski vastulööki mõisnike reaktsioonilistele püüetele kaubamajanduse arengut täiesti oma huvidele allutada.

Mõisnikule talupoja suhtes kuuluvate õiguste hulka kuulus ka õigus neid n.-ö. kodusel viisil karistada. Ühes XVIII sajandi lõpul Eesti- ja Liivimaa mõisnike ja mõisavalitsejate jaoks koostatud politseikäsiraamatus, milles näidati, mida mõisnik võib oma talupojaga seaduslikult ette võtta ja mida mitte, on kirjutatud: «Kuigi igal mõisahärral on vabadus pärishärra ja majaisana oma talupoegi koduselt karistada ja kasutada mõõdukaid karistusi, siis tuleb selle juures siiski kinni pidada kristlikust tagasihoidlikkusest.» [159] See lause on küll väga variserlik, kuid registreerib siiski põhiliselt õigesti valitsenud olukorda, näidates, et XVIII sajandi lõpul ei eksisteerinud mingeid ettekirjutusi selle kohta, kuidas ja kui palju võis eesti talupoegi kodukari korras nuhelda. XVIII—XIX sajandi vahetuse kohtupraktika näitab, et isegi mõisnike kohus ei pidanud mõttetut julmust talupoja kallal ja sellist julmust, mis mõisa enda majapidamisele kahju hakkas tegema, päris õigeks. Samuti ei peetud päris õigeks, kui mõisnik hakkas sisse tungima politseiasutuste tegevuspiirkonda ja omal käel näiteks talupoegade piinamisi toime panema, et välja uurida, kuhu ärajooksnud talupojad pakku olid läinud või kes oli varguse toime pannud. Kuid on selge, et majanduslikult õigustatud julmuse ja mõttetu julmuse piir oli väga ebamäärane. Samuti ei tohi unustada, et sellistes küsimustes langetasid otsuseid kohtulaua taga istuvad ja oma «kolleegile» kaasatundvad mõisnikud, kes pealegi arvasid, et talupojal palju inimlikke tundeid pole ja ta on karistuste suhtes õige tuim.

XVIII ja XIX sajandi vahetuse kohtupraktika näitab, et arusaamine kodukariõiguse teatud reguleerimise ja täpsustamise vajadusest polnud selleaegseile mõisahärradele sugugi täiesti võõras ja seetõttu ei saa pidada selle suuruse täpset kindlaksmääramist XIX sajandi alguses väljaantud talurahvaseadustega mingiks ootamatuks kingituseks mõisnike poolt. Seesama kohtupraktika näitab aga, et talupoega peeti tööloomaks, keda teoorjuse juures tagasundimisel võis peksta. Ja nende õigussuhete seaduspäraseks produktiks olid ka kuni mõttetu julmuse ja haiglase sadismini ulatuvad vägivallaaktid talupoja kallal.

K. P. M. Snell kinnitab, et Liivimaa mõisnikud ja mõisaametnikud tavaliselt ei valinud kohta, kuhu nad talupoega lõid, vaid just vastupidi: püüdsid neid näkku tabada. «Talupojad teavad ka seda ja neil on sellepärast kombeks niipea kui üks nende tagakihutajaist tõstab nuudi, panna käed silmade kaitseks.» [160] Talupoegade karistamisel kasutati ka nn. hispaania kitse, s. t. seoti karistatava jalad ja käed kokku ja aeti nende

---

[159] C. H. Nielsen, tsit. teos, lk. 105.

[160] K. P. M. Snell, Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee, Jena 1794, lk. 167.

vahelt põikpuu läbi, nii et ta keha kisti kägarasse ja jäeti talupoeg niisugusesse piinarikkasse asendisse terveteks päevadeks.[161] Üks Liivimaa mõisnik, nimelt major Patkul, omas XVIII sajandi lõpus, nagu selgub ta enda kirjadest, inimeste kehalise piinamise küsimuses selliseid teadmisi, mis oleksid au teinud keskaegsele inkvisiitorilegi.[162]

M. Ābolina juhib oma vastavas uurimuses tähelepanu sellele, et nn. mittemajanduslikul sunnil oli Balti kubermangude põllumajanduses eriti suur osa, kuna siin mõisates töötasid põhiliselt mõisnikuga majanduslikult mitte mingil määral seotud inimesed — maata sulased ja tüdrukud.[163] Mõnede mõisnike arvates võis mõisast kasu saada ainult siis, kui see kasu talupoegadest sõna otseses mõttes välja peksti. Prof. Zutis toob oma raamatus Kauguri ülestõusu kohta ära huvitavad andmed Tartu maakonna Kivijärve mõisa omaniku Pistohlkorsi kohta. 1790-ndate aastate lõpus Liivimaa maanõunike kolleegiumile saadetud kirjas räägib see mõisnik avameelselt, et ta oli kord lasknud läbi peksta oma rehepapi ja kohe pärast seda andis rehi viis vakka rukist rohkem kui varem. Nüüd otsustas Pistohlkors rehe tootlikkust tunduvalt tõsta ja laskis rehepappi ülepäeviti peksta. Mõisniku suureks kurvastuseks lõppes see katse mõisa sissetulekuid kiiresti suurendada nurjumisega — rehepapp jooksis mõisast ära.[164]

Kui 1784. aastal üks Vooru kroonumõisa talupoeg julges mõisarentnikule ette kanda talupoegade kaebused, siis laskis see ta mõisa tuua ja kahe «mehe poolt kinni hoida, nii et üks tal pea peal ja teine jalgadel istus ning laskis teda julmalt karbatšiga peksta. Pärast seda, kui üks mees oli enda juba väsinuks peksnud, oli kubjas ise karbatši võtnud ja teda nii palju löönud, et ta 8 päeva ei saanud voodist tõusta,» [165] kurtis pekstu hiljem kohtus. 1785. aasta juunis, kui Kuressaares kaebamas käinud talupoeg Reino Laas Mõnuste mõisahärrale Kraeftingile alammaakohtust kirja tõi, läks viimane talle algul ise käsitsi kallale. Selle peale oli aga mõisniku ema teda manitsenud: «Ära löö teda, mu laps, vaid lase teda lüüa.» [166] Mõisnik võttiski hüva nõu kuulda ja laskis talupoega nii kaua peksta, kuni «vitstest jäid järgi ainult väikesed tükid ja Laasi selg oli kaelast tuharateni üleni verine.» [167] Üks talupoja peksjatest, mõisateenija Redrik, kirjeldas hiljem seda peksu järgmiselt. «Vitsad olid juba valmis pandud ja tunnistaja võttis, kuidas juhtus, sellest hunnikust iga kord 2—3 või 4 vitsa. Pärast seda, kui karistus läbi oli, luges tunnistaja puruks löödud vitsad üle ja neid oli kakskümmend neli. Ta ei lugenud hoope, vaid kasutas iga

---

[161] M. Ābolina. Mājas pārmācība ... , lk. 103.
[162] Sealsamas, lk. 106.
[163] Sealsamas, lk. 97.
[164] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 96—97.
[165] ENSV RAKA, f. 286, nim. 2, s.-ü. 1898, l. 2.
[166] ENSV RAKA, f. 968, nim. 1, s.-ü. 1105, l. 8.
[167] Sealsamas, l. 4.

peotäit vitsu nii kaua, kui nad olid puruks löödud. Kõigil vitstel olid otsad ära löödud ja mõnedel isegi rohkem, kuni pool vitsast katki läinud.»[168] Pärast seda viidi Laas aita ja aheldati kättpidi ühe viljakasti külge «kõrgele üles», nii et ta pidi ööd veetma pooleldi rippuvas olekus, päeval aga tegi jalad pakus tööd. Selliselt piinati talupoega kaksteist päeva.[169] 1788. aastal laskis mõisaproua Heermeyer Uue-Lõve kroonumõisale kuuluvat talupoissi Varba Pertli poega Adot, selleks et sundida teda üles tunnistama üht viljavargust, enda juuresolekul vitstega nii peksta, et vitste «otsad puruks läksid. Karistatava poisi selg läks siniseks ja veriseks.»[170] 1791. aasta mais jooksid Suigu kroonumõisast ühel ööl ära mõisa teenijatüdruk ja loomatalitaja. Mõisavalitseja Andreas Orenius hakkas sel puhul halastamatult peksma mõisa tööle tulnud popsinaist Eltsu, lootes temalt teada saada, kuhu põgenikud läksid. Nagu popsinaine ise kohtu ees rääkis, olevat Orenius «talle kohe ühe kõrvakiilu andnud ja siis teda ühe vene ratsapiitsaga kohutavalt löönud. Selle peale käskis ta metsast tuua 2 sületäit vitsu ja laskis 4 teomehe ja ühe mõisasulase poolt päikese loojakust hommikukoiduni vahet pidamata vitstega peksta ja nimelt nii, et ta juba mõtles, et see ennekuulmatu karistus ta elu võtab . . .» Peksmise juures viibis kogu aeg ka valitseja ise ja sundis «. . . oma karbatšiga teomehi et nad kogu jõust piitsutaksid».[171] Pärnu Alamkorrakohus, kuhu popsinaine kaebama ilmus, märgib oma protokollis 27. maist 1791, et «kaebaja oli päris küüru tõmbunud ja nägi väga vilets välja . . .»[172]

1798. aastal ulatusid Liivimaa Maanõunike Kolleegiumini Abja mõisa talupoegade kaebused, keda süstemaatiliselt ja kõvasti peksti, kui nad mõisa viinapõletusel neile antud viljast vastavat hulka viina ei saanud või mõisateo tegemisega veidi hilinesid. Talupoeg Lepa Jaak kurtis võimudele, et teda oli seitsme päeva jooksul 9 korda kõige «armetumal viisil» pekstud. Kolm ööd järgemööda oli teda valitseja Lorenz Wissor ise «kepiga löönud, nii et ta selg oli pragusid täis nagu puukoor ja talle löödi augud pähe . . .» Mõisa toodi ka Jaagu naine — «üks mees istus talle pähe, teine hoidis jalgadest ja kolmas peksis», kusjuures tarvitati ära 7 kimpu vitsu. Talupoeg Sado Märt oli ta enda sõnade järgi saanud kaheksa päeva jooksul mõisas viis korda peksa: 2 korda vitstega, 2 korda karbatšiga ja 1 kord valitseja enda käest karbatšiga.[173] 15. novembril 1809 kurtis Vana-Võidu valla külakubjas Pika Kärdi Tõnis, et kaheksa päeva eest, kui ta oli ilmunud mõisa, oli mõisavalitseja teda algul «juukseidpidi toas ringi lohistanud, ta põrandale visanud, jalgadega tallanud, kuhu juhtus, rusi-

---

[168] Sealsamas, l. 9.
[169] Sealsamas, l. 4 ja 9.
[170] Sealsamas, s.-ü. 1122, l. 8.
[171] ENSV RAKA, f. 286, nim. 1, s.-ü. 2052, l. 3—4 ja 8.
[172] Sealsamas, l. 4.
[173] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2187, l. 10; s.-ü. 2212, l. 14—15.

kaga näkku löönud ja siinjuures ühe hoobi silma virutanud, nii et ta maha kukkus. Kui ta nüüd meelemärkuse kaotamise tõttu ei suutnud end püsti ajada, siis laskis kaebealune (s. t. mõisavalitseja Ackermann — *J. K.*) Raudsepa Juhanil tema üles tõsta ja haaras tal siis mõlema käega kõrist kinni ja lõi ta pead mitu korda vastu seina.»[174] Pärast seda laskis valitseja talle mõisa vahimehel veel vitsu anda.

Mõned mõisnikud oskasid aga isegi sel ajal silma paista oma erilise julmusega. Üheks selliseks oli läti alal asunud Verenese mõisa omanik R. A. Hanenfeld. Tema mõisas peksti talupoegi iga päev, kusjuures mõisahärra peaaegu alati ise juures viibis ja ka oma jämeda jalutuskepi käiku laskis. Meelemärkuse kaotuseni pekstud talupoegi sunniti pärast peksu päevade ja nädalate viisi jalapakkudesse panduna ja aheldatuna käsikivi ringi ajama ja muid töid tegema. Talupoeg Martinit lohistati pool versta juukseidpidi ja aheldati siis seina külge. Viie aasta jooksul jooksis selle halastamatu mõisniku juurest ära või suri karistuste tagajärjel üks kolmandik talupoegadest. Mõisas teeninud talutüdruk Triina suri pärast neljanädalast põdemist peksu tagajärjel. Üks mõisa loomatalitajanaine heitis Ogre jõkke oma viie-aastase poja ja hüppas talle siis ise järele. Mõlemad uppusid.[175]

Eesti talupoegade piinajana sai kuulsaks Tartumaal asuva Neeruti mõisa omanik Kymmel, kelle julmad teod Garlieb Merkeli poolt 1801. aastal ühe ajakirja veergudel kogu Euroopa avalikkuse ette toodi. Peale tavaliste kubjaste pidas Kymmel oma mõisas veel spetsiaalseid timukaid. Kui timukas talupoegi küllalt julmalt ei karistanud, peksis mõisahärra teda ennast. Üks sellistest timukatest jäi mõisahärra löökide tagajärjel kurdiks. Talupojad, nii mehed kui naised, seoti erilise peksuposti külge ja neid peksti tundide viisi karbatšiga. Üht talupoega, Kaltsi Peetrit, peksti viis tundi järgemööda: lühikesed vaheajad tehti ainult selleks, et timukas saaks pisut hinge tagasi tõmmata või selleks, et külma vee abil pekstavat meelemärkusele tuua. 200—300 hoopi oli kõige tavalisemaks karistusmääraks, sageli tuli ette rasedate naiste peksmist. 1799. aastal esitasid talupojad Tartus võimudele kaebuse mõisniku peale. Sama aasta 7. novembril korraldas maakohus Neerutis kohapealse uurimise, mille protokoll sattus kuidagi Merkeli kätte.[176]

Balti mõisnike poolt eesti ja läti talupoegade kallal toimepandud julmustele panid aga krooni pähe Kuramaa mõisnik von Brinckeni teod talupoegade vabakskuulutamise eelõhtul.

Kuramaa mõisniku Benedikt von Brinckeni poolt toimepandu kirjeldust on kindlasti õudne lugeda. Käesolevate ridade kirjutaja on sellest teadlik,

---

[174] Sealsamas, s.-ü. 2460, l. 4.

[175] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 97—98.

[176] G. Merkel, Gerichtliches Verhör einiger Liefländischen Bauern über ihren Grossherrn, «Geschichte und Politik», 1801. a., lk. 305—324.

kuid ta ei täidaks oma kohust ajaloolasena, kui ta vaikiks maha need senī imelikul kombel ajaloolises kirjanduses peaaegu tundmatuks jäänud faktid.[177] Ühe preisi junkrute ja balti parunite apologeedi poolt tõsteti hiljuti üles küsimus, et nende suhtes tuleks teha «ajalooline bilanss».[178] Sellest balti parunite ajaloolisest bilansist ei saa välja jätta mõisnik Brinckeni tegusid, samuti nagu vene mõisnike puhul ei saa unustada Saltõtšihhat või fašismi puhul Oswięcimi, Buchenwaldi või Kalevi-Liivat.

1808. aastal ja pärast seda laskis mõisnik Benedikt von Brincken palju talupoegi, kes olid nälja tõttu oma tööloomi müünud või mõisatöölt naabrusesse kerjama läinud, julmalt peksta.[179] Üks talupoeg, nimega Jakob, peksti seejuures vigaseks, teine, Kristovi-nimeline talupoeg, läks peksu tagajärjel hulluks.[180] Kaheksa taluperemeest, keda mõisnik pärast nende vara äravõtmist ja talust väljaajamist laskis julmalt peksta, surid varsti pärast seda.[181] 1808. aasta juunis laskis Brincken mõisa tuua ühe ärajooksnud talupoja nelja-aastase tütre Maria ja hakkas teda ebainimlikult piinama.[182] Mõisnik laskis tüdrukukese pista sooja tuhka täisolevasse ahju ja tõmbas ta siis ise sealt jalgupidi välja, nii et laps alati oma pea puruks lõi.[183] Nagu mõisnik ise tunnistas «rakendas ta tema oma õelaste lõbustamiseks tooli ette ja käskis tal seda tuba mööda vedada».[184] Samuti, ta enda sõnade järgi, riputas mõisnik lapse mõnikord «ühe ukselingi külge, aga teise lingi külge koerakese ja ütles siis juuresseisjatele: «Vaadake, kuidas nad mõlemad ripuvad.»»[185] Päevade viisi hoiti last kinni väljakäigus. Jällegi oma õelaste lõbustamiseks laskis mõisnik tal õuel porilombis supelda.[186] Mõnikord sidus mõisnik lapse jalad kinni ja peksis teda näkku, kuni ta maha kukkus.[187] Nelja-aastast last sunniti sööma soola ning jooma soolvett ja pärast seda janu kustutamiseks jooma oma uriini.[188] Lõpuks laskis mõisnik toapoisil selleks ettevalmistatud kepiga kogu mõisarahva ees lapse suguelundeid vigastada.[189]

Juunikuus täiesti tervena mõisa toodud laps suri nende piinamiste taga-

---

[177] Olemasolevail andmeil juhtis esimese ajaloolasena von Brinckeni julmustele tähelepanu prof. Zutis, kuid ka tema ei ava päris täielikult selle mõisniku kiskjanägu (J. Zutis, Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā (1804—1819), Rīgā 1954, lk. 145—151).

[178] Vt. käesolev raamat, lk. 189—190.

[179] RAKAL, f. 1395, nim. 98, s.-ü. 971, l. 115—116.

[180] Sealsamas, l. 116 ja 119.

[181] Sealsamas, l. 119.

[182] Sealsamas, l. 131, 139 ja 272.

[183] Sealsamas, l. 121.

[184] Sealsamas, l. 132.

[185] Sealsamas, l. 136.

[186] Sealsamas, l. 131.

[187] Sealsamas, l. 122.

[188] Sealsamas, l. 122 ja 138.

[189] Sealsamas, l. 138—139.

järjel 1808. aasta novembris. Tema surnukeha ülevaatamisel selgus, et «ta keha oli näo ja pea juurest vigastatud ning et terve ta keha oli põlvedest rindadeni vitstega peksmisest sinine ja verevalumitega kaetud, nii et polnud näha ühtki sõrmeküünesuurustki valget laiku . . .» [190]

Juhime veel kord lugeja tähelepanu episoodile talupoja lapse ülesriputamisest koos koerakutsikaga. Võib-olla räägib see paremini ja kujukamalt kui kõik muu, et balti mõisnikud tõepoolest suhtusid läti ja eesti talupoegadesse kui loomadesse.

§ 4. KUIDAS TALUPOJAD MÕISAS TÖÖD TEGID

Rahvamälestused, millest suur osa käib küll konkreetselt XIX sajandi teise veerandi kohta, kuid mida neis küsimustes, milles üldine olukord jäi samaks [191], võime kasutada ka varasema perioodi iseloomustamiseks, manavad meie silme ette väga elava pildi raskest mõisateost. «Pühapäeva hommikul kella 8 paiku kuuldunud: krõpa-krõpa-krõpa — olla pestud kivikestega teo lähkreid. Pääle lõunat kiuks-käuks kiuks-käuks — mindud puuvankritega teole, esmaspäeva hommikul aga kostnud mõisast juba ai-ai, ai-ai.» [192] Vändras pidid teomehed juba pühapäeva õhtul minema «valitseja juurde näitama, kas tööriistad korras ja äkked teritatud. Sel ajal olnud ikka puuäkked saarepuu pulkadega ja enne kui näitama mindud, pidi pulgad ära teritama. Kui riistad polnud korras, anti peksa.»[193] Ka Toris olevat mõisa mindud juba pühapäeva õhtul; Urvastes, Keilas ja Võnnus oli olukord veidi parem — seal võis teole minna ööl vastu esmaspäeva.[194]

Töö mõisas kestis päikese tõusust loojakuni. Juba 1780. aastal äratas C. H. J. Schlegeli tähelepanu üks mõisateoliste poolt lauldav laul:

«Ah, parem on elu kuristiku põhjas,
õnnelikum õnnetu saatus põrgus,
kui elu meie mõisas!
Juba enne päikese tõusu tehakse tööd,
kuu paistel tehakse heinakuhjad,
pärast päikese loojumist lõigatakse vilja . . .» [195]

---

[190] Sealsamas, l. 139.

[191] Nii eespool (vt. lk. 116) kui ka edaspidi talurahva rahutusi käsitlevais peatükkides on täpselt dateeritavate ja usaldatavate allikate põhjal näidatud, et teolise töönädal just XVIII sajandi lõpus pikenes viiepäevaselt kuuepäevasele, et talupoegade toit oli XVIII—XIX sajandi vahetusel väga vilets, õine rehepeks mõisas väga kurnav jne.

[192] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Põltsamaa kihelkonna Pajusi, Rutikvere, Adavere ja Kurista valdadest, 1926. a., l. 59.

[193] A. Mattisen, Ajalooline materjal Vändra kihelkonnast, 1925. a., l. 104.

[194] A. Piirak, Traditsioon Tori kihelkonnas, 1925. a., l. 103; A. Laurson, Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast, 1927. a., l. 153; P. Heidemann, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 61; G. Noppel, Võnnu kihelkonna Ahja, Rasina ja Vastse-Kuuste valdade ajalooline traditsioon, 1929. a., l. 70.

[195] C. H. J. Schlegel, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 305.

Sama raamatu teises kohas märgib Schlegel, et kell 8 anti päikese tõusust alates töötanud mõisateolistele «pool tundi hommikusöögiks. Siis tehakse jälle tööd 12-ni. Nüüd süüakse lõunat. Aga siitpeale päikeseloojakuni (sel korral oli see kell pool üheksa) hoiavad nad kogu aeg sirpi käes.» [196]

Liivimaa talupojad põllul söömas. Nurgajoonistus J. Chr. Brotze kogus leiduvalt Eesti- ja Liivimaa kaardilt.

Rasket mõisatööd tuli teolisel teha talust kaasapandud väga napi leivakotiga. «Nende toidu peab ta (s. t. taluperemees — *J. K.*) neile kaasa panema,» kirjutas Klee 1790-ndate aastate kogemuste põhjal. «Selleks on

[196] Sealsamas, lk. 134.

tavaliselt väga lihtne leib, väikene nõutäis hapupiima ja veidi soolakala — soolasilk või -siig.» [197] On väga võimalik, et juba sel ajal laulsid teolised hiljem Põltsamaal üleskirjutatud laulukest, milles «ori kaebab», et tal on:

Kiisad kotis, pudru karbis,
tükk oli turvast turja peal.[198]

Rahvamälestused teolisele kaasapandud toidust räägivad, vaatamata oma lokaalsetele erinevustele, kõik sellest, et see oli väga kasin. Karksis olevat teolisele kaasa pandud vahelikuleiba, silku, tangu- ja kapsaputru, mujal, Palamuse kihelkonnas aga pudru asemel vaid länikutäis keevas vees hautatud noori kapsavõsusid.[199] Keila kihelkonnas anti teomehele kaasa 6-toobine, teotüdrukule aga 5-toobine lähker hapupiima, millesse oli segatud jahu või tangu. Nädala lõpus oli aga sellele alati tulnud vett lisada.[200] Ka Puhjas oli kaasaantud hapupiim nädala lõpuks otsa saanud ja siis tulnud lisada «mustalehma piima», s. t. vett.[201]

Kui kõik inimesed talust mõisa teole aeti või kui tööle läksid vabadikunaised, kel polnud lapsi kuhugi jätta, siis võeti ka rinnalapsed mõisa põllule kaasa. Rahvamälestused annavad sellest samuti väga kujukaid pilte. «Sulaste naised, nn. vabad naised, käisid teol, üks laps jooksis taga, teine oli süles.» [202] Järva-Jaanist on andmeid, et kui lõikuseajal kogu talupere mõisas oli, võeti ka väikesed lapsed põllule kaasa.[203] Urvastes olevat üks krahvipreili leidnud põllu äärest põõsapuhmast «rinnalapse, kelle ema vihma eest sinna peitnud».[204] Samast kihelkonnast räägib rahvamälestus: «Töö olnud hirmus raske. Alati rõõmustanud naised, kui vihm tööd takistanud, saanud siis lapsi imetada.» [205] «Lapsed karjunud põllu ääres kraavides nälja, külma ja päikese kõrvetuse käes. Ema võis last imetada ainult kaks-kolm korda päevas. Palju lapsi suri.» [206] Kõik see näitab, et rahvapärasel väljendusel «hälli heinamaale viimisest» oli võib-olla õigegi sünge ajalugu ja tagapõhi.

1803. või 1804. aastal nägi üks reisija Liivimaa kubermangu maanteel järgmist pilti. «Kaugel ilmub nähtavale pikk must joon ... me tuleme

---

[197] C. C. L. Klee, tsit. teos, lk. 26.
[198] R. Stockeby, Ajalooline traditsioon, kogutud Vana-Põltsamaa vallas, Uue-Põltsamaa vallas, Lustivere vallas ja Põltsamaa alevis (linnas), 1928. a., l. 64.
[199] H. Kõrge, Palamuse kihelkonna ajalooline traditsioon, 1928. a., l. 230—232.
[200] P. Heidemann, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 87.
[201] A. Sepp, Ajalooline traditsioon Puhja kihelkonnast, 1928. a., l. 53.
[202] H. Ottenson, Vigala klk., 1924. a., l. 93.
[203] L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Järva-Jaani kihelkonnast, 1930. a., l. 50.
[204] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast, 1927. a., l. 111.
[205] Sealsamas, l. 155.
[206] ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, ERA II 198, l. 428.

talle lähemale: need on 60 või 80 väikest koormatud vankrit, igaühe ette rakendatud väikene, kõhn hobusekene, kes tihedalt teineteise taga liikudes end vaevavad liivasel teel sügavates vankriroobastes. Pikkades mustades kuubedes mehed, mille järgi neis Eestimaa kubermangu talupojad ära tunneb, käivad väsinult ja vaikides kõrval; nad veavad oma mõisniku vara võib-olla 40 miili kaugusele mõisa. Need voorid sarnanevad matuserongidele, mida juhib ratsutav mõisa ülevaataja, sest sulastel, kes vaid vastumeelselt oma isandat teenivad, peab igal pool ülevaataja kaasas olema.» [207] Neid pikki mõisavoore tuli talupoegadel teha Balti kubermangude põhjatutel teedel, kus leidus porimülkaid, mille ees isegi tugevate ja hästi söönud hobustega sõitvad vene voorimehed risti ette lõid.[208] Talvel külmasid tee peale kaasavõetud aganaleib ja kapsad sõidu ajal ära ja neid sai süüa alles õhtul pärast kõrtsiahju juures ülessulatamist.[209] Peterburi voorist tulid näiteks Põltsamaa talupojad tagasi alles kahe-kolme nädala pärast. Mõnedki neist ei kannatanud külma ega nälga välja ja surid teel.[210]

Kõige raskemaks tööks oli teolistele öine rehepeks. «Karjane viis karjast tulles puhanud hobuse kodunt mõisa (vilja pahmama — *J. K.*) ja päeval tööl olnud hobusele anti puhkust. Päeval tööl olnud sulasel ja vaimul tuli töötada ka öö läbi.» [211] Öine rehepeks algas pärast päevatöö lõppu ja õige lühikest puhkeaega õhtul kell kümme, kaksteist või kell üks.[212] Enne seda sai mõnikord kaks tundi magada, «teine kord ei saanud sedagi».[213] Rehepeksu juures sundisid kupjad ja rehepapid kogu aeg tagant, sest «valge tulekuks pidanud rehi olema pekstud ja uus rehi üleval, sest siis alanud harilik päevatöö».[214]

Öine rehepeks oli nii kurnav, et inimesed nõrkesid ning kippusid püstijalu magama jääma.[215] Pärast rehepeksu lõppu ei suutnud unetusest vaevatud inimesed enne uuele tööle minemist süüagi. «Uni ja väsimus olnud nii suur, et kuidagi pole süüa saanud, piim läinud karpi valamisel ikka

---

[207] Fr. Bienemann, Aus vergangenen Tagen, Reval 1913, lk. 3.
[208] Fr. Bienemann, Altlivländische Erinnerungen, Reval 1911, lk. 24.
[209] A. Madiberg, Ajalooline traditsioon Põlva kihelkonnast, 1927. a., l. 97.
[210] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Põltsamaa kihelkonna Pajusi, Rutikvere, Adavere ja Kurista valdadest, 1926. a., l. 58.
[211] M. Reim, Ajaloolist traditsiooni Martna kihelkonnast Läänemaal, 1924. a., l. 47—48.
[212] A. Piirak, Traditsioon Tori kihelkonnas, 1925. a., l. 106; L. Ots, Aruanne Pilistvere kihelkonna Kabala ja Imavere valla kohta, 1926. a., l. 19; L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Järva-Jaani kihelkonnast, 1930. a., l. 50; L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Kadrina kihelkonnast, 1931. a., l. 106.
[213] L. Ots, Aruanne Pilistvere kihelkonna Kabala ja Imavere valla kohta, 1926. a., l. 19.
[214] L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Järva-Jaani kihelkonnast, 1930. a., l. 50.
[215] H. Kõrge, Palamuse kihelkonna ajalooline traditsioon, 1928. a., l. 208; R. Zimmermann, Suulist ajaloolist traditsiooni Risti kihelkonnast, 1932. a., l. 42.

maha, pole saanudki valada — joodud üle lähkri ääre.»[216] «Teomehed ja vaimud olnud tihti nii väsinud, et jäänud magama leivatükk suus,»[217] mäletati Kose kihelkonnas.

Vilja koristamist mõisapõldudel 1790-ndail aastail kirjeldab Klee järgmiselt. «Viljakoristuse ajaks peavad tavaliselt kõik välja tulema. Vilja ei niideta, vaid lõigatakse sirbiga, nii et suurte mõisate laialdastel viljapõldudel on näha peaaegu lõputut rida mehi ja naisi tööl. Aga rõõmsat meelt, mida mujal taeva hinnaliste andide kokkukorjamisel, hoolimata töö raskusest, kuulda on, pole ma vähemalt siin veel leidnud.»[218] Kui Klee kõrv ei suutnud panna tähele ühtki tunnistust mõisateoliste rõõmust viljakoristustööl, siis Schlegelil õnnestus kuulda põhjust, miks see rõõm puudus. 1807. aastal kuulis ta Eestimaal, kuidas ühel mõisapõllul kaks teotüdrukut vilja lõigates laulsid:

«Täna me lõikame
Aga ma olen juba väsinud
Seal seisab kubjas kepiga,
et meid tööle sundida,
kui me ei liiguta enam käsi.»[219]

Võõra jaoks tehtava töö muutis eriti vihatuks julm ja mõnitav peks mõisasundijate poolt, mis seda saatis.

Rahvamälestustes on säilinud huvitavad andmed selle kohta, mille eest kupjad mõisas teolisi peksid. Kes teomeestest hommikul viimasena üles tõusis ja tööle ilmus, sai keppi.[220] Kui kündmise juures kivi äärest maa terveks jäi või sõnnikuveol vankrile liiga väike koorem oli peale pandud, sai peksa.[221] Lambaniitmise ajal mõisas sai iga lamba nahka tehtud täkke eest ühe hoobi, rehepeksu ajal aga iga tera eest, mille kubjas või rehepapp peale peksmist teolise ees olnud viljavihust üles leidis.[222] Teoline sai kupjalt peksa, kui ta töö ajal vähe seisatas ja selga sirutas või ümber vaatas.[223] Raikkülas Harjumaal olevat kubjas väljale tulles teo-

---

[216] B. Tomasson, Ambla kihelkonnast kogutud ajaloolise traditsiooni aruanne, 1930. a., l. 58.

[217] L. Otsa, Ajalooline traditsioon Kose kihelkonnast, 1931. a., l. 36.

[218] C. C. L. Klee, tsit. teos, lk. 26—27.

[219] C. H. J. Schlegel, Ausflug nach Ehstland im Junius 1807, Meiningen 1830, lk. 113—114.

[220] A. Piirak, Traditsioon Tori kihelkonnas, 1925. a., l. 111.

[221] L. Ots, Aruanne Pilistvere kihelkonna Kabala ja Imavere valla kohta, 1926. a., l. 14; L. Otsa, Ajalooline traditsioon Lüganuse kihelkonnast 1931. a., l. 43; H. Peterson, Karksi khk. ja Halliste khk-st (Abja ja Penuja v-d.), 1925. a., l. 32.

[222] P. Heidemann, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 66.

[223] A. Sepp, Vastseliina kihelkond — Vastseliina ja Misso vallad, 1927. a., l. 46; E. Blumfeldt, Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V. Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a., l. 97; T. Bollmann, Ajalooline traditsioon Suure-

meestelt küsinud, kes mööda läks. Teomehed, kes talle vastasid, peksis ta läbi, põhjendades seda, et nad vahtivat möödaminejaid ega tee tööd.[224] Kui teomeest tabati mõisa põllult või heinamaalt oma tööloomale toitu varastamas, siis sai ta peksa. «Kui aga hobune kehv olnud ja tööd teha pole jõudnud, pekstud ka, öeldes: «Sa laisk koer ei viitsi varastada».»[225]

Küllaltki sagedased olid juhtumid, mil mõisateolised kupja julmade löökide tagajärjel mitte ainult ei haigestunud, vaid ka surid, kuigi seda on mõisnike kohtuis igati varjata püütud, otsides igasuguseid «süütuid» ja «loomulikke» surmapõhjusi.

22. novembril 1802 ei tulnud Viimsi mõisa viinaköögis töötaval talupojal Kepsa Karlil juba kolmas vaat viina hästi välja. Mõisavalitseja C. H. Schramm, kes Karli tööle tulles oli teda ähvardanud, et Karlil on tema juures «üks sink soolas», laskis teda siis mõisa vahimehe poolt kahe vitsakimbuga peksta. 19. jaanuaril Karl suri, olles enne seda naisele kurtnud, et ta sureb mõisas saadud peksu tagajärjel.[226] 18. märtsil 1808 sõitis Allika talu sulane Hans, hoolimata sellest, et ta end väga haigena tundis, siiski Maardu mõisa tööle. Et ta end tee peal ühes rehetoas soojendamas oli käinud, jäi ta tööle veidi hiljaks. Niipea kui mõisavalitseja Kuhlberg teda nägi, laskis ta, pööramata tähelepanu teomehe vabandustele, kupjal Hansu pikali tõmmata ja talle 14 või 15 hoopi anda. Sel päeval püüdis Hans veel tööd teha, kuid järgmisel hommikul tundis end nii halvasti, et sõitis koju. Kodus kanti ta reelt voodisse, kus ta lamas ja köhis kuni pühapäeva pärastlõunani, mil ta suri.[227] 1808. aasta aprillis suri Nabala mõisa talupoiss Kaasiku Mardi Jüri umbes nädal aega pärast mõisas saadud karistust.[228] 10. veebruaril 1810 läks Kurtna mõisa pops Karl oma taluperemehe eest mõisa tööle. Heinaveo ajal jäi end halvasti tundev Karl ree peale magama. Kui mõisavalitseja Zahn koos kupjaga ta üles leidis, peksid nad Karli, hoolimata selle palvetest ja seletustest, et ta ei tunne end tervena, keppidega läbi. Pärast seda jäi Karl õige raskesti haigeks ja ööl vastu 20. veebruari suri. Laiba ülevaatusel leiti, et kogu ta «selg, kintsud ja reied olid tumepunased ja seljal olid kaks väikest vereplekki».[229]

Jaani kihelkonna põhjapoolsest osast, 1926. a., l. 63; A. Piirak, Traditsioon Tori kihelkonnas, 1925. a., l. 111; L. Andersson, Ajalooline traditsioon Rannu kihelkonnast, 1928. a., l. 119.

[224] E. Tensmann, Rahvatraditsioon Rapla kihelkonnast, 1930. a., l. 75.

[225] Sealsamas, l. 76—77.

[226] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1843, l. 2—5.

[227] Sealsamas, s.-ü. 1844, l. 2—5.

[228] Sealsamas, s.-ü. 1845, l. 3—4.

[229] Sealsamas, s.-ü. 1846, l. 3, 9—11.

§ 5. KUIDAS TALURAHVAS NÄLJA JA HAIGUSTE ALL KANNATAS

XIX sajandi alguses Liivi- ja Eestimaa kohta topograafilisi andmeid kogunud S. Dobermani ja O. Huhni (vt. lk. 52) huvitasid muude küsimuste kõrval ka andmed talupoegade majandusliku olukorra kohta. S. Dobermani poolt kogutud andmeist selgub, et Eestimaa kubermangus peeti 26 protsendis mõisatest talupoegi jõukaiks (*wohlhabend*), 69 protsendis mõisatest olid nad keskmises olukorras (*mittelmässig*) ja 5 protsendis mõisatest hoopis vaesed (*arm* või *schlecht*). S. Dobermani enda ülestähendustest ilmneb, mida ta mõistis talupoegade keskmise olukorra all. Ta märgib korduvalt, et talupojad olid neid hiljuti tabanud loomataudi või halbade viljasaakide tagajärjel «ainult keskmises olukorras». Niisiis võime järeldada, et keskmises olukorras olid need talupojad, kes said hädapärast ots otsaga kokku ja suutsid veel mõisale teoorjust teha. Ja sellises või veel viletsamas olukorras, täiesti laostunud, olid S. Dobermani andmeil talupojad kolmveerandis Põhja-Eesti mõisatest.

Veelgi paljuütlevamad on aga samas küsimuses O. Huhni poolt Lõuna-Eesti kohta kogutud andmed. Temale kihelkondade kirikuõpetajate poolt saadetud vastused on sõnastatud väga mitmel viisil, kuid nende põhiline sisu on rõhuva enamuse kihelkondade kohta sama — igaks kevadeks lõpeb talupoegadel vili otsa ja nad peavad tagavaramagasinidest vilja laenuks otsima tulema. Tõstamaa kihelkonna kohta Pärnumaal on öeldud, et kui talupoegi tabab halb aasta, siis on nad sunnitud oma loomi müüma. Viljandimaal Tarvastus oli aga olukord selline, et isegi hoolimata viljamagasinist saadud laenust kannatasid talupojad igal kevadel nälja all. Võrumaalt teatati Räpina kihelkonna kohta, et seal pole ainult m õ n e a a s t a kevadel suurt nälga. Muhu saarel valitses igal kevadel suur viletsus. Veidi «optimistlikumaid» teateid sai Huhn ainult üksikute kihelkondade kohta. Pärnu-Jaagupi kihelkonnas ei «valitsenud rõhuv puudus, kuid ka mitte jõukus». Tori kihelkonnas «headel aastatel rõhuvat puudust ei olnud». Tartumaal oli Tormas väike osa talupoegi jõukas, Maarja-Magdaleena talupoegade olukord oli keskmine. Võrumaal olid Kanepi kihelkonnas talupojad pastori andmeil «ennem jõukad kui vaesed». Saaremaal oli Jaani kihelkonnas kevaditi ainult üks kolmandik talupoegadest näljas, Karja kihelkonnas leidus aga isegi rikkaid talupoegi.

Sajandivahetusel eesti talupoegade olukorraga tutvust teinud reisijate poolt esitatavates andmetes talupoja toidu kohta võib esineda muidugi palju asjatundmatut ja ka liialdatut, kuid mõningaid usaldatavaid andmeid leiab ka sealt. Kõik need autorid on ühel meelel, ja selles osas võib neid ka usaldada, et talupoja toidu n.-ö. põhiliseks elemendiks on leib. Peale leiva sõid talupojad Schlegeli poolt 1780. ja 1807. aastal, Klee poolt 1792. kuni 1807. ja Bulgarini poolt 1809. aastal tehtud tähelepane-

kute põhjal veel veega segatud hapupiima, soolasilku ja kuivatatud kala, naeri- ja kapsasuppi. Värsket piima ja liha söödi väga harva.[230]

C. H. J. Schlegelile jäi eluks ajaks meelde tema esimene tutvus eesti talupoja leivaga. Ükskord, kui ta 1780. aastal jalutas Tallinna lähedal mererannal, kutsus üks kalur ta enda juurde külla ja pani siis erakordse

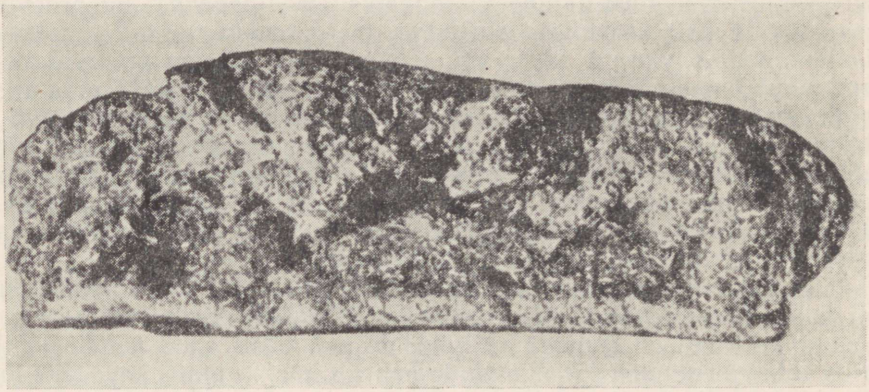

Aganaleib. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafiamuuseumi kogudest.

külalise auks lauale kõige paremat, mis tal leidus. «Seal seisis pikk kitsas laud, mis oli kaetud mõne võrguga, keskel puukauss hapupiimaga, vasakul pool praetud lestad (kala, mis siin väga sageli esineb), mida, kui neid süüa tahtis, pidi ennem õlgede küljest, millega nad ahjus praetud olid, lahti kiskuma; paremal soolatud lestad ja värske või. Ühel taldrikul oli puust alus kaht liiki leiva — kuiva ja niiskega[231] — viimast nimetasid nad koogiks. Ma võtsin või juurde esimest. Aga perenaine haaras mul käest kinni ja ulatas mulle kooki, sest sellele määrib maarahvas tavaliselt võid. Ka mina tegin seda ja tahtsin süüa. Aga see oli liiga halb! Ta ei tahtnud mul kurgust alla minna! See polnud ei leib, see polnud ka puder. Kujuta endale ette mustpruuni sõkaldega segatud pori, mida on

---

[230] C. H. J. Schlegel, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland. Meiningen 1819, lk. 247—248; C. C. L. Klee, Eines deutschen Hauslehrers Pilgerschaft durch Land und Leben (1792—1818), Reval 1913, lk. 27; Воспоминания Фаддея Булгарина — Отрывки из виденного, слышанного и испытанного в жизни, III kd., Санктпетербург 1847, lk. 68—69.

[231] Nähtavasti torkas Schlegelile silma, et aganaleib oli äärmiselt kuiv, paremast jahust tehtud leib või sai aga pehmem.

veidi päikese käes kuivatatud, siis on sul tõele võrdlemisi lähedane ettekujutus nende vaeste inimeste k o o g i s t. Et mitte kedagi haavata, pööra-sin ma end ümber, tõmbasin taskuräti taskust ja peitsin ta salaja selle sisse.» [232] Klee kirjutas, et eesti talupoja leib oli «enamasti nii must ja kuiv, et ta näis olevat sobivam ennem põletamiseks, kui söömiseks . . .» [233]

Rahvamälestustes on säilinud kujukad andmed selle kohta, kuidas sellist aganaleiba tehti. «Rukki pead pandi vastamisi ja peksti «pintadega» . . . Kõik, mis keskele jäi, võeti ja tehti leivaks. See oli «vaheline». Kui veskile mindi, võeti oma tüdruk kaasa, et haganaid hulka korjaks.» [234] Põltsamaal tuulati vahelikuleiva valmistamiseks määratud vilja kinnise väravaga, et tuul aganaid ära ei viiks. «Kui rukis kotis, löödi puuga vastu kotti — kui see krõpsus — lisati haganaid juure. Siis käsikivil peenemaks. Hiljem veskile jahvatada. Rabe leib. Et ahju panna, seoti kinni õlesidemega. Küpsed leivad kambri laka otsale. Söömisel murenes vahelik puruks ja tuul kandis aganad laiali. Kõneldi «alla tuule ei tohi süüa, ajab haganad silma», «lapsed, tasa tulega, soojad leivad laudil».» [235] Palamusel pandi leivaviljale «nii kaua haganaid juurde, kuni vastu seina visates pole krabisenud». [236] Ikaldusaastail ei jätkunud aga isegi aganaid ja siis lisati leivaviljale sarapuu-urbi, tammetõrusid, sammalt, kanarbikku, jahelehti ja sõnajalgu. [237] «Sõnajala leib haisenud hirmsasti ja hakanud kurku kinni— veristanud koguni suulage — nemad, lapsed, nutnud alati leiba süües.» [238] Kuid ega tavalist aganaleibagi mõnus süüa olnud. «Peale selle oli aganane leib must ja okkaline nagu turvas. Aganad olid sees püsti.» [239] Aga hoolimata kõigest hoiti sedagi leiba kokku, suhtuti sellesse raske töö ja vaevaga saadud toidusse suure austusega. Leiba lõikas ja jagas ainult taluperemees ise. [240] Kui leivapalukene juhtus kogemata maha kukkuma, anti talle ülestõstmisel suud.

Leivale riputati mõnikord söömise juures peale soola. [241] «Või asemel

---

[232] C. H. J. S c h l e g e l, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 127—128.

[233] C. C. L. K l e e, tsit. teos, lk. 27.

[234] H. O t t e n s o n, Vigala khk., 1924. a., l. 127.

[235] R. S t o c k e b y, Ajalooline traditsioon, kogutud Vana-Põltsamaa vallas, Uue-Põltsamaa vallas, Lustivere vallas ja Põltsamaa alevis (linnas), 1928. a., l. 63.

[236] H. K õ r g e, Palamuse kihelkonna ajalooline traditsioon, 1928. a., l. 229.

[237] A. S o o m, Kärla kihelkonna ajalooline traditsioon, 1930. a., l. 29, 38; A. M a d i b e r g, Ajalooline traditsioon Põlva kihelkonnast . . . . 1927. a., l. 73; E. B l u m f e l d t, Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V. Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a., l. 94—95.

[238] E. B l u m f e l d t, ülalmärgitud töö, l. 94.

[239] P. H e i d e m a n n, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 86.

[240] A. S e p p, Ajalooline traditsioon Puhja kihelkonnast, 1928. a., l. 53.

[241] H. K õ r g e, Palamuse kihelkonna ajalooline traditsioon, 1928. a., l. 230.

määriti leiva peale võiga segatud või paljast kartuliputru. Õhtuti söödi suppi — üks õhtu tangu-, teine õhtu jahusuppi. Supp keedeti lihata. Vaesemad inimesed keetnud suppi ka kapsalehtedest.»[242] «Jutustaja vanaisa jutu järele 1800. a. ümber olnud toiduks agana leib ja silgu soolvesi, selle kõrvale võetud veega ja rukkijahuga segatud hapendatud piima.»[243]

Teomehe pere lõunalauas. E. Allsalu maal, 1958.

Kevaditi otsiti aga abi metsa alt ja tehti nõgese, hapuoblika, naadi ja ohakasuppi.[244] Juba 1761. aastal kirjutas doktor Körber, et Liivimaa talupojad söövad kevaditi «meeleldi» ohakaid, puju ja muid metsikult kasva-

---

[242] P. Heidemann, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 87.

[243] H. Kõrge, Palamuse kihelkonna ajalooline traditsioon, 1928. a., l. 227.

[244] R. Stockeby, Ajalooline traditsioon, kogutud Vana-Põltsamaa vallas, Uue-Põltsamaa vallas, Lustivere vallas ja Põltsamaa alevis (linnas), 1928. a., l. 63; A. Sepp, Vastseliina kihelkond..., 1927. a., l. 34.

vaid taimi.[245] 1807. aasta juunis astus Schlegel ühe talupoja juurde sisse, kui see parajasti suppi keetis. «Ma küsisin, mis seal sees on ... See on supp kõrvenõgestest ja hapuoblikatest. Kas oli veidi tangu või rasva juurde lisatud, seda ma ei tea. See oli, nagu mu saatja mulle ütles, üks jõukas perekond. Neil oli 2 lehma, 2 härga, 2 hobust ja 4 lammast, kes aga võrdlemisi väikesed olid.»[246]

Peab ütlema, et XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses oli eesti talupoegadel piir tavalise leivapuuduse ja näljahäda vahel võrdlemisi ebamäärane. Kõik olenes põhiliselt sellest, mis kuul vili lõppes. Kui lume sulamiseni (mil metsa alt toidulisa võis leida) ja järgmise viljasaagini liiga palju aega jäi, siis puhkes näljahäda ja küladesse ilmusid haigused, viletsus ja surm. Selle illustreerimiseks ja iseloomustamiseks peatume Eestis 1808. aastal kujunenud olukorra juures, kuna sellest aastast pärinevad andmed valgustavad välgusähvatusena olukorda eesti külas tervete aastakümnete jooksul XVIII ja XIX sajandi vahetusel.

Suitsutare leelõugas. M. Aitsami poolt 1937. a. Kose-Uuemõisas Karla külas asunud Päärna talus (Kõlli talu kõrval) tehtud foto.

[245] Peter Friedrich Körber — der Arzeney-Gelahrtheit Doctor, Versuch die gewöhnlichsten Krankheiten bey dem gemeinen Mann und besonders denen Liefländischen Bauern auf eine leichte und wohlfeile Art zu heilen, Revall 1761, lk. 10.

[246] C. H. J. Schlegel, Ausflug nach Ehstland im Junius 1807, Meiningen 1830, lk. 297.

Juba 1807.—1808. aasta talvel hakkasid talupoegadel leivatagavarad otsa saama. Idavere vallas sai paljudel talupoegadel leib otsa juba enne jõulu, jaanuarikuu jooksul lõppesid leivatagavarad aga terves vallas. Samuti juba jaanuaris lõppes talupoegadel leib Vatkul, Püssis ja Purtses, veebruari alguses Sõmerul ja Vastas. Sõtkel ja Pühajõel sai leib otsa jüripäevaks, Eredal oli jüripäeval leiba ainult neljas peres.[247]

Nälg ajas talupoegi, kes olid ära söönud kõik söödava ja leiva ostmiseks ära müünud kogu oma vara, meeleheitlikele tegudele. Vasta mõisas kärvasid veebruarikuus mõned härjad, mis oli sinna nuumale andnud Narva kaupmees Holm. Raiped viidi metsa ja lootes, et nad meelitavad ligi hunte, jäi nende juurde varitsema jahimees Nuka Nigulas. Ainult püssi tõrkumine hoidis ära õnnetuse, sest esimestena hiilisid korjuste juurde kaks näljast piinatud talupoega.[248] Ühel sama mõisa talupojal ja kolmel popsil õnnestus nende lõppenud härgade liha muretseda ja osa neist sõigi seda, kuna teised vastikusest liha alla neelata ei suutnud. Saanud lõppenud härgade liha «varastamisest» ja söömisest teada, käsutas mõisarentnik Norman «süüdlased» mõisa ja laskis anda viiele mehele igaühele 50 kepihoopi ja kolmele naisele, kellest kaks polnud küll üldse liha söönud ja olid püüdnud teisigi takistada, igaühele 20 vitsahoopi.[249]

Esimesi teateid külades valitsevast näljast võtsid mõisnikud vastu varjamatu vaenuga. Vatku mõisaproua Müller ei lasknud talupoegi üldse enda juurde, teatades, et enne jüripäeva keegi laenu ei saa. Kui kohtumees Hansu Jüri mõisas kurtis, et siis võib üks popsinaine nälga surra, laskis kindraliproua mõisavalitseja Martinsoni kaudu vastata «surgo, ma ei [ho]oli sest . . .» (nimetatud lausekatkend on muidu vene keeles kirjutatud uurimisprotokollis ära toodud eesti keeles).[250]

Tahes-tahtmata pidid mõisnikud kevade poole siiski hakkama mõtlema selle üle, kuidas ära hoida neile kasutoovate tööloomade väljasuremist. Väga harva andsid mõisad talupoegadele viljalaenu enne jüripäeva. Kuid neilgi kordadel osutus mõisnike vastutulelikkus lähemal vaatlusel sageli hoopis püüdeks halvakvaliteedilisest jahust lahti saada. Tammiku mõisa valitseja andis enne jüripäeva talupoegadele laenuks jahu, millesse oli segatud peeneksjahvatatud õlgi.[251] Pühajõel jagati enne jüripäeva talupoegadele halba jahu, nagu on märgitud uurimisprotokollis, kuna Purtses löödi halvaksläinud jahu klombid enne talupoegadele jagamist peeneks ja sellest valmistatud leib oli (seda näinud ja maitsenud Virumaa kreisikomissari Bileami sõnade järgi) «väga halb, must, vastiku lõhnaga ja seda

---

247 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 241—260.
248 ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16.
249 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 253—254.
250 Sealsamas, l. 257.
251 Sealsamas, l. 243.

ei saanud vähem näljane inimene üldse süüa».[252] Ka pärast jüripäeva jagati talupoegadele tavaliselt laenuks aganatega segatud jahu.[253] Vatku mõisas segati talupoegadele laenu andmiseks 3 vakka rukist 5 vaka aganatega (teistel andmetel algul 1 vakk rukist 2 vaka aganatega, hiljem 2 vakka rukist 4 vaka aganatega).[254] Tammiku ja Kulina mõisates oli talupoegadele laenuks antava vilja koosseis järgmine: 1/2 rukist, 1/4 otra ja 1/4 aganaid; talupojad pidid aga lubama, et nad maksavad tagasi puhta viljaga, vastasel korral ähvardati neilt loomad ja hein ära võtta. Rääkides sellest märgib kreisikomissar Bileam, et «sellist moodust kasutatakse ka paljudes teistes kohtades».[255]

Viljalaenu suuruse määramisel praktiseeriti järgmist; nähtavasti juba ammu mõisates väljakujunenud, moodust. Mitte nälgivate suude, vaid talu poolt mõisale tehtavate teopäevade arv määras laenu suuruse — iga talu sai mõisast laenu «nii mitu vakka kuus, kui mitu päeva nädalas see pere tegi mõisale tööd...» (neljapäevatalu 4 vakka kuus jne.).[256] Muide, paljud mõisad ei raatsinud sedagi normi talupoegadele välja jagada — 11 mõisast, millest meil on selles küsimuses konkreetsemad andmed, 6 mõisas jagati talupoegadele laenuvilja alla selle normi.[257] Siinjuures tuleb aga arvestada, et ka «normikohasest» viljalaenust ei jätkunud talupoegadele. Voka mõisa talupojad rääkisid uurimiskomisjoni liikmeile, et neile kahe nädala peale antud vilja tarvitavad nad ära 1 1/2 nädalaga ja iga kord enne uut laenu kannatavad pool nädalat nälga.[258] Pühajõe mõisa talupojad kurtsid, et neile «seaduslikul hulgal» antavast viljalaenust suuremaarvulistele «ja muud toitu mitte omavaile perekondadele ei jätkunud, mistõttu nad viimased päevad enne uue leiva saamist pidid puudust kannatama».[259] Ereda mõisa talupojad elasid alati enne järjekordse laenu saamist pool nädalat hapuoblikatest.[260] Samasugune olukord valitses ka Sompa ja

---

[252] Sealsamas, l. 250 ja f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16—17. Miks kreisikomissar Bileam (või Biliam) ja eriline uurimiskomisjon 1808. aastal Virumaa talupoegade olukorra kohta võrdlemisi tõelevastavaid andmeid kogusid, selle juures peatume VIII peatüki I paragrahvis.

[253] Konkreetsed andmed on selles küsimuses 7 mõisa kohta, kusjuures 3 mõisa kohta on väidetud, et seal jagatavat talupoegadele puhast jahu. (ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 241, 249—250, 257; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 15 ja 18). Neiski väidetes võib aga kahelda, kuna, nagu näeme edasi, see oli vastuolus mõisnike üldise praktikaga.

[254] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 15 ja f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 257 ja 259.

[255] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 18.

[256] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 241.

[257] Sealsamas, l. 241—243, 245—246, 249—250, 256—257; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 16.

[258] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 242.

[259] Sealsamas, l. 243.

[260] Sealsamas, l. 246.

Kiikla mõisates, millede kohta puuduvad andmed, kas seal jagati laenu «normi järgi» või mitte.[261] Laenust ei saanud jätkuda loomulikult ka neis mõisates, kus jagati «alla normi». Idavere vallas ei jätkunud suuremates peredes mõisast saadud vilja järgmise laenupäevani; Kaarli, Purtse, Vasta ja Vihula valdades aga kõigis taludes.[262]

1808. aasta kevadel põhjustas nälg mõningaid surmajuhtumeid ka taludes.

Kui teolised Ereda valla Krassi talust pühapäeva õhtul oma leivakottidega mõisa läksid, jäi sinna alles ainult kaks naela leiba. Selle lõikas noorperenaine esmaspäeva hommikul kaheksaks tükiks ja jagas tallu jäänud inimeste vahel. Teisipäeva õhtuni polnud neil midagi süüa, sest «majas polnud ei jahu ega ka midagi muud söödavat ja väljadel polnud veel midagi rohelist».[263] Teisipäeva õhtul õnnestus saada ühelt sugulaselt kaks toopi otri, millest keedetud suppi söödi koos tagasipöördunud teolistega õhtul ja järgmisel hommikul — kokku istus lauas 10 inimest. Kolmapäeva hommikust kuni reedeni, mil mõisast sai uut laenu, polnud talus midagi süüa. Kolmapäeva ennelõunal lahkus talust pime vanaperenaine, et minna sugulaste poole. Tee peal astus ta koos teda juhtiva 9-aastase tüdrukukesega Kiikla küla kõrtsi, kus said kõrtsinaiselt tükikese leiba, mida vanaperenaine «hakkas ahnelt sööma, tänades seejuures liigutatult jumalat, et ta mitme päeva järele sai jälle tüki leiba».[264] Radoveli külla oma sugulaste juurde see vana naine aga ei jõudnudki, sest tee peal ta suri.[265]

«Üldiselt näib, et see vähene viljalaen, mis talupojad mõisatelt saavad, on arvestatud ainult mõisa saadetavate teoliste jaoks,» kirjutas kreisikomissar Bileam 1808. aasta aprillis.[266] Neil aastail oli aga kahtlemata kõige raskem popside olukord, kelle säilitamisest mõis polnud majanduslikult huvitatud ja kes pääsu otsisid kerjamisest.

Mõisnikud pidasid rangelt kinni põhimõttest, et laenu antakse ainult neile talupoegadele, kes harivad põldu ja kellest võib seega loota, et nad laenu tagasi maksavad.[267] Popsidele, kes läksid mõisast laenu küsima, öeldi lihtsalt ära.[268] Vasta mõisas anti popsidele laenu ainult siis, kui neil oli midagi pandiks anda.[269] Mitu Virumaa mõisnikku seletas 1808.

---

261 ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 18.
262 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 250, 255—256; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 15—16.
263 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 247.
264 Sealsamas.
265 Sealsamas, l. 246.
266 ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 19.
267 Rüütelkonna otsus 16.—17. aprillil 1808. a. (vt. lk. 526).
268 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 243, 246, 258; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 19.
269 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 253.

aasta kevadel valitsuseametnikele, et popsidele on antud maad (Kiikla mõisa omaniku rittmeister Breverni andmeil isegi «niipalju, kui nad tahavad»), targu maha vaikides, et popsinaistel puudusid võimalused selle ülesharimiseks.[270]

Palmse «näljakivid».

Tavaliselt anti popsidele vilja ainult siis, kui nad mõisale tööd tegid. Kui Palmse mõisas mingit muud mõistlikumat tööd leiba paluvaile talupoegadele ei leitud, siis lasti neil põllu pealt kive korjata, et ainult mitte muidu leiba anda.[271] Siinjuures tuleb arvestada, et popsinaistel, kellel niigi tuli pärisorjadena teha mõisale suvel 2 päeva nädalas,[272] oli küllaltki raske käia ka mõisas tööl veel viljalaenu eest. 1808. aasta suvel Virumaal olukorda uurinud komisjon märkis oma protokollis: «Popsid ja popsinaised saavad vilja laenuks, kui nad seda nõuavad, 1 vakk 12 päeva töö eest; kuid kuna mõnedel popsinaistel on palju lapsi ja nad elavad kaugel mõisast ja seetõttu ei saa nad oma lapsi ei kaasa

---

[270] Sealsamas, l. 245 ja 256.

[271] ENSV Tead. Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, ERA II 153, 737 (30) Haljala; L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Kadrina kihelkonnast, 1931. a., l. 82.

[272] Eestimaa Tallorahwa Seadus, moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees, § 46.

võtta ega ka üksi koju maha jätta, siis mõned neist ei suuda tööga nii palju teenida, kui palju oleks vaja enda ja oma laste toitmiseks, ja kannatavad suure leivapuuduse all.»[273] Kui popsinaised said mõisa tulla koos lastega, kes juba suutsid mingit tööd teha, andis mõis emale toobi ja igale tööd teinud lapsele pool toopi aganatega segatud jahu päevas.[274]

Vatku popsinaisel Mardi Maiel, kel oli kolm väikest last, sai juba talvel leib otsa ja enne kui lumi ära läks, lõppesid otsa ka naerid. Pärast seda katsus ta, nagu ta ise rääkis, «süüa kõike, mis ainult kätte sattus, isegi tuhka, ja kui nad said mõne väikese tüki leiba või veidi jahu, siis ta andis selle kõik oma lastele, kes ei tahtnud süüa seda, mida ta ise sõi».[275] Kevadel kästi tal koos nelja teise popsinaisega kaevata mõisa juurviljaaias. Siinjuures kurtsid nad nende tööd ülevaatavale aiandusõpilasele, et nad näljast nõrgana ei suuda hästi töötada. Aiandusõpilane läks mõisa ja varsti kutsuti nad valitseja juurde, kellelt nad pidavat leiba saama. Vaevalt olid aga popsinaised valitseja Martinsoni tuppa astunud, kuid see seinalt piitsa haaras ja nad selle löökidega toast välja kihutas, karjudes: «Säh — siin on teile leib!»[276]

Haljava mõisa Mardi popsipere sai mõisast iga nädal veidi jahu laste toitmiseks, kuid vanemad ise olid sageli päevade viisi söömata. Jüripäeva paiku läks perenaine Kai, hoolimata sellest, et ta juba mitu nädalat oli raskesti haige ja ta jalad olid paistes, paljaste jalgadega külma soovette, et korjata toiduks jõhvikaid. Varsti kukkus ta sinna maha ega suutnud enam üles tõusta, ja kui mees oli ta koju vedanud, suri mõne päeva pärast.[277]

Ereda valla külakarjase Oru Nigulase kodus valitses 1808. aasta kevadel ükskord samuti esmaspäevast neljapäevani täielik nälg. Reede õhtul, tulles külast koju, Nigulas suri.[278]

Sama mõisa popsil Jaani Mardil ja ta naisel «polnud kolmel päeval ei leiba ega mingit muud toitu ja nad ei söönud midagi. Et vähegi südant kinnitada, segasid nad soola vee sisse, jõid seda ja hoidsid soola suus». Neljapäeva õhtul saatis Mardi poeg vanematele veidi «oasuppi, mis ta oli teinud külvist ülejäänud ubadest, sest ka tal endal polnud ei leiba ega muud toitu». Lõpuks läks 70-aastane Jaani Mart koos naisega teele, et palgata end Jõhvi kirikumõisas karjaseks. Tee peal hakkas Mart kaebama valude üle peas ja südames, istus äkki maha ja suri.[279]

---

[273] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 242.
[274] Sealsamas, l. 244.
[275] Sealsamas, l. 258.
[276] Sealsamas, l. 258—259.
[277] Sealsamas, l. 244—245.
[278] Sealsamas, l. 249.
[279] Sealsamas, l. 248—249.

Purtse mõisa Kõrkküla külas elav popsitüdruk Mai jutustas oma ema surma kohta. «Kuigi ema ketras ja kudus mõisale ja sai selle eest jahu, ei suutnud ta siiski niipalju teenida, kui palju oli vaja enda ja laste ülalpidamiseks.» 4. aprillil sõid nad ära viimased kolm naerist. Lihavõtte pühade ajal ja järgneval kolmapäeval (5.—8. aprillini) polnud kodus midagi süüa. Lapsed said teistelt külaelanikelt esimesel pühal veidi jahu ja leiba, kolmandal pühal veidi suppi ja neljapäeval veidi rohusuppi, ema aga oli söömata. Neljapäeval läks ema mõisa ja sai sealt kuus toopi jahu.

Suitsutare. Tundmatu kunstniku joonistus 1813. aastast.

Tagasiteel astus ta sisse ühe popsinaise Mari juurde, et ööbida, sõi enne magama minemist veidi vähem kui taldrikutäie putru ja suri samal ööl.[280]

Juba 1807. aastaks oli Koonu valla peremehe Juhani Jaani kahepäevatalu nii laostunud, et selle põllud tuli üles harida mõisa teolistega ja mehest, naisest, kolmest lapsest ning ühest kasulapsest koosnev pere langes popsipere olukorda. 1807. aasta mardipäevaks (10. novembriks) sai neil oma leib otsa ja nad hakkasid mõisast laenu saama vakk vilja (millest $^1/_3$ moodustasid aganad) nädalas. Jõulude ajal tegi mõis uue korralduse — edaspidi kuni põllutööde alguseni hakati neile andma vaid

[280] Sealsamas, l. 251—252.

pool vakka nädalas.[281] Kuigi naabrid neid «supi, kapsaste, soola ja ka leivaga»[282] aidata püüdsid, kannatas popsipere kibedat nälga. 6. ja 7. veebruaril polnud neil midagi süüa. Esmaspäeval, 8. veebruaril, said nad mõisast järjekordselt vilja, millest perenaine Madli käsikivil jahu jahvatas ja sellest putru tegi.[283] Kõik lapsed said iga päev süüa, kuid kasulaps Kadri «karjus kõik need päevad, tahtis ikka rohkem...»[284] ning suri reedel. Lapse surnukeha lahanud arst leidis, et ta oli «nii kõhnaks jäänud, et ainult kondid olid alles...» ja et ta kõht ning sooled olid täiesti tühjad.[285] Kui mõisa aidamees Hans sai kuulda, et Madli oli pastorile kurtnud, et laps suri nälja pärast, ütles ta talle: «Madli, sind mõistetakse süüdi, meie härra maksab 200 rubla ja mina 90 rubla ja siis on sinuga kõik läbi.»[286]

4. mai pärastlõunal 1808. aastal tulid Rakvere linnast kahe versta kaugusel asuvasse Rägavere-Aru kõrtsi kolm last, kes olid hoolimata külmast ilmast ainult särgikestes ja palja jalu. Nende isa Vinni mõisa pops Joa Abram oli Rakverre tööd otsima läinud ja lapsed olid teel isa juurde. Kõrtsis viibivad Rakvere käsitöölised andsid nälginud lastele saia, millest kõige väiksem laps, kolmeaastane Mai pani osa kõrvale järgmiseks hommikuks.[287] Kõige vanem lastest läks ees isa otsima ja järgmisel päeval tuli kõrtsi tagasi isa poolt saadetud leivakannikaga.[288] Õed olid aga juba hommikul kõrtsist lahkunud. Kõige väiksem neist, Mai, ei suutnud ära käia viimast kaht versta isa juurde ja tema surnukeha leiti mõne päeva pärast linna territooriumilt.[289]

Karitsa mõisa teomehe Tõnu Tooma peres sai leib otsa juba talvel ja kuna ta «teise talupoja juures teenis, siis oli lapse ema omaenda ja oma laste elu alleshoidmiseks sunnitud juba talvel oma riided ja loomad ära müüma ning elas pärast seda oma kolme lapsega kevadest saadik ainult vähese jahuga keedetud hapuoblikatest ja kannatasid viimased 14 päeva enne lapse surma nii suurt puudust, et elasid ainult keedetud hapuoblikatest, millele ta mõnikord jahu juurde lisas, kui ta seda saanud oli».[290] Ema oli meeleheitlikult otsinud laenuks või töö eest leiba kolmest külast, kuid saanud vaid mõnikord mõne toobi jahu.[291] Kui kolme-

---

281 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3057, l. 4, 20 ja 29.
282 Sealsamas, l. 5.
283 Sealsamas, l. 4.
284 Sealsamas, l. 20.
285 Sealsamas, l. 6.
286 Sealsamas, l. 4.
287 Sealsamas, s.-ü. 3127, l. 16—18, 25—26.
288 Sealsamas, l. 18.
289 Sealsamas, l. 2, 4, 10.
290 Sealsamas, s.-ü. 3040, l. 2.
291 Sealsamas, l. 4.

aastase Anne näljasurma asi kohtus arutusele tuli, ei saadud lapse isa üle kuulata, sest ta oli teadmata kuhu põgenenud.[292]

Võivere mõisa talupoja Tõnu Jaani käest oli mõis juba ammu ära võtnud ta isatalu ja teinud katset teda nekrutiks anda, millest ta aga, arvatavasti redusolemise teel, oli pääsenud.[293] Hiljem sai ta uuesti rendikoha, kuid juba 1808. aasta suvel selgus, et ta seda ei suuda pidada. Koos naise Kaiega tegid nad katset põgeneda, kuid Venevere mõisa alal püüti nad haagikohtuniku poolt kinni. Hiljem põgenes Jaan üksinda, kuid pöördus 1808. aasta talve alguses koju tagasi.[294] See talv kujunes popsi- ja sulaserahvale äärmiselt raskeks, juba detsembri alguses sai leib otsa.[295] 2. veebruari paiku käis Kai koos teiste popsinaistega mõisas leiba palumas, kuid sai vastuseks, et «härra ei saa praegu midagi anda, enne kui ta näeb, kuidas ta ise leivaga välja tuleb».[296] Jaanist oli saanud teise talupoja sulane. Tema katsed mõisa viinaköögi juures ja puudeveol lisateenistust leida jäid tulemusteta.[297] Kogu vallas «polnud ei tööd ega leiba».[298] Mõisast leiba paluma minna ta aga ei julgenud, mäletades veel hästi, et isegi siis, kui ta peremees oli, anti laenu harva ja alati koos hoopidega (kord oli mõisahärra talle käskinud anda kaks vakka vilja ja kakskümmend viis hoopi).[299] Ta naine Kai «jooksis nälja pärast ringi», nagu ta ise kohtu ees rääkis, «et toitu leida ja otsis ka võõrastes valdades oma tuttavate juurest tööd, aga ei leidnud seda».[300] Popsiperedes valitses selline nälg, et inimesed tapsid ja sõid kasse.[301] Mõis ei jaganud popsinaistele tööd, kuna linasaak oli äpardunud.[302] Suure puuduse tõttu müüs Kai osahaaval ära mõisast ketruseks saadud villa, et saada jahu lastele supi keetmiseks.[303] Kui mõisas sellest teada saadi, kutsuti Kai välja, anti talle peksa, aeti tal nagu kurjategijal pool pead paljaks ja teatati talle, et enne ta uut vilja laenuks ei saa, kui mõisa villa tagasi muretseb.[304] 4. veebruaril suri Jaani ja Kaie viieaastane tütar Ann, pärast seda kui ta 1. veebruaril oli söönud viimase tükikese leiba.[305] Kuu aega hiljem suri teine tütar, poolteiseaastane Ello leetritesse.[306] Aprilli algu-

---

292 Sealsamas, l. 1.
293 ENSV RAKA, f. 863, nim. 1, s.-ü. 4155[a], l. 15.
294 Sealsamas, l. 14.
295 Sealsamas, l. 25.
296 Sealsamas, l. 8.
297 Sealsamas, l. 8 ja 31.
298 Sealsamas, l. 31.
299 Sealsamas, l. 30, 39 ja 40.
300 Sealsamas, l. 26.
301 Sealsamas, l. 29.
302 Sealsamas, l. 8 ja 26.
303 Sealsamas, l. 27.
304 Sealsamas, l. 26 ja 36.
305 Sealsamas, l. 28.
306 Sealsamas, l. 28.

ses jõudis järg kaheksaaastase Leena kätte. Teisipäeval, 7. aprilli hommikul andis ema talle «jahuputru, kuid ta oksendas selle välja; kolmapäeval palus laps teda, et ta annaks talle tükikese leiba; ta jooksis pärast seda kogu külas ringi ja otsis leiba, aga ei saanud midagi. Kõik need kolm päeva sai laps ainult jahusuppi. Teisipäevast kuni neljapäeva lõunani ei söönud ta midagi, viimasel päeval püüdis ta talle piima anda, aga ta ei võtnud seda enam vastu ja hoidis hambaid koos, selle päeva lõuna paiku ta suri».[307]

Väga napid andmed on säilinud selle kohta, et 1809. aasta mai alguses surid nälga kaks talupoega ka Mohrenschildtile kuuluvas Perila mõisas. Asja uurinud arst leidis, et surnute «kehad olid väga ära kurnatud ja muidugi võis toidu nappus või täielik puudumine soodustada ja kiirendada nende surma».[308] Samuti koha peal käinud kuberner selgitas, et

1808. AASTA KEVADEL OLI

	kel oli veel alles nii vilja kui koduloomi	kel oli vili otsas, kuid oli veel koduloomi	kel polnud enam ei vilja ega koduloomi
taluperesid	57	3	1
popsiperesid	13	3	43

kohalike talupoegade andmeil ei olnud mõlemad surnud oma puudusest «mõisnikule teatanud nähtavasti hirmu pärast».[309]

Juba eespool toodud andmed kõnelevad kujukalt sellest, et nälg tabas kõige raskemini sulas- ja popsirahvast. Väga veenvalt kinnitavad seda ka kohaliku haagikohtuniku poolt Porkuni, Põdrangu ja Kulina mõisate alal elavate talupoegade ja popsirahva majandusliku olukorra kohta 1808. aasta kevadel kogutud andmed, mille põhjal võime koostada ülaltoodud tabeli.[310]

Eespool kirjeldatud traagilised episoodid talurahva elust ei tohiks jätta kahtlust, et nii vanad inimesed kui ka väetid lapsed hukkusid nälja tõttu. Ametlikult polnud aga kubermangus tegutsevate ametiasutuste

[307] Sealsamas, l. 25.
[308] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 325, l. 1.
[309] Sealsamas, l. 3.
[310] ENSV RAKA, f. 902, nim. 1, s.-ü. 195. Toimik on küll haagikohtuniku enda poolt dateerimata, kuid ilmselt on ta koostatud seoses kreisikomissar Bileami memoriaaliga (vt. viimase kohta lk. 525), kuna on kogutud andmeid Bileami poolt märgitud mõisate kohta. 1808. aastaga on ta dateeritud ka arhiivitöötajate poolt asukoha järgi fondi materjalide hulgas.

andmeil aastail 1808—1809 ühtki näljasurmajuhtumit — ikka suutsid arstid ja kohtunikud leida mõne «süütu» surmapõhjuse, nagu eelnev haigus, külmetus või jäeti surma põhjus lihtsalt lahtiseks. Samal ajal teadsid need kohtunikud ja arstid ise väga hästi, et inimesed surid nälga. 1808. aastal, kui Viru-Järva meeskohus langetas mitu kohtuotsust, mis talupoegade näljasurma täiesti eitasid või kahtluse alla panid, oli selle kohtu eesistujaks mõisnik Rosen. Kui ta kümme aastat hiljem hakkas kirjutama oma mälestusi, mis olid määratud õpetuseks tema lastele ja mis trükist ilmusid ning avalikkusele tuttavaks said alles 1877. aastal, siis kirjeldas ta 1808. aastat kui nälja-aastat ning tunnistas, et nälg põhjustas talupoegade hulgas palju surmajuhtumeid.[311]

Pärast seda, kui vastavad meeskohtud olid kubermanguvalitsuse korraldusel surmajuhtumeid uurinud, langetati väga iseloomulikud otsused. Koonu mõisa popsinaist Madlit, kelle laps oli surnud, karistati kirikliku noomitusega.[312] Vinni mõisa pops Joa Abram, kel oli samuti tütar nälja ja külma tõttu surnud, jäi ainult seetõttu karistusest ilma, et ta oli ära põgenenud ja kohtuvõimud teda kätte ei saanud.[313] Karitsa mõisa vabadikunaise Mari suhtes oli kohus «armulikum» ja jättis ta karistusest ilma, leides, et teda on lapse surmaga juba «küllalt nuheldud».[314] Võivere vallas oma kolm last surma läbi kaotanud popsidele Jaanile ja Kaiele anti aga kohtuotsusega kummalegi kirikutulbas 10 paari vitsu.[315] Pole seetõttu ime, et talupojad olid juba ammu arusaamisele jõudnud, et neid laste või sugulaste surmaga «küllalt on nuheldud» ja pole mõtet mõisnikele või võimudele asjast teatades endale uut karistust kaela tõmmata.

Ka Võivere popsid, kes lõppeks siiski kirikutulpa sattusid, olid esialgu mõelnud, et asjast pole mõtet kirikuõpetajale teatada, «sest neil polnud niikuinii õigust loota».[316] Hiljem, kui nad asjast valla kohtumehele siiski rääkisid, oli see Kaie ähvardanud: «Kui sa jutustad, et laps suri nälga, siis aetakse sind siit maalt hoopis minema.»[317] Virumaa kreisikomissar Bileam teatas, et Lüganuse kiriku juurde oli maetud üks nälga surnud laps, ilma et vanemad sellest «kirikuõpetajale midagi oleksid julgenud teatada, kuna nad kardavad rasket karistust».[318] Purtse mõisas peksis valitseja Eichelmann läbi ühe popsinaise, kuna ta kahtlustas, et see oli näljast rääkinud sealt hiljuti läbisõitnud senaator Zahharovile.[319]

---

311 E. v. Rosen, tsit. teos, lk. 181.
312 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3057, l. 49—50.
313 Sealsamas, s.-ü. 3127, l. 34.
314 Sealsamas, s.-ü. 3040, l. 5—6.
315 ENSV RAKA, f. 863, nim. 1, s.-ü. 4155[a], l. 50.
316 Sealsamas, l. 28.
317 Sealsamas, l. 28 ja 45.
318 ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 17.
319 Sealsamas. Vt. senaator Zahharovi kohta IX peatüki I paragrahvi.

Selline olukord oli valitsenud ka varem, nagu sellest kujukalt tunnistab üks Petri poolt kirjapandud ja XVIII sajandi lõpus asetleidnud sündmus. «Tuudi mõisas tõi üks talunaine kirikuõpetajale oma lapse matta. Laps oli tema kinnituse järgi nälga surnud, sest mõisahärra ei olnud tahtnud neile vilja laenuks anda. Vaimulik teatab sellest mõisahärrale. Viimane saab äärmiselt vihaseks ja laseb ema kohale tuua, kinni siduda ja tema silme ees viiskümmend vitsakimpu likku panna — soolvette, lisas jutustaja juurde — milledega teda järgmisel päeval pidi pekstama. Ta pandi luku taha, leidis aga öösel võimaluse enda köidikutest vabastamiseks ning poos enda üles. Aadlikud — kui palju teie poolt jalge alla tallatud alamate verd kisendab teie vastu taeva poole?»[320] küsib Petri.

Paljusid kaasaegseid viis ärevusse suremuse erakorraline suurenemine 1808. aastal.

19. aprillil 1808 teatas Virumaa kreisiarst dr. Mickwitz kubermanguvalitsusele, et ta on saanud andmeid, et Hulja, Väike-Maarja ja Jõhvi alal on suremus erakordselt tõusnud.[321] Rakvere pastor teatas samal kuul, et surmajuhtumite arv on erakordselt kasvanud ja ainuüksi viimase kahe ja poole kuu jooksul on surnud 105 inimest.[322] Erakordselt suurest suremusest teatas 29. aprillil 1808 ka Viru-Jaagupi pastor.[323] Haljala pastor Zabler kinnitas aprilli alguses sealt läbisõitnud senaator Zahharovile, et «surnuaed on täis värskeid haudu, surnute arv on sel aastal, võrreldes eelmise aasta sama ajaga, peaaegu kahekordistunud ja kuigi ta selle põhjust ei tea, kuid arvab, et küllap vist vähemalt pooles osas on surmajuhtumite arvu sellise suurenemise põhjuseks nälg».[324]

Veelgi selgemini väljendusid selles küsimuses mõned Liivimaa läti ala pastorid, kelle sissekanded kirikukroonikaisse kinnitavad, et 1808. aastal haaras nälg ka Liivimaa kubermangu. Siinjuures on kohane juhtida tähelepanu kirikukroonika kui allika n.-ö. poolsalajasele iseloomule. Kirikukroonikaisse sissekantud teated olid määratud tulevastele pastoritele. Kui mõni pastor kirjutas tema poolt koostatud kirikukroonikas talupoegade suurest näljast ja viletsusest, siis ei tähendanud see sugugi, et ta oleks sõrmegi liigutanud selle nälja leevendamiseks või ametivõimude tülitamiseks nimetatud hädadest teatamisega.

Burtnieki pastor J. H. Gulecke kirjutas kirikukroonikasse, et talurahvas oli juba 1807. aastal kannatanud loomatoidupuuduse all. Selle aasta viljasaak oli olnud väga vilets ja talupoegadele olevat hakatud

---

320 J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 364.
321 ENSV RAKA, f. 902, nim. 1, s.-ü. 980, l. 18.
322 Sealsamas, l. 18.
323 Sealsamas, l. 20.
324 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 46.

mõisatest laenu andma juba novembris.[325] «Detsembris suri ebaharilikult palju inimesi... 1808. aastal laienes suremine veelgi ja 1. maiks oli juba üks kümnendik minu kogudusest hauda varisenud. Puudus oli erakordselt suur ja väljakurnatud inimkeha ei suutnud ümbruskonnas levivaile haigustele vastu panna.»[326] 10. veebruaril 1809 kirjutas Blohmesmuiža kroonumõisa rentnik K. W. Schroeder Liivimaa kubernerile: «Teie ekstsellents teab väga hästi, millisesse viletsusse langes 1807. aasta ikalduse tõttu möödunud aastal kogu Liivimaa kubermang ja et selle ikalduse tagajärjel tekkinud näljahäda ja epideemiliste haiguste tõttu oli suremus talupoegade seas väga suur.»[327] Koknese pastor G. F. Lienig kirjutas oma kirikukroonikasse: «Aastad 1807—1808 olid Liivimaa ja Eestimaa jaoks väga kurvad 1807. aastal olnud peaaegu üldise viljaikalduse ja sellest paratamatult tekkinud elukalliduse tõttu. Vakk rukist maksis juba 1807. aasta sügisel 95 kuni 100 albertustaalrit, ka veel enam... Maal aga polnud üldse vilja raha eest saada. Suremus oli neil mõlemil aastail väga suur, osalt düsenteeria tõttu, mille sõjaväed 1807. aastal Preisist kaasa tõid, osalt närvihaiguste tõttu, mis siin 1808. a. levisid. Mõnedes kohtades, eriti Eestimaal, oli ka näljal seejuures oma osa.»[328]

Talupojad surid nii massiliselt, et igale surnule ei jõutud enam eraldi hauda kaevata. Kui silmas pidada, kui kohutavalt tõusis 1808. aastal suremus mujal Lõuna-Eestis (vt. lk. 176—178), siis võib küll uskuda rahvamälestustes säilinud teadet selle kohta, et Rõngu surnuaial maeti sel näljaaastal surnuid väga pikka kraavi.[329] Tarvastus ja Paistus oli surnud talupoegi maetud kahekümne kaupa ühte hauda.[330] Teated suure hulga surnud talupoegade matmisest ühte hauda ulatusid 1808. aasta mais ka Peterburi siseministeeriumi ja sealt anti korraldus, et selline praktika tuleb katku puhkemise ärahoidmiseks otsekohe lõpetada.[331]

1808. aasta näljahäda polnud aga sugugi ainukene XVIII ja XIX sajandi vahetusel. Sel eesti rahva elus väga raskel perioodil käis üks ikaldus ja näljahäda teise kannul.

1768. aastal põhjustas oraseöölase röövik (rukkiuss) viljaikalduse Eestimaa kubermangus ning osalt Tartu ja Pärnu kreisides.[332] Nissi pastor

---

[325] Lauma Sloka, Vidzemas draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti III), Rīgā 1925, lk. 226 ja 232.

[326] Sealsamas, lk. 232.

[327] ENSV RAKA, Liivimaa kuberneri kantselei fond (nr. 296), säilitamisühik pealkirjaga Дело о выдаче хлебной ссуды крестьянам мызы Блуменгоф — 1809 r., l. 1.

[328] Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti IV), Rīgā 1927, lk. 114—116.

[329] J. Reiman, Ajalooline traditsioon Rõngu kihelkonnast Tartumaalt, 1928. a., l. 64.

[330] E. Anton, Ajalooline traditsioon Tarvastu ja Paistu kihelk. ..., l. 65.

[331] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 119.

[332] [Fr. U. Albaum], Ueber die freye Ein- und Ausfuhre des Getraides in Betracht Estlands — Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhre des Getraides, Riga 1772, lk. 16.

Hippius, kes tundis huvi põllumajanduse vastu, räägib rukkiussi «kohutavast hävitustööst» Eestimaal 1785., 1787., 1789., 1792., 1793. ja 1797. aastal. «Veel kaheksa päeva tagasi nähakse põllul kõige ilusamat rohelist rukkiorast ja mõne päeva pärast pole seal enam midagi muud, kui paljas muld.»[333] Jõuetuna uute kahjurite vastu midagi ette võtma, kannatas rutiinne ja puudulik pärisorjuslik põllumajandus nende all raskesti.

XVIII sajandi lõpus Riias elanud K. P. M. Snell kirjutab, et «1782 kuni 86, kui niiske ilmastiku tõttu põllud ei andnud palju saaki, suri Liivi- ja Eestimaal palju taluinimesi nälga».[334]

1785. aasta talvel sai talupoegade rukis kauapüsinud lume tõttu nii Eesti- kui Liivimaal sedavõrd kannatada, et valitsus oli sunnitud kevadel kroonutalupoegi viljaga abistama.[335] 1786. aastal oli Burtnieki kirikukroonika andmeil «kõikjal nii suur leivapuudus, et väliselt hea saak seda vaid vähe leevendas».[336] 1787. aastal oli samadel andmetel suvi väga vihmane ja augustis Liivimaad tabanud öökülmade tõttu «jäi e n a m u s talusid ja ka o s a (minu sõrendus — *J. K.*) mõisaid isegi külviseemnest ilma».[337] 1787. aastal valitses A. W. Hupeli andmeil Liivimaal suur heinapuudus, millele järgmisel aastal lisandus raske viljaikaldus. Paljudes mõisates olid talupojad 1788. aasta sügisel sunnitud mõisalt talirukkiseemet laenuks paluma. Viljahinnad tõusid Liivimaal nii kõrgele, et 1787. ja 1788. aastal tõid välismaa laevad Riiga vilja müügiks.[338]

3. veebruaril 1789 teatas Eestimaa kuberner Wrangell valitsusele, et eelmisel, 1788. aastal oli viljasaak kubermangus halb ja «paljud mõisnikud ei saanud ülalpidamiseks vajalikku vilja ja ainult väikene arv neist võib väikese hulga müügiks kasutada». Kuid vilja tegelikult jätkuks, kirjutas kuberner edasi, kui suur osa mõisnikest ei oleks «sunnitud» kroonuga sõlmitud viinahankelepingute järgi seda vilja kasutama mitte oma talupoegade toitmiseks, vaid viinapõletuseks.[339] «Ja nüüd tulen ma meile kõige kurvema ja murerikkama aasta kirjelduse juurde,» kirjutas Tallinna linnaarst H. Bluhm, asudes rääkima 1788. aasta sündmustest. «Rukki hind tõusis kuni ennekuulmatu kõrguseni — 140 rublani, milleks tunduvalt kaasa aitasid piiramatud viinahanked. Talupoeg müüs oma vara ja loomad ja tuli karjakaupa linna kerjama. Mõni nädal leiti 6 kuni 7 surnut eeslinnas

---

[333] Thomas H i p p i u s, Wünsche und Vorschläge in Absicht auf Abschaffung der Brache und Einführung der Wechselwirtschaft, Reval 1798, lk. 64—65.

[334] K. P. M. S n e l l, tsit. teos, lk. 150.

[335] Lauma S l o k a, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti III), Rīgā 1925, lk. 209; ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1444, l. 3.

[336] Lauma S l o k a, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti III), Rīgā 1925, lk. 209.

[337] Sealsamas, lk. 209—210.

[338] A. W. H u p e l, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft ..., Riga 1789, lk. 142—145.

[339] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1937, l. 2.

vankreil lamamas... Lahkamisel leiti, et kehad olid täiesti kõhnunud ja kõhud ning soolikad tühjad. Sageli leiti kõhtudes nõndanimetatud leiba, mis nägi välja nagu turvas: hekslid mõnede üksikute õhukeste viljateradega...»[340] 1788. aasta aprillis kanti Liivimaa kubermangust valitsusele ette, et «talupoegadel hakkab ilmnema puudus leivast...» ja mõisnikel on raskusi kroonu viinahangete täitmisega.[341] 1787. aasta teisel poolel tuli Saaremaale Kihelkonna kirikusse tööle pastor, kes, erinevalt enamusest oma Liivi- ja Eestimaa kolleegidest, kiriku meetrikaraamatusse avameelselt üles märkis temale teatavaks saanud näljasurma juhtumid. Kihelkonna kirikuraamatusse on seetõttu märgitud, et 5. jaanuaril 1788 suri seal nälga (an Hunger) üks 52-aastane talumees, 9. veebruaril üks kolmeaastane laps, 24. veebruaril kaks poolteiseaastast tüdrukukest (ilmselt kaksikud); 1789. aasta 3. märtsil üks 40-aastane talunaine, 14. märtsil üks 40-aastane mees koos 5-aastase pojaga ja 29. juunil üks 3-aastane laps.[342] 14. augustil 1789 teatati Saaremaalt kindralkubernerile, et kroonumõisate ja -külade põllud «pakuvad väga kurba pilti...», kuna umbrohi, põud ja rahehood olid 344-st külast 193-s talupojad täiesti viljast ilma jätnud.[343]

1798. aastal kannatas Virumaal vili lakkamatute vihmade ja rukkiussi hävitustöö tagajärjel ja ka 1799. aastal ei olnud saak hea.[344] Eriti suurt kahju tegi aga Eestimaa ja Liivimaa kubermangude põllumajandusele seal 1798. aastal möllanud hobusetaud, mis osalt kahjustas ka teisi koduloomi ja mille tagajärjel mõisnike hulgas levinud kuulduste järgi hukkus ainuüksi Eestimaa kubermangus kaks või isegi neli tuhat hobust.[345] Liivimaal haaras hobusetaud Lõuna-Eesti ja Saaremaal Mustjala kihelkonna ning nõrgemalt Cesise maakonna. Et ära hoida hobusetaudi levimist lõuna poole, suleti eesti maakondadesse viivad maanteed sõjaväekordonitega, milleks kasutati seitset roodu sõdureid.[346]

1800. aasta kevadel andis nii Liivi- kui Eestimaal end jälle valusasti tunda viljapuudus.[347] Mõnedel andmetel puhkes Liivimaa kubermangus näljahäda juba 1798.—1799. aasta talvel.[348] 20. aprillil 1800 kirjutas Por-

---

[340] Hermann Bluhm — Doctor der Arzneygelahrtheit und Stadtphysicus in Reval, Versuch einer Beschreibung der hauptsächlichsten in Reval herschenden Krankheiten, Marburg 1790, lk. 48—49.

[341] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1832, l. 5.

[342] Kihelkonna kirikuraamat 1746.—1806. a., l. 273—274, 276—277.

[343] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 1937, l. 12.

[344] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 27; s.-ü. 781, l. 12.

[345] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 134a ja f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 21 ja 64.

[346] Läti NSV RKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 11, l. 12, 14, 18, 24 ja 27.

[347] Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti III), Rīgā 1925, lk. 222; ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 781, l. 26.

[348] Julius Eckardt, Memoiren eines Livländers I. Erzählungen meines Grossvaters, Leipzig 1883, lk. 82.

kuni mõisnik Magnus von Tiesenhausen oma päevikusse: «Puudus on aga ka väga suur, talupoegadel pole mitmes kohas enam ammugi leiba, viljakoristuseni on veel mitu kuud ja seetõttu võib puhkeda näljahäda.»[349] 1. mail leiti Erra lähedalt teelt surnud talupoeg, kes kohaliku arsti poolt erajutuajamisel väljendatud arvamise järgi oli nälga surnud.[350] Kevade saabumine aga hilines. 3. mail (praeguse kalendri järgi mai keskpaiku) oli tugev lumesadu ja mõisnik Tiesenhausen kirjutas oma päevikusse: «Selle tagajärjeks saab olema häda ja viletsus, kuna juba niigi rõhub talupoegi kõikjal suur leivapuudus.»[351] Mai lõpus tegi Eestimaa kubermangu valitsus korralduse, et mõisnikud peavad talupoegi viljalaenuga abistama.[352] Et mitte liiga palju oma kukrut avada, pöördusid mõisnikud abipalvega valitsuse poole, kes tuligi vastu ja võimaldas neil osta odava hinnaga 20 000 kotti jahu.[353]

1801. aasta juuni alguses olid ootamatud öökülmad, mille tagajärjel, nagu sellest kirjutatakse Audru kiriku kroonikas, parajasti «õitseaega jõudnud rukis sai kogu Eesti- ja Liivimaal külmast võetud isegi kõige parematel põldudel ... Selle tagajärjel tekkis imestamisväärne leivapuudus ... vaesus ... Ka kõik aiaviljad oli külm ära võtnud, ainult kartulid andsid hea saagi».[354] Jällegi pöördusid Eestimaa mõisnikud valitsuse poole, seekord palvega lubada neil osta Peterburist odava hinnaga 40 000 setverti jahu.[355] Oma kirjas valitsusele 31. oktoobrist 1801 kurtis Eestimaa kuberner Langell, et leivapuudus on eriti rõhuv selle tõttu, et juba enne 1801. aastat «kahe aasta jooksul olnud ikalduste tõttu vanad tagavarad ära kulutati ja uusi tagavarasid polnud võimalik soetada».[356] Tsaari korraldusega 26. detsembrist 1801 kästi Eestimaa mõisnikele Peterburi tagavaramagasinidest anda 40 000 setverti rukist ja rukkijahu.[357] Veel 1804. aasta suvel oli Eestimaa rüütelkond selle laenu eest valitsusele 1312 rubla ja 20 kopikat võlgu.[358]

1802. ja 1803. aastal oli Burtnieki kirikukroonika andmeil rukkisaak väga väike.[359] 1803. aasta suvel puhkes Tartumaal ja Cesise maakonnas

---

[349] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 781, l. 31.
[350] Sealsamas, l. 31—32.
[351] Sealsamas, l. 33.
[352] Sealsamas, l. 36.
[353] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 770.
[354] Audru kirikuraamat 1760.—1806. a., l. 146, Vrd. Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti III), Rīgā 1925, lk. 224 ja ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 4 A, l. 161.
[355] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 767.
[356] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, s.-ü. 4 A, l. 161.
[357] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 99, l. 1.
[358] Sealsamas, l. 70.
[359] Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti III), Rīgā 1925, lk. 224.

loomataud.[360] 1804. aastal kannatas rukis kevadkülmade ja suvel rahe tõttu.[361] 1806. aastal aga andis rukis tavalisest poole väiksema saagi ja heinasaagi rikkus vihm.[362] 1810. aastal valitsusele esitatud märgukirjas kurdab Eestimaa rüütelkond: «Üheksa aastat järjest on Eestimaal põllumeest tabanud kõige ebaõnnestunumad viljasaagid, mõnedes kohtades saadi vaevalt külviseeme tagasi . . .» [363]

Oma märgukirjades püüdsid mõisnikud kujutada asja muidugi nii, nagu oleksid viljaikaldused ja loomataudid tabanud ühtviisi kõiki põllumehi — nii mõisnikke kui talupoegi. Ja tõepoolest tabasid näiteks rahehood ja põuad ühtviisi nii talude kui ka mõisate põlde. Kuid varane lumi ja hilissügisesed vihmad ähvardasid juba rohkem talupoegi, kes oma heina- ja viljakoristusega just mõisa teoorjuse surve tõttu hiljaks jääma kippusid. Pealegi tabasid need loodusõnnetused talusid palju raskemini kui mõisaid. Kui vilja või heina ikaldumine tõi mõisale endaga kaasa teatud majanduslikke raskusi, siis kutsus ta taludes sageli esile nälja ja tööloomade lõppemist. Kui meenutame esimeses peatükis toodud andmeid, siis näeme, et kui külades valitses näljahäda, jätkasid mõisnikud vilja põletamist viinaks. Samuti nägime eespool, et ikaldused tabasid peamiselt talude põldusid. 10. juulil 1800 kirjutas Porkuni mõisnik Tiesenhausen oma päevikusse: «Leivapuudus talupoegade seas on äärmiselt suur, paljudes mõisates pole neil enam kõige vähematki järel, sellest hoolimata on minu naabrid, eriti härra von Nasacken ja härra von Bago väga heas tujus, ei tee üldse välja oma talupoegade viletsusest ja elavad kõige suuremas rahus ja rahulolus.» [364] 1798. aastal Eestimaa kubermangus puhkenud loomataud tabas eeskätt talupoegade tööst kurnatud hobuseid.[365] Porkuni mõisniku arvates oli see saatuse kõige kisendavam ülekohus, et tema mõisas haigestusid ka mõned mõisahobused. «Kuskil kogu kubermangus pole seda juhtunud, et ka tallihobused oleksid katku jäänud, ainult siin Porkunis juhtus seda . . .» [366] Hoolimata sellest, et talupoegade hobused katku surid, tulid mõisapõllud harida ja Porkuni mõisnik võis 6. juulil 1798 uhkusega oma päevikusse kirjutada: «Minu põllumajanduses on kõik korras ja vaatamata sellele, et nii palju hobuseid otsa sai, on põllud siiski täiesti haritud ja viljapõllud teist korda küntud . . .» [367]

Seega on kaasaegsed märkinud kolme suuremat ikaldust ja näljahäda XVIII ja XIX sajandi vahetusel — 1789., 1800. ja 1808. aastal (loomuli-

---

[360] ENSV RAKA, f. 957, nim. A 1, s.-ü. 174, l. 111.
[361] Lauma S l o k a, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti III), Rīgā 1925, lk. 225.
[362] Sealsamas, lk. 226.
[363] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A-I 49, l. 258.
[364] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 781, l. 42.
[365] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2545, l. 12.
[366] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 21.
[367] Sealsamas, l. 17.

kult võisid nad mõnes kohas alata veidi varem ja nende mõju ning tagajärjed võisid ulatuda ka järgnevatesse aastatesse). Kui vaadelda nüüd andmeid viljasaagi suuruse kohta Eestimaa kubermangus, siis näeme, et piisas sellest, kui saak veidigi äpardus (aastail 1787—1788 oli saak umbes 15%, aastail 1799—1800 umbes 10—20% ja 1807. aastal jällegi umbes 15% madalam eelmiste aastate tasemest), ja kohe tabas kubermangu talurahvast näljahäda. Ja nende näljahädadega käisid kaasas samasugused traagilised sündmused külades nagu 1808.—1809. aastal. Tõsi küll,

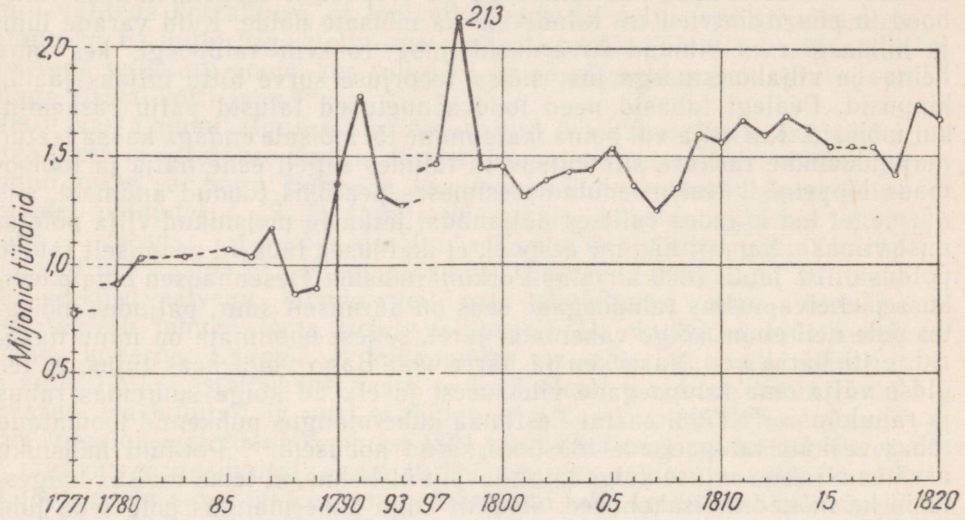

Teraviljasaak Eestimaa kubermangus kuberneride aruannete andmeil aastail 1771—1820.

arhiivis pole säilinud konkreetseid andmeid nende kohta. Isegi 1808. kuni 1809. aasta puhul kajastab enamus säilinud andmeist olukorda Virumaal. Käesoleva raamatu VIII peatüki 1. paragrahvis on juttu sellest, millistel erakordsetel asjaoludel need andmed võimude kätte sattusid ja miks kõige rohkem just Virumaa kohta. Tavaliselt talupojad mõisnikest ametnikele või pastoreile oma laste või sugulaste näljasurma üle kurtma ei tulnud ja mõisnikud ning pastorid ei tahtnudki sellest kuulda. Et need sündmused seetõttu dokumentides ei ole kajastunud, ei tähenda veel, et nad aset ei leidnud.

Meil on pealegi selle kohta olemas väga usaldusväärne allikas andmete näol külaelanike suremuse dünaamika kohta.[368] Nagu märgitud,

[368] Kihelkondade graafikuis esitatud demograafilised andmed koguti laborant H. Hein-

panid juba kaasaegsed tähele, et näljaga käis alati kaasas talurahva suremuse erakorraline kasv. Vastavais graafikuis toodud andmed elanikkonna sündimuse ja suremuse kohta räägivad väga veenvalt, et 1808. aastal tabas näljahäda mitte ainult Virumaad, vaid ka muid alasid nii Põhjakui ka Lõuna-Eestis, et rasked näljahädad tabasid eesti rahvast ka 1789. ja 1800. aastal.

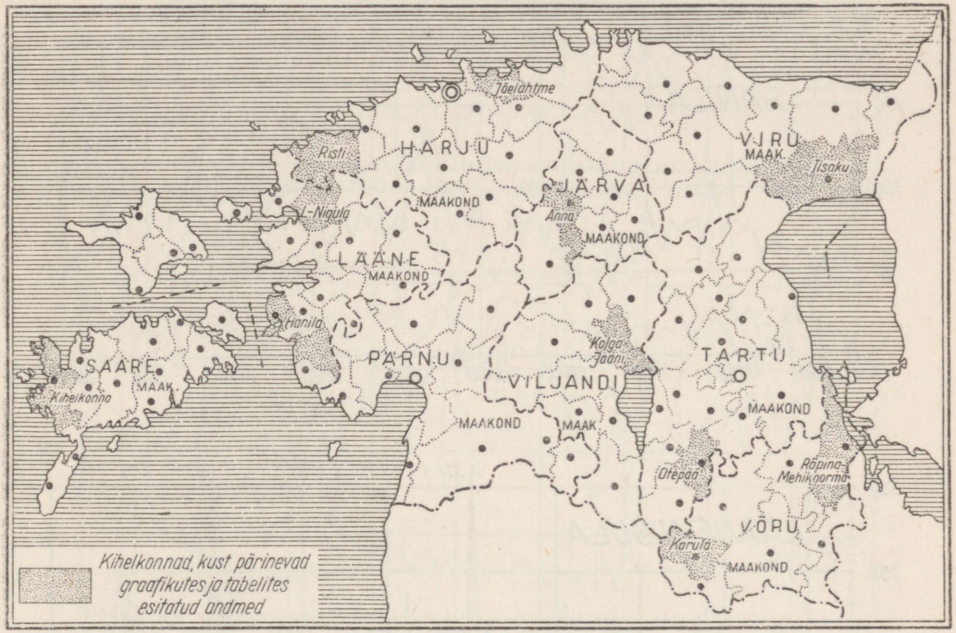

Ülevaade kihelkondadest, kust pärinevad graafikutes esinevad andmed.

Need graafikud räägivad ka sellest, et peale nälja tegid külades kohutavat laastamistööd veel epideemilised haigused, mille tekkimist ja levimist aga omakorda soodustasid nälg ja alatoitlus. Sellega seoses väärib tähelepanu asjaolu, mille juba 1864. aastal tegi kindlaks talupoegade sündimust ja suremust Tartu maakonnas (Rõngu, Rannu, Nõo ja Puhja kihelkondades) aastail 1834—1859 uurinud dr. B. Körber. Selgub, et talupoegade suremus ja epideemiliste haiguste laastamistöö oli alati kõige

laidi, ülekubermangulised andmed vanembibliograaf O. Ibiuse poolt, kelledele autor siinkohal sügavat tänu avaldab.

Neil juhtudel, kui allikates on märgitud suure suremuse põhjus, on see graafikutes märgitud järgmisi lühendeid kasutades: ? — teadmata põhjustel, d — düsenteeria, r-t — rinnatõbi, p — palavik, l — leetrid, r — rõuged, k-t — kõhutõbi, ku-t — kurgutõbi, s — sarlakid, l-k — läkaköha, pa — paistetus, k-p — kaelapaistetus, n-p — närvipalavik. Abiellumus on graafikuis tähistatud punktiiriga, sündimus pideva ja suremus katkendliku joonega.

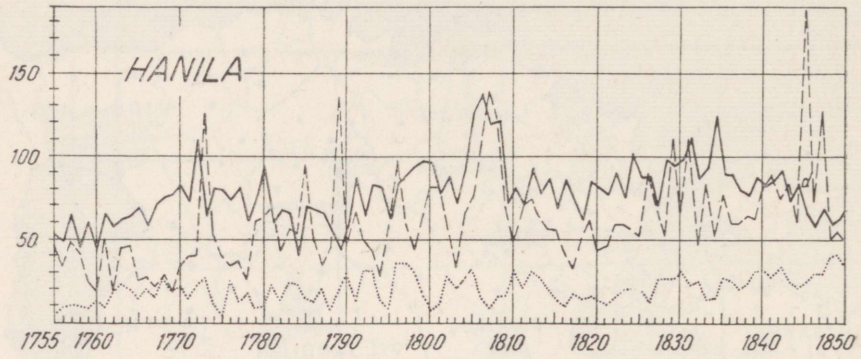

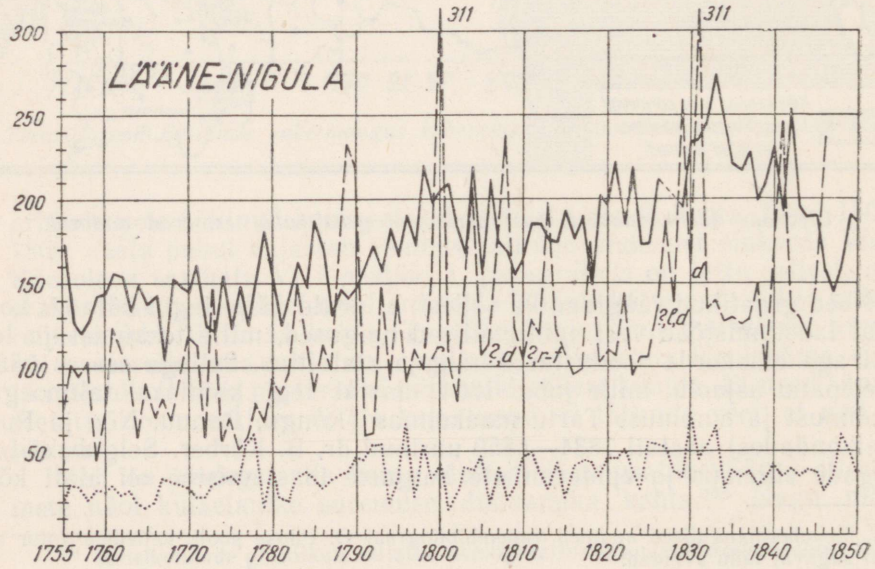

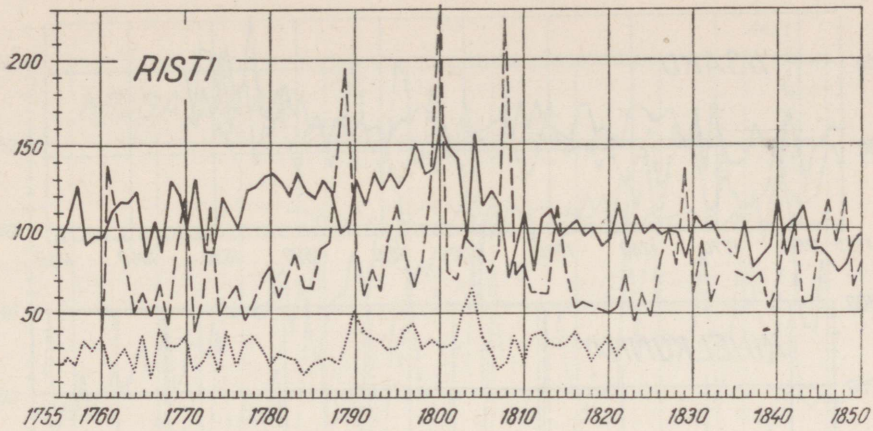
RISTI
200
150
100
50
1755 1760 1770 1780 1790 1800 1810 1820 1830 1840 1850

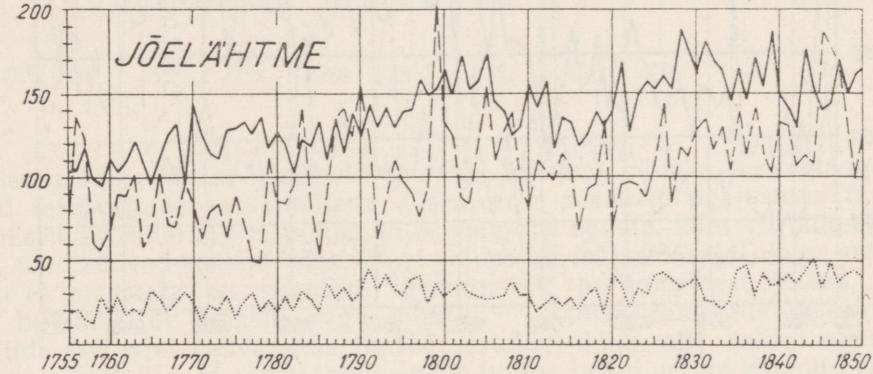
JÕELÄHTME
200
150
100
50
1755 1760 1770 1780 1790 1800 1810 1820 1830 1840 1850

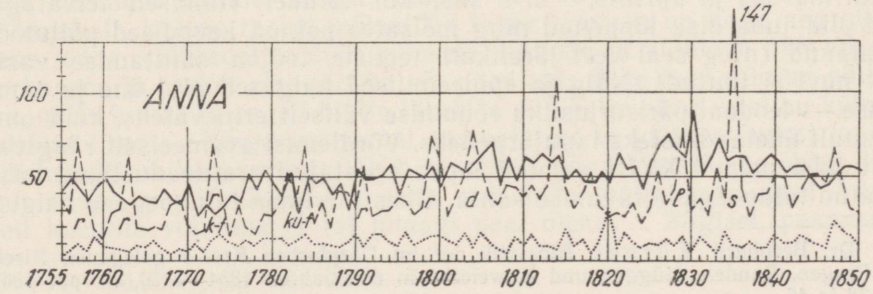
147
ANNA
100
50
d
s
v
1755 1760 1770 1780 1790 1800 1810 1820 1830 1840 1850

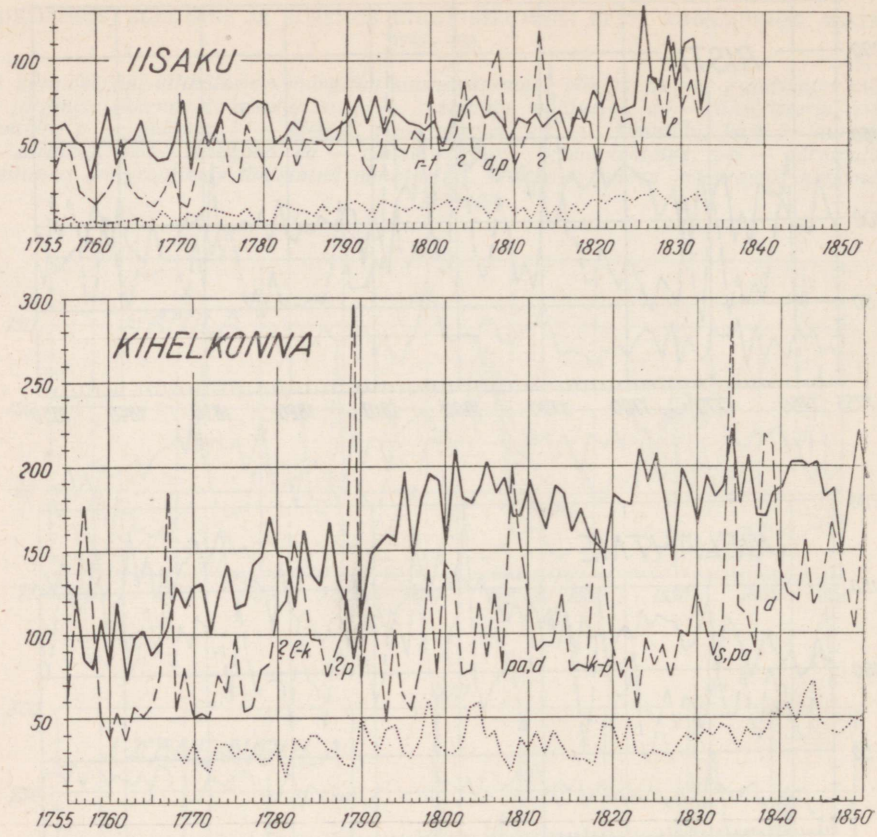

suurem märtsis ja aprillis,[369] s. t. siis, kui taludel viimased leivatagavarad olid juba otsa lõppenud ning mõisates polnud kevadised põllutööd veel alanud (ning seal veel järelikult teoliste tööjõu säilitamise vastu otsest huvi ei tuntud). Nälg ja epideemilised haigused olid ühe ja sama põhjuse — feodaal-pärisorjusliku rõhumise väliselt erinevateks, kuid oma iseloomult ühelaadilisteks tagajärgedeks. Võrdlemisi avameelselt räägivad sellest juba mõned XVIII sajandi lõpus koostatud arstiteaduslikud käsiraamatud talupoegade ravimise kohta. Ühes Liivimaa talupoegade haigusi

[369] Dr. Bernhard Körber, Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht in den Jahren 1834—1859, Dorpat 1864, lk. 33, 38 ja 45.

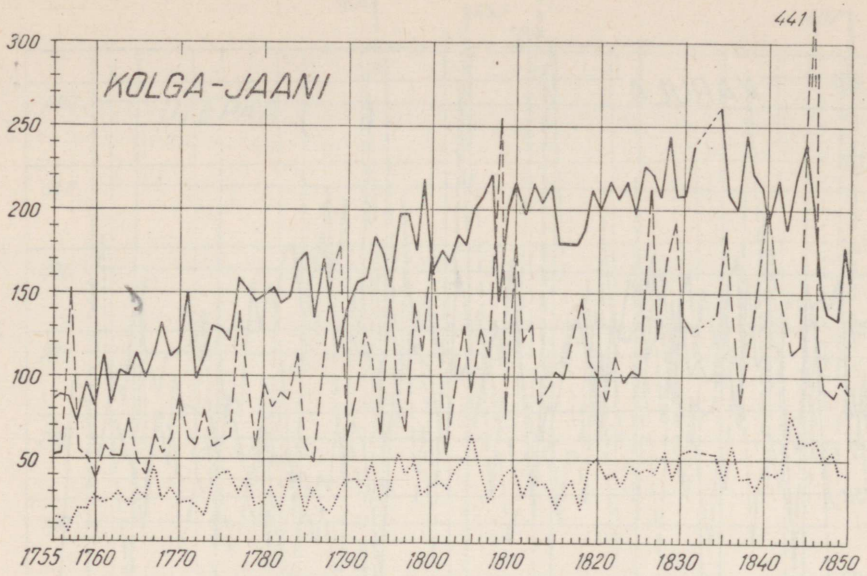

käsitlevas 1761. aastal ilmunud raamatus loetakse näiteks peaaegu igal aastal talupoegade seas möllava düsenteeria peamiste põhjustena üles järgmised asjaolud: 1) et talupojad ei jõua ära oodata, kuni vili küpseks saab, vaid söövad toorest vilja, 2) et talupojad mõisatöö ajal, kuna neid veega ei varustata, on sunnitud igasugustest porilompidest jooma ja 3) et Liivimaal on ilmastik väga muutlik.[370] Samas raamatus öeldakse pleuriidi (sel ajal rahva seas tuntud pistetõve nime all) kohta: «Seda haigust kohtab liigagi sageli talupoegade juures ja kui paljud küll surevad sellesse, ilma et neile antaks kõige vähematki abi.»[371] Paldiski kreisiarst Samuel Reinhold Winkler räägib oma 1793. aastal ilmunud raamatus väga kujukalt, kuidas rasket mõisatööd tegev teomees on kogu aeg ohus haigeks jääda. «Kevadel peab ta niiskete, tuuliste ja külmade päevadega põldu harima ja rasket atra tõstma või päev otsa äkke taga küntud põllul käima, mille juures ta sageli higile läheb ja siis palja särgi väel on külma kevadtuule käes ... Kõige kuumemal aastaajal on ta päikesetõusust loojakuni heinatööl, mille juures ta läheb tavaliselt väga higiseks ja õhtul, kui langeb niiske, sageli väga külm udu, magab ta palja maa peal väga kergelt kaetuna või ilma et tal midagi peal oleks ... Sügisel, peamiselt

[370] P. F. Körber, tsit. teos, lk. 73.
[371] Sealsamas, lk. 39.

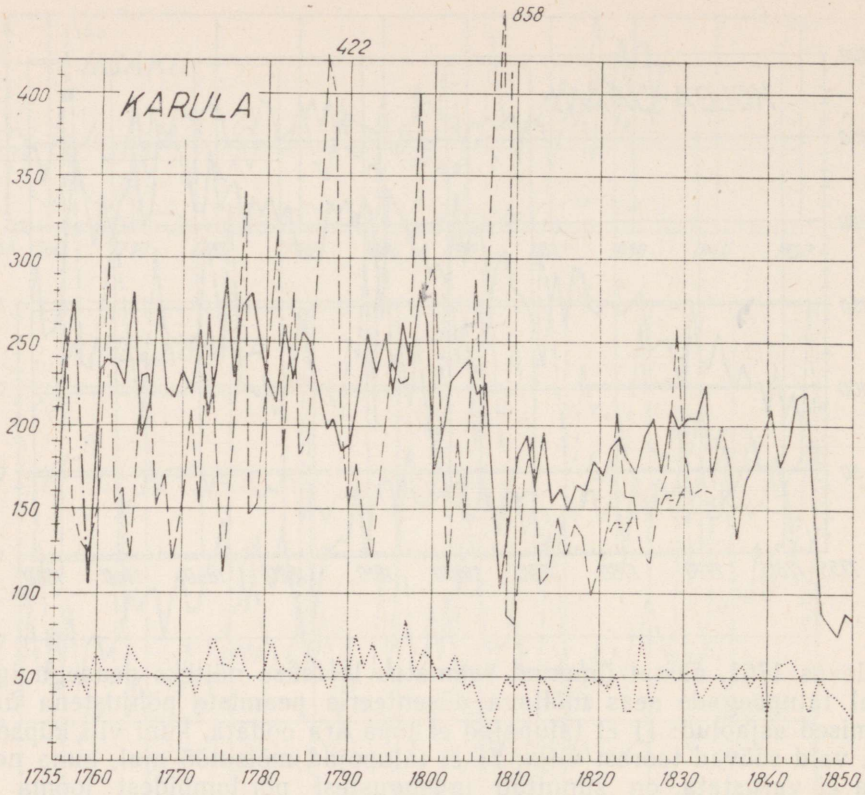

viljakoristuse ajal, on talupoja töö kõige raskem. Päev otsa peab ta põllul töötama, ja öösel, pärast seda, kui ta paar tundi või peaaegu üldse mitte pole maganud, koristatud vilja peksma ... Talvel peab talupoeg sügava lumega metsades puid tegema, mille juures ta väga higistab ja selliselt jälle külma käes on. Ta peab maaprodukte linnadesse vedama ja on selletõttu sageli terve päev väga tugeva ja püsiva külma käes, mida pahatihti saadavad kõige tugevamad tormid.»[372] Väga õigesti juhib Winkler tähelepanu sellele, et haigustesse suremise või nende tagajärjel invaliidistumise peamine põhjus on aga see, et haigestunud talupoeg jäetakse mõisa poolt tavaliselt täiesti igasuguse arstiabita.[373] Kõige selle tagajärjel saat-

[372] Samuel Reinhold Winkler — der Arzeneikunst Docktor, Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehstländischen Bauern, Reval 1793, lk. 7—8.
[373] Sealsamas, lk. 11 ja 77—79.

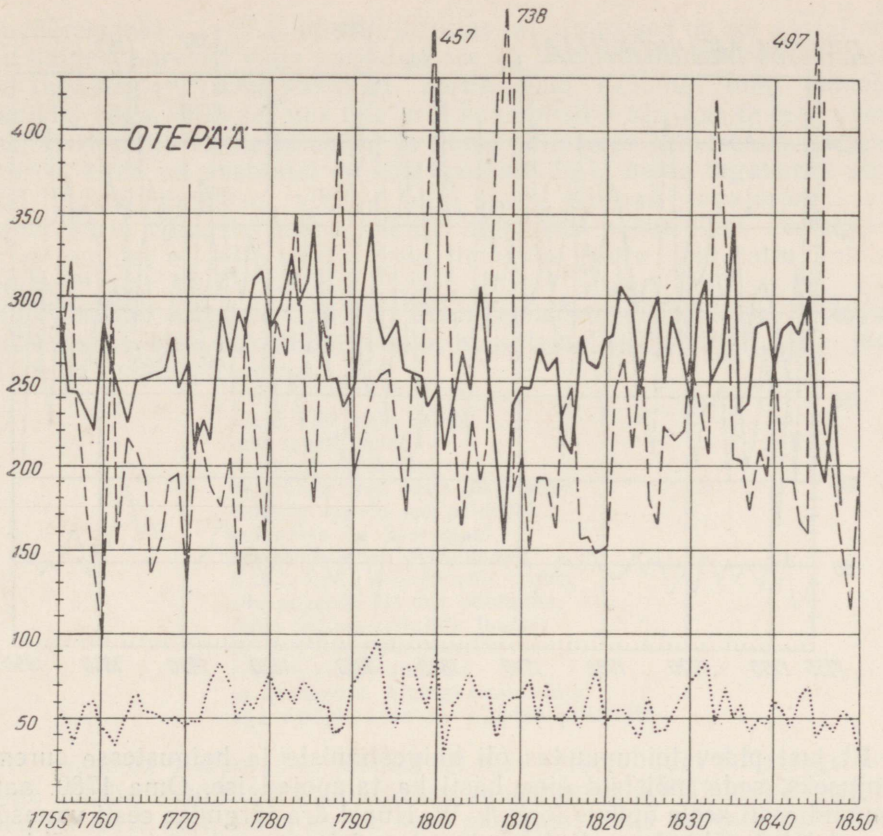

sid Winkleri andmeil musti rõugeid ja düsenteeriat talupoegade seas alati rohkearvulised surmajuhtumid.[374] Talupoegade lapsi tapsid massiliselt isegi sellised haigused nagu läkaköha ja leetrid, rääkimata juba rõugetest, mille ohvriks langes Winkleri arvates eesti talupoegadel iga viies või kuues laps.[375] «On harva talupoega,» kirjutas Winkler, «kes poleks vähemalt ühe või mitu last rõugete tagajärjel kaotanud või kellel vähemalt üks laps rõugete poolt pimedaks, kurdiks, lombakaks või üldse kuidagi invaliidiks muudetud poleks.» [376]

---

[374] Sealsamas, lk. 77—78, 310.
[375] Sealsamas, lk. 92—93, 141—142 ja 216.
[376] Sealsamas, lk. 142.

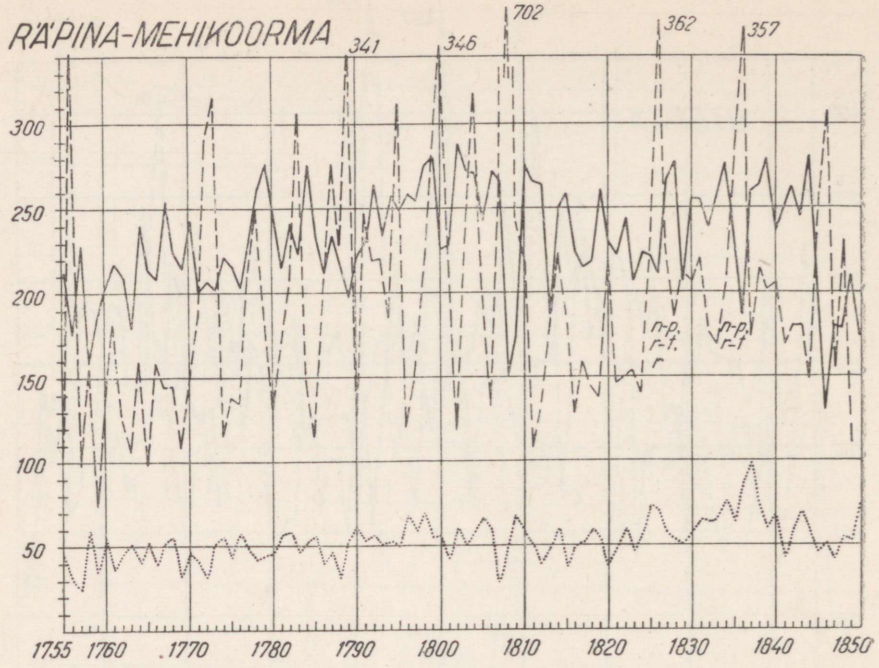

Et just pidev toidupuudus oli haigestumiste ja haigustesse suremise põhjuseks, seda mõistsid õige hästi ka talupojad ise. Oma 1780. aastal ilmunud eesti keele õpikus toob A. W. Hupel ära järgmise eesti vanasõna: «Suust läheb tõbi sisse» ja lisab juurde seletuse: «s. t. et tema põhjuseks on nälg.» [377]

Raske mõisatööga väljakurnatud, ebainimlikes tingimustes elav ja alatoitlusest nõrgestatud talupoeg langes väga kergesti epideemiliste haiguste ohvriks. XVIII sajandi lõpuks oli kujunenud välja selline olukord, et piisas, kui talv algas veidi varem, oli pikem ja külmem kui tavaliselt ning lumi jäi kauemaks maha (mille tagajärjel talupojad metsast toidulisa ei leidnud), et kohe sageneksid külades haiguse- ja surmajuhtumid. 4. veebruaril 1799 kirjutas Porkuni mõisnik Tiesenhausen oma päevikusse: «Ebaloomulik külm püsib. Selle tagajärjel on palju inimesi kaduma läinud, selle karmi talve tagajärgedest on kuulda kurbi sõnumeid. Kaheksateist-kümnenda sajandi lõpp muutub nende ilmamuutuste tõttu veel tähele-

[377] A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch, Riga und Leipzig 1780, lk. 116.

panuväärsemaks . . .» [378] 3. aprillil kirjutas ta: «Inimesed on sel aastal eriti palju haiged, surevad väga paljud ja see on tõenäoliselt meil olnud karmi talve tagajärg.» [379] Ööl vastu 21. aprilli äkki sadanud lumi ehmatas mõisnikku väga. «Kui see uus talv veel kaua püsib,» kirjutas ta oma päevikusse, «siis satub vaene talupoeg ja üldse põllumees kahetsemisväärsesse olukorda, kuna sel aastaajal on kõik loomatoidu ja heina tagavarad otsas ja sel üldisel puudusel võivad olla ainult kurvad tagajärjed . . .» [380] Sajandi päris viimastel päevadel, 29. detsembri paiku 1799. aastal, «oli kõikjal kuulda, et selle ebatavalise ilmastiku tõttu on palju inimesi surnud». [381]

1807. aastal kirjutas C. H. J. Schlegel mõisa viljalõikusel töötavate teoliste suust üles rahvalaulu, mille sisu tema saksakeelse tõlke järgi pidi olema umbes järgmine:

«Suvi viib meid hauda,
talv tapab meid,
heinaaeg võtab hinge,
viljalõikus teeb päris otsa peale.
Niikaua on elu me põldudel,
kui härra on Saaremaal,
kui mõisnik on Pärnumaal.
Kui ta tuleb Pärnumaalt tagasi,
siis põgeneb elu me põldudelt,
rõõm heinakoristajate juurest
ja õnn kündjate juurest.
Nutt kostab Kundasse
ja kaebamine Alutagusesse välja,
aga torupilli saateks vilistab piits.» [382]

Nii mõnedki talupojad ei jäänud sel ajal ootama, kuni mõisategu neilt «hinge võtab», vaid otsisid väljapääsu vabasurmas. XVIII ja XIX sajandi vahetusel levib eesti talupoegade seas «haigus», mida selleaegsetes dokumentides tuntakse melanhoolia nime all. 3. märtsil 1800 leiti Kullamaa kihelkonna Piirsalu mõisa talli pööningult ülespooduna 20-aastane tallipoiss Mart. «Selle enesetapmise põhjuseks peetakse,» teatas kindralkuberner siseministrile, «kohaliku pastori andmeil melanhooliat, millesse see inimene mõne aja eest langes, pärast seda, kui hobune oli teda löönud rindu.» [383] Sama aasta 14. juulil leiti Kunda mõisa lähedalt jõest ühe talupoja surnukeha ja kuna «see inimene kaldus melanhooliasse, siis kohaliku

---

[378] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 53.
[379] Sealsamas, l. 62.
[380] Sealsamas, l. 64.
[381] Sealsamas, s.-ü. 781, l. 22.
[382] C. H. J. Schlegel, Ausflug nach Ehstland im Junius 1807, Meiningen 1830, lk. 117.
[383] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2545, l. 14.

Kihelkond	1755—59	1760—64	1765—69	1770—74	1775—79	1780—84	1785—89	1790—94	1795—99
Jõelähtme	59	144	146	250	269	98	86	127	177
Risti	—	158	211	138	285	174	—12	256	202
Hanila	81	118	231	122	175	46	—52	140	107
Lääne-Nigula	278	279	280	214	406	189	248	241	355
Anna	19	43	53	—2	103	—8	47	87	41
Iisaku	87	122	148	137	130	112	77	102	48
Kokku Põhja-Eesti kihelkondades	524	864	1069	859	1368	611	394	953	930
Kihelkonna	12	238	80	329	317	135	—28	297	496
Kolga-Jaani	70	214	286	263	302	297	188	375	374
Otepää	76	318	418	285	466	141	—65	274	—70
Karula	—	85	212	192	374	—18	—504	390	—110
Räpina	190	349	472	31	289	246	—24	227	262
Kokku Lõuna-Eesti kihelkondades	354	1204	1468	1100	1748	648	—433	1563	952
Kokku 11 kihelkonnas	872	2058	2537	1959	3116	1253	—39	2516	1882

haagikohtuniku raporti põhjal arvatakse, et ta ise hüppas vette».[384] Lõuna-Harju haagikohtuniku väga napisõnalistes ülestähendustes aastaist 1805—1806 on peaaegu igal kuul registreeritud vähemalt ühe talupoja surm enesetapmise, nälja või külma tagajärjel.[385] 1805. aasta veebruaris poos end Harmi mõisas üles üks korratüdruk; märtsis leiti Kose-Uuemõisas ühe naise surnukeha lumest ja Raikküla vabadik Miku Jaan lõikas endal habemenoaga kõri maha. Sama aasta juunis leiti Tuhala mõisa maa-alalt Oru Oti veski lähedalt jõest ühe talupoja laip; juulis laskis enda maha Alavere mõisa talupoeg Määrasma Jüri. 1806. aasta jaanuaris uppus Seli talupoeg Juhani Jüri kaevu ja Ohekatku taluperemees Ülevainu Mihkli Jüri leiti surnult heinamaalt. Veebruaris võttis külm ära Habaja vabadikunaise Anne, märtsis suri ühe Kodasuu teomehe 7-aastane tütar. Aprillis

[384] Sealsamas, l. 42.
[385] ENSV RAKA, f. 901, nim. 1, s.-ü. 22, l. 3—7.

1800—04	1805—09	1810—14	1815—19	1820—24	1825—29	1830—34	1835—39	1840—44	1845—49
247	185	202	149	303	259	212	168	161	6
138	—34	120	195	213	41	—	88	117	—80
109	71	95	130	161	83	149	100	28	—176
112	105	220	330	443	—	374	442	168	—
18	69	32	46	123	93	147	—1	49	18
4	—8	—20	49	87	116	—	—	—	—
628	388	649	899	1330	592	882	797	523	—232
357	279	369	253	533	462	242	157	342	242
287	316	442	359	543	311	—	275	325	197
—95	—508	373	288	269	391	—112	393	430	—
120	—962	232	75	122	152	—	—	—	—
62	—410	395	437	272	—28	314	6	404	—168
731	—1285	1811	1412	1739	1288	444	831	1501	271
1359	—897	2460	2311	3069	1880	1326	1628	2024	39

leiti teelt Oru mõisa tallipoiss Hans, juunis leiti Kodasuu mõisa heinamaalt end üles poonud mõisakarjuse Jüri surnukeha. 1806. aasta novembris poos enda üles Ruila mõisa vabadik Kabila Mihkel ja Keava mõisasulane Gustav uputas enda ära.

Sellises olukorras ei osanud mõnikord enam emadki rõõmu tunda laste sündimise üle ja küllaltki tõetruuna tunduvad seetõttu P. Z. Manteuffeli raamatus ühe popsinaise suhu pandud sõnad: «Ei ma mõista, mis nisuggused pari lähhäwad, kes ei tea, misga need waesed lapsed toita; mis muud, kui ennesele patto koormaks ja teistele waewaks.» [386]

Kujukalt on iseloomustanud eesti talupoegade masendavat olukorda ja selle tagajärgi Schlegel. «Haiguse ajal pole tal toitu, mis oleks sellele kohane. Pärast seda pole tal midagi enda kosutamiseks. Vaevalt on ta uuesti püsti, kui teda sunnitakse jälle end pingutama nagu tervet inimest.

[386] P. Z. Manteuffel, Aiavite peergo valgusel, 1838, lk. 21.

Naine sureb murest, nähes oma ihuvilja nälja kätte lõppemas. Vanal raugal pole kedagi, kes teda toetaks. Ta peab oma vähest leiba kerjama neilt, kel endal midagi pole. 60-aastane karastatud mees võiks veel 10 kuni 15 aastat elada, kui tal oleks küllalt toitu. Nälg ja sellest tingitud haigused ajavad kevaditi imestamisväärselt suure hulga inimesi hauda — s e e on põhjus, miks sel maal on nii vähe rahvast . . .» [387]

Et eesti talupoja olukord oli otse väljapääsmatult raske ja et XVIII sajandi lõpule oli väga iseloomulik nende nälga suremine, sellele arvamusele jõudis ka üks teine kaasaegne, 1800. aastal surnud J. G. Schwabe, kes oma eluõhtul sepitsetud «Eestimaa tallomehhe laulus» kirjutas:

«Oh! Kes mind waest tallomeest
Peästab vaeva, hädda seest?
Polle leiba, surren nälga;
Polle, mis ma pannen selga.» [388]

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses eesti külas kujunenud olukorra ebanormaalsusest räägivad kujukalt ka sellised objektiivsed näitajad nagu andmed elanikkonna juurdekasvu kohta. Lk. 180—181 toodud koondtabelis on esitatud andmeid selle kohta, kui suur oli elanikkonna loomulik juurdekasv (s. t. sündide arv suurem või väiksem surmajuhtumite arvust) üheteistkümnes eesti kihelkonnas XVIII sajandi teisel ja XIX sajandi esimesel poolel.

Mingisugusest järjekindlast elanikkonna juurdekasvust see tabel XVIII ja XIX sajandi vahetusel ei räägi. Isegi siis, kui kasutada viie aasta kaupa arvutatud keskmisi andmeid, hüpleb elanikkonna juurdekasvu graafiku joon nagu raskesti haige inimese temperatuurikõver — suur juurdekasv vaheldub äärmiselt väikesega. Suremuse erakordseid tõuse esineb juba XVIII sajandi keskpaiku, kuid alates 1770—1780-ndaist aastaist esineb seda senisest sagedamini ja tunduvalt teravamal kujul. 1770-ndail aastail esineb esmakordselt juhus, kus ühes kihelkonnas viie aasta jooksul surnud inimeste arv ületab selle aja jooksul sündinud inimeste arvu. Õige üldiseks muutub see nähtus aga järgmisel aastakümnel, kus ta ilmneb igas teises vaatluse all olnud kihelkonnas. Siinjuures langeb suremuse raskuspunkt 1780-ndate aastate teisele poolele, millele langeb ka 1789. aasta näljahäda. 1800. aasta näljahäda endaga nii suurt suremust kaasa ei too. Seda katastroofilisemad on aga 1808. aasta nälja tagajärjed, mille tõttu, niipalju kui võimaldavad otsustada olemasolevad andmed, jällegi isegi viie aasta pikkusel ajavahemikul suri rohkem inimesi kui sündis. Kas olukord muutub XIX sajandi teisel veerandil, pärast talupoegade «vabasta-

[387] C. H. J. S c h l e g e l, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 357—358.
[388] A. V i n k e l, Kaks käsikirjalist luuletust XVIII sajandi lõpust, «Keel ja Kirjandus», 1959. a., nr. 1, lk. 23.

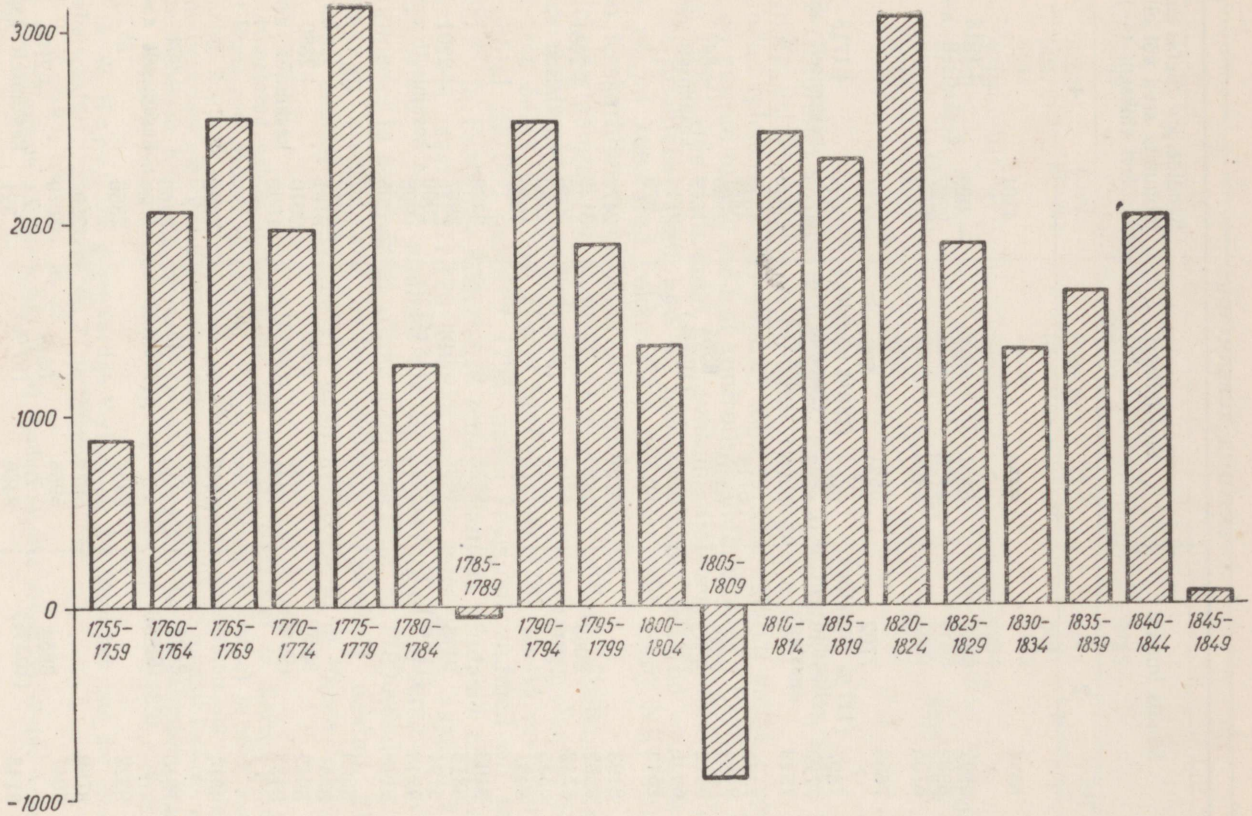

Elanikkonna loomulik juurdekasv üheteistkümnes Eesti kihelkonnas aastail 1755—1849.

	Sündis inimesi		Suri inimesi		Sündide arv ületas surmajuhtumite arvu või oli sellest väiksem (—)	
1	2		3		4	
1771	6585		2484		4101	
1772	?		?		?	
1773	5992	6561	6881	4648	— 999	+1913 keskmiselt aastas
1774	6932		4715		2217	
1775	6735		4404		2331	
1781	7658		5661		1997	
1782	?	7702	?	5986	?	
1783	7397	(117% võrreldes	6862	(130% võrreldes	535	+1716
1784	7722	eeltoodud viie	6123	eeltoodud viie	1699	keskmiselt aastas
1785	7929	aastaga)	5296	aastaga)	2633	
1786	7390		5114		2276	
1787	7236		5310		1926	
1788	6912	7218	8531	6361	—1619	+847
1789	6901	(94%)	9615	(106%)	—2714	keskmiselt aastas
1790	7649		6669		978	
1791	8193		5722		2471	
1792	8562		5433		3129	
1793	8742	8068	5706	5987	3036	+2081
1794	6355	(112%)	5616	(94%)	739	keskmiselt aastas
1795	8487		7455		1032	
1796	9103		5875		3328	
1797	8814		4827		3987	
1798	9194	9115	6294	6914	2900	+2201
1799	9345	(114%)	8349	(115%)	996	keskmiselt aastas
1800	9118		9323		— 205	
1801	8600		6672		1928	
1802	8751		5570		3181	
1803	8642	8856	6032	6466	2610	+2380
1804	9431	(96%)	7631	(94%)	1800	keskmiselt aastas
1805	?		?		?	
1806	9314		6218		3096	
1807	?		?		?	
1808	≈7640	8425	≈10900	7525	—3260	+901
1809	?	(95%)	?	(116%)	?	keskmiselt aastas
1810	8322		5456		2866	
1811	8769		5972		2797	
1812	9047		5968		3079	
1813	?	8654	?	6549	?	+2105
1814	8145	(103%)	8466	(87%)	— 321	keskmiselt aastas

1	2		3		4	
1815	?		?		?	
1816	8299		≈5544		2755	
1817	?		?		?	
1818	8458	8599 (100%)	6947	6127 (84%)	1511	+2472 keskmiselt aastas
1819	9057		5536		3521	
1820	8581		5478		3103	
1821	9719		5655		4064	
1822	9145		6781		2364	
1823	9734	9469 (110%)	5066	5465 (89%)	4768	+4004 keskmiselt aastas
1824	8968		5045		3923	
1825	9776		4875		4901	

mist»? Graafikud ja tabelid näitavad, et ei. Juhtumeid, et suremus ületab sündimuse, esineb ka siis, eriti sageli 1840-ndail aastail.[389]

Saadud tulemusi XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi esimese veerandi kohta on püütud teatud määral kontrollida üldandmetega Eestimaa kubermangu kohta, mis osalt omal ajal avaldati ajalehes «Revalsche Wöchentliche Nachrichten», osalt aga on pastorite poolt esitatud aruannete või nende põhjal koostatud kokkuvõtete näol säilinud Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis konsistooriumi arhiivifondis.

Ülekubermangulised andmed kinnitavad üksikute kihelkondade andmete analüüsi põhjal saadud pilti. Eestimaa kubermangu elanike üldarvu kohta võib öelda, et A. W. Hupel hindas seda 1782. aasta revisjoni andmete põhjal 200 000 peale.[390] 1795. aasta revisjoni andmeil oli see ligi 211 000[391] ja Eestimaa kubernerid oma aruandeis hindasid elanike arvu suurust 1811. aastal 211 170 ja 1812. aastast kuni 1815. aastani 217 523 inimese peale.[392] Need andmed on liiga ebakindlad täpsemate arvutuste sooritamiseks ja sellepärast võime ainult oletada, et 1780-ndail aastail oli kubermangu elanike arv umbes 200 000, 1790-ndail aastail 210 000, 1800-ndail aastail jäi elanike arv püsima 210 000-le ja tõusis 1810-ndaiks

[389] Nimetatud nähtus torkab silma, kui tutvuda omal ajal dr. Körberi poolt nelja Tartust lõuna pool asunud kihelkonna (Puhja, Nõo, Rannu ja Rõngu) ja 1834. kuni 1859. aasta kohta kogutud andmetega. 1845. ja 1846. aastal on elanikkonna suremus nii suur, et kogu viieaastase ajavahemiku (1845—1849) jooksul sureb 1283 inimest rohkem, kui sünnib (Dr. Bernhard Körber, Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht in den Jahren 1834—1859, Dorpat 1864, lk. 11 ja 46).

[390] A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft ..., Riga 1789, lk. 77 ja 596—597.

[391] J. Konks, tsit. teos, lk. 28.

[392] Ka hilisemate aastate kohta lk. 92 toodud elanike arvud on võetud kuberneride aruandeist.

aastaiks umbes 220 000 inimeseni. Kui lähtuda neist andmeist, siis selgub, et 1780-ndail aastail suri iga 1000 elaniku kohta aastas keskmiselt 31, 1790-ndail aastail 31, 1800-ndail aastail 33 ja 1810-ndail aastail 29 inimest. Need suremuse näitajad on küllalt kõrged, kui arvestada, et näiteks 1870-ndail aastail suri Liivimaa kubermangus igast 1000 elanikust aastas keskmiselt 23 inimest.[393] Ühtlasi on selgesti näha, et suremus oli väga kõrge juba 1780-ndail aastail ja selles osas XIX sajandi esimene aastakümme mingit järsku murrangut ei toonud.

Ülekubermangulised andmed annavad samuti võimaluse paremini näha ka protsessi teist külge. 1780-ndate aastate teisel poolel ei langenud elanikkonna loomulik juurdekasv poole võrra mitte ainult sellepärast, et suremus tunduvalt tõusis, vaid ka sellepärast, et sündimus samal ajal langes. XIX sajandi esimesel aastakümnel sündimus langeb, teisel aastakümnel püsib samal tasemel ja alles 1820-ndaist aastaist alates võib selles märgata uuesti tõusu. 1800-ndate aastate teisel poolel põhjustas elanikkonna loomuliku juurdekasvu languse nii suremuse tõus kui ka sündimuse püsimine samal tasemel. Meie käsutuses on andmeid kümne perioodi kohta, mis kõik on viie aasta pikkused, ja siinjuures võime kahel korral konstateerida sündimuse langust ja kolmel korral suremuse silmapaistvat tõusu.

Sel ajal Eestis töötanud arstide ja talupoegadele kaasatundvate publitsistide tähelepanekud räägivad veenvalt ja kujukalt sellest, kuidas haigestunud talupojad surid sellepärast, et neil polnud küllalt toitu, et neid mõis üle jõu käiva tööga kurnas ja haiguse ajal igasugusest hoolitsusest ilma jättis. Mitmel korral — 1786.—1789., 1800. ja 1807.—1808. aasta kohta — räägivad kaasaegsed otseselt, et talupojad surid massiliselt nälga. Eespool toodud ülekubermangulised demograafilised andmed näitavad aga, et peale suremuse tõusu üksikuil aastail kutsus ebanormaalseid nähtusi elanikkonna loomulikus juurdekasvus esile ka sündimuse pidev langus. Viletsus, nälg ja taudid ei viinud talupoegi mitte ainult massiliselt hauda, vaid vähendasid ellujäänute tahet järeltulijaid saada. Ühiskonna organismi ei nõrgestanud sel ajal seega mitte ainult massilise suremuse vappekülmad, vaid ka sündimuse languse «sisemine häda». Veel tööjõuliste vanainimeste ja pealekasvava noore põlvkonna massiline suremine halbade toitlustingimuste ja sanitaarolude tõttu tähendas ühiskonna ja majanduse arengu seisukohalt lähtudes tööjõu raiskamist, tootlikele jõududele kahjutegemist. Feodalismi perioodil tegi need haavad teatud määral tasa elanikkonna kõrge sündimus. Seda tõsisemat ohtu kujutas endast Eestis XVIII—XIX sajandi vahetusel ilmnema hakkav sündimuse langus.

---

[393] N. Carlberg, Die Bewegung der Bevölkerung Livlands in den Jahren 1873—1882, «Baltische Monatsschrift», XXXIII kd., Reval 1886, lk. 203.

1777. aastal ilmunud «Topograafiliste teadete» II köites kirjutas A. W. Hupel pärisorjuslikult rõhutavate läti ja eesti talupoegade kohta: «Vastupidi, kus liialt vali teoorjus tekitab vaesust ja muret, mis peaks seal õhutama orja oma sugu jätkama? ... Alatine talupoegade pagemine, palju tühje talusid, peremehed, kes ei jõua ei endale ega mõisale tööd teha, abielu vihkamine, inimeste puudus on selle paratamatu tulemus.» [394] Nagu näeme, osutus Hupeli retooriline küsimus teatud määral prohvetlikuks. Kuigi sündimus veel eriti järsult ei langenud, hakkab end siiski tunda andma, et pärisorjadel pole huvi oma sugu jätkata.

Kõige selle sotsiaalsed põhjused on aga, nagu juba eespool märgitud, näha otse käegakatsutava selgusega. Elanikkonna loomuliku juurdekasvu tunduv langus, mille oli esile kutsunud nii sündimuse langus kui suremuse tõus, esineb 1780-ndate aastate teisel poolel, mil kubermangu tabas raske näljahäda. Demograafilised näitajad on suhteliselt soodsad 1790-ndail aastail, millede kohta on teada, et siis olid viljasaagid suhteliselt head ja talupoegadel järelikult rohkem leiba. Sündimuse pidev langus algab XIX sajandi algusest peale, mil kubermangu tabavad 1800. ja 1808. aasta näljahädad. Külades pidevalt valitseva ja mõnikord katastroofiliseks näljahädaks paisuva leivapuuduse põhjuseks oli see, et viletsate ja vananenud põllutööriistadega ei suutnud talupojad oma põlde korralikult harida, milleks mõisaorjus pealegi liiga vähe aega jättis.

Ikaldusi ja nakkushaigusi võib pidada stiihilisteks õnnetusteks. See aga, et need stiihilised õnnetused tõid kaasa maaelanikkonna massilise suremuse ja tema sündimuse languse, on sotsiaalne seaduspärasus, mis tunnistas, et mõisa feodaalne surve oli muutunud nii talumatuks, et see hakkas ohustama juba tootlikke jõude endid, sest ka teoorjusliku mõisa kogu majapidamine baseerus talupojal ja tema talul. «Pärisorjusliku korra tingimustes, eriti tema lagunemise ajal, olid sellised stiihilised õnnetused,» kirjutab akadeemik Družinin ikalduste ja taudide kohta, «seaduspärane ja sagedasti korduv nähtus: maapind oli ära kurnatud, kariloomi oli talupoegadel vähe, põllutööriistad olid primitiivsed, talupoja organism nõrgestatud alatoitluse ja puudusega.» [395]

Teoorjusliku surve tugevdamise taga seisis, nagu nägime, mõisnike püüe kaubatootmist suurendada. Omal ajal püüdis P. Struve elanikkonna väga aeglast juurdekasvu Venemaal aastail 1762—1846 seletada nii, et suur osa Venemaast olevat sel ajal olnud rahvastikuga üleküllastatud. «Kuid samasuguse, kui mitte veelgi suurema õigusega,» vaidles V. I. Lenin talle vastu, «oleks võinud öelda, et see ülerahvastus vastab feodaalmajandusele, et rahvaarvu aeglane kasv sõltus kõige rohkem sel-

[394] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, II kd., Riga 1777, lk. 239.

[395] Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1, М-Л 1946, lk. 196.

lest talupoja töö ekspluateerimise suurenemisest, mis toimus kaubatootmise suurenemise tagajärjel mõisamajapidamistes selle tulemusena, et nad hakkasid kasutama teoorjust vilja tootmiseks müügi jaoks, aga mitte ainult oma tarviduseks.»[396]

Juba 1950.—1952. aastaks jõudsid paljud balti nõukogude ajaloolased seisukohale, et feodaalse formatsiooni kriisi alguseks Baltikumis võib pidada XVIII sajandi lõppu (1770—1790-ndaid aastaid).[397] Hiljem on mõnede läti ajaloolaste poolt seda alla kriipsutatud, et mõisate kaubalise põllumajanduse järjest intensiivistuv areng algas Baltikumis juba XVIII sajandi 50—60-ndail aastail.[398] Sellele väitele pole põhjust vastu vaielda. Tõepoolest, tootlike jõudude arengus põllumajanduses leidis sel ajal aset silmapaistev muutus. Kuid püüe suurendada tootmist iganenud tootmissuhete püsima jäädes hakkas tõsisemalt kahjustama tootlikke jõude endid, nagu nägime talupoegade sündimuse ja suremuse andmeist, alles alates 1780-ndaist aastaist. Sellest ajast alates võime rääkida ka feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriisist Eestis.

See kriis omandas Eestis, kus kapitalistlikud tootmissuhted pääsesid võidule alles 1860—1870-ndail aastail, väga piinarikka ja pikaleveniva iseloomu. Kihelkondade graafikud näitavad, et suremuse ebanormaalselt suuri tõuse esineb pärast XVIII ja XIX sajandi vahetust uuesti eriti sageli ja teraval kujul XIX sajandi 40-ndail aastail. Sellega seoses võib kerkida üles järgmine küsimus. Kas 1840-ndail aastail leidis aset feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriisi uus teravnemine või algas kriis alles siis ning XVIII ja XIX sajandi vahetusel toimunud nähtused ainult n.-ö. kuulutasid seda ette. Vaevalt saab sellele küsimusele päris kindlalt vastata, enne kui on põhjalikumalt läbi töötatud arhiivimaterjalid Eesti agraarajaloo kohta XIX sajandi teisel veerandil. Rida kaalutlusi räägib siiski selle kasuks, et feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriisi alguseks Eestis võib pidada XVIII—XIX sajandi vahetust. Nagu nähtub eelmise peatüki lõpust, ammendati juba sel ajal feodaal-pärisorjuslikus süsteemis põllumajanduse arendamiseks peituvad võimalused. Need mõned uuendused ja edusammud, mis XIX sajandi esimesel poolel põllumajanduses läbi viidi, näitasid juba kapitalismi elementide sissetungi, olid seotud kapitali paigutamisega põllumajandusse, jõukamate talupoegade üleminekuga raharendile jne. Ka valitsevate klasside poliitika kõneleb juba XVIII ja XIX sajandi vahetusest alates sellest, kuidas püüti üha uute reformide ja poliitiliste manöövritega üle saada pärisorjusliku süsteemi lagunemise ja talurahva antifeodaalse klassivõitlusega esilekutsutud raskustest.

---

[396] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., Tallinn 1948, lk. 416—417.

[397] Г. Мосберг и А. Баccap. Основные вопросы периодизации истории Эстонской ССР, «Вопросы истории», 1950, № 10, lk. 67; Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest, Tallinn 1954, lk. 3 ja 47; История Латвийской ССР, т. 1, Рига 1952, lk. 400.

[398] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 60—62.

VALITSEVAD KLASSID JA REVOLUTSIOON

§ 1. BALTI PARUN

1787. aasta veebruaris ilmus Põltsamaal trükist ajakiri, mille lehekülgedelt leiame järgmisi mõtteid: «Need on saksa mehed — saksa usinus võitis selle maa ja lõi selle külluse. Oo Liivimaa! . . . , kes ehitas üles sinu lossid, kes püstitas tornid . . . kallis saksa isamaa . . . sa kasvatad oma lapsi üles mitte ainult enda jaoks, sa saadad nad kogu maailma, et süüdata valgus pimeduses . . .» [1] Kuigi see mõttearendus on algusest lõpuni ülespuhutud ja võlts, on ta siiski täiesti mõistetav, sest nimelt balti saksa parunite majandusliku ja poliitilise võimu hiilgeajal võisid ilmuda niisugused nende kultuurimissiooni ülistavad teosed. Veidra anakronismina kõlavad samad mõtted aga raamatus, mis ilmus 1957. aastal, pärast seda, kui juba ammu olid ajaloo kolikambrisse heidetud balti parunid ning Teise maailmasõja ja sellele järgnenud demokraatlike ümberkujunduste tulemusena oli hävinud ka preisi junkrute mõjuvõimu majanduslik baas — nende maavaldus Ida-Saksamaal. «Ka balti ajalugu algab kui aadli ajalugu. Rüütlid, vaimulikud ja linnakodanikud määravad Kuramaa, Liivimaa ja Eestimaa saatuse . . . Siit kiirgas saksa õigus, saksa kultuur kaugele idasse . . . Saksa stiili ja kultuuriajalugu järgivad ka balti härrastemajad, pastoraadid ja ulatuslikud majapidamised, mis muutuvad Läänemere kaldal õhtumaise kultuuri eelpostideks ja mis saksa mõju kaugele tagamaale välja kiirgavad. XVIII sajandi balti härrastemaja on saksa eeskujule vastavalt barokk-stiilis ehitatud . . . need kaunid härraste elumajad või lossid tõusevad oma mitmekordsete keskehituste, külgtiibade, sammastega ja vappidega kaunistatud katuseviiludega esile karges, raskemeelses maastikus selle kaugele levivate tumedate metsadega ja ida poole rulluvate tasandikega.» [2]

---

[1] Lesebuch für Ehst- und Livland, Monat Februar 1787, Schloss Oberpahlen, lk. 165. K. Hoffmann, kes temale esimesena tähelepanu juhtis, peab seda ainukeseks sellelaadiliseks mõtteavalduseks balti literatuuris XVIII sajandi lõpus (Konrad Hoffmann, Volkstum und ständische Ordnung in Livland — Die Tätigkeit des Generalsuperintendenten Sonntag zur Zeit der ersten Bauernreformen, Königsberg u. Berlin 1939, lk. 10).

[2] Walter Görlitz, Die Junker — Adel und Bauer im deutschen Osten. Geschicht-

Käesolevate ridade kirjutaja ei kavatse võtta vaatluse alla küsimust saksa kultuuri, saksa rahva tõeliselt kõrgetasemelise kultuuri mõjust eesti rahva kultuurile XVIII ja XIX sajandi vahetusel. Kuid eespool tsiteeritud autorite poolt on küsimus püstitatud teisiti. Nad väidavad, et balti paruni härrastemaja kiirgas välja kultuurivalgust «kurvameelsetele ida lagendikele», millele, nende arvates, poleks kerkinud vist ühtki kõrgemat ehitust, kui olukorda poleks päästma tulnud saksa ristirüütel ja tema ajalooline pärija balti parun.

Eespool nägime, kuidas balti paruni mõis oma majapidamise arendamiseks imes tühjaks eesti talu, kuidas üksikute hea elu saavutati tuhandete nälja ja viletsuse arvel. Ja sellega seoses võib üles kerkida küsimus — kas andis mõis, kas andis balti aadel, kes nii palju oli võtnud, ka omalt poolt midagi vastu?

Kuid peale selle püüame käesolevas peatükis tutvuda ka nendega, kes selleagse ühiskonna arengut ideoloogiliselt mõjutada püüdsid — sõnakuulmisele ja rahule manitsevate kirikhärradega ühelt poolt ning talurahva olukorra muutmist ja parandamist nõudvate kirjameeste ehk publitsistidega teiselt poolt. Lõpuks ei saa selles peatükis mööda minna ka 1789. aastal Prantsusmaal puhkenud kodanlikust revolutsioonist, mille ähvardav vari hirmutas järgnevatel aastakümnetel valitsevaid klasse ka Balti kubermangudes. Ühe sõnaga — me püüame ühelt poolt tutvuda balti mõisa härrastemaja seinte vahel valitsevate oludega, nendes härrastemajades elavate inimeste huvide ja rahu eest valvel olevate pastorite tegevusega ning teiselt poolt seda «vaikelu» ähvardavate jõududega, milleks olid hirmuäratavad kuuldused Prantsuse revolutsioonist ja valgustusmeelsete publitsistide tegevus.

Kõigepealt tuleb märkida, et eespool tsiteeritud autoreil on õigus, kui nad väidavad, et balti mõisate härrastemajad muutusid XVIII sajandil tõelisteks lossideks. Balti mõisa härrastemaja arengus XVIII sajandi jooksul peegeldub väga plastiliselt, kuidas mõisnike elu muutus üha luksuslikumaks, kuidas nad üha suuremaid rahasummasid talurahva ekspluateerimisega kokku ajasid ja need ka läbi lõid. On iseloomulik, et just hiljem arhitektina silma paistnud J. W. Krauselt, kes XVIII sajandi lõpus töötas mitmes Liivimaa mõisas kodukooliõpetajana, pärineb järgmine tabav mõttetera: «Talupoegade abitegu kasvas samavõrra kui härraste luksuslik elu.» [3]

---

liche Bilanz von 7 Jahrhunderten, C. A. Starke Verlag — Glücksburg Ostsee 1957, lk. 22 ja 124. Et seda raamatu pealkirjas lubatud «ajaloolist bilanssi» on tehtud ainult aadli positsioonilt ja et raamatu käsitlusel pole peaaegu midagi ühist ajaloolise objektiivsusega, seda on sunnitud tunnistama isegi kodanlik ajaloolane W. Kuhn oma retsensioonis («Zeitschrift für Ostforschung», 1958. a., Heft 1, lk. 140—142).

[3] Friedrich Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I, Reval 1902, lk. 76.

Järgnevalt tsiteerime korduvalt H. Üprust, kes seni kahjuks veel ainult käsikirjana eksisteeriva «Eesti arhitektuuri ajaloo» vastavates peatükkides on osanud selleaegsete mõisate arhitektuuri arengut väga kujukalt kirjeldada.

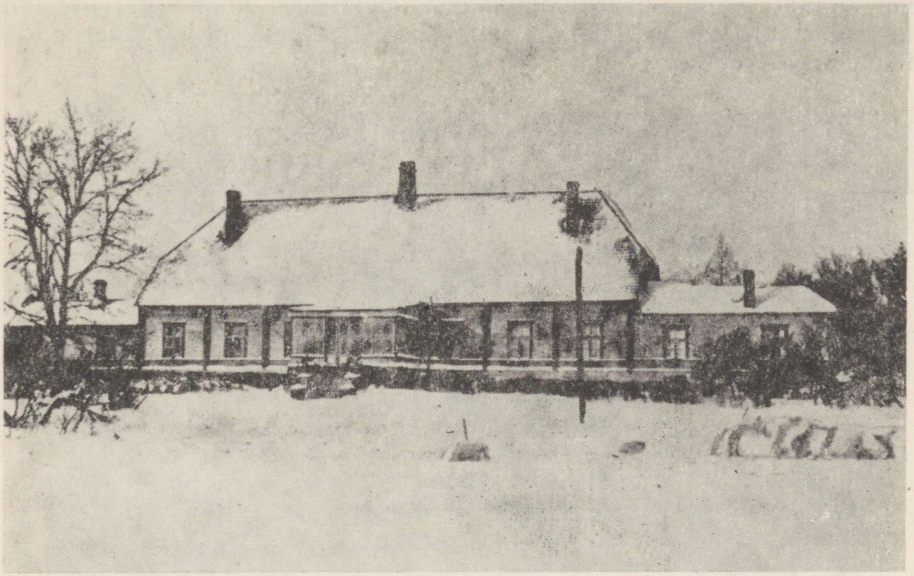

XVIII sajandi keskpaiku ehitatud mõisahoone.

Harju- ja Läänemaal oli 1732. aastal 264-st mõisa härrastemajast 138 õige vana ja lagunenud, 83 osalt lagunenud ja ainult 43 heas korras.[4] Kogu XVIII sajandi esimesel poolel on mõisa härrastemaja veel lihtne ühekorruseline õlgedest või kisklaudadest katusega hoone. Ühel pool olid üks suurem tuba ja sellega ühendatud kambrid mõisniku või valitseja perekonna jaoks, teisel pool mõisateenijate peretuba ja sellega ühendatud piimakamber, sahvrid ja muud kõrvalruumid.[5]

Kuid juba XVIII sajandi keskpaiku hakatakse ehitama uhkeid, kunstipäraste parkidega ümbritsetud mõisahooneid. 1753. aastast on pärit andmed Palmse mõisa kohta, mida H. Üprus iseloomustab järgmiste sõna-

[4] J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — vihik 96, Tartu 1960, lk. 66.

[5] Eesti NSV ajalugu, I kd., toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 427.

dega. «Arabesksete lilletikanditega lilleparterid, pöetud puude ja põõsaste rühmad ning pikad alleed moodustavad hoonet ümbritseva pargi, kus taimede looduslikud vormid on allutatud aiakunsti regulaarse stiili reeglitele. Plaanile kantud mõisahoonetest on tähtsamad: mõisaomaniku elumaja, hobusetall, viljaait, laut, mõisa ametimeeste elumaja, tisleri ja aedniku maja, saun, õlleköök, viinaköök, humalarehi, kolm viljarehte, lubjaahi ja paemurd, veski ja möldri elumaja.» Palmse mõisa pargi teede kogupikkus oli 36 versta.

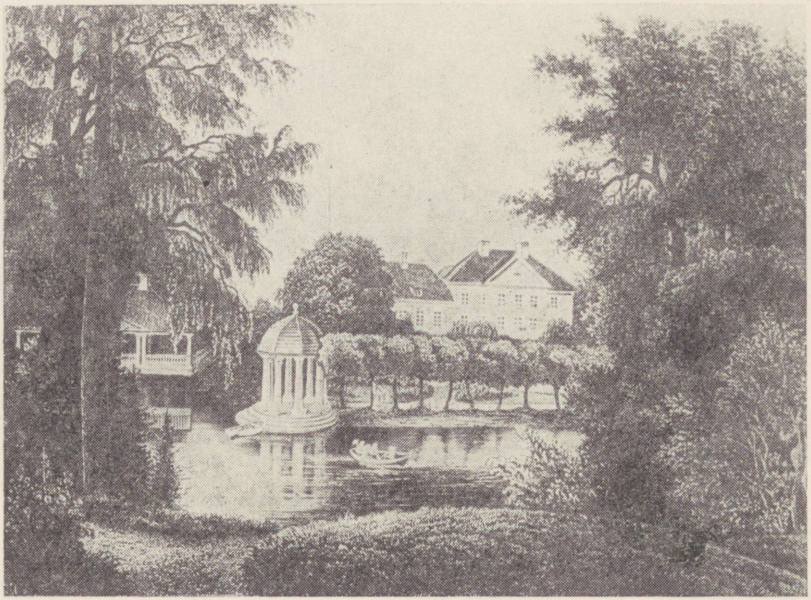

Palmse mõisa park. W. S. Stavenhageni gravüür XIX sajandi keskpaigast.

XVIII ja XIX sajandi vahetuseks kasvab Eestimaa kubermangus mõisate härrastemajade hulgas kivihoonete hulk ligi pooleni, Harjumaal aga üle poole. Maamõõtja S. Dobermani poolt sel ajal kogutud andmeil olid mõisate härrastemajadest Läänemaal 40 kivist ja 87 puust, Virumaal vastavalt 38 ja 99, Harjumaal aga 64 ja 49. Samal ajal muutusid eriti uhkeks mõisapargid. «Pargi- ja lossiansambli võidukäiku rikastas kõrge lillekultuur ja eksootiliste puuviljade, viinamarja, apelsinide ja ananasside laialdane kasvatamine tohututes kasvuhoonetes,» kirjutab H. Üprus selle kohta.

XVIII sajandi 80-ndail aastail ehitatud Roosna-Alliku mõisa härrastemaja roosa marmorsaali «seintel ripuvad suured trofeedekimbud ja jahilõbusid ning aiapidusid sümboliseerivad rippdekoorid. Uksepealsed on ilustatud portreemedaljonidega. Akende vahel asetsevad peeglid, mille valge ja kullaga kombineeritud raamistused on teostatud stiilsetes varaklassitsistlikes vormides... Roosna-Alliku mõisahoone sisekujunduses kajastub nagu eespool kirjeldatud mõisateski oma aja kõrgema seltskonna

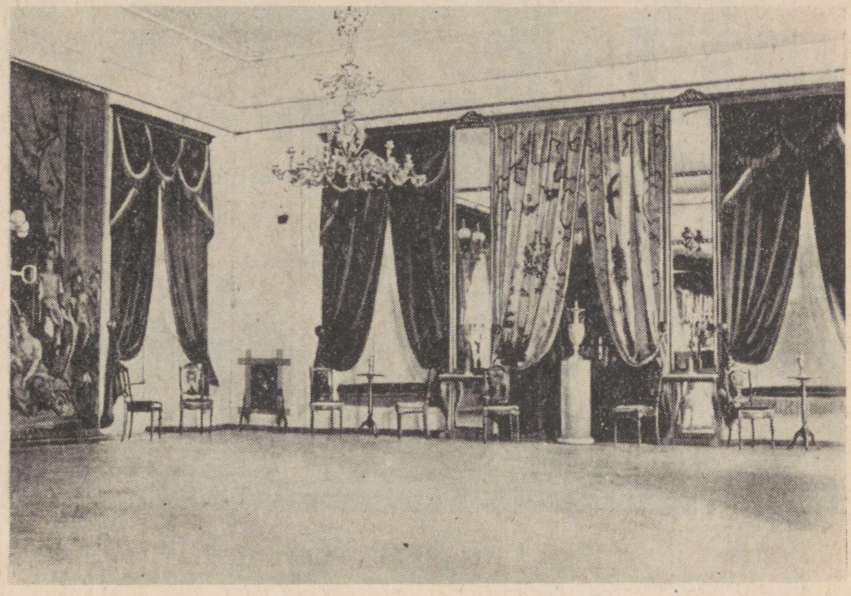

Päinurme mõisa tantsusaal.

jõudeelu, mis kulges jahi- ja aiapidustuste lõputus ringis.» Samal aastakümnel rajatud Helme mõisa «park oli majaesistest muruväljakutest alates laiendatud kuni lossimäeni, kus romantilised lossivaremed, liivakalda sisse rajatud koopad ja käigud, vallikraave ületavad sillad, templikujulised paviljonid ja skulptuurid olid komponeeritud erakordselt vaheldusrikkaks looduslikuks pargiks».

XVIII sajandi viimastel aastakümnetel laiendatakse vanemaid mõisahooneid tavaliselt sel teel, et neile ehitatakse juurde kaks külgtiiba ja järgmise sajandi alguses astub balti mõisa härrastemaja uude arengujärku — muutub sõna tõsises mõttes lossiks. Kui veel XVIII sajandi lõpus sisaldas mõisa härrastemaja peale majapidamisruumide veel 10—12 elu-

ruumi, siis sajandi vahetusel «hakkas ruumide arv mõisahoonetes ulatuma mitmete kümneteni. Mõisahoone muutus «lossiks». Ühe perekonna jaoks küllalt avarate ja luksuslike ruumide kõrval (eraldi magamistoad, eraldi riietusruumid) sisaldasid seesugused lossid arvukaid saale ja salonge,

Vinni mõisa saalid.

milledele lisandus hulk ruume külaliste jaoks. Ilmusid eri ruumid kohvi joomiseks, seltskondlikeks mängudeks (piljarditoad, kaarditoad), arhiivi- ja raamatukoguruumid (biblioteegid), maaligaleriid, talveaiad. Ikka enam ja enam levisid ruumid, kus sisekujundus sai omaette sihiks, ilma et selle ruumi kasutamiseks oleks erilist vajadust olnud, näiteks peegelsaalid, hiina toad, ampiirtoad, antiiksaalid Pompeii seinamaalidega ja arabeskidega marmorseintel. Ka suur peosaal muutus tunduvalt. Suurenesid saali mõõtmed, lisandusid muusikatribüünid ja orkestrirõdud.» Ühe 1803. või 1804. aastal Liivimaal ringirännanud noore aadlimehe iseloomustuse järgi nõudis «hea toon igalt mõisnikult möödapääsmatult, et ta omaks ilusat maja ilusate tubade ja mööbliga, suurt iluaeda, kallihinnalist kasvuhoonet, arvukalt meesteenreid . . .»[6]

[6] Fr. Bienemann, Aus vergangenen Tagen, Reval 1913, lk. 14.

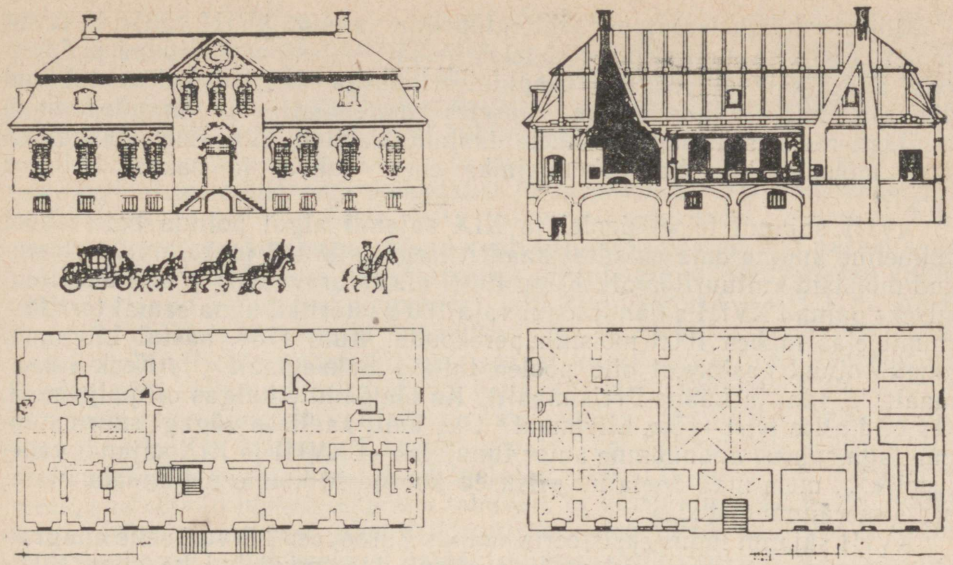

Sagadi mõisa põhiplaan.

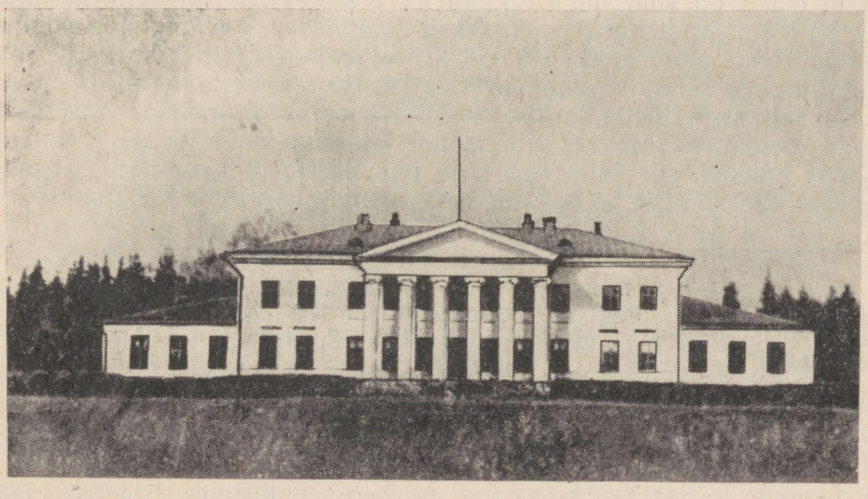

XVIII—XIX sajandi vahetusel ehitatud mõisaloss Kohilas.

Mõisate härrastemajade arhitektuuriline areng XVIII sajandi teisel poolel ja XIX sajandi alguses kõneleb eeskätt sellest, et Eestimaa ja Liivimaa aadel oli talupoegade ekspluateerimisega ajanud kokku tohutud rikkused, mille väljendamine täpsetes matemaatilistes arvudes saab kindlasti raskeks ülesandeks meie majandusajaloo uurijatele.[7] Kuid kas need mõisalossid olid vahendajaiks eesti rahva ja saksa kultuuri vahel?

XVIII sajandi teisel poolel ja XIX sajandi algul polnud balti aadel võimeline andma oma ridadest kaadrit isegi selle töö jaoks, mida mõisnikud mõistsid kultuuritöö all. Kogu Eesti ala talurahvakoguduste teenindamiseks polnud XVIII sajandi lõpul vaja 100 pastoritki, kuna samal territooriumil elas umbes 1000 mõisnikuperekonda. Kuid 1788. aastal Liivimaal ametis olnud pastoreist olid pooled tulnud Saksamaalt ($^1/_3$ Kesk-Saksamaalt, $^1/_5$ Ida- ja Lääne-Preisimaalt). Ka ülejäänute hulgas oli palju neid, kes olid alles teist põlve Liivimaal.[8] Üks balti aadlisse vägagi suure sümpaatiaga suhtuv anonüümne autor tunnistas, et XVIII ja XIX sajandi vahetusel «... meie maa õpetatud seisused koosnesid kolme neljandiku ulatuses sisserännanuist ...» [9]

XVIII sajandi lõpus eksisteeris «vanas Euroopas» kõrvuti selle emigratsioonivooluga, mis viis nii majanduslikult laostunud kui ka ettevõtlikke inimesi Ameerikasse,[10] veel üks teine emigratsioonivool. Kui Schilleri 1782.—1783. aastal kirjutatud näidendis «Salakavalus ja armastus», mida autor ise nimetas «kodanlikuks tragöödiaks», intelligentne peategelane oma koduses vürstiriigis oli täbarasse olukorda sattunud, tuli talle kohe mõte, et elada on võimalik ka Läänemere kallastel.[11] Ja neile kallastele ruttas XVIII sajandi lõpul palju saksa haritlasi, kes ei leidnud kodumaal võimalust oma akadeemilist haridust tulutoovalt ära kasutada. Saksa sadamalinnades hinnati teenistusvõimalusi Balti kubermangudes õige kõrgelt. Kui Johann Wilhelm Krause, kes 1784. aastal Liivimaale tahtis minna, et leida teenistust sõjaväes või mõnel «intelligentsel tööalal», tee peal kõhklema hakkas, siis julgustas teda üks Breemeni kaupmees järgmiste sõnadega: «Sajad meie kodanikud, kelle olemasolu siin on kõikuma löönud,

---

[7] 1810. aasta aprillis hindas Liivimaa sõjakuberner kindral Essen Eestimaa aadli maavalduste väärtuseks 19 353 000 hõberubla, millest 11 800 000 rubla eest väärtusi oli panditud krediitasutustele ja võlausaldajatele (RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 189, l. 103). Noblesse oblige!

[8] Konrad Hoffmann, tsit. teos, lk. 9; J. G. Kohl, Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland, I Theil, Dresden und Leipzig 1841, lk. 76.

[9] Fr. Bienemann, Altlivländische Erinnerungen, Reval 1911, lk. 311.

[10] J. W. Blake, Going to America, «History to-day», June 1958, lk. 396—398.

[11] Friedrich Schiller, Salakavalus ja armastus. Kodanlik tragöödia, Tallinn 1959, lk. 58.

lähevad sinna — ütles ta — ja neil läheb seal hästi, vaesed hea päritoluga inimesed saavad seal rikkaiks ja lugupeetuiks.» [12] Samuti Saksamaalt tulnud J. Chr. Petri kinnitab, et XVIII sajandi lõpul olid kirikuõpetajakohad Balti kubermangudes erakordselt tulutoovad, andes nende valdajaile sageli kaks kuni kolm tuhat rubla sissetulekut aastas.[13]

Enamus neist sisserännanuist seadis endale kindla ja mitte eriti raske eesmärgi — meeldida oma mõisnikust leivaisale, kelle laste koolmeistriks nad läksid, ja sel teel kätte võita tulutoov pastorikoht. Ja kui neil ka varem olid mõnes küsimuses olnud veidi vabamad vaated, siis pärast seda, kui koolmeistri koht oma hüppelaua osa oli mänginud, said esialgu «umbusku äratanud rahututest vaimudest soliidsed pastorid . . .» [14] 1792. aasta augustis rääkis nii mõneski küsimuses õige suurt läbinägelikkust osutav krahv Mellin [15] oma kodukooliõpetajale, et kuskil mujal pole «pärisorjuse raudne piits rõhunud rahvaid nii kaua kui siin. Sakslase õilis iseloom halveneb selle omavoli valitsemise tingimustes, muutudes sageli julmuseks.» Sellest ei pääsenud krahvi arvates ka Saksamaalt Balti kubermangudesse sisserännanud kooliõpetajad. «Kui ta on osav, šarmantne mees, siis võivad lapsed teha mis tahavad, ta võtab kingitusi vastu, hoolitseb enda välimuse eest, napsab kinni mõne peretütre, onu- või täditütre ja temast saab nüüd kergesti pastor, mõisarentnik, mõisnik, ta tõstetakse aadliseisusesse ja ta tõuseb aste astmelt kõrgemale ning seda varem, mida sarnasemaks ta oma soosijale muutub.» [16]

1764. aastal tuli Riiga ja töötas siin lühemat aega suur saksa humanist J. G. Herder.[17] Oma päevikus kirjutas ta selle kohta: «Liivimaa on selline provints, mis oleks nagu loodud võõraste jaoks. Paljud võõrad on seda seni kasutanud ainult kaupmehelikul viisil, rikkaks saamiseks . . .» Märkinud, et kõrvuti luksusega valitseb seal äärmine barbaarsus, pimedus ja orjus, arutab noor Herder murelikult, kas tal jätkub jõudu nende pahedega võitlemiseks. «On mul selleks eeldusi, võimalusi, andeid? Mis ma

---

[12] Johann Wilhelm Krause mälestused (avaldatud ajakirjas «Baltische Monatsschrift», 1900. a. II kd., lk. 249—280, 345—360; 1901. a. I kd., lk. 31—48, 123—136, 201—214, 291—304, 422—448; 1901. a. II kd., lk. 1—26, 81—127), 1900. a. II kd., lk. 254.

[13] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, III kd., Gotha 1802, lk. 171.

[14] K. Hoffmann, tsit. teos, lk. 9.

[15] Oma liigse läbinägelikkuse pärast tuli krahv Mellinil mõnikord ebameeldivusi taluda. 1815. aasta maapäeva ametliku otsusega pandi ta terve aadelkonna põlu alla, peale muu ka selle eest, et ta oli paljastanud, kuidas Liivimaa mõisnike esindajad 1809. aastal ilmunud määruste väljatöötamise ajal enda huvides dokumente võltsisid (Noch einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland. — Mit einer Schlussbemerkung von Ludwig August Graf Mellin, Riga 1824, lk. 73—76).

[16] J. W. Krause mälestused, «Baltische Monatsschrift», 1901. a. II kd., lk. 24.

[17] J. F. v. Recke und K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, II kd., Mitau 1829, lk. 247.

pean tegema, et selleks muutuda? Mida ma pean purustama? Ma esitan endale alles küsimusi!» [18]

Herder pööras õige pea sellele «barbaarsuse ja orjuse maale» selja. Ta ei unustanud sealseid rõhutud pärisrahvaid küll päriselt, viies nende kaunid rahvalaulud esimest korda Euroopa kirjanduse areenile. Ka paljud teised tema mõttekaaslased ei leidnud endas jõudu avalikuks võitluseks orjuse ning sellega lahutamatult seotud barbaarsuse ja vaimupimeduse vastu. Kuid parimaile nende hulgast jäi balti mõisniku härrastemaja ja selle mööblite, lauanõude ja livreede kultuur alati võõraks. Nad püüdsid sellest keskkonnast nii kiiresti kui võimalik lahkuda ja said viljakat tööd kultuuri alal alustada alles siis, kui olid balti härrastemaja ukse enda taga juba sulgenud. On iseloomulik, et kõik silmapaistvamad isikud balti saksa kultuuritegelaste hulgast XVIII ja XIX sajandi vahetuselt — G. Merkel, J. Chr. Petri, C. H. J. Schlegel, G. F. Parrot, J. Ph. G. Ewers, J. W. Krause — on kas balti saksa orjapidajate veendunud ja järjekindlad vaenlased või vähemalt satuvad nende ja kirikuga pikemaks või lühemaks ajaks konflikti.

J. W. Krause.

Esimestest hetkedest peale tekitas see pärisorjuse maailm, millesse nad Miitavi, Riia, Pärnu või Tallinna sadamas maale tulles sattusid, niisugustes inimestes võõrastust ja isegi õudust. Juba teel oma esimesse teenistuskohta, kodukooliõpetajaks rikka Liivimaa mõisniku parun Delwigi juurde, elas Johann Wilhelm Krause üle suure hingelise vapustuse, mida ta temale omaste lakooniliste lausetega järgmiselt kirjeldab: «Kära esimese vankri juures. Teenrid hüppavad maha, parun välja. Eesratsutaja hobuselt maha, kutsar pukist. Esimene neist tõmmatakse kraaviservale siruli ja viimane peab talle laduma 25 hoopi. Südantlõhestav. Parun sõimab. Teenrid

[18] Jegor von Sivers, Herder in Riga, Riga 1868, lk. 1—2.

haaravad nüüd kutsaril peast kinni ja vaatamata kõigile palvetele tabab teda sama saatus ühe Carli nimelise teenri käe läbi — see omakorda sai veel parunilt mõned kõrvakiilud. Vastik! Kohutav!» [19] Õige varsti jõudis J. W. Krause oma tähelepanekute põhjal kurvale järeldusele, et Liivimaa on maa, kus talupoeg pole midagi ja ta härra on kõik.[20]

Balti mõisnike lauad, mille ääres oli oma koht ka kodukooliõpetajatel ja üldse «haritud külalistel», olid kaetud rikkalikult. 1803.—1804. aastal leidus ühel «tagasihoidlikult kaetud» Liivimaa mõisniku lõunalaual, kus serveeriti järgemööda neli kuni kuus rooga, vasika-, looma-, lamba-, sea-, kana-, kalkuni- või haneliha, värskeid mune, võid, piima, koort; igasuguseid aedvilju; metslinnuliha, mitmesuguseid kalu, piimas leotatud keedetud vähke, kooke ja jahutoitu.[21] Kuid mitte kõigile ei tahtnud toit nende laudade taga maitsta. Kord laskis mõisnik, kelle juures J. W. Krause töötas, peksta mõisakokka nahast punutud karbatšiga. Peksmine toimus otse söögitoa akende all ja kui see «ka siis ära ei lõppenud, kui oli istutud laua taha,» kirjutab Krause oma mälestustes, «ja koka kisa kostis akna all üheskoos kohutava koduse võimuvahendi hirmu levitava plaksumisega, siis lükkasin ma oma tooli lauast eemale, tõusin püsti, tänasin kõige eest ja läksin kiiresti minema».[22] Umbes samal ajal, täpsemalt 1780. aastal, istus Kunda mõisas rikkalikult kaetud laua taga C. H. J. Schlegel, kes Hupeli kõrval on üks esimesi eesti rahvalaulude üleskirjutajaid. «Lauanõud olid hõbedast, kuid paljude õnnetute ägamised kleepuvad selle rikkuse küljes ja paljud valatud pisarad, kui nad oleksid olnud kohal, oleksid kindlasti märjaks teinud need ilusad ja rikkalikud toidud.» [23] Schlegelit hämmeldas ka söögi ajal areneva jutuajamise sisu. Mõisahärra «nimetas valjusti üle laua talupoja neid kehaosasid, kuhu talle vitstega kõvasti virutada võib, ilma et ta tervis selle all kannataks».[24] «Ma näen ja kuulen nii mõndagi, mis mind raevule ajab,» kirjutas Schlegel oma elu kohta kodukooliõpetajana Valkla mõisas. «Inimarmastus on küll suus, aga südames mitte — vähemalt talupoja suhtes mitte.» [25]

---

[19] Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogu käsikirjade osakonnas leiduvate J. W. Krause käsikirjaliste mälestuste VII köide, lk. 190—191. Iseloomulik on, et «Baltische Monatsschrifti» toimetus on oma publikatsioonis just mälestuste selle lõigu «lühendanud».

[20] J. W. Krause mälestused, «Baltische Monatsschrift», 1900. a. II kd., lk. 350.

[21] Fr. Bienemann, Aus vergangenen Tagen, Reval 1913, lk. 19.

[22] J. W. Krause mälestused, «Baltische Monatsschrift», 1901. a. I kd., lk. 201.

[23] C. H. J. Schlegel, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 141. Et tegemist oli Kunda mõisaga, tehti hiljuti kindlaks A. Viirese poolt (vt. A. Viires, Chr. H. J. Schlegeli «Reisen in mehrere russische Gouvernements» etnograafilise allikana, Eesti NSV TA Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVI, lk. 252).

[24] Sealsamas, lk. 142.

[25] Sealsamas, lk. 131.

Suurel määral just tänu neile balti paruni härrastemajas end võõrana tundvaile inimestele on meie ajani säilinud konkreetseid andmeid, milline vaimne tühjus valitses sageli neis hiilgavais ruumides ja millist viletsust võis leida otse pidutuledes säravate akende taga.

Pillav luksus ei väljendunud ainult uhkeis ehitustes ja parkides, vaid ka rõivastes, tõldades ning Balti kubermangude sisseveo iseloomus. See torkas ühtviisi silma nii Balti kubermange külastanud välismaalastele kui ka kohalikele riigiametnikele. Üks 1790-ndate aastate teisel poolel Riiga külastanud välismaalane kirjeldab järgmiste sõnadega linnas peatunud Liivimaa mõisnike elulaadi. «Nende teenritel ja kutsaritel peavad olema peenest riidest livreed, et nad oma pererahvale häbi ei teeks. Nad kannavad taskutes kaht kella, mis on erineva väärtusega; käivad ringi siidsukkades, puuderdatult ja friseeritult. Teenijatüdrukud kannavad siidkleite, saloppe ja floorist põllekesi ja sageli võib segadusse sattuda, teha teenijatüdrukule kõik komplimendid, mida arvatakse tegevat majaperenaisele. Minu endaga juhtus kord selline lugu...»[26] Kergesti ärrituv Eesti- ja Liivimaa kindralkuberner Browne kirjutas pärast Eestimaa kubermangu eelmise aasta aruande läbivaatamist 2. märtsil 1784 kubernerile: «Mulle on täiesti arusaamatu, kuidas võib ainuüksi kohvi ja tee peale ühe aasta jooksul 25 757 ja vürtside peale 11 272 rubla välja anda. Ka selle üle, et Tallinnasse 6365 rubla eest austreid ja puuvilju sisse veeti, imestasin ma väga, kuid ma loodan, et sellest suurem osa läks edasi Peterburi.» Ja edasi loeb Browne üles teised tema arvates liiga suured kulutused: 14 370 rubla kattuni ja sitsi peale kammerneitsite riidessepanemiseks, 5644 rubla klaasi ja portselani, 65 445 rubla galanteriikaupade — siid- ja villase riide peale (ennekuulmatu summa Browne arvates), 46 516 rubla suhkru peale, 7000 rubla vasegravüüride ja raamatute ning 8000 rubla tubaka peale.[27]

Põltsamaa mõisas, kus J. Chr. Petri XVIII sajandi lõpus koduõpetajana teenis, sõi härrasrahvas pühapäeviti lõunat muusika saatel, mida tegi pärisoristest talupoegadest koosnev muusikakapell ning jõi tsaari terviseks trompetipuhumise ja väikeste suurtükkide mürina saatel. Mõisaorkestrid olid Petri andmeil sel ajal veel Kolga ja Matsalu mõisates.[28] 1780-ndate aastate keskpaiku korraldati parun Delwigi Aa jõe kaldal asuvas mõisas külaliste saabumise puhul «piduõhtuid tulevärgiga, pidupäevi karudele koerte ässitamisega (mõisaõues oli ketis paar karu — *J. K.*) ja märgilaskmisega püssidest ja püstolitest, maja ette veeretati kaks väikest suur-

---

[26] Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefland, Litthauen, Vollhynien, Podolien, Galizien und Schlesien in den Jahren 1795 bis 1798. In Briefen an einen Freund, Drittes Bändchen, Germanien 1801, lk. 520.

[27] Fr. Bienemann, Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland (1783—1796), Leipzig 1886, lk. 187.

[28] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, II kd., Gotha 1802, lk. 371—373.

tükki ja kui lõuna ajal terviseks joodi, kõmmutati neid».[29] Isegi kõige ilusama kuupaistega ei tohtinud öösel minna mõisa ümber jalutama, kirjutab Krause oma mälestustes, sest «hundid hiilisid ringi otse mõisaaia taga. Luksuslikud söömaajad ja karud õuel, aga hundid värava taga — veider maailm».[30] Otse uhke härrastemaja kõrval asusid kokkuvarisenud laut ja mõned viletsalt ehitatud majapidamishooned ning hooletussejäetud aiad. Alles hiljuti Ameerika kolooniais viibinud Krause arvates oleks seal ka kõige vaesem kolonist ehitanud paremad ja ilusamad hooned kui need mõisa majapidamishooned. «Siin aga oli tegemist ühe igivanast soost saksa vabahärra ning rikka mehega. Ühes nurgas kuld, marmor, peegel, samet, siid, pitsid ja priiskav küllus; teisel pool mustus, puudus, lapid; siin olemasoleva hooletussejätmine, seal uue ja elegantse tagaajamine. Lausa äärmused, lausa vastuoksused. See mõnu tagaajamine siin ja see segadus, laiskus ja ühtlasi küllus on kõik liiga ebakindel alus. Ei, see maja läheb põhja, mõtlesin ma . . .» [31]

Millest räägiti neil hiilgavail seltskondlikel kokkutulekutel? «Kohtuprotsessidest ja ehitustöödest, tülidest vendadega, perekonna kuulsusest, vaimulike harimatusest, advokaatide vempudest, talupoegade laiskusest ja salakavalusest, Valga kaupmeeste kelmustest, naabritest . . .» [32] Kui J. W. Krause leivaisa parun Delwig sõitis Riiga aadli maapäevale, siis käis tema majas koos Liivimaa mõisnikkonna eliit: Ungern-Sternberg, Patkul, Mengden, Taube, Klodt, Igelström, Stackelberg, Buddenbrock, Stein, Tiesenhausen.[33] Millest rääkisid omavahel need elegantsed Peterburis ja Pariisis käinud härrasmehed. «Kui mitmekesised olid iseloomud, tiitlid ja auastmed,» kirjutab selle kohta Krause. «Aga kõik olid ühes asjas ühel meelel: talupoeg on lurjus, pastoritel tuleb tiibu kärpida, kodanikku peab alla suruma ja ta enda ülesupitamise vaimu maha painutama, sest tema uhkus ja ta raha hakkab juba liiga suureks ja väljakannatamatuks muutuma. Keegi ei häbenenud oma patust liha koos selle himude ja ihadega, ärbeldi peenelt ja toorelt, söödi ja joodi nii palju kui veel alla läks ja tunnistati teineteisele triumfeerides, milliseid võite oli saavutatud pastorite, mõisavalitsejate, metsnike, möldrite ning talupoegade naiste ja tütarde üle.» [34] Ja mõttesse jäänud Krause teeb sellest järgmise järelduse: «Kui ometi kaoks see siin maal valitsev ükskõiksuse vaim, kui vähemalt pooltki ajast kasutataks kaardimängu, metslooma- ja naistekütimise asemel olemasoleva alleshoidmiseks, laguneva täiendamiseks,

---

[29] J. W. Krause mälestused, «Baltische Monatsschrift», 1900. a. II kd., lk. 353.
[30] Sealsamas, lk. 354—355.
[31] Sealsamas, lk. 349.
[32] Sealsamas, lk. 348.
[33] Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogu käsikirjade osakonnas leiduvate J. W. Krause mälestuste käsikirja IX kd., lk. 82.
[34] J. W. Krause mälestused, «Baltische Monatsschrift», 1901. a. I kd., lk. 203.

siis kujuneks ka ilma kunstide abita siin üks põhjamaise maailma meeldivamaid nurgakesi. Kuid ei — kõik näib ruttavat vastu täielikule metsistumisele.»[35] J. Chr. Petri andmeil oli üks kõrgem sõjaväelane sel ajal kurtnud, et ta ei leia Eestimaa aadlike hiilgavais lossides, kus osati rääkida ainult hobustest, koertest ja jahist, seda «õpetlik-mõistlikku jutuajamist, mida ta oli alati kohanud heas linnakodanike seltskonnas».[36] Ja ka Petrile endale tundus, kui ta vaatas ringi kroonlühtritest säravates ja külalistega täidetud mõisasaalides, et «mõtlev pea ... näeb siiski ainult tühje saale enda ees».[37]

Välismaalt saabunud akadeemilise haridusega kodukooliõpetaja võis balti mõisniku härrastemajas leida head materiaalsed elutingimused. «Teisiti oli aga lugu vaimsete vajaduste rahuldamisega,» tunnistab XVIII sajandi viimastel ja XIX sajandi esimestel aastatel Liivimaal kodukooliõpetajana töötanud K. T. Hermann, «selles küsimuses oldi sageli piiratud sellega, mis kellelgi endal oli, sest kus kõik on suunatud kasu ja elumõnude tagaajamisele, seal ei leia kirjanduslikud huvid suurt kõlapinda. Siiski siin ja seal leidus ka ulatusliku hariduse saanud mõisnikke...»[38] Igatahes J. W. Krause esimene leivaisa parun Delwig nende hulka ei kuulunud. Kord tuli talle meelde, et ta oli lasknud pööningule viia mõned raamatud, et «lapsed neid täiesti puruks ei rebiks». Ja kui Krause siis pööningule ronis, leidis ta korstnajalale hunnikusse visatuna Oleariuse, Russowi, Arndti, Ceumerni, Fergusoni ja teiste teoseid ning palju romaane.[39] Parun Delwig ise tegeles sel ajal oma lemmikharrastusega, suur mahagonist pikksilm käes «hiilis ta päev otsa ühe akna juurest teise juurde ja vaatles selle abil iga elusolendit nii lähedal kui kaugel».[40] Tüdinenud kodukooliõpetaja ametist, rajas C. C. L. Klee 1800. aastal Tallinnas laenuraamatukogu. Niikaua kui ta riiulitel seisid vaid klassikute teosed, ajaloolised tööd ja reisikirjad, polnud tal peaaegu üldse laenutajaid, niipea aga kui ta muretses endale suurema hulga tühiseid romaanikesi, võitis ta Tallinna aadelliku ja bürgerliku seltskonna hulgas kohe suure populaarsuse.[41]

Balti mõisnike luksuslik jõudeelu ja külalislahkus omandasid rahvusvahelise kuulsuse. 1834. aastal tundus näiteks J. G. Kohlile, et kui ta oli Saksamaalt Liivimaale sõites ületanud 56. laiuskraadi, siis sattus ta uude maailma. «Meil on seitsme päeva jooksul ainult üks pühapäev, iga kuu

---

[35] Sealsamas, 1901. a. II kd., lk. 26.
[36] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, II kd., Gotha 1802, lk. 375—376.
[37] Sealsamas, lk. 375.
[38] Fr. Bienemann, Altlivländische Erinnerungen, Reval 1911, lk. 43.
[39] J. W. Krause mälestused, «Baltische Monatsschrift», 1900. a. II kd., lk. 352—353.
[40] Sealsamas, lk. 353.
[41] Christian Carl Ludwig Klee, Eines deutschen Hauslehrers Pilgerschaft durch Land und Leben (1792—1818), Reval 1913, lk. 64.

tullakse vaid üks kord kokku perekonnapea juurde, mõnikord korraldatakse tee- või kohviõhtu, dinee või tantsupidu ... Teisel pool 56. laiuskraadi on lugu teisiti. Seal on iga päev püha- või pidupäev, tööpäevi pole üldse. Uksed pole kunagi suletud ja üks külaline vahetab teise välja, üks pidu teise ... mis muret tuntakse seal aja üle! Vaba aega on iga päev. Majapidamise eest hoolitseb mõisavalitseja.» [42]

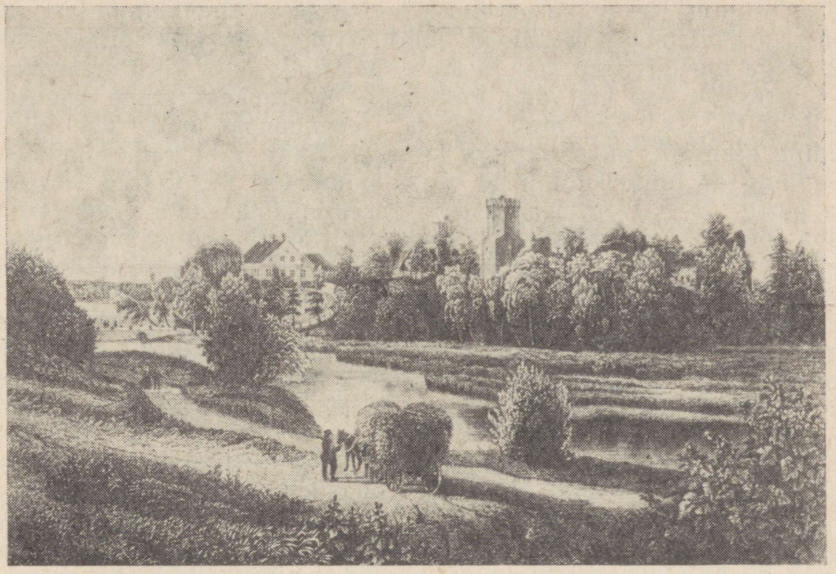

Porkuni mõis. W. S. Stavenhageni gravüür XIX sajandi keskpaigast.

Porkuni mõisa omaniku Magnus Tiesenhauseni päevikute näol aastaist 1798—1800 on säilinud omapärane allikas, mis üksnes ei võimalda pilku heita selle luksuse ja välise külalislahkuse kulisside taha, vaid joonistab huvitava pildi ka sellest, kuidas mõttetu pillamine ja parasitism võttis balti mõisnike hulgas XVIII ja XIX sajandi vahetusel mõnikord otse haiglase iseloomu. Balti saksa ajaloolased (eriti Fr. Bienemann ja J. Eckardt) püüdsid omal ajal publitseerida võimalikult kõiki kroonikalisi ülestähendusi, mälestusi ja olukirjeldusi, mis ulatusid XIX sajandi algusesse või XVIII sajandi lõppu. Magnus Tiesenhauseni päevikuid aga, kuigi need olid hoiul Eestimaa Rüütelkonna enda arhiivis, nad ei avaldanud.

[42] J. G. Kohl, tsit. teos, I kd., lk. 37 ja 33—34.

«Eile oli mul ootamatu külaline hr. major Benckendorffi näol,» kirjutas Magnus Tiesenhausen 20. märtsil 1798 oma päevikusse. «Ma pean oma žurnaali eraldi üles märkima, et see mees kunagi minu juurde muidu ei tule, kui et ta midagi tahaks. Juba mõned aastad on ta mulle veidi võlgu, loodab aga veel ikka minu rahakoti peale... Kui palju vastuolu on neis tegudes? Ta elab väga laialt, kinnitab, et tal on silmapaistvad sissetulekud, aga tal pole kunagi nii palju raha, kui ta vajab.» [43] 1. mail kirjutas Magnus Tiesenhausen oma päevikusse, et «möödunud kuu viimastel päevadel oli mu maja täiesti külalisi täis, alles eile sõitsid nad ära. On ju väga meeldiv, kui sul on külas hea seltskond, kuid maamajapidamise juures on see ka väga kulukas, eriti rohkearvuliste teenijate ja hobuste tõttu...» [44] 18. mail märkis Tiesenhausen oma päevikusse, et «peamine eesmärk, miks minuga seltskondlikult läbi käia tahetakse, on kaardimäng — minu kaotamise peale loodetakse kui kindla sissetulekuallika peale...» [45] Järgmise aasta alguseks, 1799. aasta veebruariks, oli ta juba jõudnud arusaamisele, et tema tuttavad «külastavad teda vaid uudishimu pärast, et näha, milline on tema rahaline olukord. Vilets rahvas, kõige halvem kogu maailmas... Ainult omakasupüüdlikkus ja soov ning tarve teisi petta on kõigi tegude motiiviks...» [46] 6. juunil 1800 on päevikus registreerimist leidnud Stenbockide külaskäik, kes «kogu oma majapidamisega igal aastal majanduslikke huvisid silmas pidades korraldavad sellise sõidu mööda maad — midagi kontributsiooni taolist, mis hoolikalt sisse nõutakse».[47]

Päeviku lehekülgedel kajastub väga kujukalt ka see, et kuigi aadliseltskonnas sageli kurdeti «halbade aegade» üle, kestis kerge vaevaga saadud vara mõttetu pillamine edasi. 1798. aasta juulis külastas Magnus Tiesenhausen Kulina ja Voore mõisu — mõlemal pool oli laual hõbedast serviis. «Seal pole küll põhjust halva aja üle kaevata,» [48] märgib selle kohta Tiesenhausen. 1800. aasta juunis Tallinna sõitnud mõisnikud elasid «vaatamata kurtmisele rahapuuduse üle hiilgavalt ja suurimas külluses, luksus on tõusnud äärmuseni... Luksus sõiduriistade ja riiete osas on eriti naiste juures ennekuulmatu, üheski teises Euroopa provintsis sellesarnast ei leitaks».[49] 18. augustil kirjutas ikka veel Tallinnas viibiv Tiesenhausen päevikusse: «Kuigi igaüks kurdab halbade aegade üle, elavad inimesed ometi pidevalt toredasti ja rõõmsalt: iga päev lõbusad seltskonnad, ballid, komöödiad.» [50]

---

[43] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 1.
[44] Sealsamas, l. 8.
[45] Sealsamas, l. 10.
[46] Sealsamas, l. 53.
[47] Sealsamas, s.-ü. 781, l. 38.
[48] Sealsamas, s.-ü. 780, l. 21.
[49] Sealsamas, s.-ü. 781, l. 40—41.
[50] Sealsamas, l. 47.

Päeviku autor ise oli haiglase mängukire ohver. Enne 1798. aastat oli juba üks kord kogu ta varandus (selle hulgas ka püksid — nagu ta ise kibedusega märgib) üles kirjutatud, kuna mänguvõlad olid tõusnud 19 000 rublani.[51] Kuid sellest hoolimata jätkas ta kaardimängu. 12. juulil 1798 kirjutas Tiesenhausen päevikusse: «Mu saatus on möödapääsmatu ... Oma naabrite heameeleks mängisin ma eile bostonit 1 kopikas punkti eest ja kaotasin 3780 punkti, mis teeb 37 rubla 80 kop.»[52] 24. juulil kurdab ta: «Sellest ajast peale, kui ma olen Tallinnas, olen ma selle väga madala mänguga juba üle saja rubla kaotanud.»[53] 4. detsembril kaotas ta jälle palju ja jäi isegi 100 rubla võlgu ning järgmisel päeval tuli selle tagajärjel järgmisele pessimistlikule järeldusele: «Tõenäoliselt lõpeb järgmisel märtsikuul minu kui põllumehe karjäär, sest mul pole enam mingit teist väljapääsu oma mänguvõlgade tasumiseks, kui oma mõisate müümine või mingil viisil pantimine.»[54] Kaardimäng aga jätkus päeval ja öösel ning 20. detsembril märkis Magnus Tiesenhausen oma päevikusse, et isegi maaüksinduses ei lähe tal kaardimängu tõttu peaaegu ühtki päeva mööda, ilma et ta poleks sunnitud raha välja andma.[55] Veendumusega, et maailmas on «enam halbu kui häid inimesi ...»[56] lõpetab 72-aastane mõisnik 1798. aasta, et järgmist uuesti kaardimänguga alustada. 6. jaanuaril ei julge ta häbi pärast kaotuse suurust isegi päevikusse sisse kanda.[57] Peale seda, kui ta oli kahe päevaga kaotanud kaardimängus 200 rubla, kirjutab Magnus Tiesenhausen 18. veebruaril 1799 oma päevikusse: «Minu põhjaminek on kindel ...»[58] 4. märtsil läksid ta sõnad tõeks. «Tänasest päevast peale algab mu elus ja mu kodustes oludes peale hoopis uus epohh. Juba 10 aastat on mind nende poolt, kellele ma kaardimängus võlgu jäin, taga aetud ja rõhutud ning lõpuks olin sunnitud seda hapu õuna hammustama ja oma mõisatest loobuma, et võlgasid tasuda ... Mitmesaja aasta järel olen ma oma sugukonnast esimene, kes sellisesse olukorda on sattunud. Kuue sugupõlve jooksul pole minu esivanematega sellist lugu juhtunud.»[59] Kaardimänguks kulus aga ka mõisate pantimisel saadud raha ja 11. märtsil märgitakse päevikus kui erakordset sündmust seda, et eilse «päeva veetsin ma, ilma et ma oleksin kaardimängus kaotanud, sest ma ei läinud kordagi toast välja».[60] Selle eest 22. märtsil mängib Tiesenhausen,

---

[51] Sealsamas, s.-ü. 780, l. 50.
[52] Sealsamas, l. 18.
[53] Sealsamas, l. 20.
[54] Sealsamas, l. 43.
[55] Sealsamas, l. 44—45.
[56] Sealsamas, l. 46.
[57] Sealsamas, l. 48.
[58] Sealsamas, l. 55.
[59] Sealsamas, l. 57 ja 62.
[60] Sealsamas, l. 58.

ta enda sõnade järgi «mõne tunni jooksul maha terve kuu sissetulekud . . .» [61]

Hasartmängijate kõrval leidus balti parunite seas ka joomareid-märatsejaid. Saaremaal asuva Käesla mõisa omanik lipnik Weimarn oli ta oma naise tunnistuse järgi «sageli mitu nädalat järgemööda ööd ja päevad joobnud, märatses ja möllas täiesti või pooleldi purjus olles ja ka siis, kui ta mõnikord harva kaine oli, piinas ta mind igasugustel mõeldavatel viisidel nii füüsiliselt kui moraalselt, nii et ma sageli pooled ööd lageda taeva all ja mitu korda terved päevad vee ja leivaga lukustatud uste taga olen veetnud ja hoolimata sellest pole oma elule kindel, sest ta on sageli oma viha uste purustamises välja valanud . . . kolm mõõka on juba tema käest ära kistud ja ära peidetud, veel hiljuti tõmmati ta käest ära põue peidetud nuga, ja habemeajamisnoad on veel ikka tema käes».[62] Kui aga 31. augustil 1808 mõisa 17-aastane toatüdruk Triinu märatsevalt lipnikuhärralt kepi käest ära kiskus ja seejuures talle nähtavasti mõne hoobi andis, ruttas Weimarn kohe Kuressaare linna sillakohtusse kaebama, et mõisateenijad talle kallale kipuvad ning teda peksavad.[63]

Eespool toodud olupildikesed balti mõisnike elust XVIII ja XIX sajandi vahetusel avanesid meile sellise usaldusväärse allika vahendusel, nagu sel ajal elanud inimeste tähelepanekud. Pöördudes nüüd tagasi käesoleva paragrahvi alguses ülesseatud küsimuse juurde, võime eespooltoodu põhjal julgesti väita järgmist. Kui balti mõisa härrastemaja katuse alla mõnikord sattuski seisuslikest eelarvamustest vaba, kriitiliselt mõtlev inimene, siis piisas tema «vaimuvalgusest» paremal juhul ainult selleks, et valguse ette tuua härrastemaja uhkete seinte vahel valitsev barbaarsus ja vaimne tühjus.

§ 2. BALTI EVANGEELIUMI-LUTERIUSU PASTOR

Eelmises paragrahvis oli juba juttu sellest, kuidas Balti kubermangude tulutoovad pastorikohad meelitasid XVIII sajandi lõpus kõigist Saksamaa nurkadest kohale igasuguseid «akadeemilisi immigrante». Mõned neist ei suutnud ka pärast musta kuue selgatõmbamist unustada oma endisi «vabu eluviise» ja siis läks nendega nii, nagu kandidaat Rauchiga, kelle kohta me Magnus Tiesenhauseni päevikust leiame järgmise iseloomuliku märkuse. «Eile (24. märtsil 1798 — *J. K.*) sain ma Jaagupi kirikuülemeestseisjalt kutse ilmuda 31. märtsil konvendile, et valida uut vaimulikku. Rauchi-nimeline mahavõetud vaimulik, kes viis aastat oli minu mõisas kooliõpetajaks, on oma vaimuliku seisuse unustanud ja ise avalikult oma hooratöö üles tunnistanud. See on üks väga halb inimene, kes mulle sel

[61] Sealsamas, l. 60.
[62] ENSV RAKA, f. 968, nim. 1, s.-ü. 2013, l. 10—11.
[63] Sealsamas, l. 1—2, 4—5.

ajal, kui ta minuga ühe katuse all elas, palju pahameelt ja muret tegi. Kui aga juhus teda aitas ja ta Jaagupi koguduse näol hea sissetuleku sai, siis oli kõik unustatud, nüüd oli ta aga sunnitud oma halva käitumise ja eluviisi ise üles tunnistama.» [64]

Kirikumõisaid omavad pastorid olid nii vormiliselt kui sisuliselt ka ise eelkõige mõisnikud. Kuid üldse oli paljul kirikuga seotul, ka siis, kui kirikul mõis puudus, n.-ö. mõisaorjuse lõhn juures. Pärast rahva hulgast andmete kogumist suhtumise kohta kirikusse tegi A. Laurson selle materjali põhjal järgmise iseloomuliku ja õige järelduse. «Keeleoskamatu õpetaja sõnad olid väsimusest tukkuvaile talupoegadele enamasti arusaamatud ja mis võiski tollaegne kepialune ori mõista jumalateenistusest, ega vast muidu kandnud see üldiselt nimetust «jumalaorjus», kui mitte selle igapäevasusega paralleele poleks tõmmatud.» [65] Vändras olid need kaks orjuse liiki kohe silmanähtavalt seotud. «Pärast jutlust aetud need peremehed ja perenaised kiriku ukse suhu ritta ja siis tulnud kubjas ning lugenud ette, kuhu keegi talu järgmisel nädalal tööle läheb.»[66]

Kirikul olid tolleaegses ühiskonnas täita olulised politseilised funktsioonid. 30. juunil 1805 saadeti Eestimaa pastoreile laiali nende politseiliste korralduste ja teadaannete täpne nimekiri, mis tuli kantslist talupoegadele teatada.[67] Neid kogunes aasta jooksul vähemalt 160, seega tuli iga pühapäeva kohta vähemalt kolm politseilist teadaannet. Kord kuus pidi pastor kogudust manitsema, et keegi ei tohi enda juures pidada põgenenud talupoegi ja eranditult iga pühapäev talupoegi hoiatama, et nad ei varjaks sõjaväejooksikuid. Igal kevadel ja sügisel pidi ta neile meenutama, et jahti pidada metsloomadele võivad ainult mõisnikud. Neil kuudel, mil vesi oli jäast vaba, tuli kirikukantslist ette kanda spetsiaalsed määrused, mis olid koostatud võitlemiseks Soome põgenemise vastu. Kord aastas tuli teatada, et ilma vastava võimude loata ei tohi ükski nälgiv inimene kerjama hakata. Sageli tuli talupoegadele kantslist meenutada, et viinamüük kõrtsides on pühapäeval jumalateenistuse ajal keelatud. Iga kuu hoiatati talupoegi, et see, kes sõjaväejooksikut abistab teise kubermangu minemisel, saab raskesti karistada.

Ja kui talupoeg neist arvukaist korraldustest mõne vastu eksis või mõisa rõhumise vastu välja astus, siis sai ta otse kiriku juures ning pastori aktiivsel osavõtul nuhelda.

XVIII sajandi keskpaiku korraldati paljude Liivimaa kirikute juures sagedase kasutamise tagajärjel kannatada saanud peksupostide ehk kirikutulpade remont.[68] Rannu kiriku peksusammas oli rahvamälestuste järgi

---

[64] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 2—3.
[65] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast, 1927. a., l. 205—206.
[66] A. Mattisen, Ajalooline materjal Vändra kihelkonnast, 1925. a., l. 104.
[67] ENSV RAKA, f. 1187, nim. 2, s.-ü. 457, l. 352—354.
[68] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 44.

püstitatud 1750. aastal.[69] Neist kirikutulpadest on praeguse ajani rahvamälestuse kaudu ulatanud ainult kirjeldused. Urvaste kiriku must peksupost oma kahe rõngaga oli rahva suus kandnud «lüllitulba» nime.[70] Vaivaras oli kirikupostiks «ristikujuline puuehitus, millel augud sees, kust pandud nuheldava käed läbi, nii et inimene olnud näoga posti poole. Post pandud karistamise korral üles, harilikult olnud ainult posti auk kohal».[71] Põltsamaal olnud kirikupost «must (verstaposti taoline) terava otsaga tulp, mille külge kaks nahast rihma kinnitatud sidumiseks, üks kaela, teine keskkeha kohal. Olla pekstud kolme kimpu seotud kepiga paljale pihale. Löödud kahelt poolt.» Ühe A. Laursonile rahvamälestusi jutustanud inimese ema oli veel oma silmaga näinud peksu kirikutulbas. «Löödud kahelt poolt vitstega, mille otsad tunginud ihusse ja purustanud selle koledasti.»[72] Keila kirikul oli veel eriline piinavanker, millega nuheldav kirikumäele peksuposti juurde sõidutati.[73] Kirikusambas peksmisest on rahva hulgas säilinud mälestused ka Vigalas, Raplas, Suure-Jaanis, Märjamaal, Kadrinas. Viitna kirik olevat rahvamälestuste järgi sellest isegi oma nime saanud (Viitna = viid naha).[74]

Peks kiriku ukse ees oli harmooniliselt seotud kirikus toimuva jumalateenistusega. Neil päevil, mil pärast jumalateenistust talupoegi peksti, lauldi jumalateenistuse ajal spetsiaalseid «ettevalmistavaid laule». «Üks mees võtnud vihahoos mõisahärra rinnust kinni,» mäletati Vaivaras, «ja tõmmand särgi lõhki. Siis meest pekstud 3 pühapäeva kirikupostis, kuna kogudus pidanud laulma koraali «Ma vaene hing, kes pattu teinud». Siis põletatud mehel tulise rauaga otsaesist ja ninasõõrmeid.»[75] «Kui kirikus lauldi: «Ma vaene muld, kes pattu tein'd», siis teati, et kedagi postil pekstakse. Kui lauldi: «Halasta ja hoia», siis oli mõni piinapingis,»[76] mäletati Keilas.

Kuid kirikul olid peale politseiliste ülesannete täita veel palju olulisemad ülesanded ja nimelt ideoloogilisel alal. Ta ei pidanud ainult ähvardama karistustega mõisnike võimule vastuhakkamise eest, vaid püüdma neid

---

[69] L. Andresson, Ajalooline traditsioon Rannu kihelkonnast, 1928. a., l. 70.

[70] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast, 1927. a., l. 206.

[71] R. Põldmäe, Ajalooline traditsioon Vaivara khk., 1931. a., l. 83.

[72] A. Laurson, Ajalooline traditsioon Põltsamaa kihelkonna Pajusi, Rutikvere, Adavere ja Kurista valdadest, 1926. a., l. 98.

[73] P. Heidemann, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 90.

[74] H. Ottenson, Vigala khk., 1924. a., l. 77; E. Tensmann, Rahvatraditsioon Rapla kihelkonnast, 1930. a., l. 58; T. Bollman, Ajalooline traditsioon Suure-Jaani kihelkonna põhjapoolsest osast, 1926. a., l. 42; M. Kiiseman, Märjamaa khk., 1924. a., l. 29; L. Vilmre, Ajaloolist traditsiooni Kadrina kihelkonnas, 1931. a., l. 116 ja 119. Tegelikult tuleneb Viitna ilmselt omaaegse mõisaomaniku Vietinghofi nimest.

[75] R. Põldmäe, Ajalooline traditsioon Vaivara khk., 1931. a., l. 72.

[76] P. Heidemann, Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a., l. 90.

vastuhakke hoopis ära hoida. Ja pastorid püüdsidki talupojasse istutada kiriklikku moraali, mis oleks ta käsi kammitsenud iga kord, kui ta tundis vajadust oma sotsiaalse protesti väljendamiseks. Seda püüti saavutada eeskätt katekismuse pähetuupimise teel. Iga talupoega kohustati täiskasvanuks saamisel, nn. leeriõpetuse korras, katekismust pähe õppima. Et need «elureeglid» talupoegadel kunagi meelest ei läheks, selle eest hoolitseti nende sagedase meeldetuletamise ja kordamise teel pühapäevastel kirikuteenistustel.

Millised need kiriklikud elureeglid siis olid? Kõigepealt peab ütlema, et nad olid universaalsed (s. t. mitte ainult eesti talupoegade, vaid igasugusest rahvusest rõhutute jaoks loodud) ja hästi maskeeritud. Sellepärast ei ole neis otseselt öeldud, et eesti talupoeg ei tohi balti saksa mõisnikule vastu panna. Ainult ühes kohas on eesti talupoegade jaoks koostatud katekismuses öeldud, et isandatele ei tohi vastu panna. Nõndanimetatud neljanda käsu juurde, mis tegelikult räägib ainult sellest, et peab oma vanemaid austama, näeb balti pastorite poolt koostatud katekismus ette järgmise seletuse: «Et meie ei pea omma wannemid ja i s s a n d i d (minu sõrendus — *J. K.*) põlgama egga wihhastama.»[77] Kui eesti talupoja elu oli raske, kui ta loomad lõppesid, lapsed ja sugulased nälga ning haigustesse surid, siis pidi ta kiriklike elureeglite järgi jumalat «keige hädda sees ... appi hüüdma, palluma, kiitma ja tännama».[78] Kui taluperemees muret tundis selle üle, kuidas ta talu alla käis ja ei teadnud, mis järgmisel kevadel põllule külvata, siis oli see patt, sest «ei pea mitte tullewa aasta ette murretsema, waid rahhul ollema sega, mis meile igga pääw tarwis lähhäb».[79] J. Chr. Petri kirjutab, et eesti talupoegi kohates pani ta sageli tähele, kuidas nende silmad olid vaadates mõisnike «rikkusele, paleedele, jõudeelule, mööblitele ja luksusele ...» viha täis olnud.[80] Eespool oli juba juttu sellest ja ka edaspidi veendume selles, et julmad karistused mõisas ajasid talupojad raevule. Kõik see oli aga kirikliku moraali järgi suur patt, sest «ligimest» pidi armastama. Katekismus keelas talupojal kategooriliselt ükspuha kelle peale südames viha kanda, teda vihaselt vaadata, sõimata või teotada, teda peksta või surnuks lüüa.[81] Kui mõisnik talupojale kurja juhtus tegema, siis ei tohtinud «vaga talupoeg» sellele pärast enam «mõttelda, vaid ... veel peälegi omma kurjateggiattele head tehha, kui se tarvis lähhäb».[82] Mõisas orjates pidi talupoeg kogu aeg sellele mõtlema, kuidas oma mõisnikust ligimese «varra ning peatoidust kasvatada ning hoida».[83]

---

[77] Katekismusse lühhike selletus, Tallinnas 1792, lk. 7.
[78] Sealsamas, lk. 6.
[79] Sealsamas, lk. 28.
[80] Johann Christoph P e t r i, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 299.
[81] Katekismusse lühhike selletus, Tallinnas 1792, lk. 8.
[82] Sealsamas, lk. 29.
[83] Sealsamas, lk. 9.

XVIII ja XIX sajandi vahetusel hakkas ka balti luteriusu kirikus võidule pääsema nn. ratsionalistlik suund. Selle teoloogilise suuna esindajad arvasid, et talupojale ei tule jutlust lihtsalt ette lugeda, vaid talle tuleb «jumalasõna» vormis, mõistusele ja arusaamisele apelleerivate argumentidega püüda selgeks teha, et see mõisniku poolt valitsetav maailm, milles ta elab, pole sugugi mitte «hädaorg, vaid võib-olla õige rõõmus asukoht».[84] Kirikliku ratsionalismi täpsema ja põhjalikuma iseloomustuse juures pole siin põhjust peatuda. Antud juhul on tähtis tähelepanu juhtida sellele, et see suund seadis endale üheks eesmärgiks kirikuõpetuse mõjukust tõsta ja kiriklikku ideoloogiat ratsionaalsemalt levitada. Juba 1780-ndail aastail hakkasid paljud balti pastorid kehtestama mõningaid muudatusi kirikuteenistuse korras. Pikad ja rahvale tegelikult arusaamatud jutlused asendati lühikestega, kuid selle asemel hakati suurt osa kirikuteenistuse ajast kasutama katekismuse õpetamiseks. Kuna pikkade jutluste kaotamisega ilmselt vähenesid võimalused kirikus magamiseks, siis kaotati mitmes kirikus ära ka pika kepi otsa kinnitatud korjanduskotikeste kasutamine, mis seni torkimisriistadena kirikuteenrite käes olid olnud tõhusaks vahendiks magajate äratamisel.[85] Et kõik talupojad aga igal pühapäeval kirikus käiksid, selleks oli paljudes kirikutes juba ammust ajast sisse seatud selline kord, et kiriku vöörmündrid pidid iga kirikuteenistuse lõpus pastorile teada andma, kes talupoegadest oli kirikusse tulemata jätnud. Kui mõni talupoeg seda tegi, siis karistati teda kahel esimesel korral rahatrahviga, kolmandal korral aga anti ihunuhtlust.[86]

J. Chr. Petri andmeil tehti juba 1790-ndail aastail Eestimaa konsistooriumis plaane, kuidas tõlkida ja eesti talupoegade kätte toimetada saksa kirjaniku F. E. Rochowi töid.[87] Fr. Engels on selle autori teoste ja üldse niisuguse kirikliku «valgustustegevuse» kohta väga tabavalt öelnud, et nende raamatute ülesandeks oli «talupoegade ja käsitööliste noortele võsudele selgitada nende missiooni elus ja kohustusi ühiskonna ja riigi ülemuste vastu, aga samuti sisendada neisse heatahtlikku rahulolu oma maise saatusega, musta leiva ja kartulitega, teoorjusega, madala palgaga ja isalike kepihoopidega ning teiste selletaoliste mõnusustega, ja seda kõike tol ajal nii tavalise valgustustegevuse abil».[88]

Ühes juba 1772. aastal Liivimaal ilmunud raamatus märgitakse balti pastorite teenena, et nende kaudu sisendatakse talupoegadele «veel

---

[84] K. Hoffmann, tsit. teos, lk. 33.

[85] Anmerkung wegen der jetzigen Versuche die alten Kirchenliturgien zu verbessern, «Nordischen Miscellaneen» 15-tes, 16-tes und 17-tes Stück von August Wilhelm Hupel, Riga 1788, lk. 783—784.

[86] [A. W. Hupel] An das Lief- und Ehstländische Publikum, 1772, lk. 78—79.

[87] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 445.

[88] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1954, lk. 162.

praegugi sõnakuulelikkust ja püsivust nende tööde ja vaesuse juures».[89]

Otsides uusi vahendeid talupoja vaimseks mõjutamiseks, hakkas kirik senisest suuremat tähelepanu pöörama talurahvakoolile. Kui 1802. aastal asutati Tartus ülikool, siis hakkasid Liivimaa mõisnikud ägedalt võitlema mõnede ülikoolis töötavate ja valgustuslikult meelestatud haritlaste (Parrot jt.) püüete vastu luua Liivimaal rahvakoolivõrk, mis oleks allunud otseselt ülikoolile ja talupoegadele tegelikult mingisugust ratsionaalset haridust andnud.[90] Kuid Tartu ülikooli ringkondadel oli selles küsimuses peale mõisnike veel teine ohtlik vaenlane — kirik. Vaevalt oli Tartu ülikool esitanud valitsusele oma plaani rahvakoolivõrgu loomise kohta, kui Liivimaa kiriku kindralsuperintendent K. G. Sonntag tõstis pahameelekisa, et selles küsimuses on kirikust mööda mindud.[91] 1804. aastal kogus Sonntag ringküsitluse teel pastoreilt andmeid koolikküsimuses. Oma vastustes rõhutasid pastorid, et kool ei tohi eesti ja läti talupoegadele anda mingit «kõrgemat kultuuri», kooli ainukeseks ülesandeks olgu kasvatada talupoegades «piibli- ja talurahvamoraali».[92] 1805. aastal kindralsuperintendendi poolt koolikküsimuses koostatud märgukirjas, mille põhimõtetega hiljem sisuliselt ühinesid ka Liivimaa aadelkonna organid, rõhutati, et talurahvakool peab jääma aadli ja kiriku kätte.[93] Kuna tsaarivalitsus Tartu ülikooli ringkondadele mingit finantsilist abi ei andnud, siis lõppesid nende kavatsused hakata talupoegadele tõelist, ilmalikku haridust andma mõisnikkonna ja kiriku ägeda vastuseisu tõttu nurjumisega.

XIX sajandi alguses Liivimaa kiriku kindralsuperintendendiks saanud pastor K. G. Sonntagi on balti saksa ajaloolaste poolt kujutatud talurahva olukorra parandamise eest võitlejana või isegi selle ürituse märtrina.[94] Eriti on tõstetud esile tema poolt 1795. aasta maapäeva avamise puhul peetud jutlust, mille järel vapustatud ja liigutatud aadel olevat kohe asunud talupoegade olukorra parandamisele. Tõepoolest meenutas Sonntag selles jutluses Riia Maarja kirikusse kogunenud mõisnikele, et nad on juba kuus sajandit rõhunud sadu tuhandeid talupoegi ning nüüd tuleb kiiresti midagi ette võtta, et nende rõhutute pahameel liiga ohtlikku kuju ei võtaks.[95] Kuid isegi mõnele balti saksa ajaloolasele tundus selline rüü-

---

[89] [A. W. Hupel] An das Lief- und Ehstländische Publikum. 1772, lk. 66.

[90] Э. Э. Мартинсон, История основания Тартуского (б. Дерптского-Юрьевского) университета, Ленинград 1954, lk. 65—74.

[91] K. Hoffmann, tsit. teos, lk. 77.

[92] Sealsamas, lk. 78—80.

[93] Sealsamas, lk. 89—95.

[94] 1805. aasta suvel räägiti Peterburi kõrgemas seltskonnas vaimustusega sellest, kui «osavalt, vapralt ja avameelselt» oli Sonntag end kaitsnud hiljuti tema vastu alustatud protsessil (J. G. Seume, Mein Sommer 1805, 1806, lk. 36); K. Hoffmann, tsit. teos, lk. 48—49, 59—61.

[95] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 21, l. 35.

telkonna käitumine 1795. aastal veidi arusaamatuna.[96] Kolm aastat enne seda, 1792. aastal, karjusid Liivimaa mõisnikud oma maapäeval sõna tõsises mõttes maha Koknese mõisa omaniku Bayeri, kui see umbes samas vaimus tegi ettepaneku «talupoegade olukorda parandada». 1795. aastal muutusid nad aga Maarja kirikus äkki härdaks, otsustasid Sonntagi jutluse trükkida lasta ja kinkisid talle kullast tubakatoosi.

Miks ja mis moodi Liivimaa mõisnikud 1795. aasta maapäeval talurahvaküsimust lahendama hakkasid, seda on juba näidanud läti nõukogude ajaloolased[97] ning selle juures peatume edaspidi. Siinkohal püüame aga selgust tuua küsimusse, miks pidas pastor Sonntag oma kuulsa kõne.

1795. aasta sügisel jõudis, võttes selleks sageli abiks uneaega, Annasmuiža noor kodukooliõpetaja Garlieb Helwig Merkel valmis oma raamatu käsikirja, mis paljastas balti parunite julma kiskjanäo ja tõi talle hiljem üle-euroopalise kuulsuse. Pärast seda läks Merkel Riiga ja otsis seal üles temast ainult neli aastat vanema, Jaani kiriku pastori kohale tõusnud ning humanisti ja liberaali kuulsust omava K. G. Sonntagi. Merkel andis talle oma raamatu eessõna koopia ja kutsus teda üles koostööle rõhutud läti ja eesti talupoegade kaitseks plaanitsetud publitsistlikus rünnakus.

Pärast Merkeli tagasipöördumist oma teenistuskohale hoidis Sonntag tema raamatu eessõna koopiat kaua aega enda käes. Ta vastas Merkelile alles pärast oma kuulsat maapäevajutlust ning maapäeva töö lõppemist. Oma 9. jaanuaril 1796 dateeritud kirjas avaldab ta arvamist, et kuna mõisnikud juba ise on asunud oma talupoegade olukorra parandamisele, siis pole raamatu järgi enam vajadust ja ta soovitab Merkelil raamatu käsikirja saata küsimust uurivale rüütelkonna konvendile materjaliks.[98]

Väga tõenäoliselt oli Merkeli raamatust teadasaamine Sonntagile viimaseks tõukeks, mis sundis teda välja astuma manitsustega, et mõisnikud peavad ise midagi ette võtma talupoegade olukorra reguleerimiseks, kui nad ei taha, et asjaolud neid lõpuks selleks sunnivad. Liivimaa mõisnikele ei maksnud aga midagi mängida kirikus härdameelsust ja minna siis rüütelkonnamajja, et seal arutada plaane, kuidas oma seisuslikku erikorda ja võimu talupoegade üle tugevdada. Silmakirjalikud lubadused talurahvaküsimuses midagi ette võtta olid aga vajalikud relvad poliitilises ja publitsistlikus võitluses. Pärast 1795. aastat võisid Liivimaa mõisnikud väita, et nad on talurahva olukorra küsimuses juba midagi ette võtnud.

Kui agraarreformi asi liiga venima hakkas ning 1802. aastal Kauguris puhkes isegi läti talupoegade ülestõus, pidas Sonntag oma kohuseks midagi ette võtta asja kiirendamiseks. Pärast seda, kui ta oli kindlaks teinud, et

---

[96] Livländische Rückblicke, Dorpat 1878, lk. 41—42.

[97] История Латвийской ССР, I kd., Рига 1952, lk. 444—445.

[98] Briefe aus dem Nachlass G. Merkels, «Baltische Monatsschrift», XII kd., Riga 1865, lk. 386—387 ja 390—391; Läti NSV RKA, f. 7351, nim. 1, s.-ü. 1, l. 30.

kirikus ei viibi kedagi peale aadlike ja nimekate linnakodanike ning järelikult pole ohtu, et tema sõnad ulatuksid talupoegade kõrvu [99], poetas Sonntag 1803. aasta maapäeva avamisel peetud jumalateenistusel loetud palvesse järgmised fraasid: «et meile antaks andeks kuue sajandi võlad... Et meid vabastataks kurjast, halva laimu ja rahulolematuse (Sonntag vihjas ilmselt Merkeli-taoliste valgustusfilosoofide kallaletungidele ja talurahva rahutustele — *J. K.*) ja umbusu kurjast, hoolimatuse, omavoli ja kitsarinnalise omakasupüüdlikkuse kurjast...» [100] Nii süütud ja maskeeritud, kui need lausedki olid, äratasid nad siiski tsaarivalitsuse pahameelt ja 14. märtsil 1803 nõudis Aleksander I kirja teel aru, kuidas tohtis pastor Sonntag kirikus väljendada poliitilisi mõtteid «talupoegade vabadusest ja muudest asjadest». [101]

Pastor Sonntag, kes võib-olla küll jutuajamistel tuttavatega kiitles julgusega, näitas oma seletustes kindralkuberneri ees ja isiklikult tsaarile saadetud vabanduskirjas üles suurt pugejalikku argust. Kindralkubernerile ruttas ta kohe teatama, et ta «ei mõelnud sellega midagi halba» ja oli pealegi absoluutselt veendunud, et kirikus ei viibi ühtki talupoega. [102] Tsaari tähelepanu juhtis ta alandlikult sellele, et ta polnud ju üldse suhugi võtnud selliseid ohtlikke sõnu, nagu «vabadus», «rõhumine», «kergendused», «pärisorjus», isegi mitte sõnu «talupoeg» või «maaharija». [103] Sonntag räägib kirjas tsaarile uhkustundega sellest, kuidas ta endast võitu saades siiamaid suleb teda ümbritsevate pahede suhtes ja ainult mõnikord «kergeli on vihjanud» vajadusele kergendada orjastatute olukorda. [104] Veendunud, et temani ulatunud kuuldused olid liialdatud, lõpetas Aleksander I Sonntagi asja uurimise ja kinnitas ta 17. aprillil 1803 Liivimaa luteriusu kiriku kindralsuperintendent Danckwarti abiliseks ja järeltulijaks. [105] Ja Sonntag õigustaski temale pandud lootusi, organiseerides energiliselt «vaimset peaietungi» talupoegadele. Just 1805. aastal, kui nii Eesti- kui Liivimaal toimusid ägedad talurahvarahutused, anti valitsuse poolt kindralsuperintendent Sonntagile 3000 rubla, et ta saaks muretseda ja jagada talupoegadele palveraamatuid. [106]

Võib-olla kõige parema iseloomustuse kiriku poliitilisele missioonile mõisnike poolt ettevalmistatud agraarreformide läbiviimise ja sellega seoses puhkenud talurahvarahutuste mahasurumise ajal leiame Ledurgas-Turaida kirikuõpetaja pastor J. J. Loppenowe ülestähendustest. Oma kiriku-

---

[99] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 21, l. 3, 9.
[100] Sealsamas, l. 38—39.
[101] Sealsamas, l. 1.
[102] Sealsamas, l. 3.
[103] Sealsamas, l. 6.
[104] Sealsamas, l. 7—8.
[105] Sealsamas, l. 6, 68—69.
[106] Läti NSV RKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. nr. 1225 pealkiri (toimik ise on kahjuks kaduma läinud).

kroonika veergudel räägib ta suure kurbusega sellest, et uute vakuraamatute väljajagamise ajal 1804. aastal hakkasid kohalikud talupojad vastu mitte üksnes võimudele ja mõisnikele, vaid ka temale. Vakuraamatud saadi kätte anda alles pärast seda, kui kohale oli ilmunud sõjaväekomando. «Need, tavaliselt head, vaiksed, sõnakuulelikud ja mõistlikud maainimesed olid seekord nagu haiged lapsed, kellele nende tervekssaamise huvides peab andma vastu nende tahtmist vägisi tervendavat arstirohtu ja kes alles siis, kui nad juba terveks saanud on, suudlevad kätt, mis tarvitas vägivalda.» [107] Pastor Loppenowe ülestähendused näitavad, et mõnikord tegi kirikuõpetajaile küllaltki suurt tüli nende kohustus sundida talupoegi õigeks pidama mõisnike poolt nende suhtes tarvitatud vägivalda, sundida neid «suudlema kätt, mis tarvitas vägivalda».

§ 3. PRANTSUSE REVOLUTSIOON

1805. aasta detsembri esimestel päevadel tulvas Viini tänavatele võidukate Prantsuse vägede eest põgenevate inimeste vool. Samal aastal alustas Ludvig van Beethoven oma viienda sümfoonia kirjutamist. Selle esimeses osas kõlab motiiv, mille kohta ta looja ise ütles: «Nii koputab saatus uksele.» [108] Prantsusmaal puhkenud kodanlik revolutsioon koputas aga sel ajal juba ammu Euroopa feodaalriigikeste ustele ja seda koputamist oli kuulda isegi Vene tsaaririigi Läänemere äärsetesse provintsidesse. Revolutsiooni mõju andis end tunda isegi veel siis, kui volontääride pataljonide võitluslaulude asemel hakkas feodaalriikide piiridel kostma Napoleon I armeede rivisamm. «Kui Napoleon viis Saksa vägesid lämmatama teisi rahvaid,» kirjutas selle kohta V. I. Lenin, «õpetas ta neile revolutsioonilist sõda.» [109]

1789. aasta revolutsiooni esimestest päevadest peale ulatusid sellest teated ka Vene tsaaririiki. Peterburi ja Moskva raamatukauplustes oli esialgu müügil isegi prantsuse revolutsioonilisi ajakirju ja üksikud revolutsioonilised brošüürid rändasid käsikirjaliste koopiatena isegi lihtrahva hulka.[110]

Alles õige hiljuti avastas kirjandusteadlane M. Lepik, et Leningradis Saltõkov-Štšedrini-nimelises Riiklikus Avalikus Raamatukogus on säilinud 52 numbrit 1789. aastal Tartus väljaantud «poliitilisest ja õpetatud» ajalehest «Dörptsche Zeitung». Nimetatud ajalehe sisu on tunnistuseks mitte üksnes sellest, kui hästi oldi Balti kubermangudes informeeritud

---

[107] Lauma Sloka, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti V), Rīga 1927, lk. 23.

[108] A. Alšvang, Beethoven, Tallinn 1957, lk. 157 ja 185.

[109] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 173—174.

[110] М. М. Штранге, Русское общество и французская революция 1789—1794 гг., Москва 1956, lk. 47, 54—57.

Prantsuse revolutsiooni sündmustest, vaid võimaldab teatud pilku heita ka tolleaegse balti bürgeri mõttemaailma — selgitada, kuidas talle kujutati ja kuidas ta ise suhtus Prantsuse revolutsioonisse.

«Dörptsche Zeitungi» numbrid on säilinud 1789. aasta 1. juulist alates ja juba teises säilinud numbris, 4. juulil, teatatakse: «Pariisis on aadli ja kodanikuseisuse vahel suur lärm tõusnud uue tiitli — Rahvuskogu — pärast, mille viimane endale võttis ja esimene kinnitab, et selle nõndanimetatud Rahvuskogu otsus paneb kuningliku krooni monarhi pea peal kõikuma.» Varsti pärast seda avaldab ajaleht oma rõõmu kolme seisuse «õnneliku taasühinemise» üle, kuid märgib murelikult, et «seda rahutum on pööbel...»[111] 15. juuli numbris räägib ajaleht «pööbli» kavatsustest Bastille vallutada ja juba 29. juulil antakse põhjalik kirjeldus 14. juulil (26. juulil Vene tsaaririigis kehtinud kalendri järgi) asetleidnud rahutustest ja Bastille vallutamisest ülestõusnud rahvahulkade poolt. Rääkinud pikalt Bastille komandandi tapmisest rahva poolt, lõpetab ajaleht oma kirjelduse sõnadega: «Kohutav triumf!»

Veelgi murelikumalt räägitakse ajalehes Prantsusmaa provintsides asetleidnud talurahvarahutustest.[112] Seoses jõuka ettevõtja ning mõisaomaniku Fouloni tapmisega märgib ajaleht, et ta tapeti, kuna oli soovitanud oma mõisates näljast vaevlevatel talupoegadel õlgi süüa.[113] Just kaks aastat enne seda, 1787. aastal, oli aga Tallinnas ilmunud ajakirjas avaldatud artikkel, milles irooniliselt öeldi, et mõisnike arvates on talupoeg «ainult loom, määratud selleks, et teenida seda kaera, mida teised loomad söövad».[114] 1789. aastal avaldas Tartu ajaleht üha uusi teateid selle kohta, millega Prantsusmaal rahvas sellisele suhtumisele oli vastanud. Franche-Comtes asuva Besouli linna kohta tõi ajaleht sensatsioonilise ja ilmselt moonutatud sõnumi, kuidas sealne rahvas «polnud üksnes losse maha põletanud ja riisunud ning arhiive purustanud...», vaid olid ka ühe lossi õues miini maa sisse kaevanud ja siis selle kohale tantsima kogunenud peene seltskonna õhku lasknud.[115] Sõnumid Prantsusmaalt rääkisid nii bâlti aadlikele kui ka bürgeritele väga kujukalt sellest, et ka nende luksuslik jõudeelu oli kujunenud omapäraseks tantsuks rahvahulkade raevu iga hetk süttida võiva miini kohal. Ilmse kergendustundega tuuakse ajalehes ära teated Rahvuskogu ajaloolisest 4. augusti öisest istungist, mil kõik feodaalsed kohustused ja sõltumine kuulutati tühistatuks. «Veel püsima jäänud savist hiiglane sai siin väga tugevaid hoope... Siin kulus ainult üks hetk selleks, et see vihatud orjus täielikult ära kaotada. Pärast mitmesuguseid

---

[111] «Dörptsche Politisch Gelehrte Zeitung» (edaspidi lühendatult «Dörptsche Zeitung») 10. ja 15. juulil 1789. a.
[112] Sealsamas, 1. augustil 1789. a.
[113] Sealsamas, 5. augustil 1789. a.
[114] «Für Geist und Herz», III kd., Reval 1787, lk. 6.
[115] «Dörptsche Zeitung», 8. augustil 1789. a.

kõnesid otsustas kogu aadel, et rahutused provintsides tuleb lõpetada ja et sellest hetkest peale ta mitte üksnes ei maksa kõiki makse võrdselt kõigi kodanikega, vaid ka kaotab igaveseks ära kõik tõelise või isikliku orjuse ja pärisorjusega seotud õigused ja kõik isanda-rendid ja lääniraamatud...»[116] Täpsemalt analüüsides Rahvuskogu otsuseid märgib ajaleht, et kõik läänil põhinevad eesõigused võib välja osta, igal talupojal on õigus end kõigist kümnistest vabaks osta jne. Rahvuskogu otsuste käsitlus heidab väga iseloomulikku valgust balti linnakodanluse poliitilistele seisukohtadele. Nad olid väga rõõmsad selle üle, et aadel kaotab eesõigused, mis talle kuulusid, võrreldes kodanikuseisusega. Nad olid väga rahul, et kaotatakse feodaalne rõhumine, mis ähvardab ühiskondlikku rahu tema poolt järjest esilekutsutud rahutustega. Kuid seejuures ei tohi kannatada omandi printsiip — talupojad peavad oma feodaalkoormised ilusasti välja ostma ja mis peaasi, ei linnas ega maal pole vaja «pööbli» vägivallatsemist.

Üsna revolutsiooni alguses said seda oma nahal tunda ka mõned Liivimaa aadlikud. Kui revolutsioon levis Reini aladele, õppisid Kolmari instituudis parajasti mõned Liivimaa aadlike pojukesed. Et endile mitte kahtlust ja tähelepanu tõmmata, viis kooli direktor oma kasvandikke paljudele vabariiklikele pidustustele ja nii juhtus, et nii mõnedki hilisemad Liivimaa mõisahärrad ja maanõunikud pidid revolutsioonilise vabaduse puu ümber tantsima.[117] 1793. aastal ulatus balti mõisnikeni teade sellest, kuidas Prantsuse kuningas «... ühe vastiku, moodsa, giljotiiniks nimetatud riistapuuga surmati...,» nagu seda hiljem mäletas üks Liivimaa mõisnik.[118] Ja varsti olid nad tunnistajaks, kuidas oma riigist ilmajäänud monarh (pärast venna hukkamist end kuningaks kuulutanud Louis XVIII) Miitavis elas, seal oma naisega tülitses ja lõpuks võlausaldajate survel oma mööblit ning muud kodust vara oksjonil maha müüa tahtis.[119]

Juba 1790-ndate aastate alguses ulatusid revolutsioonilised sündmused otse Balti kubermangude endi territooriumile.

13. detsembril 1792 puhkes Kuramaa hertsogiriigi pealinnas Jelgavas möldrisellide ülestõus ja linna tänavail kõlasid Prantsuse kodanliku revolutsiooni loosungid ja üleskutsed. Hertsogilossi ette kogunenud demonstrandid istutasid sinna demonstratiivselt vabaduse puu. Alles siis, kui

---

[116] Sealsamas, 19. augustil 1789. a.

[117] [Julius Eckardt], Memoiren eines Livländers I — Erzählungen meines Grossvaters, Leipzig 1883, lk. 24—25.

[118] Sealsamas, lk. 24.

[119] Fr. Bienemann, Aus den Tagen Kaiser Pauls — Aufzeichnungen eines kurländischen Edelmanns, Leipzig 1886, lk. 162, 182 ja 205.

hertsog laskis ülestõusnute pihta avada suurtükitule, läksid need laiali, olles kaotanud 14 inimest surnute ja 9 haavatutena.[120]

1794. aastal puhkes Poolas Tadeusz Kościuszko juhtimisel ülestõus ja ülestõusnud leedu talupoegadest koosnev vägi tungis Kuramaale, kandes ühe kaasaegse brošüüri autori sõnade järgi «oma lippudel vabaduse ja võrdsuse loosungit... Manifestid, mis talupoegi kõigist kohustustest härra vastu vabaks kuulutasid..., käisid nende vägede ees, neid loeti kirikutes ette ja kuulutati «misjonäride» poolt».[121] Kui Kościuszko väed olid okupeerinud Liepaja, sunniti Kuramaa aadlikke truudust vanduma uuele ülestõusnute poolt kehtestatud korrale. «Mõisnike jaoks sisaldas see veel raske tingimuse: talupoegade vabaduse. Kuidas ja mil viisil see pidi ellu viidama, polnud veel täpselt kindlaks määratud.»[122] Kiriku kantseleist talupoegadele etteloetud ediktides räägiti vabadusest ja võrdsusest. «Kura talupoeg, kel selle ajani sellistest asjadest kõige vähematki aimu polnud, muutus nüüd tähelepanelikuks ja leidus küllalt teenistusvalmis inimesi, kes talle klaasi viina juures ajalehe ära tõlkisid.»[123] Kuid konföderaadid, kes esialgu olid välja kuulutanud talupoegade täieliku liikumisvabaduse ja Polanezi universaali põhimõtteist lähtudes ka teatud mõisakoormiste kergendamise, pidid Kuramaa mõisnike survel hakkama varsti tegema neis küsimustes piiramisi. Uute korraldustega lubati talupoegadel oma mõisniku juurest lahkuda ainult siis, kui ta viimasele midagi võlgu ei olnud, ja pärast seda, kui ta oli saanud selleks loa vastavalt komisjonilt.[124] Kuid hoolimata sellest oli Kościuszko ülestõusul läti talupoegadele suur revolutsioneeriv mõju. Talupoegade mälust ei saanud kustutada neile esialgu antud lubadusi ja teadaandeid vabaduse kohta. Kui mõisnikud ise järele ei andnud, hakkasid talupojad paljudes Kuramaa mõisates vastu — lõpetasid töö mõisapõldudel ja jagasid mõisaaitades olevad viljatagavarad omavahel.[125] Kui üks Kuramaa mõisnik julges oma talupojale ihunuhtlust anda, kaebasid talupojad selle üle konföderaatidele, mõisnik toodi Liepajasse võimude kätte ja tema piitsa põletas timukas linna turuplatsil.[126] Mida rohkem kura talupoegi konföderaatide väega ühines, seda rohkem Kuramaa mõisnikke hakkas Liivimaale tsaari vägede juurde varjule jooksma ja seal abi paluma.[127] Pärast Poola ülestõusu mahasurumist oku-

---

[120] История Латвийской ССР, I kd., Рига 1952, lk. 366—367.

[121] Georg Friedrich von Fircks, Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Kurlands Edlen gewidmet, Leipzig 1804, lk. 76.

[122] Die polnischen Conföderirten in Curland. Ein kleiner Beytrag zur Geschichte unseres Jahrzehends, Altone 1795, lk. 17.

[123] Sealsamas, lk. 8.

[124] Sealsamas, lk. 23—24.

[125] Sealsamas, lk. 26.

[126] Sealsamas, lk. 32.

[127] Sealsamas, lk. 29 ja 32.

peerisid Vene väed ka seni nimeliselt iseseisva Kuramaa hertsogiriigikese. Selle riigikese «iseseisvus» varises kaardimajakesena kokku suurel määral seetõttu, et Prantsuse revolutsiooni ideedega eriti heledale lõkkele puhutud talurahva klassivõitluse tules oli ta osutunud liiga nõrgaks jõuks mõisnike klassihuvide kaitsmisel.

Kuigi pärast 1794. aastat revolutsioonilised sündmused kandusid kaugemale ja revolutsioon Prantsusmaal hakkas varsti «rahulikumat sängi» mööda voolama, panid kõik need sündmused siiski mõtlema isegi Balti kubermangude elanikke. Franz Mehring iseloomustas Prantsuse revolutsiooni mõju Saksamaal järgmiste sõnadega: «Prantsuse talupojad olid selle punase kukega, mille nad oma piinajate losside katustesse pistsid, junkrute päid küllaldaselt valgustanud...» [128] Sedasama võime aga öelda ka balti parunite kohta. Nagu kirjutab oma mälestustes neil aastail Liivimaal kodukooliõpetajana töötanud K. T. Hermann, olid «need õpetused, mida hea või paha meelega Prantsuse revolutsiooni sündmuste põhjal omaks võtma pidi, veel paljurääkivamad ja mõjuvamad. Ka mõtetevaene pidi hakkama tähele panema seda, kuhu lõpuks viib pidev ebaõiglus; kõik tundsid, et ükskord jõuab järg ka nende kätte».[129] Väga arusaadav on seetõttu hirm ja mure, millega Porkuni mõisnik Tiesenhausen 3. aprillil 1798 oma päevikut täitis. Äsja Tallinnast saadud ajalehtede kaudu oli ta teada saanud, et Prantsuse väed olid paavsti Roomast välja ajanud ja seal vabariigi asutanud, et Šveitsis oli kehtestatud uus vabariiklikum konstitutsioon, et vaimulikud kuurvürstkonnad Lääne-Saksamaal olid likvideeritud. «Nii suuri ootamatuid muutusi olen ma sunnitud veel üle elama. ... Euroopa põhjapoolses osas aga valitseb veel rahu ja õnn. Kõik valitsejad püüavad parandada oma finantsilist olukorda, et sel teel oma kaitsejõudu tugevdada juhuks, kui Prantsuse revolutsioon veel edasi peaks levima.» [130]

Kuid kui revolutsiooni tules sündinud Prantsuse armeed Napoleon Bonaparte'i juhtimisel oma võiduteed alustasid, osutusid feodaalsed monarhiad savijalgadel seisvaiks. Pöördunud 1805. aasta lõpus oma reisilt mööda Balti kubermange tagasi Saksamaale, mõlgutas kirjanik J. G. Seume järgmisi, sellele ajastule väga iseloomulikke mõtteid: «Mille nimel peaks saksa grenader tormama vaenlase patarei või tääkide peale? Ta jääb kindlasti selleks, kes ta on ja kannab oma ranitsat vanaviisi edasi ja saab tasuks vaevalt mõne lahkema sõna oma süngelt ülemuselt. Ta peab surmale julgelt silma vaatama ja kodus künnab ta vanadusenõrk isa teoorjuse korras junkru põlde...» [131] Sama Seume oli 1805. aasta suvel Põltsamaale sõites kasutanud küüdimehena üht «õpetatud eestlast», kes

---

[128] Franz Mehring, Historische Aufsätze zur preussisch-deutschen Geschichte, Berlin 1952, lk. 229.

[129] Fr. Bienemann, Altlivländische Erinnerungen, Reval 1911, lk. 44.

[130] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 4.

[131] J. G. Seume, tsit. teos, lk. XVIII.

«peale oma emakeele rääkis vene, saksa ja rootsi keelt ja oli Pariisis viibinud . . .» [132]

Selliste inimeste kaudu nagu Seume küüdimees, nagu Mujanu mõisa teener Gothard Johanson, kellest on edaspidi juttu seoses Kauguri ülestõusuga, võisid mitte üksnes teated Prantsuse revolutsiooni sündmustest, vaid ka selle ideed ulatuda talurahva hulka.[133] Juba 1780. aastal Tallinna sõites oli Schlegel laeval kohanud Eestimaalt päritolevat ja oma kodukohta tagasipöörduvat rätsepat, kes oli «palju lugenud Rousseau'd ja Voltaire'i» ja kes hea ilmaga «kogus enda ümber teised käsitöölised ning seletas neile ilusasti ära, kuidas see või teine asi kiriku õpetuses, mida neile varasematel aastatel õpetatud oli, nii ei võinud olla . . .» [134]

Mida talupojad kõige selle üle mõtlesid, milliseid järeldusi neist teadetest tegid, seda ei läinud nad muidugi mõisnikele ja ametnikele rääkima. Seetõttu on selle kohta arhiivides säilinud äärmiselt napilt andmeid. Õieti on andmeid selle kohta säilinud ainult 1807. aastast ja nimelt Sindi ümbruse talupoegade kohta, ja needki andmed on õige ainulaadsed kogu Vene tsaaririigi ulatuses. Otsustades Riiginõukogu arhiivi nimistu järgi on sellelaadilisi andmeid talupoegade meeleolu kohta kogu Vene impeeriumist ajavahemikul 1807. kuni 1811. aastani säilinud ainult Pärnumaalt ja Vologdast, kusjuures mõlemad teated pärinevad 1807. aastast. [135]

1806. aasta lõpus hakkasid mõned Liivimaa mõisnikud ja pastorid juba kartma, et Preisimaal seni küllalt edukalt tegutsenud Prantsuse väed võivad ka Liivimaale tungida. Ühel pühapäeval novembri keskpaiku kutsus Saarde pastori proua kirikusse tulnud Kilingi kroonumõisa talupoja Veiksküla Jaagu enda juurde ja küsis temalt, kas ta ei tea kedagi talupoegade hulgast, kes oskaks prantslaste püssid nii ära nõiduda, et neid enam kasutada ei saa.[136] Suur oli aga pastoriproua ehmatus, kui ta Jaagu suust kuulis, et see mingit niisugust «abinõu ei tea ja et seda üldse prantslaste vastu kasutada ei saaks, kuna inimesed ootavad prantslasi ja loodavad, et siis nende olukord muutub heaks . . .» [137] Jaaguga oli õige ühel meelel tema

---

[132] Sealsamas, lk. 48—49.

[133] 1937. aastal ilmus läti ajaloolase Karlsoni artikkel Prantsuse revolutsiooni mõjust Liivimaal. Sellest artiklist näeme, et aastail 1806—1807 ja 1810—1811 kartis tsaarivalitsus väga, et üle piiri ilmuvad Liivimaale «prantsuse emissarid». Kahjuks ei leia sellest artiklist ühtki fakti, mis kinnitaks, et kas või üksainuski selline emissar Liivimaale tegelikult oleks ilmunud (Z. Karlsons, Brīvības, propaganda un franču emisāri Latvijā 1794.—1812. g., «Latvijas vēstures institūta zurnāls», 1937. a., nr. 4, Rīgā 1937, lk. 581—583, 586—587).

[134] C. H. J. Schlegel, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland. Meiningen 1819, lk. 97—98.

[135] Опись дел Архива Государственного Совета, XVI kd. — Комитет 1807 года об охранении общей безопасности. Vologdas olid maakaitsevägede asutamise kohta käiva manifesti väljakuulutamisel hakanud levima kuuldused, et talupojad saavad vabaks.

[136] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2392, l. 5 ja 34.

[137] Sealsamas, l. 5.

sulane Juhan ja koos arutasid nad 1806. aasta jõulu paiku ning 1807. aasta esimestel päevadel, pärast seda kui küladest jälle nekruteid oli võetud, et eks «need, kes siiamaani hästi elasid, võivad ka maad kaitsema minna, nemad aga oma nülgijaid ei kaitse».[138] Nüüd aga oleks paras aeg viia ellu järgmist plaani. Kui neid kästakse vaenlase vastu marssida, siis «minna mõisa ja nõuda, et härra kindlasti kaasa tuleks. Kui see vabatahtlikult ei tule, siis murravad nad lahti viinakeldri luku, siis tuleb härra kindlasti välja, et päästa oma viina, ja siis kasutaksid nad juhust, et oma härra surnuks lüüa.» [139]

Oma plaane ja mõtteid ei hoidnud Jaak ja Juhan vaka all. 11. jaanuaril 1807 pöörasid nad Pärnust tagasi tulles, kus nad olid koos teiste talupoegadega käinud end maamiilitsasse üles kirjutamas, Sindi kõrtsi.[140] Lõuna-Eesti talurahvakõrts, kuhu meie kangelased nüüd sisse astusid, oli ühe selleaegse mõisniku kirjelduse järgi «suur, sünge, suitsust täiesti mustade seintega ruum . . . Ühes nurgas põleb tuli väikeses võlvitud uksega ahjus, mis täidab ka toiduvalmistamise kolde ülesandeid ja kust suits, kuna siin pole korstnaid, kogu ruumi levib ja katuse poole tõuseb. Küünlaid ruumi valgustamiseks pole, selle asemel pistetakse kahe küünra pikkusi ühest otsast põlema süüdatud puupilpaid müüriaukudesse ja see pragisev, vahete-vahel heledaks paisuv hubisev tuli annab ruumile veel enam põneva, isegi õudse ilme, eriti kui see ruum on täis purjus talupoegi, ja kurdistava lärmi saatel liiguvad edasi-tagasi tuikuvate, lahtiste juustega talupoegade mustad kujud . . .» [141] Sulane Juhan hakkas kõrtsikoldel peremehe jaoks kalu praadima, peremees Jaak aga oli sel õhtul väga erutatud.[142] Hoolimata sellest, et ta ilmselt pidi nägema, et kõrtsis viibis ka üks mõisnik, nimelt Moritz Brömsen, hakkas ta kõrtsitoas edasi-tagasi käima ja seal viibivale neljale või viiele Sindi, Taali, Tammiste ja Reiu talupojale kõnet pidama.[143] Jaak ütles, et praegu on õige aeg kõik saksad maha lüüa ja see võivat ka «üsna hõlpsasti korda minna; nüüd on selleks õige aeg. Seniajani puudus neil ainult võimalus kogunemiseks, nüüd aga kutsutakse neid sakste endi poolt, kes on hädas ja end talupoegade abil kaitsta tahavad, suurel hulgal kokku ja nad saavad sakstelt endilt kõik, mis on vaja nende hävitamiseks. Ja kes jõuab neile, kui nad nii mitu tuhat meest koos on, vastu panna? See käputäis saksu kindlasti mitte, need on juba kõik ammu loetud ja teatavasti on neid praegu maal väga vähe». Jaak ütles, et kõik peavad aga rahulikult maamiilitsasse

[138] Sealsamas, l. 5, 8—9.
[139] Sealsamas, l. 8.
[140] Sealsamas, l. 7 ja 26.
[141] Fr. Bienemann, Aus vergangenen Tagen, Reval 1913, lk. 4.
[142] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2392, l. 9.
[143] Sealsamas, l. 7, 13, 16, 18—19 ja 26. Jaak ise seletas oma erutust ja jutte ainult sellega, et Pärnu kaupmees Hans Schmidt olevat talle kõvasti juua andnud ja ta olevat seetõttu purju jäänud (Sealsamas, l. 7).

minema. «Niipea kui nad koos on ja aega on saanud veidi nõu pidada, peavad nad ümber pöörama ja mitte prantslasi, vaid kõik saksad surnuks lööma ja prantslaste käest vabaduse vastu võtma.»[144] Kõike seda hirmunult pealtkuulav mõisnik Brömsen ei julgenud kõrtsis, kus talupojad Jaagule ägedalt kaasa rääkisid ja kuna pealegi juba varem «mitmel pool, siin ja seal sellist juttu talupoegade hulgas» kuulda oli olnud, midagi ette võtta.[145] Niipea aga, kui ta oli koju jõudnud, teatas ta kõigest võimudele ning Jaak ja Juhan vangistati. Pärast teatud vastupuiklemist tunnistasid talupojad suurema osa nende vastu esitatud süüdistustest õigeks, vabandasid end aga purjusolekuga. 13. veebruaril 1808 võttis Vene tsaaririigi Valitsev Senat vastu otsuse, et Veikküla Jaak tuleb saata asumisele Siberisse.[146] Kuid teel Pärnust Riiga õnnestus Jaagul koos naisega Reiu ja Tahkuranna vahel põgeneda.[147]

Kõike ülalöeldut teades ei kutsu enam imestust esile, et Liivi- ja Eestimaal kardeti 1806. aasta lõpus väga läti ja eesti talupoegade maamiilitsasse kutsumise ja neile relvade jagamise tagajärgi. Tartu Ülikooli rektor Parrot pöördus 27. detsembril 1806 valitsuse poole märgukirjaga, milles ta ütleb: «Lätlastest ja eestlastest maamiilits on kahtlane ettevõte. Talupoeg ütleb päris kõva häälega, et ta ootab Bonaparte'i kui oma vabastajat. Järelikult peaks neid maamiilitsa vägesid regulaarvägede valve all hoidma ... Kõige raskem saab olema neid pärast laiali saata; kui nad vastu hakkavad, mis on väga tõenäoline, mida teha siis ilma relvajõuta? Kui siin ja seal mõni härrasmees tahab karmust rakendada, kuidas siis ära hoida veresauna? Ja kui see kord algab, siis saab see olema nagu metsatulekahju. Ülestõusu-tulekahju suudetakse kustutada alles siis, kui pooled mõisahärrad on maha tapetud ja pooled mõisad rüüstatud.»[148]

Viimasel ajal on seda perioodi Saksamaa ajaloos uurinud Saksa Demokraatliku Vabariigi ajaloolane H. Heitzer, kelle töö tulemusi on õigusega kõrgelt hinnatud.[149] Heitzeri arvates kaotasid Prantsusmaa poolt peetud sõjad just 1805.—1806. aastal revolutsiooniliste kaitsesõdade iseloomu ja muutusid ebaõiglasteks vallutussõdadeks.[150] Et aga Prantsusmaal oli võimule tulnud suurkodanlus — selle aja seisukohalt küll progressiivne, kuid siiski ekspluateeriv klass —, siis reetis ta Prantsuse revolutsiooni demo-

---

[144] Sealsamas, l. 16 ja 26.
[145] Sealsamas, l. 7 ja 20.
[146] Sealsamas, l. 52.
[147] Sealsamas, l. 70.
[148] Fr. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I, Reval 1902, lk. 353.
[149] Vt. J. Streisandi retsensiooni «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1959. a., 8. vihk, lk. 1863—1865.
[150] H. Heitzer, Insurrectionen zwischen Weser und Elbe — Volksbewegungen gegen die französische Fremdherrschaft im Königreich Westfalen (1806—1813), Berlin 1959, lk. 18.

kraatlikud ja antifeodaalsed ideed, niipea kui need sattusid vastuollu tema huvidega alistatud maade ekspluateerimisel.[151] Pikemalt käsitleb Heitzer oma raamatus Napoleon I poolt võimulepandud marionettkuninga Jérôme'i valitsuse poliitikat nn. Vestfaali kuningriigis. Selles riigis viidi küll läbi rida agraarreforme, kuid nende reformide iseloom oli niisugune, et Heitzeri arvates võib rääkida ka seal kapitalismi arengust põllumajanduses nn. preisi teed mööda.[152] Ilma igasuguse tasunõudmiseta vabastati talupojad ainult neist kohustustest ja maksudest, mis tulenesid nende isiku pärisorjuslikust sõltuvusest ja mis tegelikult olid õige tühised. Kõik rõhuvad koormised ja kohustused, mis talupojal olid feodaali kui maaomaniku suhtes, pidi ta välja ostma.[153] Aga võimaluse kohta vabastada väljaostu teel «väiketalupoeglik majapidamine kõige rõhuvamatest... feodaalkammitsatest...» märgib Heitzer tabavalt, et sellega oli sama lugu nagu «tänapäeval kaupu täis olevate vaateakendega... Lääne-Saksa Föderaalvabariigis. On võimalik kõike osta, aga ainult sel tingimusel, kui raha on».[154]

Mõnes suhtes jäi talupoegade olukord Prantsusmaa vasallriigikeses Vestfaalis üsna sarnaseks eesti talupoegade olukorrale balti parunite võimu all. Nagu nägime eespool, oli eesti talupoegadel üheks kõige vihatumaks ja rõhuvamaks koormiseks abitegu mõisa viljakoristamisel. Ka Vestfaalis oli mõisnikel õigus talupoegadelt viljakoristuse ajal teoorjust nõuda. Ja kui talupojad seda tegemast keeldusid, siis andis valitsus 5. augustil 1808 välja dekreedi, millega talupoegi kästi mõisatesse viljakoristuse ajal abiteole minna ja saatis vastuhakkude mahasurumiseks küladesse prantsuse sõdurid.[155] 1808. aasta aprillis keeldusid Preisimaal Reussendorfis talupojad mõisnikule teoorjust tegemast. Mõisnik pöördus abipalvega sel ajal maa okupeerinud Prantsuse sõjaväevõimude poole ja need saatsid kohale 150 sõdurit, kes talupoegade vastupanu maha surusid.[156]

Eesti talupoegade käitumisel 1812. aasta isamaasõja päevil saame peatuda vaid õige põgusalt. Me ei tea, kas eesti talupojad said üldse teateid talupoegade olukorrast Napoleoni poolt okupeeritud või tema vasallriigikesteks muudetud Saksa ja Poola aladel. Teame aga, et kui Kosciuszko väed tõid Kuramaale endaga kaasa revolutsioonilised manifestid, siis 1812. aasta suvel Napoleoni suure armee koosseisus Kuramaale ilmunud Preisi korpuse ülem kindral Gravert andis välja manifesti, milles teatas, et tema sõdurid ei ole tulnud mõisnike võimu kukutama, vaid seda hoopis

---

[151] Sealsamas, lk. 24 ja 35.
[152] Sealsamas, lk. 87.
[153] Sealsamas, lk. 86.
[154] Sealsamas, lk. 94.
[155] Sealsamas, lk. 91—93.
[156] H. Kamnitzer, Wider die Fremdherrschaft-Betrachtungen zur Geschichte der Befreiungskriege, Berlin 1956, lk. 34—35.

kindlustama.[157] 1812. aasta suvel seadsid võimud sisse väga hoolika järelevalve kohalike talupoegade meeleolu üle. Arhiivis on säilinud Lõuna-Eesti ja Saaremaa sillakohtunike ettekanded kindralkuberner Essenile 1812. aasta juulis, mil Napoleoni väed lähenesid Riiale. Nendest ettekannetest on selgesti näha, et sõda oli toonud küladesse nii raskusi kui ka hirmu. Võru sillakohtunik teatas 8. juulil 1812, et sõjaväeküüdid on äärmiselt rasked, mistõttu talupoegade hobused saavad seejuures sageli hukka, ja mõnel pool on talupojad seepärast koos oma loomadega metsa varjule põgenenud.[158] Mis puutus talupoegade meeleolusse, siis arvas sillakohtunik, et «ühed kardavad vaenlast, teiste juures paistab asi vastupidine olevat ja halvemal juhul tahavad nad isegi oma härrastele kätte maksta. Kuid see viimane näib olevat veel ainult tuha all hõõguv säde, mille ettevaatliku ja olukorrale sobiva tegutsemisviisi juures kergesti politseiliselt maha suruda saab . . .» [159] «Murettekitavaid sündmusi» teadis sillakohtunik nimetada aga õige vähe. Juuli keskpaiku oli üks Väimela talupoeg teinud katset mõisakubjast tappa ja kaks sama mõisa talupoega olid kõrtsis tüli otsinud mõisakokaga, üks talupoeg oli aga kuulda lasknud ähvardusi, et «niipea kui mõisnikud põgenevad, peavad talupojad omavahel nõu, tapavad mõisateenrid ja rüüstavad mõisa . . .» [160] Ainuke tõsisem väljaastumine leidis 14. juulil aset Vana-Piigaste mõisas Võrumaal. Arvates, et vaenlase väed juba lähenevad, laskis vallakohtunik Pallutaja Jaan 13. juulil kõik teomehed töölt minema ja käskis talupoegadel järgmisel päeval mõisa ilmuda, et neile enne vaenlase kohalejõudmist välja jagada magasiaidas olev vili. Järgmisel päeval mõisa ilmunud talupojad tegidki katset magasiaita lahti murda ja mõisahoonetesse sisse tungida, kuid tõrjuti mõisaametnike poolt tagasi.[161] Hoolimata sellest, et ka mujal Lõuna-Eestis levisid ärevad kuuldused vaenlase vägede tungimisest kuni Põltsamaani [162], ei leidnud seal aset talupoegade väljaastumisi. Tartumaa kihelkonna kohtunikud tulid 29. juulil Tartus kokku koosolekule ja võtsid vastu otsuse, et kuna maakonna «talupoegade hulgas valitseb praegu rahu ja kord . . .», siis pole vaja kihelkondadesse majutada sõjaväge, kuid igaks juhuks võib ühe 400—500-mehelise väeosa paigutada Tartu lähedusse.[163] Saaremaa sillakohtunik teatas 6. novembril 1812, et ta ei pea vajalikuks spetsiaalse maamiilitsaväeosa moodustamist kohalikest elanikest, kuna on «veendunud, et ka ilma selleta saab selle provintsi talupoegade seas alles hoida rahu ja korda».[164]

---

157 Eesti NSV ajaloo lugemik, I köide, Tallinn 1960, lk. 339.
158 ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, II kd., s.-ü. 2876, l. 1—2.
159 Sealsamas, l. 4.
160 Sealsamas.
161 ENSV RAKA, f. 950, nim. 1, s.-ü. 19, l. 120.
162 ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, II kd., s.-ü. 2874, l. 1.
163 Sealsamas, s.-ü. 2873, l. 4.
164 Sealsamas, s.-ü. 2836, l. 2.

Vaenlase vägede lähenemine kutsus 1812. aastal Lõuna-Eesti talupoegade juures esile otse üllatavalt väikest vastukaja. Mingisuguseid lootusi «prantslaste käest vabadust saada», nagu oli omal ajal väljendanud Veikskülа Jaak, talupojad enam ei hellitanud. 1807. aastast möödunud viie aasta jooksul oli Prantsuse revolutsioon oma otsese mõju Liivi- ja Eestimaa kubermangude talupoegadele kaotanud.

§ 4. PUBLITSISTID

Nagu nägime, jäid nii mõnedki hiljaaegu Saksamaalt tulnud kodukooliõpetajatest truuks oma humanistlikele ja uusaegseile tõekspidamistele. On andmeid selle kohta, et sellised kodukooliõpetajad nagu meie poolt korduvalt tsiteeritud Krause, Carl Grass ja teised käisid 1780.—1790-ndail aastail sageli koos.[165] Kui 1795. aastal ilmus Merkeli raamat, kirjutas Grass talle: «Ühe meie kõige tungivama soovi olete Te oma raamatuga, mille Krause mulle tõi, mitte üksi täitnud, vaid ka kõik meie ootused selles küsimuses ületanud.» [166] Pärisorjusevastaseid mõtteid kuulati küllalt meelsasti linnabürgerite tubades, kuna viimased ise pärisoriseid talupoegi ei pidanud, neil aga seevastu, näiteks talupoegadega kauplemise küsimustes, mõisnikega juba nii mõnigi kana kitkuda oli olnud.[167] Üks reisija, kes külastas Liivimaa linnu kohe pärast Merkeli kuulsa esikteose ilmumist, märgib suhtumise kohta sellesse balti mõisnikke ja vaimulikke paljastavasse teosesse: «Linnade kodanik aga ütles: «Tal on õigus!»» [168] Eriti meeltmööda võisid Merkeli kirglikud paljastused olla linnade demokraatlikele alamkihtidele, kel balti saksa ajaloolase Fr. Bienemanni sapise, kuid ühtlasi õige kujuka iseloomustuse järgi «hari punaseks oli läinud» [169] juba 1780-ndate aastate teisel poolel, seoses tsaarivalitsuse poolt läbiviidud linnade administratsiooni reformiga, ja kes olid siis hakanud ka endale suuremaid õigusi nõudma.

Balti kubermangud võtsid muidugi mõjutusi vastu mitte ainult läänest, vaid ka idast. Kahjuks on aga töö, mida on tehtud eesrindliku vene ühis-

---

[165] Briefe aus dem Nachlass G. Merkels, «Baltische Monatsschrift», XII kd., Riga 1865, lk. 384.

[166] Sealsamas, lk. 392.

[167] Juba 1764. aastal, kui Riia kaupmeeste suure pahameele oli esile kutsunud Liivimaa aadlike poolt püstitatud nõue, et õigus talupoegadelt nende saadusi osta tuleb jätta ainult mõisnikele, olid nad ühes Riia suurgildi nimel koostatud märgukirjas teatanud, et iga inimene, nii kõrgema seisuse liige kui talupoeg, on sündinud ühesuguste õigustega vabadusele ja seetõttu on pärisorjus ebaloomulik ja isegi ebainimlik nähtus (M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 96—97).

[168] Kosmopolitische Wanderungen..., III kd., Germanien 1801, lk. 419.

[169] Fr. Bienemann, Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland (1783—1796), Leipzig 1886, lk. 309.

kondliku mõtte mõju uurimisel Balti kubermangudele, seni ikka võrdlemisi vähe vilja kandnud. Me ei tea palju rohkem, kui prof. Zutise poolt juba rohkem kui 10 aasta eest kindlakstehtud fakti, et vene pärisorjusevastase filosoofilise mõtte silmapaistev esindaja Aleksander Radištšev käis mõnikord Liivimaalt päritoleva ja demokraatlikult meelestatud Hermann Dahli juures külas.[170]

Nagu teada, suruti Radištševi julge revolutsiooniline väljaastumine tsaarivalitsuse poolt õige julmalt ja juba eos maha. Tema raamatu «Reis Peterburist Moskvasse» trükitud eksemplarid konfiskeeriti ja hävitati ning lugejate hulgas hakkasid salaja kursseerima selle käsikirjalised koopiad. Hoolimata sellest ulatusid teated Radištševist ja tema raamatust isegi välismaale. 6. juulil 1792 kirjutas Peterburi Saksi saatkonna sekretär G. A. W. Helbig, et tollidirektor Radištšev, «mees suure mõistuse ja teadmistega» kirjutas brošüüri «Reis Peterburist Moskvasse», milles ta muuhulgas mõistab hukka ka seda, kuidas pärisoriste talupoegade müümisel perekonnaliikmeid teineteisest lahutatakse.[171] Kuid Saksamaal ilmunud ajakirjades ja raamatutes (eespool nimetatud Helbigi artikkel «Minerva» 1798. aastakäigu veergudel ja ta 1809. aastal ilmunud raamat «Russische Günstlinge») iseloomustatakse Radištševit enam despotismi kui pärisorjuse vastase võitlejana.[172] Kas teated Radištševist jõudsid Läänemereäärseisse balti saksa kubermangudesse samuti teatud määral moonutatud kujul nagu Saksamaale või mitte, see küsimus vajab veel selgitamist.

Kui vene eesrindliku filosoofilise mõtte esindaja Radištšev oligi Balti kubermangudes suhteliselt vähe tuntud, siis seda tuntum oli siin mõisnike vastu võitlusse tõusnud vene talupoegade juhi Pugatšovi nimi. Nii 1784. aasta talurahvarahutuste ajal kui ka 1805. aastal — enam kui kolmkümmend aastat pärast selle Vene talurahvasõja mahasurumist — tõusis balti mõisnike silme ette neile nii hirmsana tunduva «kurjategija» Pugatšovi kuju.[173] Võib öelda, et XVIII—XIX sajandi vahetusel tundsid balti mõisnikud end nagu kahe tule vahel. Ühelt poolt hirmutasid neid mälestused Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõjast, teiselt poolt teated Prantsuse revolutsioonist. Selle perioodi ühiskondliku mõtte viimaseid uurijaid J. Lotman kirjutab: «Balti valgustajate XVIII saj. põlvkonna sidemete uurimine vene kultuuri eesrindliku osaga on kahtlematult viljakas teema, kuid ei maksa unustada, et küllaltki tähelepanuväärne antifeodaal-

---

[170] Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, Рига 1946, lk. 469; Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil, Tallinn 1958, lk. 50—51.

[171] Georg Sacke, Radiščev und seine «Reise» in der west-europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, herausgegeben von Horst Jablonowski und Werner Philipp, I kd., Berlin 1954, lk. 46—47.

[172] Sealsamas, lk. 47—48 ja 50.

[173] История Латвийской ССР, I kd., Рига 1952, lk. 317; käesolev raamat, lk. 500.

sete ideede vool tuli sel ajal Prantsusmaalt nii otseselt kui ka saksa kirjanduse vahendusel.» [174]

Sellistes oludes tekkis ja arenes ka Balti kubermangude endi eesrindlik pärisorjusevastane ühiskondlik mõte.

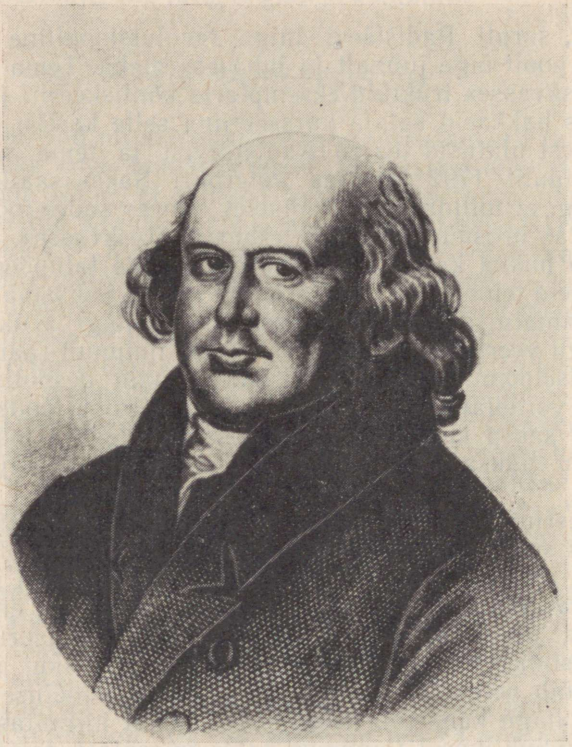

G. Merkel.

Juba XVIII sajandi keskpaigast alates oli Balti kubermangudes kritiseeritud pärisorjust. Talupoegade pärisorjusliku ekspluateerimise vastu olid välja astunud Eisen ja Jannau, hukkamõistvaid märkusi selle kohta olid poetanud ka Hupel ja Friebe.[175] Kuid kõik see meenutas veel tasase

---

[174] Ю. М. Лотман, Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 63, Tartu 1958, lk. 155.

[175] J. G. Eisen, Eines liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie

häälega manitsemist, kusjuures artiklite ja raamatukeste autorid apelleerisid mõisnike enda mõistusele, püüdes näidata, et neile on kasulikum talupoegade olukorda parandada, kuna usinalt ja huviga töötav talupoeg toob oma härrale rohkem kasu. Hoopis erinevalt neist astub välja Garlieb Merkel. Tema 1796. aastal ilmunud kuulsa esikteose «Lätlased, eriti Liivimaal, filosoofilise sajandi lõpul» lehekülgedelt kõlas balti mõisnikele vastu veriseid talurahvaülestõuse ettekuulutavat ähvardavat maa-alust mürinat ja Prantsuse kodanliku revolutsiooni kaugeltkostvat kõminat. «Rahvas on lakanud olemast koerana orjalik ... Ta on tiiger, kes vaikses raevus oma kette närib ja igatsusega ootab hetke, mil ta need purustada ja oma häbi verega maha pesta saab,» kuulutas Merkel mõisnikele. «Arvutud tunnused kuulutavad seda ette ...» Garlieb Merkel ei öelnud mõisnikele, et neil on kasulikum oma talupoegade olukorda parandada või neid isegi vabaks lasta. Ta ütles neile, et kui nad seda ei tee, siis puhkevad rahutused, millele mõeldagi on hirmus. «Kõik mõisad ja linnad rüüstatakse ja põlevad maha. Mõisaomanikud peaksid pealt vaatama, kuidas teotatakse nende perekondi, ja siis piinataks nad kõik koos surnuks; isegi kõige paremaid nende hulgast ei ootaks üldise segaduse juures parem saatus. Kõik sakslased mõrvataks ...»[176] Merkeli teoste lehekülgedelt kõneles balti mõisnikele revolutsiooniliste sündmustega täidetud kaasaeg, see, mida ta ise nimetas «ajastu vaimuks» (Geist des Zeitalters) ja mis «pärast seda, kui sündmused Prantsusmaal kõik Euroopa rahvad vägivaldselt üles äratasid vanaviisi tukkumisest, kõlas nii tugevasti, et Liivimaa aadlil enam ei jätkunud ülbust seda mitte tähele panna».[177]

Käesoleva raamatu ülesandeks pole anda ajaloolist ülevaadet balti pärisorjusevastase ühiskondliku ja filosoofilise mõtte arengust.[178] Antud juhul huvitab see meid ainult kui ühiskondlik jõud, mis ründas iganenud feodaal-pärisorjuslikku korda. Ja peab ütlema, et selle Merkeli poolt alustatud rünnaku hoog oli esialgu õige suur. Merkeli eeskujule järgnes otsekohe Eestimaal kodukooliõpetajana elanud ja töötanud Johann Christoph Petri, kes oma 1800. ja 1802. aastal ilmunud töödes võib-olla küll mitte nii hästi sõnastatud lausetega, kuid sama teravalt ja järjekindlalt ründas

---

solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist — Müller, Sammlung russischer Geschichte, IX kd., 1764, lk. 491—527; [H. J. v. Jannau] Geschichte der Sklaverei und Charakter der Bauer in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft..., 1786; W. Chr. Friebe, Etwas über Leibeigenschaft und Freyheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland, «Nordische Miscellaneen», Stück XVIII, Riga 1789, lk. 524—546; A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, II kd., Riga 1777, lk. 127—128, 214, 236—240.

[176] G. Merkel, Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts — Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde, Leipzig 1797, lk. 226 ja 231.

[177] G. Merkel, Die Letten..., Zweite verbesserte Auflage, Leipzig 1800, lk. 395.

[178] Teatud ülevaade neist küsimustest leidub Eesti NSV ajaloo I köites (Tallinn 1955) ja raamatus «Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil», Tallinn 1958.

Eestimaa mõisnikke ja nõudis inimväärsete elutingimuste loomist eesti talupoegadele, nende vabastamist pärisorjusest.[179] Selle publitsistliku rünnaku hoog oli nii suur, et ta ajutiselt tõmbas kaasa ka inimesi, kes hiljem uuesti tagasi tõmbusid teadlase kabineti vaikusesse või langesid isegi reaktsiooni rüppe.

Ehstland
und
die Ehsten,
oder
historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland.

Ein
Seitenstück zu Merkel
über die Letten,
von
Johann Christoph Petri,
Doktor der Philosophie und Professor am Evangelischen Gymnasium zu Erfurt.

Erster Theil.
Mit vier Kupfern.

Gotha,
in der Ettingerschen Buchhandlung
1802.

J. Chr. Petri raamatu «Eestimaa ja eestlased» tiitelleht.

Juba 1802. aastal sekkusid sellesse võitlusse mõned alles äsja rajatud Tartu ülikooli õpetlased. Ülikooli rektor professor Parrot, kes juba Aleksander I läbisõidu puhul Tartust 22. mail 1802 peetud kõnes oli juhtinud tähelepanu läti ja eesti talupoegade raskele olukorrale, kirjutas sama aasta

[179] [J. Chr. Petri] Briefe über Reval nebst Nachrichten von Ehst- und Liefland. Ein Seitenstück zu Merkels Letten, Deutschland 1800; J. Ch. Petri, Ehstland und die Esthen oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Esthland, I—III kd., Gotha 1802.

juulis-augustis märgukirja valitsusele, milles pealkirja järgi pidi räägitama ülikooli rajamise mõjust ühiskonnale, tegelikult aga oli rohkem juttu Liivimaa talupoegade olukorra parandamise vajadusest.[180] Märgukirjas rõhutati, et kõigil inimestel on ühesugune õigus oma võimeid arendada — nii samojeedil kui Peterburis elaval ülikal. Inimeses tuleb näha mitte

G. F. Parrot.

ühiskondliku arengu vahendit, vaid eesmärki. Teaduse ülesanne ei ole aga teenida valitute kitsast ringi, vaid levitada vaimuvalgust rahva kõige laiemates hulkades.[181]

---

[180] 1802. aasta kevadel oli tsaarile esitatud Braunschweigi professori A. V. Zimmermanni poolt koostatud projekt ülikooli rajamise kohta Liivimaal. Nimetatud projekt saadeti hiljem Tartu Ülikooli õppejõududele seisukoha võtmiseks, ja Parroti märgukiri kujutab endast tegelikult retsensiooni ja vastust sellele projektile (A. Altements, Viens Vidzemes agrārās reformas ierosinājums, «Latvijas vēstures institūta Žurnāls», 1937. a., nr. 2, Rīgā 1937, lk. 269—270).

[181] A. Altements, tsit. teos, lk. 272—273.

Asudes käsitlema konkreetset olukorda Balti kubermangudes, juhib Parrot tähelepanu sellele, et pärisorjuse tagajärjel on läti ja eesti talupojad nii moraalselt kui füüsiliselt laostunud. Kõige selle põhjuseks on aga asjaolu, et mingid seadused ega kohtud ei kaitse neid oma härrade omavoli ja julmuse eest. Parrot nõuab, korrates selles küsimuses Rousseau mõtteid, et talupoegi peab hakkama vabadusele ette valmistama. Selleks tuleb kõigepealt kindlustada talupoegade omandiõigust nende liikuva vara suhtes ja keelata inimeste müük. Talupoegade käes oleva maa suhtes tuleb neile anda valdusõigus. Äärmise täpsusega tuleb kindlaks määrata talupoegade koormised mõisale, et mõisnikelt võtta kõik võimalused omavolitsemiseks. Talupojad tuleb võtta seaduste ja kohtute kaitse alla. Talupoegade ja mõisnike vaheliste tüliküsimuste arutamiseks tuleb luua segatribunalid, milles oleks ühepalju esindajaid mõisniku ja talupoegade poolt ja mis ajaksid asju kohaliku rahva keeles ja pastori eesistumisel. Ja lõpuks peab tunduvalt parandama talurahvale hariduse andmist.[182]

26. oktoobril 1802 pöördus sel ajal ülikooli asjus Peterburis viibiv Parrot uuesti tsaari poole, kusjuures talle sel korral tõuke andsid teated Kauguri ülestõusust. Tsaari soovil asus Parrot koos maanõunik Friedrich Siversiga välja töötama ettepanekuid talurahvaküsimuses. Seni on ajalookirjanduses veidi segaseks jäänud küsimus, kuidas Parrot lõpptulemusena reformi ettevalmistamise juurest siiski kõrvale tõrjuti. On ainult teada, et Parroti poolt 1803. aastal koostatud ja tsaarile esitatud projekt lükati tagasi kui liiga kaugeleminev ja Aleksander I laskis talle Siversi kaudu teatada isegi oma pahameelest selle üle.[183] Uurijad pole aga märkinud, et Parrot jälgis samal, 1803. aastal väga tähelepanelikult ka Liivimaa mõisnike maapäeva tööd. Tema käsikirjade fondis Läti NSV Riiklikus Keskarhiivis on säilinud väga detailsed ülestähendused selle tormilise maapäeva käigu kohta, mille juures on otstarbekas pikemalt peatuda seoses agraarreformide käsitlemisega.[184] Nii tsaari pahameel kui ka maapäeva töö pidid Parrotile vägagi selgesti näitama, et ei valitsuselt ega mõisnikelt pole talupoegadele tõesti kasulike reformide väljatöötamist loota. Ja kibestunud ning pettunud Parrot pöördus tagasi selle küsimuse juurde, mille ta omal ajal oli esitanud oma reformi viimase punktina, — rahvahariduse juurde. Ta hakkas võitlema selle eest, et tiheda kihelkonnakoolide võrgu loomisega vähemalt midagi ära teha läti ja eesti talupoegade jaoks. «Andke mulle võimalus, et ma võiksin mulle veel jäänud päevad (den Rest meines Daseins) pühendada sellele tööle, mis ainukesena võib muuta tegelikuks kõik selle hea, mida te tahate anda talupoegade klassile, ja võib rahulikult (minu sõrendus — *J. K.*) lähemale tuua selle hetke, kui

---

[182] Sealsamas, lk. 280—282.
[183] Э. Э. Мартинсон, tsit. teos, lk. 49—50, 60—61, 76—77.
[184] Läti NSV RKA, f. 7350, nim. 1, s.-ü. 2, l. 268—346.

inimsoole võib jälle tagasi anda tema loomulikud õigused,»[185] kirjutas Parrot tsaarile 16. novembril 1806. Kuid ka selles küsimuses pidi Parrot üle elama kibeda pettumuse. 1806. aastal tõstsid Liivimaa mõisnikud maapäeval pahameelekisa selle üle, et neile kihelkonnakoolide näol tahetakse õlgadele veeretada «uus rõhuv koorem»[186] ja juba samal kevadel pidi Parrot kurbusega konstateerima, et tema «lemmiksoov — kihelkonnakoolide plaan on seisma jäänud ... Aeg kulub ja vaenlane kasutab seda, et nimetatud asutust ikka rohkem talupoegade silmis maha teha. Neid pannakse uskuma, et need koolid olevat määratud selleks, et valmistada ette nekruteid sõjaväe jaoks. Koolmeistreid ja õpilasi on isegi juba nekrutiks antud.»[187] Kõik Parroti pöördumised tsaari poole abi saamiseks jäid isegi siis, kui nad olid sõnastatud nii tungivas vormis nagu eespool tsiteeritud 16. novembri kiri, tulemusteta.

Vastuseks suurtükipaukudele, mis olid kõlanud 1802. aastal Kauguri ülestõusu mahasurumise ajal, hakati suurtükipaukudest kõnelema ka publitsistliku võitluse rindel. 1803. aastal ilmus Peterburis Liivimaa mõisniku vabahärra W. von Ungern-Sternbergi brošüür «Kas on mõningate aadlike poolt projekteeritud Liivimaa talurahvaseisusele vabaduse andmine kooskõlas Vene riigikorraga?»[188] Brošüürikese autorit ei ajanud raevule üksnes see, et talupojad on hakanud «mässama», vaid ka, et selle tagajärjel peavad isegi mõned mõisnikud vajalikuks reformide teele asumist ning isegi talupoegadele vabaduse andmist. Igasugused uuendused võivad aga esile kutsuda ainult veriseid katastroofe. Talupoegade suhtes, keda brošüüri autori sõnade järgi iseloomustavat ainult laiskus, häbematus, liiderlikkus, sõnakuulmatus, taltsutamatus ja mässuvaim, tulevat kasutada ainult suurtükituld — kartetši.

Sellele reaktsiooni vihapahvatusele andis vastulöögi vene eesrindliku ühiskondliku mõtte silmapaistev esindaja Andrei Kaissarov. Oma 1806. aastal Göttingenis kirjutatud ja ladina keeles trükitud dissertatsiooni alguses räägib Kaissarov, et dissertatsiooni kirjutamiseks sel teemal andis talle tõuke Ungern-Sternbergi brošüür.[189] Oma dissertatsioonis rõhutab ta, et talupoeg on ühiskonna kõige kasulikum ja väärikam liige, kuna tema töö viljast elavad kõik teised ühiskonna liikmed. Kuid rõhuv pärisorjus ei lase talupoegade võimetel areneda. Pärisorjuse tagajärjel sureb väga palju lapsi, elanike arv ei tõuse ning on pidurdatud vabrikute ja manufaktuuride

---

[185] Sealsamas, l. 23.
[186] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 264, l. 148—151.
[187] Läti NSV RKA, f. 7350, nim. 1, s.-ü. 2, l. 19.
[188] Ist die, von Einigen des Adels projektierte Einführung der Freiheit unter dem Bauernstande in Livland, dem Staatsrechte Russlands conform? Eine Abhandlung, den Landtag von 1803 betreffend, von Woldemar Freyherr von Ungern-Sternberg verabschiedeten Major ..., St. Petersburg 1803.
[189] Ю. М. Лотман, tsit. teos, lk. 109.

areng. Pealegi võivad talupojad, kui nende türannide julmus neid äärmuseni viib, lõpuks end ise vabastada. Kui mõisnikelt ei võeta ära õigust oma talupoegi ise karistada, rõhutab Kaissarov, siis «rahvas, küll sa näed, vabastab end neist ahelaist».[190] Kaissarov astub energiliselt välja talupoegadele vabaduse andmise poolt. Eesti- ja Liivimaal 1804. aastal väljaantud talurahvaseadustes nägi ta mõistlikku järeleandmist, kuid siiski ainult talurahvaküsimuse tõelise lahendamise algust.[191]

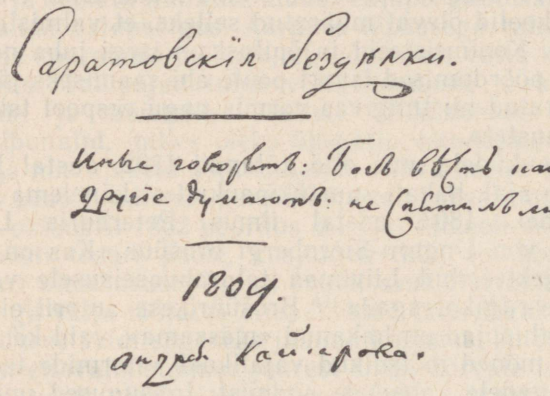

A. Kaissarovi autograaf.

1811. aastal saabus Kaissarov Tartusse, mille ülikooli professoriks ta oli valitud eelmisel aastal. Oma avaloengus rääkis Kaissarov suure vaimustusega antiikse vabaduse ideedest. 12. juulil 1812 sõitis ta koos professor Rambachiga sõjavägede peakorterisse, kus nad hakkasid välja andma vaenlase armeedes propaganda tegemiseks ettenähtud saksakeelset ajalehte. 14. mail 1813 langes Andrei Kaissarov Haynau lahingus.[192]

Kuigi Kaissarovi dissertatsioon ilmus välismaal ja oli kirjutatud elukauges ladina keeles, tunnistab ta siiski, et tema autor tundis hästi pärisorjust ja selle masendavaid tagajärgi. Piisab sellest, kui võrrelda Kaissarovi arutlust, et pärisorjus takistab elanikkonna juurdekasvu, kas või käesolevas raamatus toodud andmetega. Oma dissertatsioonis esitatud nõudega, et talurahvareformide alal tuleb edasi minna, tabas Kaissarov balti aadelkonna agraarpoliitika õige hella kohta. 1805. aasta rahutuste üle pahane tsaarivalitsus oli nimelt asunud sel aastal seisukohale, et

[190] Sealsamas, lk. 99.
[191] Sealsamas, lk. 94—96, 102, 104—105, 107 ja 113—114.
[192] Sealsamas, lk. 129, 149—150, 170—171 ja 190.

1804. aasta seadusega pole vähemalt Eestimaal talurahvaküsimuse lahendamine sugugi lõppenud ja reformide küsimuses tuleb astuda uusi samme. Ammu enne seda, kui Eestimaa mõisnikud pidid olude sunnil südant kõvaks tehes mõtlema hakkama talupoegadele vabaduse andmisele, nõudis vene eesrindliku ühiskondliku mõtte esindaja Andrei Kaissarov talupoegadele vabadust.

1805. aastal laskis end meelitada Balti talurahva küsimuses käiva publitsistliku võitluse areenile ka sel ajal juba laialdast kuulsust omav saksa näitekirjanik August Kotzebue. Viimast tõukasid nähtavasti sellele «libedale teele» Aleksander I poolt sageli lendulastud liberaalsed fraasid, milles ta näiteks kutsus kõiki oma alamaid talle avameelselt teatama riigis esinevatest puudustest (tsaari neist sõnadest räägib Kotzebue ise oma artiklis).

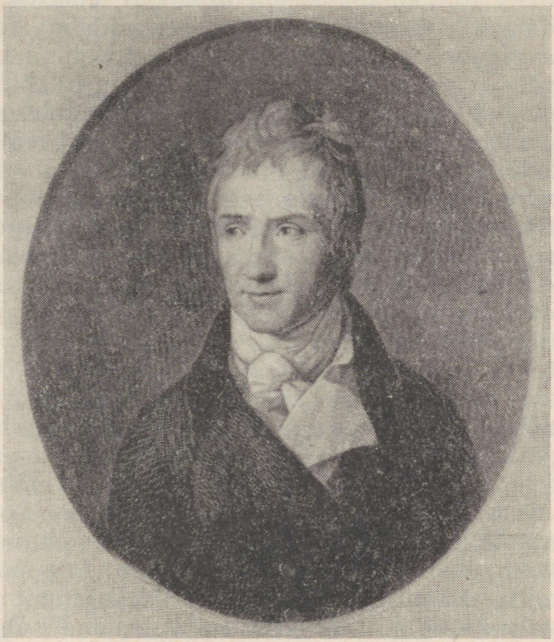

A. Kotzebue.

1803. aastal hakkas Saksamaale siirdunud Merkel, kes juba oma esikteosega oli ka välismaal võitnud laialdase kuulsuse, välja andma ajakirja «Ernst und Scherz». Kotzebue pealekäimisel ühendas ta selle viimase poolt väljaantava ajakirjaga «Der Freimüthige».[193] 1805. aasta juulis saabus Kotzebue oma äia mõisnik Krusensterni Tallinna lähedal asuvasse mõisa ja veetis siin suve. 4. septembril sõitis ta Riia kaudu uuesti välismaale ja juba oktoobri alguses saabusid ühe kaubalaevaga Tallinna ajakirja «Der Freimüthige» numbrid artikliga «Mõningaid mõtlemapanevaid asjaolusid seoses Eestimaa uue talurahvaseadusega».[194]

---

[193] Julius Eckardt, Garlieb Merkel über Deutschland zur Schiller-Goethe-Zeit (1797 bis 1806), Berlin 1887, lk. 11.

[194] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 142—143.

Kotzebue oli läbi uurinud 1802. aastal Eestimaal väljaantud talurahvaregulatiivi ja 1804. aastal Eestimaal ja Liivimaal väljaantud talurahvaseadused ning tuli nende analüüsi ja võrdlemise põhjal reale küllalt teravmeelsetele järeldustele, mis ta esitas 21 punkti kujul.[195] Ta juhtis tähelepanu sellele, et 1804. aasta talurahvaseaduse põhjal Eestimaal organiseeritud kohtusüsteem on kitsalt seisuslik — talupoeg peab õigust otsima omaenda isanda juurest ja see võib iga tema kaebuse «sõnakuulmatuse» avaldamiseks kuulutada ja sel ettekäändel arvestamata jätta. «Talupojad võivad kaebuse esitada — aga ainult kohtuis, mis nende endi isandaist koosnevad ja üksnes selliste kohtunikkude ees, kes nende isandate poolt nende isandate endi seast valitakse. Need kohtunikud ei pea kellelegi teisele aru andma kui iseenestele ja omavahel... Lõpuks võivad nad kaebajale isegi kümme paari vitsu anda...»[196] Kotzebue juhib tähelepanu sellele, et mõisnikele antud õigust oma talupoegi «kodusel viisil» kuni 30 kepihoobiga karistada võivad nad väga julmalt kasutada. «On teada juhtumeid, et isegi vähem hoope, aga jäneda kepiga, kutsusid esile surmava vereköha.»[197] Ta paljastas mõisnike väited selle kohta, et talupoegadel jääb peale mõisakoormiste täitmist küllalt aega ka oma tööde jaoks. Mis on sellest ajast ja tööjõust kasu, küsib Kotzebue, mis talupoja jaoks üle jääb sellisel ajal, mil ta seda kasutada ei saa. On ju asi nii, et talupoegade «põldudele paistab seesama päikene mis isanda põldudele ja järelikult peavad nad seda harima ühel ajal...»[198] Aga selsamal ajal nõuab kogu tööjõu endale mõis. Küllaltki ebameeldiv balti erikorra kaitsel seisvatele mõisnikele oli Kotzebue märkus selle kohta, et ainult Balti kubermangudes on kohtuasutused täiesti sõltumatud valitsuse kontrollist. «Miks on siis nende isandate kohtud ainukesed kogu Venemaal, mida ei kontrolli ükski keisri fiskaalametnik? Kas ainult need isandad on vabad kõigist inimlikest nõrkustest?»[199] Oma artikli lõpus võrdleb Kotzebue Eestimaa kubermangu talurahvaseadust Liivimaa kubermangu omaga ja juhib tähelepanu sellele, et viimases hinnatakse talupoegade teopäevade väärtust kõrgemalt, mõisa kodukari ülemmäär on poole väiksem, kohtusüsteem talupoegadele veidi kasulikum ja talupoegade väljaajamine nende taludest teatud määral piiratud. Kotzebue lõpetab oma artikli ähvardava vihjega selle kohta, et Eestimaa talurahvaseadus pole tema sisu ega vormi järgi otsustades mingi lõplik riiklik akt ja valitsus võib seda edaspidi veel muuta.[200] See Kotzebue artikkel kutsus Eestimaa kubermangu

[195] A. v. Kotzebue, Einige Bedenklichkeiten über die neue Bauer-Verfassung in Ehstland, «Der Freimüthige oder Ernst und Scherz", 1805. a., 16., 19., 22. ja 23. juulil (nr. 141, 143, 145 ja 146).
[196] Sealsamas, 16. juulil.
[197] Sealsamas.
[198] Sealsamas, 19. juulil.
[199] Sealsamas, 22. juulil.
[200] Sealsamas, 23. juulil.

võimude juures esile suure ärevuse. Kuberner Langell sai teada, et need ajakirja numbrid on «kutsunud publiku seas esile palju juttu ja arutamist nende küsimuste üle, millest seal juttu on...» «Sellised vabameelsed arutlused,» kirjutas kuberner edasi oma 10. oktoobril 1805 koostatud kirjas siseministrile, «mis leiduvad neis numbreis, võivad, kuigi neid ei loe talupojad ise, siiski ettevaatamatute lugejate jutuajamiste kaudu jõuda talupoegadeni ja kutsuda esile halbu tagajärgi.»[201] Kuberneri poolt alarmeeritud Eestimaa rüütelkonna pealik Rosenthal asus kohe tarvitusele võtma vastuabinõusid. Tal õnnestus kokku saada Kotzebuega ja pärast kolm tundi kestnud jutuajamist saavutada seda, et viimane lubas oma senistest seisukohtadest loobuda. 1806. aastal avaldas Kotzebue ajakirja «Freimüthige» 67. numbris oma seletuskirja, millega ta oma eelmise artikli täiesti tagasi võttis.[202] Oma sammu põhjendas Kotzebue selliste veidrate argumentidega nagu see, et tema «humaanses toonis» toimunud vestluse ajal rüütelkonna pealik Rosenthaliga olevat viimase poolt esitatud argumendid olnud «õiglased ja rahuldavad», et ta oma võrdluste puhul Liivimaa talurahvaseadusega «mõnes punktis oli eksinud» ja et ta ei tundnud esimese artikli kirjutamise ajal küllalt hästi valitsuse poolt talurahvaküsimuses antud korraldusi.

Kotzebue reetlikkus ajas raevule seni publitsistlikust võitlusest eemal seisnud Joh. Ph. G. Ewersi, kes sel ajal töötas Tartu lähedal Väimela mõisas kodukooliõpetajana ja sai hiljem Tartu ülikooli ajalooprofessoriks. Pärast Kotzebue seletuskirja ilmumist avaldas ta esialgu Jena «Allgemeine Literatur-Zeitungi» lisana ilmuva «Intelligenzblatt'i» 46. numbris (4. juunil 1806) ja hiljem eraldi brošüürikesena töö «Mõned küsimused igale, kes neid vastata suudab, eriti aga hr. kolleegiuminõunik v. Kotzebue'le».[203] Siin naerab Ewers mürgiselt välja Kotzebue, kes ütleb, et tema käsutuses olevat veenvad argumendid, aga teatab siis, et jätab nad enda teada; kes julges väita, et ta ei tundnud üldtuntud seadust jne. On arusaamatu, mida Kotzebue äkki kartma hakkas, kirjutab Ewers, see hirm «pidi aga väga suur olema...» «Rõhutud rahvas... on juba aastasadu lootnud — ja asjatult; kas ta peab igavesti asjatult lootma jääma?» küsib Ewers ja nõuab, et aegaviitmatult antaks ka Eestimaa talupoegadele vähemalt need hüved, mille osaliseks on juba Liivimaa talupojad saanud. Nende hüvedena loeb ta üles: 1) keeld talupoegi ilma maata müüa, 2) keeld neid võtta mõisateenijaiks, 3) taluperemehi karistatakse ainult

---

[201] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 142.

[202] G. Merkel, kellega Kotzebuel juba 1805. aasta oktoobris oli tekkinud lahkhelisid, kuna Merkel oma kaastoimetaja arvates ajakirja liiga poliitiliseks püüdis muuta, oli selleks ajaks juba loobunud koostööst Kotzebuega (Otto von Petersen, Merkel und Kotzebue, «Baltische Monatsschrift», 1928. a., lk. 325).

[203] [Joh. Ph. G. Ewers] Einige Fragen an Jeden, der sie beantworten kann, insonderheit an den H. Kollegienrath v. Kotzebue, s. l. 1806.

kohtuotsusega, 4) praegu kindlaksmääratud maade väärtust ja koormiste suurust ei tohi edaspidi tõsta, 5) talupoeg võib maad päriseks osta. «Järkjärguline edasiliikumine on küll väga kiiduväärt,» kirjutab Ewers irooniliselt, «aga sellega tuleb paremini algust teha, kui seda tegi Eestimaa rüütelkond oma viimase regulatiiviga. Ta on seadnud endale nii kauge eesmärgi, et selleni jõuavad vahest ainult nende pojapojad, kui nad samasuguse aeglusega selle ülesande kallal töötavad nagu nende esiisad, kelle hirmus ettevaatlikkus meis õudustunde esile kutsub . . .» Vihjates Kose-Uuemõisa ülestõusule 2. oktoobril[204] 1805 küsib Ewers: kas tõesti on Eestimaa mõisnikele alati vaja «s e l l i s e i d m ä r g u a n d m i s i, et veenda neid vajalikkuses veel üks samm edasi minna?»

J. Ph. G. Ewers.

Kotzebue ei osanud selle rünnaku peale õieti midagi vastata. Ajakirja «Fama für Deutsch-Russland» 1806. aasta oktoobrikuu numbris teatas ta ainult nutuselt, et ta võiks küll oma anonüümsele kriitikule vastata, aga ei tegevat seda sellepärast, et kriitik on nii tema kui ka Eestimaa aadli arvel «toorusi rääkinud».[205]

Ewers aga sellega ei piirdunud ja avaldas 1806. aasta detsembris Tartus jällegi anonüümselt raamatukese, mille pealkirjas ta uuesti iroonilisel vihjab Kotzebuele ja milles ta täpse matemaatilise analüüsi abil tõestas, kuivõrd ebatäielikum ja kahjulikum oli Eestimaa talupoegade jaoks väljaantud seadus, võrreldes Liivimaa seadusega.[206] Ewersi selle raamatukese

[204] Ewers ise räägib oma töödes ekslikult 3. oktoobrist.

[205] K o t z e b u e, Anzeige, «Fama für Deutsch-Russland vom Jahr 1806 — herausgegeben von Anton Truhart», IV kd., lk. 52—54.

[206] [Joh. Ph. G. E w e r s] Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Ein

puhul ilmus ajalehes «Dörptsche Zeitung» (30. detsembrist 1806) ka retsensioon, milles anti mõista, et talupoegade «tulevase vabaduse» ettevalmistamiseks tuleb neile anda senisest veel suuremaid soodustusi.

Ka need tööd kutsusid esile reaktsionääride suure raevu. 1807. aasta jaanuaris sattusid Ewersi viimati nimetatud raamatukene ja «Dörptsche Zeitungis» avaldatud retsensioon pihku sel ajal Balti kubermangudes maamiilitsa loomise asjus viibivale senaator Ignati Teilile. 8. veebruaril saatis see senaator Tallinnast kirja tsaarile, milles avaldas suurt imestust selle üle, kuidas võivat end õpetatuiks nimetavad inimesed «kasutada oma teadmisi hukutavate juttude ajamiseks vabadusest ja võrdsusest, mida ju ühelgi ühiskonna liikmel ei saa olla ühiskonna enda koosseisu tõttu, sest siis poleks ju ei alluvust, ei mingit ühiskondlikku korraldust ega isegi vajadust seaduste järele».[207] Vihase senaatori arvates ei ässitanud see raamatukene «mässule ainult mõisnike vastu, vaid, ma julgen väita, pahameelele üldse kõrgemate võimude vastu».[208]

Kui Tartu politseimeister Žiltsov nõudis ülikooli rektorilt raamatu autori nime, vastas see, tuginedes ülikooli autonoomiale ja ülikoolile antud õigustele tsensuuri alal, et autori nimi on tema käes leiduvas kinnipitseeritud ümbrikus, kuid ta ei ava seda autori enda loata või oma kõrgemate ülemuste korralduseta.[209] Kohalikud võimud pidid seetõttu piirduma sellega, et nii Tartus kui ka Tallinnas korjasid kõik trükikodades ja raamatukauplustes leiduvad Ewersi raamatu eksemplarid ära.[210]

Juba sada aastat tagasi hakkasid balti saksa ajaloolased aru saama, et Merkeli ja tema võitluskaaslaste ajaloolisi teeneid ei saa maha vaikida või lihtsalt eitada. Balti saksa ajaloolane Julius Eckardt tuli siis välja järgmiste argumentidega. Garlieb Merkeli väljaastumine oli küll väga õilsameelne, ütles Eckardt, kuid väga e b a p r a k t i l i n e. Eckardt heidab ette Merkelile, kes ometi kirjutas spetsiaalse töö Liivimaa 1797. aasta maapäeval väljatöötatud vakuraamatunormide ja adramaa-arvestuse kritiseerimiseks[211], et tema teostes ei esine üldse vakuraamatu ega adramaa mõistet. Ja lõpuks peituvat Merkeli töödes «... 1818. ja 1819. aasta saatuslike eksituste eod ...», s. t. aadli egoistliku ja reaktsioonilise agraarpoliitika eest pannakse vastutama Merkel.[212] Eckardti mõtteist haaras kohe kinni

Wort zu seiner Zeit; auch dem Herrn Kollegien-Rath von Kotzebue zur Beherzigung empfohlen, Dorpat December 1806.

[207] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 185, l. 14.

[208] Sealsamas, l. 24.

[209] Sealsamas, l. 11—12.

[210] Sealsamas, l. 5 ja 11.

[211] Esialgu eraldati brošüürina ja hiljem «Lätlaste» teise väljaande lisana avaldatud kriitika 1797. a. maapäeva otsuste aadressil.

[212] [Julius E c k a r d t] Zur Livländischen Landtagsgeschichte — 2. Die Anfänge der Agrarfrage, «Baltische Monatsschrift», 1869. a., lk. 455 ja 463. Hiljem kordab ta seda oma eessõnas raamatule «Garlieb Merkel über Deutschland zur Schiller-Goethe-Zeit (1797 bis 1806)», Berlin 1887, lk. 9—10.

H. Diederichs, kes avaldas spetsiaalse artikli Merkeli ja tema eelkäijate kohta, milles ta nimetab Merkelit teoretiseerivaks, lamedast optimismist hingestatud abstraktseks vabadusejutlustajaks.[213] Need mõtted võeti omaks ka mitmete kodanlike ajaloolaste, nagu A. Švabe ja O. Liivi poolt.[214] Muide, just nende kodanlike ajaloolaste, eriti Švabe poolt, hakati rõhutama, et Merkel olevat olnud tegelikult sellise aadlipoliitiku nagu Fr. Siversi võitluskaaslane.[215] Tõsi küll, Merkeli enda töödes ja kirjades leidub mõnikord vihjeid sellele, nagu võitleks Sivers tegelikult sama eesmärgi eest, mis temagi.[216] Samuti on teada, et ta oma elu lõpuni pidas kindralsuperintendent Sonntagi oma sõbraks.[217] Kuid need Merkeli subjektiivsed ja tegelikult ekslikud vaated ei tohi segada ajaloolast nägemast, et objektiivselt olid Merkel ja Petri ühelt poolt ning Sivers ja Sonntag teiselt poolt vaenuliste vastasleeride esindajad.

Kas Merkeli ja tema mõttekaaslaste võitlus oli tõepoolest selline abstraktsete tõdedega tühi kemplemine, nagu on püütud kujutada?

Sellele küsimusele vastuse leidmiseks vaatame kõigepealt, mida mõtlesid Merkeli, Petri ja Ewersi tegevusest nende kaasaegsed mõisnikud, kes omal nahal said tunda nende poleemilise mõõga teravust.

Merkel ja Petri olid balti mõisnike vastu kogu Vene riigi ja isegi kogu Euroopa avalikkuse ees tõstnud rasked süüdistused, mille üle võis küll vihastuda, kuid mida ei saanud ignoreerida. «Kahe saksa kirjamehe pingutuste tõttu on,» kurtis H. F. Tiebe, «nagu ma ise selle tunnistajaks olin, Liivimaa ja eriti selle aadli- ja vaimulik seisus Saksamaal vihatud . . .»[218] Juba 1797. aastal oli Merkeli enda andmeil üks Leipzigis viibinud Liivimaa mõisnik seal rääkinud, et «. . . Liivimaa aadel peaks mõned tuhanded taalrid kokku panema, et mind galeeridele saata».[219]

27. mail 1802 kurtis Eestimaa rüütelkonna pealik maapäeval: «Veel ikka valitseb üldine eelarvamus, et siinset talupoega koheldakse liiga karmilt ja ebainimlikult, et talle pole kindlustatud omandit ja sellest on tingitud tema häda ja vaesus.»[220] Nagu nägime, panid 1803. aasta maapäevale kogunenud Liivimaa mõisnikud Riia Maarja kirikus isegi käed kokku ja

---

[213] H. Diederichs, Garlieb Merkel als Bekämpfer der Leibeigenschaft und seine Vorgänger, «Baltische Monatsschrift», 1870. a., lk. 68—72.

[214] Arveds Švābe, Zemes attiecibu un zemes reformu vēsture Latvijā, Latvijas agrārā reforma, Rigā 1930, lk. 128; O. Liiv, Märkmeid Johann Christoph Petri üle, «Eesti Kirjandus», 1929, nr. 4—5.

[215] A. Švābe, tsit. teos, lk. 129.

[216] G. Merkel, Supplement zu den Letten oder Erklärung über die im zehnten Stück des Intelligenz-Blatts der allgemeinen Literatur-Zeitung erschienene Anfrage des Herrn Ritters von Brasch nebst einer Urkunde, Weimar 1798, lk. 44.

[217] Läti NSV RKA, f. 7351, nim. 1, s.-ü. 1, l. 21.

[218] Herrmann Friedrich Tiebe, Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri, Halle 1804, eessõna.

[219] G. Merkel, Supplement zu den Letten . . ., lk. 22.

[220] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 41, l. 31.

palusid jumalat, et see päästaks neid Merkeli kallaletungidest.[221] 8. veebruaril 1804 manitses rüütelkonna pealik Rosenthal maapäeval Eestimaa mõisnikke, et nad oma suhteid talupoegadega korraldaksid vastavalt «kaasaja nõuetele ja valitsevatele vaadetele».[222] 1805. aasta maapäeva avades rääkis Liivimaa aadlimarssal Samson kurbusega, kuidas «Euroopa silmis ära teotatud» Liivimaa mõisnikud olid pidanud võitlema Merkelitaoliste publitsistide kallaletungidega.[223] Samal aastal avaldas Eestimaa rüütelkonna pealik oma maapäevakõnes lootust, et mõisnike rüütlitruuduse vastu «puruneb laim, mis on alatu kadeduse ja veel põlgusväärsema egoismi produkt, mille kramplikku tõmblemist ei suuda varjata isegi inimlikkuse ja inimõiguste eest võitlemise nimel selgatõmmatud raudrüü».[224] Sama aasta detsembris pidi Eestimaa rüütelkond saatma siseministrile spetsiaalsed seletuskirjad Kotzebue poolt sel aastal «Freimüthige» veergudel avaldatud artiklite ümberlükkamiseks.[225]

Kogu see mõisnike raevukisa ei räägi sugugi sellest, et Merkeli, Petri ja nende mõttekaaslaste kallaletungid oleksid olnud abstraktsed ja mõjutud.

Selleks et tõestada, kui tugevasti mõjutasid need publitsistlikud rünnakud Balti kubermangude agraarpoliitika arengut, piisab, kui me veidi sündmuste käigust ette rutates juhime tähelepanu järgnevatele asjaoludele. 1795. aasta maapäeval töötasid Liivimaa mõisnikud välja ja 1797. aasta maapäeval kinnitasid veel kord talurahvaseaduse projekti, millega nähti ette talupoegade teokoormiste reguleerimine ainult korralise teo osas, kuna rõhuva abiteo osas oleksid mõisnikud säilitanud vabad käed. Kohe avaldas Merkel maapäeva projekti koos omapoolsete kriitiliste märkustega, milles ta näitas, et nii jääb võib-olla suurem osa talupoegade teokoormisi reguleerimata. Pärast seda tuli Liivimaa mõisnikel ja tsaariametnikel mitu aastat vaeva näha, et töötada välja vastavad printsiibid ja viia läbi ka abiteo reguleerimine.

1805. ja 1806. aastal ilmusid Kotzebue ja Ewersi tööd, milledes näidati, et Eestimaa talupoegade jaoks väljaantud talurahvaseadus on tunduvalt ebatäielikum ja talupoegadele kahjulikum kui Liivimaa oma. Ja igaüks, kes vähegi tunneb Eestimaa agraarpoliitika ajalugu, teab, kui palju vaeva tuli Eestimaa mõisnikel näha aastail 1806—1809, otsides teid, kuidas täita tsaarivalitsuse poolt esitatud ülesannet — viia Eestimaa talurahvaseadus vastavate paranduste teel kooskõlla Liivimaa omaga. On väga iseloomulik,

---

[221] Vt. käesolev raamat, lk. 213.

[222] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 43, l. 4.

[223] [Julius Eckardt] Zur livländischen Landtagsgeschichte — 3. Die Bauerverordnung von 1804 und die Verfassungsfrage, «Baltische Monatsschrift», 1870. a., lk. 151.

[224] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 9.

[225] Sealsamas, l. 149—150, 288—289.

milline saatus tabas üht Ewersi raamatukese «Talupoegade olukorrast Liivimaal ja Eestimaal» eksemplari. Seoses senaator Teili kaebusega esitas kohtuminister Lopuhhin ühe eksemplari Ewersi raamatust koos vastava ettekandega tsaarile. Nagu sellest hiljem kohtuminister teatas, oli Aleksander I käskinud ettekande edasi saata Peterburis Liivimaa agraarreformi juhtimiseks loodud komiteesse, «aga ettekandega koos saadetud raamatu suvatses valitseja imperaator endale jätta».[226] Lasknud oma ametnikel Ewersi raamatukese kauplustest ära korjata, pidas tsaarivalitsus võimalikuks seda ise kasutada, et saada andmeid talurahva olukorra kohta Balti kubermangudes. Demokraatlikult meelestatud publitsistide väljaastumiste mõju valitsusele on viimane hiljem ka ise tunnistanud. Ühes Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse ettevalmistustöödega seoses koostatud siseministeeriumi märgukirjas öeldakse, et 1804. aasta talurahvaseaduse ootamatult kurbade tagajärgede põhjused olid ära seletatud «paljudes perioodilistes trükiteostes, mille põhjal koostatud märkused esitati tema tsaarlikule kõrgusele».[227]

Pärisorjusevastane ühiskondlik mõte polnud üksnes progressiivseks, vaid ka vägagi mõjuvõimsaks jõuks Balti kubermangude ühiskondlikus elus XVIII ja XIX sajandi vahetusel. Et aga progressiivsed publitsistid end selles võitluses ei lasknud rakendada «positiivse programmi» (mõisnike jaoks!) vankri ette, see teeb neile ainult au.

---

[226] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 185, l. 22.
[227] Sealsamas, s.-ü. 187, l. 84.

EESTI TALURAHVA VÕITLUS MÕISNIKE VASTU. RAHUTUSED XVIII SAJ. LÕPUL

§ 1. VASTUHAKUD

A. W. Hupel toob oma Liivimaa mõisavalitsejate jaoks koostatud käsiraamatus muuhulgas ära ka järgmise majandusalase näpunäite — ei maksa talupoegi rõhumisega liiga meeleheitele viia. «Rääkimata juba suurematest ja üldisematest rahutustest, mis tulevad ette meie vanemas ajaloos,» kirjutab Hupel, «mäletatakse kindlasti muuhulgas seda, et härra von T. hakiti oma talupoegade poolt väikesteks tükkideks, härrad von St., härra von H. ja proua von B. (tuntud naistürann) nende poolt maha lasti. Kui paljudel mõisavalitsejatel on talupojad kivide, suurte teivaste, püsside ja muu sellisega juba eluküünla kustutanud. Ühel purustasid nad ükshaaval kõik kondid ja kõige lõpuks pea. Kõike seda nimetan ma hoiatuseks.» [1]

Eesti talupoeg polnud muutunud selliseks alandlikuks ja araks tööloomaks, kelleks teda tahtsid teha balti mõisnik ja pastor, ning oskas nii mõnigi kord oma piinajale vastata omapoolsete löökidega.

3. augusti õhtul 1798. aastal oli Saaremaal asuva Kangruselja mõisa valitseja Groenberg tahtnud mõisakarjust Jüri «kõrvakiiluga korrale ja sõnakuulmisele kutsuda» [2], nagu väljendub oma sillakohtusse saadetud kirjas mõisnik J. Bröl Plater. Seepeale oli aga Jüri haaranud «tapanuiale sarnase teiba» ja andnud ühe hoobi valitseja vasaku käe pihta.[3] «Täis arusaadavat hirmu selle hulljulge inimese ees,» kirjutab mõisnik edasi, «ja kartes, et see tema kui mitte päris maha, siis vähemalt vigaseks lööb, oli valitseja Groenberg meeleheitliku valukisaga otsinud varju minu naise ja õe juures härrastemajas.» [4] Pärast seda oli Jüri veel «aia peale roninud, valitsejat kõige autumal viisil sõimanud, välja kutsunud ja ära tappa ähvardanud».[5] Lõpuks, kui ta viha oli vähe lahtunud, läks Jüri minema, õhtul toodi aga mõisateenrite poolt uuesti mõisa ja peksti halastamatult

[1] A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch . . . , I kd., lk. 91—92.
[2] ENSV RAKA, f. 968, nim. 1, s.-ü. 1912, l. 9.
[3] Sealsamas.
[4] Sealsamas.
[5] Sealsamas.

läbi.[6] Kui ma Jürile poleks peksa lasknud anda, kirjutas mõisnik sillakohtunikule, siis oleks see tähendanud «tee sillutamist meie aega häbimärgistavatele vabaduse ja võrdsuse põhimõtetele, mis levivad nagu nakkushaigus».[7]

Väga kaua püsis talupoegadel meeles neile mõisaametnike poolt osakssaanud solvamine. Juba väikeste poistena olid Kolu mõisa (Virumaal) teomehed Juhan ja Rein kokku leppinud, kunagi suureks saades kätte maksta neid sageli peksvale mõisakilter Jakobile.[8] Viisteist aastat hiljem, 1804. aastal, saabuski paras juhus — 15. oktoobri õhtul said teomehed kiltriga kõrtsis kokku.[9] Reinu viha kiltri vastu oli veelgi kasvanud, sest ta teadis, et see tahtis teda nekrutiks lasta anda.[10] Kuna kõrtsis oli parajasti vähe inimesi, tungisid Juhan ja Rein, kellega ühines ka juhuslikult kõrtsis viibiv kolmas teomees Tõnu, kiltrile kallale ja hakkasid teda keppidega peksma, rääkides seejuures, et «rauda tuleb taguda nii kaua, kui ta kuum on».[11] Kilter peksti põhjalikult läbi ja et ta oli juba vanem mees, siis suri ta sellest kahe tunni pärast.[12]

Schlegel kirjutas XVIII saj. lõpu andmeil, et valitsejad, kes on talupoegade poolt maha löödud, olid «kehastatud julmused, olid paljusid nende naisi ja tütreid häbistanud ja paljudel nende seljad puruks peksnud, enne kui sellise sammu peale välja mindi».[13]

Läänemaal asuval Keskvere mõisal oli 1801. aastal väga julm valitseja Christian. Kui talupojad läksid mõisa valitseja julmuse üle kaebama, polnud sellest tulu, ja talupojad kurtsid hiljem kohtu ees, et «härra on väga vana ja nõrk mees, ei pane oma talupoegade kaebusi tähele ja valitseja võib teha, mis tahab».[14] Niipea kui mõnel talupojal teos või maksudes midagi veidi puudu jäi, peksis valitseja teda julmalt.[15] Mõisa viinaköögis anti talupoegadele kasvamaläinud ja külmavõetud vilja, nõuti aga, et nad saaksid sellest sama palju viina, kui heast viljast.[16] Kui kahel taluperemehel — Vainu Madisel ja Mardi Jaanil — esimesel 90 ja teisel 60 toopi viina puudu jäi, tuli valitseja Christian külasse ning võttis neilt kummaltki ära kaks härga ja ühe lehma.[17] Talumehed läksid aga valitse-

---

[6] Sealsamas, l. 6.
[7] Sealsamas, l. 10.
[8] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2958, l. 19.
[9] Sealsamas, l. 3.
[10] Sealsamas, l. 7.
[11] Sealsamas, l. 5, 18 ja 28.
[12] Sealsamas, l. 20.
[13] C. H. J. Schlegel, Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178*. An einen Freund in Deutschland, Meiningen 1819, lk. 259.
[14] ENSV RAKA, f. 863, nim. 1, s.-ü. 986, l. 17.
[15] Sealsamas.
[16] Sealsamas, l. 21.
[17] Sealsamas.

jale järele ja ajasid oma loomad koju tagasi.[18] Ööl vastu 10. detsembrit tuli oma 70 eluaastale vaatamata energiline mõisavalitseja Christian Vainu Madisele järele, et teda kinni lasta siduda ja mõisa viia.[19] Vainu Madis koos oma venna Karito Mihkli ja sulase Adoga hakkasid talle vastu, viisid Christiani õue, valmistasid viis vitsakimpu ja peksid mõisavalitseja läbi.[20] Sulane tassis ta pärast tuppa, kus ta koidu ajal suri.[21] Samal päeval tulid kõik kolm talupoega ise haagikohtuniku juurde ja teatasid oma teost.[22] Pärast seda, kui igaühele oli kirikutulbas antud 40 paari vitsu, saadeti nad Siberisse asumisele.[23]

Korduvalt tekkisid konfliktid maanteedel, kus talupojad hakkasid vastu neid kraavi sõitma sundivatele või mööda sõites piitsutavatele mõisnikele. 31. jaanuaril 1806 kippusid kolm Virumaal asunud Moora mõisa talupoega: Juhani Ado Jüri, Vabo Jaani Mihkel ja Andrese Vabo Mart Lagedi kõrtsi juures kallale kindralmajor von Bergile ja tema teenrile Villemile, sest viimane oli neid mööda sõites piitsaga löönud.[24] Veel kõrgemal seisvale isikule, ja nimelt tsaari kindraladjutandile Rõmniki krahv ning Itaalia vürst Suvorovile (kuulsa väepealiku pojale) hakkasid 29. veebruaril 1800 Väike- ja Rannapungerja vahel vastu viinavooridega Narva sõitvad Suure- ja Väike-Ulila ning Valguta talupojad. Kui kindraladjutandi teenrid jooksid, hobusepiitsad käes, peksma silla juurde seismajäänud talupoegi, siis haarasid need teibad ja hakkasid vastu, kusjuures üks talupoeg andis hoobi isegi kindraladjutandile endale.[25]

Mõisate peretubades rääkisid talupojad, teenijad ja mõnikord isegi sinna sisse astunud käsitöölised vaimustusega inimestest, kes oma saatust ohvriks tuues olid otsa peale teinud julmadele mõisnikele või mõisaametnikele. 1813. aasta suvel jutustas klaverihäälestaja Jensen Kodasoo mõisa teenijatele, kuidas ühes teises mõisas oli «üks teener oma proua ära tapnud, enda, tõsi-küll ka, aga ülejäänud mõisarahvas oli prouast vabaks saanud.»[26] Veidi aega pärast seda tegid toatüdrukud Mari ja Ann ebaõnnestunud katse oma mõisaprouat rotimürgiga teise ilma saata.[27]

Mõnikord kasvasid sellistest jutuajamistest välja kättemaksuplaanid, mis pärast enam-vähem põhjalikku ettevalmistamist ka ellu viidi.

Norra mõisa valitseja Heinrich Talchen oli vanas eas muutunud eriti väljakannatamatuks, hakanud talupoegade naisi ja tütreid taga kiusama

---

18 Sealsamas, l. 14.
19 Sealsamas, l. 1.
20 Sealsamas, l. 1, 13—14.
21 Sealsamas, l. 1.
22 Sealsamas.
23 Sealsamas, l. 25.
24 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1742, l. 1—3.
25 ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2545, l. 10—11.
26 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1746, l. 5.
27 Sealsamas, l. 3—5 ja 56.

Eesti pärisorine mõisa köögitüdruk. F. Neyeri vaselõige 1805. aastast.

ja neid talupoegi, kes selle üle nuriseda või lihtsalt rääkidagi julgesid, kupja sõnade järgi iga «tühja asja pärast lopsima».[28] Aastate viisi kiusas Talchen taga üht teotüdrukut Anne. Niipea kui viimane «veidigi tööle või rehepeksule hilines, oli ta seda kohe ettekäändena kasutanud, et kätte maksta».[29] Lõpuks sai mõisavalitseja oma tahtmise ja Ann jäi temast rasedaks. Kui Anne vend, 18-aastane talupoiss Aru Jüri seda valitsejale ette heitis, hakkas Talchen teda jälitama ning laskis mitu korda süütult peksta.[30] Kui 1801. aastal 25-aastaseks saanud vabadik Togo Mart tahtis naist võtta, nõudis Talchen, et ta «abielluks ühe tüdrukuga, kellega tal (s. t. valitsejal — *J. K.*) oli olnud keelatud vahekord».[31] Mart keeldus ja abiellus sellega, keda ta ise tahtis. «Pärast seda, kui ta oli abiellunud oma praeguse naisega,» rääkis Mart kohtu ees, «tahtis valitseja ka tema naist meelitada endaga suhetesse, aga naine ei tulnud talle vastu ja tema ei lubanud seda.»[32] Pärast seda hakkas Talchen Marti taga kiusama ja laskis teda kord väga julmalt peksta ainult selle eest, et ta oli rehepeksu ajal oma hobusele veidi õlgi söötnud.[33]

Kord oli talupoeg Vedro Mihkli 15-aastane tütar Mari unustanud lamba-

---

[28] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2888, l. 29.
[29] Sealsamas, l. 34.
[30] Sealsamas, l. 23.
[31] Sealsamas, l. 23.
[32] Sealsamas, l. 23—24.
[33] Sealsamas, l. 24.

ja seakarjas olles lahti mõisa põlluaia, mille tõttu talupoegade hobused tulid mõisa põllule.[34] Selle eest laskis valitseja Talchen tütarlast väga julmalt karistada — talle anti 50 kepihoopi.[35]

Tagakiusatud talupojad, kelle seast Togo Mart senini isegi kohaliku pastori D. G. Mickwitzi tunnistuse järgi oli välja paistnud oma «kainuse, truuduse ja töökuse poolest,»[36] otsustasid kätte maksta. Juuli keskpaiku leppis Aru Jüri Togo Mardiga, kes juba eelmisel kuul oli kodunt lahkunud ja end mõisa eest varjas, kokku, et «mõisavalitsejat, kes neid mõlemaid oli taga kiusanud ja iga tühise asja eest löönud, varitsema hakata, ta läbi peksta ja ära tappa».[37] 25. juulil, kui Aru Jüri läks Vedro Mihklile heinateole appi, ühines ka viimane selle plaaniga.[38] Sama päeva õhtul läksid nad kahekesi metsa, said kokku end seal varjava Togo Mardiga ja hakkasid valitsejat varitsema. Kui Talchen õhtul kella kuue paiku tagasi pöördus samuti tema mõisnikule kuuluvast Udeva mõisast, näitas Mart end tee peal ja meelitas niiviisi valitseja, kes jooksiktalupoega kohe taga hakkas ajama, metsa alla. Seal tungisid talupojad talle kallale, peksid teda teivastega ja lõpuks kägistasid ta tema enda kaelarätiga ära.[39] Kõigile kolmele talupojale anti Koeru kiriku juures 1801. aasta novembrikuu ühel pühapäeval 40. paari vitsu, põletati nahale häbimärgid ja saadeti siis eluks ajaks Siberisse raskele sunnitööle, nagu on öeldud Viru-Järva meeskohtu otsuses.[40]

Ka Sindi mõisa talupoegade olukord oli 1780-ndate aastate lõpuks mõisavalitseja J. G. Tardeli karmuse tõttu eriti raskeks muutunud. «Nende häda oli väga suur,» rääkisid talupojad hiljem kohtu ees, «kuna ta laskis neil päeval ja öösel järjest töötada ja neid hirmsasti karistas.»[41] Kreisikomissarile kaebamine, kelle poole neil kui kroonutalupoegadel oli õigus pöörduda, ei andnud mingeid tagajärgi.[42] Ikka rohkem juurdlesid nad probleemi kallal, mille sulane Matsi Jaan sõnastas järgmiselt: «Mu jumal, mis me peame ometi ette võtma, et meie kohutavalt julm kohtlemine mõisavalitseja poolt kohtu ette tuleks.»[43] Ja nendest mõtetest kasvas välja plaan valitsejale peksa anda, et võimud siis asja uurima hakkaksid ja nii Tardeli endagi teod päevavalgele tuleksid.[44]

Juba 1791. aastal tegid Sindi talupojad esimese selletaolise katse.

---

[34] Sealsamas, l. 35.
[35] Sealsamas, l. 29.
[36] Sealsamas, l. 16.
[37] Sealsamas, l. 20.
[38] Sealsamas.
[39] Sealsamas, l. 2, 5—6, 21.
[40] Sealsamas, l. 41—42.
[41] ENSV RAKA, f. 286, nim. 1, s.-ü. 2054, l. 79.
[42] Sealsamas, l. 60.
[43] Sealsamas, l. 83.
[44] Sealsamas, l. 47, 79 ja 89.

Nad lubasid kahele jooksiktalupojale tasu, kui need valitseja läbi peksavad. Viimased olid läinudki metsa teda varitsema, kuid kui Tardel tuli, ei julgenud nad talle kallale tungida.[45]

1792. aastal ilmus Sindi valda Väike-Lähtru mõisast põgenenud talupoeg Ado Juhan, kelle saatusest on meil juttu ka edaspidi. Pulli Jaani talus rehetuba ehitades oli ta sõbraks saanud ühe teise jooksiktalupoja, Laupa mõisast pärit oleva Mardiga.[46] Nüüd panid Sindi talupojad oma lootused nende peale.

Kolm nädalat enne 1792. aasta nelipühi arutasid hobustega õitsil olevad teomehed jälle, mida ometi «ette võtta meie valitsejaga, kes meie vastu nii julm ja karm on».[47] Teopoiste hulgas olev jooksiktalupoeg Mart pilkas sindilasi, et «mis mehed nad on, kui ei oska valitsejale aru pähe panna». Kui te mulle hästi maksate, ajan ma selle asja teie eest ära, ütles Mart ja lisas juurde, et ta oma kodukohas olevat läbi peksnud nii kupja kui valitseja.[48] Mardi sõnad jäid teomeestele meelde ja pärast seda, kui seitse teomeest omavahel nõu olid pidanud, otsustasidki nad valitseja läbipeksmise Mardile ülesandeks teha.[49] Aegamööda ühinesid selle plaaniga kõik Sindi mõisa teomehed.[50]

Juba nädala aja pärast, seega 14 päeva enne nelipühi, tulid teomehed Marguse Jaak ja Matsi Jaan ühel õhtul Pulli Jüri tallu ja kutsusid Mardi endaga kaasa. Jõudnud metsa alla, tegid nad Mardile ettepaneku valitseja läbi peksta, millega see nõusse jäi. Et oma kokkusaamisele süütut ilmet anda, valmistasid kõik kolm endale metsas pajupillid ja hoidsid neid metsast välja tulles käes.[51] Mart kutsus kaasa ka teise jooksiktalupoja Juhani ning 25. mail teatasid nad teomeestele, et on ülesande täitmiseks valmis.[52] Talupojad varustasid neid leivakottidega. Talli Jaagu poeg Jaan viis nad paadiga üle jõe mõisa uudismaa ääres asuvasse metsa, kuhu nad jäid varitsema. Tardelil oli kombeks sageli sel põllutükil käia.[53] Just seekord aga pidas Tardel pikema vaheaja ja nii tuli neil varitseda tervelt kuus päeva, mille kestel Sindi talupojad neid toiduga varustasid.[54] Juhan jõudis selle aja jooksul isegi kõhklema hakata, kuid Mart sundis teda siis endaga vandelepingut sõlmima, mille murdjat pidi ähvardama käe maharaiumine.[55]

---

[45] Sealsamas, l. 19—20, 61.
[46] Sealsamas, l. 15.
[47] Sealsamas, l. 47.
[48] Sealsamas.
[49] Sealsamas, l. 47, 50 ja 70.
[50] Sealsamas, l. 50—51.
[51] Sealsamas, l. 57—58 ja 99.
[52] Sealsamas, l. 58.
[53] Sealsamas, l. 20.
[54] Sealsamas, l. 21.
[55] Sealsamas, l. 22.

2. juuni hommikul kella kümne paiku nägid varitsejad mõisavalitsejat, kes oli täiesti üksi, lähenemas.[56] Mart peitis enda silla alla, millest valitseja üle läks, kuna Juhan end näitas ja teda taga ajama hakkava Tardeli metsa meelitas.[57] Siis tungisid nad valitsejale mõlemalt poolt kallale ja lõid ta teivastega surnuks. Surmahädas pakkus valitseja neile tema ellujätmise eest sada ja enamgi rubla, kuid Mart käskis tal oma raha kuradile anda.[58] Kõige lõpuks lõid nad puruks ka valitseja põlvekondid, nähtavasti kartes, et ta võib muidu neid «kodukäijana» tülitama hakata.[59] Pärast seda läksid Mart ja Juhan Uuetoa Hindriku tallu, teatasid, et nad on oma ülesande täitnud, jõid õlut ja viina, «olid väga heas tujus» ja lahkusid Sindist.[60] Mardil õnnestuski põgeneda, Juhan võeti aga kinni, kuid tema kohta langetatud otsust kohutoimikus säilinud pole.

Kui kubjas Hans 1799. aastal Virumaal asuvasse Hõbeda mõisa tööle tuli, oli ta öelnud: «Siin on talumeestel hobuseidki, ma veel vaatan, kas siis, kui ma siit ära lähen, mõni kukk ka veel kireb.» [61] Ja kubjas hakkaski mõisateolisi väga julmalt taga sundima. Mõisas oli küll spetsiaalne tembeldatud 5 jala pikkune mõõduritv töötükkide väljamõõtmiseks, kuid kubjas mõõtis teolistele alati paar ridvatäit laiemad tükid, kui nägi ette mõisas sisseseatud norm.[62] Künnitööde ajal ei lubanud ta teomeestel keskhommikut pidada, vaid sundis neid päeva kolmest töötükist kaks teineteise järel ühekorraga ära kündma.[63] Lõuna ajal ei lubanud kubjas hobuseid ja härgi sööma lasta, vaid need pidid atrade juurde põllule seisma jääma.[64] Sõnnikuveo ajal laskis ta lisaks tavalisele päevatööle vedada kaks koormat enne päikese tõusu ja kaks koormat pärast päikese loojaminekut.[65] Kõige sellega kurnati talupoegade tööloomad täiesti ära. «Kuked on meil veel küll alles jäänud ja kirevad,» rääkisid talupojad 1803. aastal, «aga hobuseid ja härgasid pole meil enam nii palju kui enne, sest need ajas kubjas liiga raske tööga hukka.» [66]

Mõisahärra poolt sisseseatud reeglist, et teolisele võib väiksema süüteo puhul anda «ainult» 8 ja suurema süüteo puhul «ainult» 25 hoopi k e p i g a, ei pidanud kubjas üldse kinni või rakendas seda nii, et andis ühele ja samale teolisele päeva jooksul kolm korda 25 hoopi.[67] Juba 1801. aasta sügi-

---

[56] Sealsamas, l. 126.
[57] Sealsamas, l. 22—23.
[58] Sealsamas, l. 24—25.
[59] Sealsamas, l. 25.
[60] Sealsamas, l. 17, 28 ja 73.
[61] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 12005, l. 3.
[62] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1245, l. 1.
[63] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 12005, l. 1.
[64] Sealsamas.
[65] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1245, l. 2.
[66] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 12005, l. 3.
[67] Sealsamas, l. 1—2 ja 4; f. 854, nim. 1, s.-ü. 1245, l. 1—2.

sel oli ta «... Prediko Reinu, keda kutsutakse ka Sillaotsa Juhaniks, ja Tinnori Mardi poega Jaani odralõikuse ajal nii hoolimatult vastu pead peksnud, et need inimesed, kes enne võisid hästi kõiki töid teha, nüüd on täiesti kõlbmatud,» jutustas üks talupoeg, «nii et nad mõnikord küll tööd teevad, on aga täiesti ilma mõistuseta ja lollid .... Möödunud (s. o. 1802. aasta — *J. K.*) sügisel oli ta Matso Jürit Ojaveski talust, seepärast et see tuli voori mitte 3 vaid ainult 2 hobusega, rehe juures nii halastamatult peksnud, et see sellest ajast peale haiglane on ja päris küürus käib.» [68] Jutustajat ennast, kes varem oli tugev mees olnud, oli kubjas Hans 1802. aasta sügisel nii julmalt peksnud, et ta pärast seda ei jõudnud enam vakka viljagi tõsta.[69]

18. juunil 1803 tapsid 16 Hõbeda mõisa teomeest julma kupja ja andsid end pärast seda ise võimude kätte.[70]

Ka Rohu mõisas Virumaal oli sinna 1806. aasta suvel teenistusse tulnud uus valitseja Heinrich Beursten mõisas teolkäivaid talupoegi õige sageli ja kõvasti peksma hakanud.[71] Ööl vastu 27. augustit jäid kaks teosulast valitsejat varitsema teeäärsetesse põõsastesse.[72] Kui kõvasti joobnud valitseja oma vankriga kõrtsist koju sõitis, pidasid sulased ta kinni, peksid teivastega läbi ja lasksid siis hobusel sõita.[73] Hommikul leiti valitseja hobune ja vanker mõisa värava ees ja vankri all maas Beursteni surnukeha. Nii lõppes tema ainult 14 päeva kestnud mõisavalitsejakarjäär Rohu mõisas.[74]

Kõik need sündmused näitavad, kui suhteline ja ebakindel oli sel ajal eesti külades valitsev «rahu ja kord». Ja seetõttu on täiesti mõistetav, et Hupel, nagu sellest juttu oli käesoleva paragrahvi alguses, mõisavalitsejaid murelikult hoiatas talupoegade kannatuse liiga kauaks proovilepanemise eest.

Samuti räägivad eespool kirjeldatud sündmused sellest, kui raske on õieti tõmmata selget piiri talupoegade vastuhakkude ning kättemaksuaktide ja talurahvarahutuste vahel. Aga ometi oli see piir — mõlemate võitlevate klasside omavaheliste suhete seisukohalt väga tähtis piir — olemas ja me oleme kohustatud seda otsima.

Mõisnike ja talurahva klassiantagonism oli talupoegade antifeodaalsete väljaastumiste lakkamatult eksisteerivaks põhjuseks. Need antifeodaalsed väljaastumised leidsid aset väga mitmesugusel kujul. Talupoegade mõisavastane viha võis valla pääseda kättemaksu näol. Samuti oli üheks võitlus-

---

[68] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 12005, l. 2.
[69] Sealsamas.
[70] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1245, l. 1 ja f. 862, nim. 1, s.-ü. 12005, l. 4.
[71] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3002, l. 2 ja 12.
[72] Sealsamas, l. 3—4.
[73] Sealsamas, l. 3.
[74] Sealsamas, l. 2 ja 13.

vormiks põgenemine, mille juures peatume pikemalt edaspidi. Väga sageli andsid mitmesugused konkreetsed ajendid tõuke talupoegade kollektiivsetele vastuhakkudele — teomehed ei lasknud end kupja poolt peksta või mõisaametnike poolt vangistada, taluperemehed keeldusid täitmast mõisniku poolt suurendatud koormisi jne. Neile vastuhakkudele on iseloomulik: 1) et neile andis tõuke mingi kohalik, konkreetses mõisavallas esinenud ajend ja 2) et talupojad ei kasutanud legaalseid võitlusvahendeid — näiteks selle asemel, et kaevata kohtusse liiga raskete koormiste üle, lõpetasid lihtsalt nende täitmise. Sageli puhkesid sellised vastuhakud siis, kui talupojad kohtu või võimude juures õigust polnud saanud ja viimastes pettusid.

Erinevalt sellistest vastuhakkudest on rahutustele iseloomulik, et neile ei anna tõuget mitte üksnes kohalikud, vaid eeskätt üldised ajendid — sõja puhkemine, uue valitseja trooniletulek, uue seaduse väljaandmine jne. Rahutustest võib rääkida sel juhul, kui üheaegselt astuvad välja paljude mõisate talupojad ja väljaastumine ühes mõisavallas saab ajendiks naabervalla talupoegadele — leiab aset omapärane laviinitaoliselt kasvav liikumine või ahelreaktsioon. Ka rahutuste ajal ei ulatu ühe mõisa talupoegade väljaastumine tavaliselt välja mõisa raamidest ja mitme mõisa talupoegade ühist võitlust esineb ainult erandina. Kuid selliste erandite esinemist ja talurahva ülestõusude toimumist võib pidada ka kindlaks tunnuseks, et talurahva klassivõitlus on saavutanud rahutuste staadiumi.

Terminit «ülestõus» tuleb kasutada nende klassivõitluse episoodide märkimiseks, mil talupojad haarasid relvad (olgu nendeks kas või teibad ja kivid) ja kasutasid neid võitluses mõisnike ja nende võimu kaitsvate sõjaväekomandode vastu. Kui aga talupoegade salgad hakkavad kogunema ülestõusnute väeks ja tõuseb päevakorrale kohtumõistmine mõisnike üle ning nende füüsiline hävitamine, siis on puhkemas talurahvasõda.

Kui suhteliselt lühikese ajavahemiku jooksul esineb teineteise järel mitu rahutuste lainet, siis on selge, et kahe klassi vahekord on kujunenud nii pingeliseks, et õigegi tühine ajend võib viia valitseva klassi poolt kehtestatud ühiskondliku korra rikkumisele ja ohustada tema võimu. Niisugune olukord, nagu edaspidi selgub, oligi kujunenud Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel ja mõisnikel ning tsaarivalitsusel tuli sellest teha oma järeldused.

§ 2. PÕGENEMINE

1789. aastal murdis hunt Väike-Lähtru mõisa hobusekarjast ühe varsa ja, kartes karmi karistust, hobusekarjane, 50-aastane Vana Ado Juhan põgenes. Ta püüti kinni ja toodi tagasi, kuid põgenes järgmise aasta mihklipäeval uuesti — seekord toidupuuduse pärast. Põgenedes võttis ta

kaas. oma väikese poja.[75] Kui nad olid oma põgenemisteekonnal jõudnud Järvakandi mõisa alale, võttis sealne mõisakubjas nad kinni ja tahtis mõisa viia. Neil õnnestus siiski Lihoveski kõrtsi juures põgeneda ja siis läbi metsade liikudes Pärnumaale Saugasse jõuda. Pärnu peale võtsid nad suuna sellepärast, et olid kuulnud räägitavat: «Pärnumaal on põgenikud kindlas kohas.»[76] Kuus päeva liikusid nad metsi mööda, saades ainult mõnikord toitu inimestelt, keda nad kohtasid heinamaadel. Saugas elasid nad esialgu kolm nädalat Vana Aruste Andrese talus, kuhu Juhan jättis ka oma poja. Ise läks ta edasi Rego Mardi tallu, kus aga oli ainult neli päeva. «Kuna Rego talu oli liiga tee lähedal ja Sauga vallas otsiti kõvasti põgenikke taga, siis oli ta otsustanud mujalt peavarju otsida,» rääkis Juhan hiljem kohtu ees «ja läks sel eesmärgil üle Jänesselja (Rääma) raba, nii kaua, kuni ta üht talu nägi, kuhu ta sisse astus ja mis oligi Pulli Jaani talu.»[77] Seal oli ta neli päeva ja läks siis edasi Kilingi valda, kus peatus Valdi Hansu talus ja metsavahi Lehtme Ado juures kuni jõuludeni. Edasi läks ta Lutsu kõrtsi, kusjuures ööd veetis kõrtsi juures asuvas vabadikusaunas. Siit siirdus ta metsavaht Kable Jaagu juurde, kelle juures oli kolm nädalat. Uue aasta paiku pöördus ta tagasi Sindisse ja veetis viis nädalat Lause Jaagu talus. Siis läks tagasi Saugasse oma poega vaatama. Koos läksid nad Kulli Mihkli tallu, kuhu ta seekord oma poja jättis. Ise läks ta jälle Lutsu kõrtsi, oli seal kaheksa päeva, ja läks edasi Veiksküla tallu, kus ta veetis terve suve ja sügise. Jõulude paiku läks ta edasi Sindi valla popsi Vasa Hansu juurde elama, käis aga taludes tööl. Siin võttiski ta osa mõisavalitseja Tardeli tapmisest, millest meil juttu oli eelmises paragrahvis.

Tagaaetavate metsloomadena pidid sel ajal metsaäärseid ja metsavahitalusid mööda vahetpidamatult edasi liikuma ka teised põgenikud. 1805. aasta talirukkikülvi ajal Kuimetsast põgenenud sulane Mats oli kõigepealt läinud Voose kõrtsi, kus ta «pühapäeval torupilli puhus», ja liikus siis edasi, olles Alavere taluperemehe Ülejõe Antsu juures ühe öö, Kree kõrtsis ühe päeva, Tooma veskis kolm päeva, Kaunissaare valla Kõrve talus kaks nädalat, Konna kõrtsis neli päeva, jälle Alavere vallas Aravere talus neli päeva, Allika kõrtsis kaks päeva, Soo-otsa talus kolm päeva ja Katku talus neli päeva.[78] Üks Viljandi sillakohtu poolt 1805. aastal kinnipüütud Rutikvere talupoeg oli end varjanud Pajusi vallas mitmete talupoegade juures, vastavalt igaühe juures kolm, kolm ning kaheksa päeva, üks kuu, kaks kuud, kaheksa ja kuus päeva.[79] 1780. aastal oli Keava vallas tulnud Raka talusse põgenenud talupoeg koos oma raseda naisega. Varsti pärast seda,

[75] ENSV RAKA, f. 286, nim. 1, s.-ü. 2054, l. 8—10.
[76] Sealsamas, l. 10.
[77] Sealsamas, l. 12.
[78] ENSV RAKA, f. 901, nim. 1, s.-ü. 22, l. 31.
[79] ENSV RAKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 2063, l. 5.

kui naine oli talu saunas lapse ilmale toonud, läksid nad jälle edasi.[80] 29. mail 1812 tuli Käru valda Kullima Mihkli tallu üks naine, kes enne seda, kui ta meelemärkuse kaotas, jõudis ainult öelda, et ta tuleb metsast. 30. mail sünnitas ta surnud kaksikud ja järgmisel päeval suri ise, ilma et oleks teada saadud, mis ta nimi on.[81]

Kuigi talupojad põgenikke igati püüdsid abistada, oli siiski võimatu kedagi kauemat aega varjata. Seadused ja määrused põgenike küsimuses olid väga karmid, mõisa valvas silm oli kogu aeg külale suunatud ning mõndagi talumeest võis kiusatusse viia põgenike ülesandmise eest lubatud tasu. Seetõttu on F. G. Arveliusel teatud määral õigus, kui ta 1782. aastal kirjutas, et põgenenud talupoeg «hulkus ... ühhest paikast tõise paika, ja ei olnud temmal kuski jäewad paika ülle paari päva». Ühe «rikka nurjatu» talumehe juures leiab Arveliuse jutukese kangelane siiski mõni nädal peavarju. «Aga seäl küllas elas ka üks jummalakartlik mees,» jätkab Arvelius õpetlikult, «kes ei woind sedda üllekohhud sallida, et üks innimenne tõise orja enneselle peaks: se andis sedda moisa teada.» [82]

Väga sageli räägitakse talurahva elu ja klassivõitlust käsitlevates raamatutes talupoegade hulgalisest põgenemisest, väga harva aga näidatakse sealjuures, kui raske see tegelikult oli ja milliste ohtude ning kannatustega seotud.

Riia kindralkubermangu valitsuse otsusega 22. märtsist 1787 oli teatatud, et oma kodumaakonna piirides võivad Liivimaa ja Eestimaa talupojad liikuda mõisniku poolt antud tõendiga, millel peab aga olema näidatud, mis ajani talupojal on lubatud mõisast ära olla. Teise maakonda või kubermangu siirdumiseks pidi olema mõisa luba ja kohaliku politseikohtu poolt väljaantud kolm aastat kehtiv pass, millele oli märgitud passi omaniku välimus.[83] Juba 1765. aastal väljaantud määrustega nähti ette, et iga talupoega, kes kas või ainult üheks ööks annab varju põgenikule, karistatakse 10 paari vitstega kirikupostis. Kui talupoeg aga põgenikku abistas või edasi toimetas, siis sai ta 30 paari vitsu kolmel pühapäeval kiriku juures. Mõisnikku, mõisarentnikku või valitsejat, kes jättis põgenikust teatamata, ähvardas 100 taalri suurune trahv; kui nad aga salgasid põgeniku olemasolu, siis suurenes trahv 200 taalrini.[84] Põgenike varjamise ja abistamise vastu anti välja järjest uusi määrusi. 1772. aastal väljaantud paten-

---

[80] ENSV RAKA, f. 901, nim. 1, s.-ü. 22, l. 24.

[81] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, II kd., s.-ü. 2874, l. 2—3.

[82] F. G. Arvelius, Üks kaunis jutto- ja õppetusse-ramat. Sõbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema, Tallinnas 1782, lk. 111.

[83] C. H. Nielsen, Handbuch zur Kenntniss der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehstland, I kd., Dorpat 1794, lk. 96.

[84] Sealsamas, lk. 80.

diga ähvardati kupjaid, talupoegadest kogukonnavanemaid ja kohtunikke (Starosten und Rechtsfinder) põgenike üles andmata jätmise eest 6 paari vitstega. Samal aastal teatati, et talupoeg, kes keeldub abistamast põgeniku tagaajajaid, langeb sama karistuse alla kui põgeniku varjaja.[85] 3. aprillil 1772 väljaantud patendi järgi pidid kupjad, talupoegadest kogukonnavanemad ja kohtunikud «vahetpidamata oma ringkondades, külades ja taludes järele uurima, kas seal pole selliseid põgenikke ning üldse desertööre ja teisi passita inimesi . . .» [86] 1784. aastal väljaantud patendiga lubati põgeniku kinnipüüdjale 2 rubla vaevatasu.[87] Korduvalt andsid kubermanguvalitsused välja publikaate, millega tuletati talupoegadele meelde, et «hulkuvaile kerjustele» ja «passita inimestele» on keelatud peavarju anda.[88]

Mitte jäädes lootma valitsusvõimudele, organiseerisid paljud mõisnikud ka omal käel põgenenud talupoegade otsimist ja püüdmist.

1810. aasta novembris saatis Eestimaa kubermangus asuva Kelba mõisa omanik kaks oma talupoega tema mõisast Vastemõisa alale Viljandimaal põgenenud talupoegi otsima. Karla kõrtsis said tagaotsijad kahelt kohalikult talupojalt (kelledest esimene, taluperemees, nõudis neilt selle eest 20 rubla, teine, sulane, aga ainult 90 kopikat) teada põgenike täpsed elukohad ja võtsidki neist ühe kinni.[89] Spetsiaalseid tagaotsijaid kasutati ka teiste mõisnike poolt.[90] Vene kubermangudest saabus eesti alale mõisnike poolt põgenikke taga otsima saadetud mõisaametnikke.[91] Sellest Eesti ala ja vene kubermangude mõisnike poolt korraldatavast vastastikusest põgenike tagaotsimisest oli XVIII sajandi lõpuks välja kasvanud omapärane praktika. Vana-Piigaste mõisnik Christian Cappel kirjutas 16. märtsil 1790 Tartu maakohtule, et tema mõisast oli teiste põgenike hulgas põgenenud Venemaale ka üks talupoiss. «Kuna nüüd minu juurde tulid vene talupojad, kes teadsid ta asukohta või võisid ta üles leida, siis andsin ma neile selle poisi kui jooksiku peale loobumiskirja, nii nagu kõik mõisahärrad Liivimaal teevad, sest Venemaalt ei saa kätte ühtki põgenikku . . .» [92] See tähendab, et eesti ala piiriäärsetel aladel olid tekkinud inimesed, kes oskasid eesti põgenike tulva vene alale ära kasutada omakasupüüdlikul ja kurjal eesmärgil. Ostnud Liivimaa mõisnikelt nende põgenike kohta loobumiskirjad, läksid nad tagasi, otsisid põgenikud üles ja müüsid nad siis koos loobumiskirjaga vene mõisnikele. Siinjuures polnud mingil viisil garanteeritud,

---

[85] Sealsamas, lk. 81.
[86] Sealsamas.
[87] Sealsamas, lk. 82.
[88] ENSV RAKA, f. 901, nim. 1, s.-ü. 1, l. 5, 9, 65.
[89] ENSV RAKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 2065, l. 1 ja 4.
[90] Sealsamas, l. 16.
[91] Sealsamas, s.-ü. 2062, l. 1—2; f. 950, nim. 1, s.-ü. 19, l. 187—188.
[92] ENSV RAKA, f. 914, nim. 1, s.-ü. 887, l. 16.

et vene mõisnik ostis just selle põgeniku, kellest oli juttu kaasaantud loobumiskirjas. See ei huvitanudki ei müüjat ega ostjat. Nii hakkas lokkama kaubitsemine, kui mitte «surnud», siis vähemalt «põgenenud» hingedega ja seda mitte ainult piiri Vene-poolsel alal.

1789. aastast pärinevad esimesed andmed ilmselt kroonupalatis tõlgina töötanud Joosep Jellatšitši «põgenikega kauplemise kontori» tegevuse kohta Tartus. Nimetatud Jellatšitš oli üles ostnud Liivimaa mõisnike poolt nende juurest põgenenud talupoegade kohta koostatud loobumis- või ka lihtsalt müügikirju. Pärast seda hakkas ta püüdma põgenenud või lihtsalt passita ringiliikuvaid talupoegi ja neid koos nende dokumentidega suure tasu eest vene mõisnikele ja sõjaväkke andma.

Üks Põltsamaa talupoeg Otsa Jaani Tõnu tuli 1789. aastal Tartusse tööd otsima. Turul astus tema juurde kaupmees Flachi poeg ja lubas talle muretseda õllepruuli koha oma venna mõisas Venemaal. Esialgu kõhklev talupoeg käis paar õhtut koos Flachiga ühes majas, kus talle alati kõvasti viina juua anti. Kolmandal õhtul läksid nad edasi tõlk Jellatšitši korterisse, Tõnule anti veel rohkem juua ja kui ta ärkas, leidis, ta enda ühelt reelt roguski alt ja märkas, et ta käed ja jalad olid raudus. Otsa Jaani Tõnu viidi otse Peterburi sõjakolleegiumi, millesse sisse anti ka Jellatšitši poolt temaga kaasa saadetud mõisnik Cappeli poolt väljaantud loobumiskiri talupoeg Tõnise Juhani peale. Tõnul aeti pea paljaks ja ta pisteti ihukaardiväerügementi. Kuid juba enne seda sai ta kokku ühe eesti keelt oskava inimesega, kes talle jutustas, et kaupmees Flachi poeg oli juba enne teda niiviisi paar eesti talupoega nekrutiks müünud.[93]

Johann Lorentz Flachi kõrval oli aga Jellatšitšil üks veel osavam abiline. 1789. aasta lõpus rändas tundmatu päritoluga avantürist Grigori Kotšnov Tuulast koos härjaajajatega Peterburi, läks sealt Narva ja Tallinna ning liikus lõpuks aasta viimastel päevadel endale kingsepatööga toitu teenides Peipsi järve kallast mööda Tartu poole. Oma teekonnal pani ta kõrva taha, et järveäärsetes külades elas palju nii vene kubermangudest kui ka mujalt Eestist päritolevaid põgenikke. Tartus sai ta õige pea kokku Jellatšitšiga, viimane valmistas võltsdokumendi, millega keegi majoriproua Kokoškina volitas selle ettenäitajaid taga otsima oma jooksiktalupoegi ja 14 päeva hiljem ilmus Kotšnov uuesti Peipsi-äärsetesse küladesse. Nüüd aga oli ta uhkelt riides ja esines vürst Meštšerski adjutandina, kuna Jellatšitš saatis teda tõlgina. Kõigepealt sõitsid nad Kavastusse Varnja külla, kus Kotšnov kaks Venemaalt tagasipöördunud eesti jooksiktalupoega kui «oma talupojad» kohe «ära tundis», neile kõrvakiile jagas ja nad kinniseotult endaga kaasa võttis. Tagasiteel Tartu võtsid nad ühest teeäärsest kõrtsist kinni veel ühe «oma» talupoja. Viimase müüsid nad edasi leitnant Tširikovile, kuna kahe esimese müük ei õnnestunud, sest ostja,

[93] ENSV RAKA, f. 280, nim. 1, s.-ü. 896, l. 7—9, 16—18, 26, 72.

Oudova mõisnik kapten Veljaštšev hakkas kahtlema tehingu seaduspärasuses.

Kuid Jellatšitši ja Kotšnovi suurejoonelise äri juures ei tähendanud selline väike ebaõnn midagi. Vabamees Carl Mattison, kes ei suutnud kuidagi oma pearaha tasuda, tuli ise Jellatšitši juurde ja müüs end temale 100 rubla eest. Põgenenud talupoja Johann Anderssoni ostsid nad 100 rubla eest, ise müüsid aga edasi 400 rubla eest. Kotšnov meelitas Jellatšitši juurde koju Puka talupoja Sarako Johani ja Pringi talupoja Mihkli Jakobi, lubades neile muretseda kohad oma Venemaa mõisates, kus nad saavat 25 rubla palka aastas. Mõlemad talupojad pidid end Jellatšitši korteris alasti võtma, et end näidata ostjaile. Kotšnovi ja Jellatšitši abilised Anna Ivanovna ja Maria Zinovjevna püüdsid nende jaoks Tartu tänavailt «väikesi kerjuspoisse ja -tüdrukuid».[94]

1790. aasta mais tuli põgenikega kaubitsemise kontori tegevus siiski päevavalgele ja Kotšnov vangistati. Kuigi talle eespool nimetatud naisabiliste poolt vanglasse sokutati muukrauad, ei õnnestunud Kotšnovil siiski põgenemine. 12. veebruaril 1791 lõplikult kinnitatud kohtuotsusega määrati talle 30 paari vitsu ja ta saadeti asumisele Siberisse, Jellatšitš pääses aga ainult kolmekuise arestiga.[95] Nähtavasti sattus ta aga varsti uuesti seadustega vastuollu, sest 1812. aasta veebruaris otsiti teda jälle politsei poolt taga.[96]

Vaatamata kõigile neile raskustele ja ohtudele põgenesid talupojad siiski oma mõisnike juurest. Hiiumaalt põgenes XVIII sajandi lõpus talupoegi hulgaliselt Saaremaale ja kuna nad põhjendasid oma lahkumist Hiiu saarel valitseva näljaga, siis andis see Saaremaa mõisnikele seadusliku aluse talupoegi endale jätta.[97] Pahaste Hiiumaa mõisnike poolt esitati valitsusasutustele 1767. ja 1777. aasta revisjonikirjade andmete põhjal koostatud nimekiri Hiiu saarelt Saaremaale põgenenud talupoegade kohta, milles on üles loetud 226 talupoega.[98]

Nagu varematelgi aegadel püüdsid talupojad põgeneda linnadesse. XVIII sajandi lõpust alates leidsid põgenikud mõnikord varju sel ajal rajatavates manufaktuurides. Näiteks 1805. aasta suvel langes Rutikvere klaasimanufaktuuri meister Krimm kahtluse alla, et ta peab enda juures tööl põgenikke.[99]

Liivimaalt põgenesid talupojad Kuramaale, kus nad mõisnike poolt

---

[94] ENSV RAKA, f. 914, nim. 1, s.-ü. 944, l. 4, 57, 13—15, 18, 56—60; f. 280, nim. 1, I kd., s.-ü. 891, l. 13, 16—18.

[95] ENSV RAKA, f. 914, nim. 1, s.-ü. 944, l. 118—119.

[96] ENSV RAKA, f. 950, nim. 1, s.-ü. 19, l. 25.

[97] ENSV RAKA, f. 968, nim. 1, s.-ü. 1046, l. 4, 7—8, 18. Kehtivate seaduste järgi ei kuulunud nälja tõttu teise mõisniku juurde tulnud põgenikud väljaandmisele (C. H. Nielsen, tsit. teos, lk. 85).

[98] Sealsamas, l. 9—15.

[99] ENSV RAKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 2059, l. 2—4, 9—10.

surnud talupoegade nime all revisjonikirjadesse arvele võeti. Seetõttu levis sel ajal mõisnike hulgas kõnekäänd, et mõned Kuramaa teomehed on «surematud».[100]

Sageli põgeneti ka välismaale, eriti Rootsi ja sel ajal Rootsile kuuluvasse Soome. XVIII ja XIX sajandi vahetusel võis Põhja-Eesti rannikule väljajõudnud põgenik loota, et ta siin mõnes üksildases rannasopis leiab Rootsist või Soomest päritoleva purjeka või kalurite abiga öösel üle lahe saab. Sellest oli väga hästi teadlik ka Eestimaa kubermangu valitsus, kes, 1797. aasta oktoobris mõisnike palveile ja kaebustele vastu tulles, võttis tarvitusele järgmised drastilised abinõud. Kõiki Soomest tulevaid ja sinna tagasipöörduvaid kaubapaate hakati piinlikult läbi vaatama, kalurite paatide purjed ja aerud kästi ööseks luku taha panna.[101]

13. juunil 1802 ilmus Käsmu rannale Palgineeme juurde «metsikusse varjatud kohta, kivide vahele» üks Porvoost pärit olev purjepaat.[102] Niipea kui Suru mõisast ärajooksnud teosulased Jakob ja Varen seda silmasid, laskusid nad paadi juurde ja Jakob jõudis isegi oma riidekompsu, milles leidus ka püstol, paati visata enne kui neile peale sattus ratsapiirivalvur (randrüütel) Brosch.[103] Jakobi võttis randrüütel kinni, teisel teosulasel õnnestus minema joosta. Hiljem kinnitasid nii Jakob kui ka purjepaadi omanik, et esimesel polevat kavasustki olnud üle mere põgeneda ja ta olevat vaid väsinult paadi vastu nõjatanud ja seejuures oma kompsu paati pannud.[104] Ja kuigi seekord võimudel ei õnnestunudki paadimehe Mats Lonquisti süüd tõestada, selgus hiljem siiski, et tema paat kõlbas ka muuks otstarbeks kui väsinud teekäijatele toe pakkumiseks. 24. septembri õhtul 1805. aastal maabusid Mats Lonquist ja hiljuti Rootsi põgenenud Vihula talupoeg Rein Annikvere lähedal rannal, vedasid purjepaadi maale ja peitsid ta metsa. Enne aga, kui nad koidu ajal koos nendega põgeneda tahtvate talupoegadega uuesti merele said minna, tabati nad.[105] Seekord mõisteti Lonquist süüdi ja talle määrati 40 kepihoopi, mis ta pidi kätte saama Toompea turul.[106]

Mõnikord kasutasid põgenikud merele minemiseks ka vene kalurite paate. 3. juunil 1805 kaebas politseikomissar J. F. Lanzkow Tallinna ülemkohtufoogtile Nottbeckile, et vene kalurid jätavad «oma paadid valveta ja hoolimata korduvaist käskudest ei valva ega pane neid ketti, nii et põgenikel on väga kerge öö ajal paatidega minekut teha . . .» [107] Kui aga

---

[100] Julius Eckardt, Memoiren eines Livländers I — Erzählungen meines Grossvaters, Leipzig 1883, lk. 66.
[101] ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, s.-ü. 37, l. 5—7.
[102] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2980, l. 2 ja 9.
[103] Sealsamas, l. 2, 10, 15—17.
[104] Sealsamas, l. 10 ja 16—17.
[105] Sealsamas, l. 21—23.
[106] Sealsamas, l. 25.
[107] Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 230, nim. 6, s.-ü. 3, l. 269.

vene kaluriartellide esindajad rae ette kutsuti, keeldusid nad andmast lubadust oma paatide kettipanemise kohta, sest Tallinna lahes puhuvate kõvade tuulte tõttu tõusvat ja langevat vesi järsku ja seetõttu olevat võimatu paate tugevamini kinnitada.[108]

Rootsi põgenenud talupojad sooritasid sealt mõnikord julgeid retki oma kodukohtadesse, et külastada vanemaid või endaga kaasa võtta mahajäänud sugulasi.

1798. aasta juulis tuli kahe aasta eest Rootsi põgenenud talupoeg Gustav külastama oma Ambla kihelkonnas Pruunal elavat ema.[109] Kui ema sellest Ambla kirikukõrtsis saladuse katte all rääkis mõnele teisele talupojale, siis leidus kohe mitu noort teomeest, kes tahtsid Gustaviga koos minna, kui ta Rootsi tagasi pöördub. Ka Gustav ise rääkis naabruses oleva Käravete mõisa noorte teomeestega, keda ta tundis, kuna ta varem koos emaga selles mõisas oli elanud, ja ööl vastu 19. juulit kadus ta viie Käravete mõisa teosulasega Pruuna metsadesse. Üks neist, tee peal kõhklema löönud teosulane, nimega Anton, pöördus tagasi ja teatas põgenemisest võimudele. Teistel õnnestus ilmselt üle piiri pääseda. Kui kohtu ees Gustavi emalt Madlilt küsiti, miks ta oma poega üles ei andnud, vastas ta: «Ta on ju veri minu verest, kuidas võisin ma teda üles anda.» [110] 7. märtsil langetatud ja 15. märtsil 1799 kinnitatud otsusega said kahe põgenenud teomehe emad — Madli ja Mari «pühapäeval pärast jumalateenistust Ambla kiriku juures kumbki 10 paari vitsu, lüüa tuleb aegamööda ja kõvasti . . .» [111]

1798. aastal Simuna kihelkonnast Rootsi põgenenud talupoeg Mart pöördus järgmise aasta maikuus koju tagasi, et ka oma naist Rootsi viia.[112] Temaga kaasa tuli keegi Johann Nieholm, kelle isa oli omal ajal Eestist sinna põgenenud ja kes nüüd tahtis külastada oma Sauste mõisa alal elavaid sugulasi. Kui Johann Nieholm peatus oma onu, Tänavaotsa kõrtsi pidava Kõrtsi Tooma juures, siis pöördusid tema poole ja palusid end tagasipöördumisel Rootsi kaasa võtta Veltsi talupoeg Madis, Aaspere talupojad Mihkel ning Juhan ja Sauste mõisa aednik Jaan ning kutsar Madis.[113] Aaspere mõisa kubjas sai sellest plaanist aga kuidagiviisi teada ja kõik põgeneda kavatsejad ning Nieholm ise võeti kinni.[114] Nieholmi ennast ei tabanud eriti karm karistus — pärast 30 paari vitsu saadeti ta välja maalt, kust ta niigi põgenemise teel lahkuda tahtis. Karistati aga ka tema varjajaid — ta onu sai 20 paari, onunaine 10 paari vitsu Haljala

---

[108] Sealsamas.
[109] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2835, l. 8.
[110] Sealsamas, l. 18.
[111] Sealsamas, l. 29—30.
[112] Sealsamas, s.-ü. 2839, l. 53.
[113] Sealsamas.
[114] Sealsamas, l. 54—55.

kiriku juures. Onunaise Maie kohta on kohtuotsuses spetsiaalselt märgitud, et vitsakaristus tuleb kätte anda «kuus nädalat pärast sünnitust».[115]

Kui põgenemine Rootsi oli siiski teatud määral seiklusliku iseloomuga, mille peale läksid välja tavaliselt nooremad mehed, siis põgenemine vene kubermangudesse kandis teist iseloomu. See oli suhteliselt kergem (ei tulnud ületada piirivalvurite poolt valvatavat tsooni) ja kasvas otsesemalt ja rohkem välja argipäevasest elust, kahe naaberrahva — eestlaste ja venelaste — pidevast omavahelisest läbikäimisest.

Peipsi taga asuva Oudova maakonna kroonutalupoeg Poluska Ivan oli 1792. aasta veebruari alguses Lõuna-Eestis kalu müües ringi sõitnud ja Vana-Piigaste mõisa kõrtsis rääkinud, et ta tahaks palgata mõned tüdrukud eelseisvaks suveks.[116] Kui mõisa vahimees Toomas sellest oma sugulasele Evale, kes talle «nuttes oli kurtnud, et ta ei leia kuskilt endale ülalpidamist», rääkis, oli viimane kohe «rõõmuga nõus» Venemaale minema.[117] Samuti olid otsekohe Venemaale mineku plaaniga nõus ka kaks mõisas töötavat teotüdrukut, kellest üks, Mari, kirjeldas hiljem kohtu ees elu, millest ta põgenemisega pääseda tahtis, järgmiselt: «Ta on vaese lesknaise tütar, kel pole leiba ... Teda lasti talv otsa mõisas kedrata ja ta kannatas seal nälga ning tema kaebused selle üle ei andnud tulemusi.» [118] Paar nädalat hiljem ilmus Poluska Ivan uuesti, seekord koos oma venna Proskaga. Nad said kõrtsis tüdrukutega, kes Tooma poolt kohale olid toodud, kokku, «andsid neile leiba» [119], leppisid teenistuse küsimuses kokku ja asusid teele. Mooste mõisas peeti nad aga mõisaametnike poolt kinni ja Ivan vangistati. Tema vend Proska lõi aga mõisaametnikele hobusepiitsaga näkku, kaks tüdrukut (Anne ja Eva) hüppasid tema saani ja kõik kolm pääsesid niiviisi minema.[120]

Nägime eespool, et põgenike liikumine eesti aladelt vene aladele ja vastupidi oli nii intensiivne ja pidev, et selle pinnal said puhkeda isegi sellised mülkaõied nagu Joosep Jellatšitši põgenikega kauplemise kontor. Sellega seoses kerkib paratamatult ja seaduspäraselt üles küsimus: kust kuhu põgeneti rohkem, kas rohkem põgenes vene talupoegi eesti alale või eesti talupoegi vene alale? Sellele küsimusele vastamine on suure tähtsusega, kuna sel teel leiaksime ühtlasi *usaldusväärse* lisamaterjali küsimusele, kus oli sel perioodil talurahva olukord suhteliselt parem?

Võru sillakohtu protokolliraamatute lehekülgedel on selles küsimuses säilinud väga täpsed ja ka kujukad andmed, kuigi kahjuks ainult alates

---

[115] Sealsamas, l. 57—58.
[116] ENSV RAKA, f. 914, nim. 1, s.-ü. 926, l. 6—7.
[117] Sealsamas, l. 2.
[118] Sealsamas, l. 3.
[119] Sealsamas.
[120] Sealsamas, l. 6—7.

1812. aastast. Võru sillakohus ühelt poolt ja Pihkva alammaakohus teiselt poolt kujutasid endast sel ajal omapäraseid põgenenud talupoegade vahetamise punkte. Kõik Lõuna-Eestist kinnipüütud vene põgenikud toodi Võru sillakohtusse ja anti üle Pihkva alammaakohtule, viimane aga andis kõik selles kubermangus kinnipüütud eesti talupojad üle Võru sillakohtule. Järelikult peavad Võru sillakohtus peetud protokollide lehekülgedel olema üles märgitud eesti ja ka vene talupojad, kes põgenemise eesmärgil olid ületanud Liivimaa ja Pihkva kubermangu piiri ning hiljem tabatud.

1812. AASTAL TOODI VÕRU SILLAKOHTU ETTE KINNIPÜÜTUD PÕGENIKKE, KES OMAL AJAL OLID PÕGENENUD

Liivimaalt Pihkva kubermangu	23 (+ 1) [121] inimest
Oma kodumõisast mujale Liivimaale . .	7 inimest
Liivimaalt Eestimaa kubermangu	2 inimest

VENE TALUPOEGI PÜÜTI KINNI JA TOODI VÕRU SILLAKOHTUSSE . . . . . 12(+ 4) inimest

Asi ei seisa aga mitte üksnes selles, et eesti talupoegi põgenes vene aladele ligi kaks korda rohkem kui vene talupoegi Eesti aladele. Põgenemine ise kandis kummalgi juhul hoopis erinevat iseloomu. Suure osa vene põgenikest moodustasid tegelikult obrokitalupojad, kes olid tulnud Eesti alale tööle, kuidagiviisi oma passi ära kaotanud või selle aeguda lasknud ja niiviisi põgenike kategooriasse langenud. Obrokitalupojana või käsitöölisena, kel puudus pass, püüti 1812. aastal kinni Porhovi talupoeg Stepan Sidorov, Bauske linna hingekirjas olevad Vassili Akentjev ja Ivan Vassiljev, Miitavis hingekirjas olev Anissim Nazarov ja puusepp Timofei Aleksejev poja Alekseiga.[122] Nii jääb tegelikult järele ainult kuus vene talupoega, kes oma mõisniku juurest põgenedes olid võtnud suuna Liivimaale ja kes seda tõenäoliselt õige pea kahetsesid.

Hoopis teist iseloomu kandis eesti talupoegade põgenemine vene alale. Ka Eesti ala mõisnikud lubasid, tõsi küll, mõnikord oma talupoegadel ajutiselt minna tööd otsima teise kubermangu. 1808. aastal oli saanud teenistuspassi Rõuge kirikumõisa talupoeg Jakob [123]. 1810. aastal lasti Kähri mõisa talunaisel Kadril (dokumendis: Kadde) koos tütrega minna Venemaale. Kui teenistuspassi aeg täis sai, ei mõelnudki ta kodukohta tagasipöördumisele.[124] Kuid rohkem andmeid eesti talupoegade teenistuspassiga lahkumise kohta me tervest 1812. aasta protokolliraamatust ei leia. Muidugi püüdsid vene kubermangudesse põgenenud talupojad endale kuidagi

[121] Klambrites on toodud nende inimeste arv, keda kohtu ette ei toodud, vaid saadeti otse edasi mõnda teise politseikohtusse (näiteks Tartu sillakohtusse), kuid kelle nimi protokollides siiski figureerib.

[122] ENSV RAKA, f. 950, nim. 1, s.-ü. 19, l. 92, 151 ja 198.

[123] Sealsamas, l. 74.

[124] Sealsamas, l. 31.

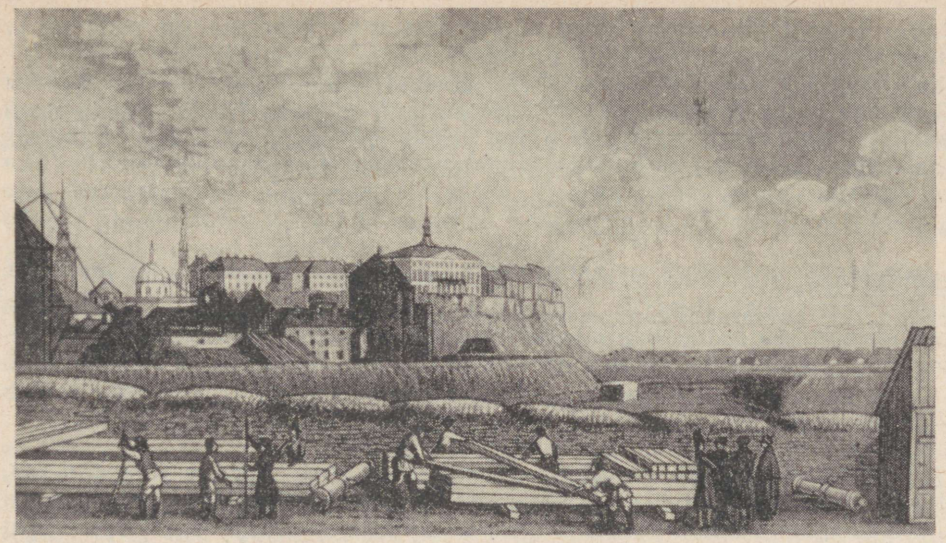

Vene puusepad tööl Toompea läheduses. J. Hau — T. Gehlhaari gravüürilt XIX saj. esimesest veerandist.

teenistuspassi muretseda. Üks 1808. aastal Pihkva kubermangu põgenenud talupoeg, kelle nimi ta enda sõnade järgi «oli Jaan, Venemaal aga kutsuti teda Andreiks . . .», sai 1811. aastal paastu ajal Pihkva turul kokku Haanja mõisast päritoleva põgenikuga, kes oli ta juhatanud venelase juurde, kellelt 3 rubla eest sai teenistuspassi. See võltsdokument ei kaitsnud Jaani-Andreid aga kahjuks järgmise aasta 11. märtsil Pihkvas kinnivõtmise eest.[125]

Paljud kinnivõetud põgenikud seletasid Võru sillakohtu ees, et nad olid vene kubermangu põgenenud nälja pärast. Ja paljud nimetasid siinjuures 1808. aastat, mil Eesti külades, nagu me nägime, valitses tõepoolest kohutav nälg. 1808. aastal olid nälja pärast vene alale põgenenud eespool nimetatud Jaan, Karula talupoeg Karl, Räpina talumees Mihkel koos naise Evaga, Iigaste talunaine Madli, talunaine Mai, Kahkva talupoeg Jaan ja Vastse-Kasaritsa talunaine Mai. Juba 1804. aastal oli nälja pärast Venemaale põgenenud Vastse-Koiola talupoeg Andres, 1806. aastal Roosa talunaine Liisa ja 1811. aastal oli samal põhjusel põgenenud Kurista talupoeg Ivan.[126] Ainult ühe talupoja, Linnamäelt pärit oleva Johani Jaani kohta on

[125] Sealsamas, l. 49—50.
[126] Sealsamas, l. 35, 38, 41, 47, 49—50, 77, 86, 115, 144 ja 163.

teada, et ta 1808. aastal nälja pärast Eestimaa kubermangu põgenes ja ainult üks talunaine oli selle protokolliraamatu andmeil 1806. või 1807. aastal nälja pärast Liivimaal ühest mõisast teise põgenenud (talutüdruk Kadri Haanjalt Linnamäele).[127] XIX sajandi alguses teadis Lõuna-Eesti talupoeg nähtavasti hästi, et nälja puhul sai ennem abi vene talupoja juurest, kui samuti näljast vaevatud teise eesti talupoja juurest.

Võru sillakohtu järgmine säilinud protokolliraamat on pärit 1816. aastast ja kinnitab täielikult 1812. aasta andmete põhjal meile avanenud pilti.[128]

1816. AASTAL TOODI VÕRU SILLAKOHTU ETTE KINNIPÜÜTUD PÕGENIKKE, KES OMAL AJAL OLID PÕGENENUD

Liivimaalt Pihkva kubermangu	22 inimest
Oma kodumõisast mujale Liivimaale . .	9 (+ 2) inimest
Liivimaalt Eestimaa kubermangu . . .	0 inimest

VENE TALUPOEGI PÜÜTI KINNI JA TOODI VÕRU SILLAKOHTUSSE . . . . . 7 (+ 4) inimest

Kahekümne kahest kinnipüütud eesti talupojast kinnitas 10 kohtu ees, et nad olid põgenenud «nälja pärast». Nende kahekümne kahe seas oli ainult üks, kes Pihkva kubermangu oli läinud teenistuspassiga. Sellevastu üheteistkümnest kinnivõetud vene talupojast oli viis tulnud Balti kubermangudesse teenistuspassiga.

Milline oli aga pilt põhja pool — Narva jõe piirijoonel? Selle kohta on kasutada ainult mõned Virumaa kreisikomissari J. R. Bileami poolt põgenenud talupoegade tagaajamiseks Alutaguse metsades korraldatud ajujahtide andmed. Bileam püüdis kinni: [129]

	Põgenenud eesti talupoegi	Põgenenud vene talupoegi	Aegunud või kadumaläinud teenistuspassiga vene obrokitalupoegi
18. detsembril 1806	8	0	0
26. detsembrist 1806 kuni 1. jaanuarini 1807	5	2	3
13.—15. jaanuaril 1807	3	0	0
21. jaanuarist kuni 3. veebruarini 1807	4	1	1
28. aprillil 1807	2	7	0
Kokku	22	10	4

[127] Sealsamas, l. 156 ja 177.

[128] ENSV RAKA, f. 950, nim. 1, s.-ü. 20, l. 1—3, 5, 7—8, 14, 16—19, 21, 23—27, 30, 31, 35, 38, 61, 64, 66—67, 69, 73, 76—77, 80, 82, 84, 85, 90, 91, 94—95, 98, 104—105 ja 109.

[129] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 158, l. 25, 28—30, 33—35.

Jällegi on ilmne, et Eestimaa ja Peterburi kubermangu piiril levivaisse Alutaguse metsadesse põgenes varjule palju rohkem eesti kui vene talupoegi. Mõned põgenenud eesti talupoegadest liikusid siit edasi Peterburi. Iseloomulik on, et juba 1802. aastal palus Peterburi linna elanik (мещанин) Adamson vastavaid ametiasutusi, et pealinna luteriusu kogudusele võetaks eesti keelt oskav pastor, kuna «... Peterburis elavate eestlaste arv ulatub üle tuhande, kellest enamus on vaesed ja varanduseta inimesed... pärisorjad, vaesed käsitöölised ja sõdurid...» [130]

Palju põgenikke jäi aga peatuma Peipsi järve kallastele ja Alutaguse metsadesse, leides siinjuures abi ja toetust nii eesti kui vene külade elanike poolt. Need külad asusid kaugemal linnadest ning suurematest maanteedest ja sellepärast peeti siin põgenike abistamise kirjutamata seadusest kõvemini ja julgemini kinni.

Eesti talupoeg, kelle õueväravast keeras sisse vene rahvusest põgenik, ei hakanud pärima andmeid tema päritolu kohta, vaid abistas teda peavarju ja muu vajalikuga. 1793. aasta jaanipäeva paiku astus Jõhvi mõisa taluperemehe Mihkli Jüri Ado juurde sisse üks noor venelane, kes kohe teatas, et ta «on Venemaalt ära põgenenud, kuna tal olid väga kurjad härrased».[131] Ado, kes oli oma talutöödega väga üle koormatud ja kelle enda mõis pealegi just sel ajal käsutas müüritööle, oli väga rõõmus selle üle, et talle heinaniidu ja rukkilõikuse ajaks abiline oli tulnud. Talle ei tulnud pähegi mõtet põgenenud venelasest mõisa teatada.[132] Põgeniku varjamise eest said Mihkli Jüri Ado ja üks teine sama valla talupoeg Mardi Jaan, kelle juures põgenik samuti oli töötanud, Jõhvi kiriku juures 1798. aasta alguses ühel pühapäeval kumbki 10 paari vitsu.[133]

1802. ja 1805. aastast pärinevad andmed, et Peipsi järve ja Narva jõe kallastele oli kujunenud omapärane põgenikepiirkond.[134] 12. novembril 1805 kirjutas Virumaa kreisikomissar Bileam, et Narva jõe ümbruses on igasugused põgenikud «isegi kahes kohas metsades endale hütid ehitanud...» [135] Ümbruskonnas asuvate külade elanikud aga «varjavad meelsasti põgenikke ja on harjunud neile abi andma...» [136] «Oudova maakonnas asuvais külades, eriti Narva jõe äärsetes, muuhulgas ka Krivuši ja Omoti külades, on väga palju eesti rahvusest põgenikke, keda ainult keele järgi ära tunda saab, sest nad on vene moodi riides nagu teised talupojad. Peaaegu igal taluperemehel olevat kaks sellist sulast...» [137]

---

130 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 254, l. 4—5.
131 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2811, l. 9.
132 Sealsamas.
133 Sealsamas, l. 21.
134 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 158, l. 1 ja 63.
135 Sealsamas, l. 1.
136 Sealsamas.
137 Sealsamas, l. 3.

Suvel elasid need eesti põgenikud Bileami andmeil küladest kaugemal heinamaadel asuvais hüttides või vene metsatööliste laagreis. Sageli tulid nad püha- ja pidupäevadel «oma rahvamuusikat tehes sealt üle siinpoolsel Narva kaldal asuvaisse kõrtsidesse, nimelt Väeska, Uusna ja Gorodenka kõrtsi, ja pidutsevad siin pühad läbi, kuna siin viin teataval määral parem ja odavam olevat».[138] Kui mõni neist põgenikest suri, maeti ta ilma kirikliku talituseta «ühele väikesele, Narva jõe keskel asuvale saarele».[139]

Muidugi ei võinud kohalikud ametivõimud sellise põgenikepiirkonna kujunemisega leppida. Eesti ja vene rahvusest põgenike tagaajamiseks korraldati ajujahte, mille käigus ei ilmnenud ainult tagaajajate julmus, vaid ka jälitatavate ja rõhutud eri rahvusest inimeste lihtne ja omakasupüüdmatu sõprus ning vastastikune abi.

Juba 1801. aasta lõpul ja 1802. aasta algul tahtsid Oudova alammaakohus, Alutaguse haagikohtunik ja Virumaa kreisikomissar korraldada mõlemapoolse ning üheaegse põgenike tagaajamise. Sel eesmärgil saadeti detsembri alguses Rakverest Vasknarva, Jaama ja Tšornaja küladesse üks musketäride rood.[140] Oudova alammaakohtu ametnikud kasutasid oma tegevusplaani ja kõigi operatsioonide täpseid kuupäevi sisaldava kirja saatmiseks Virumaa kreisikomissarile üht talupoega, kes kirja tee peal läbi luges. Nähtavasti just selle talupoja kaudu said Oudova maakonna talupojad kõigist plaanitsetud üritustest aegsasti ette teada ja selles rajoonis ei andnud põgenike tagaajamine võimude poolt loodetud tulemusi.[141]

1805. aasta lõpul võttis Virumaa energiline kreisikomissar Bileam asja enda kätte. Ta pöördus oma ülemuste poole ulatusliku plaaniga, mis nägi ette, et neljast küljest (Rakverest, Tartust, Jamburgist ja Oudovast) korraldatakse täpselt 1805. aasta jõulupühadel (nähtavasti arvas Bileam, et ka jooksus olevad talupojad neil päevadel «kodus istuvad») retked Peipsi kaldail ja Narva jõe ääres laiuvatele põgenikealadele.[142] Senikaua kui Bileami märgukiri kantseleisid mööda rändas, möödusid jõulud, läks mööda ka pool järgmisest aastast ja 1806. aasta augustis teatati kreisikomissarile, et ta saab oma käsutusse põgenike tagaajamiseks 15 kasakat.[143] Kasakate komando jõudis Bileami juurde alles oktoobri keskpaiku ja 18. oktoobril alustas ta sellega oma retki, mille arvulised resultaadid tõime ära eespool.

Kuigi Bileam sõitis ringi küllaltki tugeva sõjaväekomandoga, ei julgetud siiski, nagu ta ise avameelselt tunnistas, suurematesse vene küla-

---

[138] Sealsamas.
[139] Sealsamas.
[140] Sealsamas, l. 64—65.
[141] Sealsamas, l. 3—4.
[142] Sealsamas, l. 4.
[143] Sealsamas, l. 18.

desse põgenikke otsima minna. Ööl vastu 14. novembrit ratsutas ta läbi Kata, Alajõe, Voogna, Remniku ja Smolnitsa külad. Rahvarikkasse «... Vasknarva külla, kus üldise jutu järgi ikka veel varjatakse põgenikke ...», ei saanud nad seekord aga minna, sest, nagu kirjutab Bileam, «hommik reetis meie lähenemise».[144] Mis aga Bileami selle retke ajal kõige rohkem vapustas, oli see, et ta ei saanud päris kindel olla isegi tema käsutusse antud vene sõduritele. Rannapungerjas tabasid nad ühes vabadikusaunas kaks põgenikku — eestlase ja venelase — kelledest viimasel õnnestus põgeneda. Eestlase, Karlova mõisast seitsme aasta eest põgenenud talupoja, võtsid nad endaga kaasa ühte Rannapungerja kõrtsi, mida pidas venelane Porfiljev, kuhu komando jäi öökorterisse. Öösel aga ruttas kasakatekomando kätte vangi sattunud eesti talupojale abiks kõrtsmiku naine. Ta rääkis kasakatekomandot käsutavale allohvitserile viinakruusi juures augu pähe, maksis talle ka veidi raha ja saavutas seda, et allohvitser läks ning päästis põgeniku köidikuist lahti. Eesti talupojal olekski õnnestunud põgeneda, kui õnnetuseks komando ridades poleks viibinud eesti rahvusest sõdur Mihkel, kes nähtavasti oli endale eesmärgiks seadnud maksku mis maksab elus edasi jõuda. Nimetatud sõdur jälgis salaja oma allohvitseri tegevust, püüdis ja sidus talupoja uuesti kinni ning teatas kogu loost kreisikomissarile.[145]

Episood sõdur Mihkliga räägib kujukalt, et kahjuks leidus nii venelaste kui ka eestlaste ridades sel ajal inimesi, kes võtsid enda peale põgeniku reetja või kinnivõtja räpase osa. Paljud eespool toodud näited ja massilise põgenemise fakt ise tõendavad, et hoopis rohkem oli mõlema rahva seas inimesi, kes, pööramata tähelepanu põgeniku rahvusele, aitasid omakasupüüdmatult kõiki raskel teekonnal viibijaid.

Kuidas mõjus eesti ja läti talupoegade massiline põgenemine balti aadli agraarpoliitikale, selle väljaselgitamise teene kuulub kahtlematult läti ajaloolasele professor Zutisele.[146] Ta on väga veenvalt näidanud, et üheks peamiseks põhjuseks, miks balti saksa ajaloolaste poolt talupoegadele kaasatundvaks liberaaliks kuulutatud Koknese mõisnik A. Bayer astus 1792. aasta maapäeval äkki välja «talupoegade olukorra parandamise» projektiga, oli asjaolu, et tema Daugava kaldal asuv mõis kannatas eriti tugevasti talupoegade põgenemise tõttu Kuramaale. Nimetatud 1792. aasta maapäeval avaldas Bayer enda ja teiste Liivimaa mõisnike nimel soovi, et valitsus aitaks neil sõjalise jõu abil üles otsida ja tagasi tuua Kuramaale põgenenud talupoegi. Bayer polnud aga päris kindel, kas selline suurejooneline üritus teoks saab või annab täiesti rahuldavaid resultaate. Seetõttu esines ta samal maapäeval ettepanekuga võtta midagi ette talupoegade olukorra parandamiseks, sest muidu jooksevad kõik talupojad

[144] Sealsamas, l. 57.
[145] Sealsamas, l. 58.
[146] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 130—138.

ära ja «meie kodumaa põllud jäävad harimata...» Et võidelda talupoegade põgenemise vastu nende «olukorra parandamise» teel, pani Bayer ette määrata täpselt kindlaks nende teokoormiste suurus; mitte asjatult haavata nende inimväärikuse tunnet (näiteks mitte võtta neilt ära lapsi), piirata veidi nende ihunuhtlust mõisas, luua talupoegade laste jaoks koole jne. 1792. aasta maapäeval ei leidnud need mõtted veel vastukaja ja Liivimaa mõisnikud piirdusid sellega, et tegid rüütelkonna organeile ülesandeks saavutada Kuramaale ja Leedusse põgenenud talupoegade tagasitoomine sõjalise jõu abil.

Liivimaa 1795. aasta maapäeval astus põgenike küsimuses samuti välja Liivimaa mõisnike «liberaalsesse» rühmitusse kuuluv krahv L. A. Mellin. Pärast Poola järjekordset jagamist ja Kuramaa liitmist Vene impeeriumi külge oli tsaarivalitsus nagu alati oma piiride laienemise puhul välja andnud «armumanifesti», millega varem Venemaalt nendele aladele põgenenud inimesi kutsuti tagasi pöörduma oma kodukubermangudesse, lubades lasta neil end üles kirjutada väiksemate linnade elanike hulka. «Liberaalne» krahv sai väga pahaseks nende korralduste üle, millega Liivimaalt põgenenud talupojad oleksid võinud pääseda oma endiste mõisnike võimu alt ja pani maapäeval ette paluda valitsust, et need korraldused ei kehtiks endiste Liivimaa talupoegade kohta. Krahv Mellin kurtis maapäeval, et ka Liivimaa mõisatest põgenes Riia linna talupoegi, kes, esinedes seal Kuramaalt või Leedust tagasipöörduvate põgenikena, said politseiasutustelt passid ja loa elada eeslinnades.

Just energilise tegutsemisega põgenike küsimuses saavutas selleaegne aadlimarssal Friedrich Sivers endale neil aastail kõigi Liivimaa mõisnike seas suure autoriteedi ja tugeva positsiooni, millele ta hiljem tuginesoma agraarpoliitiliste plaanide elluviimisel. Oma tegevusaruandes 1795. aasta maapäevale rääkis Sivers pikalt, kuidas ta oli pidanud läbirääkimisi Balti kindralkuberneri vürst Repniniga ja isegi vene saadikuga Poolas, et saavutada Liivimaalt põgenenud talupoegade väljaandmist.

1795. aasta maapäev kiitis üksmeelselt heaks krahv Mellini ettepanekud ja valis põgenikeküsimuse lahendamiseks spetsiaalse komisjoni, mille esimeheks sai Sivers.

1796. aasta erakorralisel maapäeval võeti vastu uued otsused põgenike küsimuses ja nõuti muuhulgas, et kõik Riia linna majad läbi otsitaks põgenenud talupoegade ülesleidmiseks. 1797. aasta maapäeval võeti veel vastu otsus, et igal mõisnikul on õigus tema juurest põgenenud talupoega kehaliselt karistada, ära müüa või kinkida. Ja järgmisel, 1798. aasta maapäeval kurtis krahv Mellin kaua ja südamest tulevate sõnadega Kuramaa mõisnike «sabotaaži» üle, kes ei anna Liivimaa mõisahärradele tagasi viimaste juurest põgenenud talupoegi.

Mõistes, et Liivimaa mõisnikke king just talupoegade põgenemise kohalt pigistab, kasutas tsaarivalitsus seda ära, et mõnikord vajaduse korral Liivimaa rüütelkonnale teatud poliitilist survet avaldada. 1797. aastal andis tsaar Paul I välja ukaasi, mille järgi kuni 21. aprillini sel aastal Leedus elanud põgenenud talupojad ei kuulunud tagasiandmisele nende endistele mõisnikele. Samuti ei leidnud täitmist kõik Liivimaa aadlike poolt esitatud ja Riia linna vastu suunatud nõudmised, mis oleksid äärmiselt raskendanud tööjõu juurdevoolu kasvavale kaubalinnale.

Nagu näitas prof. Zutis, oli küsimuste hulgas, mille kallal balti mõisnikel tuli 1804. aasta reformide eelõhtul kõvasti pead murda, õige tähtsal kohal ka nn. põgenike probleem, küsimus, kuidas leida vahendeid, et ära hoida balti mõisate majanduse ning balti parunite majandusliku ja poliitilise võimu vundamendi õõnestamist talupoegade massilise põgenemise läbi.

Kuivõrd J. Chr. Petri oma Eestis XVIII sajandi lõpus kogutud tähelepanekuid õigesti ja kui sageli ekslikult lahti mõtestas, selle selgitamine peab kahtlemata jääma eriuurimuse ülesandeks. Antud korral tahaks tähelepanu juhtida sellele kohale Petri «Eestlaste» I köites, kus ta vaidleb vastu neile, kes väitsid, et talupoeg pole veel küps vabaduseks. «Katsed ennast vabaks teha, iga võimaliku juhuse kasutamine selleks, *ärajooksmine ja vastuhakk* oma pärishärradele õpetavad küllaltki näitlikult, kui vähe meeldivat leiavad eestlased pärisorjuses . . .» [147] Tundub, et ka eespool toodud andmed kinnitavad neid Petri mõtteid. Kahtlemata esines XVIII ja XIX sajandi vahetusel ka juhtumeid, kus eesti talupojad põgenesid liiga raske rõhumise ja julmade karistuste eest. Rõhumisele ja julmustele vastati sageli ka vastuhakkude ning kättemaksuaktidega, mitte põgenemisega. Sageli ei põgenetud ainult rõhumise eest, vaid parema ja inimväärsema elu otsimiseks. Miks põgenesid need talutüdrukud, kellest meil eespool juttu oli, Venemaale? Mitte sellepärast, et neid kuidagi eriti taga oleks kiusatud, vaid sellepärast, et lakkamatu raske töö, vilets toit ja sagedased karistused polnud see, mida nad elult saada tahtsid. Ja ka riigipiiride tagant ei otsitud alati varju tagakiusamise eest, vaid uue, inimväärsema elu algust.

§ 3. 1796.—1797. AASTA ÜLEVENEMAALISTE RAHUTUSTE KAJASTUMINE EESTIS

1797. aastal Eesti- ja Liivimaal asetleidnud talurahvarahutused kujutavad endast ettevalmistavat astet, omapärast eellainet neile rahutustele, mis algasid 1802. aastal ja saavutasid oma kõrgpunkti 1805. aastal. Üht-

[147] J. Chr. *Petri*, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 447.

lasi kujutavad nad endast aga üht osa neist talurahva rahutustest, mis 1796.—1797. aastal veeresid üle kogu Vene impeeriumi ja mille kohta on öeldud, et «1796.—1797. aastal saavutas talurahvaliikumine pärast Pugatšovi ülestõusu kõige suurema ulatuse».[148]

Venemaa uue tsaari, Paul I trooniletulek 1796. aasta novembris toimus küllaltki keerukatel asjaoludel. Keisrinna Katariina II oli kavatsenud oma poja Paul I troonist ilma jätta ja oma järeltulijaks määrata pojapoja Aleksandri. Sellest kavatsusest, mille elluviimist takistas ainult keisrinna ootamatu surm, teati õige laiades aadliringkondades. Kuid sel ajal oli vene tsaaritroonile ka hoopis teistsuguseid pretendente. Talupojad polnud unustanud, kuidas nad Jemeljan Pugatšovi juhtimisel, kes tsaar Peeter III-na esines, võimu enda kätte olid püüdnud haarata. Aastail 1776 kuni 1797 «kerkis Venemaal esile kümme Vale-Peetrit, kes püüdsid viia pärisorist talurahvast võitlusele».[149]

Kohe pärast trooniletulekut võttis Paul I tarvitusele abinõusid oma võimu kindlustamiseks. Aadlike enda poole võitmiseks jagas ta neile hulgaliselt riigimaid ja pärisoriseid talupoegi. Ainuüksi oma kroonimise päeval kinkis Paul I mõisnikele 82 000 kroonutalupoega. Üldse jagas ta oma nelja-aastase valitsemisaja jooksul aadlikele 600 000 talupoega, ületades selles suhtes isegi oma ema, kellel 850 000 talupoja kinkimiseks oli kulunud 34 aastat.[150]

Samal ajal anti välja ka mõned demagoogilise ilmega ukaasid, millega püüti talurahvast rahustada. Tsaar teatas, et ta jätab ära massilise nekrutivõtmise, mis oli juba välja kuulutatud, ega nõua sisse ka nn. leivamaksu.[151] Ukaasiga 12. detsembrist 1796 anti talupoegadele õigus esitada kaebusi monarhi nimele.[152] Kõrvuti sellega jäeti aga rahulikult eksisteerima ukaas 22. augustist 1767, millega talupoegadel oli kategooriliselt keelatud igasuguste kaebuste esitamine oma mõisnike peale.[153] Kui talupojad tsaarile mõisnike kohta kaebusi esitasid, rakendas Paul I vaheldumisi mõlemaid ukaase — mõnikord vaatas kaebekirjad läbi ja varustas oma resolutsiooniga, mõnikord aga jättis «keelatud kaebused» tähele panemata.[154] Kuid isegi siis, kui tsaar suvatses kaebuse läbi vaadata, oli talupoegadele sellest vähe tulu. Paul I varustas need kaebused kaht liiki resolutsioonidega. Mõnikord käskis ta «talupoegadele selgeks

---

[148] С. Б. Окунь, Очерки истории СССР. Конец XVIII — первая четверть XIX века, Ленинград 1956, lk. 26.

[149] Е. И. Коренева, Крестьянское движение в России в 1796—1798 гг., Москва 1954 (kandidaadi-dissertatsiooni käsikiri), l. 225.

[150] С. Б. Окунь, tsit. teos, lk. 53—54.

[151] Н. А. Таирзаде, Из истории движения крепостных крестьян в России в последние годы XVIII века, Баку 1955 (kandidaadi-dissertatsiooni käsikiri), l. 145.

[152] Н. А. Таирзаде, tsit. teos, l. 95.

[153] Е. И. Коренева, tsit. teos, l. 444.

[154] Н. А. Таирзаде, tsit. teos, l. 111.

teha, kui häbematu on nende käitumine (внушить крестьянам дерзость их поступка) ja nõuda mõisnikelt seletust selle kohta, mille üle kaevati». Talupojad said oma «häbematuse» eest karistada, kohalik kuberner aga teatas, et mis puutub nende kaebustesse, siis ta «võttis talupojad oma kaitse alla», ja sellega asi lõppeski. Teistel juhtudel käskis tsaar kaebavail talupoegadel minna tagasi kohaliku kuberneri juurde, et see asja uuriks, kusjuures neile kaasaantud saatekirjas oli öeldud, et valekaebuse puhul tuleb neid rangelt karistada. Täites tsaari korraldust, pöördus kuberner mõne «kaebealusest» mõisniku naabermõisniku poole, ja ühiste jõupingutustega suudeti peaaegu alati «tõestada», et tegemist on valekaebusega.[155]

Hoolimata kõigist tsaarivalitsuse poolt tarvituselevõetud ettevaatusabinõudest kujunes valitseja vahetus troonil siiski järjekordseks ajendiks talurahvarahutustele. Erinevalt eelnevate valitsejate kroonimisest kutsuti Paul I troonileastumise puhul kirikutesse uuele valitsejale truudust vanduma ka talupoegi. Talupojad aga tegid sellest järelduse, et nüüd on tulnud aeg astuda välja protestide ja kaebustega mõisnike rõhumise vastu.

Esimesed rahutused puhkesid 1796. aasta detsembris Olonetsi kubermangus. Järgmise aasta jaanuaris levisid rahutused juba üheteistkümnes ja õige varsti tervelt kolmekümne kahes Venemaa Euroopa-osa kubermangus.[156] Ainuüksi mittemustmullakubermangudes leidis aset 140 talupoegade väljaastumist. Konkreetsemaid andmeid on ajaloolasel E. I. Koreneval õnnestunud koguda nendest 110 kohta.[157] Kahekümne viiel korral ei õnnestunud E. I. Koreneval väljaastumiste konkreetseid põhjusi välja selgitada. Peaaegu kõigil ülejäänud juhtumitel saab täpselt kindlaks teha, et talurahva rahulolematuse põhjuseks oli nende pärisorjuslik rõhumine või selle tugevnemine. Kaheksakümnel juhtumil ülalmainitud 110-st kaebasid talupojad otseselt «liiga rõhuva teoorjuse» üle. Peale selle esines kaebusi ka liiga suure obroki üle. Obroki suuruse kohta leidub kaebusi 61 korral, kusjuures on aga iseloomulik, et ainult obroki üle kaevati 5 korral, 56 juhtumil aga oli talupoegadelt nõutav teoorjus neile niisama raske kui obrok. Üheksal korral kaebasid talupojad selle üle, et mõisnikud on neilt maad ära võtnud, kolmel korral selle üle, et neid on obrokilt teole üle viidud.[158] Neljakümne ühel korral piirdusidki talupojad kaebuse esitamisega, viiekümne üheksal juhtumil aga lõpetasid peale selle töö mõisapõldudel ja hakkasid vastu kohalikele võimudele.[159] «Mittemustmullakubermangu

---

[155] Н. А. Таирзаде, tsit. teos, l. 105, 107—109.

[156] С. Б. Окунь, tsit. teos, lk. 27.

[157] Е. И. Коренева, Крестьянское движение в России в 1796—1798 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва 1954, lk. 11.

[158] Е. И. Коренева, tsit. teos (kandidaadi-dissertatsioon), l. 397—398.

[159] Е. И. Коренева, tsit. teos (autoreferaat), lk. 11.

talupoegade arvukate väljaastumiste hulgast ainult kolmel korral ühinesid mitme mõisniku talupojad ühiseks võitluseks.»[160]

Valgevenes leidis aset 49 väljaastumist, mille kutsus esile põhiliselt asjaolu, et sealsed mõisnikud olid hakanud rajama nn. folvarke — s. t. laiendasid tunduvalt mõisapõlde ja sundisid talupoegi neil teoorjuse korras töötama. 17 korral piirdusid talupojad kaebuste esitamisega, 30 juhtumil aga lõpetasid ka teo tegemise mõisale.[161] Suhteliselt nõrgem oli talurahvaliikumine Ukrainas ja Novorossiiski piirkonnas.[162]

Kõige tugevam talurahvaülestõus toimus 1797. aasta jaanuaris-veebruaris Orjoli kubermangu Radogoštši ja Brassovo mõisates. Ülestõusust võtsid algusest peale energiliselt osa mõisate viinaköökide töölised, puusepad ja saeveski töölised. Viinaköökide tööliste hulgast pärinesid ka mõlemad ülestõusu juhid — Jevgeni Tšernodõr ja Ivan Kurkin.[163] Ülestõus haaras varsti 38 asustatud punkti, kus elas 13 000 talupoega. Ülestõusnud valmistusid energiliselt võitluseks. «Kahe-kolme päeva jooksul viidi läbi suur töö jõudude koondamiseks, mõisaõuelt toodi ära kaheksa suurtükki ja seati nad üles seal, kus tee pööras külasse. Samaks ajaks koguti Brassovosse umbes 200 laskurit püssidega, seati valmis viskodad ja vikatid, Brjanskisse saadeti inimesi püssirohtu ostma.»[164] Karistusväed, mida juhtisid feldmarssal vürst Repnin ja kindralid Lindner ning Gortšakov, ründasid esimesena aga Radogoštši küla, kus talupojad polnud nii hästi kaitseks ette valmistatud. Kuid ka siin alistusid nad alles pärast seda, kui härrastemaja, milles kaitses end enamus ülestõusnuid, oli põlema süüdatud. Pärast seda liikusid karistusväed (kaks polku 24 suurtükiga) Brassovo peale. Ka siin suruti lõppude lõpuks ülestõusnute vastupanu maha, aga alles pärast seda, kui nende pihta oli lastud 33 suurtüki- ja 600 püssikuuli, mille tagajärjel sai surma 34 ja haavata 86 talupoega.[165]

Terav kokkupõrge leidis aset ka Valgevenes Kozelniki külas, kus 800 talupoega ründas 4. veebruaril 1797 külast läbiminevat sõjaväekomandot ja lõi ta põgenema, mille juures kaks sõdurit ja ametnikud vangi võeti.[166]

1796.—1797. aasta sündmustes ilmnesid küllaltki hästi vene, valgevene ja ukraina talupoegade antifeodaalse võitluse iseloomulikud jooned.

Kõigepealt on selgesti näha, et talupojad peavad võitlust ekspluateerimise vastu ja eeskätt t e o o r j u s l i k u rõhumise vastu. Tendents suurendada talupoegade teoorjust, mis tol ajal oli nii iseloomulik Balti kuber-

---

[160] Sealsamas.
[161] **Sealsamas, lk. 12.**
[162] Е. И. Коренева, tsit. teos (kandidaadi-dissertatsioon), l. 404.
[163] Е. Пасекунов, Восстание Чернодыра, Издательство «Брянский рабочий» 1958, lk. 11.
[164] Е. И. Коренева, tsit. teos (kandidaadi-dissertatsioon), l. 299.
[165] Sealsamas, l. 306 ja 310; Е. Пасекунов, tsit. teos. lk. 21 ja 23.
[166] Е. И. Коренева, tsit. teos (kandidaadi-dissertatsioon), l. 418.

mangudele, pole nagu näha võõras ka paljudele teistele Vene riigi kubermangudele. XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel on Venemaa põllumajanduse arengule iseloomulik mõisapõldude laiendamine talupoegade põldude arvel ja teoorjuse osatähtsuse kasv ning tema raskemaks muutumine.[167] Ja nagu eesti talupojad, nii võitlesid ka vene, valgevene ja ukraina talupojad XVIII ja XIX sajandi vahetusel mõisnike püüete vastu nende teoorjuslikku ekspluateerimist suurendada.

Mis puutub talurahva klassivõitluse väljendusvormidesse, siis, nagu nägime, on domineeriv keeldumine teoorjusest, töö seismajätmine mõisapõldudel. Talupoegade võitlus on väga stiihiline ja killustatud. «Kogu 1796.—1798. aasta talurahvaliikumine kujutab endast rida üksikuid väljaastumisi, mis, kuigi nad toimusid üheaegselt, olid teineteisest siiski täiesti isoleeritud,»[168] kirjutab neid rahutusi põhjalikult uurinud E. I. Koreneva. Siinjuures ei tohi siiski unustada, et juba ainuüksi üheaegsus andis talurahva võitlusele ähvardava ilme, mis hirmutas valitsevaid klasse. Ainult harukordadel jätkus talupoegadel küllalt organiseeritust, et astuda relvastatud võitlusesse mõisnike kaitseks väljasaadetud sõjaväeüksustega. Kuid neil kordadel, kui see toimus, osutasid talupojad küllaltki suurt «sõjalist organiseerimisvõimet» ja võitlesid kangelaslikult.

Pärast eesti talurahva klassivõitlusega konkreetsemat tutvumist saab anda vastuse ka küsimusele, milliseid neist iseloomujoontest võime tähele panna eesti talurahvaliikumises XVIII ja XIX sajandi vahetusel.

Juba 22. detsembril 1796 ulatusid rahutused ka Liivimaa naabrusesse — Pihkva kubermangu.[169] Kõige tugevamad rahutused leidsid aset Holmi maakonnas. «Talupojad saatsid tsaarile palved, et neid vabastataks mõisnike võimu alt ja samal ajal keeldusid mõisnike sõna kuulmast, «lubasid endale palju omavoli ja häbematust», mitte üksnes ei alistunud kohtu nõudmisele jääda rahulikuks, vaid, kogunenud jõuku ja relvastunud teivaste ja nuiadega, tungisid kallale kohtule ja sõjaväekomandole (штатная команда), mille oli kohtu käsutusse andnud linnaülem, karjudes selle juures: «Lööge nad surnuks, las kuulutavad välja ukaasi meie vabaduse kohta».»[170] Ülestõusu mahasurumiseks saadeti Pihkva kubermangu kaks roodu sõdureid, 1 suurtükk ja «mõned vaimulikud — manitsemiseks».[171] Kuuest mõisast kohalerutanud talupojad piirasid ühe roodu ümber ja puhkes võitlus, mille käigus osa sõdureid sai haavata, neid juhtiv ispravnik aga isegi surmava haava.[172]

---

[167] История СССР, том 1 — с древнейших времен до 1861 г., Москва 1956, lk. 612—613.

[168] Е. И. Коренева, tsit. teos (autoreferaat), lk. 14.

[169] Е. П. Трифильев, Очерки из истории крепостного права в России. Царствование императора Павла Первого, Харьков 1904, lk. 96.

[170] Sealsamas, lk. 97—98.

[171] Sealsamas, lk. 98.

[172] Sealsamas, lk. 102—103; Е. И. Коренева, tsit. teos (autoreferaat), lk. 12.

Ärevad kuuldused levisid Pihkva kubermangust, kust obrokitalupojad väljas tööl käisid,[173] kiiresti ka Balti kubermangudesse. Toropetsi maakonna talupoegade hulgas levis sel ajal näiteks jutt, et «neil on tsaari ukaasid, mille järgi talupojad ei pea oma isandate sõna kuulma, sest kõik talupojad saavad vabaks».[174] Sel ajal oligi välja antud ukaas, millest võis välja lugeda nii mõndagi.

1796. aasta lõpus puhkenud rahutustele vastas tsaarivalitsus julmade sõjalis-politseiliste abinõude tarvituselevõtmisega rahutustest haaratud külades. Kuid lisaks sellele soorítati talupoegade rahustamise eesmärgil veel järgmine demagoogiline manööver. 5. aprillil 1797 anti välja ukaas, millega kästi «kõigil ja igaühel silmas pidada, et keegi mingil ettekäändel ei julgeks talupoegi pühapäevadel tööle sundida, seda enam, et nädala ülejäänud kuuest päevast, mida võrdselt jagatakse talupoegade eneste jaoks ja mõisnike jaoks tehtavate tööde vahel, hea asjaajamise juures jätkub kõigi majapidamise vajaduste rahuldamiseks».[175] Nõukogude ajaloolased on juba tõestanud, et see küllaltki tumedalt sõnastatud ukaas ei tähendanud tegelikult midagi muud, kui teoorjuse keelamist pühapäevadel ega andnud seega talupoegadele midagi uut, kuna see keeld sisaldus juba 1649. aastal tsaar Aleksei Mihhailovitši poolt väljaantud seaduses.[176] Siinkohal on huvitav märkida, et kui Eestimaa kuberner avaldas selle ukaasi oma eestikeelses publikatsioonis, siis pole seal sõnagi juttu tööpäevade võrdsest jagamisest mõisniku ja talupoja vahel. On ainult öeldud, «et ei ükski, ei mingisugguse Asja pärrast ei pea julgema Tallopoja Rahvast Pühhapäivil Töle sundida, sedda ennam, et neil teistel kuel Näddala päevil iggaüks kül jouab omma Põllu tööd tehha, kui agga sedda öiete Rahvale jaggatakse».[177] Pole mingit alust väita, et selle ukaasiga oleks sisse seatud talupoegadelt nõutava teoorjuse ülemmäär kolme päeva ulatuses. «Sel ajal kui talupoegade kaebused tunnistavad, et mõisnikud mingil määral ei häbenenud sundida neid tegu tegema rohkem kui kolm päeva nädalas,» kirjutab prof. Okun, «ei tea me ühtki juhust, et mõisnikku oleks sellise käitumise eest vastutusele võetud.»[178] Kuid 1797. aastal talupojad seda muidugi veel ei teadnud ja ukaas võis äratada nii vene kui eesti talupoegade hulgas mitmesuguseid aluseta lootusi.

Juba E. P. Trifiljev, kes kirjutas esimese, tõsi küll, äärmiselt kirjeldavat laadi ülevaate 1796. — 1797. aasta rahutustest, märgib, et Balti kubermangudes levis talupoegade hulgas samasugune ärevus ja puhkesid

---

[173] Vt. käesolev raamat, lk. 258.
[174] Е. П. Трифильев, tsit. teos, lk. 103.
[175] С. Б. Окунь, tsit. teos, lk. 55.
[176] Sealsamas, lk. 55.
[177] N. Loone, «Iggaüks» ja Silmsi talupojad a. 1803, «Ajalooline Ajakiri», 1933. a., nr. 4, lk. 5.
[178] С. Б. Окунь, tsit. teos, lk. 55.

sama laadi rahutused nagu mujal Vene riigis.[179] See seisukoht peab täiesti paika. Ka Eestimaa kubermangu olid ulatunud teated suurest postkastist, mille uus tsaar demonstratiivselt oli lasknud kaebuste jaoks üles panna lossi uksele.[180] Üks Tammiku mõisa talupoeg rääkis Harju Meeskohtu ees, et 1797. aastal oli «igal pool räägitud, et nad saavad ühe uue seadusega teoorjuses kergendust».[181] Sama aasta 28. juulil teatasid Tammiku talupojad asja uurima tulnud haagikohtunikule, et nad ei tunnista mingit muud kohut peale kubermanguvalitsuse ja «tahavad keisri juurde minna».[182] Kehtna mõisa kubjas pani 1797. aasta kevadel tähele, et talupojad on arvamusel, et nad ei pea enam nii palju teoorjust tegema nagu varem.[183] Kodasuu mõisa talupoeg Rätsepa Mats rääkis 1797. aasta juulis teistele: «Ei ole vaja mingit palumist ega järeleandmist, kas meie usk siis midagi ei aita . . .» [184]

Veelgi rohkem kui mujal Venemaal oli talupoegade võitlus Eesti- ja Liivimaal suunatud mõisnike püüete vastu nende teoorjust suurendada. Rannu mõisa talupojad Liivimaal keeldusid tunnustamast neile mõisnike poolt määratud uusi, suurendatud teoorjuse norme.[185] Eestimaa kubermangus Järve mõisas kaebasid talupojad 1797. aastal liiga raske teoorjuse üle.[186] Tammiku mõisa talupojad nurisesid selle üle, et neid sunnitakse töötama hilja ööni ja nõudsid, et tööpäev mõisas kestaks ainult kella kuueni pärast lõunat.[187] Tiinuse mõisa talupojad Saaremaal kurtsid, et hiljuti oli mõisnik Dellingshausen lasknud maad ümber mõõta ja seejuures talukohtade maid vähendanud. Samal ajal oli aga poole adramaa suuruste talude teoorjust kuuelt päevalt nädalas suurendatud esialgu üheksale ja hiljem isegi kümnele-kaheteistkümnele päevale.[188] Mõnikord algasid niisugused rahutused samuti nagu vastuhakud mõisaametnike julmustele, mis sageli viisid viimaste tapmisele ja millest meil oli juttu neljandas peatükis. Juba 1797. aasta kevadel sõnnikuveo ajal olid Kehtna mõisa teomehed (samuti nagu viis aastat varem Sindi mõisa teolised enne oma valitseja tapmist) omavahel nõu pidanud «ja otsustanud, et ei lase end ilma põhjuseta karistada . . . Nad olid omavahel liitu astunud ja lubaduse andnud, et kui härra ühte neist karistada laseb, siis peavad teised temale appi tulema ja ta karistusest vabastama.» [189]

---

[179] Е. П. Трифильев, tsit. teos, lk. 277—278.
[180] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1737, l. 10.
[181] Sealsamas, s.-ü. 1735, l. 7.
[182] Sealsamas, s.-ü. 1734, l. 3.
[183] Sealsamas, s.-ü. 1732, l. 20.
[184] Sealsamas, s.-ü. 1733, l. 5.
[185] Е. П. Трифильев, tsit. teos, lk. 276.
[186] Sealsamas, lk. 277.
[187] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1734, l. 4 ja 7.
[188] ENSV RAKA, f. 968, nim. 1, s.-ü. 1895, l. 3, 4 ja 6.
[189] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1732, l. 16.

1797. aasta maikuus algasid rahutused Liivimaal Rannu mõisas. Talupojad tõstsid kaebust liiga rõhuva teoorjuse üle. Vastavalt kehtivale korrale moodustas Liivimaa resideeriv maanõunik asja uurimiseks komisjoni, mis koosnes temast endast ja kahest kreisisaadikuks valitud kohalikust mõisnikust. Talupojad polnud rahul aga ka komisjoni poolt määratud teoorjuse normide ja tööinstruktsioonidega. Nad keeldusid töötlemast lina ja kanepit, vedamast mõisa sõnnikut ja niitmast heina. Talupojad tegid lühemaks komisjoni poolt antud mõõdupuu, millega neile künnitööl päevaseid töötükke välja mõõdeti. Kohalekutsutud sillakohtunikule teatasid nad, et «lasevad endal ennem kõrid maha võtta, kui hakkavad tööle selle tööinstruktsiooni järgi (по сему работному постановлению) . . .». Liivimaa kuberneri palvel saadeti Rannu mõisa kiires korras Tallinnast 160—180 sõduri suurune musketäripolgu komando, mille abil talupoegade vastupanu lõpuks murti.[190]

1797. aasta juunis Liivimaa kubermangu läti osas Zetinhofi mõisas asetleidnud rahutuste kohta on ainult teada, et ka seal ei suutnud sillakohtunik talupoegi sundida mõisniku sõna kuulma ja kubermanguvalitsus pidi kohale saatma roodu sõdureid.[191]

28. juulil 1797 puhkesid rahutused Linnamäe mõisa talupoegade hulgas Võrumaal. Nagu teatas sillakohtule mõisaomanik suurtükiväeleitnant von Samson, «ei tohtivat ei tema või mõni kubjas neid usinuse juures hoida või selleks õhutada (usinust «õhutada» oskasid selleaegsed mõisnikud ja kupjad aga ainult piitsa või kepiga — *J. K.*), sest nad on ilmunud põllule teivastega ja ähvardavad avalikult, et annavad härrale ja kupjale keppi, kui neilt kas või kõige vähemal määral usinust nõutakse».[192] 10. augustil läks Linnamäele roodu sõdurite saatel sillakohtu adjunkt von Toll.[193] 13. augustiks käskis ta talupoegadel mõisa ilmuda, need aga kogunesid selle asemel kahe versta kaugusel asuvasse abimõisa. Neile järele saadetud mõisakupjale vastasid talupojad, et kohus «võivat nendega ka seal ja lageda taeva all rääkida . . .»[194] Kui von Toll siis kolmeks rühmaks jagatud sõduritega mõisale lähenes, et talupoegi vangi võtta, said viimased tema plaanist aru ja põgenesid metsa — vangi võeti ainult 25 meest. Järgneval ööl lahkusid kõik Linnamäe talupojad kogu oma vara ja loomadega kodust ning läksid varjule naabruses asuvatesse Vaabina ja Kärgula valdadesse.[195] Pole säilinud andmeid selle kohta, kuidas Linnamäe talupoegade vastupanu lõpuks murti.

---

[190] Е. П. Трифильев, tsit. teos. lk. 276—277; J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 93; Е. Ф. Дюбюк, Крестьянское движение в Лифляндии во второй половине XVIII века, «Исторические записки», kd. 13, lk. 205.

[191] Е. П. Трифильев, tsit. teos, lk. 277; Е. Ф. Дюбюк, tsit. teos, lk. 205.

[192] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 9627, l. 1.

[193] Sealsamas, l. 5.

[194] Sealsamas.

[195] Sealsamas.

Eestimaa kubermangus algasid esimesed vastuhakud 1796. aastal. Juba eelmisel aastal olid Kuimetsa mõisa teomehed protesteerinud liiga raskete künnitükkide vastu. 1796. aasta kevadel muutus talupoegade protest veel teravamaks ja tema mahasurumiseks toodi kohale sõjaväeosa. Ühtlasi olid aga kohalikud võimud sunnitud täpsustama künnitükkide suurust.[196]

Kui Kuimetsa sündmused kannavad veel põhiliselt kohalikku värvingut, siis 1797. aastal Põhja-Eestis puhkenud rahutused kujutavad endast juba selgelt ülevenemaaliste rahutuste lahutamatut koostisosa.

Virumaal puhkesid rahutused Järve mõisas. Ka Eestimaa kubermangus oli osa abiteo koormisi varem tehtud talgute korras ja nii näiteks oli Järve mõisas kuni viimase ajani rehepeksupäevadel teolistele reheõlut (Riegen-Fass-Bier) antud. 1797. aasta augusti keskpaiku hakkasid teomehed uuesti reheõlut nõudma ja kui seda ei antud, lõpetasid rehepeksu. Teomeestega ühinesid varsti ka mõned taluperemehed, kes, nagu teatas rahutust 19. augustil maha suruma saadetud kubermanguvalitsuse nõunik Rosen, olid «arvanud, et nad teevad liiga palju teoorjust».[197] Juba 22. augustil võis aga 30 soldati saatel Järve mõisa ilmunud Rosen teatada, et ta on talupoegade vastupanu maha surunud, kusjuures seitsmele talupojale anti vitsa- ja viiele talupojale kepinuhtlust. Taludesse majutati karistuseks soldatid.[198]

Tammiku mõisa talupoegade rahulolematuse kutsus esile eelkõige see, et mõisa kubjas neid sageli ja kõvasti peksis, hilja ööseni töötada laskis ning et mõis sundis sulaste ja popside naisi mitte nagu varem iga nädal ühe päeva, vaid heina- ja viljakoristuse ajal mitu päeva nädalas tegu tegema.[199] Talupoegade viha lõi lõkkele, kui kubjas jälle kord julmalt peksis üht heinatööle veidi hilinenud teomeest Otsa Karli.[200] Nüüd leppisid teomehed omavahel kokku, et esitavad mõisaprouale kupja peale kaebuse ja nõuavad, et tööpäev mõisas kestaks ainult kella kuuest hommikul kella kuueni õhtul ning kubjas ei tohiks kellelegi anda rohkem kui kolm hoopi.[201]

4. juulil tulid 14 teomeest Sepa Tooma ja Päärna Ado Andrese juhtimisel heinamaalt ära ja teatasid mõisas, et nad tahavad rääkida mõisaprouaga. Kui mõisaproua Mohrenschildt nimetatud kahte talupoega enda juurde tuppa kutsus, keeldusid nad tulemast, kuna nad tahtvat kõik koos olla, et neid karistada ei saaks. Kui mõisaproua välja oli tulnud, kaebasid talupojad «kupja peale, et ta neid pidevalt peksab ja nad alles pärast

---

196 J. Konks, tsit. teos, lk. 84—85.
197 ENSV RAKA, f. 29, nim. A 1, s.-ü. 51, l. 7.
198 Sealsamas, l. 8.
199 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1734, l. 4 ja s.-ü. 1735, l. 4.
200 Sealsamas.
201 Sealsamas, s.-ü. 1734, l. 4, 6—7.

päikeseloojakut töölt minema laseb».[202] Samuti esitasid talupojad oma nõudmised, et tööpäeva lühendataks ja et sulaste naised jälle endist viisi ainult ühe päeva nädalas tegu teeksid.[203] Kuna mõisaproua keeldus neid järeleandmisi tegemast, siis lõpetasid teomehed heinatöö ja 6. juulil läksid kaheksa teomeest, jällegi Sepa Tooma ja Päärna Ado Andrese juhtimisel, Tallinna kubernerile kaebama. Tee peal kutsusid nad endaga kaasa üht Tuhala mõisa teomeest, kes aga kohaliku kupja, oma peremehe ja ema mõjutusel lõpuks siiski minemata jättis. Oru mõisa veski juures kiitlesid nad sealsete talupoegade ees, et lähevad linna oma härraste peale kaebama. Kui mõisajääger «rahurikkujaid» minema käskis minna, lõid nad ta pikali.[204] 10. juuli õhtul tulid Tammiku teomeeste saadikud koju tagasi ja andsid mõisaprouale üle nende poolt kubermanguvalitsusele esitatud kirjaliku kaebuse koopia koos kubermanguvalitsuse nõuniku Roseni kaaskirjaga, mille lähem sisu on teadmata. Pärast seda töö mõisas jätkus, kuid, nagu loeme kohtutoimikust, «lakkamatu tülitsemise saatel kupjaga».[205]

28. juulil saabus Tammikule kahe traguni saatel haagikohtunik Brevern. Haagikohtuniku kutsel ilmus Tammikule ka pastor Ahrens. Kui teomehi põllult mõisa kutsuti, keeldusid nad tulemast, teatades, et kardavad seal peksu. Siis läks nende juurde põllule pastor Ahrens, kelle manitsuste peale nad pärast pikka omavahelist nõupidamist lõpuks mõisa tulid.[206] Pärast seda, kui haagikohtunik oli küsitlemise teel selgitanud, mis Tammiku mõisas õieti aset oli leidnud, käskis ta oma tragunitel Päärna Ado Andrese ja Sepa Tooma kinni võtta. Need aga hakkasid vastu ja hüüdsid, et ei lase end peksta, sest nende asi on parajasti kõrgemas kohtus läbivaatamisel. Nüüd saatis haagikohtunik tragunitele appi oma teenri, kaks Tammiku mõisa teenijat ja kaks Oru mõisast kaasavõetud talupoega. «Aga nüüd kargas igalt poolt ja aedade tagant, kus nad peidus olid olnud, suur hulk inimesi juurde,» kirjutab haagikohtunik oma aruandes, «kiskusid need mõlemad, kes kinni olid võetud, enda juurde, hoidsid end üksteise küljes kinni nagu üks kett ja ei lasknud inimesi endi ringist välja, nii et ründav pool tõmmati tagasi . . .»[207] teisele poole mõisa õue. Nüüd läksid haagikohtunik ja pastor üksi talupoegade juurde, kuid kui nad uuesti manitsemist alustasid, astus Sepa Toomas äkki ette ja ütles: «Tuletage meelde Kiviloo mõisahärrat, kes maha lasti. Mõrva sooritaja sai küll karistada, aga ta jäeti ellu — meid aga tahetakse surma ajada.»[208] Ülejäänud talupojad aga karjusid, et tahavad minna keisri juurde, tunnistavad ainult

---

[202] Sealsamas, l. 4.
[203] Sealsamas.
[204] Sealsamas, l. 2.
[205] Sealsamas, l. 7.
[206] Sealsamas, l. 2.
[207] Sealsamas, l. 2—3.
[208] Sealsamas ja s.-ü. 1735, l. 6.

kubermanguvalitsust ja kinnitasid, et nõunik Rosen olevat õiguse neile andnud.[209]

Augusti lõpul saadeti Tammiku mõisa sõjaväekomando eesotsas kubermanguvalitsuse nõunik Huebneriga, kelle karistusretk aga ei andnud tulemusi peamiselt seetõttu, et nõunikuhärra ei osanud eesti keelt ja ei saanud talupoegade seletustest aru. Siis saadeti 25. augustil kohale kubermangu valitsuse nõunik Richter ja kroonupalati ametnik Bluhm, kes võisid varsti kubernerile teatada, et talupoegade vastuhakk on maha surutud ning kõigile teosulastele ja mõnele taluperemehele anti kohapeal igaühele 50—80 kepihoopi.[210]

Talupoegade vastuhaku juhid aga pääsesid põgenema. Päärna Ado Andres oli metsas kolm päeva söömata varjul. Alles neljandal päeval sai ta ühelt «... Mahtra talupojalt, kelle maja just sel samal päeval maha oli põlenud, tüki leiba ...»[211] Sealt läks Andres edasi Järvamaale, pöördus aga sügisel tagasi ja astus tee peal sisse Kuivajõe kõrtsi. Kõrtsist läks ta Tammiku mõisa, kus ta kohe vangistati ja juba novembris seisis Andres kohtu ees.[212] Kohtuliku ülekuulamise ajal jäi see 54-aastane teomees raskesti haigeks. Kui ta 21. jaanuaril 1798 kohtu ette toodi, ei suutnud nuttev vana mees «ilma kõikumata kohtu ees püsti seista». Järgmisel päeval, 22. jaanuaril, langetasid kohtunikud otsuse, et ta peab Kose kiriku juures kahel teineteisele järgneval pühapäeval saama kolmkümmend hoopi.[213]

Sepa Toomas eksles samuti esialgu ringi lähema ümbruse metsades ja heinamaadel. Pärast 1797. aasta jõule hakkas ta lõuna poole minema, kuni jõudis Riia alla. Siit pööras ta aga tagasi, sest, nagu ta kohtu ees seletas, meri tuli vastu ja ta ei tahtnud üle selle minna — kodumaalt lahkuda. Hulkunud veel mitmel pool ringi, tuli ta 1798. aasta vana-aasta õhtul ise vabatahtlikult koju tagasi, kus ta samuti kohe mõisaametnike poolt kinni võeti. 16. märtsil 1799 langetatud kohtuotsusega määrati talle sama karistus mis Andresele.[214]

Üheaegselt Tammiku talupoegadega väljaastunud Härgla ja Saaremõisa talupojad olid palunud endist Tallinna üldise hoolekande kolleegiumi tõlki Schwarzi toimetada keisrile nende palvekiri. Talupoegadelt saadud rahaga sõitiski Schwarz Peterburi. Saanud teada Schwarzi tegevusest, nõudis Eestimaa kubermangu valitsus ta Peterburist välja ja pärast kohtumõistmist ning kehalise karistuse saamist saadeti ta asumisele Irkutskisse.[215]

---

[209] Sealsamas.
[210] ENSV RAKA, f. 29, nim. A 1, s.-ü. 51, l. 14 ja 18.
[211] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1734, l. 8.
[212] Sealsamas, l. 9—10.
[213] Sealsamas, l. 11 ja 14.
[214] Sealsamas, s.-ü. 1735, l. 7.
[215] ENSV RAKA, f. 29, nim. A 1, s.-ü. 51, l. 25—30, 41—49.

Härgla ja Saaremõisa talupoegade vastupanu suruti augusti lõpus maha sellesama karistussalga poolt, mis oli tegutsenud Tammikul. Kuid veel 1798. aasta alguses püüdsid Härgla ja Saaremõisa talupojad keelduda ülemäära rõhuva teoorjuse tegemisest.[216]

Kehtna mõisa kolmest külast päritolevad teomehed võtsid 1797. aasta kevadel sõnnikuveo ajal vastu otsuse, et nad end enam põhjuseta karistada ei lase.[217] Nad ei varjanud seda ka mõisa kupja Matsi Tõnise eest ja viimane, kes väga hästi mäletas, kuidas ta vend, kes oli mõisa eelmiseks kupjaks, teomeeste poolt tapeti, püüdis end nüüd teomeestega sõbraks teha.[218] Ta oli teomeestega põllul juttu ajades nõus, et muidugi tuleks, kui mõisahärra mõnda teomeest karistada tahab, see vabastada.[219] «Ja kui mina mõisas peksa saan, siis päästke ka mind!» rääkis kubjas, lisas aga kohe kurvalt juurde: «Aga teie muidugi rõõmustate, kui härra mind karistada laseb.»[220] Teomehed ei lasknud end Matsi Tõnise poolt ninapidi vedada, vaid rääkisid omavahel, et kubjas tuleks kunagi metsas või talgupeo ajal «heaks võtta». Räägiti isegi talle hargi või vikatiga kuklasse virutamisest.[221]

Juuli keskpaiku jõudis asi avaliku kokkupõrkeni. Kubjas oli ühel päeval saatnud teomehed kuut saadu heinu kuhja panema. Heinakuhjad tehti valmis, kuid heinamaale jäi maha veidi heinariismeid. Järgmisel päeval käskis kubjas, et teomehed peavad need oma ajast — kas või öösel — koristama ja hakkas üht neist toorelt peksma.[222] Varsti märkas kubjas, et teised teomehed olid valmis talle kallale tungima ja jättis peksu[223]. Sündinust teatas ta aga mõisahärrale ja see otsustas vastuhakanud teomeest mõisas karistada lasta. Kui 15. juulil teomees Jüri mõisaametnike poolt mõisa viidi ja teda seal mõisahärra korraldusel ja juuresolekul vitstega peksma hakati, tormas talle mõisaõuele appi palju teomehi. Kuna mõisnik ähvardas neid laetud püssiga, taganesid teolised mõisaõuest välja. Kuid ka mõisahärra ei julgenud teomeest enam peksta lasta.[224] Hiljem käis Jüri koos kolme teise teomehega veel Tallinnas ebaõiglase karistuse üle kaebamas, kuid muidugi ilma igasuguste tagajärgedeta.[225]

Väga napid andmed on säilinud selle kohta, et 1797. aasta suvel (enne 23. juulit) lasti kaheksa Tallinnasse kaebama tulnud Kodasuu mõisa talupoega, kelle seas oli ka 25-aastane Sepa Jüri, Toompeal lossiõues sõdurite

---

216 J. Konks, tsit. teos, lk. 86—87.
217 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1732, l. 16.
218 Sealsamas, l. 8 ja 20.
219 Sealsamas, l. 17, 23.
220 Sealsamas, l. 20.
221 Sealsamas, l. 7 ja 21.
222 Sealsamas, l. 4 ja 6.
223 Sealsamas.
224 Sealsamas, l. 4.
225 Sealsamas, l. 6.

poolt läbi peksta.[226] Nimetatud Sepa Jürit see karistus igatahes ei kohutanud. Ta oli veendunud, et see oli ebaõiglane ja et sõdurid olid seda teinud «jootraha eest».[227] «Kui meid oleks kohtu poolt karistatud,» rääkis ta mõisavalitsejale, «siis oleks see avalikul turul aset leidnud ja mitte lossis.» [228] Pärast linnast tagasitulekut läks Sepa Jüri heina niitma ühele teises vallas asuvale heinamaatükile, mille ta oli rentinud oma sugulastelt.[229] Niiviisi jäi ta mõisale kuus päeva tegu võlgu. Ühel päeval, kui Jüri pärast tagasitulekut läks uuesti mõisa neid võlgujäänud päevi tasa tegema, juhtus olema vihmane ilm. Mõisavalitseja tuli heinamaa ääres söövate teoliste juurde ja märgates seal Sepa Jürit, käskis tal ära minna, kuna mõisahärra käsul pidavat ta võlgujäänud päevad tasa tegema ilusa ilmaga.[230] Teiste teoliste õhutusel Jüri valitseja käsku ei täitnud. Rätsepa Mats ütles: «Kui sind töö juurest minema aetakse, siis võiks ju kõik teolised sellise ilmaga koju lasta . . .» [231] Jüri tegi tööd edasi ka järgmistel päevadel.

Mõisnik ruttas asjast otsekohe teatama kubermanguvalitsusele ja selle korraldusel ilmus 23. juulil Kodasuu mõisa haagikohtunik.[232] Veidi aega enne haagikohtuniku kohalejõudmist oli mõisakubjas saadetud heinamaale Sepa Jüri järele. Viimane oli aga juba mõne tunni eest peitu läinud. Astudes maas istuvate ja söövate teomeeste seast välja, teatas talupoeg Vanakubja Mihkli Mart kupjale, et «kui kohtuhärra meid näha tahab, siis võib ta ise tulla meie juurde heinamaale», kui aga keegi — valitseja või kubjas — tuleb vägisi viima, siis «sellele annan ma vikatiga . . .» [233] Vikatit hoidis Mart selle jutu ajal õlal.

Nähtavasti ei leidunud mõisas kedagi, kes oleks tahtnud tutvust teha Mardi vikatiga. Igatahes sel päeval teomehi enam ei tülitatud. Järgmise päeva keskhommikul läks kaheksa teomeest — needsamad, kes olid käinud Tallinnas kaebamas, — redusse.[234] Kui aga selgus, et sõdurid mõisa ei ilmunud, tulid teomehed tagasi tööle. Viimastena, alles pärast haagikohtuniku mõisast lahkumist, tulid välja Jüri ja Mart.[235] Lõpuks võeti nad siiski võimude poolt kinni ja meeskohtu otsuse põhjal said kumbki 10 paari vitsu Rapla kiriku juures.[236]

1797. aastal puhkesid rahutused ka Saaremaal. Tiinuse mõisa talu-

---

226 Sealsamas, s.-ü. 1733, l. 2, 4 ja 5.
227 Sealsamas, l. 2 ja 4.
228 Sealsamas, l. 2.
229 Sealsamas, l. 4.
230 Sealsamas, l. 2 ja 5.
231 Sealsamas, l. 5.
232 Sealsamas, l. 2.
233 Sealsamas.
234 Sealsamas, l. 5.
235 Sealsamas.
236 Sealsamas, l. 13.

poegade olukorra järsust halvenemisest enne 1797. aastat oli juttu juba eespool. 1797. aasta jüripäevast alates lõpetasid teomehed talupoegadele hiljuti juurdepandud teopäevade tegemise.[237] Mõisahärra Dellingshausen käsutas selle peale kõik talumehed mõisa ja nõudis, et nad teeksid teoorjust nii, nagu tema seda nõuab. Kui talupojad keeldusid, käskis ta mõisakupjal ühte neist, nimelt Nirrina Paavlit, peksuga karistada. Kuna teised talupojad ei lasknud kupjal seda teha, siis sõitis mõisahärra Kuressaarde ja pöördus sealt tagasi koos sillakohtunikuga.[238]

Kui talupojad sillakohtu ette kutsuti, siis pidasid nad kõrtsis ja tee peal nõu ning otsustasid kõik ühte hoida.[239] Neid, kes ei tahaks «ühisest asjast osa võtta, otsustati raskesti karistada».[240] Mõned talupojad võtsid mõisa minnes teibad kaasa.[241]

Mõisas nõudis sillakohtunik otsekohe, et Nirrina Paavel tema ette tuleks. Kui see ei läinud «ja sillakohtunik selle peale käskis sõdureil ta sisse tuua, olid nad (s. t. talupojad — *J. K.*) haaranud igaüks lähedal asunud virnast puuhalu, et end nendega kaitsta sõdurite vastu, kel olid püssid».[242] Esimesena ruttas Nirrina Paavlile appi tema talus sulasena teeniv Kulli Jüri.[243] Talupoegade ja sõdurite vahel puhkes äge käsikähmlus, mille käigus kaks sõdurit haavata said.[244] Kõige täbaramasse olukorda sattus siinjuures Nirrina Paavel, keda, tema enese sõnade järgi, «oli rebitud ühelt poolt sõdurite, teiselt poolt aga talupoegade poolt, nii et ta oli nii uimane ja ehmatanud, et ei mõistnud enam, kuhu minna või mida teha . . .»[245] Millega see käsikähmlus lõppes, sellest kohtuaktid ei räägi. Kogu see lugu lõppes aga jällegi talupoegade julma ja verise karistamisega. Anseküla kiriku juures anti Nirrina Paavlile ja Kulli Jürile 20 paari, Telle või Pedo Justelile, Merise või Tänava Jaagule ja Hilli Mardi Hansule aga igaühele 5 paari vitsu. Nagu on märgitud kohtuotsuses, pidi karistuse täideviimine aset leidma sõjaväekomando kaitse all.[246]

Saaremaal asunud Kõljala mõisa talupojad polnud rahul mõisarentnik Nolckeniga ja olid käinud palumas mõisa pärisomaniku huve esindavat maanõunikku Sackenit, et see tuleks kohapeal nende kaebusi uurima.[247] Enne aga, kui viimane kohale jõudis, puhkesid Kõljala mõisas juba rahutused, mille ajendiks said mõisavalitseja Fromholdi poolt ühel aprilli-

---

237 ENSV RAKA, f. 968, nim. 1, s.-ü. 1895, l. 3.
238 Sealsamas, l. 6.
239 Sealsamas, l. 13.
240 Sealsamas, l. 14.
241 Sealsamas.
242 Sealsamas, l. 3—4.
243 Sealsamas, l. 15 ja 20.
244 Sealsamas, l. 19.
245 Sealsamas, l. 7.
246 Sealsamas, l. 27 ja 36.
247 Sealsamas, s.-ü. 1896, l. 5 ja 23.

õhtul teomeestele jagatud kepihoobid. Kuna Fromhold mõisnikule kaebas, et vastuhakanud teomehed talle «mõrtsukalikult kallale olid tunginud», siis kutsuti 5. mail mõisa sillakohtunik koos oma adjunktide ja notariga.[248] Taluperemehi ja sulaseid oli küll kogunenud mõisa aida juurde, kuid sillakohtu ette nad ei ilmunud.[249] Vanemad peremehed otsustasid, et nad ei lähe kohtu ette enne, kui on kohale ilmunud ka nende pärishärra esindaja maanõunik Sacken, ja teised talupojad talitasid nende nõu järgi.[250] Talupoegadele saadeti järele mõisa kubjas ja kaks sõdurit, aga need tulid tagasi teatega, et teivastega relvastatud talupojad lähevad hoopis minema.[251] Ja siis pidid vihast keeletud mõisnikest kohtuhärrad, kes nüüd mõisa aida juurde läksid, pealt vaatama, kuidas talupojad otse nende silma all üle põllu minema läksid ja «paljud talupojad, ilma et kohus seda oleks käskinud, rehe juurde kogunesid».[252]

Sillakohtu palvel, kes talupoegade käitumist kvalifitseeris kui «avalikku mässu»,[253] saadeti kohale sõdurid. Ööl vastu 8. maid ilmus sillakohtu adjunkt Ekesparre 50 sõduriga Kõljala mõisa ja püüdis siin kolm päeva «mässupõhjustajaid», mille tulemusena vangistati 10 talupoega.[254] Õuekohus, kes talupoegade väljaastumist nii kardetavaks ei pidanud kui sillakohus, piirdus sellega, et määras teomeestele Remsli Jaanile ja Välja Mihklile kummalegi 10 paari, Sarja Jürile ja Keoso Jürile aga kummalegi 5 paari vitsu. Ühtlasi kästi järele uurida, mille üle Kõljala talupojad õieti oma mõisarentniku peale kaebavad.[255]

Saaremaal sel aastal valitsenud ärevast meeleolust tunnistavad ka 1797. aasta kolmandal nelipühal Mõntu mõisas asetleidnud sündmused. Oma ärajooksnud kariloomi taga otsides olid kaks Sääre mõisa talupoega — Linnuse Mihkel ja ta vend Juhan — sattunud sel ajal Mõntu mõisale kuuluvasse Koltse abimõisa, kus kohalikud talupojad parajasti sõnnikut vedasid. Kohaleratsutanud mõisarentnik Kräfting päris neilt, mida nad sealt otsivad. Sellele vastasid Sääre talupojad omapoolse küsimusega: «Härra, miks te lasete oma inimestel kolmandal pühal tööd teha?» [256] Kui vihaleläinud Kräfting neid ratsapiitsaga peksma hakkas, tõmbasid vennad mõisarentniku hobuse seljast maha ja andsid talle mõned hoobid. Kui Kräfting selle peale minema ratsutas, rakendasid Säärelt pärit olevad vennaksed koos kohalike talupoegadega hobused vankrite eest lahti, sõnnikuvedu jäi seisma ja teomehed läksid laiali oma

248 Sealsamas, l. 15—16.
249 Sealsamas, l. 17.
250 Sealsamas, l. 4.
251 Sealsamas, l. 16.
252 Sealsamas, l. 17.
253 Sealsamas, l. 11.
254 Sealsamas, l. 24.
255 Sealsamas, l. 10.
256 Sealsamas, s.-ü. 1894, l. 2.

kodudesse.[257] Mõlemad vennad — Mihkel ja Juhan — said selle eest Jämaja kiriku juures kumbki 20 paari vitsu.[258]

1796.—1797. aasta talurahvarahutuste raskuspunkt langes vene ja valgevene kubermangudele. Seal on võimalik jälgida, kuidas rahutuste laine tõusis, oma kõrgpunkti saavutas ja siis langema hakkas. Eesti- ja Liivimaa kubermangudes, mis olid rahutustest suhteliselt nõrgalt haaratud, pole pilt nii selge. Talurahva rahutused kujutavad endast siin üksikuid väljaastumisi, mis valitsusvõimude poolt ka ükshaaval maha suruti. Liivimaa kuberneri Richteri hirm, et rahutustel Rannu mõisas võivad olla «kõige halvemad tagajärjed ... nad nakatavad otsekohe ka teised mõisad, nii et muutuvad täielikuks mässuks ...»[259] ei leidnud seekord veel kinnitust.

1796.—1797. aasta rahutused kujutavad endast, nagu juba märgitud, 1802. aastal erilise jõuga puhkenud rahutuste eellainet. Kuid teatud mõttes on nad ka nende alguseks, sest üksikud rahutused ja vastuhakud jätkuvad veel pärast 1797. aastat, kuni klassivõitluse uue tõusuni.

1798. aasta oktoobris esitasid Mõniste, Roosna ja Rõuge talupojad Liivimaa Maanõunike Kolleegiumile kaebuse oma mõisniku Koskülli peale, et see nõuab neilt liiga suurt teoorjust. Riiast tagasi pöördudes olid neli talupoegade saadikut, nagu väitis kohalik sillakohtunik, «üles ässitanud» kõigi nende külade talupojad, kust nad läbi sõitsid. Talupoegade kaebuse asja Maanõunike Kolleegiumi ülesandel uurinud sillakohtunik Schulmann, kes ise oli kohalik mõisnik, leidis muidugi, et kaebus oli aluseta.[260]

Äge vastuhakk puhkes 1798. aastal Vaabina mõisas. Talupojad otsustasid julmale mõisakupjale kätte maksta ja varitsesid teda teivastega relvastatult.[261] Kui see neil ei õnnestunud, tungis ühel augustikuu päeval mõisa 30 talupoega, kes mõisaomaniku krahv Igelströmi ees ägedalt protesteerisid liiga raske teoorjuse vastu ja kippusid kallale kupjale. Kui mõisnik katsus paari «ässitajat» vangistada lasta, algas käsikähmlus. Võitlushoos ründasid talupojad isegi krahvihärrat ja lõid kupja pikali. Pärast seda läksid teolised koju ja mõisatöö jäi seisma. Kui talupojad, keda mõisnik oli määranud talurahvakohtunikeks (Rechtsfinder), siiski läksid mõisa tööle, siis tungisid teised neile kallale, lõid nad pikali ja peksid läbi. Teotööd seisid mitu nädalat ja mõisa kariloomade söötmiseks tuli rakendada mõisateenijaid. Rahutu meeleolu levis ka Antsla ja Kärgula mõisatesse.

Kohalik sillakohtunik otsustas kasutada sõjaväe abi. Talupojad said aga soldatite tulekust kuulda ja nende juht Serametsa Mihkel ratsutas koos kolme kaaslasega Vaabinas ja isegi Antslas ringi ning õhutas talupoegi

---

[257] Sealsamas, l. 3—4.
[258] Sealsamas, l. 5.
[259] Е. П. Трифильев, tsit. teos, lk. 276.
[260] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 116—117.
[261] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 314, l. 163.

«vastupanemisele ja ülestõusule».[262] Kui sillakohtunik sõjaväekomando eesotsas Kärgula mõisa kõrtsi juurde jõudis, kohtas ta seal suurt teivastega relvastatud talupoegade jõuku, kes ilmselt tahtis tungida sõjaväekomando kallale ja vabastada sillakohtuniku poolt vangistatud talupoegi. Sillakohtuniku käsul tungisid sõdurid esimestena peale ning ajasid püsside ja tääkide abil talupojad laiali.[263]

Serametsa Mihkel põgenes Pihkva kubermangu ja läks sealt edasi Peterburi, kus ta esitas valitsusele kaebuse Vaabina talupoegade rõhumise kohta mõisniku poolt. 23. märtsil 1800 saatis kindralprokurör ta Peterburist Tartusse, kus Serametsa Mihkli poolt esitatud kaebused sillakohtus üles kirjutati ja ta siis koju saadeti.[264] Serametsa Mihklit selline küsimuse «lahendamise» viis muidugi ei rahuldanud ja ta läks uuesti Peterburi kaebust esitama. Kui teda, seekord juba vahi all, Peterburist uuesti kodumaale taheti saata, põgenes ta teel ära.[265] 1803. aastast on pärit andmed, et Mihkel oli jälle uue «valekaebuse» tsaarile esitanud, mille eest ta mõisteti väljasaatmisele kodukohast Saaremaale. Kuid 1803. aasta veebruaris põgenes ta Tartu vangla laatsaretist ära.[266] Seekord siirdus Serametsa Mihkel Petseri ümbrusesse, kus ta hakkas ette valmistama uue kaebuse esitamist tsaarile.

Seoses sellega, et Serametsa Mihkel korduvalt võimude käest põgenes ja teda taga aeti, koostati tema isiku kirjeldus. Mihkel oli 28 kuni 30 aastat vana, loeme sellest, «keskmist kasvu, hea kehaehitusega, loomu poolest ja näost kõhn, kannab oma pool-pruune lõigatud juukseid vene moodi osalt üle lauba, osalt mööda kukalt alla kammituna. Tal on väikesed, sügavalt peas asuvad silmad ja lai suu, eriti kui ta räägib. Niipalju, kui teada on, kannab ta kulunud talupojakasukat, nahkpükse ja saapaid.»[267]

1799. aastal puhkes vastuhakk Pistohlkorssi Kivijärve mõisas, mille talupojad olid tulemusteta kaevanud oma mõisniku peale. Heinakoristuse ajal leppisid teomehed kokku, et kui mõisnik kedagi neist karistada tahab, siis hakkavad kõik ühisel jõul vastu. Kui siis mõisnik tahtis üht talupoega mõisas karistada lasta, vabastati see teiste teomeeste poolt. Kui teolistel laupäeva õhtul kästi reht peksma hakata, ei kuulanud nad sõna, vaid läksid koju. Taliviljakülvi ajal kästi teolistel mõisa ilmuda kahe hobusega, kuid nad ei täitnud seda käsku.[268]

Pööravere mõisa talupoegade kannatus katkes, kui mõisa omanik krahvinna Magdalena Christina De La Gardie hakkas õige hoolimatult

---

[262] Sealsamas, l. 164.
[263] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 117—118.
[264] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 6—7.
[265] Sealsamas, l. 9.
[266] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 12634, l. 12.
[267] Sealsamas, l. 12.
[268] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 116.

nende koormisi tõstma ja isegi täiesti süütuid, oma mõisakoormisi täitvaid taluperesid nende isakodudest välja ajama.[269] 28. juunil 1800 teatas mõisaomanik Riiga, et talupojad ei kuula üldse enam tema sõna. Ka Hallingu talupojad kogunevat juba jõukudesse, et oma härralt järeleandmisi «välja trotsida». 2. juulil saadetud kirjas palus krahvinna juba kiires korras sõjaväe kohalesaatmist, kuna kolme küla talupojad olevat ühinenud ja talle teatanud, et ei loe teda enam üldse oma mõisnikuks, kuna nad saavad varsti kroonutalupoegadeks. Samuti ei teinud talupojad mõisale enam tegu. Kui valitseja käskis neil mõnda tööd teha, siis ähvardasid talupojad ta maha lüüa ja niiviisi jäi isegi sõnnik mõisa põldudele vedamata.

Kohalesõitnud sillakohtunik suutis vastuhaku maha suruda sõjalist jõudu kasutamata. Ta laskis kõik talupojad enda ette kutsuda ja tegi neile selgeks, et nad arvavad ekslikult, et pärast kohtule kaebuse esitamist oma mõisniku peale ei tule neil enam teoorjust teha. Ühe «peaässitajaks» peetud sulase laskis sillakohtunik teiste ees läbi peksta. 14. juuliks oli vastuhakk maha surutud.[270] Kuid juba 13. juulil, nagu on näha järgmisest peatükist, oli Pööravere talupoegade vastuhakk siiski pöörlema pannud tsaarivalitsuse agraarpoliitika masinavärgi kohmakad ja raskesti liikuvad hammasrattad.

---

[269] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 315, l. 123.
[270] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 122—123.

V PEATÜKK

BALTI MÕISNIKE JA TSAARIVALITSUSE AGRAARPOLIITIKA XVIII JA XIX SAJANDI VAHETUSEL

§ 1. TALURAHVAREFORMIDE OTSESED PÕHJUSED

Eelmistes peatükkides tutvusime Balti kubermangudes XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul valitsenud olukorraga. Nägime, missuguseks oli muutunud põllumajanduse iseloom, kuidas elasid mõisnikud ja milline olukord valitses külades. Samuti oli võimalik näha, kuidas talupoegade rõhumine mõisnike poolt põhjustas lakkamatu ja ägeda klassivõitluse, mis 1797. aastal võttis juba ulatuslike rahutuste iseloomu. Õige põgusalt puudutasime ka selliseid ühiskondliku elu tegureid, nagu ühelt poolt võitlusele ergutavad kuuldused Prantsuse kodanlikust revolutsioonist ja pärisorjusevastane ühiskondlik mõte, teiselt poolt rahule ja alalhoidlikkusele manitsev kiriklik ideoloogia. Seega oleme teatud määral tutvunud ühiskondlik-majandusliku olukorraga, millest kasvas välja dramaatiline ja ajuti üsnagi teravaks muutunud võitlus talupoegade ja mõisnike vahel, mille käsitlemist võib pidada käesoleva raamatu peaülesandeks. Meil on jäänud veel tutvuda ühe olulise ühiskondliku jõuga, nimelt tsaarivalitsusega, kelle tegevust käsitleme käesolevas peatükis seoses Balti kubermangudes läbiviidud talurahvareformidega.

Kuid enne seda tuleb vastata küsimusele, millised jõud panid nn. talurahvaküsimuse Balti kubermangudes XVIII ja XIX sajandi vahetusel uuesti liikuma? Mis põhjustas talurahvareformi küsimuse uuesti nii teravalt päevakorrale tõusmise?

Balti mõisniku sissetulekute suurus sõltus XVIII ja XIX sajandi vahetusel põhiliselt juba sellest, kui palju tema mõis turu jaoks tootis. Sellepärast on mõisnike huvi oma majapidamise toodangu suurendamise vastu täiesti mõistetav. Kuid mõisate toodangut oskasid selleaegsed mõisnikud suurendada, nagu me nägime, põhiliselt ainult talupoegade teokoormiste tõstmise ja nende tagasundimise tugevdamise teel. Professor Zutis on näidanud, et Liivimaa mõisnike nn. liberaalse rühmituse (mida juhtis balti saksa ajaloolaste poolt kangelase aujärjele tõstetud maanõunik Friedrich von Sivers) agraarpoliitika peamiseks eesmärgiks XVIII ja XIX sajandi vahetusel oli püüe kasvanud teoorjusenorme, eeskätt aga väga suureks

paisunud abitegu legaliseerida.[1] Hiljem on teise läti ajaloolase M. Stepermani uurimused seda seisukohta veelgi enam põhjendanud. Mõisnikel oli XVIII sajandi teisel poolel õnnestunud talupoegadelt abiteo korras nõutavate teopäevade arvu tunduvalt suurendada. Kuid nagu sellest räägib veenvalt terve M. Stepermani raamat,[2] polnud mõisnike võit veel sugugi kindel. Talupojad astusid korduvalt välja liiga suure abiteo vastu, kaebasid, et see on ebaõiglane ja ebaseaduslik. Ka mõisnike maapäevade positsioon polnud sajandi teisel poolel selles küsimuses veel päris kindel — korduvalt võeti vastu otsuseid, et «liiga palju» nõutava abiteo eest tuleb talupoegadele maksta.

Peale selle oli seoses mõisate kaubalise põllumajanduse kiire arenguga üles kerkinud ka teisi majandusliku iseloomuga probleeme, mis vajasid seaduslikku reguleerimist või kinnitamist. Liivimaa 1796. aasta maapäev võttis vastu otsuse, et ka maata vabadikud peavad mõisale teoorjust tegema, ja 1798. aasta maapäev kinnitas seaduse, millega iga vabadikku kohustati nädalas 1 päev mõisale teoorjust tegema.[3] Üks liberaalide rühmituse juhtivaid liikmeid krahv L. A. Mellin esitas 1796. aasta maapäeval seaduseelnõu talupoegade-peremeeste ja talupoegade-sulaste teenistusvahekordade (sulastelt ja nende perekonnaliikmeilt nõutava töö ja neile makstava palga suuruse) reguleerimise kohta.[4] Mõisnikke hakkas nüüd samuti huvitama, kuidas kindlustada, et talust mõisa saadetavad teoorjad oleksid võimalikult töövõimelised (saaksid talust küllalt toitu) ja et sulaste töötõust läheks võimalikult palju mõisale ja võimalikult vähe talule. Liivimaa mõisnikud tegid XVIII sajandi lõpul katseid talupoegade vahel maad ratsionaalselt ümber jaotada, nii et tööjõuliste inimeste arv oleks kõikjal ühtlaselt tihe ja ei esineks juhtumeid, kui mõnel talul on mõisa vajadustest lähtudes liiga palju, mõnel aga liiga vähe tööjõudu.[5] Nende otsingute juures tulid mõned mõisnikud isegi mõttele, kas poleks kasulikum vene tjaglosüsteemi rakendada ka Balti kubermangudes — muuta kõik talupojad pisitalude pidajaiks, kes mitte sulaste kaudu, vaid ise mõisale teoorjust teevad. 2. märtsil 1803 esitati Liivimaa maapäevale ettepanek kogu talupoegadel kasutada olev maa viimaste vahel ühtlaselt ümber jagada, nii et sulastekiht üldse kaoks. Rüütelkonna juhtivad organid lükkasid seekord selle ettepaneku tagasi, laskmata teda üldse arutusele.[6] Ja lõpuks tegi mõisnikele

[1] J. Zutis, Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimata sākumā (1804—1819) — Apcerējumi par Latvijas PSR Vēsturi X, Rīgā 1954 (edaspidi lühendatult J. Zutis, Zemnieku likumi), lk. 20.

[2] M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784, Rīgā 1956.

[3] J. Zutis, Latvija klaušu saimniecības sairšanas periodā un Kauguru nemieri 1802. gadā — Apcerējumi par Latvijas PSR Vēsturī IX, Rīgā 1953 (edaspidi lühendatult J. Zutis, Kauguru nemieri), lk. 104—105.

[4] Sealsamas, lk. 113.

[5] Sealsamas, lk. 113—114.

[6] Fr. Bienemann, Der russische Gemeindebesitz als Deliberandum des livländischen Landtages, «Baltische Monatsschrift», XXX kd., Reval 1883, lk. 843—845 ja 848.

sel ajal küllalt peavalu ka talupoegade hulgaline põgenemine. Ka sellele loodeti talupoegade olukorra reguleerimisega rohtu leida.

Kõigist neist küsimustest teravaim oli talupoegade teokoormiste suuruse küsimus, mida kaubalise põllumajanduse areng järjest esile tõstis ja üha teravamaks muutis. Ja nimetatud küsimuse vastu ei tundnud huvi ainult mõisnikud. Väga kujukalt räägivad sellest XVIII sajandi lõpul Liivimaal Õisu mõisas asetleidnud sündmused.

1790. aastal muutus konflikt Õisu mõisniku August von Siversi ja tema talupoegade vahel õige teravaks. Talupoegade olukord oli selles mõisas muutunud väga raskeks. Külast nõuti mõisa korralistena igal nädalal üheksa abiteolist. Sõnnikuveole, mis kestis tervelt viis nädalat, nõuti igast talust kaks teolist. Mõisa vili tuli lõigata nn. talutükkide korras ja need tükid olid väga suured. Palju tuli teha mõisale ketrustööd, käia vooris ja mõisatalgutel.[7] Kõige hullem oli aga, et mõisnik nõudis abiteolisi üheaegselt väga mitmesugustele töödele, pööramata üldse tähelepanu sellele, et taludes mõnikord lihtsalt polnud nii palju inimesi, kui oleks tulnud välja saata. Ühel ja samal ajal nõuti abiteolisi rukki külvamisele, viljalõikusele, heinakoristusele ja heinamaade puhastamiseks korraldatud mõisatalgutele.[8] Kui külakubjas talupoegade kaebuse, et nad korraga ei saa nii palju abiteolisi anda, mõisahärrale ette kandis, laskis see talle «kubjas Haru Jaagu poolt anda kolmkümmend karbatšihoopi».[9]

1790. aasta augusti lõpus talupoegade kannatus katkes ja nad jätsid mõisatalgutele abiteolised saatmata.[10] Kui talupojad 29. augustil mõisa käsutati, ei lasknud nad kedagi endi seast karistada. Hiljem, kui üht neist karistamiseks külast mõisa viidi, tegid nad isegi katset teda mõisaametnike käest vabastada.[11] Sama päeva õhtul asus rühm talupoegi ratsa mõisa poole teele, et oma kaaslast vabastada, kuid pööras tee peal tagasi.[12]

Mõisniku palvel ja kubermanguvalitsuse korraldusel ilmus 19. oktoobril Õisusse alammaakohus, mis viis päeva kestnud läbirääkimiste abil püüdis talupoegadele selgeks teha, et nad peavad täitma kõik, mida mõisnik neilt nõuab.[13] 3. juunil 1791 ilmusid Õisu talupoegade esindajad jälle Tartu alammaakohtusse ja teatasid, et nad paluvad endi mõisakoormisi vähendada.[14] Enne kui kohus asja uuesti uurima jõudis hakata, teravnes olukord veelgi, sest ka mõisnik oli vahepeal omal käel hakanud talupoegade kaebuse asja «lahendama». 1791. aasta septembris sai endine Moskva ülikooli üliõpilane Nikolai Toropogritski, kes sel ajal teenis ametnikuna Peterburis,

---

[7] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 1052, l. 82.
[8] Sealsamas, l. 6 ja 90.
[9] Sealsamas, l. 6—7 ja 28.
[10] Sealsamas, l. 4.
[11] Sealsamas, l. 5.
[12] Sealsamas, l. 21.
[13] Sealsamas, l. 1 jj.
[14] Sealsamas, l. 30.

teada, et tema käest hiljuti varastatud hobune olevat viidud Liivimaale Õisusse. Pole teada, kas tal õnnestus oma hobust leida, aga mõisnik Sivers kasutas kohe juhust ja pakkus kohaleilmunud Toropogritskile müüa üht oma talupoega — Rengo Miku Markust, kes oli silma paistnud mõisale vastuhakkamisel ja mõisniku peale kaebamisel. Müügileping sõlmitigi: «endine üliõpilane» andis mõisnikule 30 hõbe- ja 120 bankorubla ja läks külasse ostetud kauba järele. Siinjuures selgus üks ebamugavus, nimelt ostetud «kaubal» (Toropogritski oli ostnud Markuse koos tema naisega) oli viis alaealist last, kellest noorim oli alles seitsmekuine. Lapsed sokutati kiiresti naabertaludesse ja Toropogritski läks oma kaubaga Viljandisse. Kui Markuse vanemad pojad isa müümisest teada said, kutsusid nad kokku teised talupojad ja ruttasid kümnekesi Markust vabastama. Neil õnnestuski üles leida maja, milles Toropogritski peatus, ja peale seda, kui ühel neist oli olnud «endise üliõpilasega» väike käsikähmlus, võtsid nad Markuse endiga kaasa ja ilmusid kõik koos Tartu maakonna aadlike kreisipealiku ette. Nad teatasid viimasele, et Markus on ebaseaduslikult ja mõisniku poolt kättemaksuks müüdud ning palusid teda koju lasta. Nagu juba esimese kaebuse esitamise ajal, paistsid ka sel korral silma talupojad Kurvitsa Henn, Kimmo (või Rimmo) Juhan ja Vingivalla Mihkel.[15]

15. oktoobril 1791 pidi maakohus sellepärast uuesti Õisusse sõitma.[16] Mõisnik lubas seekord küll teha mõningaid ebaolulisi järeleandmisi, kuid need ei rahuldanud talupoegi.[17] Markusel lubati koju tagasi minna, kuid kõigile tema vabastajaile anti vitsanuhtlust.[18]

18. juunil 1792 ilmusid Õisu talupoegade saadikud Riiga kubermanguvalitsusse ja esitasid uuesti kaebuse liiga suure ja täpselt kindlaksmäärамata teoorjuse üle.[19] Kui Tartu alammaakohtule saabus korraldus Õisu talupoegade kaebuse asja veel kord uurida, siis langeti seal päris meeleheitesse. Oma vastuses kubermanguvalitsusele teatas alammaakohus, et ta on juba mitu korda Õisus käinud ja kindlaks teinud, et talupoegade teokoormised on täpselt nii suured, nagu on ette nähtud mõisniku poolt 1784. aastal koostatud regulatiivis. Kubermanguvalitsus on aga ise alati rõhutanud, et selliste tüliküsimuste lahendamisel tuleb lähtuda 1784. aasta regulatiivide andmetest. Nüüd aga käsib seesama kubermanguvalitsus jälle uurida «liiga suurte» teokoormiste asja. «Nii anub alammaakohus valitsust, et ta annaks talle näpunäite, kui palju ta võib kalduda kõrvale viimasel korral koostatud protokollist ja nimetatud regulatiivist . . .» [20]

Kubermanguvalitsus ei andnud alammaakohtule küll kindlaid näpunäi-

---

[15] Sealsamas, l. 4, 40, 42, 44—45, 48, 104, 108.
[16] Sealsamas, l. 82.
[17] Sealsamas, l. 84.
[18] Sealsamas, l. 113 ja 116.
[19] Sealsamas, l. 125.
[20] Sealsamas, l. 128.

teid, kuid selle eest palju tarku õpetussõnu. Nagu selgub tema poolt alammaakohtule saadetud kirjast, olevat 1784. aasta regulatiivile varem viidatud alati sellise «eeldusega, et see regulatiiv mitte ainult ei vasta talupoegade majanduslikule jõule, üldisele õiglusele ja maal valitsevale pruugile, vaid on ka talupoegade poolt selleks tunnistatud...»[21] Kuidas aga kindlaks teha, mis vastab talupoegade majanduslikule jõule ja missugune on «üldine õiglus», see jäeti kohtu enda asjaks. Alammaakohus pidi kõik need koormised, mis Õisu mõisa 1784. aasta regulatiivis liiga ebatäpselt üles olid märgitud, täpselt kindlaks määrama, aga «rõhuvad koormised» hoopis kaotama. Abiteo suuruse küsimus kästi lahendada maal «üldiselt valitsevat pruuki» silmas pidades.[22]

Alammaakohtu õnneks ruttas talle seekord appi mõisnik ise, kes lubas oma talupoegade maad täpselt ära mõõta ja hinnata lasta ning tulevikus nende andmete põhjal koormisi nõudma hakata.[23] Talupojad aga ei kavatsenudki nii kaua oodata, esitasid 1793. aasta alguses uue kaebuse ja 15. märtsil 1793 pidi alammaakohus ikkagi uuesti Õisusse sõitma.[24] Sel korral tundis alammaakohus huvi, kui palju talupojad üldse Riias kaebamas on käinud. Siinjuures selgus, et Kurvitsa Henn, Kimmo Juhan ja Nahksepa Tiido Mart olid Riias kaebamas käinud neli korda, üks talupoeg oli käinud kolm korda, Vingivalla Mihkel ja veel kolm talupoega — kaks korda, neli talupoega aga üks kord.[25] Kuna talupojad seekord alammaakohtule jälle tunda andsid, et nad tema otsusega rahul pole, kästi «peakaebajatel» Riiga kubermanguvalitsusse minna. 22. juunil 1793 ilmuski kaksteist Õisu talupoega Kurvitsa Hennuga eesotsas Riiga. Üheksale neist anti kohapeal kepiga peksa ja lasti siis koju. Kurvitsa Henn, Kimmo Juhan ja Nahksepa Tiidu Mart aga saadeti kuueks kuuks sunnitööle.[26]

Juba järgmise aasta alguses ilmusid aga uued Õisu talupoegade saadikud Riiga. 17. jaanuaril 1794 tuli neli Õisu taluperemeest Riiga kindralkuberneri juurde ja kaebas raske mõisaorjuse, eriti abiteo üle.[27] Ja 13. veebruaril 1794 pidi alammaakohus uuesti kohapeale asja uurima sõitma.[28] Pärast talupoegade kaebuste järjekordset ärakuulamist teatas mõisnik, et maade mõõtmine ja hindamine on juba peaaegu lõpetatud ja palus asja edasi lükata niikauaks, kuni iga talu maade väärtus täpselt kindlaks on määratud.[29] 15. juunil jätkas alammaakohus Õisus tööd ja määras, et talupojad peavad edaspidi hakkama mõisakoormisi täitma uute

[21] Sealsamas, l. 129.
[22] Sealsamas, l. 130—131.
[23] Sealsamas, l. 135.
[24] Sealsamas, l. 141.
[25] Sealsamas, l. 142.
[26] Sealsamas, l. 144 ja 146.
[27] Sealsamas, l. 155.
[28] Sealsamas, l. 162.
[29] Sealsamas, l. 174.

vakuraamatute järgi.[30] Kuid kaks aastat hiljem, 26. juunil 1796, tulid Õisu talupoegade neliteist saadikut uuesti Riiga kubermanguvalitsusse ja kaebasid, et nende mõisnik August von Sivers on neile maade mõõtmise ja uute vakuraamatutega suurt ülekohut teinud. Talupoegade võsa- ja karjamaad olid nende käest ära võetud, nende mõisakoormisi sellest hoolimata tõstetud.[31] 9. juulil 1796 sõitis alammaakohus temale juba õige tuttavaks saanud Õisu mõisa ja leidis muidugi, et talupoegadel on maad küllalt ja nende maa väärtus vastab neilt nõutavate mõisakoormiste väärtusele. Õisu talupojad Kangur Toosi ja Kitsi Oti Juhani otsustas alammaakohus teiste «ässitamise» eest saata üheks aastaks sunnitööle.[32]

Niisiis oli Õisu mõisnik talupoegade pideva kohtuskäimise ja kaebamise tõttu lõpuks sunnitud laskma oma maad ära mõõta ja hinnata ning nende andmete põhjal koostama uued vakuraamatud. Sedasama olid kümme aastat hiljem sunnitud tegema kõik Liivimaa mõisnikud vastavalt 1804. aasta reformile. Kelle tahe surus läbi vakuraamatud Õisu mõisas? Kas Siversi või Kurvitsa Hennu ja tema võitluskaaslaste oma? Õisu mõisas arenenud võitlus illustreerib väga kujukalt, kuidas XVIII ja XIX sajandi vahetusel sundis läti ja eesti talupoegade rahulolematus kehtiva olukorraga mõisnikke, ja siinjuures õigegi vastu tahtmist, asuma talupoegadelt nõutavate mõisakoormiste reguleerimisele. Sest kui veel August von Sivers ei mõistnud, siis hakkasid Friedrich von Siversi taolised mõisnikud aru saama, et *kõigile mõisnikele* on kahjulik ja ohtlik, kui *ühe mõisniku* julmuse ja omavoli tagajärjel hakkavad külade vahel ringi ratsutama raevuleaetud talupojad, kes tungivad isegi linna oma vangistatud seltsimeest vabastama.

Samasugune võitlus nagu Õisus käis XVIII sajandi lõpul terves Liivimaa kubermangus. Läti ajaloolane M. Āboliņa toob oma artiklis andmeid kohtutülidest mõisnike ja talupoegade vahel XVIII ja XIX sajandi vahetusel 12 mõisas, kusjuures 8 juhul lasksid mõisnikud oma maad ära mõõta ja hinnata ning talupoegadele uued vakuraamatud välja jagada.[33] Mõnikord, tõsi küll, võeti see ette enne, kui talupojad kaebusi esitasid. See näitab aga, et neil kordadel oli tegemist ettenägelikumate mõisnikkudega, kes tahtsid, et neil talupoegade vastupanu murdmiseks vajalik võitlusvahend aegsasti käes oleks. M. Āboliņa juhib tähelepanu sellele, et maade mõõtmist ja hindamist talupoegade teokoormiste tõstmise eesmärgil praktiseeriti XVIII sajandi lõpul Liivimaa mõisnike poolt õige laialdaselt.[34] Sellele võttele juhiti tähelepanu ka selleaegsetes ajakirjades. «Miski ei

---

[30] Sealsamas, l. 181.
[31] Sealsamas, l. 215.
[32] Sealsamas, l. 246—247 ja 253—254.
[33] M. Āboliņa, Vidzemes zemnieku klaušas un nodevas 18. gs. beigās, Vēstures problemas I, Rīgā 1957, lk. 21—22, 31, 36, 42, 44, 50, 69 ja 74.
[34] Sealsamas, lk. 31 ja 42.

tundu loomulikum, kui see põhimõte, et pärishärra oma talupoegadega peab seisma kindlas vahekorras ja et sellepärast esimesel ei või mingil viisil õigust olla viimase suhtes omavoliliselt ja piiramatu meelevallaga käituda; vaid et tuleb leida üks õige mõõdupuu . . . ,» kirjutas üks anonüümne autor juba 1782. aastal. «Talumaade ja heinamaade geomeetriline väljamõõtmine ja osadeks jagamine on ainukene viis selleni jõudmiseks . . .» [35] Edasi soovitab sama autor kasutada juba Rootsi valitsuse poolt XVII sajandi lõpus väljatöötatud maade hindamise süsteemi. Kuid sellisele arusaamisele olid Liivimaa mõisnikke sundinud jõudma läti ja eesti talupojad, kes ei tahtnud leppida oma isandate omavoliga ega lasknud enam oma mõisakoormisi suurendada.

Liivimaa talupoegade kaebused mõisnike endi poolt koostada lastud vakuraamatute üle muutusid XVIII sajandi lõpus nii sagedasteks ja teravateks, et kubermanguvalitsus pidi tõstma üles küsimuse, kas ei tuleks selline eraviisiline maahindamine ja vakuraamatute koostamine üldse keelata. 1795. aastast alates olid Liivimaa mõisnikud sunnitud selle küsimusega tegelema maapäevadel ja sellega seoses hakati välja töötama projekte üldise maamõõtmise ja -hindamise korraldamise kohta.[36] Siinjuures ilmnes tendents, millele K. Marx «Kapitalis» tähelepanu juhib, et «ühiskonna valitsev osa on huvitatud sellest, et sanktsioneerida olemasolev olukord nagu seadus ja need piiramised, mis esinevad harjumuste ja traditsioonide näol, fikseerida s e a d u s l i k e piiramistena . . .» [37] Mõisnikel oli õnnestunud talupoegade koormisi tunduvalt tõsta ja esimesed olid loomulikult huvitatud sellest, et anda saavutatud kõrgetele töönormidele seaduse jõud. Kuid valitseva klassi selle ürituse lõppresultaati polnud sugugi ette teada. Lõpptulemus sõltus sellest, kas valitseval klassil õnnestub kogu sündmuste käiku ainult enda kontrolli all hoida ja protsess just siis peatada, kui see temale kasulik on — s. t. saavutada teoorjuse kõrgete normide seaduslik kinnitamine. Nagu edaspidi ilmneb, ei läinud asi niiviisi. Talurahvas jätkas võitlust, sundides ka ennast arvestama ega lasknud ühiskondlik-majanduslikul arengul «konserveeruda» 1804. aasta reformi tasemele.

Umbes samal ajal kui Liivimaal, kerkis talupoegade mõisakoormiste reguleerimise küsimus päevakorda ka Eestimaal. Seoses Härgla mõisas 1797. aastal asetleidnud rahutustega kandis Eestimaa kuberner 2. septembril tsaar Paul I-le ette, et kuna sealsed talupojad olid kurtnud, et neilt nõutakse «võrreldes kubermangu teiste talupoegadega rohkem teoorjust, siis ma palusin edaspidi niisuguste kaebuste ja rahulolematuse ärahoidmiseks härra maanõunik Patkulit, kes teab siin kubermangus tarvitusel olevaid

---

[35] Plan zu einer etwanigen Eintheilung der lief- und ehstländischen Bauerländer, und was in dieser Absicht zum Fundament könte gelegt werden, «Der nordischen Miscellaneen 5-tes Stück», Riga 1782, lk. 238—239.

[36] M. Ā b o l i ņ a, tsit. teos, lk. 43.

[37] К. М а р к с, Капитал, т. III, Гос. изд. пол. литер. 1949, lk. 806.

maamõõtmise kombeid, et ta räägiks selle üle mõisnikuga ... ja kui nende talupoegade teoorjus on tõesti rõhuvam kui teistel, siis veenda teda, et ta neid oma talupoegi teoorjuse tegemise suhtes võrdsustaks teiste selle kubermangu mõisatalupoegadega».[38]

Niisiis oli mõisate kaubalise põllumajanduse arenemise tagajärjel ja selle tõttu, et talupojad teoorjuse suurendamisele väga visalt vastu panid, osa mõisnikke ja riigiametnikke XVIII sajandi lõpus arusaamisele jõudnud vajadusest teatud määral muuta olukorda mõisnike ja talupoegade suhetes. Tekkis mõte suurendatud teokoormiste üldisest legaliseerimisest uute ametlike vakuraamatute sisseseadmise teel, millega mõisnikud lootsid rahuldada oma majanduslikke huve ja võtta talupoegadelt võimalus protesteerida teokoormiste raskuse vastu.

Talupoegadel ei tulnud aga kannatada mitte üksnes mõisa majandusliku rõhumise all. Me nägime eespool, kui igapäevaseks oli muutunud talupoegade julm peksmine ja karistamine mõisas ning kuidas talupojad sellele mõnikord vastu hakkasid või oma piinajatele kätte maksid. Isegi kõige raskema rõhumise all ning kõige suuremas viletsuses ei muutunud talupoeg selliseks tuimaks ja mustuses elavaks loomaks, nagu teda endale ette kujutasid mõisnikud. Kuid siiski võib üles kerkida küsimus, kas ei muutunud talupoeg lõpuks nende julmuste ja ebaõigluse suhtes, mis talle mõisa poolt peaaegu iga päev osaks said, lõpuks teatud määral tuimaks? Kas ei kutsunud tema vastupanu esile ainult kõige julmemad liialdused mõisa poolt, kuna ta üldiselt mõisasurvet võrdlemisi rahulikult talus?

Käesolevas raamatus on neile väheuuritud küsimustele püütud vastust leida talupoegade endi suust. Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis on mees- ja maakohtute fondides selle perioodi kohta säilinud küllalt palju uurimistoimikuid talupoegade poolt mõisnikele või mõisaametnikele vastuhakkamise ja viimaste suhtes toimepandud kättemaksuaktide kohta. Ja kui otsida andmeid selle kohta, millega õigustasid kohtu alla antud talupojad oma tegusid, siis avaneb omapärane, aga ka võrdlemisi ühtlane pilt.

Kui talupojad olid mõisnikele või mõisaametnikele vastu hakanud, neile kätte maksnud või nende peale kaebust tõstnud, siis väga sageli õigustasid nad oma tegu sellega, et neid *ebaõiglaselt* või ilma põhjuseta karistatud oli. Taluperemees Sado Mart kaebas 1800. aastal Abja mõisa valitseja Wissori peale, et see teda kord saatis laudu saagima, kuhu ta aga teeparandustööde tõttu minna ei saanud. Hoolimata sellest oli teda vitstega karistatud.[39] Norra mõisa valitseja Talchen oli, nagu kohtuliku uurimise käigus selgesti ilmnes, talupoegade poolt tapetud sellepärast, et ta nende naisi oli taga kiusanud ja neid endid *iga pisiasja puhul ja ebaõiglaselt karistanud*.[40] 1806. aastal otsustas Rohu mõisa teo-

[38] ENSV RAKA, f. 29, nim. A 1, s.-ü. 51, l. 24.
[39] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2187, l. 8.
[40] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2888, l. 20 ja 28—29.

mees Jüri mõisavalitseja Beurstenile kätte maksta selle eest, et see oli talle kord ühe hoobi andnud, ja seejuures asjata löönud.[41]

Kui kiiresti talupoeg oma solvamisele mõnikord reageeris, sellest räägivad kujukalt ka IV peatükis kirjeldatud kokkupõrked talupoegade ja neist talvisel maanteel möödakihutavate härrastega, kes ei piirdunud sellega, et talupoegade reed teelt kõrvale tõrjusid, vaid neid ka oma teenritel piitsaga lüüa lasksid. Talupoegade müümine oli XVIII sajandi lõpus Balti kubermangudes õige tavaline nähtus. Kui aga Õisu talupojad 1791. aastal said kuulda, et mõisnik on ühe nende valla mehe ära müünud kättemaksuks kaebuse esitamise eest — niisiis ebaõiglaselt —, hakkasid nad kohe vastu.

Küllalt tundlikud olid talupojad ka solvavate sõnade suhtes. Neil aastail, kui talupoegi võidi müüa nagu jahikoeri, pidasid needsamad talupojad enda koeraks nimetamist äärmiselt solvavaks.

1797. aastal hüüdis Tammiku mõisa talupoeg Andres kupjale: «Noh, sa vana koer, kas sa lööd meid nüüd veel.» [42] Kui 1792. aastal küsiti kohtus Sindi mõisa karjapoisilt, miks mõisavalitseja J. G. Tardel tapeti, vastas poisike: «Sellepärast, et valitseja möödunud nädalal teomeeste... kohta ütles, et nad on kõik koerad.» [43]

Kõik eeltoodu näitab väga kujukalt, kui õigesti kajastab selleaegsete talupoegade ellusuhtumist ja mõttelaadi aegade hämarusest meieni ulatunud rahvamälestus, milles erilise kibedusega rõhutatakse, et mõisnikud vahetasid talupoegi koerte vastu ja suhtusid neisse üldse kui loomadesse. Samuti paneb otse imestama, kui õigesti on Petri oma «Eestlaste» esimeses köites osanud tabada tüüpilist, kui ta kirjeldab seal järgmist juhust. ««Mina ei ole koer, vaid inimene,» ütles üks teine talupoeg, kellele ta peen härra oli andnud selle aunimetuse, ja sai loomulikult selle jultumuse eest ka keretäie.» [44]

1810. aasta suvel tekitas kohalike kohtu- ja politseivõimude seas suurt ärevust Muraste mõisa omaniku major von Westphaleni tapmine, kes oli 3. juuli varahommikul oma voodis kirvega surnuks löödud.[45] Asja uurimisel selgus lõpuks, et mõisnik oli tapetud kahe noore eestlasest toapoisi poolt, kelledest üht tapetu oli mõni aeg enne oma surma ähvardanud nekrutiks anda.[46] Iseloomulik on aga, et nii kohtualused kui ka teised selles asjas ülekuulatud mõisateenijad rõhutasid korduvalt, et nende tapetud mõisahärra polevat muidu eriti halb olnud, kuid tal olnud üks suur viga — kui ta millegi üle pahandas, siis oli ta valimatult sõimanud ja ähvardanud kõiki talle ettesattunud mõisateenijaid ja talupoegi. «Härral oli harju-

---

[41] Sealsamas, s.-ü. 3002, l. 12.
[42] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1734, l. 4.
[43] ENSV RAKA, f. 286, nim. 1, s.-ü. 2054, l. 129.
[44] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 447.
[45] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1744, l. 2.
[46] Sealsamas, l. 11.

museks, et kui ta kellegi üle oli vihastanud,» jutustas kohtule kutsar Christian, «siis ta pole seda eraldi nimetanud, vaid oli üldse sõimanud ja ähvardanud, aga pole kedagi löönud. Tunnistaja oli härrale sageli öelnud: «Miks te sõimate meid kõiki, kui üks kurja teeb — karistage seda süüdlast . . .» [47]

Sageli olid sellised ebaõiglased karistused või sõim otse käegakatsutavalt seotud mõisnike ja mõisaametnike püüdega teomeeste tööjõudu viimase võimaluseni mõisa huvides ära kasutada. Saaremaal Kõljala mõisas läksid teomehed mõisavalitsejaga käsitsi kokku sellepärast, et see neid tahtis sundida tööd edasi tegema ka siis, kui päikene oli juba loojunud.[48] Eespool korduvalt nimetatud Sindi kroonumõisa valitseja Tardeli surnukspeksmist põhjendasid talupojad järgmiselt. Nad olevat teda tahtnud karistada lasta selle eest, et «ta väga raskeid töid talupoegadele peale pani ja lõpuks sellepärast, et nad kunagi tema vastu õigust ei saanud (minu sõrendus — *J. K.*) . . .» [49] Kõige talumatum tundus talupoegadele olukord siis, kui mõisas ei valitsenud koormiste ja teoorjuse küsimustes kindlat ja õiget korda, kui, nagu näiteks Keskvere mõisas, talupojad «kindlatest teopäevadest ja maksudest midagi ei teadnud, vaid pidid oma tegu tegema ja maksu maksma nii, nagu see härrale pähe tuli».[50] Majanduslik surve ja tööl tagasundimine, mis ulatus kuni mõttetu julmuseni, oli talupoegade vastuhakkamiste põhjuseks. Piometsa taluperemeest Saksi Marti, kelle oma majapidamine laostus, kuna teda mõisa viinaköögis töötama sunniti, oli eriti raevule ajanud mõisarentnik Crolli ähvardus, kes oli lubanud Marti niikaua viinaköögis hoida, kuni ta sinna ära mädaneb.[51] Kui Hõbeda mõisa teomeestelt 1803. aastal kohtus päriti, miks nad oma mõisavalitseja ära tapsid, siis meenutasid need, kuidas valitseja nende mõisa tööle tulles oli ähvardanud kõik talud laostada — nii teha, et külas enam ükski kukk ei kireks. Eespool oli juttu sellest, kui raskesti rõhuti ja kui julmalt karistati talupoegi Abja mõisas. Selle valitsejat Lorenz Wissorit iseloomustasid tema peale kaebust tõstnud talupojad järgmiselt. Valitseja Wissor «türanniseerivat neid ebaõiglaselt» ja olevat üldse «nagu üks käre tuli, mis kõik läbinisti ära põletab».[52]

Ei tohi muidugi unustada, et kõik eespool toodud iseloomustused, seletused ja hinnangud anti talupoegade poolt kohtu ees seistes. On täiesti arusaadav, et talupojad oma tegusid õigustada püüdes juhtisid tähelepanu nende rõhujate ebaõiglastele tegudele. Kuid see oma õiguse ja vastaspoole ebaõigsuse idee, mis punase niidina läbib neid seletusi, ei räägi

---

[47] Sealsamas, l. 49, vrd. l. 24 ja 29.
[48] ENSV RAKA, f. 968, nim. 1, s.-ü. 1896, l. 20.
[49] ENSV RAKA, f. 286, nim. 1, s.-ü. 2054, l. 60.
[50] ENSV RAKA, f. 863, nim. 1, s.-ü. 986, l. 17.
[51] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2922, l. 3.
[52] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2187, l. 7 ja s.-ü. 2212, l. 14.

ainult püüdest end vabandada kohtunike ees. Selgesti on näha, et talupojad ei asunud vastupanu ja kättemaksu teele alles siis, kui mõisa rõhumine või mõisaametniku julmus oli olukorra nende jaoks täiesti väljakannatamatuks muutnud. Väga sageli protesteerisid talupojad juba tunduvalt varem. Niipea kui mõisnik ise või mõni tema käsutäitja talupoja ekspluateerimise ja tagasundimise raskele koormale veidigi lisas omavoli või mõtetut julmust, võis talupoja kannatusekarikas üle voolata. Iseloomulik on see, et talupojad kohtu ees antud seletustes ei räägi mitte niipalju neilt nõutava teoorjuse raskusest või karistuste julmusest, vaid ikka ebaõiglaselt[53] suurtest koormistest või ebaõiglastest karistustest. Talupoegade kättemaks ei tabanud ainult neid mõisnikke, mõisavalitsejaid ja kupjaid, kes julmalt peksid, vaid ka neid, kes ebaõiglaselt peksid.

Talurahva rahutustes, mille käsitlemine jätkub järgmises peatükis, kõlab mõnikord väga selgesti talurahva oma õiguse idee. 1797. aasta juulis, kui rahutused haarasid Kehtna mõisa, karjus esimesena vastuhakanud teomees Jüri kupjale, et kui neid juba öösel sunnitakse mõisatööd tegema, «siis on ju kõik õigus (minu sõrendus — *J. K.*) kuradile läinud».[54] Õigust otsiti taga kuberneri ja keisri juurest, see seati teravalt vastamisi mõisnike õigusega ja tema kaitsmisest loobuti alles siis, kui valitsev klass oli käiku lasknud juba sõjalise jõu. Sellel «talupoegade õigusel» olid aga väga tugevad ja selgesti äratuntavad juured selleaegse elu argipäevas, mõisnike ja talupoegade igapäevastes suhetes.

1906. aastal kirjutas V. I. Lenin, et «üldrahvaliku maaomanduse idee on nüüd talurahva hulgas erakordselt laialdaselt liikvel...»[55] Läbivaadatud arhiivimaterjalid tunnistavad, et sada aastat varem oli eesti talupoegade seas väga levinud omapärane oma õiguse idee, millist õigust seati teravalt vastu mõisnike õigusele.

Seetõttu võime küsimusele, kas polnud põlvest põlve kestnud ja rõhuv mõisasurve talupoegi teatud määral tuimaks muutnud, vastata kindlalt eitavalt. Võiks isegi väita, et talupojad talusid hädavaevalt teoorjuse survet ja eriti selle suurendamist, seisid väga valvsalt oma õiguste kaitsel ning reageerisid õige kiiresti ja teravalt igasugusele ebaõiglusele ja julmusele mõisniku või tema käsilaste poolt. Seda teades muutub veelgi enam mõistetavaks, miks osa Liivimaa mõisnikke ei pidanud XVIII sajandi lõpus enam võimalikuks sellise olukorra edasikestmist, et iga mõisnik oleks oma talupoegade ekspluateerimist suurendanud nii nagu ta oskas või

---

[53] On muidugi iseenesest mõistetav, et mingisugust talupoegade ekspluateerimist või peksmist mõisnike poolt ei saa lugeda õiglaseks. Ebaõiglane tähendab antud korral õieti tavalistesse raamidesse mitte mahtuv, kuid selle sõna kasutamine tunnistab ka oma õiguste kaitsemise idee esinemisest talupoegade mõttemaailmas.

[54] LNSV RAKA, f. 861, nim. I, s.-ü. 1732, l. 6.

[55] V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 159.

suutis, vaid hakkas abi otsima valitsuse kaasabil ja toetusel läbiviidud agraarreformist.

Kõige eespool öeldu põhjal ei saa teha järeldust, et talupoegade tavaliselt ainult mõisavõimu «liialduste» vastu suunatud vastupanu ja üldse klassivõitlus mõisnike vastu kandis teatud määral juhuslikku iseloomu; et talupojad ei võidelnud mõisnike võimu, vaid ainult türanniseerivate mõisavalitsejate vastu. Eespool võisime konstateerida, et selliste stiihiliste õnnetuste nagu ikalduste ja epideemiate laastav toime pärisorjusliku rõhumisega väljakurnatud külades kujunes täiesti seaduspäraseks nähtuseks, mis oli tunnistuseks feodaalse formatsiooni kriisist. Samuti nägime, et sellised haiglase sadismi nähtused, mis avaldusid näiteks mõisnik Brinckeni tegudes, olid niisuguste klassi- ja õigussuhete seaduspäraseks produktiks, kus talupoega ainult t ö ö l o o m a k s peeti. Nüüd võime neile «seaduspärastele juhuslikkustele» lisada veel kolmanda nähtuse, nimelt türanniseeriva mõisavalitseja sotsiaalse tüübi. Miks ja mille nimel mõisnikud, mõisarentnikud ja mõisavalitsejad XVIII ja XIX sajandi vahetusel oma talupoegi «türanniseerima» hakkasid? Sellepärast, et seoses kaubalise põllumajanduse arenguga püüdsid mõisnikud oma mõisate toodangut suurendada ja taludest ning talupoegade tööjõust viimast välja pressida. Varem, kui mõisnikku ei ajendanud veel selline kasuiha, võis näiteks teomehe, kellel hobune adra ees ära väsis, varem õhtule lasta. Kui aga Abja talupoeg Sado Mart 1800. aastal mõisapõllult enne päeva lõppu minema läks, sest ta hobune oli väga väsinud, peksis kubjas ta selle eest julmalt läbi.[56] Vastuhakkamine ebaõiglasele karistusele oli alati ainult omapäraseks piksevardaks, mis avas tee klassivihale. See klassiviha oli talupoegade hinge kogunenud kogu mõisa rõhumise — nii majandusliku kui ka «mittemajandusliku» sunni, nii «õiglaste» kui ka ebaõiglaste karistuste tagajärjel. Seda mõistsid üsna hästi ka mõned selleaegsed mõisaametnikud. «Talupoja süda on täis vihkamist igaühe vastu, kes teda tagant sunnib . . .,»[57] kirjutas Abja mõisa valitseja oma 31. juulil 1800 koostatud seletuskirjas.

Mõisniku ja talupoja vahekorda XVIII ja XIX sajandi vahetusel võime niisiis iseloomustada järgmiselt. Ühel pool teoorjuslikku survet hädavaevalt taluv talupoeg, kes on kiivalt valvel, et temalt midagi liigset ei nõutaks või teda ebaõiglaselt ei karistataks. Teisel pool mõis, mis, püüdes oma toodangut suurendada, talupoegi üha enam taga sunnib. Mida enam ta aga neid taga sunnib, seda sagedamini ja teravamal kujul pannakse talupoegade kallal toime viimaste arvates täiesti ebaõiglasi tegusid. Mõisnike ja talupoegade vaheliste suhete õhkkond muutub äärmiselt pinevaks, selles on nii palju ja nii sageli r a h u l o l e m a t u s e sädemeid, et piisab

[56] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2212, l. 14.
[57] Sealsamas, l. 19 ja 24.

ka kõige ebamäärasema kuulduse vormis esinevast ajendist ja need sädemed puhkevad r a h u t u s t e leekides, nii nagu see aset leidis 1797. aastal.

Käesoleva raamatu sissejuhatuses oli juttu sellest, et allikate iseloom ei võimalda meil saada usaldusväärseid andmeid talurahva rahutuste ja tema klassivõitluse teiste vormide arvulise kasvu kindlakstegemiseks. Esialgu on võimalik öelda ainult seda, et esimesed ulatuslikumad talurahvarahutused pärast võimsaid pearaharahutusi 1784. aastal puhkesid Eestis 1797. aastal. Aga juba ainult see annab meile õiguse väita, et XVIII ja XIX sajandi vahetuseks teravnes talurahva klassivõitlus Eestis uuesti, puhkesid rahutused.

Meil pole andmeid selle kohta, et eesti talupojad jõudsid XVIII sajandi lõpul teadlikule arusaamisele, et valitsevat olukorda on vaja muuta. Kuid seda rohkem on andmeid, kuidas talurahva stiihiline, ebateadlik võitlus tegi mõisnikele ja tsaarivalitsusele XVIII ja XIX sajandi vahetusel selgeks, et olukorda on vaja muuta. Tõsi küll, tsaarivalitsus ja mõisnikud ei tahtnud sageli näidata oma tegude õigeid motiive ja eelistasid rääkida oma «inimarmastusest» ja «õilsatest eesmärkidest». Kuid põhjuslik seos talurahva olukorra, tema klassivõitluse ja valitseva klassi agraarpoliitika vahel on liiga selgesti nähtav, et uskuda neid seletusi. Nagu nägime, oli talupoegadele kõige talumatum kaht liiki omavoli. Esiteks, omavoli tema majapidamise ja tööjõu suhtes, koormiste suurendamine ja omavoliline sissenõudmine. Teiseks, omavoli tema isiku suhtes — ebaõiglased ja julmad karistused. Protest nende mõlema vastu kajastus selgesti ka 1797. aasta rahutustes — talupojad nõudsid teoorjuse vähendamist ja täpselt kindlaksmääramist ning hakkasid vastu ebaõiglastele karistustele. Ja kui valitsevad klassid lõpuks olid sunnitud agraarreformi küsimuse uuesti energiliselt käsile võtma, siis pidid nad tähelepanu pöörama eeskätt kahele küsimusele. Kõigepealt talupoegade mõisakoormiste suuruse kindlaksmääramisele ja reguleerimisele ning teiseks mõisnike õiguste ja võimu täpsemale kindlaksmääramisele talupoja isiku suhtes.

Selle eest, et talurahva klassivõitluse õige tähenduse suhtes ei jääks mingeid kahtlusi, hoolitsesid ka pärisorjust ründama asunud publitsistid. Merkel ja Petri maalisid oma teostes tsaarivalitsuse ja mõisnike jaoks küllalt kohutava pildi, milline verise kättemaksu jõgi võib kunagi voolama hakata, kui valitseval olukorral, mis on talupoegade jaoks väljakannatamatu, veel kaua püsida lastakse. Tunnistades selle pärisorjusevastase publitsistliku rünnaku tähtsust ja tema küllaltki suurt mõju omal ajal, tuleb samal ajal rõhutada, et kuigi see rünnak pani paljugi liikuma, olid tema enda liikumapanijateks teised ja veelgi olulisemad ühiskondlikud jõud. Prantsusmaalt ei ulatunud Balti kubermangudesse mitte üksnes Rousseau ja Voltaire'i ideed, vaid alates 1789. aastast ka teated feodaalse rõhumise vastu võitlusele tõusnud rahvahulkade tegudest. Peale selle oli näiteks Merkelil võimalik oma ähvardavaid ennustusi valada Liivimaa mõisnikele

mõistetavasse vormi, meenutades 1784. aasta pearaharahutusi. Balti progressiivsete publitsistide kõige vahedamaks relvaks võitluses pärisorjuse vastu oli mõisnike ja tsaarivalitsuse ähvardamine veriste talurahvarahutustega. Selle relva oli publitsistide käsutusse andnud rahvas ise. Merkeli ja Petri manitsused ja ähvardused poleks mõisnike ja valitsuse silmis midagi maksnud, kui läti ja eesti talupojad ise poleks 1784. ja 1797. aastal näidanud, et nad olid tõepoolest alati valmis võitlusse tõusma oma mõisnike vastu. Siinjuures on tähtis rõhutada, et selle kohalike publitsistide võitluse juured ei peitunud mingeis õilsameelseis või raamatulikes arutlustes või ideedes, vaid neid igal sammul ümbritsevas masendavas pärisorjuslikus argipäevas. Väga kujukalt räägib sellest Petri oma esikteoses «Kirjad Tallinna kohta». Kirjeldades mõisavooridega linna tulnud eesti talupoegi, kirjutab Petri: «Kujuteldagu ette kahvatuid või mustpruune lahjasid ja habemikke nägusid suure ümmarguse külgedelt allarippuva kübara all; nägusid, millel ei näe kunagi rõõmsat naeratust... Kujuteldagu niisuguseid inimesi pärast mitmepäevast reisi täiesti läbiligunenult tänavaporis ringi vantsimas või sõitmas väikesel, kaks jalga kõrgel vankril, mida veab väike äranälginud hobune, kes sagedasti ei saa päevade kaupa süüa muud kui märgi ja poolmädanenud õlgi, mida ta leiab tänavalt. Kujuteldagu niisuguseid inimesi niisugusel kujul, niisuguses rongkäigus ja küsitagu endalt, kas võib jääda liigutust tundmata niisuguse vaate juures, kas linnas, kus igal majast väljaminekul kohatakse niisuguseid pilte, võib tunda täit rõõmu oma elust... Aga neid inimesi nähes tekkiv kaastunne peab kindlasti muutuma ägedaks pahameeleks igas sakslases, ... kui ta mõtleb, et need vaesed ei ole mingid võõrad, vaid olid selle maa omanikud, kuni tulid võõralt maalt nende türannid ja röövisid neilt nende omandi, nende vabaduse ja inimõigused.» [58] Veelgi iseloomulikum on sündmus, mis andis Merkelile viimase tõuke tema «Lätlaste...» kirjutamiseks. Kord reisil viibides kuulis ta kõrtsis juhuslikult pealt, kuidas üks Jaun-Laizene mõisa talupoeg ähvardas, et kõik saksad tuleb maha lüüa. «Need kohutavad sõnad,» kirjutab Merkel ise selle kohta, «andsid mulle muide esimese tõuke asuda lätlaste olukorra uurimisele ja said niisiis ka selle töö esimeseks ajendiks.» [59]

Meil tuli juba puudutada ja on ka edaspidi põhjust rääkida, et tsaarivalitsus pidi mõnikord teatud määral arvestama kriitikat, mida progressiivsed publitsistid tegid Balti kubermangudes valitseva olukorra aadressil. Kuid me satuksime hoopis valele teele, kui hakkaksime arvama, et tsaarivalitsus sai ainult Merkeli, Petri, Parroti ja teiste nendetaoliste raamatute ning ettekannete kaudu t e a d a eesti ja läti talupoegade raskest

[58] [J. Chr. P e t r i] Briefe über Reval nebst Nachrichten von Esth- und Liefland, Deutschland 1800, lk. 24—26.

[59] G. M e r k e l, Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Leipzig 1797, lk. 226—227.

olukorrast. Tsaarivalitsus teadis väga hästi, et ta talupoegadest alamad elavad niisuguses rõhuvas viletsuses, et neil leibagi ei jätku, ja oli sellest teadlik ammu enne Merkeli esikteose ilmumist ja Aleksander I troonile-tulekut.

Nälg ja nakkushaigused ei viinud XVIII ja XIX sajandi vahetusel talupoegi massiliselt hauda ainult Balti kubermangudes. «Sel ajal korduvalt asetleidvad ikaldused ja nende tagajärjel esinenud näljad,» kirjutab ühes oma viimastest töödest teenekas nõukogude agraarajaloolane K. V. Sivkov, «kutsusid loomulikult esile valitsuse ja ühiskonna suurema huvi selliste küsimuste vastu, nagu viljatoodang riigis, elanikkonna varustatus temaga... Tsaarivalitsus ajas, nagu teada, XVIII sajandi teisel poolel aktiivset välispoliitikat. Sõjad Türgi ja Krimmiga, Rootsiga — kõik see nõudis suurte maa- ja merevägede loomist ja järelikult nende kindlustamist toiduainetega... Valitsus mõistis, et igasugune viljapuudus kutsub esile elanikkonna massilise pahameele ja püüdis välja töötada abinõusid, mis oleksid nõrgendanud seda pahameelt ning ära hoidnud tema ülekasvamise avalikeks väljaastumisteks, ülestõusudeks mõisnike ja võimude vastu.» [60] Kuivõrd pingeline oli tegelikult Venemaal toitlusolukord, sellest räägivad K. V. Sivkovi poolt toodud andmed. Riigi elanikkonna toitmiseks kulus XIX sajandi alguses valitsuse arvates 91,3—119 miljonit setverti vilja, samal ajal aga koristati aastas keskmiselt (külviks minevat osa maha arvates) 106 miljonit setverti, kusjuures sellest tunduv osa läks loomade söötmiseks, viinapõletuseks, väljaveoks jne.[61]

XVIII sajandi keskpaigast alates hakkas tsaarivalitsus muret tundma elanikkonna toiduga varustamise üle ka Balti kubermangudes. Juba 1763. aastal olid seal antud korraldused, et igas mõisas peab olema alati teatud viljatagavara (5 tündrit rukist iga adramaa kohta).[62] 1765. aastal nõudis tsaarivalitsus, et hoolitsetaks kogu riigis viljatagavarade muretsemise eest ikalduste puhuks.[63] Sama aasta 8. aprillil kindralkuberneri poolt väljaantud korraldusega kohustati kõiki Liivimaa ja Eestimaa mõisaomanikke alati varuks hoidma viljatagavarasid (20 vakka vilja iga adramaa kohta), mida saaks ikalduste puhul kasutada nälja ärahoidmiseks.[64]

1790-ndail aastail olid talupoegade leivaviljaga varustamise küsimusega sunnitud oma maapäeval tegelema ka Liivimaa mõisnikud: 1792. aas-

---

[60] К. В. Сивков, Некоторые итоги зернового производства в Европейской России на рубеже XVIII—XIX вв., «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы — 1958 г.»; Таллин 1959, lk. 25 ja 31.

[61] Sealsamas, lk. 31.

[62] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 100—101.

[63] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, I kd., s.-ü. 4 A, l. 63.

[64] Alexander Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I kd., Berlin 1899, lk. 359.

tal kerkis Liivimaa maapäeval üles talupoegade magasiaitade rajamise küsimus. 1795. ja 1798. aasta maapäevadel oli samuti juttu, et tuleb rajada tagavaravilja aidad, kuhu talupojad ise peavad vilja andma.[65] Kõik need mõisnike otsused jäid aga seniks paberile, kuni küsimusse uuesti vahele segas tsaarivalitsus.

Paul I troonile tulles kerkis tagavaravilja magasinide igavene küsimus uuesti päevakorda ja siinjuures paistis algusest peale selgesti läbi, miks valitsus selle vastu nii suurt huvi tundis. 16. novembril 1796 paluti Eestimaa kuberneri Langelli teatada, kus asuvad vilja tagavaramagasinid, kui palju ja mis liiki vilja neis on. Nagu on öeldud vastavas kirjas, oli neid andmeid vaja sõjaväe proviandidepartemangule, et nende magasinide abil «mõnikord ettetulevatel vägede ootamatutel üleviimistel ühest kohast teise hõlpsasti oma vajadusi rahuldada, laenates toiduvilja külade tagavaramagasinidest».[66]

Tsaari ukaasiga senatile 11. aprillist 1798 kästi kontrollida, kas linnades ja külades on olemas tagavaramagasinid ja kas neis on niipalju vilja, kui on näidatud valitsusele esitatavates aruannetes.[67] Kui seda küsimust uuriti Eestimaa kubermangus, selgus, et Tallinna tagavaramagasin oli juba 1797. aastal «täiesti tühjaks jäänud», Paldiski tagavaramagasinil polnud enam laoruumegi, sest need oli ära võtnud Tallinna proviandikomissar; külades aga polnud mingeid tagavaramagasine üldse.[68] Mõisnikud olid ainult kohustatud, ja seda kohustust oli neile veel 18. oktoobril 1797 kubermanguvalitsuse patendiga meelde tuletatud, omama igal kevadel kuni 1. maini teatud hulka tagavaravilja (7 tündrit rukist iga adramaa kohta).[69] Kas nad seda aga kasutasid puudustkannatavatele talupoegadele laenamiseks, selle üle puudus igasugune kontroll. 31. oktoobril 1799 anti kõigile kuberneridele korraldus viivitamatult raporteerida isiklikult tsaarile «külade tagavaravilja magasinide olukorrast».[70] Nende raportite sisu oli üsna troostitu ja 24. novembril 1799 väljaantud ukaasiga loetakse üles terve rida «süüdlasi» kubernere, kes polnud oma kubermangudes tagavaraviljamagasine veel rajanud. Ühtlasi kästi selle ukaasiga kõigis kubermangudes rajada tagavaramagasinid, milles oleks hoiul niipalju vilja, kui kulub toiduks kahe aasta jooksul.[71] 15. detsembril 1799 väljaantud senati ukaasiga täpsustati seda Eestimaa kubermangu kohta järgmiselt. Tagavaramagasinid tuli luua nii kroonu-, kui ka eramõisates sellise arvestu-

---

[65] J. Jenšs, Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. g.s. un 19. g.s. sākumā, «Latvijas vēstures institūta žurnals», 1938. a., nr. 3, Rīgā 1938, lk. 382.
[66] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, I kd., s.-ü. 4 A, l. 12.
[67] Sealsamas, l. 8.
[68] Sealsamas, l. 9—10 ja 41.
[69] Sealsamas, l. 10.
[70] Sealsamas, l. 35.
[71] Sealsamas, l. 50—52.

sega, et iga revisjonihinge aastaseks tarviduseks loeti 3 setverti rukist ja 3 setverikku suvivilja. Selle viljatagavara muretsemiseks pidid talupojad edaspidi igal aastal revisjonihinge kohta andma 1/2 setverikku rukist ja 1/2 karnitsat suvivilja.[72] Valitsus loobus kahe aasta varude loomise mõttest ja nõudis nüüd ainult ühe aasta varude kogumist. Eraldi magasinihoonete ehitamine või muude hoonete selleks kasutamine jäeti iga mõisniku enda otsustada; nad pidid vastutama ainult tagavaravilja olemasolu eest. Iga aasta sügisel tuli magasinides olev vili vahetada uue vastu.[73]

Nii hakkasid mõisnikud tsaarivalitsuse abiga veeretema ikalduste ja nälja vastu võitlemisega seotud raskusi, mida seni osalt olid sunnitud kandma ka nemad, ainult talupoegade õlgadele. Tsaarivalitsusel olid siinjuures jällegi mängus oma huvid. Tsaari poolt 29. novembril 1799 kinnitatud senati ettekandes on öeldud, et «need viljatagavarad peavad külaelanikel aitama ikalduste puhul ära hoida nälga, ja et vägede ootamatul liikumisel proviandidepartemangul oleks võimalik laenu võtta neist tagavaradest, tasudes võetud vilja eest müügihinna järgi rahaga või arvestades selle maha külaelanike riigimaksudest».[74]

J. Konksu raamatus on antud küllaltki hea ja põhjalik ülevaade magasiaitade rajamisest ning olukorrast a. 1800—1805 Põhja-Eestis.[75] Kuid on jäetud märkimata, et tsaarivalitsust tõukas nende rajamisele ka vajadus kindlustada vägede toiduga varustamine nende liikumisel.

15. märtsil 1800 seda küsimust arutanud Eestimaa kubermangu mõisnikud otsustasid tsaari korraldust muidugi täita, kuid vastavalt sellele, kuidas talupoegade poolt toodud vilja kogunes tagavaramagasinidesse, loobuda nn. reservvilja hoidmisest. Ühtlasi rõhutasid mõisnikud, et see tagavaramagasinide vili on siiski eeskätt mõeldud talupoegade ja mitte läbiminevate vägede jaoks, ja palusid, et mõisnikud ise võiksid kubernerilt luba küsimata oma talupoegadele laenu anda.[76] 2. aprillil 1800 anti välja Eestimaa kuberneri Langelli korraldus tagavaramagasinide rajamise kohta igas mõisas.[77] Sama aasta 7. augustist pärineva ukaasiga teatas tsaarivalitsus oma nõusolekust, et aadli enda poolt valitud esindajad teostavad kontrolli tagavaramagasinide üle ja et iga mõisnik võib ise otsustada, kuidas ta vilja hoiab (kas eraldi hoones või mõisa aidas koos mõisa viljaga ja kui sageli ta vana vilja uue vastu vahetab).[78]

---

[72] Sealsamas, l. 62.
[73] Sealsamas, l. 64—65.
[74] Sealsamas, l. 63.
[75] J. Konks, Eestimaa feodaalpärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 96, Tartu 1960, lk. 107—114.
[76] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 152—155 ja 490.
[77] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, I kd., s.-ü. 4 A, l. 118.
[78] Sealsamas, l. 138—139.

1800. aasta lõpus, 21. detsembril, väljaantud patendis pidi Eestimaa kubermangu valitsus aga tunnistama, et ikalduse tõttu on magasinide rajamine raskendatud. Seetõttu tuletati mõisnikele meelde, et nad on seni kohustatud oma reservviljaga nälgivaid talupoegi abistama, ja kus esineb väga suur leivapuudus, tuleb viinapõletamist vähendada või see hoopis lõpetada.[79] Kuigi järgmistel aastatel tagavaramagasinidesse veidi vilja kogunes, piisas siiski kahest ikaldus- ja nälja-aastast (1808. ja 1809.), et nad jälle täiesti tühjaks teha.[80]

Vanemas ajalookirjanduses on sageli asja kujutatud nii, et tsaaride Paul I ja talle järgnenud Aleksander I sisepoliitika ja talurahvapoliitika erinesid teineteisest nagu öö ja päev. Vähemalt tagavaravilja magasinide küsimuses on selgesti näha, et Aleksander I võttis oma isalt üle õige valusa ja lahendamata probleemi, mille see, muide, oli omakorda päranduseks saanud oma emalt Katariina II-lt. XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kogus valitsus regulaarselt teateid viljasaakide kohta riigis, olles kogu aeg mures selle üle, kas ei kutsu viljapuudus esile kuskil liiga ohtlikke rahutusi ja kas jätkub toitu sõjatandreile siirduvatele väeosadele. Igal aastal pidid kubernerid juba juuli alguses ette kandma, millist saaki (halba, keskmist või head) tõotab põldudel kasvav vili.[81]

On väga mõistetav, et selline alatine pinge võis tsaarivalitsust lõpuks sundida järele mõtlema, kas poleks võimalik talupoegade olukorra teatud reguleerimisega vabaneda sellest näljahirmust, kindlustada aktiivse välispoliitika teostamiseks vajalikud tingimused ja viljatagavarad.

Nimetatud probleemiga oli lahutamatult seotud teine küsimus. Selleks et ära hoida valitsevale klassile ohtlikke väljaastumisi, püüti talupoegade protesti rõhumise vastu juhtida teatud legaalsetesse kanalitesse. XVIII sajandi keskpaiku oli talupoegadel praktiliselt peaaegu võimatu oma mõisnike peale kellelegi kaebusi esitada. Sajandi teisel poolel polnud sellise olukorra püsimine enam võimalik. Et talupojad teibaid ei haaraks, tuli neil lubada kohtusse ilmuda, kus nad juriidilise sõnadetulvaga uimaseks tehti ja neile lõpuks «tõestati kaebuste alusetus». Talupoegade mõisavastaste kaebuste läbivaatamiseks ettenähtud kohtute vajalikkusest said sel ajal ühtviisi aru nii mõisnikud kui tsaarivalitsus, lahkhelid olid ainult selles küsimuses, kas need kohtud peavad olema ainult kohaliku aadli käes või neist võivad osa võtta ja nende üle kontrolli teostada ka riigiametnikud.

Nagu sellest oli juba juttu eespool, polnud XVIII sajandi teine pool mitte üksnes talupoegade teokoormiste pideva tõusu, vaid ka selles küsimuses talupoegade ja mõisnike vahel arenevate lakkamatute kohtu-

---

[79] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 66.
[80] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, I kd., s.-ü. 4 B, l. 109.
[81] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2545, l. 38.

tülide periood. Üha sagedamini tõmmati neisse tülidesse kohalikke riigiasutusi, eeskätt kubermanguvalitsusi. Kohtuotsuste üle pahased talupojad tulid kuberneride juurde kaebama, kohtuotsuseid täitmast keelduvate talupoegade «rahustamiseks» pidid kubernerid kohale saatma soldateid. Kindralkubernerid, kubernerid ja nende ametnikud olid siinjuures hingepõhjani veendunud, et talupojad peavad oma isandaid sõnakuulelikult orjama. Kuid nende praktilises töös kerkis üha sagedamini teine küsimus: k u i p a l j u pidi talupoeg mõisnikku orjama? Kuberneride kantseleides ja mõisatesse kohalesaadetud sõjaväeüksuste ees seistes väitsid talupojad, et neilt nõutakse ebaõiglaselt palju koormisi, palju rohkem kui vanasti, palju rohkem kui teistes mõisates. Igapäevases praktilises elus muutus üha teravamaks vajadus üldise, üldkehtiva ja võrreldava mõõdupuu järele, mille abil oleks saanud otsustada, keda talupoegadest lasta läbi peksta seadusevastase kaebuse esitamise, keda aga seadusliku kaebuse seadusevastasel viisil esitamise eest.

Tsaarivalitsuse sisepoliitikat XIX sajandi algul uurinud A. V. Predtetšenski jõudis järeldusele, et sajandi esimestel aastatel oli tsaarivalitsus talurahvaküsimuses väga kõhkleval seisukohal. Talurahva lakkamatu võitlus mõisnike vastu näitas selgesti, et järeleandmised ja reformid on vajalikud. Kuid teiselt poolt kardeti, et reformid võivad kutsuda esile uusi rahutusi. Iseloomustades tsaarile lähedase ja mõjuvõimsa krahv Stroganovi väljaastumisi Aleksander I poolt loodud intiimkomitees 1803. aasta novembris, kirjutab Predtetšenski: «Stroganov ilmselt ei suuda otsustada, mis millest sõltub: kas rahutused reformist või reformid rahutustest. Ühes on ta aga täiesti veendunud — talupoegade alatises valmisolekus alustada ülestõusu. Seda ta teab kindlasti. Kuid mida on parem teha selle ohu ärahoidmiseks, seda ta ei suuda otsustada.» [82]

See kõhklemine, mida saatis XVIII ja XIX sajandi vahetusel tsaarivalitsusele iseloomulik liberalismiga edvistamine, millele on tähelepanu juhtinud V. I. Lenin [83], oligi põhjuseks, miks tsaarivalitsus lõpptulemusena Venemaa siseosas talurahvareformi küsimuses midagi tõsisemat ette ei võtnud. Kuid väikestes Balti mere äärsetes kubermangudes, kus laiaulatuslike rahutuste puhkemise oht oli väiksem ja kus pealegi osa kohalikust aadlist näitas üles valmisolekut reformide läbiviimiseks, osutus tsaarivalitsus algatusvõimelisemaks.

Niisiis oli ka tsaarivalitsusel XVIII ja XIX sajandi vahetusel põhjust arvata, et Balti kubermangudes on mõisnike ja talupoegade suhetes valitsevas olukorras vaja ette võtta teatud muudatusi. Ja nagu näeme edaspidi, on raske öelda, kelle poolt antud korraldused mängisid suuremat osa sel-

---

[82] А. В. Предтеченский, Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века, М.-Л. 1957, lk. 155.

[83] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 28.

les, et agraarreformi küsimus Balti kubermangudes uuesti teravalt päevakorrale tõusis, — kas Prantsuse revolutsiooni avaliku vaenlase Paul I või «valgustatud monarhi» poosi võtnud Aleksander I korraldused?

Kui küsida, kes vajas tungivamalt talurahvareforme — kas tsaarivalitsus või mõisnikud —, siis peab vastama, et esimene. Mõisnikud olid huvitatud oma sissetulekute suurendamisest ja talurahvaküsimuse teatud sotsiaal-majanduslikust reguleerimisest seaduste abil, kuid sellega polnud nende arvates erilist kiiret. Tsaarivalitsuse ette pidevalt kerkivad välis- ja sisepoliitilised probleemid ei andnud talle aga aega oodata. Iga hetk võis tarvis minna ja läkski tarvis suuri ja kiiresti liikuvaid, toiduainete ning voorihobustega küllaldaselt varustatud armeesid. Iga hetk võisid talurahvarahutused muutuda ohtlikuks riigi sisemisele julgeolekule ja läänepiiril võitlust pidavate armeede tagalale. Seetõttu pole imestada, et tsaarivalitsus nõudis XVIII ja XIX sajandi vahetusel järjekindlamalt ja rangemalt kui kohalikud mõisnikud talurahvareformide läbiviimist Balti kubermangudes.

Kõrvaltoodud skeemis on püütud kujutada, kuidas need ühiskondlikud jõud ja tegurid, mis lõpptulemusena viisid XIX sajandi alguse agraarreformideni Balti kubermangudes, teineteist vastastikku mõjutasid. Nagu kõik skeemid, kujutab ka see tegelikkust väga lihtsustatult ja «skemaatiliselt». Ta näitab siiski kujukalt, kuidas peaaegu kõik arengujooned saavad alguse tootlike jõudude sfäärist — mõisate kaubalise toodangu intensiivsemaks muutumisest. Samuti on näha, kui otsustavat ja olulist osa etendab talurahva klassivõitlus — kuidas ta mõjutab eesrindlikku ühiskondlikku mõtet, sunnib mõisnikke ja tsaarivalitsust endaga arvestama. Ja lõpuks on väga huvitav tähele panna, kui sõltuv ja kolmandajärguline tegur on tsaarivalitsus, mis pidas end ja pani ka teisi uskuma, et tema on kogu ühiskondlikku arengut käsutav ja määrav jõud. Nagu näeme, ei alga temast ükski ühiskondlikku tahet või nõudmist tähistav nool, ja see tähendab, et skeem kujutab teda õigesti kui mõisnike klassi tahte täitjat, kui jõudu, kes pärisorjusliku rõhumise vastu käivat võitlust teatud määral arvestama pidi.

Kõigest eeltoodust peaks selgesti nähtuma, et «ülemkihid» jõudsid arusaamisele, et endist viisi elada on võimatu peaasjalikult sellepärast, et «alamkihid» ei tahtnud enam elada endist viisi. Selline rahvahulkade otsustava osa rõhutamine ja esiletõstmine on V. I. Lenini poolt formuleeritud tema iseloomustuses revolutsioonilisele situatsioonile. Vene riigis XIX sajandi algul revolutsioonilist situatsiooni veel ei kujunenud. Revolutsioonilise situatsiooni üheks olulisemaks tunnuseks on asjaolu, et valitsev klass on oma poliitika kriisi tõttu sunnitud mingeid olulisemaid muudatusi tegema kehtivas olukorras. Aleksander I valitsus aga pidas võimalikuks selleaegse ühiskondliku elu kõige valusamas küsimuses — talurahvaküsimuses — olulisemate muudatuste läbiviimisest loobuda. Kau-

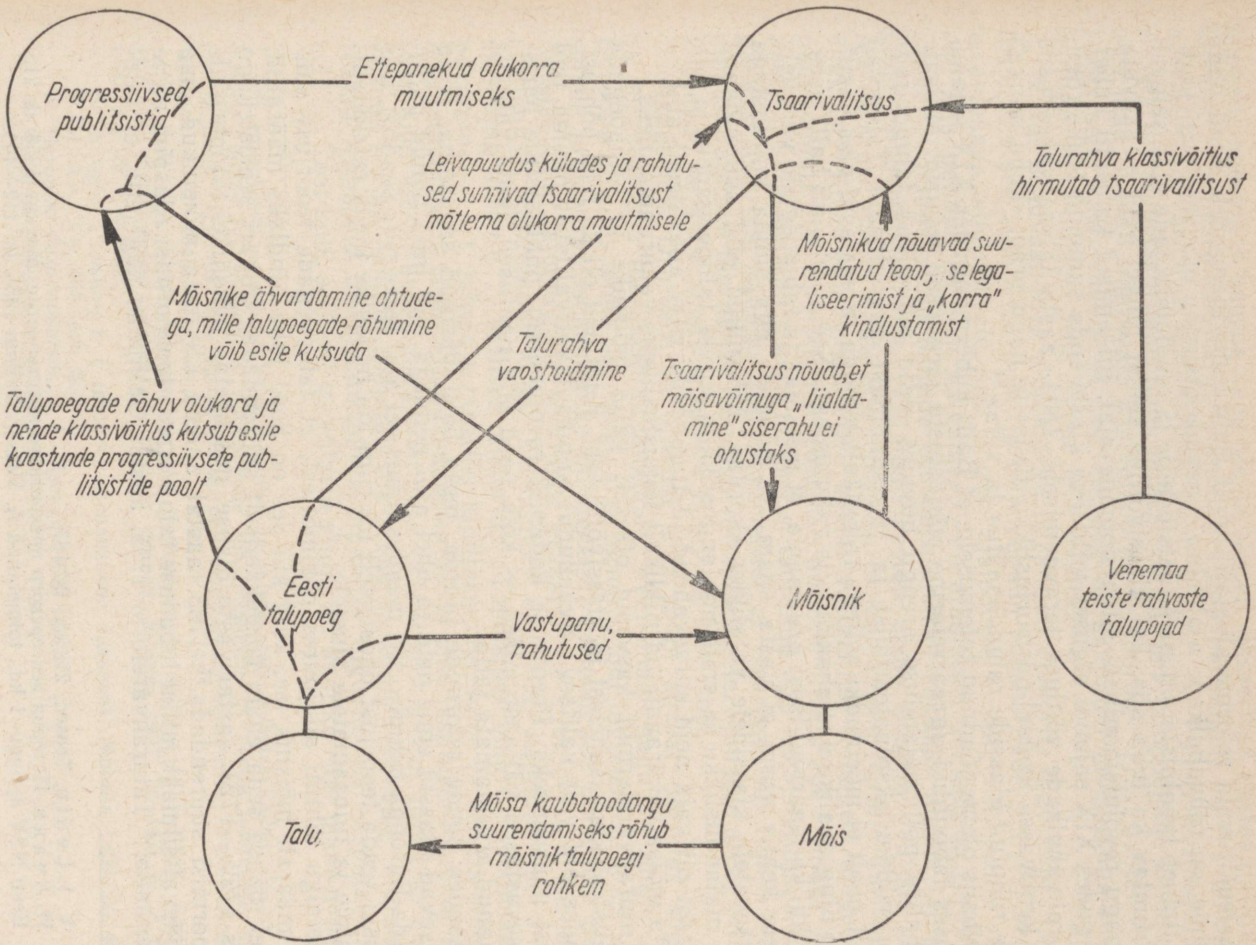

Skeem talurahvareformide põhjuste selgitamiseks.

gemaleulatuvaid reforme alustati ainult Balti kubermangudes. Kuid nagu nägime, on rahvahulkade ajaloolise tegevuse otsustav osa, mis eriti jõuliselt ilmneb revolutsiooniliste situatsioonide ja revolutsioonide ajal, selgesti ära tuntav ka juba siis, kui klassivõitlus sellist pinget veel ei saavuta. Ja nagu revolutsiooniliste situatsioonide ajal, nii andsid ka Balti kubermangudes XIX sajandi alguses valitseva klassi enda sammud tõuke rõhutud rahvahulkade võitluse teravnemisele. 1804. aasta talurahvaseadused lõid kehtivasse feodaal-pärisorjuslikku süsteemi nagu prao, «kuhu murrab sisse rõhutud klasside rahulolematus ja viha».[84]

Niisiis oleme jõudnud tulemusele, et Balti kubermangudes XIX sajandi alguses läbiviidud agraarreforme põhjustasid järgmised tegurid. Mõisate kaubalise põllumajanduse arengu huvides pidid mõisnikud talupoegade teoorjuslikku ekspluateerimist ja tagasundimist suurendama. Talupojad omalt poolt ei mõelnudki sellega rahulikult leppida ja vastasid visa vastupanu ning avalike vastuhakkude ja rahutustega. See sundis nii balti paruneid kui ka tsaarivalitsust aru saama, et mõisnike ja talupoegade vaheliste suhete kehtiv vorm ei vasta enam aja nõuetele ega suuda kindlustada valitsevatele klassidele vajalikku «korda». Mõisnikud olid suurendanud oma majanduslikku ja «mittemajanduslikku» survet talupoegadele ja sellepärast oli vaja neid survevahendeid tugevdada riigi autoriteedi abil — muuta mõisa vakuraamatud riiklikult kohustuslikeks vakuraamatuteks.

Talurahvareformid kasvasid otseselt välja mõisnike ja talupoegade vahelistest klassisuhetest ja klassivõitlusest. Kuid neil oli ka teisi põhjusi. Külades pidevalt valitsev leivapuudus sundis tsaarivalitsust otsima teid sellest pääsemiseks. Prantsuse kodanlik revolutsioon, publitsistide pärisorjusevastased väljaastumised — kõik need olid nähtused, mida valitsus ei saanud arvestamata jätta.

Asudes nende reformide juurde, tegid balti parunid sedasama, mida valitsevad klassid enne neid ja ühel ajal nendega olid juba teinud paljudes Ida-Euroopa riikides. Eri maades ilmus sel ajal terve rida seadusi, mis püüdsid seada teoorjust üheaegselt nii riigi kui mõisnike jaoks ratsionaalsematele ja tulusamatele alustele.

Esialgu lähtuti siinjuures põhimõttest, et talupoegade teoorjuse suuruse määrab mõisnik ise, kuid kui see on kord juba kindlaks määratud, siis ei maksa seda enam kergekäeliselt suurendada. Ungari seisustekogu võttis 1722.—1723. aastal vastu otsuse, mis keelas mõisnikel talupoegade teokoormisi suurendada.[85] 1765. aastal andsid Liivimaa mõisnikud oma maapäeval silmakirjaliku lubaduse talupoegade teokoormisi edaspidi mitte suurendada.[86] Talurahvareform 1775. aastal Galiitsias nägi ette, et talu-

---

[84] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 187.
[85] И. Ачади, История венгерского крепостного крестьянства, Москва 1956, lk. 215.
[86] Eesti NSV ajalugu, I kd., toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 442—443.

poegade koormiste suurus peab olema täpselt fikseeritud vastavais inventarides.[87] Viimased koostasid eramõisates aga mõisnikud ise.[88] 1760-ndail aastail viidi valitsuse komisjonide poolt Ungari ja Tšehhi territooriumil sisse erilised mõisaurbaariumid, milles märgiti ära talupoegade kasutuses olev maa ja neilt nõutavate feodaalkoormiste suurus.[89] 1791. aastal võttis Poola seim vastu otsuse, et kui talupoeg on sõlminud mõisnikuga rendilepingu, siis viimasel pole õigust seda muuta.[90]

Nende seadusandlike abinõudega parandati olukorda õige vähe. Tavaliselt viis see ainult mõisnike ja talupoegade vahekordade senisest veelgi teravamaks muutumisele, sest ungari ajaloolase Acsady väljenduse järgi «oli kits pandud kapsast valvama».[91] Paratamatult tuli astuda järgmine samm — püüda välja töötada üldkohustuslikke riiklikke norme talupoegade teokoormiste jaoks. 1770-ndail aastail andis Austria valitsus välja rea määrusi, milles nähti ette teoorjuse maksimaalsed normid Tšehhoslovakkias.[92] Kosciuszko poolt 1794. aastal väljaantud Polanieci universaal nägi samuti ette üleriiklikud teoorjuse normid.[93] Ka Paul I ukaas 1797. aastast, kuigi sellega mingil määral ei taotletud ega kehtestatudki kolmepäevast teoorjust nädalas, tunnistab sellest, et tsaarivalitsus tundis mõnel määral vajadust üleriiklike teoorjuse normide järele. Samasse arenguetappi kuuluvad ka 1804. aasta seadused Eesti- ja Liivimaal.

Akadeemik Družinin on andnud seda tüüpi agraarreformide sügava ja mitmekülgse marksistliku analüüsi. «Venemaal nagu ka mujal Ida-Euroopa maades leidis aset feodaalse formatsiooni lagunemine koos kõigi sellele protsessile iseloomulike nähtustega: talupoegade massiline maast ilmajäämine, talupoegade koormiste erakorraline suurenemine, feodaalse sõltumuse muutumine kõige karmimaks orjuseks, kapitalistlike suhete sissetung külasse... Sellises olukorras oli mõisnike omavoli seadusandlik piiramine — s. t. talupoja maatüki kindlaksmääramine ja selle kaitsmine, feodaalkoormiste täpne kindlaksmääramine ja ametiasutuste loomine, kuhu talupojad võisid kaebustega pöörduda — selline tegevus, mis läks samas suunas kui ühiskondlik-majanduslik areng ja andis võitlevale talurahvale teatud legaalsed toetuspunktid vastupanuks tugevnevale ekspluateerimisele... Tõsi küll, sellised inventarid viidi ellu aadlike riigi poolt mõisnike

---

[87] Inventarid — poola aladel mõisnike ja talupoegade suhetes käibel olevad dokumendid, milles oli fikseeritud talupoegade majapidamiste ja nende koormiste suurus.

[88] L. v. Mises, Die Entwicklung des Gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848), Wien und Leipzig 1902, lk. 39—41.

[89] J. Blum, Noble landowners and agriculture in Austria 1815—1848, Baltimore 1947, lk. 49; История южных и западных славян, Москва 1957, lk. 147; И. Ачади, tsit. teos, lk. 238—239.

[90] История Польши, т. I (второе, дополненное издание), Москва 1956, lk. 400.

[91] И. Ачади, tsit. teos, lk. 216.

[92] История Чехословакии, т. I, Москва 1956, lk. 285.

[93] История Польши, т. I, Москва 1956, lk. 412.

otsesel ja kõige aktiivsemal osavõtul; sageli inventarid sanktsioneerisid teoorjuse ja obroki kõrgendatud normid ... Sellele vaatamata olid inventarid vastukaaluks talupoegade piiramatule ekspluateerimisele ja nagu näitab Austria urbaariumide ajalugu, muutusid nad lähtepunktiks uutele seadusandlikele aktidele, mis järk-järgult õõnestasid feodaalsuhete aluseid. Mitte kuskil ja mitte kunagi ei võinud inventarid feodalismi lagunemise tingimustes tugevdada pärisorjuse kõikuma löönud hoonet; igal pool ja alati olid nad keskaegse korra nõrgenemise tunnuseks ja kutsusid esile vastupanu ja viha mõisnike poolt; talupojad, aga osalt ka kodanlikult meelestatud ametnikud kasutasid urbaariume, inventare, vakuraamatuid ja muid selletaolisi akte, et anda lööke kõdunevale feodaal-pärisorjuslikule süsteemile. Just nimelt selles on niisuguste kaitsevahendite piiratud, kuid suhteliselt progressiivne tähendus. Kuid pole ka kahtlust, et inventarid kuulusid orgaaniliselt feodaalsüsteemi raamidesse ja nägid ette ta püsimise ning parema funktsioneerimise.» [94]

Agraarreformide arengus oleks täiesti väär näha ainult valitseva klassi tahte avaldumist. Võitlus käis kahe poole vahel — mõisnike ja talupoegade vahel — ja selle võitluse resultaatidele avaldas mõju mõlema poole tegevus. Oma iseloomustuses agraarreformidele Preisis näitab Fr. Engels väga hästi, et nad kujutasid endast tegelikult järeleandmiste väljakiskumist oma kitsaste, egoistlike klassihuvide tõttu vanast kinni hoidvate mõisnike käest. Ja neid järeleandmisi ei saavutanud «rahvasõbralikud» valitsejad või riigimehed, vaid rahvahulgad ise. Aastail 1807—1848 püüdsid preisi mõisnikud reformide abil «päästa feodalismist kõik, mis veel päästa oli,» nagu ütles Engels. 1848. aastal sai neile aga selgeks, et «teoorjus oli muutunud võimatuks». [95]

Miks kulges Balti kubermangude agraarpoliitiline arenemine nii, et kõige esimesena kerkis üles talupoegade teokoormiste reguleerimise ja alles pärast seda neile isikliku vabaduse andmise küsimus? Sellepärast, et talurahva klassivõitlus XVIII sajandi lõpuks oli kõige teravamalt üles tõstnud teokoormiste suuruse küsimuse, et talurahvas ei võidelnud mingi abstraktse v a b a d u s e, vaid mõisa rõhuvast teoorjusest v a b a n e m i s e eest.

§ 2. TALURAHVAREFORMI KÜSIMUS LIIVIMAAL ENNE KAUGURI ÜLESTÕUSU 1802. AASTAL

XVII sajandi lõpul oli Rootsi valitsus sel ajal temale kuulunud Balti provintsides viinud läbi reduktsiooni, s. t. kuulutanud suure osa mõisatest riigile kuuluvateks ja muutnud nende omanikud riigimõisate

[94] Н. М. Дружинин, tsit. teos, lk. 277—278.
[95] К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, часть I, Партиздат 1937, lk. 246.

rentnikeks. Sellega seoses seati neis mõisates sisse kindel arvepidamine — püüti võimalikult täpselt kindlaks määrata, kui palju ja kui head maad oli talupoegade käes ning kui palju võisid riigimõisad nende maade pealt teoorjust ja andameid saada. Kõiki neid eeskätt riigitulude täpse kindlaksmääramise ja nende regulaarse laekumise kindlustamise huvides astutud agraarpoliitilisi samme ei saa lugeda mingiteks tunnusmärkideks kapitalismi elementide eriti intensiivsest sissetungist. XVII sajandi lõpul läbiviidud agraarreform erineb printsipiaalselt XIX sajandi alguse reformidest. Kuid selle reformi läbiviimisega seoses töötati välja vastavad meetodid ja arvestused talupoegade kasutuses oleva maa ning sellelt nõutavate feodaalkoormiste väärtuse ja suuruse väljaarvestamiseks. Vastavates revisjonivakuraamatutes märgiti üles talupoegade maade ning neilt nõutavate koormiste (teoorjuse, andamite, riigi- ja kirikumaksude) väärtus, kusjuures mõisakoormiste suuruse määramisel kasutati nagu varemgi üksusena nn. taluadramaad. Tavaliselt jäid püsima endised koormistenormid. Kui üksikjuhtudel mõne talupoja koormisi vähendatigi, siis püüti teiste talupoegade koormisi seevastu suurendada.

Missuguseks kujunes olukord XVIII sajandil, pärast Eesti ala minekut Venemaa koosseisu? J. Konks kirjutab, et «pärast Põhjasõda olid mõisnikel siin talurahva koormiste tõstmiseks täiesti vabad käed, mingid seadused või määrused seda ei reguleerinud».[96] Kuid umbes kuu aega pärast tema raamatu ilmumist sai lugejatele kättesaadavaks artikkel, mis selle seisukoha ümber lükkab. «Oleks aga ilmne liialdus öelda,» kirjutab V. Fainštein, «et talupoegade koormise normid kaotasid XVIII sajandi esimesel veerandil üldse igasuguse tähenduse. Konkreetne dokumentaalne materjal lükkab ümber balti-saksa autorite väljamõeldise (mis läks hiljem kodanlike ja isegi nõukogude ajaloolaste töödesse ning pole põhiliselt tänapäevani hajutatud) selle kohta, nagu oleks Liivi- ja Eestimaa Venemaaga ühendamise ajast alates kadunud igasugune talurahva koormiste normeerimine... Neil juhtudel, kui talupoegade ja mõisnike tüliasi jõudis kubernerikantselei või kohtuni, põhjendasid protsessijad ja kohtunikud oma kaebusi, seletusi ja otsuseid vanast ajast kehtivate tavaliste koormisenormidega.» [97] V. Fainštein näitab oma artiklis ka seda, kuidas juba õige varsti pärast sõjategevuse lõppemist töötati võimude poolt välja seaduslikud normid selle kohta, kui palju peab talupoeg ühe revisjoniadramaa pealt mõisale korralist teoorjust tegema. Rõhuva abiteo suurust aga ei reguleeritud üldse.

Tõsi küll, nendest normidest kinnipidamise üle valitsus kontrolli ei teostanud. Kuid iga revisjon märkis nad siiski üles. Talupojad toetusid

[96] J. Konks, tsit. teos, lk. 55.

[97] V. Fainštein, Olukorra normaliseerumine Eesti külas aastail 1710—1721. Kogumikus: Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiuurimisi, toimetanud A. Vassar, Tallinn 1960, lk. 167.

oma kaebustes sageli neile andmeile. Ja alles 1748. aastal andis kindralkuberner mõisnike nõudel välja määruse, millega talupoegadelt keelati vastu võtta kaebusi liiga raske teoorjuse üle, välja arvatud need juhud, kui neid sunniti tööle ka pühapäevadel ja kirikupühadel.[98]

Kõik see tähendab, et nii kohalikel riigiasutustel kui ka aadlikel Balti kubermangudes olid konkreetsed kogemused talupoegade maa väärtuse põhjal nende koormiste suuruse väljaarvutamiseks, milliseid kogemusi Vene riigi teistes kubermangudes ei omatud. Ja nagu nägime, oskasid Liivimaa mõisnikud neid kogemusi ka ära kasutada, et maade mõõtmise ja uute eravakuraamatute väljatöötamise teel talupoegadele uusi koormisi kaela veeretada. Ei oleks aga õige näha selles ning hiljem 1804. aasta reformiga üldkohustuslike vakuraamatute sisseseadmises mingit tagasipöördumist XVII sajandi lõpul seoses reduktsiooniga läbiviidud agraarpoliitika juurde. Vastupidi — selle poliitika viimasestki pärandusest taheti vabaneda. XVII sajandi lõpu traditsioonide põhjal koostatud revisjonivakuraamatutes polnud sobivat kohta suurekskasvanud abiteole. XVIII ja XIX sajandi vahetusel ei tahtnud Liivimaa mõisnikud sugugi taaselustada XVII sajandi lõpu koormistenorme. Nad tahtsid kõik talupoegade maad uuesti üle mõõta ja sisse seada hoopis uued, nende kasvanud nõudmistele vastavad koormised.

1783. aastal oli tsaarivalitsus ka Balti kubermangudes pannud maksma mujal riigis juba 1775. aastal kehtestatud uue kubermangukorralduse ja seoses sellega küllalt tunduvalt kitsendanud kohaliku aadli autonoomseid õigusi administratiiv- ja kohtualal. Riigiametnike kontroll ja osatähtsus oli senisest suuremaks muutunud ka mõisnike ja talupoegade vahelisi tüliasju lahendavais kohtutes.[99] 1795. aastal alustas Liivimaa aadel suurt poliitilist aktsiooni. Sel aastal kokkutulnud maapäeval püstitasid Liivimaa mõisnikud nõudmise, et kubermanguvalitsus ei segaks edaspidi vahele mõisnike ja talupoegade vahelistesse kohtuasjadesse. Friedrich Siversi algatusel võeti arutusele 20 punktist koosnev memorandum «kubermanguvalitsuse vahelesegamise halbadest tagajärgedest». «Alates 1789. aastast lahendatakse kõik sellised asjad,» rääkis Sivers maapäeval mõisnike ja talupoegade vaheliste tüliasjade kohta, «kord alammaakohtute, kord kreisikohtute, kord kubermanguvalitsuse poolt, mille tagajärjeks on rahutused talupoegade seas ja mõisnike rõhumine.»[100] Otsustades pöörduda valitsuse poole ettepanekuga anda edaspidi talupoegade mõisnikevastaste kaebuste uurimise ainuõigus mitte riiklikele kohtutele, vaid aadliorganitele pidi maapäev välja töötama ka teatud instruktsioonid. «Määratavatele komissaridele on vaja anda ka kindlad reeglid talupoe-

[98] A. Gernet, tsit. teos, lk. 41.

[99] A. Altements, Vidzemes zemnieku reformas jautājums 1795.—97. g., «Latvijas vēstures institūta žurnāls», 1938. a., nr. 1, lk. 82.

[100] История Латвийской ССР ..., т. I, Рига 1952, lk. 444.

gade võimalike kaebuste lõplikuks läbivaatamiseks ja eriti nendes mõisates, mis seaduslikel põhjustel on hilinenud deklaratsioonide esitamisega oma talupoegade koormiste suuruse kohta . . .» [101] Aadlikonvendile tehti sellega seoses ülesandeks välja töötada üldpõhimõtted talupoegade mõisakoormiste suuruse kindlaks määramiseks, kusjuures konventi kohustati «silmas pidama praegu kõrgendatud koormisi ja nende hindamist». [102] Nende plaanide elluviimise kindlustamiseks saadeti maanõunik Friedrich Siversi juhtimisel Peterburi saatkond, kes kulutas mõjukatele riigitegelastele altkäemaksude andmiseks üle 30 000 rubla. [103] Kõike seda osati aga teha talupoegade olukorra parandamise sildi all. «1795. aasta maapäeva otsus ja aktid . . . lasevad selgesti näha,» kirjutas juba omal ajal läti ajaloolane A. Altement, «et rüütelkonnal polnud kavas mitte talupoegade olukorra parandamine, vaid nad pidasid hoopis silmas endise, aadli käest kaduma läinud võimu taastamist talupoegade üle.» [104]

Kui 1797. aasta jaanuaris Liivimaa maapäev kokku tuli, oli valitsusasutuste vahelesegamise oht mõisnike ja talupoegade vahekordadesse ajutiselt vähenenud. Uus tsaar Paul I oli tühistanud suurema osa nn. asehalduskorra reformidest, balti parunite vanad seisuslikud organid ja kitsalt seisusliku iseloomuga kohtuasutused olid taastatud ning talupoegade ja mõisnike vaheliste suhete küsimus jällegi ainult rüütelkonna organite kompetentsi läinud. [105] Kuid püsima olid jäänud reformidele õhutavad motiivid, millest oli juttu eespool. Maapäeva konservatiivne enamus ei suutnud oma venitamise taktikat lõpmatuseni edasi ajada ja seetõttu läks liberaalide reformiprojekt sellel maapäeval läbi.

Liivimaa 1797. aasta maapäeva otsustele talurahvaküsimuses on omal ajal juba Garlieb Merkel andnud hävitava ja hästi sõnastatud kriitika. Seepärast toomegi tähtsamad maapäeva otsused siin ära koos Merkeli kriitiliste märkustega. [106]

Mõisnikud otsustasid, et edaspidi võib talupoegi müüa ainult ühest Liivimaa mõisast teise. Seejuures ei tohtinud talupoegade perekondi lahutada. Maata aadlikele võis talupoegi müüa või kinkida ainult siis, kui oli tegemist Liivimaa mõisnike sugulastega. Miks mitte talupoegade müümist hoopis ära keelata, küsib Merkel. Miks säilitada eesõigus «oma onupoega-

---

[101] Sealsamas, lk. 445.
[102] Sealsamas.
[103] A. Altements, tsit. teos, lk. 83.
[104] Sealsamas.
[105] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 93.
[106] G. Merkel avaldas maapäeva otsused ja oma kriitilised märkused kõigepealt 1798. aastal Weimaris väljaantud raamatukeses «Supplement zu den Letten oder Erklärung über die im Zehnten Stück des Intelligenz-Blatts der allgemeinen Literatur-Zeitung erschienene Anfrage des Herrn Ritters von Brasch nebst einer Urkunde» ja hiljem lisana oma teose «Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts» teises väljaandes (Leipzig 1800). Antud korral on kasutatud viimatinimetatud väljaannet.

dele ja tädikestele igaks sünnipäevaks paar kaaskodanikku kinkida? ... Kas asi ei seisnud ainult selles, et taheti takistada ühe kasuliku kodulooma väljavedu ja tema ebamajanduslikku kasutamist.» [107] Tunnistades, et mõisnikul pole õigust talupojalt omavoliliselt ära võtta tema vallasvara, määrasid Liivimaa mõisnikud ühtlasi väga suure nn. raudvara (poole adramaa suuruses talus 5 hobust, 16 sarvlooma ja 20 vakka vilja), mis alati pidi talus olema. Sellega kinnitati suur osa talu varandusest mõisa külge ja muutus sisuliselt mõisale kuuluvaks. «Kuna raudvara ületab kaugelt üheksa kümnendiku Liivimaa talupoegade kogu vara,» märgib Merkel, «siis võivad nad end tulevikus, kui neid isamajast minema aetakse, õnnelikuks pidada, kui neile riided selga jäetakse.» [108] Maapäeva otsuses on selgesti öeldud (§ 5), et mõisnike arvates ei vastanud talupoegade käes oleva maa väärtus alati teoorjuse väärtusele, mida võis nende käest nõuda 1765. aasta ja 1784. aasta regulatiivide põhjal, ja seetõttu antakse igale mõisnikule õigus välja töötada uued, ja loomulikult kõrgemad teoorjuse normid. Tehes näo, nagu nõuaksid nad talupoegadelt teoorjust ainult nende kasutuses oleva maa eest, otsustasid mõisnikud, et talupoegadelt nõutava korralise teo väärtus peab olema sama suur kui nende kasutuses oleva maa väärtus, kusjuures mõlemaid tuli hinnata XVII sajandi lõpus Rootsi valitsuse poolt läbiviidud maarevisjonidel kasutatud hindamismeetodite järgi. Samas maapäeva otsuses loetakse üles järgmised teoorjuse liigid, mida siinjuures arvesse võtta ei tulnud ja mille suurus pidi järelikult ka edaspidi sõltuma ainult mõisniku suvast: 1) sõnnikuvedu, 2) korrapäevad mõisa loomade talitamiseks, 3) viljalõikus, 4) viljapeks, 5) ehitusmaterjalide vedu, 6) töö viinaköögis (2 jalapäeva igal talvenädalal viie adramaa pealt), 7) ketramine, 8) teedeehitus, 9) tööd kirikule, 10) tööd postijaamale, 11) kroonu voorid, 12) pearaha, 13) postijaama maksud, 14) kirikumaksud, 15) köstri palk, 16) kooliõpetaja palk. Juba Merkel märkis, et siin olid üles loetud kõik põllutööd peale kündmise, külvamise, heinaniitmise ja puude raiumise. «Kuna korraline tegu vastab tema maa väärtusele, mille eest teeb ta siis seda kohutavat rida erakorralisi töid? Kas õhu ja elu eest?» [109] küsis Merkel. Maapäeva otsusega tahtsid mõisnikud talupoegadelt nõutava teoorjuse suurust vähemalt korralise teo osas ja maakondade ulatuses ühtlustada. Maakonna kõik mõisnikud pidid oma mõisate vakuraamatud saatma komisjoni, mis koosnes kolmest kohalikust mõisnikust (ülemkirikueestseisjast ja kahest kreisisaadikust). Komisjon pidi vakuraamatud läbi vaatama, teatud määral ühtlustama ja siis igale mõisnikule kinnitamiseks tagasi saatma. Pärast seda nähti ette kõigi mõisate vakuraamatute koopiate kogumine rüütelkonna-

[107] G. Merkel, Die Letten ..., Leipzig 1800, lk. 406—407.
[108] Sealsamas, lk. 411.
[109] Sealsamas, lk. 419.

arhiivi ja edaspidi pidid need saama seaduslikuks aluseks mõisnike ja talupoegade vahel tekkivate tüliküsimuste lahendamisel. Talupoegade omavaheliste tülide lahendamiseks tuli luua erilised talurahvakohtud, mille juures «kõrgema kohtuniku» osa jäi aga mõisahärrale. Mõisnike poolt talupoegade suhtes rakendatavad «kodused karistused» loeti täiesti seaduslikuks, kuid neile määrati ülemmäär: 30 hoopi piitsaga või 10 paari vitsu või 24 tundi vangistust. Talupoegade poolt mõisnike vastu esitatud kaebuste uurimine jäeti nagu ennegi mõisnike endi kätte ja nimelt sellesama kolmeliikmelise komisjoni kätte, mis pidi ühtlustama teoorjuse normid. Niiviisi pole talupojal, kirjutas Merkel, «enam muu peale loota, kui nende raisakotkaste endi armule, kes seni tema liha lõhki rebisid».[110] Enne aga kui talupoja kaebus üldse vastu võeti, pidi ta kõik mõisniku poolt nõutu, ka selle, mille vastu ta kaebust tõstis, täitma. «Põhjuseta» kaevanud talupoegi ootasid 10 või 20 paari vitsu või sunnitöö.

1797. aasta maapäeva otsust, mida A. Tobien ülistab kui märkimisväärset progressi talurahvaküsimuses, hinnati juba nende sündmuste kaasaegse G. Merkeli poolt hoopis õigemini — kui «raevuleajavat pilti Liivimaa talupoegade rõhumisest».[111]

Kuid isegi selline karikatuur talupoegade kaitse teemal polnud sel ajal kõigi meele järele ei Liivimaal ega ka Peterburis. Ühelt poolt hakkasid 1797. aasta maapäeva otsuseid ründama Peterburis balti sakslastest senaatorid (Howen, Heyking, Rehbinder ja Liphardt), kelle kätte need olid antud läbivaatamiseks enne lõpliku seaduseelnõu väljatöötamist. Need balti parunite kolleegid ja hõimlased protesteerisid, et oli julgetud puudutada Vene tsaaririigi mõisnike «püha õigust» oma talupoegi müüa, ja väitsid, et talupoegade müügi lubamine ainult Liivimaa kubermangu piirides käib vastu «vaba kaubanduse» põhimõtetele.[112] Samal ajal hakkasid Peterburi saabuma ka Liivimaa mõisnike kaebused Siversi tegevuse kohta.

Talupoegade olukorda käsitlevas peatükis oli meil juttu talupoegade erakordselt julmast kohtlemisest Abja ja Verenese mõisates. Nende mõisate talupoegade kaebusi olid koos kreisisaadikutega uurinud resideerivad maanõunikud Fr. Sivers ja M. Gersdorff, kes mõisaomanikke ka korrale olid kutsunud. Nende mõisate omanike arvates oli see aga kisendav ülekohus ja nad pöördusid nüüd valitsusvõimude poole kaebustega resideerivate maanõunike tegevuse üle. Oma 2. septembril 1799 saadetud kaebuses teatas Verenese mõisnik Hanefeld, et maanõunike kolleegiumi poolt kohalesaadetud komisjon oli uurinud tema talupoegade kaebuse asja laua taga istudes, millel polnud punasest kalevist riiet ega ka kohtupeeglit peal.[113] Abja mõisnik Stackelberg aga ründas oma sama aasta 30. novemb-

[110] Sealsamas, lk. 435—436.
[111] A. Tobien, tsit. teos, lk. 121; G. Merkel, tsit. teos, lk. 426.
[112] A. Tobien, tsit. teos, lk. 122—123.
[113] RAKAL, f. 1347, nim. 64(1), s.-ü. 410, l. 11.

ril saadetud kirjas isiklikult Siversit, kes tema sõnade järgi «püüdvat levitada selliseid määrusi, mis hävitaksid juba ammust ajast Liivimaa mõisnike ja talupoegade vahel valitsenud rahuliku olukorra».[114] Raske süüdistusena Siversi vastu teatas Stackelberg, et see maanõunik «üldse kuulutavat, et ta olevat lihtrahva kaitsja ...» ja selletõttu olevatki talupojad hakanud oma mõisnike peale kaebusi esitama.[115] Kaebused saadeti edasi senatile ja nende tagajärjel võeti maanõunik Sivers öösel kodunt kinni, toimetati Peterburi ja kutsuti seal 16. detsembril 1799 senati ette.[116] Senatit huvitas küsimus, kas maanõunike kolleegiumi tegevus talurahvaküsimuses on üldse seaduslik, ja ajutiselt, kuni 1802. aasta veebruarini Sivers ning Gersdorff isegi tagandati ametist ning maanõunike kolleegiumi poolt langetatud otsused tühistati.[117]

Samal ajal kui senat tundis muret, kas mingisugune tegevus talurahvaküsimuse reguleerimisel on üldse seaduslik, osutas valitsus samas küsimuses äkki ootamatut aktiivsust.

Pärnumaal asunud Pööravere mõisa omanik krahvinna de la Gardie oli 27. juunil ja 2. juulil kubernerile saadetud kirjades teatanud oma talupoegade «suurest sõnakuulmatusest» ja palunud kohale saata sõdurid. 4. juulil andis tsiviilasjade kindralkuberner L. Nagell sillakohtunik Brümmerile käsu talupojad sõdurite abil sõnakuulmisele sundida, kuid ühtlasi välja selgitada nende rahulolematuse põhjus. Samal päeval raporteeris ta sellest ka tsaarile ja lisas raportile, nagu see kombeks oli, mõned andmed talupoegade poolt esitatud kaebuste kohta.[118] Kindralkuberneri küllaltki suureks jahmatuseks ei vastanud tsaar sellele aga nagu tavaliselt korraldusega vastuhakk sõjalise jõu abil maha suruda, vaid saatis 13. juulil Peterhofis väljaantud ukaasi, millega käskis kõigile mõisnikele teatada, et «kui nad hakkavad nõudma ja peale panema rohkem kui vakuraamatutes on ette nähtud, siis nende mõisad võetakse kroonumõisate hulka, aga kui selgub, et kõigis eramõisates pole vakuraamatuid, siis teha ülesandeks maanõunike kolleegiumile anda neile nii kiiresti kui võimalik regulatiivid, arvestades olemasolevaid, kuid hoidudes muidugi talupoegade liigsest koormamisest tööde ja maksudega».[119] Esimese vastusena sellele korraldusele sai tsaar aga hoopis kindralkuberneri raporti Pööravere talupoegade vastuhaku mahasurumisest. Selle raporti oli kindralkuberner minema saatnud nimelt just 14. juulil, üks päev p ä r a s t ukaasi väljaandmist ja

---

[114] Sealsamas, l. 3.
[115] Sealsamas, l. 4.
[116] Sealsamas, l. 43 ja 321.
[117] Sealsamas, l. 352 ja J. Z u t i s, Kauguru nemieri, lk. 124—125.
[118] J. Z u t i s, Kauguru nemieri, lk. 121—122.
[119] Ю. С а м а р и н, Крестьянский вопрос в Лифляндии, Окраины России, серия первая, выпуск VI, Berlin 1876, lk. 29.

paar päeva enne ta Riiga jõudmist.[120] Seetõttu pidas Paul I vajalikuks 20. juulil väljaantud uue ukaasiga juhtida tähelepanu oma eelmise ukaasi täitmise vajadusele.[121]

Pärast seda meeldetuletust kutsus kindralkuberner Nagell välja maanõunikud Mellini ja Buddenbrocki, teatas neile tsaari korraldusest ja nõudis, et talle esitataks nimekirjad mõisate kohta, kellel on juba kinnitatud vakuraamatud ja kellel neid veel pole.[122] Krahv Mellin tänas selle peale kõigi mõisnike nimel tsaari, kes nõuab neilt «kindlate majanduslike reeglite kindlaksmääramist alatise rahu kindlustamise huvides . . .» [123] Ühtlasi teatas ta aga, et kuigi paljudel mõisatel olevat 1765. aasta maapäeva otsuste põhjal koostatud regulatiivid talupoegade koormiste kohta, vajavat need veel kindlasti «lõplikku parandamist». Nõutud ettepanekute asemel üldiste vakuraamatute koostamiseks esitasid maanõunikud Nagellile lõpuks ainult 1797. aasta maapäeva otsused koos 1798. aasta maapäeval tehtud ebaoluliste parandustega. Need saatis kindralkuberner 18. septembril edasi tsaarile, kuid soovides valitsuse korraldusi võimalikult täpselt täita, lisas omalt poolt veel vakuraamatu projekti.[124] Nagu Nagell ise kaaskirjas märgib, oli ta selle projekti koostanud kroonumõisates tarvituselolevate vakuraamatute eeskujul.[125] Erinevalt 1797. aasta maapäeva otsusest püstitab kindralkuberner Nagell põhimõtte, et peale korralise teo peab olema täpselt ära määratud ja vastama talupoegade kasutuses oleva maa väärtusele ka abitegu. Nagell pani oma projektis ette, et talult, mille maa väärtust hinnatakse 90 taalrile, võib nõuda korralist tegu 40 ja naturaalmakse 20 taalri eest. «Ülejäänud nõndanimetatud erakorralised tööd ja abitegu, nagu näiteks rehepeksul, külvil, vilja- ja heinakoristusel, sõnnikuveol, produktide veol, korrateol ja kõik muud ette tulla võivad tööd ja koormised, ükspuha mis nime nad ka ei kanna, tuleb hinnata sama rootsi mõõdusüsteemi järgi ja neid ei tohi olla rohkem kui 30 taalri eest ning nad peavad niiviisi vakuraamatus täpselt kindlaks määratud olema.» [126] Vabadike kihi pani Nagell ette likvideerida, tehes nad taluperemeeste sulasteks või varustades neid teoorjuse eest väikeste maatükikestega.[127] Muus osas langevad kindralkuberneri ettepanekud ühte 1797. aasta maapäeva seisukohtadega. Seejuures on aga kohane meenutada, et tegelikult polnud Nagell esimene, kes juhtis valitsuse tähelepanu vajadusele ka abitegu täpselt reguleerida ja talupoegade käes oleva maa väärtusega vastavusse viia. Juba 1798. aastal oli G. Mer-

[120] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 123.
[121] Sealsamas.
[122] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 1, l. 21.
[123] Sealsamas.
[124] Sealsamas, l. 15.
[125] Sealsamas, l. 16 ja 25.
[126] Sealsamas, l. 35.
[127] Sealsamas.

kel selle nõude püstitanud oma raamatukeses «Supplement zu den Letten».

26. septembril 1800 antud tsaari ukaasiga tehti senatile korraldus kõik kindralkuberner Nagelli poolt saadetud projektid läbi vaadata. Seda senat tegigi, kuni 1801. aastal tuli troonile uus tsaar, 1802. aastal puhkes Kauguri ülestõus ja 1803. aastal asutati Liivimaa talurahvareformi asjus spetsiaalne komitee, millele senat 11. mail andis lõpuks üle kõik selles küsimuses tema kätte kogunenud materjalid.[128]

Enne aga, kui jätkame agraarreformi arengu käsitlust Liivimaal, peatume lühidalt selle juures, kuidas püüdsid agraarküsimust lahendada mõisnikud Saaremaal, mis kuulus küll Liivimaa kubermangu koosseisu, kuid aadli omavalitsuse seisukohalt kujutas endast iseseisvat provintsi. Agraarreformi areng Saaremaal XVIII ja XIX sajandi vahetusel on pealegi väga hea näide selle kohta, kuidas talurahvaküsimust püüti lahendada siis, kui kogu asi jäeti ainult mõisnike endi otsustada.

Erinevalt muust Liivimaast oli Saaremaal suhteliselt palju kroonumõisaid. 1765. aastast peale oli valitsus hakanud Saaremaa kroonumõisates läbi viima küllaltki ulatuslikke reguleerimistöid.[129] Kroonumõisate maad mõõdeti ära, seni üksikute lappidena laialipaisatud maad koondati vahetamiste ja ümberplaneerimiste teel ühtseteks mõisamassiivideks. Nende mõõtmis- ja planeerimistööde käigus mõõdeti ja hinnati ära ka talupoegade maad ja saadud andmete põhjal koostati uued vakuraamatud, mis näitasid, millise maatüki eest ja kui palju teoorjust pidi taluperemees kroonumõisa rentnikule tegema. Allikad ei räägi kuskil otseselt sellest, et 1804. aasta reformi ettevalmistustööde ajal kesk- ja kohalikud võimud või Liivimaa mõisnikud ise oleksid kasutanud Saaremaa reguleerimistöödel kogutud kogemusi. Kuid 1804. aasta reformi tekkeloo puhul ei ole põhjust siiski unustada, et üks selletaoline talupoegade maade mõõtmise ja nende koormiste hindamise eksperiment oli juba läbi viidud, ja just nimelt samas Liivimaa kubermangus.

Eramõisate talupoegade mõisakoormiste suuruse reguleerimiseks said Saaremaa mõisnikud konkreetse tõuke Liivimaalt. 27. veebruaril 1796 kokkutulnud Saaremaa aadlikonvendile tehti nimelt teatavaks, et Liivimaa maanõunik Fr. Sivers on saatnud kirja ja soovitanud ka Saaremaa aadlikel midagi ette võtta talupoegade mõisakoormiste suuruse reguleerimiseks.[130] Nähtavasti polnud Saaremaale selleks ajaks veel jõudnud selgemaid teateid Liivimaa 1795. aasta maapäeva kohta. Igatahes tegi konvent Saaremaa aadlimarssalile ülesandeks Riiga sõita ja välja selgitada,

---

[128] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 1, l. 17.

[129] Vt. selle küsimuse kohta E. Blumfeldt, Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765—1828 — Litterarum Societas Esthonica 1838—1938, Liber Saecularis (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX), Tartu 1938, lk. 87—102.

[130] ENSV RAKA, f. 957, nim. A 1, s.-ü. 9, lk. 43—45.

kuidas lugu koormiste küsimusega õieti on.[131] Järgmised konkreetsed sammud selles küsimuses astuti ligi aasta hiljem. 4. jaanuaril 1797 pöördus Saaremaa aadlimarssal Berg konvendi poole palvega, et selle liikmed, kihelkondade kaupa aadlike poolt valitud saadikud (Kirchspielsdeputierte), võtaksid midagi ette eramõisnike «suure omavoli» piiramiseks ja «projekteeriksid sellise regulatiivi, mis määraks talupoegade koormised selliselt kindlaks, et tulevikus igaüks selle järgi võiks käia, tegemata kahju või liiga iseendale või oma pärisorjadest alamatele».[132] Pärast arupidamist leppisid konvendile kogunenud aadlikud kokku, et selles tähtsas küsimuses otsuse langetamine tuleb jätta järgmisele maapäevale. Sellel maapäeval tulevat Saaremaa mõisnikele ettepanek teha, et nad valiksid endi hulgast vähemalt kuueliikmelise komisjoni, mis siis seda küsimust lahendama asuks. Sellele komisjonile pidi iga mõisnik esitama vakuraamatu, mille järgi ta talupojad teoorjust teevad, «või ettepaneku selle kohta, kuidas ta võib-olla tulevikus neid teoorjust tegema panna tahab . . .» [133] Kui maapäev mõni aeg hiljem kokku tuli, loobuti üldse sellisest kaheotsalisest formuleeringust ja öeldi 15. jaanuaril 1797 etteloetud konvendi otsuses lihtsalt ja selgelt, et mõisnikel pole üldse vaja arvestada seni kehtivaid teoorjuse norme, vaid tuleb esitada andmed ainult selle kohta, kuidas nad talupoegi «tulevikus teoorjust tegema panna tahavad . . .» [134]

Nagu on näha 1797. aasta maapäeva otsusest, olid Liivimaa mõisnikud püüdnud esialgu talupoegade teoorjuse suurust reguleerida nii, et iga maakonna mõisnikud valivad teatud komisjoni, mis püüab teokoormiste taset maakonna ulatuses ühtlustada, kusjuures nende maakonna ulatuses väljatöötatud normide elluviimine ning nende täitmise üle kontrolli teostamine oleks jäänud täiesti aadli enda organite kätte. Saaremaa mõisnikud läksid täpselt sama teed, otsustades ainult ühtlustamisega veel vähem vaeva näha — keskmised ja kohustuslikud teoorjuse normid otsustati välja töötada kihelkondade kaupa. On selge, et niiviisi muudeti kogu ühtlustamine farsiks, mille taga seisis aga mõisnike püüe anda nende poolt täiesti suvaliselt väljatöötatud teoorjuse normidele seaduse jõud.

1797. aasta lõpus kokkutulnud komisjon (maapäeva protokollides nimetatakse seda laiendatud konvendiks) võttis 26. novembril vastu otsuse katkestada neljaks päevaks oma istungid, millise ajavahemiku jooksul osa liikmeid pidi koostama kirjalikud ettepanekud eramõisate talupoegade mõisakoormiste suuruse kohta üksikute kihelkondade kaupa.[135] 2. detsembril hakati neid projekte arutama ja kinnitama. Esimesena esitas maanõunik

---

[131] Sealsamas, lk 45.
[132] Sealsamas, lk. 72.
[133] Sealsamas, lk. 73.
[134] Sealsamas, lk. 107.
[135] Sealsamas, lk. 210.

Buxhoevden Pädaste mõisa vakuraamatu, mis pärast arutamist kinnitatigi kui mõõdupuu talupoegade mõisakoormiste jaoks kogu Muhu kihelkonnas.[136] Ja nii hakati üksteise järel kinnitama nn. kihelkonna-mõõdupuid (Kirchspielsmasstab). Seejuures ei pääsenud aga isegi selline üksmeelne kogu mõningatest ebameeldivustest. Samal päeval, 2. detsembril, kui maanõunik Berg oli esitanud projekti Pöide kihelkonna kohta, olid kõik sellega küll nõus, kuid parun Stackelberg teatas siiski, et kuna esitatud vakuraamat Pöide kihelkonnas temale kuuluvale mõisale ei sobi, siis tema seda kahjuks kui «tulevast mõõdupuud selle mõisa jaoks vastu võtta ei saa».[137] 21. jaanuaril 1798 võttis komisjon veel vastu otsuse saata valminud kihelkonna-mõõdupuudest koopiad vastavatesse kihelkondadesse. Sellega antud korral Saaremaa mõisnike tegevus talupoegade mõisakoormiste reguleerimise osas piirduski.[138]

Nagu mujal Liivimaal nii kerkis ka Saaremaal talurahvaküsimus uuesti teravalt päevakorrale pärast Kauguri ülestõusu. 7. jaanuaril 1803 võttis Saaremaa maanõunike kolleegium vastu otsuse, et algaval maapäeval tuleb arutusele võtta ka küsimus, kuidas «eramõisate talupoegade koormised täpselt reguleerida ja nende olukorda selleks määratud komisjoni poolt parandada, niipalju kui seda võimaldab käesolev aeg ja olukord».[139] 11. jaanuaril pöörduski Saaremaa maamarssal vastava ettepanekuga kohaliku rüütelkonna poole, keda ta üles kutsus arutama, kuidas oleks võimalik talupoegade «olukorda parandada nende teokoormiste täpsema kindlaksmääramise, halva mõisaomaniku omavolitsemise piiramise ja talupoja omandiõiguse kindlustamise teel . . .» [140] Pärast seda demagoogilist üleskutset luges maamarssal maapäeval ette Liivimaa mõisnike poolt 1797. aastal kinnitatud talurahvaseaduse projekti. Kuivõrd silmakirjalikud olid selles projektis talupoegadele lubatud hüved ja kui suurel määral ta vastas just mõisnike endi huvidele, selles oli meil võimalik veenduda eespool. Saaremaa mõisnikele nende seisusekaaslaste vaimusünnitus aga loomulikult meeldis ning ebaoluliste muudatustega võetigi ta maapäeva poolt vastu. Ainult talupoegade teokoormiste suuruse reguleerimise küsimuses otsustati minna oma teed. Maapäev valis konvendile jällegi abiks mõned mõisnikud ja nii kujundatud komisjon pidi hakkama uuesti selle küsimusega tegelema.[141]

Kui komisjon 1803. aasta märtsi lõpus tööd alustas, kostis esialgu hääli isegi selle poolt, et hakata ka eramõisates kasutama talupoegade koormiste suuruse kindlaksmääramisel sama meetodit, mis Saaremaa

---

[136] Sealsamas, lk. 212—213.
[137] Sealsamas, lk. 214.
[138] Sealsamas, lk. 258.
[139] Sealsamas, s.-ü. 11, lk. 148.
[140] Sealsamas, lk. 181.
[141] Sealsamas, lk. 184—185.

kroonumõisates — s. t. talude maad ära mõõta ja hinnata ning saadud andmete põhjal koostada vakuraamatud. Vastava ettepanekuga esines maanõunik Buxhoevden.[142] Komisjon aga arvas, et nii tähtsas küsimuses peab langetama otsuse maapäev. Aga ka 28. mail 1803 kokkutulnud maapäeval ei jõudnud Saaremaa mõisnikud selles küsimuses üksmeelele ning saalomonliku otsuse langetamine usaldati maanõunike kolleegiumile. Viimane seisis täiesti oma ülesannete kõrgusel ja võttis 29. mail vastu otsuse, et vastavalt seadusele ei ole üldse hääletamise või otsustamise teel lubatud ühelegi mõisniku kui eraomaniku õigusele kahju teha ja seepärast peab ka edaspidi jääma iga mõisniku enda otsustada, kas ta rakendab kroonumõisate vakuraamatute põhimõtteid või kasutab juba varem väljatöötatud kihelkonna-mõõdupuud. Et aga kohtu- ja politseiasutused edaspidi siiski teaksid, millise normi järgi igas konkreetses mõisas talupoegi sundida mõisnikule teoorjust tegema, siis kohustati iga mõisnikku, et ta peab rüütelkonnale kirjalikult teatama, kumma võimaluse ta oma mõisa jaoks valib.[143] 1803. aasta suvel hakkasidki mõisnike teadaanded rüütelkonna kantseleisse laekuma.[144]

Riikliku seaduse jõudu Saaremaa rüütelkonna poolt 1797. ja 1803. aastal talurahvaküsimuses vastuvõetud otsused aga kunagi ei saavutanud. Maapäeva poolt vastuvõetud talurahvaseaduse projekt esitati 1803. aasta suvel küll kindralkuberner Golitsõni kaudu kinnitamiseks tsaarile ja samas küsimuses saadeti Peterburi kaks saadikut.[145] 1804. aasta juunis, kui Aleksander I külastas Saaremaad ja esines see mõisnikke väga kurvastav nähtus, et «eratalupojad liiga sageli kaebasid neile pealepandud liiga suurte koormiste üle . . .»,[146] püüdsid mõisnikud kasutada juhust ja saavutada nende poolt koostatud seaduseprojekti kinnitamist. Kuid ka see ei aidanud. Peterburist ulatusid Saaremaale ainult ebamäärased kuuldused, et üks minister oli pärast Saaremaa aadlike poolt koostatud projekti läbilugemist öelnud, et «see ongi just see, mida tsaar tahab».[147] Konkreetset aga midagi ette ei võetud. Tõenäoliselt polnud tsaarivalitsusel sel ajal lihtsalt mahti tegelda talurahvaküsimusega ka Saaremaal. Nagu näeme edaspidi, oli Aleksander I ministritel ja teistel riigitegelastel neil aastail tõepoolest küllalt palju tegemist ja tüli agraarreformiga Liivimaa kubermangu mandriosas.

---

[142] Sealsamas, lk. 233—234.
[143] Sealsamas, lk. 281—282.
[144] Sealsamas, lk. 302; s.-ü. 174, lk. 117 jm.
[145] Sealsamas, s.-ü. 11, lk. 328—330 ja 350.
[146] Sealsamas, lk. 466.
[147] Sealsamas, s.-ü. 175, l. 62.

9. oktoobril 1802 puhkes Kauguris läti talupoegade ülestõus. Ja jälle, nagu juba 1784. aastal, kostis rahutustest talupoegade raevukas nõue — me ei taha enam olla mõisnike omad, vaid ainult kroonu alamad. Ülestõusnute juht teomees Viteli Janis hüüdis teistele Kaugurisse kogunenud talupoegadele, et «nad on nüüd vabad inimesed ja kuuluvad keisrile-majesteedile...»[148] Ärevad teated Kauguri ülestõusust ulatusid ka Peterburi. Tartu ülikooli pärastine rektor G. F. Parrot, kes ülikooli asjus parajasti pealinnas viibis, sai ülestõusust kuulda 15. oktoobri õhtul, kui ta oli parajasti külas kunstnik Kügelgeni juures. Jutustati, et asi olevat väga ohtliku pöörde võtnud — neli tuhat relvastatud talupoega olevat välja tulnud ja esimeses lahingus langenud neist 28 inimest. Parrot otsustas nüüd kasutada juhust ja püüda tsaarile selgeks teha, et kõige kiiremas korras tuleb midagi ette võtta talupoegade olukorra parandamiseks. Parrot koostas Kauguri ülestõusu asjus valitsusele spetsiaalse märgukirja või täpsemalt — ta jutustas ümber maakohtu eestseisja Ungern-Sternbergi poolt koostatud ametliku ülevaate sündmustest ja varustas ta omapoolsete märkustega. Parrot juhtis tähelepanu sellele, et Kaugurisse läinud kohtunikud tahtsid algusest peale uurida talupoegade v a s t u tõstetud süüdistusi, aga mitte talupoegade poolt esitatud kaebusi. Jõudes sündmuste kirjeldamises selle kohani, kus talupojad nõudsid oma vangistatud vendade vabastamist, ei varjanud Parrot oma siirast vaimustust selle üle. «Milline huvitav moment!» kirjutas ta. «Milline visa soov hukkuda inimlikkuse eest!» Talupoegade petmist lootuste andmisega kindralkuberner Golitsõni saabumisele nimetab Parrot barbaarseks. «Vaadake, missugune rahvas,» lõpetab Parrot oma märgukirja, «kellele teatatakse monarhi heategudest piitsahoopidega ja selgitatakse neid suurtükipaukudega.»[149]

16. oktoobri hommikul külastas Parrot tsaari usaldusmehi Czartoryskit ja Novosiltsevit ja kinnitas neile, et kõige parem vahend edasiste rahutuste ärahoidmiseks on reformide läbiviimine.[150] 26. oktoobril võttis Parroti vastu tsaar Aleksander I. «Alustame kõige tähtsama ja kõige kiirema asjaga...» ütles tsaar Parrotile ja palus teda avaldada oma arvamust talurahvaküsimuse kohta Liivimaal.[151] «Olukord muutub paremaks, aga see kõik nõuab suurt ettevaatlikkust,» oli tsaar Parrotile kurtnud, «ma kohtan selle juures väga palju raskusi.»[152]

---

[148] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 2.

[149] A. A l t e m e n t s, Profesora G. Fr. Parota raksti Kauguru zemnieki nemieri jautājumā, «Latvijas vēstures institūta zurnāls», 1937. a., nr. 4, Rīgā 1937, lk. 603—606.

[150] Friedrich B i e n e m a n n, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I, Reval 1902, lk. 147—149.

[151] Sealsamas, lk. 151.

[152] Sealsamas.

Samal ajal leidis Liivimaa «liberaalide» juht Fr. Sivers, et viimane aeg on minna talurahvaküsimuse reguleerimises üle valitsuse positsioonidele. Ta informeeris sellest tsaari juba augustikuus temale saadetud kirjas.[153] Sivers võttis nüüd omaks põhimõtte, et talupoegade koormiste reguleerimisel tuleb täpselt kindlaks määrata ka abitegu ning selle väärtus peab vastama talupoegade kasutuses oleva maa väärtusele. Sellele põhimõttele andis Sivers aga õige suurel määral uue sisu. Juba 1797. aasta maapäeva otsus nägi ette, et nii talude maa kui ka teokoormiste ja naturaalandamite väärtust hinnatakse Rootsi valitsuse poolt 1686. aasta revisjoni puhul rakendatud taksatsioonimeetodite järgi. 1686. aastal oli mõisate talumaa nn. taalriväärtuse kindlaksmääramisel arvestatud väga mitmesuguseid asjaolusid: missugune oli mullapind, kui kaugel asusid talud linnast, kuidas nad olid varustatud heinamaade ja muude kõlvikutega jne. Nüüd aga väitis Fr. Sivers, et Rootsi valitsuse poolt läbiviidud revisjoni ajal polevat talude heinamaade väärtust üldse arvesse võetud. Seekord, pani Fr. Sivers ette, tuleb aga arvestada iga adramaa 60 taalri väärtuses olevate põldude juurde ka 20 taalrit heinamaad ja vastavalt sellele võib iga adramaa pealt nüüd nõuda teoorjust ja andameid mitte nagu XVII sajandi lõpus 60 taalri eest, vaid 80 taalri eest. Sellise võttega lootis Fr. Sivers veelgi kergendada XVII sajandi lõpust alates toimunud talupoegade koormiste tõusu legaliseerimist. Hetkegi kõhklemata kiitis tsaarivalitsus need Siversi ettepanekud heaks. Sivers kutsuti pealinna, kus ta esitas tsaarile 12 punktis kokkuvõetud plaani, mille tsaar oma reskriptiga 30. jaanuarist 1803 heaks kiitis ja järjekordsele maapäevale esitada käskis.[154]

17. veebruaril 1803 alanud Liivimaa maapäevale kogunenud mõisnikud pidasid kõigepealt vajalikuks avaldada tänu maanõunik Ungern-Sternbergile Kauguri ülestõusu mahasurumise eest, mille juures 14 läti talupoega oli kartetšiga jõhkralt tapetud. Kuigi Liivimaa 1803. aasta maapäevast on kirjutanud, ja pikalt kirjutanud, juba kaks balti saksa autorit (J. Eckardt ja A. Tobien), kellest on ka täpselt teada, et nad maapäeva protokollid läbi töötasid, olid nad, nagu sellele juhib tähelepanu prof. Zutis, selle fakti maha vaikinud.[155] Selles küsimuses olid nii liberaalid kui ka konservatiivid ühel meelel. Kuid väga paljudes teistes, eeskätt talupoegade koormiste suuruse reguleerimise küsimuses läksid nende arvamused teineteisest lahku.

Maapäeva alguses tundus paljudele mõisnikele, et Siversi Peterburist naasmine tsaari poolt juba heakskiidetud reformiplaaniga tähendab seda,

---

[153] A. Tobien, tsit. teos, lk. 158. Selle «kompetentsist üle astumise» eest noomib Siversit (mõisnike) korda armastav Tobien oma raamatus (vt. lk. 159) põhjalikult.

[154] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 34—37; A. Tobien, tsit. teos, lk. 163—164; RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 35, l. 30—31.

[155] J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 14.

et valitsus nõuab küllalt otsustavat ja kaugeleminevat reformi.[156] Seetõttu julgesid mõned vabameelsemalt häälestatud aadlikud Fr. Siversi venna, Pärnu kreisimarssali P. R. Siversi juhtimisel tulla välja isegi ettepanekuga talupoegade vabakslaskmise kohta. «Me ... kinnitame oma austatud seisusekaaslastele,» ütles P. R. Sivers, esitades seda ettepanekut, «et me majanduslikult talupoegade isikliku vabaduse läbi võitma peame. Sest Taanimaa eeskuju õpetab meile, et mõisad on oma väärtuses pärast pärisorjuse kaotamist peaaegu kahevõrra tõusnud.»[157] P. R. Siversi ja tema mõttekaaslaste ettepanek oli tegelikult üsnagi tagasihoidlik — nad soovitasid anda vabaduse kõigile pärast 12. märtsi 1801 sündinud talupoegade lastele ja kõigile ülejäänutele alles 21 aasta möödudes. Seega oleks P. R. Siversi ettepaneku vastuvõtmise puhul antud talupoegadele laiemas ulatuses vabadus alles 1822. aastal, seega 3 aastat hiljem, kui vabastusreform Liivimaal tegelikult välja kuulutati (1819. a.). 4. märtsil 1803 lükati aga P. R. Siversi ettepanek 105 häälega 40 vastu Liivimaa maapäeva poolt tagasi.[158]

Ka tsaarivalitsus oli sel ajal talupoegadele isikliku vabaduse andmise vastu. Kuid nagu on selgesti näha tsaari kirjast kindralkuberner Golitšõnile, mille viimane kätte sai 10. märtsil, kutsus selle eitava seisukoha esile põhiliselt hirm, et Liivimaa mõisnikud võivad talupoegadele isikliku vabaduse andmise ettevalmistustööde ettekäändel nende koormiste reguleerimise küsimusest mööda hiilida ja see võib esile kutsuda uued rahutused kannatamatult ootavate talupoegade poolt. «Nagu juba asetleidnud näidetest teada on,» kirjutas tsaar kindralkubernerile, «on maapäevade otsustega, mis puudutasid talupoegade koormisi, sageli esile kutsutud viimaste rahulolematus oma pärishärrade vastu ja isegi mäss tekkinud, millel olid ebameeldivad tagajärjed ... Pole mingit kahtlust, et talupojad ootavad, et maapäev annab neile kasuliku korralduse ja nende ootuse mittetäitmine oleks praeguses olukorras kindlasti väga ettevaatamatu samm. Kui selle maapäeva otsused saavad tõepoolest tuginema sellistele põhimõtetele, mis peavad silmas mõlema poole kasusid, siis võib selle korralduse —, mille all ma mõistan peaasjalikult vakuraamatus kindlaksmääratud niisuguseid talupoegade kohustusi, mis neile rohkem jõudu jätaksid ja aadli muredest vabastaksid, — välja anda valitsuse nimel, et ta niiviisi igaühele juhtnööriks oleks ja kõik arusaamatused ära hoiaks.»[159] Tsaarivalitsus andis selle kirjaga, millega tutvustati ka. maapäeva liikmeid, selgesti mõista, et ta nõuab talupoegade koormisi täpselt reguleerivate vakuraamatute põhiprintsiipide viivitamatut väljatöötamist.

---

[156] Sealsamas, lk. 15.

[157] Fr. Bienemann, «Babel» über Acten! Einige Worte über Dilettantismus, Anonymität und Agrarreform, Riga—Moskau—Odessa 1880, lk. 19.

[158] J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 17.

[159] Fr. Bienemann, «Babel» über Acten ..., lk. 24—25.

Omal ajal oli Fr. Sivers 1797. aasta maapäeva otsuste väljatöötamisest nii energiliselt osa võtnud, et neid hakati kutsuma Siversi regulatiiviks.[160] Nüüd oli ta abiteo eest heinamaaga tasumise põhimõtte abil katsunud ehitada silda oma endiste seisukohtade juurest valitsuse seisukohtadeni. Paljud Liivimaa mõisnikud aga kartsid, et see sild ei kannata talupoegade õlgadele veeretatud abiteopäevade koorma raskust välja. Nad kartsid, et ükspuha missugust arvestusmoodust ka ei kasutaks, — talupoegade viletsate ja väheste heinamaade väärtust ei suudeta siiski nii kõrgele kruvida, et ta täielikult kompenseeriks kõigi abiteopäevade väärtuse ja nii võib osa neist kaduma minna. Nende mõisnike silmis oli Fr. Sivers nüüd reetur, kes oma poliitilise karjääri huvides tahab neid varandusest ilma jätta. «Meile tundus, et meie armastatud monarhi soov peaks olema meie jaoks seaduseks,» ütles mõisnik G. von Weiss 23. märtsil, iseloomustades tsaari poolt heakskiidetud Siversi reformiplaani, «kuid pole ime, et meeled sattusid ärevusse, kui, tutvunud nende ettepanekutega põhjalikumalt, nägime, et suurem osa neist kaldus selle poole, et jätta meid ilma meie senistest õigustest ja meie varandusest, mille olime saanud päranduse või ostu teel. Varem üksmeelne koosolek ... lõhenes, tekkisid parteid, vastastikused arvamused lahutasid venna vennast ja poja isast, rebenesid sõprussidemed ja saal, kus varem olid aset leidnud ühist eesmärki teenivate inimeste koosolekud, muutus ebavääräkate kokkupõrgete areeniks. Kired lämmatasid kaine mõistuse. Isad murdsid endal piinavas kahtluses käsi: kas nad võivad oma laste nimel loobuda õigustest, mida nad ise polnud muretsenud, vaid oma esivanematelt pärandanud koos nende varandusega. Oma aust lugupidavad inimesed ..., kelle mõisad aga olid koormatud raskete võlgadega, värisesid, mõeldes oma sissetulekute vähenemisele ja ebakindlale tulevikule ... Isegi rikkad, kes seni olid rahuliku naeratusega imetlenud oma kogutud varandusi ja nagu tammed julgelt oodanud ähvardavat tormi, ka need värisesid, mõeldes oma sissetulekute vähenemisele.» [161] G. von Weiss on paremini kui ükski teine kaasaegne osanud väljendada, milliseid raskeid elamusi kutsus balti parunite hinges esile juba ainuüksi mõte, et nad peaksid ohverdama osakese oma sissetulekutest, et massiliselt nälga ja viletsusse surevate talupoegade olukord veidigi paraneks.

Võitluses sellise ohu vastu võtsid mõned Liivimaa mõisnikud tarvitusele abinõusid, mille üle olid hiljem sunnitud pead vangutama isegi mitmed neile muidu pojalikult truud balti saksa ajaloolased. Liberaalide peamiseks kantsiks oli kujunenud maanõunike kolleegium, milles istusid sellised reformipooldajad nagu Fr. Sivers ise, krahv Mellin, G. J. Buddenbrock ja M. Gersdorff. Maanõunike kolleegiumil oli Liivimaa aadlike seisusliku

---

[160] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 101.
[161] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 61—62; A. Tobien, tsit. teos, lk. 181—182.

omavalitsuse kõrgeima täidesaatva organina väga mõjurikas positsioon reformi ümber puhkenud võitluses. Selles olukorras tuli osa konservatiivselt häälestatud mõisnikke mõttele paluda tsaarivalitsust Liivimaal uuesti kehtestada asehaldusaegne kord, millega aadli seisuslike organite süsteem oleks ümber korraldatud ja maanõunike kolleegium sellega seoses automaatselt likvideeritud. Talupoegade ekspluateerimise õiguste kaitsmise nimel olid need mõisnikud nõus loobuma ka neile muidu nii südamelähedasest seisuslikust autonoomiast, «pühast balti erikorrast». Kolmel maapäeval järgemööda (1802., 1803. ja 1805. aastal) nõudsid äärmuslikud reformivastased asehalduskorra taastamist, kuid jäid vähemusse.[162] «Need ringid, kellele maaprivileegid polnud kunagi olnud enam kui varjavateks siltideks egoistlike erahuvide kultiveerimisel, pidasid täiesti loomulikuks, et need sildid kohe minema visati, kui nad seisuslikule isekusele ebamugavaks muutusid, ja lühikese ajaga oli ühinenud grupp mehi, kes tahtsid koos liberaalse maanõunike kolleegiumiga ka vana seisusliku korra üle parda visata,» kurdab balti saksa ajaloolane Julius Eckardt. «Ainukene «konservatiivne idee», mida seda liiki Liivimaa patriootide poolt tunnistati ja mõisteti, oli idee, et talupoeg on kohustatud oma elupäevade lõpuni oma isandale teoorjust tegema ja makse maksma, ja nimelt nii suures ulatuses, kui need heaks pidasid.»[163]

Esialgu lükkas 1803. aasta maapäeva konservatiivne enamus ettepanekud abiteo reguleerimise kohta lihtsalt tagasi. Siis aga, kui neile oli meelde tuletatud, et tegemist on siiski tsaari poolt heakskiidetud ettepanekutega, lepiti selle põhimõttega, kuid tehti rida täiendusi. Liivimaa mõisnikud otsustasid, et võivad abitegu nõuda ka talupoegadele metsa kasutamise- ja kalastamisõiguste andmise eest, et abitegu võis suurendada naturaalmaksude vähendamise teel.[164] Mõisnikud ei tahtnud lubada muudatusi kohtusüsteemis, eriti kihelkonnakohtute loomist, kus oleksid olnud ka talupoegadest kaasistujad ja kuhu talupojad oleksid võinud esitada kaebusi oma mõisnike peale.[165]

1803. aasta maapäeva küllaltki piiratud ja vastuolulised otsused talurahvaküsimuses saadeti Peterburi koos kuberner Richteri kaaskirjaga, kes

---

[162] [J. Eckardt] Zur livländischen Landtagsgeschichte — 3. Die Bauerverordnung von 1804 und die Verfassungsfrage, „Baltische Monatsschrift", 19. kd., Riga 1870, lk. 96, 148—149 ja 152—153.

[163] Sealsamas, lk. 96. Selle tõsiasja juures ei muuda midagi ka see asjaolu, et A. Tobienil (vt. tsit. teos lk. 187—189) õnnestus leida andmeid selle kohta, et XIX sajandi alguses kostis asehalduskorra taastamise nõudeid ka balti linnades ja Eestimaal. Linnades ja naaberkubermangus arenes muidugi ka oma sisepoliitiline võitlus, kuid maapäevadel jooksid 1803. ja 1805. aastal asehalduskorra taastamise lipu all maanõunike kolleegiumile tormi siiski just nimelt talurahvareformi vastased.

[164] J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 21—22.

[165] Sealsamas, lk. 22.

selles esines konservatiivsete ringkondade huvide energilise kaitsjana. Liivimaal mõisa omav kuberner Richter nurises selle üle, et talupoegade müümist ja mõisnike õigusi talupoegade abielude takistamisel piirati. Talupoegadest kohtukaasistujate valimist pidas ta ohtlikuks ja protesteeris eriti teravalt abiteo igasuguse piiramise vastu. Richter nõudis, et abiteo suurus määrataks täpselt kindlaks ja seda tulevikus enam ei suurendataks. [166]

Peale kuberneri saatsid valitsusele 1803. aasta maapäeva otsuste vastu protesteerivaid kirju veel paljud teised Liivimaa mõisnikud.[167] Mõisnike Liphardti, Krüdeneri, Nummersi ja Löwensteini kirjas tõstetakse häält abiteo kaitseks — «need nõndanimetatud erakorralised, kuid tegelikult seaduslikud ja valitsuse poolt heakskiidetud maksuraamatutega kindlaksmääratud abiteo tööd on meie majapidamise käigushoidmiseks hädavajalikud ja kui need likvideeritakse, siis ei vii see muule, kui mõisaomanike täielikule laostamisele ja teeb suurt kahju selle provintsi põllumajandusele . . .» [168] Ühes teises, Reinhold Liphardti poolt isiklikult saadetud kirjas väidetakse: «Pole mingit kahtlust, et viimasel maapäeval tulevikus nõutava abiteo suhtes langetatud otsused muutuvad mõisaomanikele väga kahjulikeks, seda enam, et talupoegade seniajani mittearvestatud heina- ja aiamaad pole enamikus mõisates nii suured, et nende arvestamisega saaks küllaldaselt kompenseerida kõige tähtsamaid abiteo töid . . .» [169]

Liivimaa mõisnikkond oli lõhenenud omavahel kisklevateks parteideks ja suur osa tema liikmeist avaldas üha selgemini oma soovi teoorjuse efektiivsest reguleerimisest üldse loobuda. Valitsusorganid nii Peterburis kui ka Riias teadsid, et talupojad ootavad kannatamatult selle küsimuse lahendamist ja neid ninapidi vedada oleks liiga ohtlik. Oma kirjas kindralkuberner Golitsõnile rõhutas siseminister Kotšubei, et valitsusel ei tule mõttessegi talupoegadele vabadust anda. «Karmide abinõude» tarvitamine talupoegade sõnakuulelikkuses hoidmiseks oli ministri arvates nii mõnigi kord vajalik ja kasulik, kuid siiski, et «. . . Venemaal on vähe elanikke, siis tuleb inimesi hoida ja pealegi on iga isegi kõige väiksem verevalamine Tema Kõrguse südamele vastik». Siseminister juhtis kindralkuberneri tähelepanu sellele, et rahutusi «võib mitte ainult maha suruda, vaid ka ära hoida». [170]

11. mail 1803 andis Aleksander I korralduse, millega Peterburis asutati komitee Liivimaa asjade läbivaatamiseks, ja võttis seega Liivimaa talurahvareformi valitsuse otsese kontrolli alla.[171] Komiteesse kuulusid sise-

---

[166] Sealsamas, lk. 25; RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 35, l. 281—286.
[167] A. Tobien, tsit. teos, lk. 202—203.
[168] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 35, l. 44—45.
[169] Sealsamas, l. 274.
[170] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 60.
[171] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 1, l. 1.

minister V. P. Kotšubei (esimees), siseministri asetäitja P. A. Strogonov, senaator S. P. Kozodavlev ja Liivimaa aadli esindajatena maanõunikud G. Buddenbrock ja R. Anrep.[172]

Komitee loodi 1803. aasta kevadel. Tema töö käigule avaldasid otsest mõju Liivimaal 1803. aasta suvel uuesti puhkenud ja hiljem ka Eestimaale levinud ning kuni 1805. aasta lõpuni lakkamatult kestvad talurahvarahutused.

Algusest peale oli komitee teadlik, et olukord Liivimaal on väga pingeline, rahutud talupojad nõuavad uusi vakuraamatuid, millepärast ei tohi reformi läbiviimisega viivitada. 20. augustil 1803 on komitee istungi protokolli ehk žurnaali kirjutatud: «... komitee käsutuses olevaist andmeist on näha, et Liivimaal valitsev olukord nõuab üldise rahu säilitamise huvides, et talupoegade koormiste kindlaksmääramiseks ja vakuraamatute koostamiseks loodud komisjonid saadetaks kohale võimalikult kiiresti ...» [173]

Juba 1803. aasta sügisel ütlesid komitee tööst osavõtvad kõrgemad riigiametnikud selgesti välja, et tsaarivalitsus ei nõua mõisnikelt sugugi talupoegade teokoormiste vähendamist, vaid ainult nende täpset kindlaksmääramist. 10. septembri istungil alustasid nad juttu, et kuna «rootsi meetodi» järgi heinamaade väärtust üldse ei hinnatud, siis võib arvata, et ka nende eest nõutava abiteo suurus oli XVII sajandil väga väikene. «Hilisemal ajal on aga need nii suureks kasvanud, et on võrdsed poolele kõigi ülejäänud koormiste väärtusest ja olid sageli talupoegade kaebuste ja nende rõhumise peamiseks põhjuseks. Et aga nüüd Liivimaa rüütelkond kavatseb talupoegade koormiste hinna viia rangesse kooskõlla nende maa hinnaga, siis peakski nende koormiste suurust, mis seda tasakaalu rikuvad, vähendama, s. t. vähendama abitegu, aga mitte muid koormisi ...» [174] Niipea aga kui komitee tööst osavõtvad Liivimaa maanõunikud sellele ägedasti vastu vaidlema hakkasid, väites, et see teeks suurt kahju Liivimaa põllumajanduse arengule, võeti ettepanek tagasi. Tagasivõtmist põhjendati järgmiste variserlike arutlustega: «... silmas pidades, et see võib teha kahju mitte üksnes Liivimaa aadlile, vaid ka üldse sellele maale, kui sealne majandus korrast ära läheb ja maaharimine kannatab — arvestades siinjuures ka seda, et tähtsaim ja hindamatu heategu talupoegade suhtes on see, et neid koormiste osas ei ähvarda enam mingi omavoli ...» [175] Komitee loobus abiteo vähendamise põhimõttest. 6. septembril 1805 laskis komitee oma žurnaali sisse kanda, et kogu tema töö eesmärk oli ainult «ära kaotada mitmesuguste koormiste suuruse küsimuses esinev ebamäärasus ...» [176]

---

[172] J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 14.
[173] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 149, l. 4.
[174] Sealsamas, l. 20—21.
[175] Sealsamas, l. 21.
[176] Sealsamas, l. 107.

Käsitledes oma vastavas uurimuses pikalt ja küllalt põhjalikult Peterburi komitee tööd, püüab J. Samarin asja kujutada nii, et tsaariametnikud olid Liivimaa aadlike ja eriti komitee maanõunikest liikmete salakavalate ja petlike mahhinatsioonide õnnetud ohvrid. Selline käsitlusviis võeti üle ka läti ja eesti kodanlike ajaloolaste poolt. A. Svabe heitis Peterburi komiteele ette, et ta ei uurinud küllalt põhjalikult Rootsi valitsuse agraarseadusandlust ega näinud seetõttu läbi, et ka juba XVII sajandi lõpul arvestati talupoegade koormiste suuruse kindlaksmääramisel heinamaade väärtust.[177] «Rootsi-aegsete hindamispõhimõtete väärtõlgendamine sai võimalikuks talu heinamaade arvel. Asjaajamise lihtsustamise pärast Rootsi-aegne revisjon ei võtnud erilise mõõtmise alla talu heinamaid, vaid siis eeldati, et igal talul niikuinii on vastavalt põllumaale paras jagu heinamaad . . .» [178] kirjutatakse ühes kodanlikus Eestis ilmunud ülevaateteoses Eesti ajaloo kohta. Kuid kõik see oli väga hästi teada ka Peterburi komiteele vähemalt 1805. aasta augustikuust alates. 10. augustil 1805 väljendas komitee arvamust, et Rootsi valitsuse taksatsioonimeetodi järgi «heinamaad, ilma milleta pole võimalik ülal pidada hobuseid ja seetõttu pole võimalik harida ka põlde, loeti sellisteks lahutamatult põldude juurde kuuluvateks osadeks, et põllumaade hind sisaldab juba ka heinamaade hinda . . .» [179] Tsaariametnikud said väga hästi aru, et «heinamaade arvessevõtmine» oli tegelikult pettus ja viis talupoegade koormiste tõstmisele, võrreldes XVII sajandi lõpuga. Kuid see teadmine ei teinud neid sugugi rahutuks, sest nad polnud kunagi taotlenudki talupoegade koormiste vähendamist, vaid ainult nende täpset kindlaksmääramist. Ja kui 1804. aasta talurahvaseaduse normide k o n k r e e t n e rakendamine viis lõpptulemusena mõnedes mõisates talupoegade koormiste vähendamisele, siis kasvas see välja mitte tsaarivalitsuse püüdest neid vähendada, vaid tema püüdest neid täpselt kindlaks määrata ja ühtlustada.

Peterburi komitee esimene istung leidis aset 3. augustil 1803 ja juba 3. veebruaril 1804 esitati uue talurahvaseaduse tekst tsaarile kinnitamiseks.[180] Kuid ka pärast seda jätkas komitee tööd talurahvareformi elluviimise kõrgema juhtiva ning järelevalveorganina.

Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadusega jäeti selle kubermangu läti ja eesti talupojad sunnismaisteks, oma mõisniku kodukarile alluvateks tööloomadeks. Mõisniku õigusi talupoja isiku suhtes teatud ulatuses siiski piirati. Talupoega ei tohtinud enam ükspuha kellele ja ükspuha kuidas müüa ja kinkida (teatud tegutsemisvabadus jäeti mõisnikele aga ka sel-

---

[177] Arveds Švābe, Zemes attiecibu un zemes reformu vēsture Latvijā, Latvijas agrārā reforma, Rīgā 1930, lk. 137—139.

[178] Eesti rahva ajalugu, toimetanud Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar, Tartu 1932, lk. 1480.

[179] RAKAL, f. 1528, nim. l. s.-ü. 149, l. 100. Vrd. ka l. 136.

[180] Ю. Самарин, tsit. teos. lk. 103.

les küsimuses — nii võis talupoega viia samale mõisnikule kuuluvast ühest mõisast teise). Järjekordselt keelati mõisnikel teha takistusi talupoegade abiellumisele (vastavasisulisi valitsuse ukaase oli juba XVIII sajandil korduvalt välja antud). Mõisnike õigus talupoegi «kodusel viisil» karistada jäeti püsima, kuid määrati kindlaks selle karistuse ülemmäärad (15 kepihoopi või kaks päeva vangistust vee ja leiva peal). Liivimaa mõisnikud tahtsid taluperemeestele nende talukohtade suhtes anda ainult kasutamisõiguse (Nutzungsrecht), s. t. et talupoegadele oleks antud õigus oma talus olla ainult niikaua, kui nad seda kasutasid mõisale teoorjust tegevatele sulastele ja tüdrukutele ülalpidamise muretsemiseks. 1803. aasta maapäeval vastuvõetud seaduseprojektis oli ette nähtud õige mitu juhtumit, mil mõisnikul oli seaduslik õigus talupojalt tema maa ära võtta ja see mõisa külge liita. Peterburi komitees lõplikult väljatöötatud seaduse venekeelses ametlikus tekstis formuleeriti vastav paragrahv nii, et talupoegadele anti valdusõigus ja 1804. aasta seaduse lõplikus tekstis nähti ette ainult üks võimalus, mille puhul mõisal oli seaduslik õigus talupoega talust välja ajada — nimelt kui mõisal endal oli võrreldes talupoegade põldudega suhteliselt liiga vähe põldu (vähem kui 36 vakamaad iga talupoegade adramaa kohta või vähem kui 6 vakamaad talupoegadelt nõutava korralise teo iga rakmepäeva kohta nädalas). Muidu sai mõisnik taluperemehe talust välja ajada ainult kohtu teel. Erinevalt mõisnike maapäevaprojektist nägi seadus ette, et talupoegadel on õigus oma talusid päriseks osta. A. Agthe näitas omal ajal, et Liivimaa mõisnikud võltsisid 1804. aasta talurahvaseaduse saksakeelse väljaande koostamisel vastava paragrahvi tõlget ja andsid talupoegadele jällegi ainult maa kasutamisõiguse.[181] Nagu näitas sama autor, leidus seaduse saksakeelses ning Liivimaal tegelikult kasutatavas väljaandes ka teisi samalaadseid võltsinguid. Juba A. Švabe juhtis tähelepanu, et tegelikult võitsid mõisnikud selle talupoegade maavaldusõigust käsitleva paragrahvi tõlke võltsimisega vähe. Seaduse teised paragrahvid piirasid siiski mõisnike omavoli talupoegade maa suhtes ja talurahvale kui seisusele oli antud teatud valdusõigus tema maade suhtes.[182] Lõpuks loodi 1804. aasta seadusega Liivimaal talurahvakohtud. Iga mõisa territooriumil loodavad ja talupoegadest endist koosnevad vallakohtud lahendasid talupoegade omavahelisi tüliküsimusi ning jagasid sulaseid ja teenijatüdrukuid talude vahel. Iga kolme kihelkonna peale loodi üks kihelkonnakohus, milles mõisnikust esimehe kõrval oli kolm talupojast kaasistujat ja mille ülesandeks oli mõisniku peale kaebavaid talupoegi mõisnikuga «lepitada». Kui «lepitus» korda ei läinud, võisid talupojad maakohtuisse kaevata, kus

[181] Adolf Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, Ergänzungsheft XXIX), Tübingen 1909, lk. 68—69.

[182] Arveds Švābe, Zemes attiecibu un zemes reformu vēsture Latvijā, Latvijas agrārā reforma, Rīgā 1930, lk. 142—143 ja 149.

nüüdsest peale oli samuti kaks talupoegadest kaasistujat. Kõige kõrgemas kohtuorganis, kus küsimused lõplikult otsustati, — Liivimaa Ouekohtus — aga talupoegadest kaasistujaid polnud.[183] Võrdluseks võib märkida, et 1784. aastal Liivimaal ellurakendatud asehalduskorra kohtusüsteemis (mis 1796. aastal likvideeriti) oli ette nähtud kroonutalupoegade poolt valitud kaasistujate osavõtt ka kõige kõrgemate kohtuorganite (kohtupalati kriminaal- ja tsiviildepartemangude) tööst.

20. veebruaril 1804 kinnitati seadus tsaari poolt, kes varsti andis ka korralduse selle publitseerimiseks saksa, läti ja eesti keeles.[184] 5. märtsil samal aastal kutsus konservatiivsesse rühmitusse kuuluv Liivimaa maanõunik Ungern-Sternberg kokku aadlikonvendi seaduse väljaandmisega seoses olevaid küsimusi arutama. Konvent asus seisukohale, et kui uut seadust pikisilmi oodanud talupojad tema tegeliku sisuga tutvuvad, siis kindlasti nad pettuvad ja puhkevad rahutused. Kõige selle tõttu otsustas konvent paluda, et kahe nädala eest tsaari poolt kinnitatud seadust üldse välja ei kuulutataks.[185] Mõisnike palvel pöördus uus kindralkuberner Buxhöwden 2. aprillil vastava palvega siseministri poole. «Siinsed talupojad arvavad, et nende mõisnikud ja pastorid on ühiselt nende vastu . . .,» kirjutas kindralkuberner, «ja sellepärast ei usalda alati seda, mida kuulutavad kirikutes pastorid.» Seepärast soovitas kindralkuberner seadusi kirikutes mitte välja kuulutada, vaid lihtsalt uued vakuraamatud revisjonikomisjonide poolt välja jagada. «Arvates, et revisjonikomisjonid on loodud nende kasuks ja nähes, et neis on esimeesteks vene ametnikud, usuvad talupojad hõlpsamini, et see, mis neile välja kuulutatakse, on tõsi.»[186] 16. aprillil 1804 kinnitas Aleksander I Buxhöwdeni ettepanekud.[187] Seadus siiski tõlgiti ja ka trükiti läti ja eesti keeles.[188]

§ 4. 1804. AASTA TALURAHVASEADUSE ELLUVIIMINE LIIVIMAAL

1804. aasta sügissuvel hakkasid Liivimaa revisjonikomisjonid (iga maakonna jaoks loodi üks komisjon) talupoegade mõisakoormisi reguleerima ja neile uusi vakuraamatuid välja jagama. Peterburi komitees istuvate kõrgete vene riigiametnike arvates pidi Liivimaa talupoegade olukord muutuma selle töö tagajärjel järgmiseks. Välja arvatud viljalõikuse aeg, pidi alati talu enda käsutusse jääma pool tööjõulistest inimestest.[189] Üldse

[183] J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 29—32.
[184] A. Tobien, tsit. teos, lk. 206.
[185] J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 37.
[186] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü., l. 433—434.
[187] Sealsamas, l. 435.
[188] J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 38.
[189] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 1, l. 181.

pidid Liivimaa talupoja mõisakoormised kujunema sellisteks, nagu kavalate arvutuste abil oma komiteekolleegidele «selgeks tegi» maanõunik Buddenbrock, et iga kahe talupoja (mehe ja naise) kohta ei tulnud mõisategu rohkem kui kaks päeva nädalas.[190] (Et selline arvutus Balti kubermangudes, kus valitses mitte tjaglode, vaid talude süsteem, hoopis mõttetu oli, sellest maanõunik muidugi ei rääkinud.) Komitee liikmed arvasid naiivselt, ja väljendasid seda arvamust ka seaduse tekstis, et mõisnikud lepivad tõepoolest olukorraga ja hakkavad talupoegadelt nõudma abitegu ainult vastavalt nende kasutuses olevate heinamaade väärtusele.[191] Nad arvasid, et neil on õnnestunud välja töötada seadus, mis ei jäta enam «mõisnike ja talupoegade suhetesse midagi ebamäärast . . .» [192]

Juhendudes koos seadusega väljaantud instruktsioonidest, töötasid revisjonikomisjonid järgmiselt. Mõisnikelt nõuti nn. reversid (Eingabe), millega need teatasid, kui palju ja millises väärtuses nende arvates on talupoegade käes maad ja kui palju nad selle eest seni on nõudnud teoorjust ja maksu. Neid andmeid pidid revisjonikomisjonid kontrollima ja seda nimelt talupoegade poolt nende endi seast valitud esindajate juuresolekul. Pärast kontrollimist ja vajaduse korral ettevõetud parandusi kirjutati vastava vormi järgi välja ja jagati talupoegadele ajutised vakuraamatud. Alaliste vakuraamatute väljatöötamine pidi toimuma alles siis, kui olid läbi viidud aeganõudvad maamõõtmise ja maahindamise tööd. Oleks aga vale arvata, nagu seda kaldub tegema Samarin [193], et mõisnikest suhteliselt sõltumatute vene ametnike juhtimisel töötavad komisjonid oleksid alati uskunud mõisnike poolt esitatud andmeid nagu pühakirja ja silmad hoopis kinni pigistanud, kui nad ühest mõisast teise liikudes sõitsid mööda põldudest ja heinamaadest. Samuti pole alust arvata, et talupoegade esindajate osavõtt ajutiste vakuraamatute koostamisest oleks jäänud täiesti tagajärgedeta.

Riia revisjonikomisjoni esimees kindralmajor M. F. Verigin teatas 25. oktoobril 1804 siseministrile, et kuna maa on juba kõvaks külmanud, siis ei saa enam maamõõtjate abil kontrollida mõisnike poolt maa väärtuse kohta esitatud andmeid, ja palus komisjoni töö kuni järgmise kevadeni seisma panna.[194] Pärnu revisjonikomisjoni esimees kindralmajor S. E. Draškevitš kirjutab ühes oma 4. augustil 1805 dateeritud kirjas, et Parasmaa mõisa põllud «on enamalt jaolt halva kvaliteediga, neil on niiske põhi, kohati on muld 5 kuni 6 tolli ulatuses segatud saviga . . . ja kuival suvel

---

[190] Sealsamas, s.-ü. 149, l. 16.
[191] Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗ), т. XXVIII — 1804—1805 гг., Спб. 1830, lk. 106 ja 117.
[192] Sealsamas, lk. 105.
[193] Ю. Самарин, tsit. teos. lk. 184—185.
[194] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 6, l. 15.

vesi ei tungi läbi . . ., nii et sageli on ikaldused . . .» [195] Kui Tartu revisjonikomisjon alustas 1804. aasta augusti keskpaiku oma esimehe S. I. Puštšini juhtimisel Väike-Konguta mõisas revisjoni, siis teatas mõisarentnik Schulz, et ükski tema talupoeg ei tee teoorjust rohkem kui kaks päeva nädalas ja nad kõik on «ilma erandita nii halva käitumisega, et ta ei soovita neist ühtki kohtukaasistuja kohale ja palub talurahvakohtunikke nende hulgast mitte valida, vaid liita kogukond teise küla külge». Kui aga komisjon hakkas küsitlema talupoegi, siis, nagu kirjutab oma 20. augusti kirjas edasi Puštšin, selgus, «et Schulzi teated talupoegade teoorjuse kohta on ebaõiged, sest kahe päeva asemel teevad nad tema rendiajast alates tegu kuus päeva nädalas ja on äärmiselt kurnatud, peale selle kasutab ta neid veel teisteski kihelkondades lubjapõletamisel ja lubjaveol ja saadab voorid teele kõige halvemal teedelagunemise ajal, mille tõttu nad, nagu räägivad talupojad, on jäänud ilma hobustest ja nende puudumise tõttu ei saa korralikult harida oma maid ja olid sunnitud enda toitmiseks temalt laenama vilja ja langesid võlgadesse».[196]

On säilinud Tartu revisjonikomisjoni tööaruanded ajutiste vakuraamatute koostamise kohta 1804. aastal 26 mõisas.[197] Viieteistkümne mõisa suhtes on nendes aruannetes otseselt öeldud, et talupoegade koormisi tuli vähendada, ühe mõisa kohta on öeldud, et seal talupoegade kasutuses oleva maa suurus ei vasta neilt nõutavatele koormistele (ja viimaseid tuli nähtavasti vähendada), kolmes mõisas andis komisjon talupoegade palvel korralduse, et talupojad hakkavad pearaha ise tasuma ja vabanevad seega neist teopäevadest, mida mõisnikud seni olid neilt nõudnud pearaha arvel, kuues mõisas kinnitati senised koormised ilma muudatusteta ning ühe mõisa kohta ei ole aruandes selles küsimuses midagi selgesti öeldud. Pärnu revisjonikomisjoni poolt 22. detsembril 1804 koostatud aruande järgi olid selles loendatud mõisatest viies talupoegade koormised endisele tasemele jäetud, viieteistkümnes oli neid aga vähendatud.[198]

Kindralkuberner Buxhöwden teatas 19. augustil 1805 Peterburi komiteele, et Järve mõisa (Antslas) omanik oli varem igalt oma mõisa talult saanud 133 päeva hobusega (sellest 29 päeva abitegu) ja 319 päeva jalategu (sellest 273 päeva abitegu). Tartu revisjonikomisjoni poolt koostatud vakuraamatu järgi saab mõisnik nüüd ainult 65 päeva hobusega (sellest 11 päeva abitegu) ja 96 päeva jalategu (sellest 23 päeva abitegu). Selle tagajärjel oli mõisnik jäänud ilma kõigist teopäevadest, mida seni oli kasutatud «loomade talitamiseks, tööks viinaköögis ja lina ning kanepi puhastamisel».[199]

---

[195] Sealsamas, s.-ü. 5, l. 41.
[196] Sealsamas, s.-ü. 4, l. 17.
[197] Sealsamas, l. 16—26.
[198] Sealsamas, l. 26—33.
[199] Sealsamas, s.-ü. 9, l. 176.

Nagu eespool märgitud, oli üheks traditsiooniliseks ja talupoegade poolt väga vihatud võtteks, millega mõisnikud talupoegade teokoormisi suurendasid, see, et nad maksid ise talupoegade pearaha ja nõudsid selle eest viimastelt uusi teopäevi, hinnates talupoja tööjõudu väga madalalt. 1806. aasta kevadel Peterburi komitee käsutuses olevail andmeil kujunes nüüd olukord selliseks, et pearaha, «mida varem enamasti maksid mõisnikud, hakkavad nüüd talupojad ise maksma».[200]

Kõige selle tõttu pole sugugi imekspandav, et revisjonikomisjonide töö põrkas algusest peale mõisnike ägedale vastupanule.[201] Kui Tartu revisjonikomisjoni esimees Puštšin 1804. aasta juulis palus endale Tartu Majandusvalitsuse arhiivist välja anda revisjoninimekirju ja mõisate vakuraamatuid, sai ta vastuseks, et enamus neist dokumentidest oli 1775. aasta tulekahju ajal ära põlenud[202] ja «kuigi neist mõned ka päästeti, aga need ei saa olla küllaldaseks andmete aluseks . . .»[203] Väga paljud revisjonikomisjonide liikmeiks valitud Liivimaa aadlikest ei tahtnud üldse asuda oma ülesannete täitmisele ja asi läks nii kaugele, et siseminister pidi 1804. aasta juuni lõpus kindralkuberneri kaudu Liivimaa aadlikke hoiatama, et «lõppude lõpuks võib ka kõik komisjonide liikmed määrata vene ametnike hulgast . . .»[204] Kui 1805. aasta juulis Riiga jõudis uus revisjonikomisjoni esimees A. I. Arsenjev, sai ta, tema enese sõnade järgi «ainult suure vaevaga kätte komisjoni materjalid ja isegi selle sekretär julges mulle teatada, et ta ei või minu juurde toimikutega tulla, kuna ta pea valutab . . . Peaaegu kõik maanõunikud võtavad mind vastu sõnadega, et mind ootab palju takistusi ja minu ettevõttel pole edu ega tule sellele ka lõppu ja kõiki neid sõnu räägitakse sellisel toonil ja neid saadab niisugune näoilme, mis tähendavad veel rohkem, kui nende poolt öeldud sõnad.»[205] Pärnu revisjonikomisjoni esimees Draškevitš pöördus 25. novembril 1805 siseministri poole palvega saata talle Peterburist ametnik, sest «selles ametis vajalikku ausust ja truudust ma ei leia siin kellegi juures».[206]

Kui mõisnikud võtsid uue seaduse vastu raevuka sabotaažiga, siis talupojad, nagu sellest on pikemalt juttu järgmises peatükis, võtsid teda vastu veel vihasemate ja ägedamate rahutustega. Ja mida kauem viibis uus seadus selles vastakate klassihuvide ääsitules, seda rohkem hakkas ta mõranema, hakkasid ilmnema ta puudused.

Kõigepealt selgus, et nagu olid kartnud juba 1803. aastal mitmed mõisnikud, ei suutnud talupoegade heinamaad «kompenseerida» neilt nõu-

---

[200] Sealsamas, s.-ü. 149, l. 140.

[201] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 166—170; A. Tobien, tsit. teos, lk. 208.

[202] Viimased regulatiivid olid mõisnikelt välja nõutud 1784. aasta maapäeva otsuse põhjal ja viimased revisjonikirjad 1794. aastal — järelikult alles pärast tulekahju.

[203] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 4, l. 7.

[204] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 174.

[205] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 6, l. 26.

[206] Sealsamas, s.-ü. 5, l. 53.

tavat abitegu. 31. juulil 1804 teatasid Tartu revisjonikomisjoni esimees ja 10. septembril samal aastal Riia revisjonikomisjoni esimees siseministrile, et talupoegadel pole «seadusliku proportsiooni» järgi ette nähtud heinamaid, ja palusid nõu, kuidas toimida: kas võib heinamaade asemel arvesse võtta mingisuguseid teisi maid või tuleb vähendada talupoegade teoorjust ja makse ja kui seda teha, siis mis töö- ja andamiliikide osas.[207] 19. märtsil 1805 võttis Peterburi komitee vastu otsuse, et kui tõesti ei jätku heinamaid ja talupoegade maa üldine hind selle tagajärjel väheneb, siis peab vastavalt vähendama ka talupoegade koormisi.[208] Talurahvaseaduse koostamise ajal olid maanõunikud Ânrep ja Buddenbrock saavutanud, et kui talupoegade poolt tehtavate teopäevade hinna osas jäid maksma vanad XVII sajandi lõpu madalad normid, siis heinamaade hindamisel võeti tarvitusele uued, kõrgendatud normid. Fr. Sivers, kes oli selleks ajaks sattunud opositsiooni suurema osa Liivimaa mõisnikega, juhtis sellele Peterburi komitee tähelepanu ja 5. novembril 1804 taastati ka heinamaade suhtes «vanad rootsi normid».[209] Liivimaa 1805. aasta maapäeval võtsid mõisnikud vastu otsuse paluda valitsuselt, et heinamaid hinnataks siiski kõrgemalt, sest on vaja leida teid abiteo seaduslikuks muutmiseks. Ilma selleta, nagu räägitakse maapäeva otsuses, «majapidamised ei saa üldse eksisteerida — mis tagajärjed sellel siis oleksid, kui põldudel valminud vilja ei saaks sealt koristada ja temast rehtedes teri välja peksta».[210] 1805. aasta juunis lükkas Peterburi komitee Liivimaa aadli palve tagasi.[211] 1805. aasta teisel poolel ja 1806. aastal saatis Liivimaa rüütelkond samas heinamaade hindamise ja 1804. aasta seaduse parandamise küsimuses üksteise järel Peterburi viis saadikut; ja lõpuks teatas kindralkuberner siseministrile, et «kui see palve tagasi lükatakse, siis kogu aadelkond terves koosseisus sõidab Peterburi».[212] Tsaarivalitsus ja Peterburi komitee lükkasid aga kõik need ettepanekud järjekindlalt tagasi, varjamata seejuures, et nad teevad seda hirmust uute talurahvarahutuste puhkemise ees. Komitee žurnaalis 19. mail 1806 on näidatud, et kui suurendada vastavalt mõisnike soovidele heinamaade hinda, siis iga veerandadramaa suuruse talu teokoormised suureneksid umbes 80 teopäeva võrra. See «maahindade tõstmine, mis tooks endaga kaasa ka talupoegade koormiste ja teoorjuse suurenemise,» arvas komitee, «võib endaga kaasa tuua talupoegade rahutusi . . .» [213] Lõpuks piirduski komitee ainult sellega, et revisjonikomisjonidel lubati üksikjuhtudel lähtuda mitte

---

[207] Sealsamas, s.-ü. 4, l. 10 ja s.-ü. 18, 1, 7.
[208] Sealsamas, s.-ü. 149, l. 84.
[209] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 194—198; A. Tobien, tsit. teos, lk. 210—212.
[210] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 202; RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 9, l. 48.
[211] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 163—164; A. Tobien, tsit. teos, lk. 214.
[212] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 206—212; A. Tobien, tsit. teos, lk. 215.
[213] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 149, l. 141.

talude heinamaade suurusest, vaid neilt heinamaadelt saadava heina hulgast.[214]

1805. aasta teise poolde, mil keskvalitsuse ja Liivimaa aadli vahekorrad muutusid kõige pingelisemaks, langeb ka Riia revisjonikomisjoni uue esimehe A. I. Arsenjevi tegevus. See XIX sajandi alguses tegutsenud vene riigiametnik läks oma vihas balti parunite vastu mõnikord vähemalt niisama kaugele, kui sajandi teisel poolel ajaloo areenile ilmunud slavofiilide rühmitus. See asjaolu kindlustas talle ka slavofiil Juri Samarini piiramatu poolehoiu, kes vastavad andmed arhiivitolmust välja otsis ja Arsenjevist oma 1876. aastal ilmunud uurimuse kangelase tegi. Just Samarini tõttu on A. I. Arsenjevile nii kodanlikus[215] kui ka nõukogude ajalookirjanduses jäänud teatud määral omapärase talurahvasõbra kuulsus. Samarinile polnud Arsenjev mitte ainult talupoegadele kaasatundev riigiametnik, vaid ka teatud määral müstiline isik.[216] Ja tõepoolest näib Arsenjevi tegevuses Balti kubermangudes esimesel pilgul olevat paljugi müstilist ja arusaamatut ning otse fantastiliselt ebareaalset. Kuid nii see näib siiski ainult esimesel pilgul. Arsenjev pani valitsusele ette likvideerida Liivimaal peremeeste ja sulaste kihid ning muuta kõik ühesugusteks talupoegadeks. Tegelikult see ettepanek polnudki nii väga fantastiline. Käisid ju ka mõned Liivimaa mõisnikud sel ajal ringi mõtetega, kas poleks kasulikum kõik tööjõulised talupojad ühtlaselt ära jagada väikeste popsikohtade vahel, ja esinesid vastavate ettepanekutega isegi maapäevadel.[217] «Peaaegu kõik mõisnikud rääkisid mulle,» kirjutab Arsenjev ühes oma projektis, «et soovivad samasugust tjaglo süsteemi nagu Venemaal . . .»[218] Oma kirjas siseministrile 22. detsembrist 1805 pani Arsenjev ette likvideerida Liivimaa maanõunike kolleegium, kui «ebaseaduslik asutus».[219] Kuid nagu nägime, jooksid just samadel aastatel paljud Liivimaa mõisnikud ise tormi maanõunike kolleegiumile ja needsamad inimesed arvatavasti muretsesid salaja Arsenjevile maapäeval peetud kõnedest tehtud ärakirjad ja muud materjalid, mis läksid talle tarvis võitluseks maanõunike vastu.[220]

Kuigi Arsenjev end teatud määral laskis mässida Liivimaa aadli üksikute rühmituste vahel käivasse võitlusse, jäi ta siiski eelkõige riigiametnikuks, valitsuse tahte energiliseks elluviijaks, kes oma eesmärkide saavutamisel vahendeid palju ei valinud. Arsenjevi maailmavaade, mida

---

[214] ПСЗ, т. XXX — 1808—1809 гг., lk. 820. Pikemalt on neist täiendusparagrahvidest juttu edaspidi.

[215] Läti kodanliku ajaloolase A. Svabe arvates oli Arsenjev «üks kõige heledamaid päid kõigi Liivimaa agraarreformi kallal töötanud isikute seas . . .» (A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands, Riga 1928, lk. 332).

[216] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 222.

[217] Sealsamas, lk. 258—259.

[218] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 9, l. 158.

[219] Sealsamas, s.-ü. 6, l. 100.

[220] Sealsamas, s.-ü. 18, l. 1 ja 17.

ta pikalt ja laialt väljendab oma mitmesugustes projektides, on omapärane ja väga õpetlik näide sellest, kuidas mõned sel ajal progressiivse kapitalistliku majanduse ja majandusteaduse ideed kasutati ära reaktsiooniliste, seisuslike huvide kaitsel. «Paradiislikku õndsust, kus kõik külluses voolab ja tuleb inimese kätte ilma tööta, kus kõik soovid saavad rahuldatud, sellist õndsust maa peal ei saavutata,» kinnitab Arsenjev, «... järelikult peab see pööningutel nälja ja külma kätte surevate kirjameeste ... ettekujutuses esinev olukord jääma soovunelmate ja mõttetuste maailma ...» [221] Milline olukord pidi siis Arsenjevi järgi valitsema reaalses maailmas? Kõike, mis on määratud inimese loomulike vajaduste (söök, jook, riietus, uni, järeltuleva soo soetamine) rahuldamiseks, nimetab Arsenjev omandiks kitsamas mõttes.[222] Peale selle on inimesel aga ka teist liiki vajadused — vajadus olla lõbus, vajadus teiste inimestega läbi käia. Kui inimese sissetulekud ei rahulda isegi tema loomulikke vajadusi, siis elab ta viletsuses, kui ta neid vaevalt rahuldada suudab, siis on tegemist vaesusega, kui saab rahuldada ka teist liiki vajadusi, siis on tegemist jõukusega, kui aga sissetulekud on veelgi suuremad, siis see on juba rikkus. Kuid kõigil neil mõistetel pidi eri seisusest inimeste juures eri sisu olema — «vajadused kasvavad koos auastme tõusuga ...» [223] Mõisniku varanduseks on tema maa, talupoja varanduseks tema töö.[224] «Mõisnik on laenuandja — ta annab oma kapitali, maa, protsendi peale talupojale, kes on tema võlgnik ja peab mõisnikule maa eest protsenti maksma.» [225] «Mõisnik annab talupojale laenuks oma maa, talupoeg mõisnikule laenuks oma töö; nüüd on vaja teha arvestus, kes kellele peab juurde maksma, mida aga pole võimalik teha ilma talupoja töö hindamiseta ...» [226] «Iga töö väärtuse, milline ta ka poleks, määravad töömehe perekonna poolt rahuldatavate vajaduste ja makstavate maksude väärtus, mis sõltub ühiskonnas omatavast astmest, mille tõttu madalama astme tööd hinnatakse odavamalt kui kõrgema astme tööd ...» [227] Selle keeruliselt sõnastatud moraali praktiline sisu on tegelikult õige lihtne: väärtusetu ja madal talupoeg peab palju tööd tegema, kõrgel astmel seisev aadlik aga vähe. Riigi kohus on kindlustada, et vaatamata inimeste poolt sooritatava töö hinna erinevusele saaks iga ühiskonna liige siiski niipalju sissetulekuid, et elada külluses, «lõbustada oma hinge ja õnnistada valitsejat, kes annab talle neid hüvesid».[228] Ka Balti kubermangudes tuli Arsenjevi arvates agraarpoliitikas läbi viia seda

---

[221] Sealsamas, s.-ü. 9, l. 85.
[222] Sealsamas.
[223] Sealsamas, l. 86.
[224] Sealsamas, l. 87.
[225] Sealsamas, l. 89.
[226] Sealsamas.
[227] Sealsamas.
[228] Sealsamas.

printsiipi, et nii talupojad kui ka mõisnikud elaksid kumbki nende astmelevastavas külluses.[229] «Valitsus ei või jääda tegevusetuks,» kirjutab Arsenjev Balti kubermangude kohta, «kui ta näeb, et riigi kõige vajalikuma ja kasulikuma astme rahvas on jäetud kõigest ilma, aga teine aste röövis kõik endale.» [230]

A. I. Arsenjevi vaated ja tema tegevus väljendavad kõige järjekindlamalt ja avameelsemalt tsaarivalitsuse poolt Balti kubermangudes XIX sajandi alguses aetavas agraarpoliitikas ilmnevat püüet saavutada, et mõisnikud saaksid ka edaspidi elada toreduses, kuid ka talupoegadele, kellelt ju lõpuks tulid kõik mõisnike rikkused, oleksid loodud vähegi talutavad elutingimused.

Et sellel «hoolitsusel kasuliku ja vajaliku astme eest» polnud midagi ühist talupoegade tõelise kaitsmisega, sellest räägib kõige kujukamalt Arsenjevi enda tegevus. Ta ei murra kordagi pead selle üle, kuidas kindlustada, et taluperemees oma talu eest paremini hoolitseda ja selle jõukust tõsta saaks, kuidas luua selline olukord, et igal sulasel ja teenijatüdrukul oleks võimalik kõige soodsamalt oma tööjõudu müüa. Sellevastu ajab teda otse raevule asjaolu, et sulase institutsiooni esinemise tõttu alama astme inimene kasutab võõrast tööjõudu, et orjal on ori.[231] Kuigi Arsenjev koos oma läti keelt oskava sekretäriga külasid mööda ringi sõitis, jäi talle paljugi talupoegade elust ja eriti peremehe-sulase vahekorrast arusaamatuks. Ta jäi arvamusele, et rehetoas elab ainult taluperemehe perekond, sulase- ja teenijarahvas elab aga ilma lae ja põrandata rehealuses.[232] Selles rehealuses elas tema arvates sageli kakskümmend täiskasvanud meest ja naist ning neile lisaks veel lapsed.[233] Peremehe ja sulasrahva vahekorda kirjeldades Arsenjev ilmselt liialdab mustade värvidega, rääkides, et sulasele olevat koduse tööga võrreldes mõisa teoorjus puhkuseks ja sulaste-teenijate lapsed olevat pererahvale ainult kiusamise ja peksu objektiks.[234]

Analüüsides Arsenjevi vaateid, peame meenutama, et mitte kõiki, kes lasevad pisara langeda «rõhutute kannatuste» pärast, ei saa sellepärast kohe lugeda nende rõhutute tõelisteks sõpradeks või progressi esindajaiks. K. Marx ja Fr. Engels iseloomustavad «Kommunistliku partei manifestis» mõningaid töölisklassi kaitse sildi all väljaastuvaid rühmitusi ja poliitikategelasi, kes tegelikult olid pärit tõusva kodanluse poolt sel ajal tagaplaanile tõrjutava feodaalse aristokraatia leerist, kui «feodaalse sotsia-

---

229 Sealsamas, l. 87.
230 Sealsamas.
231 Sealsamas, l. 86 ja 155—156.
232 Sealsamas, l. 157.
233 Sealsamas.
234 Sealsamas, l. 158.

lismi» esindajaid.[235] Sellise maailmavaate ja Arsenjevi vaadete vahel võib näha teatud analoogiat.

Kõik see aga ei tähenda, et Arsenjevi energilisel tegevusel poleks võinud olla ajalooliselt tähtsaid ja isegi edasiviivaid tagajärgi. Balti parunid keeldusid vastuvaidlematult täitmast valitsuse korraldusi ja olid juba ainuüksi sellepärast Arsenjevile kardetavad vaenlased. Ta ei süüdistanud neid üksnes talupoegade julmas rõhumises[236], vaid ka valitsusevastases mässulises meeleolus ja vastavates kavatsustes. Arsenjev väidab, et balti sakslasi iseloomustab «uhkus, kangekaelsus, põlgus ja umbusk kõige venepärase vastu . . .» ja et neil on õnnestunud oma erikorra näol luua riik riigis ja valitsus valitsuses.[237] Suutes läbi näha paljusid balti parunite agraarpoliitilisi mahhinatsioone ja hoiatades neis küsimustes valitsust, tegi ta ära väga suure ja hinnatava töö. Arsenjevil on küllaltki olulised teened selles, et Liivimaa aadlikel ei õnnestunud 1805. aastal agraarreformi seisma panna ja saavutada tagasipöördumist 1797. aasta ja 1803. aasta rohkem piiratud reformiplaanide juurde. Ka tema spetsiaalne huvi sulaste olukorra vastu kandis vilja. Suurel määral just selle tõttu olid nii kohalik aadel kui ka tsaarivalitsus tahes-tahtmata sunnitud tähelepanu pöörama ka nende olukorrale ja 1809. aastal väljaantud täiendusparagrahvid sisaldasid mõningaid sätteid nende talurahvakihtide kohta, kes seni olid seaduste kaitsest peaaegu täiesti ilma olnud.

Kõige selle tõttu hakkasid Liivimaa mõisnikud Arsenjevit muidugi raevukalt ründama ja külvasid valitsuse üle kaebustega tema «omavoli» üle. Ja lõpuks ei jäänud valitsusel muud üle kui 30. aprillil 1806 Arsenjev Liivimaalt tagasi kutsuda.[238]

1806. aasta alguses elas Peterburi komitee üle kibedaid pettumusi. Kõigepealt tuli välja, et seaduses, mis pidi selgeks tegema kõik mõisnike ja talupoegade vaheliste vahekordade küsimused, oli väga ebaselgelt formuleeritud, milliste dokumentide (mõisnike poolt esitatud reversside või endiste vakuraamatute ja regulatiivide) põhjal tuleb koostada ajutised vakuraamatud.[239] Hoolimata kõigist pingutustest ei suutnudki komitee selles küsimuses täit selgust luua.[240] Tehes kokkuvõtet komitee senisest tegevusest, kirjutas selle esimees krahv Kotšubei: «Liivimaa talupoegade rõhumise üle pidevalt esitatud kaebuste pärast loodi siin komitee. Saades selle esimeheks, alustasin ma endale täiesti võõrast tööd. Mõistmata midagi Liivimaa majanduse üksikasjadest oli raske otsustada . . . vaadates läbi

---

[235] К. Маркс и Ф. Энгельс, Манифест коммунистической партии, ОГИЗ 1948, lk. 66.
[236] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 6, l. 26.
[237] Sealsamas, l. 26 ja 102.
[238] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 283.
[239] Sealsamas, lk. 288—300, 331—333.
[240] Sealsamas, lk. 344—345 ja 352—353.

suurt hulka talupoegade koormisi ja töid, kas see on rõhuv neile või mitte.»[241] Selle sissejuhatuse järgi jutustab Kotšubei, kuidas komiteed hakkas tabama üks õnnetus teise järel. Kõigepealt arvati, et Liivimaa mõisates on juba olemas vanad vakuraamatud, hiljem selgus, et neid pole. Alguses arvati, et abitegu moodustab umbes 1/4 kõigist talupoegade koormistest, hiljem selgus, et ta osatähtsus on palju suurem. Alles pärast seda, kui seadus oli juba välja antud, selgus, et heinamaade väärtus ei vasta abiteo väärtusele. Ja lõpuks tuli välja, et olid ellu viidud «ühes ja samas provintsis erinevad talurahvaseadused», sest maakondade revisjonikomisjonid koostasid ajutisi vakuraamatuid eri dokumentide põhjal ja isemoodi.[242]

Pärast seda ebaedu muutus valitsus Liivimaa aadlike suhtes järeleandlikumaks. Seniste maakondlike revisjonikomisjonide asemele loodi terve kubermangu jaoks ühine Mõõdu- ja Revisjonikomisjon asukohaga Valgas. Loobuti nõudmisest, et kõik mõisa- ja talupoegade maad tuleb lõpliku vakuraamatu koostamiseks ära mõõta, ja lubati piirduda osalise mõõtmisega, mille tulemusi võis rakendada kogu mõisa valduste suhtes. Liivimaa aadlikele anti lõpuks luba töötada välja täiendused ja «parandused» 1804. aasta seadusele, mis valitsuse poolt kinnitati ja 1809. aastal nn. täiendusparagrahvidena välja anti. Viimased olid mõisnikele õige kasulikud, kuna nendega kuulutati talupoegade kasutuses olevaks maaks ainult see maa, mis seaduse elluviimise ajal tegelikult nende käes oli ja järelikult sanktsioneeriti kõik seni asetleidnud talude maade röövimised mõisnike poolt. Mitu paragrahvi andsid mõisnikele võimaluse suurendada talude teoorjust sel teel, et taludele seni kasutamata maad «juurde anti» või, nagu nägime, heinamaid kõrgemalt hinnati. Kui 1804. aasta seaduse järgi talu koormised pidid koosnema 1/3 osas naturaalandameist ja 2/3 osas teoorjusest, siis nüüd võis teoorjust hakata nõudma kuni 80,5 protsendi ulatuses. Arsenjevi tegevuse tagajärjel leidus nende täiendusparagrahvide hulgas aga ka selliseid, mis, kui mitte just ei parandanud, siis vähemalt teatud määral reguleerisid sulaste ja teenijate olukorda — määrasid nende tööpäeva maksimaalseks pikkuseks 12 tundi, nägid ette kindla palga alammäära jne.[243]

Nagu nägime, pani tsaarivalitsus Liivimaa aadlile kõige energilisemalt vastu just 1805. aasta teisel poolel, kui Eestimaa kubermangus puhkenud ja septembris-oktoobris relvastatud ülestõusudeks paisunud rahutused muutsid olukorra Balti kubermangudes üsnagi kriitiliseks.

Oma uurimuse viimase peatüki alguses, kus J. Samarin käsitleb 1809. aastal rajatud Valga Mõõdu- ja Revisjonikomisjoni tegevust, räägib ta, et pärast 1807. aastat hakkas tsaarivalitsuse energia, mida ta oli Liivimaa

---

241 Sealsamas, lk. 341—342.
242 Sealsamas, lk. 346—348.
243 J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 84—86.

talurahvaküsimusega tegelemisel üles näidanud, vaibuma.[244] Samarinil on õigus, kui ta juhib tähelepanu sellele, et Peterburi komitee tegeles sellest ajast peale vähem printsipiaalsete küsimustega ja rohkem vakuraamatute kinnitamise bürokraatliku tööga ja et Valga komisjonis ja Peterburi komitee juurde vakuraamatute projektide läbivaatamiseks loodud nn. konverentsis võitsid Liivimaa aadlikud enda kätte õige tugevad positsioonid.[245] Kuid näha tsaarivalitsuse tegevuses Balti kubermangude agraarküsimuse reguleerimise alal alates 1807.—1809. aastast ainult energia vaibumist ja taganemist oleks siiski ekslik.

Selline mulje võib küll esialgu tekkida, kui silmas pidada, et vene riigiametnike juhtimisel töötava ja o t s e s e l t Peterburi komiteele alluva nelja revisjonikomisjoni asemele loodi üks Mõõdu- ja Revisjonikomisjon, mis sattus kohaliku aadli mõju alla, ja et 1809. aasta täiendusparagrahvide järgi polnud enam vaja talupoegade mõisakoormiste suuruse kindlaksmääramiseks läbi viia kõigi talude mõõtmist, vaid võis piirduda igast liigist ühe talu mõõtmisega (üks pooleadramaatalu, üks veerandadramaatalu jne.), mille mõõtmise ja hindamise tulemused võeti siis aluseks kõigi teiste sama tüüpi talude mõisakoormiste suuruse kindlaksmääramisel. Kuid selline mulje on pealiskaudne ja ühekülgne.

Maakondade revisjonikomisjonide ülesandeks oli 1804. aasta talurahvaseadus ellu viia ja välja jagada ajutised vakuraamatud. Pärast seda tuli neil oma tegevus lõpetada ja kontroll maamõõtmistööde ning lõplike vakuraamatute kehtestamise üle pidi minema kohalike kihelkonna- ja maakohtute kätte.[246] Valga Mõõdu- ja Revisjonikomisjoni ei loodud Liivimaa aadlike ettepanekul, vaid valitsus tuli juba 1806. aasta alguses ise sellele mõttele, et ka pärast revisjonikomisjonide tegevuse lõppemist säilitada kontrolli maamõõtmistööde ja alaliste vakuraamatute koostamise üle.[247] Mis puutub sellesse, et Liivimaa aadlikud võitsid endale Valga komisjonis tugevad positsioonid, siis ei maksa unustada, et juba enne seda oli Peterburi komitees endas Liivimaa maanõunike mõju õige suur. Printsipiaalset olukorra muutumist selles küsimuses aset ei leidnud. Nagu enne nii ka pärast 1807. aastat oskas tsaarivalitsus mõnikord Liivimaa aadlikele sõrmede pihta lüüa, kui nende egoistlikud ja kasuahned plaanid juba liiga teravasse vastuollu läksid tsaarivalitsuse tegevusega riigi siserahu kindlustamisel. 1808. aasta sügisel anti välja tsaari ukaas, millega võeti mõisnikelt ära neile esialgu Liivimaa talurahvaseadusega antud õigus lasta iga 25 aasta pärast oma maad uuesti üle mõõta ja kui selgub, et talupoegade põllud on suurenenud, siis «üle proportsiooni» kasvanud talu-

---

[244] Ю. С а м а р и н, tsit. teos, lk. 361—362.
[245] Sealsamas, lk. 371—373.
[246] ПСЗ, XXVIII — 1804—1805 гг., Спб. 1830, lk. 130.
[247] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 149, l. 122.

maad mõisa külge liita.[248] 1815. aastal tühistati Peterburi komitee otsusega 1809. aasta täiendusparagrahvides sisalduv säte, millega Liivimaa mõisnikud olid püüdnud kõiki kirikute ja muude avalike hoonete ehitamisega seoses olevaid kulusid veeretada talupoegade õlgadele.[249] Nagu hiljem selgus, olid komitee koosseisu kuulunud Liivimaa maanõunikud vastavale paragrahvile eespool märgitud sisu ja tähenduse andmiseks läinud komitee protokollide otsesele võltsimisele.[250] Ja lõpuks jäi Peterburi komitee kuni lõpuni kindlaks, et «liiga palju» oma talupoegadelt teoorjust nõudnud mõisnikud peavad kahjutasu maksma.

Mis puutub aga üldise maamõõtmise asendamisse osalise mõõtmisega, siis tuleb arvestada järgmist. Vastav instruktsioon nägi ette, et mõõtmiseks ettenähtud talud pidid välja valima ja kätte näitama talupoegade poolt valitud esindajad. Siinjuures tuli mõõtmiseks välja valida alati iga vastava liigi kõige halvema maaga talu, mille mõisakoormiste määr pidi seega tegelikult olema vastavate seaduslike koormiste miinimum.[251] Praktikas selle vastu muidugi sageli eksiti ja kui Peterburi komitee kontrollis Valga komisjoni tööd, siis selgus, et sageli ei olnud mõõtmisele määratud talud välja valitud mitte talupoegade, vaid mõisniku või mõisaametnike poolt.[252] Kuid selline seaduserikkumine oli alati seotud riskiga, et ta mõne valitsusametniku poolt avastatakse. Lõpuks ei tohi unustada sedagi, et mõisnikud olid teatud määral huvitatud üldise maamõõtmise põhjal koostatud heast ja täpsest kaardist oma maaomandi kohta. Kõige selle tõttu rakendati osalist mõõtmist tegelikult üsna harva. 1818. aasta jaanuaris Peterburi komiteele esitatud ametlikel andmeil oli selleks ajaks läbi viidud üldine mõõtmine Riia maakonnas 228 eramõisas, Pärnu maakonnas 55 eramõisas, Tartu maakonnas 75 eramõisas; osaline mõõtmine aga Riia maakonnas 22 eramõisas, Pärnu maakonnas 7 eramõisas ja Tartu maakonnas 3 eramõisas.[253]

Huvitav on märkida, et enne seda, kui Liivimaa mõisnikud tegelikult asusid maamõõtmistööde läbiviimisele, tegid nad veel ühe katse üldse pääseda täpsete vakuraamatute koostamisest. Ilmselt kohalike mõisnike palvel pöördus Valga Mõõdu- ja Revisjonikomisjon 1810. aasta sügisel Peterburi komitee poole ettepanekuga neis mõisates, kus talupojad ja mõisnikud «vabatahtlikult kokku lepivad» osalise mõõtmise asjus, loobuda ka seadusega ettenähtud vakuraamatute koostamisest ning määrata talupoegade mõisakoormiste täpne suurus ja täitmise kord kindlaks samuti «vabataht-

---

[248] Sealsamas, s.-ü. 150, l. 7—8.
[249] Sealsamas, s.-ü. 152, l. 87.
[250] Noch einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland. Mit einer Schlussbemerkung von Ludwig August Graf Mellin, Riga 1824.
[251] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 150, l. 38—39.
[252] Ю. Самарин, tsit. teos. lk. 385.
[253] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 130—143, l. 248 ja 250.

liku kokkuleppe» vormis. Kuigi Peterburi komitee vastuseisu tõttu sellest midagi välja ei tulnud, on iseloomulik, et ka Liivimaal tulid seoses 1804. aasta reformi elluviimisega raskustesse sattunud mõisnikud juba 1810. aastal mõttele «vabade lepingute» sõlmimisest oma talupoegadega.[254]

Niiviisi oleme aga otsaga jõudnud küsimuse juurde, kas 1804. aasta reformiga suurendati Liivimaa talupoegade mõisakoormisi või mitte?

Juba ammu on ajaloolaste poolt õigusega tähelepanu juhitud sellele, et 1804. aasta reformi läbiviimise puhul hinnati talude maa väärtus väga kõrgelt, talupoegade teopäevade hind aga naeruväärselt madalalt (jalateo tööpäeva hind oli madalam päevapalgast, mis maksti mõisa töölepalgatud vabadikule). Niisiis kasutasid mõisnikud oma poliitilist võimu selleks, et suruda talupoegadele peale ebavõrdsed, neile majanduslikult kahjulikud tingimused. Siinkohal tahame tähelepanu juhtida aga veel ühele väga paljutähendavale asjaolule. Käesolevas raamatus (lk. 82—91) toodud tabelitest on näha, missugust põllumaad mõisnike poolt talupoegadele rõhuva teoorjuse eest kasutusse anti. Vähemalt pooles ulatuses ja isegi kuni kolmveerandini koosnes see nn. võsamaast. Tartu- ja Pärnumaal oli üks kolmandik, Võru- ja Viljandimaal aga pool sellest põllumaast, mille talupojad said mõisa teoorjuse sooritamise eest, n e l j a n d a liigi võsamaa. Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse elluviimise instruktsioonis on öeldud, et võsamaa on üldse selline maa, «mida mitte alati ei kasutata, mis on kas võsa täis kasvanud või ilma selleta ... seda maad kasutatakse ka loomade karjatamiseks, kui pole muud karjamaad ...» [255] Kui võsamaa juba üldse oli nii halb maa, mida võis siis endast kujutada kõige halvem, neljanda liigi võsamaa? Ilmselt lasksid mõisnikud teoorjuse nõudmise õigustamiseks taludele mõõta ka igasugust kõlbmatut maad, mida ei saanud kasutada isegi heinamaaks, kuulutades ta neljanda liigi võsamaaks.

Teine küsimus on aga, kas selle majandusliku ja seadusandliku pettuse resultaadid rahuldasid kõiki mõisnikke. Huvitav on märkida, et A. Tobien, keda on peetud nendes küsimustes suureks spetsialistiks, jätab just selle küsimuse lahtiseks. See on ka mõistetav, sest Liivimaa mõisnike agraarpoliitika üleskiitja positsioon selles küsimuses on küllaltki keeruline. Väita, et 1804. aasta reformiga talupoegade koormised suurenesid, tähendaks tunnistada, et aadel pidas oma agraarpoliitikas silmas egoistlikke, kasuahneid eesmärke. Kui aga väita, et selle reformiga talupoegade koormisi vähendati, tuleb välja, et aadel oli egoistlik ja kasuahne oma võitluses reformi vastu ja seda eriti 1819. aastal, kui ta reformi tühistas.

Nagu nägime eespool, tuli revisjonikomisjonidel juba ajutiste vakuraamatute koostamise ajal teha mõnikord järeleandmisi talupoegadele. Vaevalt oli Tartu revisjonikomisjon 1804. aasta juuli keskel alustanud

---

[254] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 388.
[255] ПСЗ, XXVIII — 1804—1805 гг., Спб. 1830, lk. 133.

tööd, kui Tartumaal puhkesid rahutused.[256] Ja nendest hirmutatud komisjon pidas võimalikuks teha talupoegadele järeleandmisi just oma tegevuse algperioodil — 1804. aasta suvel ja sügisel. Pärnu maakonnas leidsid rahutused aset Tõstamaa kihelkonnas ja just selles kihelkonnas vähendas revisjonikomisjon talupoegade koormisi, võrreldes mõisnike poolt esitatud andmetega kõigis mõisates, kuna osas teiste kihelkondade mõisates kinnitati endised koormisnormid.[257]

Milliseks aga kujunes talupoegade mõisakoormiste suurus pärast maamõõtmistööde läbiviimist alaliste vakuraamatute järgi?

Juba J. Samarin juhtis tähelepanu asjaolule, et kui XVII sajandi lõpul talupoegade maa väärtuse hindamisel ja sellele vastavalt ka neilt nõutavate koormiste suuruse kindlaksmääramisel üks adramaa loeti võrdseks talupoegade koormistega 60 taalri väärtuses, siis 1804. aasta seaduse järgi üks adramaa loeti võrdseks 80 taalriga. Sellest tegi Samarin järelduse, et talupoegade koormised, *võrreldes XVII sajandi lõpuga*, suurenesid (Samarini arvates $^1/_3$ võrra).[258] Kõige energilisemalt haaras sellest Samarini mõttest kinni läti kodanlik ajaloolane A. Švabe. Miks suurendati adramaa väärtust «täpselt 20, aga mitte 10 või 30 taalri võrra?» küsib Švabe ja vastab ise: «Sellepärast, et niipalju oli faktiliselt suurenenud adratalupoja erakorraline tegu . . .»[259] Juhime siinjuures kõigepealt tähelepanu sellele, et viimaste uurimuste põhjal kinnitavad läti ajaloolased, et Liivimaa talupoegade teoorjus XVIII sajandi teise poole jooksul mõnel pool kahekordistus. Oma artikli koostamisel, mida me praegu tsiteerime, tutvus Švabe arhiivis tegelikult ainult *üheainsa* mõisa vakuraamatuga. Ja selle mõisa vakuraamatus seisis (need andmed toob Švabe ise ära), et 1805. aastal tegi veerandadramaaline talu 67 hobusepäeva ja 137 jalapäeva abitegu. XVII sajandi lõpul oli aga veerandadramaaline talu, jälle Švabe enda andmeil, teinud 6—8 päeva abitegu aastas.[260] Kus on siin teoorjuse kasvamine ühe kolmandiku võrra? Väärib märkimist, et Švabe oli siiski esimene ajaloolane, kes tunnistas, et kõik need jutud talupoegade teokoormiste kasvamisest $^1/_3$ võrra on vaid teoreetilised hüpoteesid ega tõesta sugugi, et talupoegade teokoormised 1804. aasta reformi tagajärjel tõesti täpselt nii palju tõusid.[261] Kuid kohe järgmistel lehekülgedel unustab Švabe need õiged tähelepanekud ja räägib talupoegade teokoormiste üldisest tõusust 1804. aasta reformi tagajärjel. Ja sellele veendumusele jäi ta samuti edaspidi truuks.[262]

---

256 RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 4, l. 9.
257 Sealsamas, s.-ü. 5, l. 26—33.
258 Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 31—32.
259 A. Švabe, tsit. teos, lk. 138.
260 Sealsamas, lk. 136.
261 Sealsamas, lk. 138 ja 147.
262 Arveds Švābe, Latvijas vēsture 1800—1914, Uppsala 1958, lk. 93.

Ka hiljem lähtuti küsimuse lahendamisel adramaast, s. t. selgitati välja, kui palju adramaid oli sellel või teisel mõisal enne ja pärast 1804. aasta reformi käigus läbiviidud maamõõtmistöid.[263] Selle tagajärjel olid kõik nimetatud küsimust oma töödes puudutanud balti vabariikide nõukogude ajaloolased, ja nende hulgas ka käesolevate ridade kirjutaja, kuni viimase ajani arvamusel, et 1804. aasta reformi tagajärjel suurenesid eranditult kõigis Liivimaa mõisates talupoegade koormised ja küllaltki suures ulatuses.[264] Siinjuures jäeti aga kahe silma vahele, et kui pärast 1804. aasta seadust ja vastavaid maamõõtmistöid talupoegade mõisakoormiste suurus sõltus nende maade ulatusest ja väärtusest, mida arvutati adramaades, taalrites ja krossides, siis enne 1804. aastat oli olukord teine. Liivimaa eramõisa adramaade arv ei peegeldanud enne 1804. aastat talupoegade käest nõutavate koormiste suurust. Kui korraline tegu veel teatud määral võis sellele vastata (veerandadramaaliselt talult nõuti tavaliselt 6 päeva korralist rakmetegu nädalas, $^1/_8$-adramaaliselt talult 3 päeva jne.), siis abitegu kasvas XVIII sajandil tormiliselt ega andnud end kuidagi võrrelda adramaade arvuga. Peale selle ei pidanud mõisniku ja talupoegade vahelistes suhetes käibeloleva taluadramaa mõiste sugugi alati ühte langema kroonu- ehk majandusadramaa mõistega, mille järgi mõisatelt kuni 1783. aastani oli nõutud riigimakse. Taluadramaa ja kroonuadramaa vahekorra küsimus on äärmiselt keeruline. Sellest tunnistab kujukalt juba seegi asjaolu, et ta läks lõplikult sassi 1804. aasta seaduse koostajatel (vt. revisjonikomisjonide instruktsiooni § 25).[265] Revisjonikomisjonide instruktsioonis kästi talupoegade seniste teokoormiste suuruse kindlakstegemisel lähtuda kroonu- ehk revisjoniadramaadest, mille järgi mõisad maksid riigile maksu. See tähendas, et valitsusasutused kogusid andmeid selle kohta, kui palju k r o o n uadramaid oli mõisates enne 1804. aastat ja kui palju adramaid oli seal pärast reformi läbiviimist ning otsustasid nende andmete võrdluse põhjal, kas vastava mõisa talupoegade mõisakoormiste üldsumma on suurenenud, vähenenud või jäänud samale tasemele. XVIII sajandi keskpaiku koostatud revisjonidokumentides on iga talu suurus tavaliselt üles märgitud nii kroonuadramaades kui ka taluadramaades. Isegi põgus tutvumine nende revisjonidega näitab, et viimaste suurused ei lange sugugi ühte — tavaliselt on talude suurus taluadramaades suurem ja mõisal rohkem taluadramaid kui kroonuadramaid.[266] Niisiis ei anna meile

---

[263] J. Z u t i s, Zemnieku likumi, lk. 92—97.

[264] История Латвийской ССР (с древнейших времен до 1953 г.), Рига 1955, lk. 122; Eesti NSV ajalugu (teine trükk), Tallinn 1957, lk. 173; Eesti NSV ajalugu, I kd., toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 560; Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil, Tallinn 1958, lk. 12.

[265] ПСЗ, т. XXVIII — 1804—1805 гг., lk. 129.

[266] Läti NSV RKA, f. 7348, nim. 1, s.-ü. 34, l. 9—10, 254, 288, 326, 344, 377, 444, 464, 552 ja 588.

1804. aasta reformi aegse adramaade arvu võrdlemine endise kroonuadramaade arvuga midagi. Ja isegi reformiadramaade arvu võrdlemine endiste taluadramaade arvuga aitab meid vähe, sest kummagi adramaa pealt nõuti 1804. aasta reformi järgi ja XVIII sajandi keskpaiku tegelikult hoopis erinevaid koormisi. Võrdlused XVII sajandi lõpu koormiste tasemega võime aga antud teema seisukohalt kohe kõrvale jätta.

Kuid talupoegade koormiste suuruse kindlaksmääramisel 1804. aasta reformi eelõhtul pole üldse vajadust lähtuda sellisest ebakindlast ja udusest mõistest nagu mõisa suurus adramaades. Selle jaoks on olemas palju selgemad, täpsemad ja ka usaldatavamad allikad. Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis on säilinud väga suurel hulgal 1804. aasta reformi elluviimise ja maade mõõtmise ning hindamise tööde käigus koostatud dokumente. Nende hulgas on mõisnike poolt 1804. ja 1805. aastal esitatud reversid talupoegade koormiste suuruse kohta, ajutised ja lõplikud vakuraamatud. Mõisnike poolt esitatud reversside usaldatavuses pole põhjust palju kahelda. Igatahes on selge, et nad ei hakanud enda kahjuks näitama talupoegade mõisakoormisi tegelikust väiksemana. Suurte liialduste eest hoidis neid tagasi aga teadmine, et nende poolt esitatud andmeid kontrollitakse revisjonikomisjonide poolt talupoegade esindajate juuresolekul.

Nende reversside võrdlemine lõplike vakuraamatutega peabki meile andma kõige usaldusväärsema vastuse küsimusele, kas oleksid talupoegade mõisakoormised 1804. aasta reformi tagajärjel suurenenud või mitte?

Meil õnnestus see töö läbi viia ainult seitsme Liivimaa eesti osas asuva mõisa suhtes (vt. tabelid lk. 344—351). Kuid juba sellegi jaoks tuli arvutada välja 306 talu mõisakoormiste suurus. Kuigi saadud materjal ei anna võimalust küsimuse täielikuks ja lõplikuks lahendamiseks, sunnib ta siiski võtma revideerimisele seniseid üldtunnustatud seisukohti.

Millest räägivad tabelid talude mõisakoormiste suuruse kohta enne 1804. aastat ja lõpliku vakuraamatu järgi?

Kõigepealt on selgesti näha, kui ebakindlaks aluseks talupoegade mõisakoormiste suuruse kindlaksmääramisel peab pidama andmeid nende suuruse kohta adramaades. Viies esimeses mõisas (Kärevere, Karula, Are, Lelle, Kuremaa[267]) adramaade arv mõõtmiste tagajärjel suureneb, kuid seejuures kolmes neist mõisatest talupoegade mõisakoormised suurenevad, kahes mõisas aga vähenevad.

Teiseks torkab kohe esimesel pilgul silma, kui kirju on talupoegade mõisakoormiste suurus pärast 1804. aasta reformi. Kui enne reformi mõisas oli 2,3 või 4 liiki talusid ja viiel, kümnel, kahekümnel ning isegi neljakümnel talul olid ühesuurused koormised, siis pärast reformi erinevate

---

[267] Abja mõisa kohta ei õnnestunud saada andmeid kõigi talude suuruse kohta ja arvutada välja mõisa üldsuurust adramaades.

mõisakoormistega talude liikide arv tunduvalt kasvab, kusjuures mitte kunagi ei esine rohkem kui 10 talul (tavaliselt aga ainult 3—5 talul) ühesuguseid koormisi.[268] See räägib ilmselt, et kui enne reformi määras mõisnik talude koormiste suuruse oma äranägemise järgi, siis pärast reformi pidi arvestama juba mitmesuguseid looduslikke faktoreid (maade suurus, nende väärtus jne.).

Enne reformi kandsid enam-vähem ühesuguselt tööjõuliste inimeste ja tööloomadega varustatud talud erineva suurusega mõisakoormisi. See on selgesti näha järgnevast koondtabelist.

Mõisa nimi	Talu liigi järjekorranumber mõisa tabelis	Talus oli:				Mitu päeva teoorjust aastas talu tegi	
		mehi	naisi	hobuseid	sarvloomi	enne 1804. aastat	alalise vakuraamatu järgi
Kärevere	2	3	3	3	6	536	341
Are	5	3	3	2	6	549	434
Lelle	2	3	2	3	6	190	314
Kuremaa	5	3	2	2	6	765	382
Palupera	2—3	3	2—3	?	?	700	421
Are	12	2	1	2	4	260	296
Lelle	13	2	2	2	5	95	216
Kuremaa	10	3	2	1	3	561	224
Abja	18	2	2	2	4	318	344

On selge, et sellises olukorras pidi ülekubermanguliste normide kehtestamine viima eri mõisates erisugustele tagajärgedele. Ja nagu lk. 352 toodud koondtabelist nähtub, võitsid kolm mõisnikku (Are, Lelle ja Abja mõisate omanikud) reformi tagajärjel õige tunduvalt talupoegade mõisakoormiste suuruse küsimuses, ühel mõisnikul (Karulas) jäid nad peaaegu endisele tasemele, kuna kolm mõisnikku (Kärevere, Kuremaa ja Palupera) kaotasid õige tublisti. Need mõisnikud, kes oma talupoegade mõisakoormised olid õige üles kruvinud, ootasid lõplikke vakuraamatuid hirmuga, teised olid selles küsimuses rahulikumad.

Kudina mõisa omanik Rettich kirjutas 3. aprillil 1812 Valga Mõõdu- ja Revisjonikomisjonile, et ta palub lõplikud vakuraamatud endale välja saata võimaluse korral «jüripäevaks, et lõpuks ometi saaks talupoegadelt niipalju teoorjust, kui nad nende käsutuses oleva maa väärtuse järgi andma

[268] Karula mõis kujutab endast erandit, sest tema talude maad olid juba enne 1804. aastat ära mõõdetud ja ühesugusteks tükkideks jagatud.

Talude liigi järjekorra number	Vastavat tüüpi talude arv	Enne 1804. aastat																
		Talumaa väärtus mõisniku andmeil		Talus oli				Mitu päeva aastas tegi talu						Kokku teopäevi aastas	Sellest abitegu protsentides	Natur. andamite hind	
				tööjõulisi		hobuseid	sarvloomi	korralist tegu			abitegu						
		taalrit	krossi	mehi	naisi			rakendiga	jala	kokku	rakendiga	jala	kokku			t.	kr.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
														KÄREVERE (enne mõõtmist 3½ või			
1.	1	9	62	2	3	2	5	104	46	150	21	97	118	268	44	1	50
2.	1	18	47	3	3	3	6	208	92	300	42	194	236	536	44	2	82
3.	3	12	70	2	3	2	5—6	156	69	225	32	145	177	402	44	2	07
4.	1	9	31	2	2	2	4	104	46	150	21	91	112	262	43	1	50
5.	1	21	77	4	3	1	8	208	92	300	42	194	236	536	44	3	45
6.	2	12	69	3—4	1	2—3	5—8	208	92	300	42	194	236	536	44	2	07
7.	4	18	50	3—4	3—4	1—3	3—7	208	92	300	42	194	236	536	44	3	03
8.	1	15	82	3	2	2	5	156	69	225	32	145	177	402	44	2	49
9.	3	27	65	3—5	3—4	2—3	5—8	312	138	450	64	290	354	804	44	4	44
10.	2	27	66	3	3	2—3	6—9	312	138	450	64	290	354	804	44	4	41
	19													10446			
														KARULA (enne mõõtmist 16ST/s,			
1.	25	19—23		4—5	4—5	3—4	8—15	132	132	264	74½	147	221½	485½	46	5	52
2.	21	20—22		4—5	4—5	2—4	5—11	132	132	264	74½	147	221½	485½	46	5	52
3.	24	20—22		4—5	4—5	2—4	5—15	132	132	264	74½	147	221½	485½	46	5	52
4.	20	17—22		4—5	4—5	2—4	7—11	132	132	264	74½	147	221½	485½	46	5	52
5.	3	17—22		4	3—5	2—3	6—10	132	132	264	74½	147	221½	485½	46	5	52
6.	6	21—22		4	4—5	2—4	8	132	132	264	74½	147	221½	485½	46	5	52
	99													48065			
														ARE (enne mõõtmist 2^{T}/s,			
1.	1	21	63	3	3	1	13	156	81	237	25	127½	152½	389½	39	5	49
2.	1	21	63	3	3	3	15	156	81	237	25	127½	152½	389½	39	5	49
3.	1	21	63	3	3	2	13	156	81	237	25	127½	152½	389½	39	5	49
4.	1	21	08	3	2	3	8	156	81	237	25	127½	152½	389½	39	4	60
5.	3	21	63	3	3	2	6—11	156	81	237	25	127½	152½	389½	39	5	49
6.	2	21	35	3	2—3	2—3	10—11	156	81	237	25	127½	152½	389½	39	5	00

Natur. andamite osa koormistest (%-s)	Lõpliku vakuraamatu järgi: Talumaa väärtus maamõõtjate andmeil t.	kr.	Mitu päeva aastas tegi talu: korralist tegu rakendiga	jala	kokku	abitegu rakendiga	jala	kokku	Kokku teopäevi aastas	Sellest abitegu protsentides	Natur. andamite hind t.	kr.	Natur. andamite osa koormistest (%-s)	Kui palju teopäevade arv kasvas (+) või vähenes (—) päevades	%-s	Kui palju natur. andamid suurenesid (+) või vähenesid (—) t.	kr.	%-s
19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37
3¼ adramaad, pärast 4⅗ adramaad)																		
16	9	18	65	28¾	93¾	20½	69	89½	183¼	49	1	50	16	—85	32	0	0	0
16	17	50	121⅓	53⅖	175	47	119	166	341	49	2	82	16	—195	36	0	0	0
15	12	50	91	40¼	131¼	29	85	114	245¼	47	2	07	16	—157	39	0	0	0
16	9	33	65	28¾	93¾	20½	69	89½	183¼	49	1	50	16	—79	32	0	0	0
16	21	14	156	69	225	60	122	182	407	45	3	45	16	—129	22	0	0	0
15	12	70	91	40¼	131¼	29	85	114	245¼	47	2	07	15	—291	60	0	0	0
16	18	50	130	57⅕	187⅕	47	121	168	356½	47	3	03	16	—180	34	0	0	0
15	15	32	117	57¼	154¼	40	86	126	280¼	45	2	49	15	—122	30	0	0	0
16	27	47	190⅔	76⅔	267⅓	82½	167	249½	517	48	4	14	16	—287	36		—30	7
16	26	32	190⅔	76⅔	267⅓	82½	162	244½	512	48	4	14	16	—282	36		—27	7
														—3808 e.	36			
pärast 33 adramaad)																		
26	28	—	195	86¼	281¼	72½	191	263½	544¾	48	4	56	16	+59	12		—86	17
26	27	—	195	86¼	281¼	64½	178	242½	523¾	46	4	41	16	+38	8	—1	11	20
26	26	—	182	80½	262½	62½	181	243½	506	48	4	27	16	+21	4	—1	25	23
26	25	—	182	80½	262½	61½	161	222½	485	46	4	11	16	0	0	—1	41	26
26	24	—	169	74¾	243¾	65½	160½	226	469¾	48	3	86	16	—15	3	—1	56	29
26	23	—	169	74¾	243¾	60½	120	180½	424¼	43	3	71	16	—61	12	—1	41	26
														+2366 e.	5			
pärast 7⅕ adramaad)																		
26	24	55	182	80½	262½	66¾	155	221¾	484¼	46	4	06	16	+95	24	—1	43	27
26	24	45	182	80½	262½	65¾	154	219¾	482¼	45	4	04	16	+93	24	—1	41	26
26	24	02	188	80½	262½	61¾	138	199¾	462¼	43	3	88	16	+73	20	—1	51	20
24	22	52	169	74¾	243¾	60¾	135	195¾	439½	45	3	66	16	+50	13	—1	39	30
26	22	45	156	69	225	64¾	145	209¾	434¾	48	3	65	16	+45	11	—1	38	24
23	22	30	156	69	225	63¾	144	207¾	432¾	48	3	63	16	+43	11	—1	27	26

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
7.	1	21	08	3	2	2	13	156	81	237	25	127½	152½	389½	39	4	60
8.	3	21	08	3	2	2—3	9—11	156	81	237	25	127½	152½	389½	39	4	60
9.	1	?	?	2	1	7	9	104	54	158	16⅔	85⅓	102	260	39	?	?
10.	1	?	?	2	1	1	7	104	54	158	16⅔	85⅓	102	260	39	?	?
11.	1	?	?	2	1	1	7	104	54	158	16⅔	85⅓	102	260	39	?	?
12.	1	?	?	2	1	2	4	104	54	158	16⅔	85⅓	102	260	39	?	?
13.	1	?	?	1	2	1	7	104	54	158	16⅔	85⅓	102	260	39	?	?
14.	1	?	?	2	1	1	8	104	54	158	16⅔	85⅓	102	260	39	?	?
	19													6623½			

LELLE (enne mõõtmist 4⁷/s,

1.	2	?	?	2—3	2	2	5—7	78	34½	119½	—	30	30	142½	21	4	06
2.	2	16	50	3—4	2—3	3	4—6	104	46	150	—	40	40	190	21	5	29
3.	4	16	40	3—4	1—3	1—2	5—6	78	34½	112½	—	30	30	142½	21	4	25
4.	2	16	27	3	2	3	6	104	46	150	—	40	40	190	21	5	29
5.	1	16	78	4	2	2	6	52	23	75	—	20	20	95	21	2	46
6.	1	16	—	3	2	2	5	78	34½	112½	—	30	30	142½	21	—	—
7.	8	12	20	3—4	2—3	2—3	5		34½	112½	—	30	30	142½	21	3	75
8.	1	9	04	2	2	2	5	52	23	75	—	30	30	105	29	—	—
9.	3	12	10	1—4	2—3	2	4—6	78	34½	112½	—	30	30	142½	21	4	—
10.	1	12	48	2	2	2	6	78	32½	110½	—	—	—	110½	—	—	—
11.	4	12	15	3	2	2—3	5	78	34½	112½	—	30	30	42½	21	4	—
12.	4	12	03	2—3	2	2	5	78	34½	112½	—	30	30	42½	21	4	32
13.	1	12	04	2	2	2	5	52	23	75	—	20	20	95	21	2	46
14.	1	12	27	3	3	2	5	78	34½	112½	—	30	30	142½	21	2	46
15.	2	8	20	1—2	1—2	1—2	1—2	52	—	52	—	8	8	60	13	—	—
16.	1	8	03	3	1	2	5	52	23	75	—	30	30	105	29	—	—
17.	3	8	03	2	1	1	2	52	—	52	—	8	8	60	13	—	—
18.	1	8	01	1	1	1	2	52	—	52	—	8	8	60	13	—	—
19.	1	8	18	2	1	1	3	52	23	75	—	20	20	95	21	—	—
20.	1	8	02	2	1	2	4	78	34½	112½	—	30	30	142½	21	—	—
21.	1	8	01	2	1	1	5	52	—	52	—	8	8	60	13	—	—
	45													5775½			

19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37
24	22	13	156	69	225	61¾	142	203¾	428¾	48	3	60	16	+39	10	—1	—	21
24	22	—	156	69	225	60¾	139	199¾	424¾	47	3	56	16	+35	9	—1	4	22
?	20	56	156	69	225	56¾	114	170¾	395¾	43	?	?	?	+135	50	?	?	?
?	17	04	130	57½	187½	39½	102	141½	329	43	?	?	?	+69	27	?	?	?
?	17	69	130	37½	167½	43⅓	112	155½	323	48	?	?	?	+63	27	?	?	?
?	15	32	117	51¾	168¾	35½	92	127½	296¼	43	?	?	?	+36	14	?	?	?
?	14	79	104	46	150	37½	102	139½	289½	48	?	?	?	+29	11	?	?	?
?	14	—	104	46	150	34½	86	120½	270½	45	?	?	?	+10	4	?	?	?
														+1018 e. 15				

pärast 7⁹/₁₀ adramaad)

?	19	—	138⅔	61⅓	200	51½	115	166½	365½	46	3	13	16	+223	160	—	—83	22
32	17	—	117	51¾	168¾	40	106	146	314¾	46	2	62	15	+125	66	—2	57	49
25	17	—	117	51¾	168¾	40	106	146	314¾	46	2	62	17	+172	121	—1	53	38
32	15	55	117	51¾	168¾	41	88	129	297¾	43	2	30	15	+108	51	—2	89	56
15	15	67	117	51¾	168¾	41	88	129	297¾	43	2	30	15	+203	214	—	—16	0,7
—	16	15	104	46	150	39	91	130	280	46	2	35	15	+138	100	+2	35	?
30	12	55	86⅔	38⅓	125	30½	86	116½	241½	48	2	04	16	+99	70	+2	04	?
—	12	68	86⅔	38⅓	125	30½	86	116½	241½	48	2	04	16	+136	130	+2	04	?
33	12	08	86⅔	38⅓	125	30½	77	107½	232½	46	1	89	16	+90	63	—2	01	50
—	12	07	86⅔	38⅓	125	30½	77	107½	232½	46	1	89	16	+122	111	+1	89	?
33	11	47	86⅔	38⅓	125	30½	65	95½	220½	43	1	81	18	+78	50	—2	09	52
36	11	30	86⅔	38⅓	125	28½	66	94½	216½	44	1	78	18	+74	50	—2	44	57
21	11	39	86⅔	38⅓	125	28½	66	94½	216½	44	1	78	18	+121	128	—	—58	26
21	10	78	78	34½	112½	29½	68	97½	210	46	1	72	25	+67	47	—	—64	29
—	8	50	52	23	75	20	65½	85½	160½	53	1	32	15	+100	60	+1	32	?
—	7	75	52	23	75	20	58¼	78¼	153¼	51	1	27	15	+48	50	+1	27	?
—	8	30	52	23	75	20	51	71	146	49	1	32	15	+86	143	+1	32	?
—	7	41	52	23	75	19	51	70	145	48	1	21	15	+85	143	+1	21	?
—	6	61	39	17¼	56¼	13½	61¾	75¼	131½	57	1	09	15	+36	40	+1	09	?
—	6	54	39	17¼	56¼	13½	61¾	75¼	131½	57	1	09	15	—11	8	+1	09	?
—	4	83	26	11½	37½	12½	48½	61	98½	62	—	74	20	+38½	63	—	+74	?
														+4711½ e. 82				

Talude liigi järjekorra number	Vastavat tüüpi talude arv	Talumaa väärtus mõisniku andmeil (adramaades)	Talus oli				Enne 1804. aastat: Mitu päeva aastas tegi talu						Kokku teopäevi aastas	Sellest abitegu protsentides	Natur. andamite hind	
			tööjõulisi		hobuseid	sarvloomi	korralist tegu			abitegu					t.	kr.
			mehi	naisi			rakendiga	jala	kokku	rakendiga	jala	kokku				
													KUREMAA (enne mõõtmist 12⁷/₈,			
1.	2	¼	4	3	2	5	260	115	375	91	299	390	765	51	8	25
2.	6	¼	4	2—3	1—2	2—6	260	115	375	91	299	390	765	51	8	25
3.	17	¼	4	3	2—3	5—9	260	115	375	91	299	390	765	51	8	25
4.	8	¼	3—4	2—3	1—2	2—5	260	115	375	91	299	390	765	51	8	25
5.	7	¼	3—4	2—3	1—2	2—6	260	115	375	91	299	390	765	51	8	25
6.	1	¼	3	3	2	5	208	92	300	61	200	261	561	47	8	25
7.	2	⅛	3—4	2—4	2	4—6	208	92	300	61	200	261	561	47	5	26
8.	1	⅛	4	2	1	5	208	92	300	61	200	261	561	47	5	26
9.	1	⅛	4	3	2	5	208	92	300	61	200	261	561	47	5	26
10.	1	⅛	3	2	1	3	208	92	300	61	200	261	561	47	5	26
	46												33966			

Talude liigi järjekorra number	Vastavat tüüpi talude arv	Talumaa väärtus mõisniku andmeil (adramaades)	Talus oli					Enne 1804. aastat: Mitu päeva aastas tegi talu						Kokku teopäevi aastas	Sellest abitegu protsentides	Natur. andamite hind	
			tööjõulisi		hobuseid	härgi	lehmi	korralist tegu			abitegu					t.	kr.
			mehi	naisi				rakendiga	jala	kokku	rakendiga	jala	kokku				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
														PALUPERA (enne mõõtmist 7⁸/₈,			
1.	1	⅛	2	2	?	?	?	156	69	225	130½	345	475½	700½	68	5	74
2.	1	⅛	3	3	?	?	?	156	69	225	130½	345	475½	700½	68	5	74
3.	2	⅛	3	2	?	?	?	156	69	225	130½	345	475½	700½	68	5	74
4.	1	⅛	3	3	?	?	?	156	69	225	130½	345	475½	700½	68	5	74
6.	2	¼½	3	2	?	?	?	104	46	150	87	230	317	467	68	3	08
5.	1	¼½	2—3	2—3	?	?	?	104	46	150	87	230	317	467	68	3	08

Natur. andamite osa koormistest (%-s)	Lõpliku vakuraamatu järgi: Talumaa väärtus maamõõtjate andmeil t.	kr.	Mitu päeva aastas tegi talu: korralist tegu rakendiga	jala	kokku	abitegu rakendiga	jala	kokku	Kokku teopäevi aastas	Sellest abitegu protsentides	Natur. andamite hind t.	kr.	Natur. andamite osa koormistest (%-s)	Kui palju teopäevade arv kasvas (+) või vähenes (—) päevades	%-s	Kui palju natur. andamid suurenesid (+) või vähenesid (—) t.	kr.	%-s
pärast 15³/₈ adramaad)																		
?	27	81	208	92	300	74	164	238	538	74	4	54	—	—227	30	—3	61	45
?	27	32	208	92	300	73	153	226	532	43	4	46	—	—233	30	—3	53	43
?	23	02	169	74¾	243¾	67	131	198	441¾	45	3	72	—	—323	42	—4	43	54
?	22	54	169	74¾	243¾	61	130	191	434¾	44	3	66	—	—330	43	—4	37	53
?	19	57	138⅔	61⅓	200	47½	135	182½	382½	48	3	22	—	—382	50	—5	03	61
?	20	57	156	69	225	55	117	172	397	43	3	36	—	—164	30	—4	79	59
?	20	57	156	69	225	55	117	172	397	43	3	36	—	—164	30	—1	80	36
?	20	01	143	63¾	206¾	66	123	189	395¾	47	3	37	—	—165	30	—1	79	36
?	20	02	143	63¼	206¼	57	123	180	386¼	47	3	27	—	—175	31	—1	69	34
?	11	63	86⅓	38⅓	124⅔	34½	65	99½	224⅙	44	1	84	—	—337	60	—3	32	63
														—13826 e. 41				

Natur. andamite osa koormistest (%-s)	Lõpliku vakuraamatu järgi: Talumaa väärtus maamõõtjate andmeil t.	kr.	Mitu päeva aastas tegi talu: korralist tegu rakendiga	jala	kokku	abitegu rakendiga	jala	kokku	Kokku teopäevi aastas	Sellest abitegu protsentides	Natur. andamite hind t.	kr.	Natur. andamite osa koormistest (%-s)	Kui palju teopäevade arv kasvas (+) või vähenes (—) päevades	%-s	Kui palju natur. andamid suurenesid (+) või vähenesid (—) t.	kr.	%-s
19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37
pärast 5³/₈ adramaad)																		
?	20	16	156	69	225	34½	134	168½	393½	43	3	30	16	—307	43	—2	44	43
?	21	56	156	69	225	41½	157	198½	423½	47	3	52	16	—277	40	—2	22	39
?	21	43	156	69	225	41½	154	195½	420½	46	3	49	16	—280	40	—2	19	40
?	20	45	156	69	225	37½	137	174½	399½	44	3	35	16	—301	44	—2	39	44
?	20	45	156	69	225	38½	137	175½	400½	44	3	35	16	—67	14	—	+27	10
?	20	31	156	69	225	36½	135	173½	398½	43	3	33	16	—69	14	—	+25	9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
7.	3	$\frac{1}{6}$	3	2—4	?	?	?	156	69	225	$130\frac{1}{2}$	345	$475\frac{1}{2}$	$700\frac{1}{2}$	68	5	74
8.	1	$\frac{1}{4\,2}$	3	2	?	?	?	104	46	150	87	230	317	467	68	3	08
9.	1	$\frac{1}{4\,2}$	2	2	?	?	?	104	46	150	87	230	317	467	68	3	08
10.	1	$\frac{1}{4\,2}$	2	2	?	?	?	104	46	150	87	230	317	467	68	3	08
11.	2	$\frac{1}{6}$	3	3—4	?	?	?	156	69	225	$130\frac{1}{2}$	345	$475\frac{1}{2}$	$700\frac{1}{2}$	68	5	74
12.	1	$\frac{1}{6}$	3	3	?	?	?	156	69	225	$130\frac{1}{2}$	345	$475\frac{1}{2}$	$700\frac{1}{2}$	68	5	74
13.	1	$\frac{1}{4\,2}$	2	2	?	?	?	104	46	150	87	230	317	467	68	3	08
14.	1	$\frac{1}{6}$	3	3	?	?	?	156	69	225	$130\frac{1}{2}$	345	$475\frac{1}{2}$	$700\frac{1}{2}$	68	5	74
15.	1	$\frac{1}{4\,2}$	3	2	?	?	?	104	46	150	87	230	317	467	68	3	08
	20													12136			

ABJA

1.	1	$\frac{9}{3\,2}$	3	3	3	3	3	156	69	225	87	165	252	477	53	7	53
2.	1	$\frac{1}{4}$	3	3	4	3	4	156	69	225	87	165	252	477	53	7	44
3.	1	$\frac{1}{4}$	3	3	4	3	4	156	69	225	87	165	252	477	53	7	44
4.	2	$\frac{9}{3\,2}$	3	3	3	2—3	3—4	156	69	225	87	165	252	477	53	7	53
5.	2	$\frac{1}{4}$	3	3	3	1—2	3—4	156	69	225	87	165	252	477	53	7	44
6.	2	$\frac{1}{4}$	3	3	2	2	3—4	156	69	225	87	165	252	477	53	7	44
7.	2	$\frac{1}{4}$	3	2	3—4	2—3	3—4	130	$57\frac{1}{2}$	$187\frac{1}{2}$	$72\frac{1}{2}$	$137\frac{1}{2}$	210	$397\frac{1}{2}$	53	7	44
8.	1	$\frac{1}{4}$	3	2	3	2	3	130	$57\frac{1}{2}$	$187\frac{1}{2}$	$72\frac{1}{2}$	$137\frac{1}{2}$	210	$397\frac{1}{2}$	53	7	44
9.	5	$\frac{1}{4}$	3	2	3—4	2—3	3—4	130	$57\frac{1}{2}$	$187\frac{1}{2}$	$72\frac{1}{2}$	$137\frac{1}{2}$	210	$397\frac{1}{2}$	53	7	44
10.	1	$\frac{1}{8}$	2	2	2	2	4	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
11.	1	$\frac{1}{8}$	2	2	2	2	2	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
12.	2	$\frac{3}{1\,6}$	2	2	3	2	4	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
13.	1	$\frac{1}{8}$	2	2	2	1	2	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
14.	2	$\frac{1}{4}$	3	2	2—3	2	2—3	130	$57\frac{1}{2}$	$187\frac{1}{2}$	$72\frac{1}{2}$	$137\frac{1}{2}$	210	$397\frac{1}{2}$	53	7	44
15.	5	$\frac{3}{1\,6}$	2	2	3	2	3	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
16.	4	$\frac{1}{8}$	2	2	2	1	2	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
17.	2	$\frac{3}{1\,6}$	2	2	2—3	0—2	3	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
18.	1	$\frac{1}{8}$	2	2	2	2	2	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
19.	5	$\frac{3}{1\,6}$—$\frac{1}{8}$	2	2	2—3	2	2—5	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
20.	1	$\frac{1}{8}$	2	2	2	1	3	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
21.	4	$\frac{3}{1\,6}$	2	2	2	0—2	2—3	104	46	150	58	110	168	318	53	5	38
22.	1	$\frac{9}{5\,6}$	2	2	2	1	2	104	46	150	58	110	168	318	53	4	24
23.	1	$\frac{3}{4\,4}$	2	2	2	2	2	104	46	150	58	110	168	318	53	5	28
24.	2	$\frac{9}{6\,4}$	2	2	2	2	3	78	35	113	$43\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	126	239	53	3	71
25.	2	$\frac{9}{6\,4}$	2	2	2	2	2	78	35	113	$43\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	126	239	53	3	71
26.	2	$\frac{1}{8}$	2	2	2	2	2	78	35	113	$43\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	126	239	53	5	38
27.	4	$\frac{1}{8}$	2	2	2	2	3	78	35	113	$43\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	126	239	53	5	38
	58													19482			

19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	38
?	19	77	143	63¼	206¼	39½	143	182½	388¾	47	3	25	16	—311	44	—2	49	43
?	19	68	143	63¼	206¼	40½	139	179½	385¾	47	3	25	16	—81	17	—	+17	6
?	19	34	143	63¼	206¼	36½	136	172½	378¼	47	3	18	16	—89	17	—	+10	4
?	18	72	143	63¼	206¼	36½	123	159½	365¾	44	3	10	16	—101	21	—	+2	0
?	18	60	143	63¼	206¼	36½	120	156½	362¾	43	3	08	16	—338	49	—2	66	47
?	17	55	130	57½	187½	36½	119	155½	343	45	2	82	16	—357	50	—2	84	50
?	17	18	130	57½	187½	35½	111	146½	334	44	2	70	16	—133	30	—	—28	10
?	16	86	130	57½	187½	36½	104	140½	328	43	2	73	16	—372	51	—2	89	51
?	16	72	130	57½	187½	36½	98	134½	324	42	2	70	16	—143	30	—	—28	10
														—4435	e. 38			

ABJA

?	29	44	208	92	300	85	188	273	573	47	4	79	16	+96	19	—2	64	36
?	29	10	208	92	300	57	182	239	539	44	4	72	16	+62	13	—2	62	36
?	29	30	208	92	300	84	153	237	537	44	4	76	16	+60	13	—2	58	35
?	26	70	190⅛	89⅛	279⅔	75½	167	242½	522⅙	46	4	38	16	+45	10	—3	15	42
?	25	60	182	82½	264½	70½	158	228½	493	46	4	43	16	+16	3	—3	01	40
?	24	89	173⅛	76⅛	249⅔	69	166	235	484⅔	48	4	11	16	+7	2	—3	33	45
?	24	62	173⅛	76⅛	249⅔	68	157	225	474⅔	47	4	08	16	+78	19	—3	30	45
?	22	54	156	69	225	67	145	212	437	48	3	67	16	+40	10	—3	77	52
?	22	—	169	69	238	65	129	194	432	45	3	62	16	+35	10	—3	72	51
?	20	84	156	69	225	65	110	175	400	44	3	42	16	+82	26	—1	86	36
?	20	74	156	69	225	61	111	172	397	43	3	40	16	+79	26	—1	88	37
?	20	22	143	63¼	206¼	59⅛	125	184⅛	390⅔	47	3	31	16	+73	25	—2	07	39
?	19	80	135⅛	61⅛	196⅔	58⅛	125	183⅛	380	48	3	26	16	+62	20	—2	02	35
?	19	56	135⅛	61⅛	196⅔	54⅛	124	178⅛	375	48	3	23	16	—22	6	—4	21	57
?	19	50	135⅛	61⅛	196⅔	54⅛	124	178⅛	375	48	3	23	16	+57	16	—2	15	41
?	18	12	130	57½	187½	48½	114	162½	350	46	2	02	16	+32	10	—3	36	63
?	18	62	130	57½	187½	52½	122	174½	362	48	3	08	16	+44	14	—2	30	43
?	17	49	130	57½	187½	54½	102	156½	344	46	2	22	16	+26	8	—3	16	59
?	17	66	130	57½	187½	45½	109	154½	342	45	2	83	16	+24	8	—2	45	46
?	17	37	121⅛	53⅛	174⅔	44	120	164	338⅔	48	2	79	16	+21	7	—2	41	45
?	16	—	117	51¾	168¾	43	97	140	308¾	45	2	58	16	—9	3	—2	70	51
?	12	43	91	40¼	130¼	27¼	84	111¼	292½	38	2	06	16	—25	8	—2	18	52
?	14	62	104	46	150	42	98	140	290	48	2	38	16	—28	8	—2	90	55
?	13	30	104	46	150	34	72	106	256	41	2	18	16	+17	7	—1	53	42
?	14	67	104	46	150	39	97	136	286	48	2	04	16	+47	20	—1	67	46
?	12	72	91	40¼	130¼	31¾	86	117¾	249	47	2	11	16	+10	4	—3	27	61
?	13	—	86⅛	38⅛	124⅔	28⅛	90	118⅛	243	49	2	08	16	+4	2	—3	30	62
														+1793	e. 9			

Mõisa nimi	Talude arv	Talude arv, millede				Mõis sai teopäevi kokku kõigilt taludelt	
		teoorjus		naturaalandamid			
		suurenesid	vähenesid	suurenesid	vähenesid	enne reformi	pärast reformi
Are	19	19	0	?	?	6623	7641
Lelle	45	44	1	21	24	5775	10486
Abja	58	52	6	0	58	19482	21275
Karula	99	90	9	0	99	48065	50431
Kärevere	19	0	19		5[269]	10466	6658
Kuremaa	46	0	46	0	46	33966	20140
Palupera	20	0	20	6	14	12136	7701

peavad». «Kui erinevad on ometi inimeste soovid,» kirjutab Rettich edasi. «Paljud mõisnikud ei taha veel kaugeltki oma vakuraamatuid saada ja minule jälle ei saa miski olla nii soovitav, sest sellest sõltub minu rahu ja ma tahan lõpuks ometi asja selgeks saada.» [270]

Kahjuks pole veel võimalik selgitada, milliste keskmiste resultaatideni oleks viinud reform kogu kubermangu ulatuses — kas suurendatud mõisakoormistega talude arv ületab vähendatud koormistega talude arvu või vastupidi. Üks on aga selge, et rääkida absoluutselt üldisest ja märgatavast talupoegade mõisakoormiste suurendamisest reformi tagajärjel ei ole õige.

Õnneks on meie käsutuses veel üks allikas, mille abil võime otsustada, mida oleks toonud 1804. aasta talurahvareform Liivimaa mõisnikele. Reformi läbiviimisel tuli tasakaalu viia talupoegadelt saadavate teopäevade ja muude koormiste väärtus nende kasutuses oleva maa väärtusega, mõisapõldude suurus pidi olema teatud kooskõlas tööjõuliste talupoegade arvuga ja talupoegade kasutuses oleva maa suurusega. Seetõttu tuli mõnikord, kui teokoormised olid väga kõrgeks kruvitud ja mõisapõllud väga laiaks paisunud, kas neid mõlemaid vähendada või talupoegadele maad juurde anda ja rajada uusi talukohti. Mõisnikud eelistasid muidugi viimast võimalust ja rajasid mõisa ääremaadele, sageli väga viletsale ja kõlbmatule maale uusi talusid. Kuid isegi see valmistas mõisnikele teatud ebamugavust. Kui nad varem võisid, nii nagu soovisid, mõisate põlde laiendada ja talupoegadele uusi koormisi peale panna, siis nüüd pidid nad hakkama tegelema uute talude rajamisega. Liivimaa 1804. aasta reformi puhul loodud Peterburi komitee materjalidest õnnestus selle kohta leida andmeid umbes 400 mõisa osas.[271] Ja selgus, et kui 82 protsenti mõisnikku-

[269] Ülejäänud 14 talus jäid naturaalandamid endisele tasemele.
[270] ENSV RAKA, f. 2057, nim. 1, s.-ü. 42, l. 49.
[271] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 95—107, 130—143 ja 148.

dest lahendas need küsimused nähtavasti küllaltki hõlpsasti, siis 18. protsendil mõisnike üldarvust oleks tulnud kas rajada juurde paar-kolm uut talu või vähendada oma mõisapõldusid. Iseloomulik on see, et rõhuv osa neist «raskustesse sattunud» mõisnikest oli pärit tolleaegsest Tartu maakonnast, vähemal määral leidus neid Pärnu maakonnas, läti maakondades oli neid aga ainult üksikuid. 1803. aasta maapäeval olid kõige ägedamateks reformi vastu väljaastujateks Tartumaa mõisnikud.

Siinjuures võib tähelepanu juhtida veel ühele asjaolule. Nagu on näidanud J. Konks, ei õnnestunud ka Põhja-Eesti mõisnikel, kui nad 1803. aastal asusid «reguleerima» talupoegade koormisi, neid tõsta kõigis mõisates, vaid mõnel pool tuli koormisi vähendada, kuigi ebaoluliselt.[272]

Peab ütlema, et seisukoht, nagu oleksid k õ i k mõisnikud majanduslikult võitnud reformi tagajärjel, on peale kõige muu halvasti kooskõlas sellega, mida me teame Liivimaa mõisnike käitumisest aastail 1803—1805. Miks pidid Liivimaa aadlikud nii ägedalt võitlema reformi vastu, kui see oleks toonud kaasa talupoegade mõisakoormiste märgatava suurenemise? Nüüd aga, kui me teame, et reform ähvardas osa mõisnike majanduslikke huve, muutub nende käitumine kohe arusaadavaks.

Kuid isegi neis mõisates, kus lõplikud vakuraamatud oleksid näinud ette talude mõisakoormiste vähendamise, ei kaotanud mõisnikud lõpptulemusena midagi. Mõõtmis- ja maahindamistööd venisid — ettenähtud kuue aasta asemel kestsid nad kaheksa, üheksa ja isegi kümme aastat. Veel 1819. aastal oli 918-st Liivimaa eramõisast lõplikud vakuraamatud välja jagatud ainult 404 mõisale.[273] Enne kui Liivimaa mõisates jõuti ellu viia lõplikud vakuraamatud, jõudis kätte järjekordne agraarreform, millega vakuraamatute normid kaotasid oma kohustusliku jõu.

Nagu enamus valitsevate klasside poolt läbiviidud reformidest, nii kujutas ka Liivimaa 1804. aasta talurahvareform endast rahvahulkade mõnitamist ja petmist. Talupoegade tööjõudu ja nende teopäevade väärtust hinnati naeruväärselt madalalt, aga nende kasutuses oleva maa väärtust väga kõrgelt, kusjuures kõrgelekruvitud teokoormiste õigustamiseks liitsid mõisnikud mõnikord talude maadele igasuguseid kõlbmatuid maid. 1804. aasta reform oli talupoegade petmine, kuid selle majanduslikud resultaadid ei rahuldanud lõpptulemusena isegi kõiki Liivimaa mõisnikke.

1804. aasta reform sündis Liivimaal selle tõttu, et mõisnike ja talupoegade klassihuvid põrkasid XVIII sajandi lõpus väga teravalt kokku. Talupoegade klassivõitluses tõusid sajandi lõpus esiplaanile nõuded piirata mõisnike omavoli talumajapidamise ja talupoja isiku suhtes. Talupojad protesteerisid selle vastu, et mõisnikud neid täiesti omavoliliselt karistasid ja nõudsid teoorjust, niipalju kui neile ainult pähe tuli. 1804. aasta reformiga pidid valitsevad klassid neis küsimustes tegema rea järele-

[272] J. Konks, tsit. teos, lk. 137.
[273] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 415.

andmisi. Talurahvas oli endale kätte võitnud maavaldusõiguste ja isiklike õiguste teatud laiendamise ja kindlustamise. Mõisnike õigusele «kodusel viisil» oma talupoegi karistada pandi seaduslikud piirid ja kohtusüsteem muudeti talupoegadele veidi soodsamaks. Liivimaa talurahvareformi seda külge on kõigi nende küsimustega tegelnud nõukogude ajaloolaste poolt positiivselt hinnatud. Siinjuures on õigusega rõhutatud, et 1804. aasta talurahvaseadusega ette nähtud «talupoja isiku kaitse mõisniku omavoli eest oli visa klassivõitluse tulemus».[274]

Kuidas aga hinnata 1804. aasta reformiga ettenähtud talupoegade teokoormiste suuruse reguleerimist ja reglementeerimist? Kuidas mõjus see abinõu tootlike jõudude edasisele arenemisele põllumajanduses?

Selles küsimuses ja Liivimaa 1804. aasta reformi üldise hinnangu küsimuses on juba ammu välja kujunenud kaks erinevat seisukohta. Enamus selle küsimusega tegelnud balti nõukogude ajaloolastest (J. Zutis, A. Traat, A. Vassar) on andnud reformile positiivse hinnangu ja leidnud, et ta lõpptulemusena soodustas sotsiaal-majanduslikku arengut.[275] Teisel ja, peab ütlema, kitsamal seisukohal on eesti nõukogude ajaloolane ja majandusteadlane L. Loone. Õigesti rõhutades, et XVIII sajandi lõpus reformide juurde asudes seadsid Liivimaa mõisnikud oma eesmärgiks talupoegade mõisakoormiste üleskruvimise, usub L. Loone aga kaljukindlalt, et nad seda ka saavutasid, ja teeb sellest mõningaid küsitavaid järeldusi. «Seaduste kohaselt koostati vakuraamatud, millistes fikseeriti senistest tunduvalt kõrgemad koormised ... 1804. a. seaduste kehtestamisega seaduspärastatud iganenud tootmissuhted pidurdasid tootlike jõudude arengut.»[276] «Kindla päevade arvu ja aegade määramine nende või teiste põllutööde jaoks konserveeris olemasoleva põlluharimissüsteemi. Uued vakuraamatud ei näinud ette mingeid uuendusi, mingisugune põllumajanduse ratsionaliseerimine ei mahtunud selle süsteemi rangetesse raamidesse.»[277] Kõigepealt torkab silma, et need mõtted, kuigi arvatavasti juhuslikult, langevad siiski täpselt ühte mõnede balti mõisnike agraarpoliitika apologeedi A. Tobieni poolt omal ajal avaldatud mõtetega. Nurisenud selle üle, et 1804. aasta seadusega keelati mõisnikel oma suva järgi talupoegadele uusi teokoormisi veeretada ja nende käest maid röövida, kirjutab A. Tobien

---

[274] Л. А. Лоone, Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии в первой половине XIX в., «Исторические записки», 60. kd., lk. 220.

[275] J. Zutis, Zemnieku likumi, lk. 34—35; История Латвийской ССР, т. 1, lk. 449; A. Traat, Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadusest, «Edasi», 14. sept. 1954. a.; Eesti NSV ajalugu, I kd., lk. 560.

[276] Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil, Tallinn 1958, lk. 12—13.

[277] Л. А. Лоone, Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии в первой половине XIX в., «Исторические записки», 60. kd., lk. 220. Vrd. L. Loone, Tootlike jõudude areng Eesti põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel, kogumikus «Materjale Baltimaade rahvamajanduse ajaloost», Tallinn 1956, lk. 131.

edasi: «Need talupoega kaitsvad kolmepõllusüsteemile kohandatud politseiseadused ei andnud aga põllumajanduslikes ettevõtetes mingit võimalust vabaks tegevuseks, viljavaheldussüsteemi muutmiseks, majandussüsteemi uuendamiseks ja parandamiseks.» [278]

Kas 1804. aastal oli tõesti progress põllumajanduses mõeldav ainult sel teel, et mõisa põldude suurendamiseks tuli talupoegade käest maid röövida ja taludelt nõutavate teopäevade arvu või jaotust muuta? Juba XVIII ja XIX sajandi vahetusel näitasid mõned majandusküsimustega tegelevad publitsistid ja praktilised põllumehed, et asi ei seisnud sugugi mitte niivõrd mõisate põldude laiendamises, vaid neid tuli oskuslikumalt ja paremini harida. Ja kui mõisnikel tõesti ei jätkunud teopäevi mõnede põllutööde jaoks, kas poleks nad võinud siis osa oma sissetulekutest kulutada popside ja vabadike töölevõtmiseks vabapalgalistena? Kas see poleks olnud suurem ja t õ e l i s e m progress põllumajanduses? Pealegi on ettekujutus sellest, et 1804. aasta seaduse raamid olid väga kitsad, teatud määral liialdatud. Vakuraamatud nägid tõepoolest ette teatud tööde jaoks kindla arvu päevi. Kuid need olid sellised hädatarvilikud põllumajanduslikud tööd, nagu sõnnikuvedu, heina- ja viljakoristus jne., ilma milleta ei saanud läbi ükski mõis, ükspuha kui «eesrindlik» ta ka oleks olnud. Kuid muus osas olid mõisnikel täiesti vabad käed, kuidas ta abiteopäevi üksikute tööde vahel jagas — ainult abiteopäevade kogusumma ja mõnede tööde nagu viljakoristustööde jaoks ettenähtud teopäevade maksimum olid täpselt kindlaks määratud. Võimaldades osa teoorjust koondada kõige kibedamale põllutööperioodile (heina- ja viljakoristus), vastas abiteo tunduva suurenemise legaliseerimine 1804. aasta seadusega isegi selleaegse mõisa kaubatootmise arengu vajadustele. Suurt osa teoorjusest, nimelt korralist tegu, võis mõisnik kasutada kõigi tööde jaoks, mis talle ainult pähe tulid, ta ei võinud neid aga oma soovi järgi kontsentreerida teatud tööperioodidele.

Kuigi 1804. aasta reform võis otseselt välja kasvada Liivimaa mõisnike majanduslikest huvidest, nende «kustumatust lisatööisust» [279], ei saa me siiski tähele panemata jätta ka seda, et nii reformi ettevalmistamise kui ka tema läbiviimise ajal käis selle küsimuse ümber k a h e klassi võitlus, põrkasid kokku kaks antagonistlikku seisukohta. Teoorjuse normide täpne kindlaksmääramine ei olnud ainult ega alati valitseva klassi huvides. Käesoleva töö esimeses peatükis on juhitud tähelepanu sellele, et käsitledes «Kapitali» III köites teorenti, teeb K. Marx selget vahet mõisale tehtud teotöö ja otsese tootja (talupoja) poolt enda jaoks, oma põldudel tehtud töö vahel. Ja just seda teist liiki tööd tõstab Marx esile, rõhutades, et see sisaldab endas võimalusi majanduslikuks arenguks.

---

[278] A. T o b i e n, tsit. teos, lk. 274.
[279] K. M a r x, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 208.

Balti kubermangudes komplitseerub kahe tööliigi erinevuse küsimus seetõttu, et taluperemehed pidasid seal sulaseid. Kuid ka sel juhul jääb püsima suur vahe feodaalselt tagasunnitud mõisateolise poolt tehtud töö ja talu põldudel tehtud töö vahel, mida, seepärast et sulaste ja tüdrukute tööjõu neelas põhiliselt mõis, tegid õige suurel määral taluperemees ja tema pere liikmed ise. K. Marx rõhutab, et see talupoja enda käsutusse jääv töö areneb ja muutub viljakamaks seoses tootmise kasvamisega turu jaoks, et ta võib haarata endasse ka küla kodutööndust ja sisaldab üldse endas «võimalust majanduslikuks arenguks».[280] Kuivõrd 1804. aasta seaduse normid mõnikord ei andnud mõisnikele võimalust saada talupoegadelt teopäevi, niipalju kui nad tahtsid või sel ajal kui nad tahtsid, seevõrra võisid nad muidugi kahjulikult mõjuda m õ i s a t e põllumajanduse arengule. Kuid see ei tähenda veel, et nad oleksid kahjustanud ja takistanud majanduse arenemist üldse. Võideldes aastail 1803—1805 selle eest, et mõisale oleks läinud võimalikult vähem ja nende endi käsutusse rohkem tööpäevi, võitlesid talupojad objektiivselt mitte üksnes oma talude majapidamise edukama arenemise ja nende kaubalise toodangu suurendamise, vaid ka kaubalis-rahaliste suhete kiirema arengu eest, mis oleks ühtlasi soodustanud kapitalistliku tootmise elementide sissetungi eesti külasse. Selles küsimuses on väga raske reformile üldhinnangut anda, kuni me ei tea, kui paljudel juhtudel oleks reformi konkreetne rakendamine toonud endaga kaasa talupoegade teokoormiste suurenemise ja kui sageli oleks see viinud nende vähenemisele. Kuid juba praegu on selge, et mõningal määral takistas Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadus teotöö kasvamist talupoegade enda kasutusse jääva töö arvel ja selles võib näha üht tema tähtsamat positiivset külge, eriti võrreldes 1765. aasta maapäeva otsustega agraarküsimuses ja 1819. aasta reformiga.

Liivimaa mõisnikud pääsesid teatud osast neid ähvardavaist majanduslikest kaotustest sel teel, et viisid läbi uue, 1819. aasta agraarreformi. Kuid see mõisnike võit oli teatud määral Pyrrhose võit. Kuna teoorjuse suuruse ja normide küsimusele lähenesid hoopis erinevate seisukohtadega ühelt poolt mõisnikud ja tsaarivalitsus ning teiselt poolt talupojad, kukkus katse teoorjuse suurust reguleerida ja sel viisil feodaal-pärisorjuslikke suhteid «konserveerida» hiilgavalt läbi. Tsaarivalitsus ja mõisnikud asusid 1804. aasta reformi läbiviimisele lootuses lahendada teravaksmuutunud talurahvaküsimus ja seada mõisnike ning talupoegade vahel sisse «kindlad vahekorrad». Tuli aga välja, et nad pidid uuesti hakkama tegelema selle küsimusega ja reformide teel edasi minema. Sellepärast on nähtavasti õigem rääkida 1804. aasta talurahvareformist Liivimaal kui mitte niivõrd tsaarivalitsuse ja mõisnike katsest «konserveerida» kehtivaid feodaal-pärisorjuslikke suhteid, vaid kui sellise katse läbikukkumisest. Seda

[280] К. Маркс, Капитал, III kd., Гос. изд. пол. литер. 1949, lk. 806—807.

katset ei kukutanud aga läbi oskamatud tsaariametnikud ja salalikud Liivimaa maanõunikud, nagu omal ajal püüdis asja kujutada J. Samarin[281], vaid läti ja eesti talupojad.

§ 5. TALURAHVAKÜSIMUS EESTIMAA KUBERMANGUS

XVIII ja XIX sajandi vahetusel kerkis talurahvaküsimus teravalt üles ka Eestimaa kubermangus. Selle perioodi kangelaseks teeb balti saksa ajaloolane Fr. Bienemann Eestimaa rüütelkonna pealiku Jacob Georg Bergi. Ta rõhutab, et viimase isiksuse kujunemisele olevat suurt mõju avaldanud tema noorusaja muljed. See võib muidugi õige olla. Jacob Berg veetis oma esimesed eluaastad (kuni 11. eluaastani) Kunda mõisas, kus see «mitte kiire taipamisvõimega» laps, nagu Bergi biograaf teda delikaatselt iseloomustab, mitte üksnes oma aabitsat sageli pisaratega üle ei külvanud,[282] vaid võis ka mõisa söögitoas olla tunnistajaks «õpetlikele» jutuajamistele selle üle, kuidas eesti talupoega nii peksta, et ta tervis selle all ei kannataks.[283]

Eestimaa mõisnikke nagu nende Liivimaa kolleegegi hakkasid sel ajal tõepoolest üha rohkem huvitama probleemid, kuidas ekspluateerida eesti talupoegi nii, et nad liiga palju «viga ei saaks» ja «kauem vastu peaksid». Mitmes mõisas anti 1789. aastast alates välja nn. eraõigusi, millega mõisnikud kirjutasid ette, kuidas talupojad nende suhtes ja nemad talupoegade suhtes käituma pidid.[284] Nagu Liivimaal nii leidus ka Eestimaal mõisnikke, kes arvasid, et talupoega peab küll ekspluateerima, aga tema kallal pole vaja toorutseda; et talupojale peab määrama väga kõrged mõisakoormiste normid, aga neid pole vaja «nalja pärast» ja liiga sageli suurendada. Samuti polnud majanduslikult kasulik esimesele pähetulevale tujule alistudes mõisale teoorjust tegevat talu lõhkuda. Vastupidi — majanduslikult oli kasulikum talupojale lootusi ja lubadusi anda, et kui ta kõik mõisa poolt nõutud tööd ja maksud püüdlikult ära teeb ja tasub, siis on talle kindlustatud tema talu valdamine ja ta võib selle isegi oma pojale pärandada. Ja lõppeks polnud tolleaegne balti mõis mingi plantaaž, kus oli tähtis omada võimalikult palju orje ja tuli paratamatult neid pidevalt juurde osta. Talupoegade müümise õigusest loobumine balti mõisnike majanduslikke huve eriti valusalt ei riivanud. Kõik need ratsionaalsed põhimõtted kajastusid ka mõnede mõisnike poolt oma talupoegade jaoks väljaantud eraseadustes ja nende vaadete levik valmistas pinda esimestele agraarreformidele Eestimaa kubermangus.

---

[281] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 341 jj.

[282] Fr. Bienemann, Ein estländischer Staatsmann, «Baltische Monatsschrift», XXIV kd., Riga 1875, lk. 443.

[283] Vt. käesolev raamat, lk. 199.

[284] A. Gernet, tsit. teos, lk. 97—99 ja 102—103.

1795.-aasta detsembris võtsid Eestimaa maapäevale kogunenud mõisnikud vastu otsused, millega nad ei lubanud oma talupoegadelt rohkem koormisi nõuda, kui on ette nähtud olemasolevates vakuraamatutes. Tegelikult hakkasid mõisnikud neid kohustuslikke vakuraamatuid alles koostama ja seetõttu olid neile jäetud kõik võimalused formuleerida talupoegade mõisakoormiste suurust nii, nagu see neile sel hetkel vajalik ja kasulik tundus olevat. Talupoja liikuvat vara, kuivõrd see ei kuulunud nn. raudvara ja mõisavõla hulka, ei lubatud temalt enam röövida. Müüa otsustati edaspidi ainult «halbu» talupoegi. Talupoegade peksmisel lubati tulevikus «mõõdukust» silmas pidada, kusjuures vastava mõõdupuu määras iga mõisnik ise.[285] Et kardeti talurahvarahutusi, nagu kubermangu aadlimarssal ise tunnistas, siis maapäeva otsustest talupoegadele ei teatatudki.[286]

Samuti nagu Liivimaal, nii kutsusid ka Eestimaal Paul I ukaasid «kohustuslike vakuraamatute» kohta esile teatud segadust ja neid võeti kui signaale ohu kohta, et tsaarivalitsus võib agraarreformi otseselt enda kätte haarata. Siinjuures näitas tolleaegne Eestimaa rüütelkonna pealik üles liigutavat hoolitsust «süütute laste» eest, väljendades 11. jaanuaril 1801 mõtet, et kui mõisnikust isa oma talupoegi liiga kõvasti rõhub, vakuraamatu norme silmas ei pea (ja selle tagajärjel, lisame omalt poolt juurde, võis surra ja surigi sel ajal massiliselt talupoegade lapsi nälga ja haigustesse) ning mõis ta käest riigile võetakse, siis saavad mõisniku lapsed süütult kannatada. «Me ei karda ebaõiglase mõisaomaniku pärast, kes on ära teeninud igasuguse mõeldava karistuse, mis teda üksi tabaks; me kardame ainult süütute pärijate pärast...»[287]

J. Konks on oma raamatus andnud hea ülevaate sellest sajandite vahetusel valitsenud majanduslikust surutusest, mis sundis Eestimaa mõisnikke agraarküsimuses midagi ette võtma.[288] Viinapõletus vähenes ja sellest saadud tulud langesid, valitsus kitsendas vilja ja viina väljavedu. Tulude vähenemine tõi endaga kaasa mõisnike süveneva võlgadesse sattumise. Üheks väljapääsuks kujunes siin Eestimaa Aadelliku Krediitkassa asutamine 1802. aasta lõpul, mille kaudu tsaarivalitsus andis mõisnikele suurt ja odavat laenu.

Ühtlasi tuleb J. Konksu suureks teeneks lugeda, et ta kummutab esimesena balti saksa ajaloolaste poolt loodud legendi, nagu oleks «liberaalne Aleksander I» kasutanud krediitkassa loomist selleks, et sundida Eestimaa mõisnikke talurahvaküsimuses suuremaid järeleandmisi tegema[289]. Ta näitab, et mingeid tingimusi tsaarivalitsus seoses krediit-

---

285 Sealsamas, lk. 100.
286 Sealsamas, lk. 101.
287 ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 566.
288 J. Konks, tsit. teos, lk. 99—105.
289 Sealsamas, lk. 114.

kassa rajamisega mõisnikele ei seadnud. Kuid juba oma raamatu järgmisel leheküljel kaldub ta omakorda ise üle hindama tsaarivalitsuse osa agraarküsimuse uuesti päevakorda võtmisel, uskudes seda, mida omal ajal väitis rüütelkonnapealik Berg. «Et rüütelkonnal oli põhjust vahelesegamist tõsiselt karta, tingis juba see asjaolu, et talurahva majanduslik olukord raskenes sajandi algul; pealegi tegeles intiimkomitee just tollal talurahvaküsimusega, tema otsused polnud aga veel teada. Oli veelgi üks ebameeldiv asjaolu, nimelt olid 1801. aastal keisri poole pöördunud kaks Eestimaa aadlikku, kes juhtisid riigivõimu tähelepanu talurahva olukorrale ja pidasid reforme vajalikuks.»[290]

Kõigepealt tuleb märkida, et valitsusringkondade ja nimelt tsaari isikliku usaldusmehe kammerhärra Novosiltsevi poole ei pöördunud mitte kaks Eestimaa, vaid kaks Liivimaa aadlikku ja mitte 1801. aastal, vaid 1802. aasta algul.[291] Nad esitasid Novosiltsevile seaduse projekti, mis pidi reguleerima mõisnike õigusi talupoegade suhtes, ja teatasid, et tahaksid selle võtta arutusele Liivimaa maapäeval. Nad palusid, et tsaar või valitsus annaksid kindralkubernerile mõista, et sellise küsimuse arutamine on lubatud, kuna muidu on karta, et viimane selle ära keelab.

Novosiltsev esitas küsimuse 20. jaanuaril 1802 intiimkomiteele ja sellele pühendatigi terve istung. Intiimkomitee protokoll, mida pidas krahv Stroganov, annab väga kujuka vastuse küsimusele, kas 1802. aasta keskpaigani oli karta, et tsaarivalitsus balti mõisnikke talurahvaküsimuse reguleerimisel tagant tõukab või mitte.[292]

Küsimuse püstitaja Novosiltsev arvas, et luba tuleks anda, kuna sellist küsimust oli Liivimaa maapäevadel arutatud juba tsaar Paul I valitsemise ajal. Ta väitis isegi, et «varem või hiljem tuleb ... astuda esimene samm ja üldist vabastamist ei tohi teisiti alustadagi. Need on mõisnikud (maitres) ise, kes seda alustasid ja sel viisil, nagu see tehakse ühes provintsis, mis annab eeskuju ülejäänud impeeriumile, võib asjal mingit edu olla ...» Vürst Czartoryski toetas Novosiltsevi arvamust. Krahv Kotšubei arvas, et küsimus «on väga delikaatne ja nõuab tõsist järelemõtlemist». Ta ütles, et tsaaril on juba niigi kuulsus, nagu olevat tal kavatsus talupoegi vabastada. Kui sellise küsimusega hakatakse avalikult tegelema ühes provintsis, siis on see väga ohtlik. Parem on järk-järgult sellele mõttele poolehoidu võita. Krahv Stroganov oli aga kategooriliselt vastu. Kui küsimust uurida, siis mitte maapäeval, s. t. nõupidamisel, millest võtavad osa asjast liiga huvitatud isikud, vaid valitsuse juures. Kuid üldse tulevat takistada küsimuse avalikku diskuteerimist. «Kuna küsimus oli delikaatne

---

[290] Sealsamas, lk. 115.

[291] Великий князь Николай Михайлович, Граф Павел Александрович Строганов (1774—1817) — историческое исследование эпохи императора Александра I, т. II, С. Петербург 1903, lk. 166.

[292] Sealsamas, lk. 166—168.

ja igaüks kaitses oma arvamist, siis otsustas tema majesteet, et tuleb konsulteerida mõnede isikutega ja nende hulgas krahv Vorontsoviga. Selle eest pidi hoolitsema Novosiltsev ja selles küsimuses lükati diskussioon edasi,» nende sõnadega lõpetab Stroganov protokolli. Teist korda aga küsimust intiimkomitees üldse ei arutatud. Diskussiooni jätkamise võtsid enda peale läti talupojad Kauguris.

Resümeerime. Pildudes kauneid fraase «üldisest vabastamisest», arvas Novosiltsev, et talurahvaküsimusega võiks tegelda *niivõrd, kuivõrd sellega tahavad tegelda mõisnikud ise*. Tema seisukohta jagas Czartoryski. Ülejäänud kaks intiimkomitee liiget — Kotšubei ja Stroganov — olid kategooriliselt talurahvaküsimuse igasuguse avaliku arutamise vastu ja seda ka Liivimaa osas ning arvasid, et üldse on see küsimus kauge tuleviku asi. Järelikult polnud siis karta, et balti mõisnikke sunnitakse talurahvaküsimuses rohkem ja varem midagi ette võtma, kui nad ise tahtsid? Mõned mõisnikest poliitikategelased võisid seda küll väita, kuid me peame selgeks tegema, kas see oht reaalselt eksisteeris või mitte.

Tsarism hakkas balti mõisnikele uuesti avaldama survet, ja küllaltki tugevalt, alles pärast Kauguri ülestõusu. Alati, kui meil on andmeid, et tsarism nõuab mõisnikelt järeleandmiste tegemist, selgub lõpuks, et kõige taga seisab hirm talurahva klassivõitluse ees. Nii oli asi ka Paul I 1799. aasta korraldustega. «Meie oleme alati õpetanud ja õpetame,» kirjutab V. I. Lenin, «et klassivõitlus, rahva ekspluateeritava osa võitlus ekspluataatorliku osa vastu on poliitiliste ümberkujunduste aluseks ja otsustab *lõppkokkuvõttes* kõigi selliste ümberkujunduste saatuse.[293]

1802. aasta kevadel hakkas Eestimaa rüütelkonna konvent (Ritterschafts-Ausschuss) talurahvareformi küsimust maapäevaks ette valmistama.[294]

18. juunil esines Berg vastavate ettepanekutega maapäeval.[295] Nädala jooksul töötatigi välja spetsiaalne talurahvaregulatiiv, millega talupoegadele, võrreldes juba 1795. aasta maapäeval lubatuga, üksikuid uusi järeleandmisi tehti. Kindlustati talupoegade õigust oma talu pärandamise teel edasi anda, rõhutati, et talude peremehi ei tohi müüa ega talukoormisi tõsta.[296] Talupoegade omavaheliste tüliasjade lahendamiseks otsustati luua vallakohtud, mõisniku peale lubati talupojal kaevata aga kihelkonnakohtusse, kes siis pidi teda mõisnikuga «lepitama». Kihelkonnakohtuil kästi ka järele vaadata, et talupoegade mõisakoormised «liiga suured» ei oleks.[297]

---

[293] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 178.
[294] A. Gernet, tsit. teos, lk. 105.
[295] Sealsamas.
[296] J. Konks, tsit. teos, lk. 123.
[297] A. Gernet, tsit. teos, lk. 106—107.

Iggaüks, kes nouab sannakulik ja õige olla, ellab omma Ullema warjo al, kes temma järrel kulab ja temma eest kostab. Sest Ullemad on sellepärast, et nemmad waggadele toeks ja kurjadele hirmuks peawad ollema, et waene ni hästi kui rikkas, ja rammoto ni hästi kui joukas omma teggemist keelmatta woiks aiada ja ommad teed julgeste käia. Kui ükski ei olleks, kedda üllekohtune peab kartma, siis teeksid kurjad õigedele ja teine teisele issi keskis tulliſt liga. Agga Ullematte ja Kohto läbbi tallitab Jummal neid.

A Min-

sest muido olleksime Meie seddasinnast seädmist mitte teinud. Agga need, kes öppetussest ei holi, ja kedda au egga häbbi ei sunni, neid sunnib kohto puhtlus, neid sunnib raudjalla pölli, ja wimaks lähhäb Jummala Iggawesse Kohto ette meie keikide te.

Sannapölgja lagguneb; sannakuul ja seisab kindlaste rajatud.

Tallinnas,
trükkitud J. H. Gresseli Kirjadega.

«Iggaüks» (esimene ja viimane lehekülg).

Maapäeva otsustest kavatseti talupoegadele teatada väikese eestikeelse regulatiivi kujul, mis sõnastati nagu mõisnike õpetussõnad oma talupoegadele ja on ajalookirjanduses tuntud nende eestikeelse teksti esimese sõna järgi «Iggaüks» nime all. 14. juulil 1802 kinnitas tsaar Aleksander I selle regulatiivi ja teatas oma kirjas Eestimaa mõisnikele: «Ma vaatan vaimustusega pildile sellest õndsusest, mis valitseb maal, kus kaks kodanike liiki, kes seni olid teineteisest lahutatud, on nüüd ühendatud vastastikuse usalduse ja heasoovlikkusega . . .» [298]

On huvitav märkida, et see talupoegade sõnakuulelikkusele manitsemise vaimus koostatud seaduseraamatukene ei lähe mööda ka talurahva

[298] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 183, l. 17.

eri kihtide omavaheliste suhete küsimusest. Talusulastele ja -tüdrukutele pannakse südame peale: «Teie sullased ja ümmardajad! seatke ommad leivavannemad ikka parrema pölve peale, nende maad harrides ja nende tööd tehhes. Ärge tehke nende tööd polikult, egga tehke neile holetusse läbbi kahjo, vaid kuulge nende sanna ilma nurrisematta ...» Taluperemehi aga manitseti: «Omma sullastele ja ümmardajattele tehke öigust, ja andke neile nende palk ausaste kätte, et nemmad teie tööd römsa süddamega teeksid.»

Vaevalt oli regulatiiv välja antud, kui Perila mõisa talupojad juba omal nahal tunda said, et ei mingisugune «Iggaüks» ega kihelkonnakohus kaitse neid isegi mõisniku kõige ebaõiglasemate nõudmiste ja julmuse eest. Sündmustest Perilas on meil juttu veel edaspidi, kuid siin tuleb juhtida tähelepanu sellele, et mõisniku kangekaelsuse tõttu jõudis see kohtuasi Peterburini. Rüütelkonnakonvendi otsuse üle pahaseks saanud mõisnik Mohrenschildt sõitis Peterburi ja rüütelkond ruttas ise valitsust asjast informeerima, et haavunud mõisniku kaebuste tagajärjel seal midagi ennatut ette ei võetaks. Senat, kuhu Mohrenschildt kaebuse esitas, ei osanud selles asjas midagi ette võtta. Asja arutamise ja uurimise käigus Tallinnas, Peterburis ja Riias tuli aga ühtlasi selgesti ilmsiks, et selline tühjadest lubadustest koosnev seadus nagu «Iggaüks» keerukat talurahvaküsimust mingil määral ei lahenda. Rüütelkonnakonvendi koosolekul 3. detsembril 1803 teatas rüütelkonnapealik, et osalt Mohrenschildti kaebuse, osalt aga selle tõttu, et Liivimaa rüütelkond on asunud välja töötama uut talurahvaseadust, on Aleksander I nn. intiimkomitee liige Novosiltsev krediitkassa asjus Peterburis viibinud rüütelkonna esindajale Stackelbergile teatanud, et ka Eestimaal peaks talurahvakohtute süsteem olema kolmeastmeline.[299]

Juba 23. veebruaril 1803 oli Eestimaa rüütelkonnapealik G. v. Rosenthal maapäeval väljendanud mõtet, et on vaja leida «üldine mõõdupuu, mille järgi koormised talupoegade omandiga õiglasesse vahekorda saaks seatud».[300] Kuid mõisnikud jäid sellel maapäeval veel kindlalt seisukohale, et ainukeseks üldiseks mõõdupuuks võib olla nende kollektiivne tahe — üksikute mõisate vakuraamatud ühtlustatakse mõisnike endi poolt esialgu kihelkondade ja hiljem maakondade piirides, lähtudes talupoegade mõisakoormiste kehtivast tasemest.[301] See töö viidigi 1803. aastal rüütelkonna poolt valitud spetsiaalse reguleerimiskomisjoni poolt läbi ning koostati vastavad vakuraamatud. Nagu on hästi näidatud J. Konksu raamatus, ei saavutatud aga sellega ei talupoegade mõisakoormiste vähendamist ega

---

[299] Nigolas Loone, «Iggaüks» ja Silmsi talupojad a. 1803, «Ajalooline Ajakiri», 1933. a., nr. 4, lk. 10—14.

[300] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 42, l. 59.

[301] Sealsamas, l. 61.

isegi nende ühtlustamist, vaid ebaoluliste muudatustega fikseeriti põhiliselt koormiste olemasolev tase.[302]

Sama aasta 27. juunil hoiatas Peterburis viibiv rüütelkonnapealik kohalikke aadlikke, et tsaarivalitsus nõuab andmeid selle kohta, kuidas uut regulatiivi ellu viiakse ja selle selgitamist, kas pole Eestimaa mõisnikud «liiga karmid».[303] Järgmine hoiatus tuli Peterburist, nagu nägime, seoses Mohrenschildti kohtuasjaga. Kauguri ülestõus oli muutnud tsaarivalitsuse murelikuks.

Vaatamata kõigele sellele jäid 1804. aasta maapäevale kogunenud Eestimaa mõisnikud siiski seisukohale, et «üldine vakuraamat», isegi sellisel kujul, nagu ta töötati välja naaberkubermangu jaoks, olevat Eestimaal võimatu ja tulevat piirduda sellega, et alles hoida mõisakoormiste olemasolev tase.[304] Sellest põhimõttest lähtudes oligi koostatud maapäeval vastuvõetud Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus. Seaduses näidati lihtsalt ära, kui palju igalt olemasolevalt taluliigilt (2-päeva, 3-päeva, 4-päeva, 5-päeva ja 6-päeva talud) teoorjust ja andameid nõuda võis. Nagu mõisnikud ise maapäeval tunnistasid, olid seaduses ette nähtud koormiste normid «karmilt välja arvutatud, nad sisaldavad kõige äärmisema — mida nõuda võib ja kõige äärmisema, mida talupoeg sooritada suudab».[305] Ainult neil juhtudel, kui talupojad seda otseselt nõudsid, oli ette nähtud talu maade mõõtmine ja hindamine eesmärgiga teha kindlaks, kas tema valduse väärtus vastab koormiste väärtusele.

Muus osas sarnaneb Eestimaa talurahvaseadus õige suurel määral Liivimaa talurahvaseadusele. Talupoegade isiklikud õigused olid aga selles sõnastatud ebamäärasemalt ja ka piiratumalt. Erinevalt Liivimaa talurahvaseadusest ei näinud ta ette, et taluperemeest võib tema talust välja tõsta põhiliselt ainult kohtu (kuigi mõisnikust sõltuva kohtu) otsusega. Talupoegade «koduste karistuste» ülemmäär oli kaks korda suurem — 15 kepihoobi asemel 30 kepihoopi. Ka Eestimaal loodi uue talurahvaseadusega talupoegade vaheliste tüliasjade lahendamiseks vallakohtud, mis koosnesid pooles ulatuses peremeeste ja pooles ulatuses sulaste poolt valitud liikmeist. Neid kutsuti valla kohtumeesteks, paljudes selleaegsetes dokumentides aga ka peremeeste-kohtunikeks (Bauer-Richter) ja sulastekohtunikeks (Knechts-Richter). Nagu Liivimaalgi pidi kihelkonnakohus (kuhu valiti kaks peremeestest kaasistujat) mõisnike peale kaebavaid talupoegi ainult «lepitada» püüdma. Nende kohtuasjade sisuline arutamine toimus meeskohtuis ja appellatsiooni korras ka ülemmaakohtus (kummaski neist talupoegadest kaasistujaid polnud).

27. augustil 1804 kinnitas tsaar Aleksander I Eestimaa talurahvasea-

[302] J. Konks, tsit. teos, lk. 130—138.
[303] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 42, l. 92.
[304] Sealsamas, s.-ü. A I 43, l. 6—7.
[305] Sealsamas, l. 11.

duse, esitades aga juba siis nõudmise, et taluperemeeste väljatõstmist nende taludest spetsiaalsete määrustega rohkem piirataks.[306] Sügisel ja talvel alustati mõisates vakuraamatute koostamist. 1805. aasta alguses ilmus talurahvaseadus ka eesti keeles. 1805. aasta septembriks olid enamiku mõisate vakuraamatud juba kontrollitud ja kinnitatud ning neid hakati välja jagama.[307]

14. veebruaril 1805. õnnitles rüütelkonnapealik Rosenthal mõisnikke uue seaduse väljaandmise puhul järgmiste sõnadega: «Suurepärane mälestusmärk, mille te sellega püstitasite oma heasoovlikule inimarmastusele ... kutsub veel kaugetel aegadel esile teie pojapoegade imetluse ...» [308] Nagu näitavad Tobieni, Gerneti, Bienemanni ja teiste seda tüüpi ajaloolaste teosed, olid «pojapojad» sellest tööst tõepoolest vaimustatud ja imetlesid seda. Hoopis teisiti suhtusid sellesse aga Eestimaa talupojad, kelle õlgadele see «mälestusmärk» kogu oma raskusega laskus.

---

[306] A. Gernet, tsit. teos, lk. 120—121.
[307] Sealsamas, lk. 122—123.
[308] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 42.

TALURAHVARAHUTUSED AASTAIL 1802—1807

§ 1. KAUGURI ÜLESTÕUS 1802. AASTAL

1802. aastal tõusis talurahva klassivõitlus Balti kubermangudes uuele astmele. Puhkesid ägedad talurahvarahutused, mis kestsid lakkamatult kuni 1807. aastani ning levisid üha uutele aladele. Muutus teravamaks mõlema klassi võitluse iseloom. 1802. aastal kutsus läti alal rahutuste puhkemise esile keskvalitsuse poolt väljaantud korraldus, mis pealegi ei puudutanud otseselt mõisnike ja talupoegade vaheliste suhete, vaid riigimaksude sissenõudmise küsimust. Rahutused ja Kauguri ülestõus 1802. aastal olid tsaarivalitsusele järjekordseks signaaliks, et olukord on Balti kubermangudes muutunud liiga kriitiliseks. Mõisnike ja talupoegade suhetes valitsev pinge muutus nii suureks, et see hakkas häirima riigiaparaadi normaalset funktsioneerimist, — isegi mõisnike ja talupoegade vahelisi suhteid ainult kaudselt puudutavaid määrusi ei saadud välja kuulutada, ilma et see poleks kutsunud esile rahutusi. Pärast Kauguri ülestõusu sai tsaarivalitsusele ja osale kohalikest mõisnikest täiesti selgeks, et talurahvareformi läbiviimisega enam viivitada ei tohi. 1803. aastast peale aga said rahutuste ajendiks esialgu kuuldused reformi ettevalmistamisest, hiljem «uus seadus» ise ja selle läbiviimine. Valitsev mõisnike klass oli asunud olukorra muutmisele oma huvides ja see kutsus otsekohe esile ka rõhutud talurahva väljaastumise, kes tegi stiihilise ja meeleheitliku katse muuta olukorda o m a huvides.

Kui Liivimaa kubermangu kohalikud võimud asusid 1802. aastal ellu viima reformi, millega mõisatelt nõutav ja viljas ning heintes seisnev statsioonimaks ära kaotati, püüdsid nad toimida äärmise ettevaatlikkusega. Mäletati veel küllalt hästi, kui tugevad olid olnud 1784. aastal puhkenud talurahvarahutused [1], mille ajendiks oli saanud ebatäpselt sõnastatud seaduse väljakuulutamine pearahamaksu sisseseadmise kohta. Kubermanguvalitsuse patent statsioonimaksu kaotamise kohta avaldati läti ja eesti keeles. Määrati kindlaks, et statsioonimaksu kaotamisega tekkinud küsi-

[1] Vt. nende kohta M. S t e p e r m a n i s, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784, Rīgā 1956, lk. 259—267.

muste lahendamiseks peavad igas mõisas toimuma läbirääkimised mõisniku ja talupoegade esindajate vahel, millest tuleb osa võtta ka kohalikul pastoril. Ühtlasi ähvardati aga patendis karistustega neid talupoegi, kes peale külavanema ja selleks valitud esindajate veel julgeksid mõisa tulla. Oli kategooriliselt keelatud läbirääkimiste ajal üles tõsta ja arutusele võtta mõisale tehtavate teokoormiste suuruse küsimust.[2]

Patendi enda sisu ja statsioonimaksu kaotamise kord kujunesid aga äärmiselt keerukaiks, sest mõisnikud tahtsid selle operatsiooni läbi viia nii, et nende poolt riigile makstavad maksud väheneksid, talupoegade poolt mõisale tehtav teoorjus aga mitte. Pearaha sisseseadmisel 1783. aastal oli tsaarivalitsus toiminud nimelt nii, et pearaha arvel võeti mõisnikelt endist viisi vastu rukkis, otrades, kaeras ja heintes tasutavat statsiooni, mille väärtus pearaha üldsummast maha arvati. Et seaduse järgi pidid pearaha maksma talupojad ise, siis toimisid mõisnikud järgmiselt, et maksid riigile ise maksu, nõudes selle eest talupoegadelt rohkem teoorjust. Nii kasutasid mõisnikud uue riigimaksu sisseseadmist talupoegade teoorjuse suurendamise vahendina, kusjuures nad talupoegade teopäevade hinna arvestasid väga madala.

3. detsembril 1801 väljaantud ukaasiga otsustas tsaarivalitsus naturaalse statsioonimaksu sissenõudmise lõpetada ja pearaha terves ulatuses rahas sisse nõuda. Nüüd kadus mõisnikel ka tarvidus statsioonimaksuks vajalikke naturaalsaadusi talupoegadelt sisse nõuda. Seetõttu kästi kubermanguvalitsuse patendiga mõisnikel talupoegade naturaalmakse vastavalt vähendada, selle eest aga nõuda neilt vastavas ulatuses rohkem pearaha. Kuna aga pearaha tasusid talupojad mõisale peaaegu alati teopäevadega, nagu sellest otseselt räägitakse ka kubermanguvalitsuse patendis, siis andis statsioonimaksu kaotamine mõisnikele jällegi võimaluse talupoegade teoorjust suurendada nende naturaalmaksude teatava vähendamise arvel.

30. juulil alustas oma talupoegade esindajatega läbirääkimisi Kokmuiža omanik Hartviss, kes selleks kohale kutsus külavanema, kohtumehe ja kaks kohaliku vennastekoguduse liiget. Mõisnik nõudis, et talupojad ka edaspidi tasuksid täies ulatuses kõiki seniseid naturaalandameid, põhjendades oma nõudmist järgmisel omapärasel viisil. Seni taluperemeeste poolt tasutud naturaalandameid olevat kasutatud kõigi talupoegade, nende hulgas ka maata sulaste ja vabadike eest pearaha maksmiseks. Nüüd tulevat taluperemeestel rukist, otri, kaeru ja heinu edasi maksta, mõis müüb need ära ja saadud rahaga tasub pearaha, sealhulgas ka maata talupoegade eest.[3] Taluperemeeste esindajad polnud aga sellega

---

[2] A. Kāpostiņš, Vidzemes zemnieku nemieri Kaugurmuižā 1802 g (Valsts Archiva Raksti I), Rīgā 1924, lk. 24; J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 140.

[3] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 141.

nõus, et sulaste ja vabadike isikumaks veeretatakse nende õlgadele. Üldse olid nad lootnud, nagu ütles üks peremees, et keisri seadusega nende koormisi vähendatakse, kubermanguvalitsuse patendist nad aga seda ei leia. Nii tekkis talupoegadel kahtlus, et patent ei vasta keisri seadusele ja on välja antud hoopis mõisnike poolt.[4]

31. juulil läbirääkimised jätkusid, seekord kohaliku pastori G. Loderi osavõtul. Talupojad, kes eelmisel õhtul olid pidanud koosolekuid kahes vennastekoguduse kooskäimisteks kasutatud talus, keeldusid uuesti mõisniku ettepanekuid vastu võtmast.

8. augustil saabus mõisa kubermanguvalitsuse korraldus saata Riiga talurahvakohtunikud ja kaks taluperemeest tekkinud lahkhelide lahendamiseks. Hartviss otsustas Riiga saata kolm talurahvakohtunikku ja kolm vennastekoguduse liiget, keda ta oma saatekirjas iseloomustas kui peamisi «mässuõhutajaid».[5] Talupojad mõistsid hästi, mis nende esindajaid Riias oodata võis. 9. augustil kogunesid Kokmuiža talupojad kõrtsi ja otsustasid, et ei luba eespool nimetatud talupoegi Riiga saata, kuna nad teavad hästi, et neid ootab seal ahelatesse panemine ja peks. Õhtul ilmus mõisa suur hulk talupoegi. Hartvissi nõudel valisid nad kaks esindajat, kes siis teatasid mõisnikule, et nad on Riiga saatmise vastu ja tahavad pöörduda keisri enda poole, kuna nende arvates kubermanguvalitsuse patent ei vasta keisri seadusele.

Mõisnik saavutas lõpuks siiski talupoegade esindajate saatmise Riiga ja need pöördusid tagasi teatega, et kubermanguvalitsus on statsiooni kaotamise küsimuses mõisnikuga täiesti ühel meelel. See teade ainult suurendas talupoegade pahameelt ja nad lõpetasid teoliste saatmise mõisatööle. Kogu Kokmuiža alal oli ainult neli taluperemeest, kes mõisale teoorjust edasi tegid. Niidetud, kuid koristamata hein mädanes mõisa heinamaadel, valminud vili seisis koristamata põldudel.[6]

Augusti teisel poolel astusid Kokmuiža talupojad ühendusse Valmiera, Mujani ja Kauguri mõisate talupoegadega. Üheskoos saatsid nad Riiga saadikud, kes andsid kindralkuberneri kantseleis sisse venekeelse palvekirja. Kantseleis anti neile käsk pöörduda koju tagasi ja oodata valitsuse otsust, mille tagajärjel talupoegade hulgas levis naiivne usk, et tsaarivalitsus ja kindralkuberner Golitsõn astuvad nende kaitseks välja. Talupojad rääkisid, et kuuluvad nüüd ainult jumalale ja keisrile ning mõisnikele enam tegu ei tee ega makse ei maksa.[7]

Rahutused haarasid ka teisi Valmiera ümbruses asuvaid mõisaid ning Cesise, Rauna ja Burtnieki mõisad. Kibedal tööajal pidasid talupojad koosolekuid ja saatsid saadikuid kaebustega Riiga.

---

[4] Sealsamas, lk. 142.
[5] Sealsamas.
[6] Sealsamas, lk. 143.
[7] Sealsamas, lk. 144.

21. septembril pöördus Kokmuiža mõisnik kuberneri poole palvega saata kohale sõjaväeüksus. 30. septembril teatati kubernerile rahutustest ka Kauguri ja Cempi mõisates. Nende mõisate omanik krahv Mengden teatas, et ta on hirmul oma elu pärast, sest «mässajate» poolt olevat juba läbi pekstud mõned teomehed. 2. oktoobril andis kuberner Richter Riia Maakohtule korralduse kiires korras rahutustest haaratud mõisatesse minna ja sõjalise jõu abil seal sõnakuulmine jalule seada.[8]

Major Kapustin, kes 120 Tauria grenaderipolgu sõduriga anti Maakohtu korraldusse, sai järgmised instruktsioonid. Ta pidi «marsi ajal levitama kuuldust, et nad on komandeeritud karistuse korras majutamisele mõisnike juurde, kes on võlgu provianti ja hobusemoona».[9] Maakohut abistades pidid sõdurid «isegi kuulidega laskma vastuhakkajate pihta, kui nad relvastuvad ja neid vabatahtlikult alistuma meelitada ei saa».[10] Ümbruskonnas asuvaid väeosasid hoiatati, et nad oleksid valmis vajaduse korral Tauria polgu roodule abi saatma.[11]

7. oktoobril saabus Maakohus kohtunik Ungern-Sternbergiga eesotsas Kauguri mõisa, järgmisel päeval jõudsid kohale ka sõdurid. 8. oktoobriks käsutati mõisa taluperemehed, kusjuures teosulastele keelati karmilt mõisa ilmumine. Kohaletulnud taluperemeeste hulgast pandi kaksteist, kes olid pikemat aega teo tegemata jätnud, ahelatesse ja hakati nende üle kohut mõistma. Kuut teosulast, kes vaatamata keelule olid siiski mõisa ilmunud, karistati igaühte 25 vitsahoobiga.[12]

Niipea kui talupojad said teada kohtu ja sõdurite saabumisest, hakkasid nad kohe võitluseks valmistuma. Valmiera mõisa Pavulini talu peremees saatis 8. oktoobril oma sulase ratsa ringi sõitma mööda kihelkonna valdasid, et sealseid talupoegi üles kutsuda relvadega Kaugurisse ilmuma. Talupojad hakkasid kohe arutama plaane, kuidas Kauguri mõisale peale tungida ja lasksid avalikult kuulda ähvardusi, et tapavad ära krahv Mengdeni, kes sõdurid kohale kutsus. Suurem talupoegade nõupidamine leidis aset 8. oktoobril Kokmuižas Bestese kõrtsis. Siin esinesid kõige aktiivsemalt Mujani mõisa läti rahvusest teener Gothard Johanson, kutsar Karl Busch ja kokk Jüri. Hiljem teatas Gothard Johanson kohtu ees seistes, et ta «loeb kaks korda nädalas ajalehte ja teab, mis tehti Prantsusmaal . . .» [13], vihjates sellega Prantsuse revolutsioonile. Kutsar Buschi peamiseks süüks peeti aga hiljem seda, et ta oli «saatnud mitu talumeest ratsa küladesse, et kutsuda paljude mõisate talupoegi üles mässule».[14] Eespool nimetatud juhid

---

[8] Sealsamas.
[9] A. Kāpostiņš, tsit. teos, lk. 66.
[10] Sealsamas.
[11] Sealsamas, lk. 68.
[12] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 145.
[13] A. Kāpostiņš, tsit. teos, lk. 48.
[14] Sealsamas.

seletasid talupoegadele, et tuleb järgmisel hommikul vara ja võimalikult suurel hulgal minna Kauguri mõisa. Gothard Johanson töötas isegi välja teatud sõjaplaani. Ta seletas talupoegadele, et kõigepealt on vaja sõdurid eemale meelitada sellest hoonest, milles hoitakse kinni aheldatud taluperemehi. Parajal hetkel tuleb siis peale tungida ja vangid vabastada. Johanson ja Busch kinnitasid, et kõik talupojad peavad relvastuma püsside, kivide, nuiade ja teivastega.[15]

Samal päeval oli suur hulk talupoegi kogunenud Kokmuižas Viteli talusse. Ka need talupojad otsustasid 9. oktoobri varahommikul minna Kaugurisse. Talupoegade koosolekud leidsid aset ka Deideri kõrtsis ja Celi talus.

Juba 8. oktoobril palus Ungern-Sternberg Riiast ning Cesisest abijõude ja Riiast saadeti korraldused Smiltenisse ja Raunasse, et sealt ruttaksid Kaugurisse traguniroodud. Kuid enne neid jõudsid kohale talupojad.[16] «Järgmisel hommikul kella kaheksa paiku oli päris märkamatult, sest põõsad ja mets piiravad tihedalt mõisahooneid ja seal on palju kitsaskohti, jäärakuid ja kraave, korraga ilmunud suur hulk võõraid, relvastatud talupoegi häärberi juurde, milles olid Kauguri talupojad,» kirjutab oma aruandes nende sündmuste kohta Ungern-Sternberg, «ja tahtsid, et siinsed arreteeritud talupojad vabastataks.» [17] Teivaste, nuiade, kivide ja üksikute püsside ning püstolitega relvastatud talupojad, keda oli umbes 3000, jäid seisma 10 sammu kaugusele ülesrivistatud sõdureist. Meeste seas olid ka mõned relvastatud naised.[18] Kui maakohtu eesistuja talupoegadelt küsis, mida nad tahavad, astusid mõned neist ette, vehkisid teivastega, «lõid rusikaga vastu rindu, langesid põlvili ja hüüdsid, et tahavad oma vendi kas või vere hinnaga kaitsta».[19] Talupojad karjusid, et kohus ja sõdurid on mõisnike poolt ära ostetud ja nõudsid, et neile saadetaks Peterburist sõdurid ja kohtunikud, kes teataksid neile tsaari ukaaside õige sisu, sest kirikus kuulutati välja valed ukaasid. Tsaar aga tahab neile anda vabaduse.[20] Nad olevat kuulda saanud, et Peterburis ja selle ümbruses on pärisorjad vabaks kuulutatud ja nõuavad, et seda ka siinne kohus teeks. Kui aga seda ei sünni, siis lähevad nad kõik Peterburi ja küsivad tsaarilt eneselt järele. «Kõike seda kinnitas kogu rahvahulk sel viisil, et kõik tõstsid oma teibad üles, lehvitasid mütse ja vehkisid kätega...» [21] Kui maakohtu eesistuja käskis sõdureil püssid laadida, hüüdsid talupojad: «Laadige aga peale, niipea aga kui esimene pauk käib, langeme me kogu jõuga teie peale ja

---

[15] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 145—146.
[16] Sealsamas, lk. 146.
[17] A. Kāpostiņš, tsit. teos, lk. 112.
[18] Sealsamas; J. Zutis, tsit. teos, lk. 146.
[19] A. Kāpostiņš, tsit. teos, lk. 114.
[20] Sealsamas.
[21] Sealsamas.

vabastame oma vangistatud vennad. Ja kui ka sajad meie hulgast langevad, siis need tuhanded, kes alles jäävad, muljuvad kõik puruks ja ei pea kivi kivi peale jääma.» [22] Maakohtu hirmunud esimees otsustas nüüd kasutada sõjakavalust. Ta valetas tema juurde ilmunud talupoegade saadikuile, et järgmisel päeval saabub kindralkuberner Golitsõn, kes talupoegade kaebused ja palved ära kuulab. Samal ajal saatis ta aga uued abipalved Cesisesse, Valmierasse, Smiltenisse ja Raunasse, paludes kiires korras suurtükke ja traguneid.[23]

Ülejäänud päeval ja järgmisel ööl jäid talupojad paigale. Öösel kuulis üks sõdur, kuidas mõned talupojad rääkisid, et tuleks peale tungida ja «maha lüüa kõik need, kes kannavad saapaid».[24] Samal ööl jõudsid Cesisest kohale neli suurtükki ja 403 ainult mõõkadega relvastatud suurtükiväelast, kellel kästi relvastuda ka teivastega.[25]

Kui talupojad 10. oktoobri hommikul märkasid, et kindralkuberneri asemel olid kohale ilmunud suurtükid, hakkasid nad otsustavalt võitluseks valmistuma. Sel päeval paistis teiste talupoegade energilise ja isegi keevaverelise juhina silma Viteli talu sulane Janis. Kui abivägede saabumisest julgust saanud maakohtu esimees saatis leitnant Nottbecki komandoga talupoegade hulka «vastuhakujuhte» kinni võtma, kihutati see teivastega tagasi.[26] Kui Tauria polgu leitnant Osterhausen pealesuruvate talupoegade vastu oma mõõga paljastas, hüüdis Viteli Janis talle: «Mis sa oma mõõgast välja tõmbad, pista ta aga tagasi tuppe, kas sa ei näe, kui palju meid on, sa ei tee selle mõõgaga midagi ära.»[27] Maakohtu esimehe käsul hakkasid kuus grenaderi talupoegade pihta laskma ja kaks talupoega langes.[28] Kuid ka see ei peatanud neid. «Laske aga peale,» karjus Viteli Janis sõduritele, «küll te veel saate verd näha ... Me oleme vabad ja ei kuulu kellelegi peale keisri ... Veri! Veri!» [29]

Ungern-Sternbergi käsul tulistati nüüd suurtükkidest. Kuigi läheda maa pealt lastud kartetšid talupoegade seas kohutavat laastamistööd tegid, ei peatanud ka see neid. «Pealetungiva rahvahulga pihta lasti suurtükkidest,» kirjutas Ungern-Sternberg ise selle kohta, «ja nimelt esialgu ühega, et see veel mõjuda ei tahtnud, sest rahvahulk tungis hirmsa kisaga lähemale, kuigi paljud olid juba langenud, siis ka teise suurtükiga. Selle tagajärjeks oli, et seni 24 tundi ühel kohal seisnud rahvahulk veidi tagasi tõmbus, aga siiski veel päris minema ei läinud, just vastupidi, nad tulid

---

[22] Sealsamas, lk. 116.
[23] Sealsamas, lk. 118.
[24] Sealsamas.
[25] Sealsamas, lk. 118 ja 120.
[26] Sealsamas, lk. 120.
[27] Sealsamas, lk. 128.
[28] Sealsamas, lk. 122.
[29] Sealsamas, lk. 128.

tasapisi tagasi, aga üksikutes gruppides, muidu aga rahulikult käitudes . . .» [30] Kui talupoegadega rääkida püüti, vastasid nad, et «ei anna oma juhte välja, ei lähe ära ega alistu enam kunagi oma pärishärradele».[31]

Kauguri ülestõus 1802. aastal. Tundmatu kunstniku akvarell, mis oli juurde lisatud ülestõusu uurimisel koostatud toimikule.

Ülestõusnutest langes 4, suri haavadesse 10 ja sai haavata 8 inimest. Haavatute hulgas oli inimesi Kokmuižast, Valmierast, Mujanist, Cempest ja Kaugurist.[32] Õhtul tõmbusid talupojad tagasi metsa ja uute suurte väeosade kohalejõudmisel läksid aegamööda laiali.[33] Lõppkokkuvõttes koondati Kauguri mõisa 1 rood grenadere, 1 eskadron traguneid, 3 pataljoni suurtükiväelasi, 2 roodu ratsasuurtükiväelasi, 80-meheline komando Doni kasakaid ja 6 suurtükki.[34]

Lõpetanud 11. oktoobril oma verise «rahustamisaktsiooni» Kauguri mõisas 25 talupojale ihunuhtluse andmisega, liikus Ungern-Sternberg oma sõjaväe eesotsas 13. oktoobril Kokmuižasse, kus talupojad aga enam vastupanu ei avaldanud.[35]

---

[30] Sealsamas, lk. 122.
[31] Sealsamas.
[32] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 147.
[33] A. Kāpostiņš, tsit. teos, lk. 122.
[34] Sealsamas, lk. 72, 74 ja 84.
[35] Sealsamas, lk. 124 ja 126.

Ülestõusu mahasurumisele pandi mõisnike ja kubermanguvõimude poolt kroon pähe julma arveteõiendamisega ülestõusujuhtide kallal. Vitelise talu sulasele Janisele ja tema energiliselt ülestõusust osavõtnud peremehele Peterile, Gothard Johansonile ja Karl Buschile mõisteti kõigile 30 paari vitsu ja saadeti seejärel kaks esimest Siberisse asumisele ning kaks viimast eluks ajaks Nertšinskisse sunnitööle. Kolmele teisele ülestõusust osavõtnud talupojale määrati igaühele 10 paari vitsu.[36] Ühtlasi tuli aga Liivimaa kuberner olukorra üle järele mõeldes õige kurbadele resultaatidele. Tsaari käsul küsis nimelt kindralkuberner Golitsõn Liivimaa kubernerilt, kas pole osalt rahutusi põhjustanud vead, mis tehti uue seaduse väljakuulutamisel. Oma vastuses seletas kuberner, et 1784. aasta kogemusi silmas pidades oli püütud just võimalikult täpselt kindlaks määrata, kuidas talupojad ja mõisnikud uue seaduse elluviimisega üleskerkivad küsimused peavad omavahel lahendama.[37] Talupoegadele selgitati uut seadust läti- ja eestikeelsete teadaannetega, mis loeti ette kirikus. Kõik see aga ei aidanud. Kogemused näitavad veel kord, kirjutas Liivimaa kuberner Richter kurvalt, et «ühtegi teadaannet muutuste kohta riigimaksudes ei saa välja kuulutada, ilma et nad ei kutsuks siinsete talupoegade seas esile mässu ja sõnakuulmatust . . .» [38] Andes selle seletuse edasi valitsusele, lisas kindralkuberner Golitsõn omalt poolt juurde, et «siinse kubermangu talupoja . . . kalduvuse tõttu rahutuseks võib iga tühisem asi korraga esile kutsuda mässu, mida saadavad tapmised ja süütamised . . .» [39]

Neis «kahetsemisväärsetes» tõsiasjades veendusid kohalikud võimud veelgi enam järgmistel aastatel.

§ 2. RAHUTUSED 1802.—1803. AASTAL

Liivimaa kubermangu eesti osas kestsid statsioonimaksu kaotamisega esilekutsutud ärevuse järellained kuni 1803. aasta kevadeni. Uue rahutuste ajendina lisandusid aga kuuldused talurahvareformi ettevalmistamisest. 22. mail 1803 väljaantud läti- ja eestikeelsete patentidega, mis kirikutes ette loeti, teatati talupoegadele, et on loodud eriline komitee uute vakuraamatute väljatöötamiseks. Talupoegadeni ulatusid ka teated, et Renceni mõisa omanik Friedrich Sivers võtab osa uute vakuraamatute väljatöötamisest ja talupojad hakkasid nii Riias kui ka Renceni mõisas käima, et kõige selle kohta selgitust saada.[40]

---

[36] Sealsamas, lk. 46, 106 ja 108.
[37] Sealsamas, lk. 140, 142, 144 ja 146.
[38] Sealsamas, lk. 60.
[39] Sealsamas, lk. 54.
[40] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 152—153.

Asjaolu, et eesti talupoegade klassivõitlus nagu 1802. aastal läti talupoegade võitluski jõudis tavalistelt vastuhakkudelt rahutuste tasemele mitte talurahva läbimõeldud ja ettevalmistatud aktsiooni, vaid ebamääraste ja sageli valesti mõistetud kuulduste tõukel, näitab väga kujukalt talurahva klassivõitluse stiihilisust ja ebateadlikkust. Käsitledes rahutuste puhkemist riigitalupoegade hulgas Venemaal 1830-ndail aastail ütleb akadeemik Družinin, et selle üheks põhjuseks oli riigitalupoegade ees äkki avanenud «hirmus perspektiiv» — neid ähvardas riigitalupoja õigustest ilmajäämine ja nende üleviimine udellitalupoegade olukorda.[41] Eesti talupoegadele 1803. aastal avanenud perspektiiv oli teistsugune. Mõisnikud ja tsaarivalitsus andsid lubadusi nende olukorra parandamiseks ja esialgu talupojad uskusidki seda. Kuid ka see «rõõmustav perspektiiv» osutus, vastupidi valitsevate klasside lootustele, tegelikult rahutustele õhutavaks ajendiks.

Nagu varemgi oli rahutuste tegelikuks põhjuseks ka nüüd talupoegade raske olukord. 9. detsembril 1802 kohtu ees seistes kirjeldas 73-aastane Adavere talupoeg Kima Toomas (oli tuntud ka Lepiku Tooma ja Aida Tooma nime all) väga hästi oma valla talupoegade rasket olukorda. Enam kui kolmkümmend aastat tagasi, rääkis Kima Toomas, hakati Adavere talupoegadelt, kes seni olid teinud 1½ päeva tegu nädalas, nõudma 3 päeva nädalas. Selle eest maksis mõis ära nende pearaha. «Ka seda oleksid nad heal meelel ära kannatanud, kui nende teopäevade arvu kogu aeg poleks suurendatud.»[42] Kui mõis Vietinghofile rendile läks, sunniti iga taluperemeest sügiseti 2 sülda põllukive lõhkuma ja sügisel 1½ sülda põllukive välja vedama, mille eest neile üldse teopäevi ei arvestatud. Kevadkünni ajal sunniti neid 6 sülda paekivi murdma, mille eest arvestati kolm teopäeva, tegelikult kulus aga kuus tööpäeva. Mõisa viinaköögi pandi tööle popsid. Peremehed aga pidid andma nende toitmiseks 1 vaka rukist ja 1 külimitu otra ja maksma palka viinameistrile. Samuti pidid nad kohale vedama kütte — 4 sülda puid kolme versta kaugusel asuvast metsast. Lisaks sellele tuli veel talvel iga nädal mõisa vedada 2 sülda puid, mille peale kulus kokku rohkem kui kuu aega, arvestati aga ainult 3 teopäeva.

1802. aasta kevadel väljakuulutatud teadaandes statsioonimaksu kaotamisest oli juttu ka sellest, et talupojad võivad oma pearaha ise maksta. Nüüd otsustasid Adavere talupojad seda saavutada, et neilt niiviisi «need rohkearvulised abiteopäevad maha võetaks».[43] Kui talupojad hoolimata mõisahärra vastuseisust 1802. aasta suvel lõpuks siiski Riiga kubermanguvalitsusse vastava palve sisse andsid, siis antigi neile sealt luba pearaha

---

[41] Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1, М.-Л. 1946, lk. 206.

[42] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2249, l. 3.

[43] Sealsamas, l. 4.

ise maksta.[44] Mõisarentnik Vietinghof tõstis selle vastu aga ägedat protesti, väites, et talupojad on talle juba võlgu üle 2000 vaka rukist ja lihtsalt ei jõua pearaha ise maksta. Esialgu leppis ta sellega, et heinaveoks nõutavate teopäevade arvu veidi vähendati. Kui aga sügisel jõudis kätte naturaalmaksude (vakuandamite) tasumise aeg, siis nõudis mõisarentnik lisaks selle aasta vakuandameile ka korraga viimase kahe aasta võlgade tasumist. Kaks taluperemeest, kes liiga vähe vilja tõid, peksti karbatšiga läbi. Siis läksid viis Adavere talupoega (Kima Toomas, Teose Hansu Jüri, Perdi Ado Jüri, Kulli Jaan ja Juhani Juhan) uuesti Riiga kaebama. Tee peal ühines nendega veel talupoegade saadikuid Põltsamaalt ja Rutikverest. Kuberneri lossis aga vangistati kõik talupoegade saadikud peale Kima Tooma, kes oli jäänud välja hobuseid hoidma.[45]

Adavere talupoegade esindajad saadeti karistamiseks Pärnu sillakohtusse. 31. oktoobril 1802 ilmus sillakohtunik koos nendega Adaveresse ja teatas, et kui kohalikud talupojad kaheksa päeva jooksul ei hakka mõisnikule maksma oma võlga ja tema sõna kuulama, siis vangistatud talupojad saadetakse sunnitööle. Pärast seda loobusid Adavere talupojad teatud ajaks avalikust vastupanust ja pantvangid lasti koju. Mõisavõlga aga ei saadudki sisse nõuda. Kui sillakohtunik 1803. aasta jaanuaris otsis läbi talude aidad, et viljaülejäägid konfiskeerida mõisa võla katteks, siis selgus, et talupoegadel pole enam üldse vilja.[46]

1803. aasta kevadel aga nõudsid Adavere talupojad mõisarentnikult uuesti teoorjuse vähendamist. Kui mõisnik keeldus, hakkasid nad siiski tegema ainult osa teoorjusest.[47]

Juba 1802. aasta sügisel õhutasid kuuldused Adavere talupoegade väljaastumisest võitlusele ka teisi ümbruskonna talupoegi. Kima Toomas oli sel sügisel mihklipäeva paiku veski ees öelnud: «Ja nii, nagu meie härra tahab, ei saa see edasi minna ja kui meie selle juures vaikime, siis saavad meid meie lapsed ja lapselapsed needma.» [48]

Veidi enne 1802. aasta mihklipäeva läksid Rutikvere talupojad mõisa ja teatasid, et nad lähevad Riiga statsioonimaksu asjas ja kaebama «liiga raske teoorjuse pärast, mida nad tegema peavad».[49] Pärast seda otsustaski neli talupoega (Kullama Jüri, Rätsepa Joosep, Uuevalli Andres ja Udu Hans) minna Riiga. Enne aga läksid nad Kima Tooma poole, et kuulda saada, kas Riias «ka õigust saab».[50] Toomas kiitis Riiga mineku nõu heaks ja sõitis Rutikvere talupoegadega kaasa. Nagu kinnitasid kohtu ees Rutik-

---

[44] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2249, l. 4; J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 154.
[45] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2249, l. 4—5.
[46] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 154.
[47] Sealsamas, lk. 154—155.
[48] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2249, l. 6.
[49] Sealsamas, l. 7.
[50] Sealsamas, l. 9.

vere talupojad, olevat ta neile isegi öelnud, et 10 rubla eest võivat Riias kroonutalupojaks saada.[51] Pärast Riias käimist keeldusid ka Rutikvere talupojad oma mõisahärrale naturaalmaksu (vakuandameid) ja oma võlgu tasumast ning vilja tagavaramagasini viimast.[52]

1803. aasta suvel vähendasid mitme Põltsamaa ja Pilistvere kihelkondade mõisa talupojad omavoliliselt mõisale tehtava teoorjuse suurust.

Juuni teisel poolel läks neli Võrevere mõisa talupoega — Rootsi Jüri Jaan, Lassi Ado, Türgi Jaan ja Loka Tooma Jüri — teele, et «saada selgust tulevaste teoorjuse asjus tehtavate muudatuste suhtes».[53] Nad suundusid Renceni mõisa, kus elas maanõunik Fr. Sivers. Viimane võttiski talupojad vastu ja manitses neid kõigepealt karmilt, et «nad koju läheksid ja oma teoorjust niikaua edasi teeksid, kuni uued korraldused teatavaks tehakse . . .» [54] Ta tuletas talupoegadele meelde «Kauguri mässu» ja ütles, et mingil juhul ei tohi teha «nii, nagu seda tegid lätlased möödunud aastal, kes selle eest karmilt karistada said».[55] Kuid peale selle rääkis ta neile veidi ka ettevalmistusel oleva reformi iseloomust. Teatavasti tegid Liivimaa mõisnikud tsaarivalitsuse ja talupoegade ees näo, nagu kavatseksid nad uuesti kehtima panna vanad «Rootsi-aegsed teonormid», neid ainult ebaolulisel määral suurendades.[56] Sellest rääkis Sivers ka talupoegadele, kinnitades, et tulevikus «jääb alles osa praegusest teoorjusest».[57] Sellest piisaski talupoegadele uskumiseks, et «vana Rootsi-aegne teoorjus» sisse seatakse.[58]

Nähtavasti polnud võreverelaste saadikud päris rahul Siversi seletustega ja tahtsid teada saada, millal siis «vana teoorjus» uuesti sisse seatakse. Nad käisid ära ka Riias, kus nendega rääkis kindralkuberner. Kahjuks pole säilinud andmeid selle kohta, mida kindralkuberner talupoegadele ütles. Tõenäoliselt selgitati neile ka siin ettevalmistusel oleva reformi iseloomu — räägiti maa hindamisest maamõõtjate poolt ja anti neile lootusi teoorjuse vähendamisele. Igatahes tulid saadikud pühapäeval, 28. juunil mõisa ja teatasid selle omanikule major R. Vietinghofile, et neile olevat Riias öeldud: «kolmepäevatalupoeg ei pea nüüdsest peale tegema rohkem kui 1½ päeva nädalas, nimelt üks nädal 3 päeva hobusega ja teine nädal 3 päeva jala» [59], ja ei pea maksma mingit muud naturaalmaksu kui vilja ja ka seda pole varem vaja maksta kui kroonu maamõõtja nende maad on

---

[51] Sealsamas, l. 7—9.
[52] Sealsamas, l. 19.
[53] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2304, l. 3 ja 25.
[54] Sealsamas, l. 3.
[55] Sealsamas.
[56] Vt. lähemalt eelmises peatükis.
[57] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2304, l. 6.
[58] Sealsamas, l. 3—4.
[59] Tavaliselt pidi 3-päevatalu peremees suvel saatma iga nädal mõisa ühe jalateolise ja ühe rakmeteolise, seega tegema nädalas tegelikult kuus päeva.

ära hinnanud. Ka ei pea ükski peremees tegema rohkem, kui 15 kindlaksmääratud abiteopäeva pärast jaanipäeva ja samuti pole vaja abimõisa (Hoflage) vilja koristada ja seda tulevikus harida. «Selle teadaande tagajärjel,» kirjutab major Vietinghof oma 2. juulil kubernerile saadetud kirjas edasi, «anti möödunud nädalal valla poolt ainult pool sellest teoliste arvust, mis oleks tulnud anda ja möödunud teisipäeval viisid kõik peremehed ka need teolised mõisa heinamaalt ära enda juurde koju.»[60] 1. juuli hommikul ilmusid taluperemehed uuesti mõisa ja teatasid, et ei hakka mingil juhul rohkem teoorjust tegema. «Kõik patendid, mis neile kantslist ette on loetud, olevat valed ja võltsitud,» rääkisid talupojad, «sest alati, kui nende saadikud Riiast tagasi tulid, tõid nad neile hoopis teistsuguseid teateid.»[61] Lõpuks saavutasid Võrevere talupojad mõisnikult loa veel kord saadikud Riiga saata, kuid otsustasid paar nädalat oodata, kas ei jõua enne Viljandisse nende kohta väljaantud «keisri käsk».[62] 16. juulil teatas mõisaomanik kubernerile, et talle on kaduma läinud juba üle 600 teopäeva. Sel päeval oli mõisa tööle tulnud ainult 8—9 teolist, ainult harva tulevat neid tööle kuni kakskümmend inimest.[63]

Vastu hakkasid ka samale mõisnikule kuuluva Imavere mõisa talupojad, kus samuti hakkas tööle ilmuma ainult pool tavalisest teoliste arvust.[64]

Kuuldused, et kirikute kantslitest mahaloetud patendid on valed ja et «vana Rootsi-aegne teoorjus» tuleb sisse seada, levisid ka Kabala ja Adavere talupoegade seas. Nagu nägime, tegid Adavere talupojad juba kevadest saadik mõisale ainult osa teoorjusest. Jällegi astus energiliselt välja vana Adavere talupoeg Kima Toomas, kes Võrevere talupoegadele kinnitas, et «nad püsiksid vähendatud teoorjuse juures ja kui nad kord juba osa teoorjust ära kaotanud on, siis selle juurde ka kindlaks jääksid».[65] Ja üksteise järel vähendasid teoorjust ka teiste naabruses asuvate mõisate talupojad.

Nagu Võrevere talupojad, nii olid ka Kabala mõisa talupojad käinud Rencenis Siversi juures. Nagu nad ise hiljem rääkisid, oli Sivers neid kogu aeg nimetanud «kulla vennikesteks» ja seletanud, et tema mõisas tulevat «teomehed esmaspäeval tühjade leivakottidega mõisa ja ta laseb neile terve nädal läbi süüa anda ning oli ... lasknud näidata katelt, milles tema teomeestele keedetakse».[66] Pärast saadikute Rencenist tagasitulekut teatasid Kabala mõisa talupojad oma mõisnikule, et nad hakkavad tegema vaheldumisi ainult 3 päeva hobusega ja 3 päeva jala nädalas. Mõisa vilja koristamiseks olid nad nõus andma ainult ühe teomehe kolmeks päevaks, kusjuures

---

[60] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2304, l. 25.
[61] Sealsamas.
[62] Sealsamas.
[63] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 155.
[64] Sealsamas.
[65] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2304, l. 6.
[66] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 70.

mõis pidi pealegi andma toidu. Töö eest mõisa viinaköögis ja mõisavooris käimise eest nõudsid talupojad rahapalka. 8. juulil ilmusid mitmed Kabala mõisa talupojad Riiga ja esitasid Maanõunike Kolleegiumis kaebuse oma mõisahärra peale. Talupojad kaebasid liiga raske teoorjuse ja selle üle, et mõisahärra annab neile kevaditi toiduks ja seemneks igasugust kõlbmatut viljarämpsu, sügisel nõuab aga, et talupojad tasuksid puhta viljaga ja maksaksid 1/6 laenu ulatuses protsenti. Mõisnik maksab talupoegade eest pearaha, kuid kasutab seda selleks, et panna neile peale abitegu, mis on lõppude-lõpuks kasvanud niisama suureks, nagu vanade vakuraamatute järgi oli korraline tegu.[67]

Kui Kabala mõisa ilmus sillakohtunik ja kutsus välja kaebuse esitanud talupojad ja külakupjad, siis ilmus mõisa üle 60 talupoja. Nad teatasid ka sillakohtunikule, et rohkem kui neile olevat ütelnud maanõunik Sivers, nad teoorjust ei tee. Üks talupoegadest võeti kinni ja sillakohtuniku käsul anti talle 25 hoopi vitsu. Nähes seda läksid teised talupojad mõisast minema ega hakanud tegema teoorjust endises ulatuses. Mõisnik Liphardt aga saatis Riiga järjekordse palve kiires korras sõdurid kohale saata.[68]

Juuni lõpus ja juuli alguses vähendasid ka Pajusi, Lustivere ja Rutikvere mõisate talupojad oma teoorjust poole võrra.[69]

Juuli keskpaiku kirjutas Pajusi mõisa omanik V. Blumen kubernerile, et 13. juulil olid kaks talupoega talle teatanud, et sel nädalal ei anna nad mõisale ühtegi rakme- ega jalateolist. Juba selle ajani oli mõisale kaduma läinud 700 rakmepäeva ja sama palju jalapäevi. «Ja kõige kibedamal tööajal pole 31 adramaa suuruses mõisas minu käsutuses rohkem kui 12 töömeest!», kirjutas meeltheitev mõisahärra. Kõik tööd on seisma jäänud, kurdab ta edasi oma kirjas, turvast pole üles töötatud; rukist oleks vaja koristada, aga pole kedagi, kes lõikusele tuleks.[70] Ka Pajusis ei andnud sillakohtuniku kohalkäimine mingeid tulemusi. Talupojad teatasid temale, et nad on nõus mõisa rukist lõikama ainult rahapalga eest.[71]

Pärnu sillakohtunik Brümmer oli juuli keskel veel sõjalise jõu kasutamise vastu. Oma 13. juuli kirjas kindralkubernerile avaldas ta arvamust, et esialgu hoiduvad talupojad veel relvastatud jõukudesse kogunemisest. Kui aga saata kohale sõdurid, siis võivad kohtuniku mõned mõtlematud korraldused esile kutsuda relvastatud ülestõusu. Ühtlasi soovitas ta kasutada rahutuste mahasurumisel maanõunik Siversit, kuna viimast talupojad usuvad. Kubermanguvalitsus aga oli teisel seisukohal ja rahutustest haa-

---

[67] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 153—154; RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 21.
[68] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 21—23.
[69] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 155; RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 23.
[70] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 155.
[71] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 23—24.

ratud valdadesse saadeti Tallinnast musketäripolgu pataljon. Karistusekspeditsiooni juhtimine usaldati maanõunik Reinhold Anrepile.[72] 15. juulil tehti ka maanõunik Siversile korraldus rahutuste mahasurumisest osa võtta.

14. juulil saabus Anrep pataljoni sõdurite saatel Kabala mõisa. Järgmisel päeval kutsuti talupojad mõisa ja Anrep nõudis, et nad asuksid vasturääkimata mõisniku poolt nõutava teoorjuse tegemisele. Kuid talupojad jäid kindlaks ja teatasid, et teevad tegu ainult «uue seaduse» järgi (по правилам), töö eest viinaköögis ja mõisavooris käimise eest peab neile aga rahapalka maksma. Nad ütlesid, et tahavad ära oodata oma saadikute tagasituleku, kes olid jälle läinud Riiga ja Siversi poole. Kolmandal päeval, 16. juulil, need saadikud — Tõnise Jüri ja Asso Matsi Andres — jõudsidki pärale ja võeti kohe kinni. Kõigi teiste talupoegade ees mõisaõuel karistati kumbagi saadikut kümne paari vitstega. Pärast seda lubasid talupojad teoorjust vana viisi edasi teha, kuid rõhutasid, et teevad seda ainult niikaua, kuni «uus seadus» välja tuleb. Kaks roodu sõdureid majutati talupoegade vaoshoidmiseks Kabala mõisa küladesse.[73]

17. juulil jõudis Anrep oma rahustusmarsil Võrevere mõisa, kuhu selleks päevaks pidid tema käsul ilmuma neli Riias käinud talupoega, mõisa- ja külakupjad ning igast külast mõned vanad taluperemehed. Selle asemel oli aga nii Imaverest kui Võreverest kohale ilmunud suur hulk talupoegi. Maanõunik Anrep luges neile ette 22. mai patendi ja küsis, miks nad teoorjust ei tee. Talupojad vastasid, et nad teavad ise seda asja palju paremini, neile etteloetud paber on vale ja Renceni härra on neile hoopis muud rääkinud.[74] Eriti ägedalt rääkis üks Riias käinud talupoegadest nimega Rootsi Jüri Jaan. Aastate eest oli selleaegne mõisarentnik kammerhärra Schilling teda pesukurikaga «väga kõvasti vastu pead löönud . . .» ja sellest ajast peale ei vastutanud ta alati, eriti kui oli kas või veidigi viina joonud, kõigi oma tegude eest, nagu hiljem kohtu ees seletasid teised talupojad.[75] Kui Anrep patendi ette oli lugenud, hüüdis Rootsi Jüri Jaan, et see pole õige seadus ja kui mõisnikud ta ise välja andsid, eks katsugu siis ka ise seda ellu viia — «kelle suu läbi see käsk tuli, eks see ka hoolitse, et ta täidetakse».[76] «Kõik see jutt on vale,» hüüdis ta manitsuskõnet pidavale maanõunikule, «ärge kuulake enam ükski tund mõisnike sõna . . .»[77] Anrepi käsul võtsid sõdurid Rootsi Jüri Jaani kinni ja andsid talle ihunuht-

---

[72] Sealsamas, l. 155—156.
[73] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 156; RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 27.
[74] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2304, l. 19.
[75] Sealsamas, l. 11.
[76] Sealsamas, l. 3.
[77] Sealsamas, l. 5.

lust. Kuid ei see ega ka viis tundi kestnud manitsuskõned ei mõjunud talupoegadele, kes jäid oma otsuste juurde kindlaks.[78]

Järgmisel päeval läbirääkimised jätkusid ja nüüd jõudis kohale ka karistussalgale Riiast järelerutanud maanõunik Sivers, kes oma energilise osavõtuga Anrepi karistusretkest end, nagu õigusega märgib prof. Zutis, talupoegade silmis lõplikult paljastas.[79] Sivers kinnitas talupoegadele, et kõik nende saadikute poolt tema suhu pandud sõnad olevat valed. Pärast seda anti veel kolmele talupojale ihunuhtlust ja Rootsi Jaani Jüri võeti vangina kaasa.[80]

19. juulil jõudsid Anrep, Sivers ja sillakohtunik Brümmer kolme roodu eesotsas Pajusile. 20. mail ilmusid kohale väljakutsutud talupojad, kuid kõik olid relvastatud teivaste ja kividega, mis nad mõisa väravate juurde maha panid. Karistussalga ülemate käsul haarasid sõdurid teibad ja kivid oma kätte ja nii jäid talupojad relvadeta. Talupojad kinnitasid, et maanõunik Sivers olevat neile öelnud, et nad peavad tegema ainult poole senisest teoorjusest, kuni Riiast kohale sõidab kohus, kes «määrabki neile uuesti rootsi obroki; viljalõikuse, viinapõletuse ja vooriskäimise eest tuleb aga maksta raha ...»[81] Jällegi sundis Sivers talupoegade saadikuid oma sõnu tagasi võtma ja mõlemale anti 10 paari vitsu. «Pärast seda sunniti talupoegi pärast pikka ... ja kangekaelset vastupanu andma lubadust, et nad on sõnakuulelikud.»[82]

20. juulil läks karistussalk Rutikveresse, kus talupojad juba ilma pikema vastupanuta alistusid. 21. juulil liiguti edasi Lustiveresse, kus kaks talupoegade saadikut, kes olid käinud Rencenis, vitstega läbi peksti ja ülejäänud talupojad alistuma sunniti. Ilma suurema vastupanuta alistusid sõdurite kohalesaabumisel ka Adavere talupojad. Siiski majutati siia rood sõdureid, kuni vastuhaku juhid Kima Toomas ja Teodori Hansu Jüri kinni püütakse. Pärast karistusretke lõppu majutati musketäripolgu pataljoni roodud Kabala, Pajusi, Adavere ja Lustivere mõisate küladesse.[83] 4. augustil raporteeris kindralkuberner Golitsõn tsaarile, et Pärnu maakonna mõisates on rahu taastatud.[84]

1803. aasta sügisel oli õige reaalne oht, et samasugune verine ülestõus nagu Kauguris puhkeb ka Liivimaa kubermangu eesti osas, ja nimelt Vastseliinas.

22. mai patendist said Vastseliina ja selle ümbruse talupojad aru nii, et uus teoorjuse regulatiiv on juba välja antud ja arvasid, et seda ainult

---

[78] Sealsamas, l. 19—20.
[79] J. Zutis, Kauguru nemieri, lk. 156.
[80] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 19.
[81] Sealsamas, l. 19—20.
[82] Sealsamas, l. 20.
[83] Sealsamas.
[84] Sealsamas, l. 32.

varjatakse talupoegade eest. «Jah, enamus neist inimestest on ... nii pinevil,» kirjutas kohalik sillakohtunik, «et nad ei jõua ära oodata aega, millal antakse välja uus regulatiiv ja nad hellitavad lootust, et nad tulevikus ei pea üldse või peavad ainult äärmiselt vähe teoorjust mõisale tegema.» [85] Kõikjalt ümbruskonnast kogusid talupojad andmeid selle kohta, kui palju seal mõisale teoorjust tehakse.[86] Augusti keskpaiku astus nendega salaja ühendusse visa talupoegade õiguste eest võitleja Vaabina talupoeg Seralmetsa Mihkel. Ta tuli üle kubermangupiiri Vastseliina ja pidas mõne kohaliku talupojaga nõu. Mihkel soovitas ühele paberilehele täpselt üles kirjutada, kui palju Vastseliina talupoegadelt tegu ja maksu nõutakse. Tema lubas selle paberi endaga kaasa võtta, Peterburi minna ja seal Vastseliina talupoegade nimel kaebuse esitada.[87] Enne aga, kui seda plaani jõuti ellu viia, puhkesid avalikud rahutused.

Enne Vastseliina talupoegade väljaastumist olid puhkenud mingisugused rahutused Orava mõisas, millest aga dokumentides kahjuks mingeid konkreetsemaid andmeid säilinud pole.[88] Varsti pärast rahutusi Oraval kogunesid Vastseliina talupojad 3. septembril kirikukõrtsi koosolekule, kus Kure Tanel, Kivi Semjon ja Hinso Ivan olid palju rääkinud «vanast Rootsi-aegsest vakuraamatust ja talupoegi üles kutsunud välja nõudma selle-aegset teoorjust.» [89] Kõigepealt olid talupojad läinud kirikuõpetaja juurde ja kui nad sellelt «rahuldavat vastust» ei saanud, siis edasi mõisa. Talupoegade juhid kinnitasid seejuures, et kes neile järgneb, see saab «tsaarile kuuluma nagu Venemaal ja kes ei tule, see jääb mõisniku alla».[90] Kuuskümmend talupoega tungis mõisa õuele, nõudis «uut seadust» ja viis lõpuks mõisa rehtedest minema seal töötanud abiteolised.[91] Sellest päevast peale ei andnud Vastseliina talupojad mõisale enam ühtki abiteolist.[92]

11. septembril sõitis Vastseliina sillakohtunik parun Budberg. Samal päeval ilmus mõisa mitusada taluperemeest, kellega sillakohtunik ja pastor Marpurg alustasid läbirääkimisi, mis kestsid üle nelja tunni ja lõppesid ilma igasuguste tagajärgedeta.[93] Talupojad teatasid, et abitegu mõisale «nad teha ei suuda ja ei pea end ka kohustatuks seda tegema».[94] Kui neile seletati, et nad elavat ju mõisniku maal ja pidavat sellepärast tema sõna kuulama, vastasid talupojad, et mõisahärra ise koos kogu oma maaga

---

[85] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 12634, l. 2.
[86] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 144.
[87] Sealsamas, l. 129.
[88] Sealsamas, l. 143.
[89] Sealsamas, l. 145—146; f. 4, nim. 1, s.-ü. 12634, l. 4.
[90] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 146.
[91] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 12634, l. 4.
[92] Sealsamas, l. 1.
[93] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 119—122.
[94] Sealsamas, l. 120.

kuulub tsaarile.[95] Lõpuks läksid talupojad laiali oma kodudesse, sillakohtunik aga nõudis välja roodu soldateid.[96]

Esmaspäeval, 15. septembril pidi mõisas algama rehepeks ja selle päeva hommikuks kästi talupoegadel abiteolised mõisa saata.[97] Juba eelmisel ööl, ööl vastu esmaspäeva, saadeti aga külasse 20 soldatist koosnev rühm, mis vangistas ja mõisa tõi kolm rahutuste käigus silmapaistnud talupoega — Kure Taneli, Sepsi Tõnu ja Pertli Sambla Peetri.[98] Esmaspäeval kella 12 paiku päeval tõid kupjad mõisa teate, et talupojad tulevat varsti kõik mõisa. Kella ühe paiku nähtigi suurt hulka talupoegi kõigist maailmakaartest mõisale lähenevat. Neile saadeti mõisast vastu kupjad käsuga, et talupojad endi hulgast esindajad valiksid ja nad läbirääkimistele saadaksid. Kupjad tulid aga tagasi teatega, et talupojad «ei korraldavat mingisuguseid valimisi enne, kui neile arreteeritud välja on antud. Ka teatasid nad (s. t. kupjad — *J. K.*), et kõik olid olnud relvastatud suurte teivastega».[99] Umbes tunni aja pärast lähenes 400-meheline talupoegade salk mõisaväravatele ja teatas, et soovib rääkida sillakohtunikuga. Viimane läkski koos ohvitseride ja mõisavalitsejaga neile lähemale ja talupojad panid oma teibad maha. Nad teatasid sillakohtunikule, et on «nii suures viletsuses, et suuremal osal talupoegadest pole kodus enam üldse leiba ja sellepärast ei saa nad ka teoorjust teha». Kuna «neil niikuinii enam midagi kaotada pole, siis nad ei tee enam ka mõisale muud teoorjust peale korralise teoorjuse, — olgu selle tagajärjed ükspuha missugused».[100] Samuti nõudsid talupojad oma arreteeritud seltsimeeste vabastamist. Kui sillakohtunik seda tegemast keeldus ja käskis neil koju minna, «tõusis tugev ja metsik nurin, nad haarasid teibad ja teatasid, et ei liigu enne kohalt, kui arreteeritud on välja antud».[101] Nüüd käskis sillakohtunik soldatid talupoegade vastu viia ja neil püssid kuulidega laadida. Kui soldatid talupoegade poole liikuma hakkasid, «tõmbus metsik jõuk tagasi ja jäi peatuma ühele künkale mõisapõllul».[102] Soldatid toodi tagasi mõisaõuele, kuid mõisa ette pandi välja tugevad vahipostid. Õhtlasi laskis sillakohtunik talupoegadele hüüda, et kui «nad kavatsevad vangid vägivallaga vabastada, siis osatakse neid ka nagu kord ja kohus vastu võtta».[103] Kuni kella üheteistkümneni jäid talupojad künkale seisma, kuid täieliku pimeduse saabudes läksid nad aegamööda laiali.

Sama päeva, 15. septembri õhtul olid mõisa rehtedesse tööle ilmunud

---

95 Sealsamas, l. 122—123.
96 Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 12634, l. 1.
97 Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 132.
98 Sealsamas, l. 131—132.
99 Sealsamas, l. 134.
100 Sealsamas, l. 135.
101 Sealsamas, l. 136.
102 Sealsamas, l. 136—137.
103 Sealsamas, l. 137.

ka esimesed seitse abiteolist. 17. septembriks tõusis mõisa tööleilmunud abiteoliste arv juba 56 peale ja 19. septembril ilmus mõisa osa taluperemehi ning teatas, et nad hakkavad jälle oma mõisahärra sõna kuulma.[104] Kui 21. septembril jõudis Tartust kohale veel kolm roodu soldateid, leidis sillakohtunik, et tal pole neid enam vaja, ja saatis nad tagasi.[105]

Rahutustest osavõtmise eest otsustati neli Vastseliina talupoega — Kure Tanel, Kivi Semjon, Tšessona Petto ja Palakese Mihkel — pärast peksukaristuse saamist sunnitööle saata.[106] Kuna aga neid konvoeerima määratud soldat oma arestantide juurest Otepää läheduses hoopis minema läks, siis kasutasid Kure Tanel ja Palakese Mihkel juhust ja põgenesid neid tapi korras saatvate talupoegade käest ära.[107] Ööl vastu 12. aprilli 1804 kuulis Kure Taneli naine, kui ta kesköö paiku rehealuses toimetas, et keegi inimene õues valjusti oigab. Ta tegi «ukse lahti ja nägi pimedas, et paar sammu majast lamab maas üks inimene, kellelt ta küsis: kes ta on? ja sai nõrga häälega vastuse, et ta olevat Tanel.» Kui ehmunud naine siis küsis, kuidas ta mees sinna sai, oli Tanel «surutud häälega ainult nii palju vastanud, et ta olevat ise tulnud».[108] Naise hüüete peale jooksid inimesed talust välja, Tanel kanti tuppa ja pandi voodisse, kus ta aga enam ühtki sõna ei rääkinud ja paari tunni möödudes suri.

1803. aastal toimusid rahutused ka kahes Eestimaa kubermangu mõisas. Putkaste mõisaproua oli sel suvel oma talupoegade teoorjust mõne päeva võrra vähendanud. See andis julgust ka Suuremõisa talupoegadele, ja pühapäeval, 5. juulil enne kirikuteenistuse algust kogunesid nad suurel hulgal mõisa ja nõudsid teoorjuse vähendamist. Parajasti eemalviibiva mõisaomaniku Ungern-Sternbergi ema peitis enda vihaseid talupoegi nähes lukustatud uste taha. Kohalerutanud pastori ja kirikueestseisja manitsused ei mõjunud samuti ja talupojad ei jäänud enne rahule, kui neile oli lubatud, et nad võivad oma esindajad saata Peterburi kaebama, ja neile selleks reisipassid välja anti. Pärast seda asuski neli Suuremõisa talupoega teele, kuid nad läksid ainult Tallinna, kus esitasid oma kaebuse kubernerile. Ülejäänud talupojad olid aga, nagu kurtis mõisaomanik, hakanud teoorjust tegema õige «omavoliliselt», nii et mõisa vilja oli raske koristada. Kohalesõitnud haagikohtunik suutis 15.—19. juulil Suuremõisa talupoegade vastupanu murda.[109]

Veelgi teravam ja, nagu õigesti märkis ajaloolane Nigolas Loone, veelgi kaugemaleulatuvate tagajärgedega kokkupõrge talupoegade ja mõisniku vahel leidis Eestimaa kubermangus aset Perila mõisa Silmsi külas.

---

[104] Sealsamas, l. 138 ja 140.
[105] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 12634, l. 10.
[106] Sealsamas, l. 16—17.
[107] Sealsamas, l. 19 ja 24.
[108] Sealsamas, l. 19.
[109] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1244, l. 1—3, 5 ja 8—9.

1802. a. kevadel oli mõisaomanik major O. H. Mohrenschildt lasknud läbi viia mõisa maade mõõtmise ja võtnud siis seitsmelt Silmsi küla talupojalt ära kaks põldu. Ühele põllule olid need talupojad juba kaera külvanud.[110] Mõisnik andis talupoegadele küll külviseemne tagasi, kuid põllu harimiseks kulutatud tööpäevi teoorjusest maha ei arvanud. Äravõetud põldude asemele andis mõisnik uued maatükid kivisest karjamaast. Põllu andis mõisnik aga kahele uuele peremehele, keda ta oli asundanud Silmsi külla.[111]

Järgmisel, 1803. aasta kevadel tahtis Mohrenschildt talupoegadelt veel ära võtta kolmanda põllu. Talupojad aga hakkasid seda põldu kündma. Kui nad mõisa kutsuti, seletasid nad mõisahärrale, et kui nad ka selle põllu ära annavad, siis jäävad nad oma loomadega nälga. Vihane mõisahärra aga ajas talupojad kepiga toast välja.

Tallinna õigust otsima läinud talupojad juhatati kubermanguvalitsusest kihelkonnakohtuniku juurde, kelle ülesandeid täitis kohalik haagikohtunik Stael von Holstein. Viimane tuli mõne päeva pärast Perilasse talupoegade kaebuse asja uurima. Stael von Holstein, kes ühes isikus esindas juba ammu talupoegade kinnipüüdmiseks ja nende klassivõitluse mahasurumiseks loodud haagikohtuniku ja alles hiljuti «talupoegade kaitseks» loodud kihelkonnakohtuniku ameteid, asus muidugi mõisahärra poolele ja nõudis, et talupojad põllu ära annaksid. Kui talupojad aga kategooriliselt keeldusid, siis nõudis ta, et nad vähemalt kaks nädalat ootaksid, kuni kohus saab mahti asja uuesti arutada.[112]

Selleks aga, kes oodata ei läbenud, osutus mõisahärra ise. 3. juuni hommikul saatis ta kupja Silmsi külla teatama, et mõis laseb varsti vaidlusalusele kolmandale põllule vedada sõnniku. Talupojad vastasid kupjale, et nad sõnnikut vedada ei lase, sest tahavad ära oodata küsimuse lahendamist kohtu poolt. Mõne tunni pärast tuli kubjas uuesti külla ja teatas: «härra tuleb, olge vastas». Silmsi talupojad sulgesid kolmandale põllule viiva värava.[113]

Mõisahärra ratsutas kohale valitseja, tallmeistri ja mõne mõisateenri saatel. Talupojad Miku Hans ja Abrami Villem teatasid mõisnikule, et nad tahavad oma õigusi kaitsta kohtus. «Minna tahhan sulle kohtud neitama, olled sinna Kohto mees Kurrati hing!» käratas selle peale mõisnik ja lõi oma käes oleva sõrmejämeduse kepiga Abrami Villemit kaks korda pähe, nii et kepp katki läks. Kui Mohrenschildt siis Abrami Villemile hobusega peale tahtis ajada, haaras see aiateiba ja hoidis seda vastu hobuse rinda. Mõisnik tõmbas hobuse veidi tagasi ja Villem taganes talu õue, kuhu olid

---

[110] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1739, l. 14.

[111] N. Loone, «Iggaüks» ja Silmsi talupojad a. 1803, «Ajalooline Ajakiri», 1933. a., nr. 4, lk. 5—6.

[112] Sealsamas, lk. 6.

[113] Sealsamas.

varjule läinud ka teised talupojad. Kui teenrid mõisahärra käsul nüüd sinna järele tungisid, et «süüdlasi» kinni võtta, puhkes käsikähmlus ja lõpuks pääsesid talupojad põgenema. Nad ei läinud aga kaugele ja kui mõisainimesed, kes nüüd saatsid täislaaditud sõnnikuvankreid, uuesti ilmusid, siis kogunesid nad põlluväravate taha ja ei lasknud sõnnikuvankreid sisse. Mõisniku käsul kisti põlluaed maha. Talupojad püüdsid küll veidi aega põlluaia lõhkumist takistada, loobusid aga siis vastupanust ja läksid koju, et järgmisel päeval uuesti minna kaebama kubermanguvalitsusse.[114]

Silmsis asetleidnud kokkupõrke juures paelub tähelepanu järgmine asjaolu. Oma seletuskirjas selle sündmuse kohta väidab mõisnik Mohrenschildt, et talupojad olid tema vastu lasknud kuulda «kõige tooremaid ähvardusi ja kinnitasid, et nad ei lase oma sulaseid ja vaimusid enam tundigi mõisas töötada . . .» [115] Hiljem kohtu ees seistes väitsid talupojad, et nad pole midagi sellist öelnud.[116] Seda vasturääkivust on võimalik seletada kaht viisi. On võimalik, et mõisahärra oli midagi kuulnud Liivimaa kubermangus asetleidnud teoorjusest keeldumistest ja süüdistas nüüd ka oma talupoegi samalaadilistes kavatsustes. On aga ka võimalik, et teated Liivimaa sündmustest olid ulatunud Silmsi talupoegadeni ja võitluse ägeduses pääses nende huultelt ähvardus, et ka nemad teevad samuti. Et nad aga oma sõnadele ei lasknud järgneda tegusid, siis oli neil kohtu ees hõlbus neid sõnu maha salata. Mõlemad seletused räägivad sellest, et ka Eestimaa kubermangus valitses juba teatud ärevus, et ka siin kardeti või kavatseti väljaastumisi rõhuva teoorjuse vastu.

Kubermanguvalitsuse korraldusel uuris nüüd asja haagikohtunik Brevern, seejärel anti materjalid üle Harju Meeskohtule. Viimane määras Abrami Villemile, Hansu Matsile ja Lasi Hansu Gustavile igaühele 20 paari, Miku Hansule, Lepiku Jaanile, Veljaka Jaanile ja Reinu Villemile igaühele 10 paari ning Lepiku Jaani naisele 5 paari vitsu, mis nad pidid kätte saama Harju-Jaani kiriku juures.[117] See leidis aset samal aastal, mil isegi Eestimaa rüütelkonna organid olid sunnitud tunnistama, et, võttes talupoegadelt ära põllud, oli Mohrenschildt toiminud «seadusevastaselt» ja seega olid talupojad tema kallaletungile vastu hakates kaitsnud oma seadusepärast valdust.[118] Selline oli aga juba kord balti mõisnike õiguste ja seaduste loogika — isegi siis, kui seaduserikkujaks osutus mõisnik, viis oma naha turule ikkagi talupoeg.

Kokku võttes võib 1802.—1803. aasta rahutuste kohta esialgu öelda järgmist. 1802. aasta suvel Liivimaa kubermangu läti osas puhkenud ja juba sügisel kangelasliku Kauguri ülestõusuni viinud rahutused levisid

---

[114] Sealsamas, lk. 6—7.
[115] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1739, l. 4.
[116] Sealsamas, l. 13.
[117] N. Loone, tsit. teos, lk. 8.
[118] Sellest oli juttu eelmises peatükis.

järgmise aasta suvel ka kubermangu eesti osas. Kuues mõisas vähendasid talupojad omavoliliselt oma teonorme ja kubermanguvalitsus pidi välja saatma terve karistusekspeditsiooni pataljoni sõduritega, mis ainult suure vaevaga suutis talupoegade vastupanu murda. Eestimaa kubermangu rahutused veel ei ulatunud ja siin leidsid esialgu aset veel üksikud, kuigi õige teravaloomulised vastuhakud.

§ 3. 1804. JA 1805. AASTA RAHUTUSED PÕHJA-LIIVIMAAL

Liivimaa kubermangu kohalikud võimud läksid 1804. aasta reformile vastu suure hirmuga. Varem olid talurahva rahutused puhkenud p ä r a s t uute seaduste väljakuulutamist ja nende elluviimise ajal. Nüüd aga puhkesid nad juba enne seda. Vaevalt olid talupoegadeni ulatunud kuuldused reformi ettevalmistustööde algusest, kui nad 1803. aasta kevadel ja suvel alustasid Põhja-Liivimaal avalikku võitlust rõhuva teoorjuse vastu. Ja hirmunud aukandjatele hakkas tunduma, et mida lähemale tuleb reformi tegeliku elluviimise aeg, seda lähemale jõuab ka «veriste mässude» puhkemise hetk. Kuid sündmuste käiku polnud enam võimalik peatada. Talupoegadele oli antud lubadus, et nende teoorjuse suurust reguleeritakse. Ja veel ohtlikum, kui seda teha talupoegi mitterahuldaval viisil, oleks olnud seda üldse mitte teha, antud sõna murda.

Väga iseloomulik sel ajal Liivimaa mõisnike ja kubermangu kõrgemate ametnike hulgas valitsevatele meeleoludele on kindralkuberner Golitsõni poolt siseminister Kotšubeile 1803. aasta alguses saadetud kiri. «Mõistuseta lihtrahva» peale vihaselt susisev vürst Golitsõn, kelle arvates kohaliku talupoja ainukeseks silmapaistvaks iseloomujooneks oli otse uskumatult suur laiskus, kartis kõige rohkem revolutsioonilisi ideid. Ta kartis, et need võivad Liivimaa talupoegadeni kanduda «revolutsioonilisest Läänest» ja tundis hirmu, et talupojad, kellele Merkeli-tüüpi publitsistid püüdsid meelde tuletada, et sakslased on maa nende esivanematelt vägivallaga ära võtnud, võivad seda tagasi nõudma hakata. Ta kartis, et revolutsiooniliseks sädemeks võib osutuda mõni linna lihtrahva esindaja või isegi mõne mõisniku poolt ettevaatamatult pillatud terav sõna. Kogu alustatud reform oli vürsti arvates tulega mängimine püssirohukeldris. Eriti ajas teda raevule see, et mitte üksnes tema poolt maa põhja neetud publitsistid, vaid isegi mõned mõisnikud oma maapäeval ja valitsusametnikud julgesid rääkida talupoegadele vabaduse andmise võimalusest. «Rahvas jääb igal pool rahvaks ja eriti siinne rahvas on nii piiratud mõistusega,» kirjutas kindralkuberner, «et ta ei saa muidugi aru, et seda tehakse tema kasuks ja et talle kingitav vabadus on seaduslik vabadus, aga mitte omavoli. Kuuldes, et ta oma härrale enam ei kuulu, ei hooli ta enam mingisugustest lepingutest ja olles noorusest peale harjunud nägema oma isan-

das türanni, solvab oma vabaduse esimeses tuhinas mõisnikku. Selle vilja on juba näha, sest kuidas aadel ka seda poleks hoidnud saladuses (nii et ta isegi oma teenreil ei lubanud olla eestoas selle saali läheduses, kus toimub maapäeva koosolek, vaid jättis nad eeskotta), siiski ulatus saladus teenrite kõrvadeni ja see ei saanud ka loomulikult teisiti olla, sest kas võib mõni saladus jääda saladuseks, kui temast teab 200 inimest... Ma tean isiklikult, et Riias rääkisid mõned pärisorjad juba avalikult, et nad saavad varsti vabaks. Kahtlematult ma ei lase asja minna suure mässuni ja minule antud võimuga ning sõjavägede abil sean jalule endise korra ja sõnakuulmise, kuid sellest hoolimata kaotab niigi väikese rahvaarvuga riik küllalt suure arvu kasulikke inimesi. Minu arvates üldist mässu Venemaal puhkeda ei või, aga sellelaadiliste määruste elluviimisel võivad aset leida kohalikud mässud, mida verevalamiseta maha suruda ei saa, aga inimeste kaotamise tõttu riigi jõud nõrgeneb. Õnnetuseks elame me sellisel sajandil, mil inimesed liiga palju filosofeerivad ja liiga palju hoolitsevad inimõiguste eest. Kogu Euroopa on haaratud pettekujutusliku vabaduse ideedest, mis on külge hakkavad nagu epideemilised haigused. Meie poolt vallutatud piiriäärsed provintsid nagu Leedu ja Kuramaa pole meile tõeliselt kuigi truud, kasutavad muidugi seda sädet ja võivad lõkkele puhuda suure tule.» [119] Sisemaistest «sädemetest» pidas kindralkuberner kõige ohtlikumateks järgmisi. Liivimaa kümnes linnas ja mõisates elas tema andmeil 11 897 meessoost saksa ja muust rahvusest vaba käsitöölist ja teenijat. Need inimesed käivad läbi talupoegadega, «loevad ajalehti ja levitavad nende seas ideid vabadusest ja ainult kujutlusmaailmas eksisteerivast võrdsusest ning inimese loomulikest õigustest... Mõne aja eest väljaantud Merkeli, Petri ja teiste nendesarnaste teosed..., mis kujutavad Liivimaa mõisnikke läti rahva põlisomandi röövijaina, on neile saksa rahvusest inimestele tuntud ja on neile ajendiks igasuguste tigedate juttude ajamiseks».[120] Samuti kahtlustas kindralkuberner vennastekogudustesse kuuluvaid talupoegi, et nad oma palvemajades «arutavad poliitilisi asju» ja et nende käes on mingisugune kardetava sisuga «vana legend liivlastest». «Nende inimeste hullumeelsus läheb nii kaugele, et kui talupoegadele oleks võimalik anda vabadust, siis, kuigi nad praegu pole veel ette valmistatud selle olukorra jaoks, nad poleks sellega rahul ja nõuaksid mõisaomanikelt isegi otseselt viimastele kuuluvaid maid ja mõisaid, tuginedes siinjuures oma vanale legendile.» [121] Kõige halvem oli kindralkuberneri arvates see, et igasugune katse reguleerida talupoegade teokoormiste suurust üheaegselt mõlemas kubermangus viib paratamatult rahutuste puhkemisele. «Kui aga see plaan ellu viia, siis on karta, et kindlasti puhkevad terves kuber-

[119] Ю. Самарин, Крестьянский вопрос в Лифляндии. Окраины России, выпуск VI, Berlin 1876, lk. 57—58.
[120] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 4.
[121] Sealsamas, l. 4—5.

mangus mäss ja segadused, sest selle seaduse reeglite järgi tuleb Eestimaa ringkonnas, kus talupojad osalt töötavad rohkem, kui läti osas, neid töid vähendada ja vaatamata sellele loevad talupojad oma sissejuurdunud eelarvamuste tõttu seda vähendamist liiga väikeseks. Seevastu läti ringkonnas, kus talupojalt nõutakse vähem tööd, tuleb tööd juurde panna ja seal talupojad, kes lootsid vähendamist ja näevad vastupidist, hakkavad mässama ja igaviisi oma rahulolematust väljendama ... ja niiviisi lähevad kõik [kindral-]kubermangu talupojad liikuma.» [122]

Kui mitte kõik, siis küllaltki paljud kindralkuberneri süngetest prognoosidest leidsid 1804.—1805. aastal kinnitust.

Uue seaduse elluviimiseks rajatud revisjonikomisjonid pidid hakkama tööle 1. juunil 1804.[123] Kuid kuna kohalike aadlike vastutöötamise tõttu ettevalmistused venisid, said revisjonikomisjonid asuda vakuraamatute koostamisele ja väljajagamisele ning talupoegade poolt valitavate kohtumeeste ametisseseadmisele tegelikult alles juuli keskpaiku.[124]

Oma esindajate kutsumist revisjonikomisjonide ette kasutasid talupojad mitmes mõisas selleks, et kaevata mõisnike peale ja kurta teokoormiste raskuse üle. Näiteks Otepääl Neeruti mõisas sai revisjonikomisjon kuulda mõisnik Kymmeli ja tema tütre uutest julmustest, kes olid mõisakoka 12-aastase tütre sidunud sageli kaelapidi maja seina külge ja alati, kui mööda läksid, löönud teda pähe vitste või linaropsimismõõgaga.[125] Kuid veel laialdasemalt levis protest mõisnike poolt ettevalmistatud reformi vastu, mille juures konkreetsete puuduste üle oma mõisas kaebust ei tõstetud. Juba rohkem kui aasta olid valitsus ja mõisnikud andnud talupoegadele lootusi, et nende teoorjust vähendatakse. Kui aga revisjonikomisjonid tööle hakkasid, teatati talupoegadele, et nad peavad kuni maamõõtmistööde läbiviimiseni tegema edasi endist teoorjust sellises ulatuses, nagu selle mõisnik komisjonile üles oli andnud. Niiviisi mõisnike näpunäidete järgi koostatud esialgseid vakuraamatuid «ei tahtnud talupojad üldse vastu võtta,» kirjutas selle kohta hiljem Riia maakonna revisjonikomisjoni esimeheks saanud Arsenjev, «rääkides, et need pole antud keisri poolt, sest nad ei sisalda seda, mida neile oli lubatud. Neile laialijagatud seaduseraamatus seisab küll, et kõik koormised määratakse kindlaks, kuid nende vakuraamatutega on nad antud mõisnike voli alla; et nende olukord pole üldse muutunud ja nende omand on samavõrra jäetud mõisnike omavoli ohvriks, kui ennegi.» [126] Sama tsaariametniku andmeil rääkisid talupojad, «et nad kuidagi ei usu, et see on tehtud keisri majesteedi tahtel, kes

---

[122] Sealsamas, l. 7—8.
[123] Ю. Самарин, tsit. teos, lk. 175.
[124] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 4, l. 9.
[125] Sealsamas, s.-ü. 2, l. 118. Mõisnik Kymmeli varasemate julmuste üle vt. käesolev raamat lk. 141.
[126] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 100.

soovib nende olukorda parandada, aga see kõik on korraldatud nende mõisnike poolt pettuse ja kavalusega. Selles on nad nii veendunud, et lähevad isegi kuni mässamiseni.» [127] Et mitte osa võtta sellest «mõisnike pettusest», keeldusid talupojad valimast valla- ja kihelkonnakohtute kaasistujaid ja kui nende esindajad olid juba valitud, siis keeldusid need ametivannet andmast, kartes, et vannet andes võivad võtta enda peale kohustuse täita mõisnike poolt koostatud vakuraamatutega ettenähtud teoorjust.

Tartu maakonna revisjonikomisjoni saabusid kõik töö alustamiseks vajalikud materjalid alles 16. juulil.[128] Pärast seda asuti tööle ja viidi revisjon läbi Luke mõisas. Kuid kui revisjonikomisjon siirdus edasi järgmisse mõisa, Pangodi kroonumõisa, siis puhkesid juba rahutused. Kohtumeeste valimiseks määratud päeval ei ilmunud talupojad kohale ja keeldusid tegemast ka teoorjust. Pangodi talupoegade eeskujule järgnesid Aru ja Tähtvere mõisate talupojad. Revisjonikomisjoni esimees Puštšin kutsus ümbruskonna talupojad Luke mõisa ja «seletas neile seadust».[129] Rahutused aga jätkusid. Aru talupojad vähendasid omavoliliselt teoorjust. Kui mõisnik tahtis mõnele talupojale «mässamise» eest lasta anda ihunuhtlust, siis «kogunes talupoegade jõuk, vabastas süüdlased jõuga karistusest ja viis nad koju».[130] Tähtveres valitud kohtumehed aga rääkisid teistele talupoegadele, et keiser ei tea sellest, mis Liivimaal tehakse, midagi. Kui kohale saadeti Tallinna musketäripolgu rood, alistusid Tähtvere talupojad võrdlemisi kiiresti. Aru talupojad aga jäid kindlaks ning osa neist läks sõdurite tulekul kodunt hoopis minema. Need talupojad püüti küll varsti kinni, kuid veel oktoobri keskpaiku pidid kohalikud võimud Aru mõisas hoidma roodu sõdureid.[131]

Ulatuslikumad rahutused puhkesid sügisel, kui oli laialdasemalt alustatud vakuraamatute jagamist ning talupoegade olukord oli muutunud halvemaks. «Mõisnikud, kes püüdsid ja soovisid omakasu huvides alustada viinapõletust või vilja müümist kaupmeestele nii kiiresti kui võimalik,» kirjutas Riia revisjonikomisjoni esimees Arsenjev 19. oktoobril 1804 pärast Tartu maakonnast läbisõitu, «sundisid talupoegi rehepeksule päeval ja öösel, mille tagajärjel talupoegade põldudele jäänud otra koristada ei saanud, sest see jäi lume ja külma kätte, mille tõttu pudenes maha ja need vaesed inimesed jäid toidust ilma.» [132]

Septembri lõpus keeldusid Riia maakonnas Pavašu mõisas kohtumeesteks valitud talupojad andmast ametivannet.[133] Kui revisjonikomisjoni esi-

---

127 Sealsamas, s.-ü. 9, l. 88.
128 Sealsamas, s.-ü. 4, l. 9.
129 Sealsamas.
130 Sealsamas, s.-ü. 2, l. 48.
131 Sealsamas.
132 Sealsamas, l. 97.
133 Sealsamas, l. 24.

mees Verigin hakkas välja jagama vakuraamatuid, tungisid talupojad tallé kallale ja «tema päästis ainult juurdekihutanud ratsakomando väledus».[134] Kolm kohtumeheks valitud talupoega käisid Riias kuberneri juures ja teatasid, et ei taha enne ametivannet anda, kui neile on teatatud koormiste suurus.[135] Uue kindralkuberneri Buxhövdeni korraldusel saadeti kohale Tallinna musketäripolgu kaks roodu, kelle abil sillakohtunik rahutused septembri lõpus maha surus.[136]

Enne 11. oktoobrit puhkesid rahutused Rauna ja Dzerbene kihelkondades, kus talupojad keeldusid valimast talurahvakohtute kaasistujaid. Sinna saatis kindralkuberner Sevski musketäripolgu kaks roodu. Üksnes Raunas peksti läbi 16 talupoega.[137] Samal ajal levisid rahutused ka Krimulda, Ledurga ja Sigulda kihelkondades. Talupojad keeldusid kas üldse valimast kohtumehi või kui need valiti, siis keeldusid nad ametivannet andmast. Ka sinna saadeti kaks roodu sõdureid ja sunniti talupojad peksukaristustega sõnakuulmisele. Kuid 15. oktoobril saabusid kuberner Richterile teated, et hoolimata kõigest ei võta Ledurga talupojad vastu vakuraamatuid «teatades, et nad lootsid rohkem armulikkust ja kergendust, kui näevad seda vakuraamatuis . . .».[138] Uuesti saadeti kohale kaks roodu sõdureid ja neile lisaks veel 50 kasakat, kelle abil rahutused lõpuks maha suruti ja kaks «ässitajat» Riiga toodi.[139]

Oktoobri lõpul keeldusid «nõutud andameid» maksmast ka Otepää mõisa talupojad, kes alistusid alles pärast nende juurde sõdurite majutamist.[140]

Järgmise, 1805. aasta algul levisid rahutused ka Pärnu maakonda. «Ta peab aga peale selle veel kord kordama,» rääkis hiljem kohtu ees selle kohta talupoegade poolt Tõstamaa kihelkonnakohtu kaasistujaks valitud Pootsi peremees Kavara Enn, «et tema arvates pidid talupoegade koormised nüüd jälle määratama vanade rootsi normide järgi. Sellest ajast alates oli aga iga uue mõisaomaniku poolt aina rohkem neile peale pandud. Peale paljude teiste tööde ja maksude oli nüüd eriti suurendatud tööd viinapõletamise juures. 30 aasta eest arvestati neile 1 vaadi viina eest 3 teopäeva. Nüüd saavad nad aga ainult ühe päeva ja peavad peale selle veel linnaseid ja jahu tegema, ilma et selle eest midagi arvestataks . . . Pealegi on neil väga vähe maad ja maa on väga halb, millepärast teoorjus neile seda rõhuvam on.» [141]

---

[134] Sealsamas, s.-ü. 6, l. 110.
[135] Sealsamas, s.-ü. 2, l. 24.
[136] Sealsamas, l. 24 ja 46.
[137] Sealsamas, l. 41, 43—44 ja 47.
[138] Sealsamas, l. 43.
[139] Sealsamas, l. 47.
[140] Sealsamas, l. 48.
[141] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2341, l. 4—5.

Eesti talupojad Pärnu ümbrusest. J. Chr. Brotze joonistus.

Pootsi talupoegade arvates pidi uute vakuraamatutega sisseseatud «rootsi normide» järgi abitegu hoopis ära kaduma.[142] Seda suurem oli nende pettumus, kui 7. jaanuaril 1805 neile revisjonikomisjoni esimehe Draškevitši poolt üle anti mõisniku poolt esitatud andmete põhjal koostatud vakuraamatud ja teatati, et «kuna nad komisjonile esitasid palve, et nende maad ära mõõdetaks, siis nad on kohustatud kuni selle läbiviimiseni tegema tegu ja maksma makse nende vakuraamatute järgi».[143] Kohtumeheks valitud Kavara Enn teatas selle peale komisjonile, «et Pootsi talupojad võtavad küll vakuraamatud vastu, pole aga selle reguleerimisega rahul, sest nad peavad nende vakuraamatute järgi tegema vana teoorjust ja neile pole tehtud mingit kergendust».[144] Kui talle selgeks püüti teha, et uues seaduses «on küll juttu maa hindamisest rootsi kombel ja viisil, mitte aga Rootsi-aegsest teoorjusest, millest ju juttugi olla ei saa . . .», jäi Kavara Enn kindlaks, et «nad peavad vana rootsi õigust, mida neile majesteet keiser anda tahab, edasi nõudma».[145] «Kui mind minu seltsimehed juba valisid,» ütles Kavara Enn komisjoni esimehele, «siis pean ma nende kõigi eest ka palveid esitama . . .» [146]

Oma julge väljaastumise eest komisjoni ees saadeti 46-aastane taluperemees Kavara Enn 9. jaanuaril 4 sõduriga Pärnusse, kus ta ahelatesse pandi.[147] Pärnu Maakohtus ei suutnud aga kohtumehed leida parajat paragrahvi Ennu karistamiseks, kelle ainukene süü seisis ju selles, et ta oli revisjonikomisjonile talupoegade nõudmised teada andnud, ja pidid piirduma tema kohtu kaasistuja ametist tagandamisega ning ta pärast 4-kuulist uurimisvangistuses istumist uuesti vabaks laskma.[148]

Juba enne komisjoni saabumist olid naabruses asuva Audru mõisa talupojad käinud nõu pidamas Kavara Ennuga. Nad polnud rahul nende poolt valitud kohtumehe Kera Johani käitumisega ja olid «sellele ette heitnud, et ta hoiab härra poole ja nad sellepärast rohkem teoorjust peavad tegema, kui nende kohus on».[149] Lõpuks tuli tema juurest nõu otsima ka Kera Johan ise, kuid sellele ütles Kavara Enn, et sa oled ju kohtumees ja pead ise teadma, mis teed. Pärast koduvalda tagasijõudmist kutsus Kera Johan 9. jaanuaril kokku talupoegade koosoleku. Siin arutati küll pikalt teoorjuse suuruse küsimust, kuid otsustati siiski lõpuks tegu endist viisi edasi teha. Ainult puid hakati metsast vedama senise kolme koorma asemel kaks koormat päevas.[150]

---

[142] Sealsamas, l. 18.
[143] Sealsamas, l. 12.
[144] Sealsamas.
[145] Sealsamas, l. 13.
[146] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 53.
[147] ENSV RAKA, f. 915, nim. 1, s.-ü. 2341, l. 4, 6—7 ja 28.
[148] Sealsamas, l. 4, 35 ja 40—41.
[149] Sealsamas, l. 5—6.
[150] Sealsamas, l. 6.

1805. aasta septembri lõpus teatati Tõstamaa kihelkonnast jälle, et Kavara Enn õhutab talupoegi uuesti võitlusele, seletades, et «ta peale korralise teo päevade mõisale muud tegu ei tee . . .» [151] Peale selle oli ta oma vangisoleku tõttu mõisale palju teopäevi võlgu jäänud. Kavara Ennule anti ihunuhtlust nii kihelkonnakohtus (30 kepihoopi) kui ka sillakohtus (50 kepihoopi) ja saadeti ta siis maakohtusse.[152] Ka siin teatas ta, et «meeles pidades tema poolt antud ametivannet ei saa ta end uskuma panna, et vakuraamatus ettekirjutatud maksud vastavad talupoegade käes oleva maa ja sellega seotud sissetulekute väärtusele ning arvab sellepärast, et talupoegadele ei tehta õigust».[153] Kui mõis tahtis Kavara Ennu talust välja tõsta lasta, läksid selleks väljasaadetud talupojad küll kohale, jätsid aga oma ülesande täitmata.[154] 1806. aasta augustis langetatud kohtuotsusega määrati Enn kaheks aastaks sunnitööle Pärnu töömajasse.[155]

Juba 1805. aasta kevadel puhkesid rahutused Tõstamaa kihelkonna Seli mõisas. Talupojad keeldusid tegemast uute vakuraamatutega neile ettekirjutatud teoorjust ja nende mahasurumiseks saadeti Pärnu garnisonist kohale 1 ohvitser ja 60 sõdurit.[156]

Veel tugevamad rahutused puhkesid aga Tartu maakonnas. 23. mail teatas kindralkuberner Buxhövden tsaarile, et Rõngu ja Soontaga mõisatesse, kus talupojad «ei alistu vakuraamatuile», saadeti tema poolt kaks Sevski polgu roodu.[157] Juulikuus, kui algas vakuraamatute väljajagamine Otepää kihelkonnas, puhkesid rahutused ka seal. Otepää, Vidriku ja Pühajärve mõisate talupojad protesteerisid uute vakuraamatute vastu ja nende mahasurumiseks saadeti kohale Tallinna musketäripolgu rood.[158] Pärast sõdurite majutamist külla jooksid kaks Pühajärve mõisa talupoega — Mihkel Ruvapeeter ja Toro Peeter — abi otsima Pihkva kubermangu. 29. juulil ilmusid nad sealse kuberneri Lamsdorfi juurde ja kurtsid sellele, et nende mõisnik hakkas sel suvel neilt rohkem teoorjust nõudma ja kui nad vastu hakkasid, majutati nende juurde karistuseks sõdurid. Kui neilt päriti, miks nad selle üle kohapeal kellelegi ei kaevanud, vastasid talupojad — «nähes, et teiste mõisate talupoegi, kui nad sellise rõhumise üle kaebasid, kaitsmise asemel oli karmilt karistatud, ja teades, et nende härral on Riias kõige kõrgemate ülemuste juures suured sidemed, ei julgenud nad kaebust esitada».[159]

---

[151] Sealsamas, l. 43.
[152] Sealsamas, l. 43—44.
[153] Sealsamas, l. 44.
[154] Sealsamas, l. 46.
[155] Sealsamas, l. 54.
[156] RAKAL, f. 1528, nim. l, s.-ü. 2, l. 54.
[157] Sealsamas, l. 55.
[158] Sealsamas, l. 56.
[159] Sealsamas, l. 59.

Mujal kubermangus neil aastail levinud rahutustega on suhteliselt nõrgalt seotud talupoegade vastuhakk Viljandimaal Lustivere mõisas. Kuid võime oletada, et ka selle mõisa talupoegade väljaastumise üheks ajendiks said teated rahutustest kubermangu teistes osades.

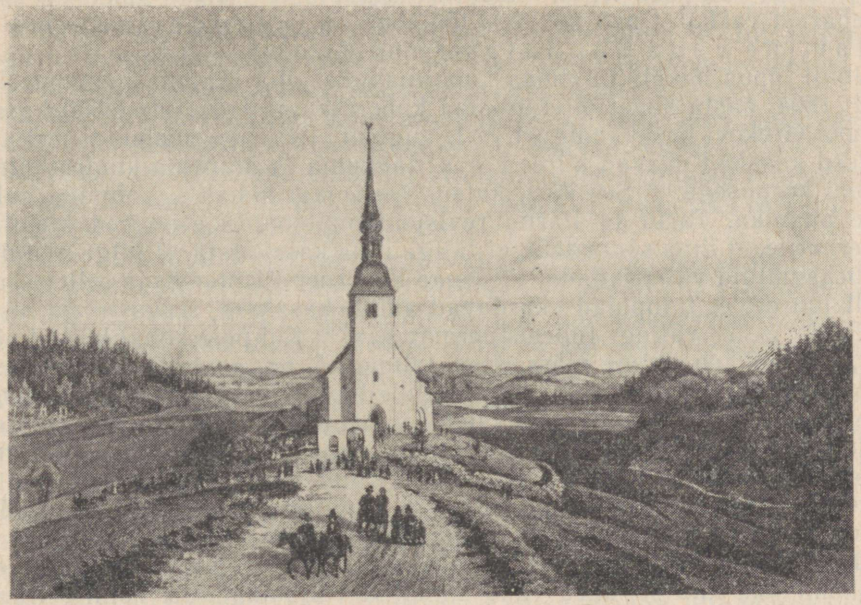

Otepää. W. S. Stavenhageni gravüür XIX sajandi keskpaigast.

Lustivere mõisas mõjusid talupoegadele eriti kurnavalt rasked mõisavoorid puudeveol.[160] Peale selle kasutas mõisarentnik Schramm veel sellist võtet, et jättis kevadel osa korralise teo jalapäevi kasutamata, nõudis need aga tagantjärele heinateo ajal korraga välja.[161] Sõnnikuveole nõuti taludest õige palju hobuseid; vaatamata sellele, et samal ajal käisid teedeparandustööd ja osa talupoegi oli oma hobustega seal tööl.[162] Selle eest, et talupojad ei suutnud mõisa viinaköögis niipalju kui ette nähtud viina põletada, panditi nende koduloomad.[163] 1805. aasta alguses käisid talupojad mõisa-

---

[160] ENSV RAKA, f. 952, nim. 1, s.-ü. 2001, l. 3.
[161] Sealsamas.
[162] Sealsamas.
[163] Sealsamas, l. 18.

rentniku peale kohtus kaebamas, kuid õigust muidugi ei saanud.[164] Lõpuks katkes talupoegade kannatus ja kui 1805. aasta juuni lõpus mõisavalitseja ilmus külasse töökäske tooma, aeti ta taludest sõimuga minema ja mõnes kohas anti talle isegi naha peale.[165] Kui hiljem kohtu ees talupoegadelt küsiti, miks nad seda tegid, andsid need vastuseks: «Nad hakkasid ainult sellepärast vastu, et neil nii vähe tööloomi on ja nende enda majapidamine väga kannatas (minu sõrendus — *J. K.*).»[166]

Juuli lõpus hakati Liivimaa kubermangus juba tundma puudust sõdureist. 1804. aasta suvel oli Liivimaa kubermangu paigutatud 300 kasakat — pool Grekovi kasakapolgust.[167] 1. augustil 1805 aga saabus tsaari käsk, et need kasakad peavad kiires korras lahkuma ja ühinema kindralleitnant Esseni korpusega.[168] See käsk kutsus Liivimaal kohalike võimude hulgas esile paanika. Tartu ja Pärnu revisjonikomisjonide esimehed kirjutasid kubernerile, et ilma sõduriteta, eriti aga ilma kasakateta, ei julge nad üldse vakuraamatuid välja jagada. Liivimaa kuberner Richter lisas sellele omalt poolt juurde, et talupojad «kardavad ainult kasakaid, seevastu garnisonisoldateist ei tee väljagi (пренебрегаются)».[169] Kui pole kohal küllalt sõdureid, siis puhkeb üldine mäss, sest talupojad on «oma salakoosolekutel juba väljendanud kavatsust, et kui nende lootused — ja nende eesmärgiks pole praegu enam priius, vaid täielik vabanemine teoorjusest — muidu täide ei lähe, siis tuleb seda saavutada jõuga».[170] «Kui aga selline mäss tõepoolest puhkeb,» kirjutas kuberner Richter edasi, «siis ei jätku kõigist minu käsutuses olevaist vahendeist — ei oodatud 300 kasakast ega ka Riia, Pärnu ja Tartu garnisonidest — tema lämmatamiseks . . .»[171]

1805. aasta septembri lõpus puhkesidki uued rahutused. Tartu revisjonikomisjon, mis oli uued vakuraamatud välja jaganud Võnnu, Räpina, Vastseliina, Rõuge, Põlva, Hargla ja Karula kihelkondades, jõudis selleks ajaks Sangaste kihelkonda. Kuid siin keeldusid kohtumehed vannet andmast, taluperemehed vakuraamatuid vastu võtmast ja kuberneri sõnade järgi «puhkes mäss kogu kihelkonnas». Revisjonikomisjon pidi kiires korras tagasi pöörduma ja ka kohalesõitnud sillakohtunik oli sunnitud teatama, et ilma sõjaväeta pole midagi peale hakata. Teatades sellest 1. oktoobril siseminister Kotšubeile, kirjutas kuberner Richter, et ainuüksi Sangastes on mitu tuhat meestalupoega, kui aga nendega ühinevad ka

---

[164] Sealsamas, l. 9—10.
[165] Sealsamas, l. 18.
[166] Sealsamas, l. 2.
[167] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2587, l. 2; Sõjaajaloo Riiklik Keskarhiiv Moskvas (SARKAM), f. 1 L, nim. 1, l. kd., s.-ü. 869, l. 93.
[168] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, l. kd., s.-ü. 869, l. 93.
[169] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 61.
[170] Sealsamas, l. 60.
[171] Sealsamas, l. 61.

Karula omad, siis «mässajate» arv tõuseb 10 000 meheni.[172] Samal päeval (1. oktoobril) saatis Riia komandant kindralmajor Emme major Neumanni komando all Sangaste kihelkonna poole teele 280 ohvitseri ja sõdurit Riia garnisonist.[173] Kui sõdurid kohale jõudsid, lõppesid rahutused teistes kihelkonna mõisates, kuid Sangaste talupojad, kes küll mõisale teoorjust edasi tegid, keeldusid endiselt uusi vakuraamatuid vastu võtmast, väites, et kui nad seda teevad, siis jäävat nad edasi pärisorjadeks.[174] Informeerides Sangaste rahutustest siseministrit, kirjutas Tartu revisjonikomisjoni esimees Puštšin, et «kolm inimest õhutasid sellele vandenõule üles kogu kihelkonna, teatades, et Tallinna kubermangus keeldutakse sõnakuulmisest ja et kõik need, kes kõvasti vastu panevad, saavad vabaks . . .» [175] Alles 21. oktoobril võis Liivimaa kuberner ette kanda, et Sangaste talupojad on vakuraamatud vastu võtnud, kuid ka siis peeti veel paremaks esialgu kaks sinna majutatud roodu kohale jätta.[176]

Oktoobri lõpul puhkesid rahutused Valmiera mõisas. Talupojad arvasid, et nende poolt valitud kohtumeestelt kirikus vande võtmine tähendab seda, et nad kohustuvad vastuvaidlematult täitma uute vakuraamatutega ettenähtud koormisi. Nad tõstsid kirikus lärmi ja kui neid pärast seda siiski sunniti valima kohtumehi, esitasid meelega mõisnike juures halvas kirjas seisvad ja varem kohtulikult karistatud inimesed.[177] Riia revisjonikomisjoni uue esimehe Arsenjevi poolt kohalesaadetud sekretäril Jansonil ja läti keele tõlgil Nordenil õnnestus aga talupoegi sõnakuulmisele manitseda ja läbi viia ümbervalimised.[178]

Oktoobris reageeris keskvalitsus lõpuks ometi kohalike võimude üha paanilisemaks muutuvatele palvetele sõjalise abi saatmise kohta. Eesti ja läti talupoegade klassivõitluse mahasurumiseks pidi tsaarivalitsus, kes just sel ajal valmistus otsustavaks võitluseks Prantsusmaaga, ette võtma keerulisi vägede ümberpaigutamisi peaaegu kogu läänepiiri ulatuses. Juba 1805. aasta augustis võeti ette samme, et Liivimaale saata pool polku kasakaid. Donilt tulev alampolkovnik Andronovi polk pidi minema Volõõniasse ja seal välja vahetama väestaršina Malahhovi polgu. Viimane pidi liikuma Kuramaale ja asuma Grekovi polgu piiridistantsile, Grekovi polgu sotnjad (pool polku oli juba 1804. aasta suvel Liivimaale saadetud) aga pidid Liivimaale minema. Kui aga Andronovi polk jõudis Volõõniasse, selgus, et kuna mõned teised polgud olid saabumisega hilinenud, siis oli Malahhovi polk 2. septembril saadetud Volõõnia tegevarmeesse. 29. sep-

---

[172] Sealsamas, l. 66.
[173] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, l. kd., s.-ü. 869, l. 78.
[174] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 97 ja 100.
[175] Sealsamas, l. 103.
[176] Sealsamas, l. 99.
[177] Sealsamas, l. 106—107.
[178] Sealsamas, l. 106—108 ja 114; s.-ü. 6, l. 111.

tembril võttis üle piiri marssiv Esseni korpus endaga kaasa mõlemad Grekovi polgu osad, nii selle, mis Liivimaalt äsja tagasi pöördus, kui ka selle, mis sinna saadetama pidi. Nii olid Liivimaale suunatud kasakad pikal teel «kaduma läinud» ja alles siis, kui kohalikud võimud õige suurt hädakisa tõstsid, andis kindraladjutant Lieven 11. oktoobril edasi tsaari korralduse saata Liivimaale kolm sotnjat Bobrikovi kasakapolgust.[179]

Soldatid Tartu lähedal maanteel. Fr. Schlateri gravüürilt XIX sajandi keskpaigast.

16. oktoobril teatati siseministeeriumist Liivimaa kubernerile Richterile, et ta saab nõutud kasakad ja kui need ei peaks õigel ajal kohale jõudma, siis tulevad sõdurid mujalt siseriigist.[180] Kasakad jõudsid Liivimaale novembri algul.[181]

Kuid juba enne seda oli Liivimaa eesti osas talupoegade vastu välja saadetud 280 sõdurit ja ohvitseri Riia garnisonist, 60 sõdurit Pärnu garnisonist, 2 Sevski polgu ja 2 Tallinna musketäripolgu roodu; kubermangu läti maakondadesse 6 roodu. Sõites oktoobri keskpaiku läbi Lõuna-Eesti,

[179] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, 1. kd., s.-ü. 869, l. 93—95.
[180] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 93—95.
[181] Sealsamas, l. 116.

pani Riia revisjonikomisjoni uus esimees Arsenjev tähele, et «... Tartust alates kuni Cesise maakonnani on kõik külad täis sõdureid, keda ei julgeta sealt rahutuste hirmul välja viia ..., sest ainult need komandod hoiavadki talupoegi tagasi ülestõusust ja sunnivad neid vägisi vastu võtma vakuraamatuid ...» [182]

Käesolevas paragrahvis oli küllalt palju juttu sellest, et talupojad nõudsid «vanade Rootsi-aegsete» teoorjusenormide uuesti kehtima panemist. XVIII sajandi jooksul oli, nagu nägime, talupoegade mõisaorjus tunduvalt kasvanud ja seda sugugi mitte niivõrd tsaarivalitsuse tegevuse tagajärjel, kuivõrd just mõisnike püüdluste tõttu oma mõisate kaubatoodangut suurendada (vt. pikemalt lk. 306—308). XVIII sajandi lõpul nõuti taludelt rohkem teoorjust kui XVII sajandi lõpul, aga XVII sajandi lõpul oli seda omakorda nõutud rohkem kui XVI sajandi lõpul. Kohalikud võimud ise rääkisid 1804. aasta reformi ette valmistades «Rootsi-aegsete teoorjuse hindamise meetodite» uuesti tarvituselevõtmisest. Seepärast on täiesti arusaadav, et talupojad oma nõudmise vähendada teoorjust sageli sõnastasid nõudmisena panna kehtima «vana Rootsi-aegne» teoorjus. Ühtlasi on see üks esimesi kordi, mil küllalt laialdaselt levisid ideed «vanast heast Rootsi-ajast», sellest ajast, mil nendesamade talupoegade vanaisad olid tegelikult tolleaegsete mõisnike halastamatu ekspluateerimise objektiks. Hiljem andsid balti saksa aadellikud ja eesti kodanlikud ajaloolased neile ideedele täiesti moonutatud ning võltsi sisu ja püüdsid viimaseid rakendada oma poliitika teenistusse.

§ 4. RAHUTUSTE ALGUS EESTIMAA KUBERMANGUS 1805. AASTA SUVEL

1805. aasta suvel ületas rahutustelaine kubermangupiiri ja veeres Eestimaale. On iseloomulik, et isegi sellise tühise takistuse nagu kubermangupiir ületas ta alles pärast seda, kui Põhja-Eestis oli tekkinud oma kohalik ajend — oli välja antud Eestimaa kubermangu talurahvaseadus.

J. Konks näitab oma raamatus 1805. aastal Põhja-Eesti külades valitsevat leivapuudust, mis talurahva viha mõisnike vastu suurendas.[183] Kuid rääkides edasi sellest, et «talurahvahulgad 1805. aastal feodaalse rõhumise vastu võitlusse astusid... veendumuses, et võitlevad õiguse nimel, riigi seadusliku korra eest...»,[184] on ta näinud ainult protsessi ühte külge — talurahva ideoloogiale omast naiivset monarhismi. J. Konks läheb

[182] Sealsamas, l. 98 ja 100.

[183] J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. l. aastakümnel, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — vihik 96, Tartu 1960, lk. 173—174.

[184] Sealsamas, lk. 174.

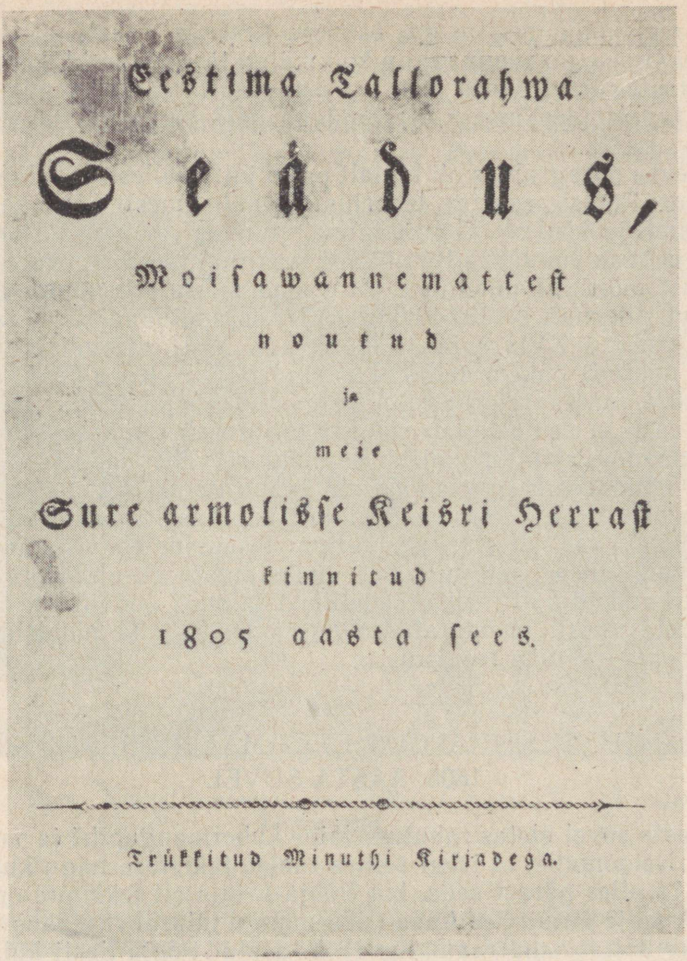
Eestima Tallorahwa

Seädus,

Moisawannematteſt

noutud

ja

meie

Sure armolisse Keisri Herraſt

kinnitud

1805 aasta ſees.

Trükkitud Minuthi Kirjadega.

Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse tiitelleht.

mööda küsimusest, et see võitlus «õige tsaari seaduse» eest kasvas välja otseselt mõisnike ja talurahva suhetest.

Kui 1805. aasta suvel ja sügisel algasid Eestimaa kubermangus rahutused, siis oskasid kohalikud võimud nende puhkemist seletada ainult sellega, et talupojad olevat eksinud ning Liivimaa ja Eestimaa seadused n.-ö. segamini ajanud. Dokumentidest ja kaasaegsete (eriti Ewersi) kirjutustest läks

see arvamus edasi ajalookirjandusse ning sellele vananenud ja põhjendamata seisukohale on jäänud truuks ka J. Konks. Teatades lugejale sellest, et üks Lüganuse kõrtsmik oli müünud Järve mõisa talupoegadele Liivimaa talurahvaseaduse eksemplari, lisab ta juurde: «On seejuures arusaadav, et kõrtsmik polnud lihtne edasimüüja, vaid tundis ka ise huvi selle seaduse vastu ning ei jätnud oma kommentaare talupoegadele andmata.» [185] Dokumentides pole sellest kõigest aga sõnagi, neis pole isegi juttu sellest, kas kõrtsmik ise seadust luges või mitte. «Tuleb arvata, et Seidla talupoegadel olid juba oma arvamused Eestimaa ja Liivimaa regulatiivist kujunenud,» [186] kinnitab J. Konks teisal. Ometi on ta aga ise mõni rida allpool sunnitud tunnistama, et pole «teada, kas Seidlas oli liikvel mõni eksemplar Liivimaa talurahvaseadusest . . .» [187]

Liivimaa talurahvaseadus jagati talupoegadele välja juba 1804. aastal ja selle aasta suvel algas ka uute vakuraamatute väljaandmine. Tsaari korraldus Eestimaa talurahvaseaduse elluviimise kohta anti 1. detsembril 1804 ja alles 1805. aastal trükiti ta eestikeelne tõlge trükkal «Minuthi kirjadega». Seadus jagati välja talupoegadele juulis, tema põhjal koostatud vakuraamatute väljajagamist alustati alles septembris. Kumbki seadus oli üles ehitatud erinevalt. Liivimaa talurahvaseadus rääkis sellest, kuidas peab hakkama talupoegadelt nõutava «seadusliku teoorjuse» suurust välja arvutama. Konkreetseid arvulisi andmeid selle kohta, kui palju üht või teist liiki talu ($^1/_2$-, $^1/_4$- või $^1/_8$-adramaaline) mõisale aastas tegu peab tegema, sellest seadusest ei leia. Seevastu Eestimaa talurahvaseadus lähtub kehtivast olukorrast ja näitab täpselt ära, kui palju iga liiki talu (6-, 5-, 4-, 3- ja 2-päeva talu) mõisale aastas teoorjust tegema peab. Nende seaduste enda tekstis ei leidu andmeid teoorjuse ja andamite suuruse võrdlemiseks Eestimaa ja Liivimaa taludes. Seda oli võimalik teha alles pärast küllaltki keerulisi arvutusi. Need arvutused on tehtud publitsist J. Ph. G. Ewersi poolt, kes näitas, et Liivimaa taludelt nõutakse suhteliselt vähem teoorjust kui Eestimaa kubermangu taludelt. Eestimaa talurahvaseadust kritiseerivad artiklid ja raamatukesed ilmusid aga ajal, mil rahutused olid Eestimaal juba ammugi puhkenud ning hakkasid tegelikult teatud määral vaibuma. A. Kotzebue vastav artikkel jõudis Eestimaale 1805. aasta oktoobri alguses ning Ewersi tööd ilmusid 1806. aastal. Rutates veidi sündmustest ette, märgime siinkohal, et ühegi 1805. ja 1806. aastal Eestimaa kubermangus aset leidnud rahutuse puhul ei kosta t a l u p e r e m e e s t e hääli, kes väidaksid, et naaberkubermangu talupoegadelt nõutakse vähem teoorjust ja andameid. Idee, mille 1805. aasta lõpul ja 1806. aastal esiplaanile tõstsid balti aadli agraarpoliitikat kritiseerivad publitsistid, ei kajastu üldse talurahva klassivõitluses.

[185] Sealsamas, lk. 178.
[186] Sealsamas, lk. 179.
[187] Sealsamas.

Kuid peale seaduseraamatute jagati mõlemas kubermangus talupoegadele välja ka vakuraamatud (vakuraamatu formularid olid lisadena ära trükitud Liivimaa talurahvaseaduse juures). Ja nende puhul võime märgata järgmist silmatorkavat erinevust. Liivimaa talupoegadele väljajagatud vakuraamatuis oli eraldi üles märgitud rehepeksule kuluvate teopäevade arv — see tähendab, et Liivimaal võeti abiteoliste poolt rehepeksule kulutatud ööd teopäevadena talu poolt aasta jooksul tehtud teopäevade üldise arvu hulka. Ühtlasi oli Liivimaa talurahvaseaduses märgitud, et $^2/_3$ rehepeksutööst tuleb teha korralise teo, $^1/_3$ aga abiteo korras. Eestimaal väljajagatud vakuraamatuis polnud üldse juttu rehepeksupäevadest. Selles küsimuses oli mõisnikele jäetud täiesti vabad käed. Nad võisid kõik mõisarehed peksta lasta korralise teo teomeeste poolt, pikendades nende tööpäeva uneaja arvel. Kui selle töö jaoks ka abiteolisi nõuti, siis polnud vakuraamatuis tavaliselt siiski täpsemalt üles tähendatud, kui palju ja kui pikaks ajaks neid abiteolisi nõuti.

Huvitav on märkida, et just 1805. aasta kevadel kerkis rehepeksul tehtava öötöö küsimus üles ka Liivimaal ja sellest sai teadlikuks tsaarivalitsus. Cesise revisjonikomisjoni ettekande põhjal hakkas Peterburi komitee 19. märtsil 1805 uurima küsimust, kas korralised teolised peavad pärast päevatöö lõppu ka veel öösel reht peksma või mitte. Komitee liige maanõunik Gersdorff ruttas kohe kinnitama, et teolised peksavad reht ööajast ainult sellepärast, et sügisel on päevad väga lühikesed. Seetõttu otsustas komitee tulevikus lubada sügisel rehepeksuks kasutada tööpäeva viimast, kolmandat söömavahet, kusjuures vakuraamatuisse tuli aga märkida, et tööpäeva üldine pikkus (kaasa arvatud ka rehepeks) ei tohi ületada kahteist tundi.[188]

Need erinevused rehepeksutöö arvestamisel Liivimaa ja Eestimaa seadustes pidid talupoegadele silma torkama ja torkasidki.

Kõige selgemad andmed Eestimaa talupoegade suhtumisest Liivimaa kubermangu jaoks väljaantud talurahvaseadusesse on säilinud ühes 1806. aasta sügisel Palmse mõisas toimunud sündmusi käsitlevas arhiivitoimikus. Nimelt ei rääkinud Palmse teomehed mingist «uuest seadusest» või «keisri seadusest», vaid otseselt «Liivimaa seadusest» ja nõudsid, et ka nendega selle seaduse järgi ümber käidaks, sest «muidu poleks seda seadust ju siin müüdud».[189] Kuid siinjuures ei rääkinud Palmse talupojad sõnagi sellest, et nende koormised on, võrreldes Liivimaa talupoegade omadega, liiga rasked. Nad nõudsid ainult seda, et «rehepeks toimuks päeval ja seda tehtaks nagu päevast teotööd (nur das Dreschen am Tage als eine Tagearbeit verrichten wollten) . . .» või äärmisel juhul, et mõisnik neile öise rehepeksu eest eraldi tasuks.[190]

[188] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 149, l. 83.
[189] ENSV RAKA, f. 29, nim. A 1, s.-ü. 201, l. 14—15.
[190] Sealsamas, l. 15.

Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadus ei erutanud naaberkubermangu talupoegi aga niivõrd oma raskesti mõistetava sisuga, kuivõrd juba oma olemasoluga. Eestimaa kubermangu talupoegadele väljajagatud uue, eestikeelse talurahvaseaduse sisu ei meeldinud neile sugugi. Siis said nad aga teada, et on olemas veel teine, samuti eestikeelne keisrihärra poolt antud ja talupoegadele määratud seadus. Seda müüdi Tallinnas Bornwasseri raamatukaupluses ja tema üksikud eksemplarid sattusid ka Eestimaa kubermangu talupoegade kätte.[191] Enamus talupoegi polnud aga seda seadust oma silmaga näinud ja ainult teadis tema olemasolust. Kuid ka sellest piisas ärevate kuulduste tekkimiseks. Eestimaa kubermangu talupoegade hulgas levisid jutud, et keiser on ära keelanud õise rehepeksu ja et neile ei ole välja jagatud õiget seadust, vaid mingisugune mõisnike poolt koostatud «naeroramat». Õige «kahe pitsatiga» seadus olevat aga viidud Landstoa peale (s. t. rüütelkonna majja, kus käis koos maapäev — Landtag). Levis jutt, nagu oleksid vene kaupmehed Tallinnas rääkinud, et ainult üksikud õiged eksemplarid on mõnede suuremate sakste ja vene kaupmeeste käes, kes neid oma vankritega Tallinna olid toonud. Kõige peamine eksemplar aga olevat vene papi käes.[192]

Kuulduste tekkimist «õigest seadusest» ei saa lugeda mingiks juhuslikkuseks, vaid, vastupidi, talurahva antifeodaalsele klassivõitlusele väga iseloomulikuks nähtuseks. Viiendas peatükis oli meil juttu sellest, kui teravalt ja tugevasti kajas talupoegade klassivõitluses oma õiguse ja selle kaitsmise idee. Mõisale koormisi kandes või seal teoorjust tehes jälgis talupoeg kogu aeg kiivalt, et mõisnik talle õigust teeks ja tabas teda ning ta käsilasi korduvalt ebaõiglastelt tegudelt. Talupojad kartsid mõisnike poolt täiesti õigustatult igasugust vägivalda, pettust ja ebaõiglust. Kõige selle tõttu on talurahva antifeodaalsele klassivõitlusele väga iseloomulik ja seaduspärane, et peaaegu kõik valitseva klassi poolt väljaantud seadused, mis talupoegi otseselt puudutasid, kuulutati viimaste poolt täies ulatuses või osaliselt võltsituks. Võib isegi öelda, et jutud mingisugusest mõisnike poolt kõrvaletoimetatud «õigest seadusest» kujutavad endast talurahva oma õiguse idee konkreetset ja teatud määral fantastilist väljendusvormi. Kuigi talupojad sel puhul tegelikult eksisid, sest mingit «õiget seadust» ei eksisteerinudki, siis sisuliselt käitusid nad õigesti. Mõisnike ja tsaarivalitsuse poolt nende jaoks väljatöötatud seadus talupoegade ootusi ja nõudeid ei rahuldanud — polnud nende jaoks «õige». Ja astudes võitlusse selle vastu, nõudes paremat seadust, talitasid talupojad muidugi õigesti.

Nende olukorra ja ka uue seaduse üle ajasid talupoegadega sageli juttu mööda külasid rändavad käsitöölised ja loomi ülesostvad lihunikusellid.

---

[191] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 6; f. 854, nim. A 3, s.-ü. A II 75, l. 261—262; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 1.

[192] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 284—285.

Eestimaa kuberneri Andreas Langellini ulatusid 1805. aasta septembris teated, et «lihunikusellid, kes käivad mööda maakondi ringi loomi üles ostmas, jutustavad talupoegadele mitmesugustest poliitilistest sündmustest . . .» [193] 18. septembril väljasaadetud kubermanguvalitsuse ringkiri, milles hoiatati «kõiki maal ringireisivaid linnaelanikke, et nad ettevaatamatute juttudega ei ässitaks talupoegi rahutustele . . .», tehti teatavaks kõigile Tallinna ja Haapsalu lihuniketsunftide liikmeile.[194] Septembri lõpul langeski üks «vaba mees» Christoph Freihold, kes Läänemaal Konuvere kõrtsis talupoegadele uut seadust oli seletanud, kahtluse alla, et ta oli «lubanud endale seadusevastaseid jutte uue talurahvaseaduse üle ja talupoegi üles ässitanud jõuga vastu hakkama sõjaväele, mis pidi neid sõnakuulmise juurde tagasi tooma . . .» [195] Kohtuliku uurimise käigus ei suudetud seda siiski tõestada. Küll aga selgus protsessi ajal, et see «vaba mees» polnudki vaba, vaid kolme aasta eest oma pärishärra juurest Võikvere mõisast põgenenud talupoeg. Kohtuotsusega saadeti ta oma mõisniku juurde tagasi.[196]

«Mässulisi jutte» hakkasid sel suvel rääkima aga ka talupojad ise. 16. juunil astus Saksi mõisa teosulane Joonase Joosep oma kaduma läinud härgi otsides sisse Mango Oti tallu. Talu peremees jutustas talle, et ta oli just sel päeval näinud, kuidas mõisa kubjas oli üht teist teomeest härgade kaotsi minna laskmise eest karistanud. Joonase Joosep ütles aga selle peale, et kui teda selle eest karistada tahetakse, siis hakkab ta vastu ja «lööb kubjast ja mõisahärrat» ning põgeneb «üle mere». Sellest piisas meeskohtu otsusega 15 paari vitste määramiseks, mis ta kätte sai kirikusambas.[197]

Esimene talupoegade väljaastumine Eestimaa kubermangus leidis aset Ambla kihelkonnas Roosna mõisas. Selles mõisas tegid talud nädalas 4 päeva korralist tegu. Kaheksa aasta eest oli aga mõis teotegemise korda suvel muutnud. Mõisas rakmeteol käivaid teosulaseid sunniti heinatöö nädalatel 4 rakmeteopäeva asemel tegema 6 päeva jalategu. Nii aga ei jäänud neil enam aega heina niitmiseks oma lehmale ja muude tööde jaoks kodus ning, nagu sulased ise rääkisid, «võeti neilt igasugune võimalus oma naisi ja lapsi toita . . .» [198]

1805. aasta jaanipäeva paiku otsustasid teomehed ka mõisa heinateol jälle nagu vanasti ainult neli päeva nädalas töötada. Sulased kinnitasid

---

[193] Sealsamas, l. 87.

[194] Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 230, nim. 6, s.-ü. 3, l. 434; ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 93.

[195] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 157.

[196] Sealsamas, l. 434—435.

[197] Sealsamas, l. 320—321.

[198] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A II 75, l. 307; f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 12 ja 146.

hiljem, et «nad võtsid selle otsuse vastu vabatahtlikult ja üksmeelselt, ilma et peremehed neile nõu oleks andnud...» [199] Nagu ütles üks sulane olid nad selle «otsuse vastu võtnud üksmeelselt heinamaal».[200]

Neljapäeval, 29. juunil teatas mõisakubjas Mart teomeestele, et seoses heinatööde algusega tuleb neil nüüdsest alates ka reedel ja laupäeval tööle tulla. Selle peale vastasid aga sulased «kõik korraga, et kui ka kurat ise peaks meid käskima, siis me siiski ei jää tööle...» [201] Esimesel nädalal jäi aga töölt ära siiski veel ainult 16 teomeest — 22 teosulast, peamiselt Jõgisoo külast, tegi tööd ka reedel ja laupäeval. Järgmisel nädalal tuli teomeeste juurde heinamaale aidamees Toomas ja hakkas neid noomima. Kuid teomehed vastasid talle, et kui neljapäeva õhtu kätte jõuab, lähevad nad kõik koos koju. Ka Jõgisoo teomehed, kelle kohta teised palju kurje sõnu kuuldavale olid lasknud, ei jäänud nüüd enam maha. Kui aidamees nõudis, et nad oma pärishärra sõna kuulaksid, vastas Noore Mihkli Tõnu: «Mis pärishärra? Kas sa ei tea, kelle pärisomad me oleme — me kuulume kõik kroonule...» [202] Hiljem, kui temalt kohtus päriti, kust ta niisugused mõtted oli võtnud, vastas Tõnu: «Me mõtlesime selle ise välja.» [203] Sellel ja järgmisel nädalal jäidki teomehed nädala lõpul koju ja osa neist aitas oma peremehi heinatööl.[204]

16. juulil teatas mõisaomanik majoriproua Baumgarten asjast võimudele ja 21. juulil kutsuti kohaleilmunud kihelkonnakohtuniku ette mõisaametnikud, talurahvakohtute kaasistujad (valla kohtumehed) ja igast külast üks peremees ja üks sulane.[205] Talupojad käitusid kihelkonnakohtuniku ees julgelt ja tal ei õnnestunud «peasüüdlasi» kinni võtta ega karistada. 22. juulil, pärast Roosnast tagasipöördumist, saatis kihelkonnakohtunik Helfreich kirja rüütelkonnapealikule G. Rosenthalile ja palus abi. Ta teatas, et «vastuhakk näib levivat kogu ümbruskonnas...» ja väljendas kartust, et see võib lõkkele puhkeda viljakoristuse ajal.[206] 5. augustil teatas rüütelkonnapealik asjast kubernerile ja see andis Ida-Järva haagikohtunikule käsu kohale minna ja talupoegade vastupanu murda.[207] Kuberneri käsk jõudis haagikohtuniku kätte 12. augustil ja 15. augusti varahommikul saabus ta Roosna mõisa.[208] Haagikohtunik Magnus von Baeri käsul ilmusid kohale talurahvakohtute kaasistujad ja kõik teosulased, peale viie mehe. Ka haagikohtuniku ees jäid teomehed kindlaks. Küll kuulas ta neid üle

---

199 Sealsamas, l. 305.
200 Sealsamas, l. 307.
201 Sealsamas.
202 Sealsamas.
203 Sealsamas.
204 Sealsamas, l. 306—307.
205 Sealsamas, l. 305.
206 Sealsamas, l. 306.
207 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 7.
208 Sealsamas, l. 8.

koos, küll ükshaaval, ikka ei andnud nad välja «ässitajaid», kinnitades, et nad kõik olid olnud ühel nõul. Siis otsustas haagikohtunik lasta igale teomehele anda 40 hoopi vitsu. Selleks aga, et teised teomehed seda ei märkaks, nagu haagikohtunik ise avameelselt oma raportis kubernerile kirjutab, laskis ta peksule määratud teomeestel tulla tuppa. Kui kaks teomeest oli läbi pekstud, said ülejäänud sellest teada ja keeldusid tuppa tulemast. Haagikohtunik läks neile ise järele, kuid siis lahkusid talupojad hoopis mõisa õuelt. «Ma hüüdsin neile järele, et nad oma süüd veelgi enam ei suurendaks,» kirjutab Baer oma raportis, «aga midagi ei aidanud — nad läksid ära. Ainult 7 sulast, kes esimesel heinatöö nädalal tööle olid jäänud, jäid kohale...»[209] Haagikohtunik saatis mõisa lähedale seisma jäänud teomeeste juurde aidamehe, kuid see tuli tagasi teatega, et teomehed on otsustanud ära oodata viie veel mitte kohale tulnud kaaslase ilmumise ja tulevad alles siis mõisaõue. Tuppa nad aga üldse ei tule. «... Suga Karli Hans oli öelnud: «Miks me peaksime sisse tulema, seal me saame ju peksa, kas meilt õues küsida ei saa?» »[210] Kui kolm hilinenud teomeestest kohale jõudsid, «ühinesid nad ülejäänutega ja kõik istusid oma hobuste selga ning ratsutasid ära...».[211] Haagikohtunik läks küll uuesti välja ja püüdis neid takistada, aga, nagu ta ise kurdab, ei lasknud teomehed teda lähedalegi. Kui ta neile veel kord käskjala järele saatis, seekord ühe talupojast kohtumehe, siis tuli see tagasi teatega, et sulased on otsustanud mõisa mitte tulla ja end peksta mitte lasta.[212]

Pärast seda laskis Baer enda ette kutsuda taluperemehed, kes kõik ilmusidki, peale nelja, kes parajasti olid külvamas. Haagikohtunik käskis peremeestel sulased kinni võtta ja tema ette tuua, ähvardades vastasel korral kohale tuua ning küladesse majutada sõdurid. Peremehed aga ei tahtnud seda teha ja «tõid esile nii palju ettekäändeid,» kirjutab Baer raportis, «et kõigest oli selgesti näha, et ka nemad on kaassüüdlased».[213] Oodanud tagajärjetult mõisas järgmise päeva lõunani, saatis haagikohtunik kubernerile raporti sündmustest ja palus saata kohale 80 sõdurit.[214] Kuberner sai aga sellest kõigest teada ka teisel teel. Kohe pärast haagikohtuniku lahkumist kogunesid teomehed Sepa Tõnu Jüri juurde ja otsustasid saata saadikud kaebusega Tallinna kuberneri juurde.[215] 22. augustil ilmuski seitse Roosna teomeest kuberneri juurde ja kaebas, et heinaajal on neile teopäevi juurde pandud. Kui nad selle üle kihelkonnakohtunikule olid kaevanud, polnud see neid üldse kuulanud ja oli ainult pärinud, kes oli nõu-

---

209 Sealsamas.
210 Sealsamas.
211 Sealsamas, l. 9.
212 Sealsamas.
213 Sealsamas.
214 Sealsamas.
215 Sealsamas, l. 11.

andja.[216] Kuberner, kes Roosna teomeeste käitumises ei osanud näha suuremat kuritegu, andis korralduse uurida teokoormiste suuruse asja selles mõisas.[217] Karinu ülestõusu eel, 25. augustil, rääkisid sealsed teomehed, et ka Roosnas ei peksta öösel rehte. Muid andmeid selle kohta pole aga säilinud.

Juba augusti alguses olid välja astunud ka Kukevere mõisa taluperemehed. Nad olid «üheskoos kokku leppinud, et ei lase end mingil juhul härra poolt peksta...»[218] Kui siis mõisnik tahtis ühele neist naha peale lasta anda, kargasid teised juurde ja ei lasknud seda sündida. 14. augusti hommikul kohaleilmunud haagikohtunik Baer suutis aga taluperemeeste vastupanu murda ja laskis neile kõigile anda 60—100 kepihoopi.[219]

Peatume veidi nende kahe esimese rahutuse iseloomu juures.

Kas Roosna mõisa teomehed astusid välja sellepärast, et nende olukord halvenes? Jah ja ei. Teopäevade arvu suurendamine heinatöö ajal oli muidugi nende väljaastumise peamine põhjus. Kuid see leidis aset juba kaheksa aastat tagasi ja alles 1805. aasta suvel, kui oli ilmunud ajend uue seaduse näol, protesteerisid nad selle vastu.

Mis aga veel toimus 1805. aasta augusti esimesel poolel Roosna ja Kukevere mõisates? Eesti talupoeg, kes mõisnike ja ka mõnede selleaegsete kirjameeste arvates oli muutunud juba igasuguse eneseväärikustunde kaotanud loomaks, ei lasknud end süütult peksta. Vähe sellest — nad kahtlesid ka selles, kas mõisnik võib neid üldse peksta lasta, sest nad on ju ometi kõik ühesugused kroonu alamad. Väärib tähelepanu ka see asjaolu, et peksule hakkasid vastu nii peremehed kui sulased. Neid mõlemaid lasti mõisnike ja mõisnikest ametnike poolt ühtviisi peksta ja ühtviisi ning ühel ajal hakkasid nad sellele ka vastu.

Virumaal asunud Järve mõisa talupojad olid augusti esimesel poolel ühelt Lüganuse kihelkonna kõrtsmikult viie rubla eest ostnud Liivimaa talurahvaseaduse eestikeelse eksemplari. Pärast seda keeldusid nad mõisa rukkilõikusele abiteolisi saatmast, väites, et neil on raamat, mis sellest vabastab. Lüganuse kihelkonnakohtunik major Essen laskis seaduse müünud kõrtsmikule anda 80 kepihoopi ja pärast seda, nagu teatas Essen 15. augustil rüütelkonnapealikule, hakkasid Järve valla talupojad jälle mõisale tegu tegema.[220]

25. augustil teatas oma mõisas puhkenud rahutustest kubernerile Eivere mõisa omanik Marta von Pillar. Selle mõisa peremehed, kes kõik pidasid kuuepäevatalusid, olid juba mõni aeg tagasi saavutanud, et mõis leppis 5 päeva teoga nädalas. 1805. aasta sügisel otsustasid ka teosulased endale

---

[216] Sealsamas, l. 12; f. 854, nim. A 3, s.-ü. A II 75, l. 301—304.
[217] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 13—14.
[218] Sealsamas, l. 10.
[219] Sealsamas.
[220] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A II 75, l. 261—262.

kergenduse kätte võita. Nad keeldusid neli ööd nädalas reht peksmast ja olid nõus seda tegema ainult kolmel ööl. Nad ei lase end kohtumeeste ega teiste taluperemeeste poolt veenda, teatas mõisaproua, vaid ähvardavad, et kui neid sundida tahetakse, «siis panevad nad vägivallale jõuga vastu».[221] Eivere teomeeste vastupanu kestis vähemalt oktoobri alguseni, sest veel 30. septembril teatas Lõuna-Järva haagikohtunik, et teomehed ei peksa ikka veel reht neljandal ööl, muidu aga teevad oma teoorjust korralikult.[222]

Seoses rahutustega Eivere mõisas hakkas Eestimaa kubermanguvalitsust augusti lõpul äkki huvitama küsimus, mitu ööd nädalas ja kui kaua peavad teomehed õieti reht peksma.[223] Vastavate küsimustega pöörduti rüütelkonnapealiku ja kohaliku haagikohtuniku poole. 30. septembril vastas Lõuna-Järva haagikohtunik Knorring, et «ei Eivere mõisa poolt sisseantud vakuraamatus ega ka üldse üheski mõisa vakuraamatus ei ole täpsemaid eeskirju selle kohta, kui mitu ööd iga teomees nädalas reht peksma peab; niisama vähe sisaldab täpsemaid eeskirju ka seadus».[224]

Juba 10. augustil olid öise rehepeksu vastu välja astunud Seidla mõisa talupojad. Selles mõisas oli hiljaaegu ehitatud juurde uusi rehtesid ja seetõttu oli igas rehes töötavate teoliste arv vähenenud ning nende töö raskemaks muutunud.[225] 10. augusti õhtul, kui kubjas käskis teomeestel reht peksma hakata, olid need keeldunud ja tahtsid, nagu kurtis mõisarentnik A. A. von Mohrenschildt «igivanade traditsioonide ... ja maakommete vastaselt seda teha päeval».[226] Kui kupja manitsused ei mõjunud, laskis mõisahärra enda juurde kutsuda talupoegadest kohtumehed, kuid leidis ka nende juures «vähe head tahet». Mõisa rehepeks seisis kuni 14. augustini ja siis oli Mohrenschildt sunnitud minema kompromissile. Ta sõlmis talupoegadega «esialgse kokkuleppe, et pooled rehed pekstakse vana kombe järgi, teine pool aga päeval ja seega teopäevade eest...»[227]

Kuuldused Seidla teomeeste võidust levisid kiiresti teistesse valdadesse. Juba päev hiljem, 16. augustil oli kuuldus sellest ulatunud Saksi mõisa.[228] Seidla teomees Tassi Peeter, keda mõisnik pidas «peaässitajaks», läks samuti Mohrenschildtile kuuluvasse Orgmetsa mõisa ja ütles sealsetele talupoegadele, et nad on «... Litzi mehed, kui nad vanaviisi reht peksa-

---

[221] Sealsamas, l. 312; f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 23.
[222] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 170.
[223] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A II 75, l. 313.
[224] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 170.
[225] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 250; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 436.
[226] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A II 75, l. 282.
[227] Sealsamas.
[228] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 10.

vad . . .» [229] 22. augustiks lõpetasid ka Orgmetsa teomehed öise rehepeksu.[230]

Haagikohtunik Magnus von Baeri julm käitumine Kukevere ja Roosna mõisates kutsus ümbruskonna talupoegade seas esile suure pahameele.

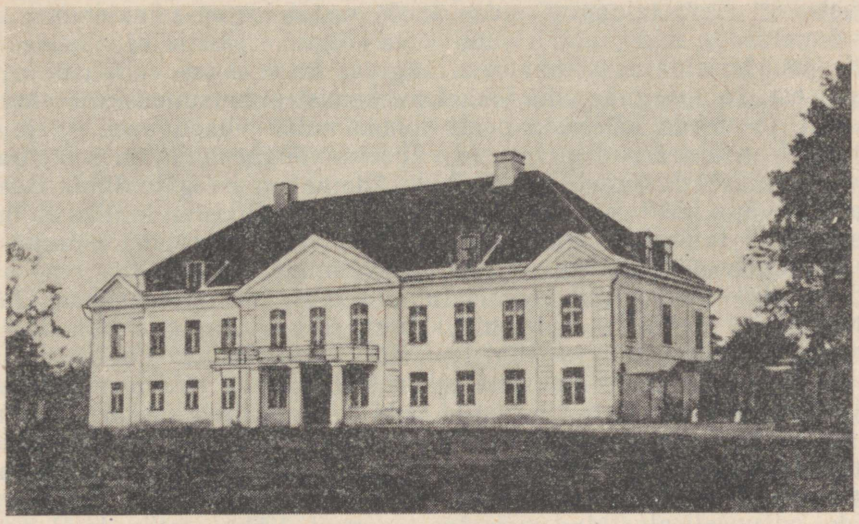

Seidla mõis.

Mõisale hakkasid vastu ka mõned Seidla taluperemehed. Valla kohtumees Jaagu Jüri pidas Aravete kõrtsi juures mitu korda kõnesid, kutsus talupoegi üles «kindlad olema» ja nõudis, et ka teised kohtumehed «härrale vastu hakkaksid ja talupoegade poole hoiaksid».[231] Teine kohtumees, taluperemees Tiido Ado jättis augusti keskpaiku abiteolised mõisa rukkilõikusele saatmata. Kui mõisakubjas teda esmaspäeval (tõenäoliselt 21. augustil) Aravete kõrtsis käskis mõisa tulla, vastas Tiido Ado, et kui teda sundima ja lööma hakatakse, siis lööb ta ka ise vastu. 31. augustil võeti ta kinni ja viidi haagikohtuniku ette. Siin karjus Tiido Ado, et haagikohtuniku on ametisse pannud mitte keiser, vaid mõisnikud ja et ta teab väga hästi, mis haagikohtunik tegi Kukeveres ja Roosnas. Uue seaduse olevat teinud aga mõisnikud ise ja keiser ei teadvat sellest midagi. Nende «mässuliste kõnede» eest anti taluperemees Tiido Adole kirikusambas 20 paari vitsu ja

[229] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A II 75, l. 282.
[230] Sealsamas, l. 283.
[231] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 310.

saadeti ta pärast asumisele Siberisse.[232] 1805. aasta lõpul või 1806. aasta algul anti kohtu alla ka ta naine Kai. Teda süüdistati selles, et ta olevat tahtnud lasta mõisakubjast Jaani, keda pidas süüdlaseks oma meest tabanud õnnetustes, ära nõiduda.[233] Kai aga väitis kohtus, et ta oli ainult kord kupja kohta pahameelega öelnud: «ollegs keddage kes tedda jooma panneks».[234] Eesti talunaine pidas 1805. aastal liigset viinajoomist selliseks õnnetuseks, mida sooviti ainult oma kõige kurjemale vaenlasele.

Eespool kirjeldatud sündmused räägivad ka veel uue rahutuste ajendi ilmumisest. Talupoegade viha lõkkelepuhkemist ei kutsunud esile ainuüksi mõisnike ja nende käsilaste poolt toimepandud ebaõiglased ja julmad teod. Nad protesteerisid ja astusid välja ka võimuesindajate poolt toimepandud ebaõiglaste tegude vastu. Tiido Ado karjus haagikohtunik Baerile, et ta teab väga hästi, k u i d a s see Kukeveres ja Roosnal käitus. Kõik see tunnistab, et talurahva klassivõitluse tõusulained olid juba pannud kõikuma kohalike administratiiv- ja politseivõimude autoriteedi.

Septembri teisel poolel algasid rahutused ka Liigvalla mõisas. Haagikohtunik Baer teatas 19. septembril kubernerile, et Liigvalla mõisniku rittmeister Rehbinderi andmeil olid teomehed künnitükkide mõõtmisel kasutatava mõõdupuu otsast ühe jala pikkuse tüki maha löönud ega lasknud kupjal künnitükke mõõta, vaid tegid seda ise ja polnud kupjal üldse lubanud nende tööd üle vaadata. Mõisahärra vastu olid nad kasutanud «ebaviisakaid väljendusi».[235] Juba 27. septembril võis aga kuberner Langell siseministrile teatada, et Liigvallas, kus talupojad samuti «veidi vastu panid», on uuesti alustatud mõisateo tegemist. Nähtavasti polnud talupojad mõnda aega mõisale teoorjust teinud. Üht talupoega oli kohalesõitnud haagikohtunik lasknud kehaliselt karistada.[236]

Juba augusti keskpaiku alustas oma omapärast ja isegi veidi salapärast tegevust Jõepere mõisa kõrtsmiku Perteli 32-aastane poeg Jaan (kelle J. Konks ristib Jaan Pärteliks, kuigi sel ajal eesti talupoegadel perekonnanimesid polnud). Ta oli samas mõisas töötanud aednikuna.[237] Kaks aastat enne neid sündmusi, 1803. aastal, oli sama mõisa kingsepal Juhanil sündinud poeg Friedrich, kes viiskümmend aastat hiljem kirjutas «Kalevipoja».

Nagu juba sissejuhatuses märgitud, püstitas Jõepere Jaani probleemi esimesena M. Aitsam. Küllaltki pikalt räägib temast oma raamatus J. Konks, kes jutustab põhjalikult ka kõigist kohalike võimude eksirännakutest (nagu näiteks Mädapea Tõnu tagaajamine), millele Jaan ametnikke

---

232 Sealsamas, l. 181—183 ja 185.
233 Sealsamas, l. 310.
234 Sealsamas, l. 380.
235 Sealsamas, l. 85.
236 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 79.
237 ENSV RAKA, f. 1864, nim. A 1, s.-ü. VI 54, l. 214.

ilmselt tahtlikult meelitas. J. Konks usub samuti nagu omal ajal tsaari ministrid, et Jaan mõtles «suursuguse isanda» kuju välja Jõhvi ümbruse talupoegade nõuandel.[238] Kuidas asi tegelikult oli, seda püüame allpool näidata.

1805. aasta juulis või augusti algul otsustas Jõepere mõisa aednik Jaan Peterburi kaebama minna. Mõisahärra Clodt tahtis teda tema majast välja ajada ja muuta samasuguseks pärisorjaks nagu teised talupojad. Hiljem kinnitas Jaan, et ta oli põhiliselt selle üle tahtnudki Peterburis kaevata.[239] Saanud tema sõidust teada, olevat aga teised talupojad palunud, et ta pealinnas püüaks saavutada, et «nende juures viidaks sisse seadus, mis on neile vähem raske ja mille abil nad vabaneksid praegusest orjusest».[240] Hiljem luges Jaan nimepidi üles 4 Neeruti ja 21 Jõepere mõisa talupoega, kes olid talle andnud nõu Peterburi minna.[241] Mädapea ja Lasila talupojad (üheksa inimest) oli ta aga ise Järtu külla kokku kutsunud ja neile oma sõidukavatsusest teatanud, mille need ka heaks kiitsid.[242] Võtnud kaasa ühe eksemplari Eestimaa talurahvaseadusest, sõitis Jõepere Jaan koos temale tõlgiks tulnud Mädapea valla teomehe Jakobi Tõnuga Peterburi.[243] «Ta oli arvamusel,» rääkis Jaan hiljem, «et saavutab kergemini oma eesmärgi, kui läheb mööda kõigist alamatest ametiasutustest . . .» [244]

On muidugi väheusutav, et selline elava kujutlusvõimega energiline inimene ning hea kõnemees nagu Jõepere Jaan esines sõidu ettevalmistamisel ainult passiivses osas ja kuulas ainult teiste palveid ning nõuandeid, nagu ta hiljem kohtuliku uurimise ajal kinnitas. Tõenäolisem on, et mitte ainult Järtu külas, vaid ka mujal oli just Jaan ise peamine koosolekute korraldaja.

Nagu nägime, levisid 1805. aastal Eestimaa talupoegade hulgas kuuldused, et on olemas mingi parem, tsaari enda seadus, mis talupoegadele rohkem kergendusi annab. Juba 1802. aastal ulatusid Liivimaa läti talupoegadeni kuuldused, et Peterburi ümbruses olevat talupoegadele juba vabadus antud. Kõige selle tõttu polnud midagi loomulikumat, kui see, et mõnede Virumaa mõisate talupojad otsustasid läkitada saadiku tsaari juurde selgitama, kas tuleb kergendustega seadus ja kas antakse vabadus.

Peterburis peatusid meie reisimehed Tallinna trahteris ja hakkasid otsima inimest, kes neile vormikohase palvekirja koostaks. Üks eesti rahvusest lakei tõi nende juurde «vana sekretäri» Johann Pohli (või Bohli), kellele nad andsid viis rubla. Nähtavasti aga ei saanud see palvekirja tege-

---

238 J. Konks, tsit. teos, lk. 186.
239 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 85—86, 227.
240 Sealsamas, l. 84.
241 Sealsamas, l. 84 ja 88.
242 Sealsamas, l. 89.
243 Sealsamas, l. 47, 86; ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 78.
224 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 85.

misega hakkama, ja ilmselt sellepärast, et ta ei osanud eesti keelt. Igatahes tõi ta nende juurde Tallinna trahterisse ühe ohvitseri, kapten Mölleri või Mülleri, kes rääkis hästi eesti keelt. Sekretär Pohl lootis, et kapten valmistab talupoegadele palvekirja koos temaga. Viimane polnud aga sellega nõus, ning võttis talupoegadelt 10 rubla ja Pohli käest temale antud 5 rubla, viies Jaani endaga kaasa ühte Moskva tee ääres olevasse sissesõiduhoovi, et seal talle palvekirja kirjutada. Kapten aga ei saanud veel sellega valmis, kui juba kohale jõudsid politseinikud, keda oli kohale saatnud oma võistleja peale vihaseks saanud Pohl. Alguses hoiti Jaani veidi aega aresti all sissesõiduhoovis, siis aga viidi vanglasse, kus pisteti ühte kongi samuti kinnivõetud Pohliga.[245] 16. augustil teatas Peterburi kubermanguvalitsus Eestimaa kubernerile, et pealinnas on kinni võetud kaks kaebama tulnud talupoega — Denis Jakovlev ja Johann Pertel.[246] Arvatavasti pärast seda saadeti Jaan, kes ta enda sõnade järgi oli Peterburis vangis olnud neli nädalat, valve all Tallinna. Seal hoiti teda veel kaks päeva kinni ja saadeti siis koju tagasi, kuhu ta jõudis 2. või 3. septembril, ning kus ta vabaks lasti.[247]

Koju tagasi jõudnud, rääkis Jaan teistele talupoegadele, et ta oli Peterburist, kust teda juba Siberisse taheti saata, pääsenud tagasi ainult juhuse tõttu. Just enne Tallinnasse tagasisaatmist oli teda lastud kaupluste juures tänavat puhastada. Äkki oli aga tema juurde tulnud «tähtis isand ordeni ja tähega, kes kandis kindrali tiitlit», ja kutsunud ta õue sisse. Siin oli ta talle andnud ühe kinnise ja ühe lahtise kirja ning 5 rubla tee peale. Pärast seda oli Jaan Tallinna saadetud.[248]

Ühtlasi olevat aga see «tähtis isand» talle teatanud kirja sisu ning seda sisu hakkas Jaan teistele talupoegadele kuulutama. Juba 3. septembri õhtul läks ta Porkuni mõisa Assamalla külla ja pidas seal kõrtsis suure kõne.[249] Jaan teatas, et üks «suursugune isand oli talle Peterburis ühe kirja kaasa andnud, millel on kahesugune eesmärk: ta ei pea talurahvale ainuüksi õpetama, missugused on temale kuuluvad tõelised õigused, vaid ka talurahvast nende saavutamiseks hulgaviisi kokku koguma (in Masse zu versammeln)».[250] Tema, Jaan, aga peab seda kirja hoidma nagu pühadust ja mitte kellelegi, eriti aga mitte mõisnikele ja kohtunikele andma, sest kirja eesmärk on «mõisnikud nende võimust ilma jätta».[251]

Juba mõni päev hiljem jõudsid hirmutavad teated Jõepere Jaani kõnest mõisnike ja kohalike ametnike kõrvu. 7. septembril kutsuti Jaan Kadrina

---

245 Sealsamas, l. 45, 228—230.
246 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 21.
247 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 228.
248 Sealsamas, l. 45—46.
249 Sealsamas, l. 46; ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 41.
250 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 41.
251 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 46.

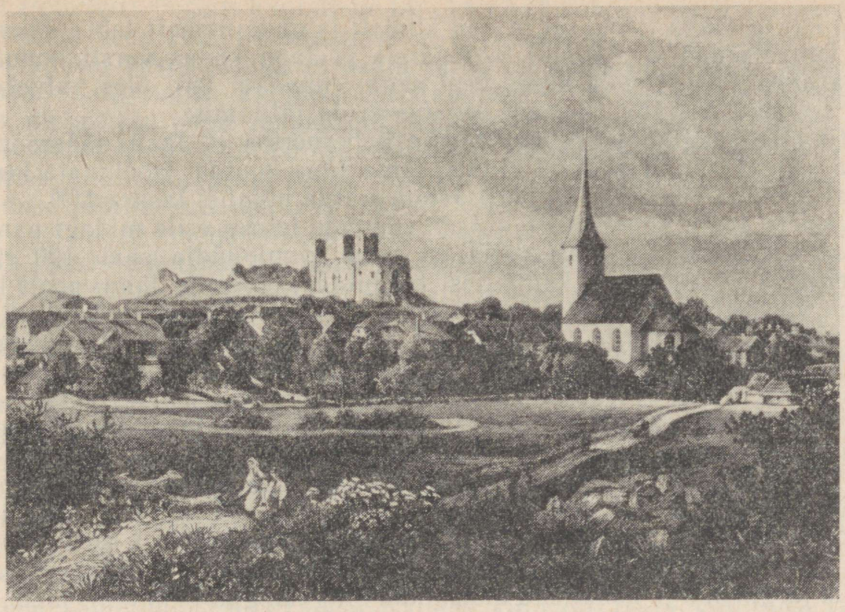

Rakvere. W. S. Stavenhageni gravüür XIX sajandi keskpaigast.

kihelkonnakohtu ette ja nõuti temalt seda salapärast kirja, millest ta oli rääkinud. Kohtu ees esines Jaan julgelt ja isegi väljakutsuvalt. Ta ütles, et kirja tal kaasas pole ja ta toob selle kohtuhärradele näha ainult siis, kui temaga on kaasas niipalju talupoegi, et seda kirja temalt jõuga ära ei saa võtta. Oma abiliseks nimetas ta Mädapea peremeest Sandri Tõnu ja ütles, et kui tema poolt toodud kiri «veel mõni päev ringi käib, siis arvatavasti saab näha, et Sandri Tõnu sel ajal kogub kokku mitu tuhat talupoega».[252] Hiljem väitis Mädapea jõukas peremees Sandri Tõnu kihelkonnakohtu ees, et kõik, mis Jaan tema kohta rääkis, olevat vale.[253]

Niisuguste «mässuliste kõnede» eest võeti Jaan otsekohe kinni ja saadeti ülekuulamisele meeskohtusse ja lõpuks pisteti Rakvere vanglasse. Nagu aga sellest hiljem kubernerile teatas lipnik Šišin Rakverest, oli 16. septembril, kui «Jõepere mõisa talupoega Kerneri Jaani ... saadeti konvoisoldati Filip Jermolovi poolt vajalikku kohta ...», ta äkki minema jooksnud.[254] Jaan oli juba varem vangikongis jalapakud lahti kangutanud,

---

[252] Sealsamas.
[253] Sealsamas, l. 44; ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1258, l. 35.
[254] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 103.

nii et kui ta maha istus, sai ta nad kiiresti jalgade ümbert lahti. Jahmatanud konvoisõdur ei jõudnud talle järele ja Jaan kadus varsti hommikuhämarusse. Pärast seda kulus veel aega, enne kui leiti üles valvekorral olev seersant Markov ja saadi organiseerida jälitamist.

Kohalik haagikohtunik aga teatas kubernerile, et Jaan pääses põgenema sellepärast, et sõdurid ei taha tema sõna kuulda. Hoolimata keelust olevat sõdurid peaaegu iga päev Jaani juurde külalisi lasknud.[255]

Jõepere Jaani põgenemine kutsus võimude juures esile midagi paanika taolist. Otsekohe kuulutati välja, et tema kinnipüüdja saab 100 rubla. Kuberner käskis kirikute kantslitest kuulutada, et «selle Jaani poolt laiali lastud valejutte ei tule uskuda».[256] Juba 11. septembril oli mõisnik Rosen Huljast aga kubernerile teatanud, «et aednik Jaani poolt levitatud teated on siinses kihelkonnas esile kutsunud väga halva sensatsiooni (missliche Sensation) ja neil võivad olla kõige halvemad tagajärjed».[257] 17. septembril teatas Kadrina kihelkonnakohtunik kubernerile, et Jaani poolt levitatud juttude tõttu on talupojad ärevusse sattunud.[258]

Mereväeleitnant Bedrich, kes oma 100-mehelise komandoga Tallinnast Arhangelskisse liikus, sai Tallinna sõjakubernerilt admiral Spiridovilt 18. septembril käsu Rakverre minna ja nii kauaks kui vaja sealse haagikohtuniku käsutusse jääda.[259] Kuna aga talupoegade avalikke väljaastumisi ei järgnenud ja kohalikud mõisnikud ning haagikohtunik 21. ja 22. septembril kubernerile teatasid, et Rakvere ümbruses pole rahu rikutud, siis lasti 23. septembril Bedrichi komandol Arhangelski poole edasi liikuda.[260] Pealegi siirdus Rakvere ümbrusesse 22. septembril Tallinnast väljunud ja esialgu Karinu ülestõusu mahasurumiseks ettenähtud 100-meheline sõjaväekomando. Jaan, keda lipnik Šišin ja haagikohtunik Tiesenhausen, nagu viimane teatas, «ööd ja päevad» taga olid ajanud, püüti 23. septembril Jõepere mõisa valitseja poolt kinni.[261] Ta oli olnud redus heinamaadel, kuhu talle naine oli süüa toonud. Samuti olid teda enda juures varjanud Jõepere ja Lasila kõrtsmik. Esimene neist oligi Jaani peidukoha üles andnud, kuid alles pärast seda, kui teda selleks peksuga oli sunnitud. Kui Jõepere mõisavalitseja ja üks tema abiline Jaani öösel võimude kätte tõid, oli ta «mitu korda täiest kõrist appi karjunud ja sellega Jõepere mõisavalitsejat ning tema saatjaid hirmutanud ja kohutanud . . .» [262]

Niipea kui Jaan oli uuesti võimude käes, saadeti ta siseministri korral-

---

255 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 53.
256 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 44.
257 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 39.
258 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 44 ja 68.
259 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 44.
260 Sealsamas, l. 65 ja 75; f. 854, nim. 1, s.-ü. 1258, l. 35.
261 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 90.
262 Sealsamas.

dusel Peterburi.[263] Siin kuulati ta 14. oktoobril kohtuministri juuresolekul üle. Pärast seda võtsid kohtuminister, sõjaminister ja siseminister ühisel nõupidamisel vastu otsuse, et Jaani jutud on «väljamõeldis ja lollus» ja ta tuleb saata tagasi Tallinna karistamiseks.[264] 3. novembril 1805 Viru-Järva meeskohtu poolt langetatud otsusega määrati Jõepere Perteli Jaanile 30 paari vitsu ja pärast seda Siberisse asumiselesaatmine.[265]

Olles n.-ö. lõpu peale teinud Jaani isiklikule saatusele, asume nüüd küsimuse juurde, mis peitus tegelikult tema juttude taga?

7. septembril kihelkonnakohtu ees seistes kinnitas Jõepere Jaan, et kõik, mis ta rääkis «tähtsast isandast» ja tema kirjast on puhas tõde.[266] 14. oktoobril Peterburis kohtuministri ees seistes, vandus ta ristikuju juures, et see kõik oli väljamõeldis ja et ta oli kihelkonnakohtu ees teinud selle ülestunnistuse «talupoegade nõuandel, kellega ma Peterburi sõites rääkisin ühes suure tee ääres Jõhvi mõisa läheduses asuvas kõrtsis ja keda ma ei tunne, kuid kes on tuntud kõrtsmikule ja kes mulle kinnitasid, et sellise jutuga (Aussage) pääsen ma igasugusest karistusest oma ärajooksmise (Entwichung) eest».[267] Ministrihärra, kes oli rõõmus, et kangekaelne talupoeg lõpuks ometi üles tunnistas, jäi sellega rahule. Vaevalt tohib aga selle seletusega nii kergesti rahule jääda küsimust uuriv ajaloolane. Niisiis ütles Jaan, et Jõhvi ümbruse talupojad olid teda õpetanud välja mõtlema salapärast «tähtsat isandat», et niiviisi vabaneda kohalike politsei- ja kohtuvõimude kimbutamisest. «Tähtsa isanda» kuju oli Jaani kinnituse järele talle vajalik ainult kui võitlusvahend kohtuhärrade vastu ja niiviisi olevat ta teda ka kasutanud 7. septembril kihelkonnakohtus. Miks ta aga rääkis juba 3. septembril teistele talupoegadele «tähtsast isandast»? Sel ajal ei ähvardanud teda veel mingi kimbutamine võimude poolt ja just jutud «tähtsast isandast» tõidki talle kaela kõik kohtulikud vintsutused.

On selge, et Jõepere Jaan püüdis oma jutte meelega kujutada mingi ebatähtsa hädavalena. Ja samuti võis tema poolt välja mõeldud olla juttuajamine Jõhvi ümbruse talupoegadega.

Järelikult Jaani enda tunnistustest ja üldse tema asja uurimise materjalidest ei leia me kindlat tõendit selle kohta, et ta oma jutuga «tähtsast isandast» ja kirjast oleks valetanud. Jääb üle ainult võimalus püüda kindlaks teha, kas ta jutus sisaldunud andmed on tõepärased või mitte.

Jõepere Jaani poolt Assamalla küla kõrtsis väljendatud mõtted on tüüpiliselt talupoeglikud ja võisid sündida ainult talupoja peas. Polnud sugugi vaja, et talle seda kõrva oleks sosistanud mõni «suursugune isand». Talupoeg oskas ise mõtelda ja oskas, kui vaja, pärast ka «jälgi segada».

---

[263] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 56.
[264] Sealsamas, l. 238.
[265] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2979, l. 23—24.
[266] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 45 ja 86.
[267] Sealsamas, l. 228.

Pealegi oli Jõepere Jaanil «suursuguse isanda» kuju küllaltki kerge välja mõtelda. Juba Hulja mõisnik Rosen avaldas oma 11. septembril kubernerile saadetud kirjas arvamust, et tõenäoliselt oli Jaani poolt teistele talupoegadele ettenäidatud kiri talle Peterburist kaasaantud ja pitsatitega varustatud küüdipass.[268] Kui Jaan Peterburi vanglast kroonuküüdiga Tallinna poole teele saadeti, siis võis ärasaatmisel väga tõenäoliselt viibida mõni politseiametnik või isegi vanglaülem, kes ärasaadetavale arestandile andis üle küüdipassi, kirja kohalikule kubernerile üleandmiseks ja veidi teeraha (Jaan rääkiski, et talle oli antud k a k s kirja ja raha).

Jõepere Jaani Peterburi saatnud talupojad olid lootnud, et ta saab kokku tsaari või mõne teise kõrge ülemusega ja saavutab nende olukorra parandamise. Inimlikult on väga arusaadav, et pealinnast tagasi jõudes Jaan teda usaldanud inimeste soovunelmaid rahuldada püüdis. Aga neile andis ta omalt poolt hea, tüseda, talupoeglikult võitleva sisu.

Umbes poolteist kuud hiljem, kui Jõepere Jaan oli ähvardanud, et laseb ringi käima kirja, mis mõisnike käest nende võimu ära võtab, ilmuski kiri, mis mõisnikele ja pastoritele ähvardavalt teatas, et nii ei pea see enam jääma! Kiri ei tulnud päevavalgele aga mitte Virumaal, vaid kubermangu teises otsas — Mihkli kihelkonnas. Sellest kihelkonnast käis sel ajal läbi Eestimaa ja Liivimaa kubermangu piir, kuid kirik asus Eestimaa kubermangu territooriumil.

Kui kohalik pastor Glanzström 20. oktoobril 1805 kantslisse ilmus, et jutlust lugema hakata, leidis ta kantsli põrandalt eestikeelse kirja. Pastorihärra toimetas kirja kiiresti Mihkli—Tori—Pärnu-Jaagupi kihelkonnakohtuniku leitnant von Oettingeni kätte, kes kirja sisu üle nii ehmatas, et palus kiires korras kohale saata ja küladesse majutada soldateid.[269] Ühtlasi saatis ta kubermanguvalitsusele saksakeelse tõlke kirikus leitud kirjast.[270]

See eestikeelsete revolutsiooniliste lendlehtede esimene teadaolev eelkäija väärib, et me tema sisu siin täielikult ära toome.

«Oh te ebaõiglased kohtunikud, kuidas te olete vaeva näinud, et meie õigust alla neelata ja ära kaotada. Aga see ei pea niiviisi jääma. Ma ütlen: niisama kindlalt, kui jumal elab ja kui me peaksime ka üheskoos teiega surema — nii ei pea see enam jääma. Jumal olgu tänatud selle eest, et meie oleme kätte saanud keisri raamatu ja et me oleme ka leidnud kellegi, kes meie nõudmised nii ümber tegi, et nad on väärt keisri poolt loetud saama. Andku nüüd jumal, et me selle saaksime keisri kätte toimetada. Ma usun, et siis kaovad Koknese Oettingen ja Mihkli praost nii nagu möödunud aastane lumi ja et keegi ei saa teadma, kuidas see juhtus. Aga selleks, et me igavese kohtumõistja ees selle sammu eest ei peaks aru andma, anname

[268] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 39—40.
[269] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 13718, l. 1.
[270] Sealsamas, l. 2.

me teile sellest varem teada. Aga ometi ei pea teie teada saama, kes selle kirjutanud on ja mis tunnil ja mis külast. Meie ei lähe aga enam kohtutest otsust saama. Sest neil on teiega ühesugused kavatsused, teie olete nad oma rahaga pimedaks teinud. Kui keegi, kes mõisnik on, juba mõistab öelda, et keisri pea on varsti mõisnike jalgade ees, siis tuleb sellest välja, et teil kõigil on ühesugused plaanid. Täna on teil üks, homme teine õigus, aga keisri ettekirjutustest kaldute te väga kõrvale. Aga see kõik saab minu poolt ühes kirjas keisrile nii nagu vaja ära seletatud.»

Mitte midagi muud me arhiividest selle kirja, tema autorite ja nende saatuse kohta teada ei saanud. Aga ometi teame sellest tänu Jõepere Jaani asjus kogutud andmeile küllaltki palju. Nii Kadrina kui ka Mihkli kihelkonnas pettusid talupojad lõplikult kohalikes, mõisnike kätes olevates kohtutes ja otsustasid pöörduda tsaari enda poole, lootes naiivselt, et tema neile õigust teeb. Mihkli kihelkonnas tugevdasid talupoegade hulgas seda ekslikku arvamust veel mõned pahameeleavaldused, mida mõned kohalikud mõisnikud olid lasknud lendu valitsuse aadressil seoses uute talurahvaseaduste elluviimisega. Kuid naiivsete lootustega keisri ja jumala peale olid talupoegadel sel ajal seotud juba õige võitlevad ja karmid ähvardused valitseva klassi aadressil. Talupojad mõistsid, et «ebaõiglased kohtunikud» ja nendega lahutamatult seotud mõisnikud peavad kaduma nagu «möödunud aastane lumi». Aga nad ei mõistnud ega teadnud õiget teed selle eesmärgi poole.

§ 5. KARINU ÜLESTÕUS

Esimene ülestõus Eestimaa kubermangus 1805. aastal leidis aset Karinu mõisas. Nimetatud mõis kuulus suure ja rikka Rosenite aadliperekonna ühele esindajale — leitnant Bengt Friedrich von Rosenile. Üldse oli 1805. aasta sügisel Rosenite suguvõsa 16 esindaja käes Eestimaal 18 mõisa rohkem kui 2300 meessoost talupojaga. Nende Roseni nime kandvate mõisnike hulgas oli 1 rüütelkonnasekretär, 1 maanõunik, 1 kihelkonnakohtunik ja 3 haagikohtunikku.[271]

Lühikest aega enne viljalõikust, seega umbes jaagupipäeva (25. juuli) paiku, sai Karinu mõisa teomees Tõnu Tõnu Võhmuta Jalgsema kõrtsis kokku ühe Tammiku talupojaga. Viimane rääkis, et ta oli hiljuti Tallinna lähedal rannas käinud (sisemaa talupojad käisid seal kaluritega vilja kalade vastu vahetamas) ja saanud hoopis teise seaduseraamatu kui härrade poolt neile antu, milles oli seisnud üleval «käsk, et öösel ei pea reht peksma . . .» [272] Tõnu Tõnu levitas usinalt seda teadet oma koduvallas ja

[271] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1042, l. 13—14, 16—18, 20—24, 26—31, 35 ja 36.
[272] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 145—146.

Rosenite perekonna embleem Karinu mõisahoone rõdul.

varsti teadsid paljud teomehed, et olevat olemas «raamat», mille järgi rehepeksu eest arvestatakse teopäevi.[273] Nagu nägime, oligi Liivimaa talurahvaseadusega ette nähtud, et rehepeksu eest arvestatakse teatud hulk teopäevi. Hiljem, kui Karinus oli juba õine rehepeks lõpetatud, sai Tõnu Tõnu ühelt juhuslikult öösel kohatud käsitööliselt veel uusi teateid «õige raamatu» välimuse kohta. Käsitööline oli rääkinud, et «õige raamatu» on «6 kindralit ja keiser ise esimestel lehekülgedel alla kirjutanud».[274] Pärast seda oli Tõnu Tõnu «palju vaeva näinud, et teda üles leida ja raamatut saada, polnud aga teda näinud ega temast midagi kuulnud».[275]

Kuid otseseks tõukeks Karinu talupoegade väljaastumisele ei olnud niisugused ebamäärased kuuldused, vaid Seidla talupoegade eeskuju.[276] Teatavasti keeldusid Seidla talupojad 10. augustil õisest rehepeksust ja juba 14. augustil sundisid mõisniku järeleandmisele — reht hakati peksma

[273] Sealsamas, l. 67.
[274] Sealsamas, l. 145—146. Kord räägib Tõnu Tõnu kuuest, kord seitsmest kindralist.
[275] Sealsamas, l. 146.
[276] Sealsamas, l. 63; f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 351.

päeval. Esimesena tõi teate Seidla meeste võidust Karinule teomees Evarti Ado.[277] Üks Karinu mõisale kuulunud küladest — Seliküla — asus otse Seidla mõisa külje all ja Evarti Ado oli sealt pärit.

Nüüd hakkasid Karinu teomehed omavahel rääkima, et härra peaks öösel rehepeksmise eest neile ühe või paar päeva vabaks andma.[278] Kõige innukamalt rääkisid vastuhakkamise poolt need, kes olid toonud Karinule teateid «õigest seadusest» ja Seidla teomeeste võidust — Tõnu Tõnu ja Evarti Ado. Viimane neist oli juba varem mõisnikele ja kohalikule pastorile silma torganud kui «halb talupoeg». Pastor Glanzström kirjutas Evarti Ado kohta, et ta «olevat laisk ja lohakas inimene; ka näis, et ta pole päris vaba viguritest».[279] On muidugi täiesti arusaadav, et mõisnikele ja pastoritele olid ebasümpaatsed sellised talupojad, kes neile «vigurit mängida» püüdsid. Tõnu Tõnu näol ilmub meie ette aga jälle üks neist vähestest selle raamatu mitmesajast (aga võib-olla isegi mitmest tuhandest kangelasest), kelle välimust me teame. Seoses sellega, et teda vahepeal taga otsiti, koostati Tõnu Tõnu kohta politseivõimude poolt järgmine isikukirjeldus: «Ta on 20 aastat vana, nägu on umbes 5 kuni 6 verssokit (s. t. 20—24 sentimeetrit — *J. K.*) pikk, näeb hea välja, tal on sinised silmad, veidi ülespoole vaatav nina, päris valged juuksed ja on näost blond.» [280] Ja selle «blondi näo» taga olid seni kirikhärra arvates peidus olnud ka täiesti laitmata mõtted. «Ta teab väga hästi usku,» kirjutab pastor C. J. Glanzström ilmselt leeriõpetuse ajal saadud muljete põhjal, «ja on, niipalju kui mulle teada, end siiamaani alati hästi ja laitmata üleval pidanud . . .» [281] Hoopis teistviisi oli aga leeris silma paistnud üks teine Karinu teomees — Nuga Toomas, kes samuti algusest peale energiliselt võitlusest osa võttis. «Tal pole aga suuremat arusaamist religioonist,» kirjutas tema kohta pastor, «kuigi ta leeris palju kauem käis, kui enamik tema seisuse inimesi.» [282] Kirikuõpetusest Nuga Toomas seega hästi aru ei saanud. Hästi ja kiiresti sai ta aru aga sellest, et mõisnikele peab vastu hakkama.

28. augusti õhtul otsustasid esimestena valitseja rehe juurde tööletulnud Evarti Ado, Tõnu Tõnu, Sassi Jaani Juhan ja Nuga Toomas, et sel öösel nad reht ei peksa.[283] Esialgu Evarti Ado küll veidi kõhkles ja ütles, et «kes teab, kas kõik teomehed on ka ühel meelel?» [284] Kuid siis kinnitasid kõik selleks ajaks rehe juurde kogunenud 13 teomeest, et nad on ühel

---

277 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 351.
278 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 57.
279 Sealsamas, l. 32.
280 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 238.
281 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 25.
282 Sealsamas, l. 31.
283 Sealsamas, l. 65, 113 ja 163.
284 Sealsamas, l. 65.

§. 37.

Sellsammal wiisil seäp se Rewisioni Kohhus omma Üllewallitsejaga, ja selle Üllema Kirriko Wõõrmundriga ühte, sedda Kihhelkonna Kohhut, kellel nendasammoti se maa keeles trükkitu maa rahwa seädusse ramat ette loetaks, ja se ramat iggawetseks hoidmisseks ja järrele-ellamisseks kätte antaks.

§. 38.

Kui nüüd need Kohtud ka seätud ommad, siis wottap se Rewisioni Kohhus kätte, need täwwelikkud moisade Wakko-ramatud kinnitama. Iggast moisawakko-ramatust sawad 3 tükk kirjotud, kelle keikide all se Kohto Üllewallitseja, ja ka need Assessorid, (woi abbi Kohto Herrad) nenda kui ka se Üllem Kirriko Wõõrmünder ommad nimmesid allakirjotawad, ja ommad pitsatid alla pannewad. Üks neist kolmest wakko-ramatudest saap Ria linna Landrati Kohto Kantslei sisse lähhätud, ja nende kirja kambris paigale pantud. Teine saap Kihhelkonna Kohto jures hoitud, ja kolmas jäep moisa Herra käes. Keik nende moisade wakko ramatud, mis neist kolmest kihhelkonnadest ommad, kes selle ühhe Kihhelkonna-Kohto all on, sawad a. b. d. tähte numride järrel ühhe ramato sees kokko ömmeltud; need tallo-wakko-ramatud kus iggaühhe tallomehhe orjus ja maks ülles on kirjotud, ja mis Letti- woi Eesti-maa keele peäle ärra selletud on, sawad Kihhelkonna Kohto Herrast, woi Assessorist, ja ühhest Rewisioni-Kohto Herrast, ning ka Üllema Kirriko-Wõõrmündri Herrast kinnitud, nenda et iggaüks omma nimme senna alla kirjotap ning omma pitsati alla pannep.

§. 39.

Wimaks lõppetap se Rewisioni Kohto Üllewallitseja sellega omma tõõd, et temma omma käega iggaühhel perremehhel omma tallo-wakko-ramato kätte annap.

§. 40.

Kui nüüd ühhe kihhelkonna sees keik ärraselletud ja kinnitud on, ja kui ka keik need tallo-wakko-ramatud wälja jaetud ommad, siis annap se Rewisioni-Kohto Üllewallitseja Herra sedda sell suurel Ministri Herrale Peterburi teäda, kelle wallitsusse alla keik maa-õigus on pantud, ja kelle jurest temma ka abbi ja nouu otsip, kui temma kahhe wahhe peäl on, ja kellest temma ka warssi õppetust peap sama, mis ta peap teggema.

Selle essimesse kirja alla on omma nimme allakirjotanud:

Kraahw V. Kotschubeij.
Joseph Kosodawlew.
Kraahw Paul Stroganow.
Reinhold Aurep.
Gustav Buddenbrok.

Kantslei Üllewallitseja Jakob Drushinin.

Wenne keelest Saksa kele sees ärraselletud Peter Kaisarowist.

nõul ja lubasid igaühe, «kes osa ei võta, läbi peksta».[285] Evarti Ado saadeti vastava üleskutsega teise rehe juurde, mida hüüti kiltri reheks.

Evarti Ado, kes juba niigi oli veidi kõheldes teele läinud, ei tulnud oma ülesandega toime. Ta sattus käreda 56-aastase rehepapi Tõnise Ado peale, kes, nagu ta ise hiljem rääkis, oli oma nimekaimu «minema ajanud, talle öelnud: mis lolli juttu sa ajad; ja teomehi sundinud reht peksma, mis pärast seda ka peale oli hakanud . . .» [286] Nagu aga selgub teiste talupoegade tunnistustest, puhus rehepapp oma teeneid kohtu ees veidi liiga üles. Ainult osa teomehi hakkas pärast Evarti Ado lahkumist tööle, teine osa aga istus maha, et asja arutada.[287] Niiviisi tabasidki neid uued saadikud — valitseja rehe juurest tulnud Tõnu Tõnu ja Sassi Jaani Juhan.[288] Osa ööd on juba möödas, ütlesid nad kiltri rehe teomeestele, mis te ikka enam reht peksate, kui pealegi meie ka enam ei peksa.[289]

Parajasti sel ajal, kui ka kiltri rehe juures töö täielikult lõpetati, ilmus esimese rehe juurde mõisavalitseja. Karinul oli mõisavalitsejaks pärisori Jüri. Valitseja ilmumisest esialgu veidi ehmunutena «hakkasid Evarti Ado ja Nuga Toomas küll rehte pühkima, kuid viskasid siis õige pea luuad käest,» jutustas hiljem valitseja, «ja Ado ütles mulle: «Me ei peksa täna ega üldse kunagi reht, kui meile selle eest teopäevi ei arvestata, sest teistes mõisates, Seidlas, Roosnas ja kogu ümbruskonnas pekstakse reht päeval.»» [290] Kui valitseja selle peale ütles, et see pole teie asi, mis teistes mõisates tehakse, olid «kõik hüüdnud: me ei peksa enam reht! ja läksid kõik laiali».[291]

Sel ööl peksti reht ainult kolmandas, kupja rehes, kuid järgmistel öödel ei töötatud ka seal enam.[292]

Järgmisel päeval ilmusid teomehed valitseja käsul mõisa, kus nendega rääkis noorhärra.[293] Teomeeste nõudmistele, et õise rehepeksu eest tuleb teopäevi arvestada, vastas viimane iseloomuliku argumendiga: «Nii see ei lähe, ei saa vanu kombeid rikkuda . . .» [294] Kui mõisahärra lõpuks sõdurite väljakutsumisega ähvardas, vastas Tõnu Tõnu: «Seadus pole õige, pole keisri antud ja on ainult sõnnik (Dreck); ja tükitöö mõõdupuu on ka sõnnik.» [295] Mõisahärra tahtis nüüd mõned talupojad tuppa lasta tuua, kuid «terve jõuk tegi nende ümber ringi ja ei lasknud seda sündida».[296]

285 Sealsamas, l. 77.
286 Sealsamas, l. 171.
287 Sealsamas, l. 124.
288 Sealsamas, l. 125.
289 Sealsamas, l. 62.
290 Sealsamas, l. 112.
291 Sealsamas, l. 118.
292 Sealsamas, l. 63.
293 Sealsamas, l. 58 ja 62.
294 Sealsamas, l. 58.
295 Sealsamas, l. 113.
296 Sealsamas, l. 63.

Pärast neid tulemusteta läbirääkimisi jäi rehepeks Karinul seisma. Ka muid töid polnud teomehed mõisaametnike sõnade järgi «õieti teinud, sest kord läks üks pooleks, kord teine terveks päevaks töö juurest minema».[297]

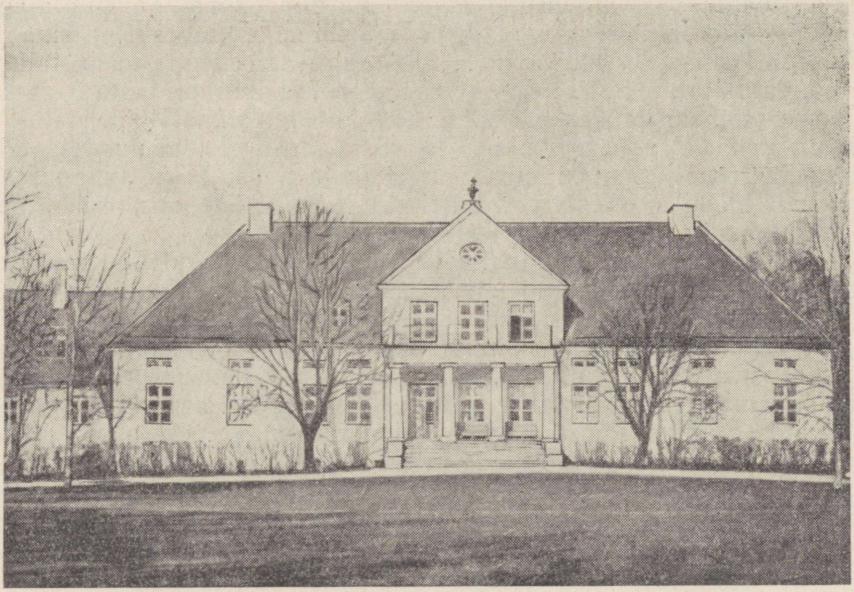

Karinu mõis.

Ära käidi aga «õige seaduse» jälgede ajamiseks ja naabervaldade teomehi ühinema kutsumas. Pühapäeval, 3. septembril läks Tõnu Tõnu teele Orgmetsa Aravete kõrtsi poole, kuna ta oli kuulnud, et kõrtsmik Hansul olevat «õige raamat». Juba Karinu kõrtsi juures rääkisid talle teised teomehed, et Hans seda raamatut kellelegi ei anna, ja ta pööras tagasi.[298] Kolmapäeval, 6. septembril läksid karinulaste saadikud Orinale, kuid juba enne seda olid teated nende väljaastumisest ulatunud sealsete talupoegadeni ja ka Orinal oli kostnud hääli, et öine rehepeks tuleb lõpetada.[299]

---

[297] Sealsamas, l. 113.
[298] Sealsamas, l. 147.
[299] Sealsamas, l. 143—144; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 318. Juba esmaspäeval, 4. septembril teatas mõisahärra Schilling kubernerile, «et Orina valla teomehed, üles ässitatuna Karinu talupoegade poolt, on loobunud sõnakuulmisest ja ei taha enam, nii

Kolmapäeva õhtul nägid alumise ehk valitseja rehe juures töötavad Orina teomehed, kuidas nende poole üle rukkiorase põllu kihutas ratsanik. Kõrtsi Mardi Joosep läks ratsanikule vastu ja Karinu teomees Evarti Ado,

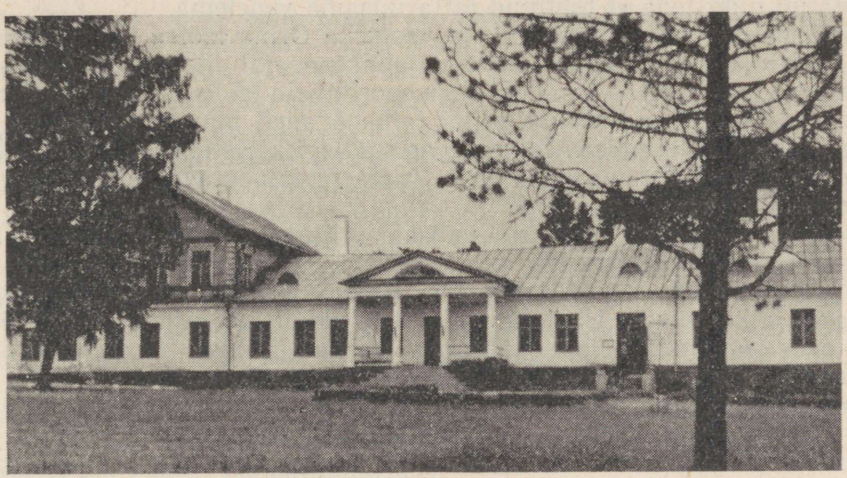

Orina mõis.

kelleks ratsanik osutus, teatas talle, et Karinu omad on öise rehepeksu lõpetanud ja kutsus ka neid üles seda tegema. Kui Kõrtsi Mardi Joosep ja Puka Vabo Madis pärast seda viljakottidega rehe juurest aida juurde sõitsid, kus valitseja vilja vastu võttis, teatasid nad temale, et nad öösel enam reht ei peksa.[300] «Me peksame nädalas 4 rehte ja Karinu omad peksavad ainult ühel nädalal 2 ja teisel 3 ning [pealegi] on need rehepeksu järele jätnud ja meie teeme ka seda . . .» [301] — nii olid teomehed valitseja sõnade järgi rääkinud. Tema aga oli selle peale vastanud, et «ärge seda tehke, oodake enne paar nädalat ära, siis näete, mis tagajärjed Karinul tulevad».[302]

Mõisavalitseja hoiatus ei avaldanud aga mõju. Valitseja rehe juures lõpetati rehepeks, sealsed teomehed läksid jala ja ratsa kupja rehe juurde ning hüüdsid seal parajasti ladet laotavaile teomeestele: «Meie jätsime

---

nagu alati, reht peksta ja on seletanud, et nad peavad hirmu pärast teiste ülestõusnud valdade ees nendega ühiselt tegutsema.» (ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 30).

[300] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 85 ja 88.

[301] Sealsamas, l. 85.

[302] Sealsamas.

oma rehed seisma, ärge teie ka reht pekske.» [303] Kupja rehe teomehed kandsid nüüd vilja rehetuppa tagasi ja läksid laiali kodudesse.[304] See vili läks küll mõisnikule, aga ta oli siiski tööinimeste vaevaga üles kasvatatud ja koristatud ning teda ei tohtinud jätta niisama vedelema.

Neil päevil hakkasid mõisnikule vastu ka Orina mõisa taluperemehed. Nad leidsid, et mõis nõuab neilt viljalõikuse ajal liiga palju abiteolisi, samal ajal aga kasutab korralist tegu sooritavaid teolisi «tühisteks kõrvaltöödeks». Pealegi oli mõisnik hiljuti talupoegadelt maad ära võtnud. Neil maadel kasvatatud mõisavilja pidid aga jällegi koristama ja peksma talupojad.[305] Kõige selle üle pahastena lõpetasid taluperemehed mõisa viljalõikusele abiteoliste saatmise.[306]

Septembri alguses lõpetasid mõisale viljakoristuseks abiteoliste andmise ka Karinu peremehed.[307]

Väga omapärasele kokkuleppele püüdis vastuhakanud teomeestega jõuda valla kohtumees Uustalu Jaak. Teda süüdistati hiljem, et juba järgmise päeva hommikul pärast rehepeksu seisma jätmist, 29. augustil oli ta tulnud tallu, kus Tõnu Tõnu sulaseks oli, viimase üles äratanud ja nõu andnud, juhul kui valla kohtumehed teomehi vangistama saadetakse, vastu lüüa «piitsade ja vitstega, aga mitte kõvade asjadega».[308] Kui juba mõisniku eest nahk tuleb turule viia, mõtles nähtavasti see kohtumees, siis peab katsuma vähemalt selle eest hoolitseda, et ta ainult siniseks, vähemalt aga mitte auklikuks ei lööda.

29. augustil pöördus Karinu mõisnik abipalvega kihelkonnakohtuniku poole. Kui kihelkonnakohtunik G. v. Nieroth 30. augustil Karinule ilmus ja teomehed valla kohtumeeste kaudu mõisa kutsus, tulid nad kõik teivastega relvastatult ja jäid mõisa väravate juurde seisma. J. Konks kinnitab oma raamatus, et teomehed olevat värava juurde seisma jäänud selleks, «et vajaduse korral kergesti välja pääseda».[309] Tegelikult aga ei räägi dokumendid midagi sellest, et talupojad oleksid kogu aeg valmis olnud ühe mõisnikust ametniku eest plehku panema. Vastupidi, dokumentide järgi teatasid teomehed, et nad ei hakka muidu öösel reht peksma, kui neile selle eest 30 kopikat ei maksta. Mõisa vili võivat kõik hukka minna, nemad aga tööle ei hakka. Kui kohtunik neilt päris, miks nad siis niiviisi teevad, vastasid teomehed trotslikult: «Me tahame niiviisi teha . . .» [310]

Tühjade kätega minema läinud kihelkonnakohtuniku asemele ilmus

---

303 Sealsamas, l. 44.
304 Sealsamas, l. 45.
305 ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 234.
306 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 38.
307 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 28—29.
308 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 326.
309 J. Konks, tsit. teos, lk. 190.
310 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 28.

4. septembri varahommikul Karinusse haagikohtunik, kurikuulus peksja Magnus von Baer. Ka sellele teatasid teomehed, et nad muidu öösel reht peksma ei hakka, kui selle eest teopäevi ei arvestata või raha ei maksta. Kui Baer jälle üht teomeestest ülekuulamise ettekäändel tuppa tahtis viia lasta, tõmbasid teised selle tagasi ja Tõnu Tõnu ütles, et haagikohtunik «võib ju õue peal kirjutada — seal ruumi küll . . .» [311] Samuti hüüdis Tõnu Tõnu haagikohtunikule, et «selle raamatu järgi, mille esimesele leheküljele on 7 kindralit alla kirjutanud, ei pea nad öösel reht peksma ja nõudis, et haagikohtunik annaks talle selle raamatu . . .» [312] Haagikohtuniku enda andmeil olevat Tõnu Tõnu veel rääkinud, et «õiges raamatus» olevat ka öeldud, et «talu ei pea rohkem tegema kui 3 päeva rakendiga ja 2 päeva jala, nemad aga teevad 6 päeva, mida on liiga palju (viel zu viel sey) . . .» [313] Baer püüdis talupoegadele selgeks teha, et seaduseraamat, millest nad räägivad, on tõenäoliselt Liivimaa oma ja nõudis, et nad teeksid edasi tööd ja esitaksid oma kaebused «seaduslikus korras». Talupojad jäid aga kindlaks, teosulane Matsi Tõnu Jaan pani haagikohtuniku juuresviibimisest hoolimata mütsi pähe ja ütles: «Mis asja me siin räägime, siin me ei saa ju niikuinii õigust, me peame mõnda kõrgemasse kohtusse minema ja küllap me leiame veel tee ka Peterburi.» [314] Tema kannul läksid minema ka teised teomehed. Haagikohtunik aga istus laua taha ja kirjutas kirja kubernerile, paludes saata kohale sõdurid.

Orinasse sõitis talupoegi «rahustama» Eestimaa rüütelkonna pealik Rosenthal isiklikult. Tema Orinas käimise täpne kuupäev on teadmata, igatahes toimus see 6. ja 12. septembri vahepeal.[315] Tehes näo, et ta taluperemeeste poolt esitatud kaebusi väga tõsiselt võtab ja neid põhjalikult uurida laseb, õnnestus tal saavutada, et need hakkasid uuesti mõisa abiteolisi saatma.[316] Teomehed aga «kangekaelselt keeldusid koristatud vilja peksmast ja jäid oma otsuse juurde kindlaks isegi siis, kui nad ei saanud eitada, et minu seletused on õiged . . .» [317]

Ida-Järva haagikohtuniku käsutusse saadeti 120 sõdurit ja 12. septembriks käskis ta kõigil teomeestel ilmuda Karinusse. 11. septembri õhtul said Orina külakõrtsis kokku Karinu ja Orina talupoegade esindajad ja otsustasid sõdurite tuleku korral teineteist vastastikku abistada. Lepiti kokku,

---

[311] Sealsamas, l. 32.
[312] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 129.
[313] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 32.
[314] Sealsamas.
[315] J. Konks väidab oma raamatus lk. 196, et Rosenthal olevat käinud Orinal 12. septembril. Tegelikult aga viibis Rosenthal 12. septembril Kurisool ja oma s e a l t saadetud kirjas räägib Orinal käimisest kui minevikus asetleidnud sündmusest (ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 234).
[316] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 234—235; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 3 ja 38.
[317] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 38.

«et kui sõdurid tulevad Karinusse, siis Orina omad lähevad sinna, kui nad aga Orinasse lähevad, siis tulevad Karinu omad neile (s. t. Orina teomeestele — *J. K.*) appi».[318] Karinulaste poolt olid kohale ilmunud Evarti Ado ja Sassi Jaani Juhan, Orinast Naela Mart.[319] Viimane oli mõisnike ja pastorite arvates äärmiselt tuim ja laisk inimene ja tema kohta kirjutatud iseloomustuses on öeldud: «Üldse näib iga voorus või pahe, mis vähegi nõuab keha või vaimu pingutamist, tema iseloomule võõras olevat.»[320] Kui aga tegemist polnud mõisatööga, vaid talupoegade endi ettevõttega, oli Naela Mart küllalt väle ja energiline. Juba järgmisel, 12. septembri hommikul, veel enne kui talupojad läksid viljalõikusele, jõudis ta ära käia kõigis Keika küla taludes ja viia talupoegadele sõnumi kõrtsis vastuvõetud otsusest. Kohates teel Kõrtsi Mardi Joosepit, saatis ta selle Jalalõpe külasse sõna viima.[321]

Kuna teomehed sel hommikul arvasid, et sõdurid tulevad kõigepealt Orinasse, saadeti hiljem võitluses langenud Uustalu Andrese Kaarel kiiresti Karinu meeste järele.[322] Teomehed hakkasidki külatänavaid mööda Orina poole tulema ja osa neist sai kella kümne paiku hommikul kokku parajasti Karinu poole sõitva haagikohtunik Baeriga.[323] Baer hakkas talupoegadelt pärima, kes oli esimesena öelnud, et öösel enam reht ei peksta. Selle peale astus teomees Arjo Matsi Jaan ette ja ütles: «Mina tahhan se esimene olla ... me teame küll, miks sõdurid Karinule lähevad, aga ka meie tuleme sinna!»[324] Nüüd tahtis haagikohtunik tema nime teada saada ja kui Jaan veidi kõhkles ja vait jäi, hüüdis üks teine teomees, Toho Mart, et «mis härra meile teha saab, kui me ka nime nimetame ...» ja ütles talle Arjo Matsi Jaani nime.[325] Sellega need läbirääkimised lõppesidki. Teomehed, täis veendumust, et haagikohtunik neile enam «midagi teha ei saa», läksid edasi oma kogunemiskohta, haagikohtunik aga sõitis Karinusse.

Hoopis teisiti on eespool kirjeldatud sündmust oma raamatus kujutanud J. Konks. Millegipärast väidab ta, et haagikohtunik kohtas ainult kaht «pulmatujus» teomeest, kuigi mitmes dokumendis on otseselt öeldud, et ta sai kokku s u l a s t e g a ja kaks n e n d e h u l g a s t rääkisid temaga.[326] Samuti tuleb tema käsitluses välja, et Toho Mart olevat «õnnetuseks» välja lobisenud haagikohtunikule vastaja nime. Kogu lugu olevat lõppenud aga

---

[318] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 116.
[319] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 354.
[320] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 38.
[321] Sealsamas, l. 90.
[322] Sealsamas.
[323] Sealsamas, l. 113.
[324] Sealsamas, l. 53; f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 142.
[325] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 56.
[326] J. K o n k s, tsit. teos, lk. 193; ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 354; f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 44 ja 53; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 319.

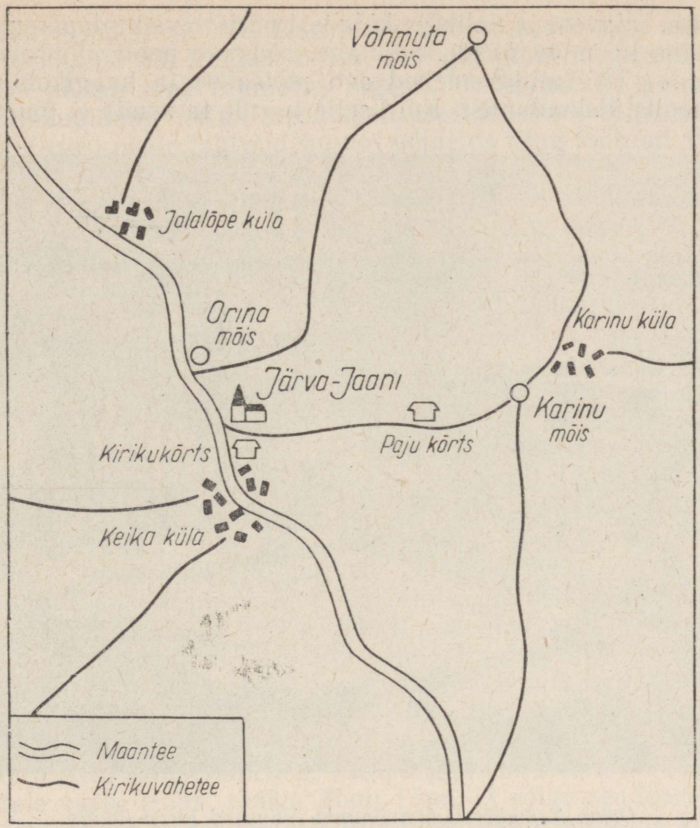

Järva-Jaani ümbrus.

sellega, et kuna «... Baer edasi sõitis, läksid mõlemad sulased kõrtsi...» [327] Seejuures on jäänud mainimata, et Orina kirikukõrts kujutas endast sel hetkel ülestõusnud talupoegade kogunemispunkti.

Kuigi Baer oli käskinud mõisa kutsuda ainult teomehed, oli Karinu valitseja välja kutsunud ka peremehed, kes ainukestena olidki ilmunud. Kuid ka need keeldusid mõisaõue tulemast. Haagikohtunik rääkis nendega parajasti mõisaõue väravas seistes, kui kella üheteistkümne või poole kaheteistkümne paiku jõudis kohale sõjaväekomando.[328] Nüüd laskis Baer

[327] J. Konks, tsit. teos, lk. 193.
[328] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 40 ja 113.

Metsataguse, Ellavere ja Seliküla küladest päritolevad taluperemehed, kelle hulgas leidus ka mõni üksik teosulane, sõdurite poolt «ümber piirata ja arreteerida . . .» [329] Taluperemehed aeti mõisaõue ja haagikohtunik tahtis alustada nende ülekuulamist. Kuid selle juurde ta asuda ei jõudnud.

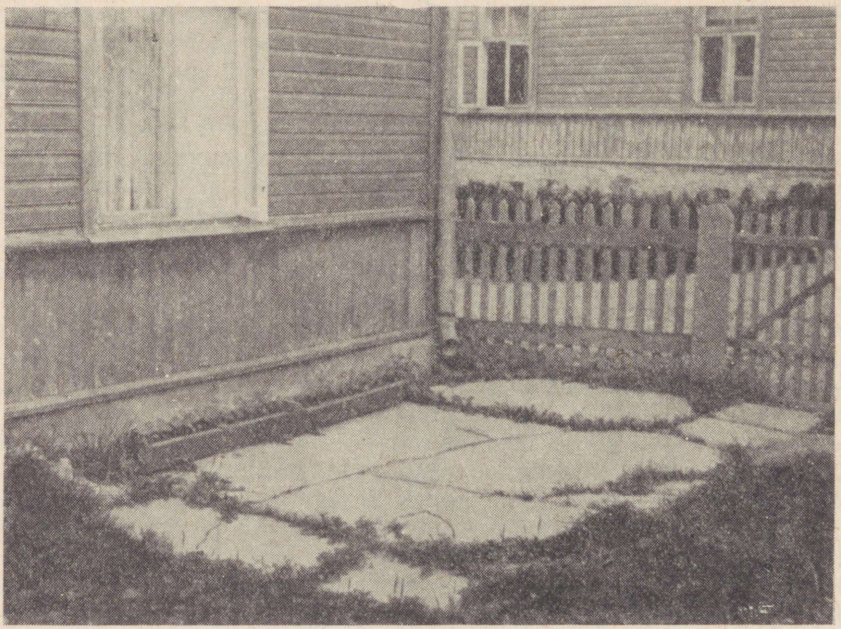

Orina kirikukõrtsi kivipõranda jäänused Järva-Jaanis.

Orina talupojad ning jala ja ratsa kohalerutanud Karinu mehed olid 12. septembri hommikul kogunenud Orina kirikukõrtsi. Peale Uustalu Andruse Kaarli olid siit Karinu talupoegadele järgi saadetud ka noored teomehed Jaani Jaan ja Puka Vabo Madis. Kuid tee peal olid nad Kaarliga kokku saanud ja siis koos temaga tagasi pöördunud.[330] Orina kirikukõrts asus n.-ö. taktikaliselt väga heal kohal — vähem kui 300 meetri kaugusel Järva-Jaani kirikust ja selle eest mööduvast Tallinnast tulevast ning Karinusse viivast teest. Sõdurite ilmumisel Orinasse oleks seda kõrtsist hõlpsasti märgatud ja siit oleks kiiresti saanud vähem kui kilomeetri

[329] Sealsamas, l. 40.
[330] Sealsamas, l. 106—107.

kaugusel asuva mõisa juurde. Karinusse minnes pidid aga sõdurid, ükspuha kas Tallinnast või Paidest tulles, siit igal juhul mööda minema.

J. Konks näitab oma raamatus õigesti, et teomeestel polnud mingit kindlat rünnakuplaani.[331] Kuid tema käsitlusest tuleb nii välja, nagu poleks talupojad algusest peale tahtnud sugugi võidelda ning lootnud ainult seda, et neile Karinul siiski uus seadus välja kuulutatakse.

Tegelikult kinnitasid aga teomehed juba Orina kirikukõrtsis, et niikuinii püütakse neile ihunuhtlust anda («wir werden doch Prügel bekommen...») [332]. Sellele tuli aga vastu hakata ning selletarvis isegi «julgust võtta». «... Peab veidi viina võtma, et julgust saada,» [333] rääkisid teomehed omavahel. Mida aga neil karta oli, kui nad algusest peale kindlad olid, et kellelegi kallale ei tungi?

Kõrtsi Mardi Joosep saadeti Kagavere külasse viina tooma.[334] «Kaheksa meest jõi ära 4 toopi,» rääkis ta hiljem kohtu ees, «ja nende seas olin ka mina, teistele ei jätkunud midagi.» [335] Mõisnikud tundsid neil aegadel salajast rõõmu selle üle, et nende viinaköökidest voolav viin ei toonud neile mitte üksnes raha sisse, vaid oli ka unustuseallikaks, kuhu talupoeg uputas oma muret ja viha, mis muidu oleks võinud väljenduda sõnades või ka tegudes mõisa vastu. Kuid mõnikord pöördus ka see vahend mõisnike vastu. Polnud naljaasi minna paljaste kätega sõdurite vastu, kes parajasti olid mööda marssinud, püssid õlal. Pole imestada, et tolleaegne talupoeg niisugusel küllaltki raskel hetkel viinatoobi järele haaras.

Kui sõdurid Järva-Jaani kirikust mööda Karinu poole marssisid, hakkasid kirikukõrtsist seda jälginud talupojad nende kannul liikuma, kuid nii, et sõdurid ei märganud.[336] Peaaegu kõik talupojad olid ratsa.[337]

Paju kõrtsi ees tegid teomehed peatuse ja nähtavasti just siin ühinesid nendega ka mõned taluperemehed. Talupoegade meeleolu oli väga sõjakas. Lüües endale vastu rinda, rääkis Tõnu Tõnu, et «õige seaduse» eest tuleb julgelt välja astuda ja hüüdis: «Minna ollen üks nisuggune kovva mees, uske mino peale, minna tahhan selle ette seista.» [338] Mõned taluperemehed püüdsid küll manitseda ettevaatlikkusele ja rääkisid: «Läheme korralikult ja rahulikult mõisa ja kuulame, mis kohtuhärra meile ütleb...» [339] Kuid ka taluperemeeste hulgas oli sel ajal juba mehi, kes tundsid, et on tulnud aeg võidelda niikaua, kuni nende olukord tõesti paremaks muutub. Ja jälle kerkis siinjuures üles talupoegade oma õiguse idee. Ratsa ja jala Paju

---

331 J. Konks, tsit. teos, lk. 194.
332 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 161.
333 Sealsamas.
334 Sealsamas, l. 89.
335 Sealsamas, l. 54.
336 Sealsamas, l. 54.
337 Sealsamas, l. 68.
338 Sealsamas, l. 49 ja 130; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 320.
339 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 133.

kõrtsi ees seisvatele talupoegadele hüüdis taluperemees Koka Jüri Gustav: «Tänasest päevast peale peab Karinu mõisas üks uus õigus maksma hakkama.» [340] Hiljem kohtu ees seistes ta muidugi kategooriliselt salgas oma sõnu, kuid ka teomees Sassi Jaani Juhan, kes oli väitnud, et ta nii ütles,

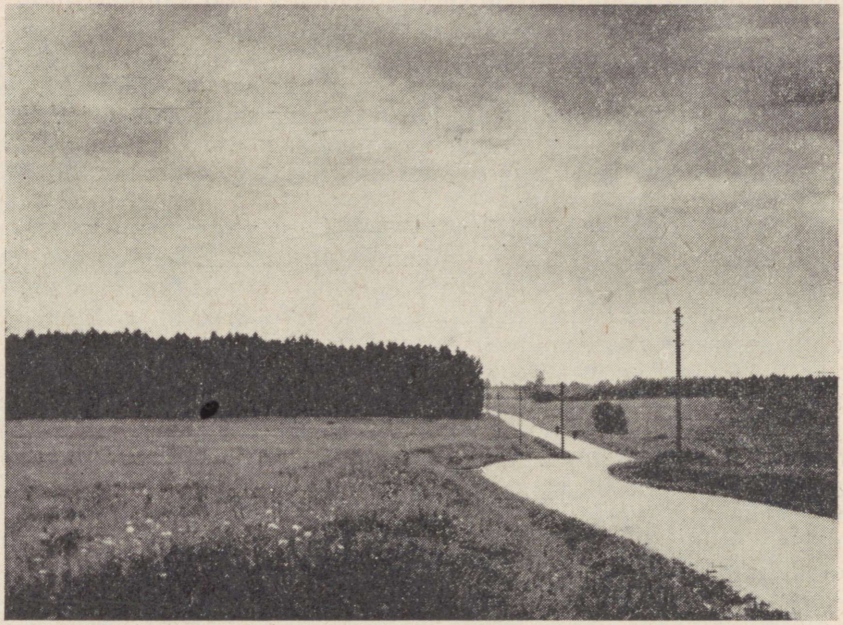

Maantee Järva-Jaanist Karinusse. Vasakul algavas metsas on tee ääres Paju kõrts.

jäi oma tunnistuse juurde kindlaks. Pärast pikki ja ägedaid vaidlusi tõid kohtunikud kohale pastori, et see «jumalasõnaga nende südant liigutaks ... ja nad vaimulike manitsustega üles tunnistama paneks».[341] Teomees ja Koka Jüri Gustav olid, nagu ülekuulamisprotokollis on kirjutatud, pastori sõnu küll tähelepanelikult kuulanud, kuid ka pärast seda kumbki oma tunnistuse juurde kindlaks jäänud.[342] Kumba neist rohkem tuleb uskuda? Esiteks tuleb arvestada seda, et lauset «uue õiguse maksma hakkamisest» olid peale Sassi Jaani Juhani kuulnud ka mõned teised teomehed, kuigi nad

[340] Sealsamas, l. 65 ja 155.
[341] Sealsamas, l. 159.
[342] Sealsamas, l. 160.

otseselt ei nimeta Koka Jüri Gustavi nime.[343] Järelikult see lause siiski kellegi poolt öeldi. Teiseks, vaieldes Sassi Jaani Juhanile vastu, väitis Koka Jüri Gustav, et ta oli ainult soovitanud mõisa minna ja seal ära kuulata, mis kohtuhärra ütleb.[344] Selleaegset keelepruuki silmas pidades võis ta seda

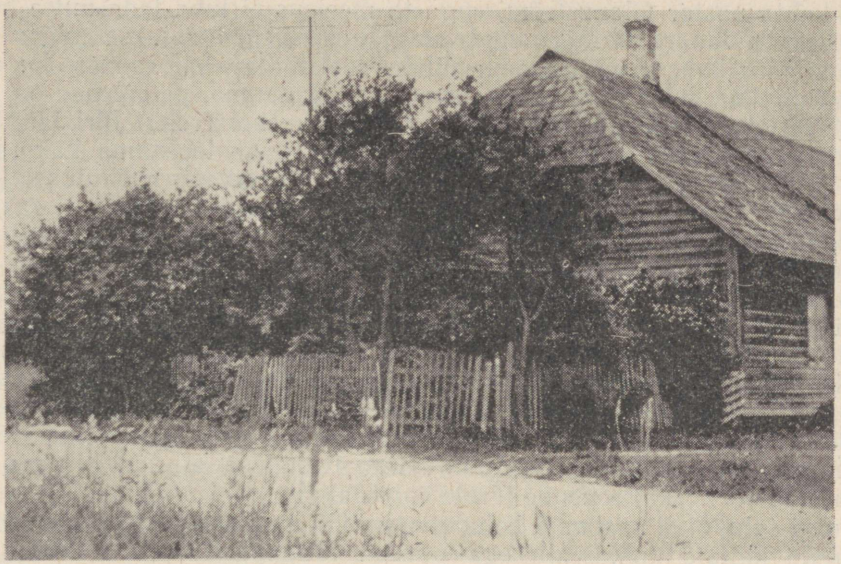

Paju kõrtsi hoone. Vanem hoone asus põiki tee ääres.

väljendada sõnadega: «... läheme K a r i n u s s e ja kuulame, mis õ i g u s t meile kohtuhärra teeb ...» See on väga sarnane lausele «... peab K a r i n u mõisas üks uus õ i g u s maksma hakkama». Ilmselt Koka Jüri Gustav siiski ütles selle lause, mida Sassi Jaani Juhan oli kuulnud. Hiljem püüdis ta aga sellele lausele anda õige süütu sisu, aga nii et ta oma v o r m i l t võimalikult sarnaneks tema poolt tegelikult öelduga. Sellisel korral võis loota, et silm silma vastu seadmisel teine tunnistaja järele annab ja nõustub, et ta võis sõnade järjekorra suhtes eksida ja üldse valesti kuulda. Antud korral ei andnud see võte aga oodatud tulemusi.

Pärast lühiajalist peatust Paju kõrtsi juures liikusid talupojad edasi Karinu poole. Suur osa talupoegi oli ratsa. Osa jalamehi istus ratsameeste selja taha hobustele, osa aga jooksis hobuste kõrval jala.[345]

[343] Sealsamas, l. 155—156.
[344] Sealsamas, l. 133.
[345] Sealsamas, l. 46 ja 139.

Vahepeal arenesid sündmused Karinul omasoodu edasi. Esimesena märkas Karinu 27-aastane toapoiss Hans, et mõisa ilmunud taluperemehed lasti peksjana kurikuulsaks saanud haagikohtuniku poolt kinni võtta. Seda mõisateenijat kahtlustati otseselt «halvas meelsuses». «Ei ole küll teada, et ta oleks end üheski kuriteos varem süüdlaseks teinud,» kirjutas tema kohta pastor Glanzström, «aga ta meelsus ei luba teda mitte heaks inimeseks pidada.» [346] Märganud, et taluperemehed aetakse mõisa õue, jooksis Hans kohe pruulikotta ja hüüdis seal töötavatele inimestele: «Mis te veel mõtlete, miks te ei lähe teomehi appi kutsuma, peremehed on juba kinni võetud.» [347] Pruulimeistri abiks oleval teomehel Treieri Jüri Jaanil oli sel hetkel parajasti «veekibu käes olnud, et tünne loputama hakata». [348] Kuid pruulimeistri ja parajasti seal viibinud mõisakangru õhutusel jättis ta nüüd töö kohe pooleli. Et sõdurid olid õues ja uksest väljuda ei saanud, siis kisti lahti tagumine aken, Treieri Jüri Jaan hüppas sellest välja ja hakkas teed mööda Järva-Jaani poole jooksma. [349]

Juba poole versta kaugusel mõisast kohtas ta lähenevaid teomehi ja hüüdis neile: «Ajage! Ajage! Metsataguse peremehed on kinni võetud.» [350]

Märgates mõisale lähenevaid teomehi, andis haagikohtunik Baer sõdureid komandeerivale kaptenile korralduse, «et ilma vajaduseta ei kästaks tulistada, aga talupoegade kallaletungi korral tõrjutaks neid tagasi püssipäradega, püüdes võimalust mööda neid kinni võtta, aga et mõisaõuele kogunenud taluperemehed ei saaks rutata teistele appi, käskisin ma nad ajada ühte õuenurka ja nende järele valvata». [351]

Kuigi talupojad saabusid kohale suure kihutamisega, ei tormanud nad sõdureile kallale ummisjalu ega pimesi. Kõigepealt seoti hobused aia külge ja siis haarati mõisa karjaaia äärsest hunnikust teibad. [352] Mõisavalitseja, kes seda oma silmaga pealt nägi, kirjeldab talupoegade pealetungi järgmiselt. Kohale olevat ratsutanud suur hulk teosulaseid «ja esimesed, kes kohale jõudsid, umbes 20, sidusid oma hobused kinni, mille peale osa neist, umbes 8 kuni 10, tungis õue ja lõi teivastega sõdurite pihta, kes end aga püssipärade ja t ä ä k i d e g a (minu sõrendus — *J. K.*) kaitsesid . . .» [353] Haaranud maast teibad, läks kümme teomeest, ainult teibad käes, 120 sõduri vastu, kelle püssitorud olid nende peale suunatud, ja alustas võitlust. «See kestis õige lühikest aega,» jutustab võitluse kohta edasi mõisavalitseja, «sest kui mõned maha langesid, siis teised hakkasid

---

346 Sealsamas, l. 17.
347 Sealsamas, l. 123.
348 Sealsamas.
349 Sealsamas, l. 123 ja 142.
350 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 356; f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 167.
351 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 28.
352 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 54, 64, 103, 114, 137.
353 Sealsamas, l. 114.

põgenema ja taganesid jõugu juurde, mis järk-järgult kohale jõudes ja veel hobuste seljas istudes või jala eemal seisis...»[354] Verise peaga taganenud Jaani Hansu Mart hüüdis hiljem kohalejõudnud Nuga Toomale kibedusega: «Nüüd sa siis tuled, kui meie juba lahingust (Gefecht) tagasi tuleme!»[355]

Talupoegade seast langes Orina teomees Uustalu Andrese Kaarel ja said haavata ning võeti vangi viis talupoega. Huvitav on märkida, et sõdurite hoopide tagajärjel sai selles võitluses surmavalt haavata ka üks ohvitser — leitnant Woydt. Magnus von Baeri seletuse järgi oli ta võitluse ägeduses sõdurite käest püssipärahoope vastu selga saanud ja umbes nelja nädala pärast suurte seljavalude üle kaebama hakanud. Aasta lõpul leitnant Woydt suri.[356]

Mõisaväravate juurest taganenud talupojad ei pidanud võitlust aga sugugi veel lõppenuks. Kõigepealt läksid käskjalad abi järele naabermõisa Võhmutale. Üks sealne teomees oli juba varem Tõnu Tõnule rääkinud, et vajaduse korral tulevad nad Karinu omadele appi. Nüüd ratsutaski Tõnu Võhmutale ja läks seal põllul töötavate teomeeste juurde, kes aga kõhklema lõid. Põllult kihutas ta rehe poole ja kohtas tee peal samuti abi järele ratsutanud taluperemeest Kure Jüri Jaani, kes küsis: «Kas Võhmuta teomehed tulevad kaasa?»[357] Kahekesi ratsutasid käskjalad nüüd edasi mõisa rehe poole. Kui nad parajasti rehes töötavate Võhmuta teolistega rääkisid, jõudsid kohale ka Orina teomehed Toho Jüri Mart ja Kõrtsi Mardi Joosep, kes olid tulnud Tõnu Tõnu taga otsima ja Võhmuta omasid appi kutsuma.[358] Kuna aga Võhmuta teomehed ka siin kõhklesid ja pealegi hakkasid kohale jooksma Võhmuta mõisaametnikud, siis ratsutasid ülestõusnute käskjalad minema.[359]

Teade Karinu ja Orina teomeeste võitlusest sõduritega oli aga nähtavasti levinud õige laialt ja ka mõne kaugema valla talupojad olid valmis neile appi ruttama. Väga napisõnaline teade selle kohta on säilinud Kaalepi mõisniku Harpe 11. septembriga dateeritud kirjas kubernerile.[360] «Siin ümbruses läheb asi iga päev kirjumaks...,» kurdab Harpe. Ka Kurisool oli midagi üsna ülestõusu taolist. Kogu vald oli juba hobustel, aga «ässitaja» sai õigel ajal karistada ja asi lõppes vaikselt.

Õige lühikese aja möödudes pöördusid pärast kokkupõrget minema läinud talupojad uuesti Karinu mõisa ette ja seekord veel suuremal hulgal kui enne. «Inimesed seisid kord siin, kord seal jõugus koos,» kirjeldas

---

354 Sealsamas.
355 Sealsamas, l. 120.
356 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 386.
357 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 151.
358 Sealsamas, l. 49—50 ja 96.
359 Sealsamas, l. 110.
360 ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1258, l. 33.

seda Evarti Ado, «mõned olid ratsa, mõned jala ja rääkisid, et üks on surma saanud ja mõned vangistatud; üks tuli ja teine läks, isegi naised ja lapsed tulid vaatama».[361] Kuid see polnud siiski niisugune rahulik uudishimutsejate jõuk, nagu asja kohtunikele püüdis kujutada Evarti Ado.

Vaade Võhmuta mõisa peahoonele läbi mõisa väravate.

Sõdurite poole vahtivate talupoegade käes nägi haagikohtunik «teibaid, mis nüüd olid piikide moodi teravaks tehtud, aga teistel olid vikatid. Ma käskisin püssid kuulidega laadida,» kirjutab haagikohtunik edasi, «aga mitte enne tulistada, kui nad kallale tungivad, saates ühtlasi nende juurde talupoegadest kohtumehed, et nad manitseks neid sõnakuulmise juurde tagasi pöörduma, lubades, et peasüüdlasi karistatakse mõõdukalt, aga neile, kes on vähem süüdlased, antakse andeks. Aga nad polnud millegagi nõus, vaid jäid relvade juurde õhtuni . . .» [362]

Talupoegade tunnistused relvade kohta ei lange päriselt ühte haagikohtunike andmetega. Näib, et ülestõusnutel polnud käes vikateid ja hir-

[361] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 60.
[362] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 28.

munud haagikohtunikule paistis kaugusest vikatina see relv, mida Arjo Jaani Mats käes hoidis. Mats oli oma teiba külge, nagu ta ise tunnistas, kinnitanud «ühe kühvli küljest murdunud rauatüki, millel oli umbes risti kuju . . .» [363] Saueaugu Jaan võttis aga kodunt kaasa sõnnikuhargi rauast otsa ja pistis selle oma $1^1/_2$ sülla pikkuse teiba otsa.[364] Nähtavasti valmistasid ka teised talupojad oma piigid sel kombel.

Öösel läksid talupojad laiali, kuid hommikul kella 11 paiku ilmusid jälle mõisa väravate ette. Selleks ajaks oli haagikohtunik saanud kohalikult pastorilt Mickwitzilt teate, et kõikjalt ümbruskonnast ruttavad talupojad ülestõusnuile appi.[365] «Nii et juba täna olid neile Aavere ja Väinjärve talupojad appi tulnud,» kirjutas haagikohtunik 13. septembril, «ja samuti on täna teatatud, et ka Aruküla, Ervita ja Kapu talupojad on kokku leppinud nendega ühiselt asja ajada . . .» [366] Mõisa ette kogunenud talupoegade kutsel läks Baer nende juurde ja rääkis kaks tundi, manitsedes neid sõnakuulmisele.[367] «Kui nad nüüd pärast seda tõmbusid mõisaväravate juurest tagasi,» kirjutab nende sündmuste kohta haagikohtunik, «ja jäid nii seisma, et karjaaed (või karjalaut — Vieh-Garten) neid kattis, siis tahtsin ma katsuda neid ümber piirata ja nii kinni võtta. Ma lasksin niisiis pooltel sõduritel karjaaia tagant heinamaad mööda ringi minna ja teise poolega läksin ma ise nende poole. Aga niipea kui nad sõdureid nägid, hakkasid nad kohe liikuma. Sõdurid lasksid neile aga 5 kuni 6 pauku järele, mille puhul üks Orina mees jalast haavata sai. See mõjus nii, et Orina omad järgmisel päeval armu palusid ja ka otsekohe, järelikult 14. kuupäeval kõiki töid tegema hakkasid, Karinu omad aga jooksid laiali . . .» [368]

Laiali läksid nüüd ka ülestõusnutele appirutanud talupojad. Väinjärve ja Aavere mõisate teomehed pöördusid 13. septembril oma kodudesse tagasi, Aruküla, Ervita ja Kapu omad polnud aga, nagu selgus, hoolimata oma otsusest üldse kohale ilmunud.[369] Siiski märgib haagikohtunik Baer oma 8. oktoobri kirjas, et ka Kapu mõisas «olid sulased veidi tõrksad . . .» ja ta pidi seal sõdurite abil «korra jalule seadma».[370] Oma 30. septembri kirjas väljendab ta oma rahulolemist selle üle, et suutis rahutused maha suruda enne, «kui tuli oleks kogu ümbruse haaranud — siis poleks olnud seda nii kerge enam kustutada . . .» [371]

---

[363] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 161.
[364] Sealsamas, l. 121, 127 ja 181.
[365] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 55.
[366] Sealsamas, l. 49.
[367] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 40, 114 ja 120.
[368] Sealsamas, l. 40. Saueaugu Jaani tabas vastu jalga juba löögihoo kaotanud kuul (eine matte Kugel), mis talle, ta enda sõnade järgi, õieti midagi polnud teinud. (Sealsamas, l. 181).
[369] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 55.
[370] Sealsamas, nim. 1, s.-ü. 159, l. 236.
[371] Sealsamas, nim. 11, s.-ü. 43, l. 140.

Ülestõusu mahasurumisest võttis ka edaspidi energiliselt osa pastor Mickwitz, kes juba 13. septembril oli haagikohtunikku hoiatanud, et ülestõusnutele tuleb abijõude. 14. septembri hommikul ilmus pastorihärra Karinu külasse ja teatas talupoegadele, «et kui nad Tõnu Tõnu üles otsivad ja ta välja annavad, siis jäävad nad karistusest ilma . . .» [372]

Karinu ülestõusus kangelasena langenud Orina teomeest nimetatakse dokumentides kolme moodi: Uustalu Andruse Karl, Toho Andrese Karl ja Sallalep Karl, Korter hone Juhhani poeg. Nähtavasti oli ta Salalepa talu popsi (korterilise) poeg, kes oli sulasena teeninud Toho ehk Uustalu talus (talud kandsid sel ajal sageli kaht nime). Kirikuraamatus on tema surma kohta lühikene, kuid mõisnike ja pastorite julmusest väga iseloomulikult kõnelev märkus: «12/22. sept., Sallalep Karl, Korter hone Juhhani poeg, sai käsitsivõitluses surma, sest et ta sõduritele, kes Karinu ja Orina talupojad sõnakuulmisele pidid sundima, mässuliselt vastu hakkas ja aeti kubermanguvalitsuse käsul sohu, kuhu ta lohistati ilma kirstuta. 28. a., $39^{6}/_{7}$ nädalat vana. Maha lastud.» [373] Haagikohtunik Baer avaldab oma 23. septembri kirjas rõõmu, et kui «tapetud Toho Andrese Carl ühes k a u g e l a s u v a s (minu sõrendus — *J. K.*) kohas auku aeti ja sinna lohistati, jäi kõik vaikseks ja talupoegade poolt vastuhakkusid polnud».[374]

Kuigi Karinu talupojad avaliku võitluse olid lõpetanud, ei andnud nad end siiski veel võimude kätte. 18. septembril hakkasid teomehed ükshaaval taludesse tagasi ilmuma ja sel päeval peksti ka esimene mõisarehi.[375] Kuid veel 23. septembril polnud kinni püütud 20 teomeest ja 4 taluperemeest.[376]

Kohaleilmunud teomeestest laskis Baer viis meest läbi peksta, lastes igaühele anda 25—50 kepihoopi.[377] 30. septembril teatas haagikohtunik taluperemeestele, et kui nad jooksus olevad teomehed ja eriti «mässujuhid» kinni püüavad, siis vabastab ta nad karistuse korras sõdurite majutamisest ja jätab igasse tallu ainult ühe sõduri tavalise majutamise korras. 8. oktoobri hommikul tõidki taluperemehed mõisa kolm kinnipüütud teomeest, nende seas ka Evarti Ado.[378] Samal päeval, 8. oktoobril saatis Baer 84 sõdurit minema ja jättis kohale ainult 36 meest.[379] 18. oktoobril teatas ta kubernerile, et on juba kinni püüdnud peaaegu kõik teomehed. Kolm teomeest olid kohalike valla kohtumeeste andmeil põgenenud Liivi-

---

372 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 76.
373 Järva-Jaani kiriku meetrikaraamat 1796.—1833. a., l. 820.
374 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 120.
375 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 40.
376 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 120.
377 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 35.
378 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 235.
379 Sealsamas, l. 235 ja 236.

maale. Tõnu Tõnu polnud aga ikka veel mõisa tööle ilmunud.[380] 29. oktoobril saadeti Karinult minema viimased sõdurid.[381]

Viru-Järva meeskohus, mis ülestõusu asja uuris «ilma ühegi viivituseta ja katkematute ning erakorraliste istungitega . . .» [382], langetas oma otsuse 14. detsembril 1805. 19. detsembril kinnitas selle otsuse Ülemmaakohus, suurendades veidi mõne talupoja karistust. Evarti Ado, Tõnu Tõnu ja Sassi Jaani Juhan said igaüks Tallinnas avalikult 40 paari vitsu ja saadeti Siberisse. Nuga Toomas, Eriko Mihkle Jaan ja Jaani Hansu Mart said igaüks 40 paari vitsu ja mõisteti kaheks aastaks sunnitööle. Matsi Paavo Jaani Jaan sai 30 ja Matsi Jüri Jaan 40 ning Rätsepa Jaani Hans 40 paari vitsu. Võhmutal abi kutsumas käinud taluperemees Kure Jaan sai 40 paari vitsu. Karinu toapoiss Hans sai 40, kangur Jaan 30, pruulimeister Jaan 20 ja teomees Treieri Jüri Jaan 20 paari vitsu. Orina teomehed Kõrtsi Mardi Joosep, Toho Jüri Mart ja Karle Matsi Jaan said igaüks 40 paari vitsu ja mõisteti 2 aastaks sunnitööle. Naela Mart sai 40, Arjo Matsi Jaan 40 ja Saueaugu Jaan 30 paari vitsu.[383] Sunnitööle määratud saadeti karistust kandma «kaugelasuvasse kohta».

§ 6. VALITSUS VÕTAB ABINÕUD TARVITUSELE

1805. aasta suvel ei kutsunud puhkenud rahutused esialgu veel ei mõisnike juures ega ka Eestimaa kubermangu valitsuses esile suuremat ärevust. 28. juulil, saanud teada rahutustest Roosna mõisas, pöördus rüütelkonnapealik G. v. Rosenthal küll kuberneri poole suulise palvega, et ta laseks kohalikul «haagikohtunikul uurida, kas teomeeste üldise vastupanu all pole varjul üldise ülestõusu plaani».[384] Kuid kui kolm päeva hiljem, 31. juulil, avati erakorraline maapäev, siis arutasid mõisnikud sellel pikalt ja laialt sadama ehitamiseks nõutavate kivide muretsemise küsimust, kuid talurahva meeleolust või algavaist rahutustest ei räägitud sõnagi.

Pilt muutus aga juba augusti lõpul. 22. augustil olid samast Roosna mõisast seitse teomeest käinud kubermanguvalitsuses kaebamas ja kuberner hakkas selle küsimuse vastu üles näitama kohalikele mõisnikele üsnagi murettekitavat huvi. Mõisnikud ja tsaarivalitsus ning tema kohalikud esindajad olid täiesti ühel meelel selles, et talupojad peavad mõisnikke orjama. Aga sellistes detailküsimustes nagu see, kas orjamine peab toimuma

[380] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 200 ja 207.
[381] Sealsamas, l. 232.
[382] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 2981, l. 47.
[383] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 314—342.
[384] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 84.

ainult päeval või ka öösel, võisid nende arvamused lahku minna. Eestimaa selleaegne kuberner Andreas Langell polnud kohaliku aadli hulgas eriti populaarne. Ta oli sündinud 1743. aastal Soomes kirikuõpetaja pojana, lõpetanud Turu ülikooli ja alates 1774. aastast olnud riigiteenistuses. 1784. aastast alates oli ta olnud Tauria viitsekuberneri nõunikuks, 1786. aastal toodud üle Eestimaa kubermangu, kus ta teenis esialgu kubermanguvalitsuse nõunikuna ja sai 1797. aastal kuberneriks.[385] Eestimaa aadlikud kahtlustasid seda riigiteenistuses hallikslainud meest, et ta on «madala päritoluga soomlane».[386] Nüüd, 1805. aasta augusti lõpul, pahandas maanõunike kolleegiumi ja üldse kõiki mõisnikke väga, et kuberner oli tema juures kaebamas käinud Roosna teomehed lasknud koju ilma neid karistamata.[387] Pahameel kasvas aga veelgi suuremaks, kui kuberner Langell hakkas rüütelkonnaorganeilt seoses Roosna sündmustega igasugustes küsimustes aru pärima. Ta tahtis teada: 1) mis selles asjas kihelkonnakohus ette võttis, 2) mis seaduste alusel haagikohtunik asja uuris, 3) kas talupojad tegid rohkem teoorjust, kui seaduse järgi on nõutud? [388] 31. augustil saabus rüütelkonna kantseleisse kuberneri kiri, milles ta palus teatada, «kas peavad talupojad kõigekõrgema talurahvaregulatiivi põhjal väljaantud vakuraamatute järgi pärast viljakoristamist öösiti reht peksma? Kui mitu ööd ja kui kaua aega nad seda on kohustatud tegema?» [389]

Niikaua kui rüütelkonna esindajad järele mõtlesid, mida nende «veidrate» küsimuste peale vastata, puhkesid aga juba laiaulatuslikud rahutused. Karinusse saadeti sõdureid. Kose-Uuemõisa teomehed teatasid haagikohtunikule, et seisavad «kõik ühe ja üks kõigi eest». Juba 20. septembril teatas kuberner Langell Kose-Uuemõisas alanud rahutustest siseministrile ja ühtlasi informeeris teda, et oli isiklikult palunud paljusid mõisnikke, et nad vähemalt ajutiselt lõpetaksid öise rehepeksu. Mõisnikud olid «sellega nagu nõuski olnud, aga ütlesid, et kui seda nüüd äkki teha, siis jääks mulje, et talupojad on oma vastupanemisega sellele sundinud».[390]

Jälle kerkis üles igavene tüliküsimus mõisnike ja kohalike ametivõimude vahel. Mõisnikud, kelle tasku pihta oleks käinud igasugused, kas või ajutised majanduslikud järeleandmised, olid alati seisukohal, et järeleandmiste tagajärjel võivad rahutused ainult tugevneda. Valitsusasutused aga, keda mõisnike poolt tehtud väikesed majanduslikud järeleandmised poleks puudutanud, kellele aga iga «rahutuste päev» tõi materiaal-

---

[385] Tallinna Toomkiriku kirikuraamatus nr. 3, lk. 494—495.
[386] F. Amelung und G. Wrangell, Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter, Reval 1930, lk. 358.
[387] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 352.
[388] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 144.
[389] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 125.
[390] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 47.

seid kulutusi ja peapesusid kõrgemate ülemuste poolt, kaldusid rahutuste alguses tavaliselt väikeste järeleandmiste taktika poole.

Pärast Karinu ülestõusu hakkas rüütelkond kubermanguvalitsuselt nõudma energilisemate sammude astumist. 18. septembril saatis rüütelkonnapealik Rosenthal kuberner Langellile kirja ja palus kiires korras ametliku teadaande näol kogu kubermangus välja kuulutada, et talupoegadele väljajagatud seadus on ainuke õige ja kehtiv seadus.[391] Langell kandis sellest palvest kiires korras ette siseminister Kotšubeile.[392] Juba 19. septembril vastas siseminister kirjaga, mis mõjus Eestimaa mõisnikele nagu külm dušš. Kotšubei teatas, et mingit selletaolist teadaannet kirikutes välja kuulutada ei tohi, sest Eestimaa 1805. aasta talurahvaseadus «oli valmistatud aadli poolt nõnda-öelda privaatselt... ja seda muide ei saatnud need formaalsused, mida üldiste seaduste väljaandmise puhul tavaliselt silmas peetakse...» Seda kõike olevat tehtud aga sellepärast, et lasta seadust paista mõisnike isaliku hoolitsusena ja et oleks võimalik seda vajaduse korral pärast lähemat uurimist täiendada vajalike määrustega.[393] Samal päeval otseselt rüütelkonnapealikule saadetud kirjas avaldas siseminister kahtlust, kas on õige, et aadel üksi, kubermanguvalitsuse osavõtuta, otsustab talupoegade koormiste suuruse asja. Samuti tahtis siseminister teada saada rüütelkonnapealiku arvamust selle kohta, kas rahutused veel levivad või mitte?[394] Kindralkuberner Buxhövden soovitas Langellil 21. septembril Pulavast (Lääne-Galiitsia) saadetud kirjaga välja anda publikatsioon selle kohta, et Liivimaa talurahvaseadus Eestimaa kubermangus ei kehti ja «mässujuhid» pärast kriminaalkaristust maalt välja saata, teisi rahutustest osavõtnud talupoegi aga kohapeal karistada.[395]

Samal ajal võeti tarvitusele energilised abinõud rahutuste sõjaliseks mahasurumiseks. Õige varsti selgus aga, et sõjaväge ei jätku.

1805. aastal polnud Eestimaa kubermangus kuigi palju sõjaväge. Igas linnas olid kohalike valitsus- ja politseiasutuste käsutuses väikesed sõjaväekomandod, mida me parema eestikeelse termini puudusel nimetame politseisõdurite komandodeks. Tallinnas oli neid 112, Rakveres, Paides ja Haapsalus igaühes 28 sõdurit.[396] Juba 1804. aasta lõpul oli Tallinnast üks garnisoni polgu rood saadetud Tartusse.[397] Pärast seda oli Tallinnasse jäänud, nagu kinnitas Tallinna sõjakuberner admiral Spiridov, ainult 600

---

391 ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 127.

392 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 48.

393 Sealsamas, l. 13—14. Hoopis imelikult hindab seda kirja J. Konks, kes arvab, et Kotšubei olevat sellega väljendanud täielikku toetust rüütelkonna poliitikale (J. Konks, tsit. teos, lk. 201).

394 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 17.

395 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 152—153.

396 ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 171, l. 31.

397 RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 2, l. 122.

sõdurit.[398] 11. septembril saadeti Tallinnast Karinule 3 ohvitseri, 12 allohvitseri, 3 muusikameest ja 104 reameest. 16. septembril palus kuberner, et kuna Karinu ja Orina talupoegadega ühinevad ka ümbruskonna mõisate talupojad, siis sinna kiires korras saadetaks veel 300 sõdurit. Admiral Spiridov ei pidanud võimalikuks anda rohkem kui 100 sõdurit, ja need lahkusid Tallinnast 22. septembril.[399] Vahepeal oli Karinu ülestõus maha surutud, see-eest aga Jõepere Jaani tegevuse tagajärjel tekkinud ärev olukord Virumaal, seepärast suunati need 100 sõdurit Rakverre.[400] Kui kuberner veel sõdureid nõudis, teatas admiral Spiridov 27. septembril resoluutselt, et ta ei saa ühtki meest anda, kuna tal ei jätku sõdureid isegi vahipostide jaoks. Mis puutus aga kubermangulinna politseisõdurite komandosse, siis see oli Spiridovi arvates «nii väikene ja peale selle koosnes jõuetuist inimestest, nii et teda ei saa üldse arvestada . . .» [401]

Niisiis oli 27. septembriks, Kose-Uuemõisa ülestõusu eelõhtuks, kujunenud selline olukord, et Tallinna sõjakuberneri arvates polnud linnas enam ühtki vaba sõdurit. Jõepere Jaani väljaastumine oli viimased 100 vaba sõdurit Tallinnast ära tõmmanud.

Ühiste jõududega hakkasid nüüd kuberner Langell ja sõjakuberner Spiridov valitsuselt paluma sõdurite, eeskätt kasakate saatmist Eestimaale. Esialgu piirdus keskvalitsus sellega, et Liivimaa inspektsiooniringkonna garnisonide inspektorile kindralleitnant Ritterile anti 19. septembril korraldus, et juhul kui Eestimaal «rahutused veel levivad, siis Eestimaa kuberneri esimese palve peale abistada kubermanguvalitsust talupoegade sõnakuulmisele sundimisel kõige lähematest garnisonidest vajaliku arvu sõjaväekomandode saatmise teel . . .» [402] 24. septembril Ministrite Komitee poolt vastuvõetud otsuse põhjal korrati seda korraldust Ritterile, rõhutades seekord, et ta peab siis saatma ka kasakaid.[403]

26. septembril 1805 tegi krahv P. Stroganov Pulava sõjalaagris viibivale tsaar Aleksander I ettekande «talupoegade mässamisest Eestimaa kubermangus». Tsaar leidis seekord, et Balti kubermangudesse on juba saadetud kasakaid ja on väga raske neid veel leida sinna saatmiseks. Eestimaa ja Liivimaa kubernerid pidavat juba omavahel leidma nõu, kuidas saadud kasakaid vajaduse järgi omavahel jaotada. «Pealegi leiab valitseja imperaator,» kirjutas Stroganov siseministrile, «et teie 26. septembri kirjast on näha, et need rahutused pole eriti tähtsad.» [404] Kui aga olukord

---

[398] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, 1. kd., s.-ü. 869, l. 10.
[399] Sealsamas, l. 10 ja 32.
[400] L. Mark, Talurahva rahutused Karinus ja Orinas 1805, «Ajalooline Ajakiri», 1941, nr. 3, lk. 138.
[401] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, 1. kd., s.-ü. 869, l. 33.
[402] Sealsamas, l. 4—5.
[403] Sealsamas, l. 28 ja 30—31.
[404] Sealsamas, l. 68.

tõsisemaks peaks muutuma ja Eestimaa kubermangus enam tõesti vägesid ei jätku, siis, käskis tsaar, tuleb ilma enam temalt luba küsimata, otsekohe «... Peterburist või kust leitakse olevat kõige mugavam, saata nõutav hulk vägesid ja isegi suurtükke sinna, kus nad osutuvad vajalikuks».[405]

Septembri lõpul ei pidanud tsaarivalitsus seega Eestimaa kubermangus valitsevat olukorda veel eriti tõsiseks. Polnud teada, kas rahutused laienevad. Sellises olukorras oli veel võimalik Eestimaa mõisnikke näpuga ähvardada ja neile meenutada, et mitte kõik nende agraarpoliitilised manöövrid pole keskvalitsusele päris meele järele.

Siis aga astusid välja Kose-Uuemõisa talupojad.

§ 7. KOSE-UUEMÕISA SÕDA

Umbes 30 versta Tallinnast Tartu maanteed mööda välja sõita asus Kose-Uuemõisa. Juba Pirita jõe silla juures olev Saula küla kuulus mõisa piiridesse. Edasi tulid paremal pool maanteed teineteise järele Kurena, Kanavere ja Karla külad ning Kirimäe abimõis, kus asus mõisa teine majanduskeskus oma rehtede ja aitade ning oma kupjaga. Mõisa keskus härrastemajaga ja Hiiepere küla jäid maanteest vasakule. Mõisa keskusest viis Tartu maanteele kaks teed — üks neist läks lääne suunas, möödus mõisa pargist, Kuie rehest, läbis metsa ja väljus Tartu maanteele Kolu kõrtsi juures; teine möödus Mäe rehest ja tema ning Tartu maantee ristumiskohal asus Kuivajõe kõrts.

Kose-Uuemõisa omanikule krahv Tiesenhausenile kuulus 1805. aastal umbes 1000 hinge talupoegi (täpsemalt 1795. aastal 506 meest ja 479 naist, 1811. aastal 618 meest, naiste arv sel aastal pole teada). Revisjoninimekirjad, milledest need arvulised andmed on võetud, jutustavad ka palju muud huvitavat Kose-Uuemõisa kohta, konkretiseerides tunduvalt meie ettekujutust balti mõisast XVIII sajandi lõpul.

1795. aastal oli Kose-Uuemõisa mõisnikuperekonna käsutuses 2 toateenrit, 2 tavalist teenrit, virtin, 4 naisteenijat, poiss, tallide ülevaataja, tallipoiss, mõisasepp, öövaht, rätsep, 2 kokka, pikööriks nimetatud ajajajahimees, kingsepp ja kutsar — kokku 20 inimest (1811. aastaks oli mõisa teenijate arv tõusnud 33 inimeseni). Enamus neist olid pärisorised talupojad ja alles hiljuti külast mõisa võetud või mujalt ostetud. 13-aastane Juhan, kelle suhtes mõisnik veel polnud selgusele jõudnud, milliseks tööks teda kasutama hakata (1795. aasta revisjoninimekirja on kantud ta lihtsalt kui poiss — Junge), oli võetud Kanavere külast. Sealtsamast olid võetud tallipoiss Madis, toateener Mihkel ja rätsep Jüri; üks mõisakokk, piköör ja teine toateener olid ilmselt ostetud Aavere mõisast; kingsepp,

[405] Sealsamas, l. 67.

Kose-Uuemõisa. Esiplaanil mõisaprouale sünnipäevakingiks kaevatud tiik.

teine kokk ja kutsar olid aga toodud hoopis Võhmutalt. Mõis polnud teenijaid aga üksnes ostnud, vaid omakorda ka müünud ja kinkinud. Teener Gustav oli 1795. aasta eel müüdud kellelegi oberst Kucharskile, teine teener Karl aga kingitud rittmeister Neuendorfile. Samuti oli enne 1795. aastat Karla külast Otsa talu peremees Tõnu koos naisega müüdud ühele kolleegiumi-assessorile Krukoffile, perepoeg Hans pääses aga põgenema.

Isegi need revisjonikirjas sisalduvad napid andmed annavad meile ettekujutuse mõisnik Tiesenhausenist kui tüüpilisest balti parunist-orjapidajast. Väga iseloomulikult kriipsutab seda alla ka ainukene konkreetne mälestus, mis praeguseni on säilinud rahva hulgas selle mõisniku kohta. Kose-Uuemõisa endise härrastemaja ees on kaunis tiik, mille krahv Tiesenhausen olevat lasknud orjadel kaevata oma naisele sünnipäevakingiks ühe öö jooksul. Hommikul mõisatrepile ilmunud mõisaprouale olevat see tiik, mida eelmisel õhtul veel olemas polnud, pidulikult üle antud.[406]

Mõisa majapidamist juhtis Dresdenis sündinud aednik Johann Gottlieb Zeibig. Tema abiliseks oli kupjast kiltriks edutatud 40-aastane Tõnu,

[406] Kose-Uuemõisas elava 1875. aastal sündinud Ann Prodeni mälestused.

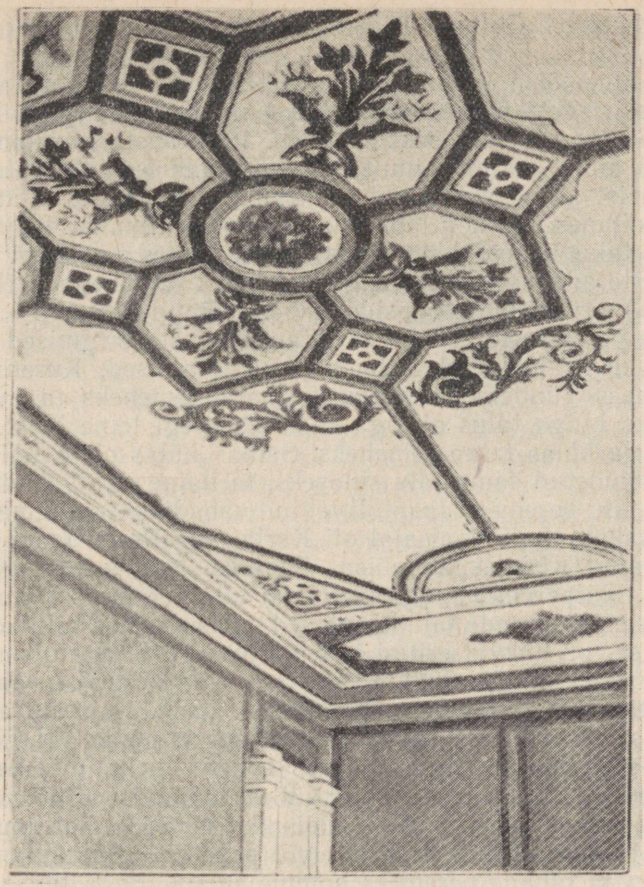

Laemaalid mõisaproua magamistoas.

kes veidi enne 1795. aastat oli naiseks võtnud Saula külast 26-aastase Mari. Nähtavasti veel suuremat tähelepanu kui mõisa põllumajandusele, pühendati aga sõiduhobustele, sest nende eest hoolitsemiseks oli palgatud välismaa spetsialist tallmeister Hartwich Schnur Mecklenburgist. Peale tema oli mõisas veel teine ja nimelt silmapaistvast saksa kultuurikeskusest päritolev välismaalane. Tema kohta on 1795. aasta revisjonikirjas omapärane märkus, mille taga võib peituda õige palju, näiteks samasugune põlgus balti parunite elulaadi vastu, mis oli iseloomulik Krause tüüpi progressiivselt meelestatud inimestele — «Koolmeister Georg

Wilhelm Reichenbach Gothast Tüüringis, kuhu ta on ka otsustanud uuesti reisida».

Ka Kose-Uuemõisa külades elavate talupoegade kohta võime leida revisjoninimekirjadest õige iseloomulikke andmeid. Peaaegu kõigis taludes peeti mõisateo sooritamiseks sulaseid. 1811. aasta revisjoninimekirjas ülesloetud 78 talust polnud ainult neljateistkümnes ühtki sulast, kusjuures kolmes neist asendasid sulast eesti külale nii iseloomulikud kasulapsed, üheteistkümnes aga aeti läbi oma perekonna liikmete tööjõuga. Tavaliselt oli igas talus üks või kaks sulast, harva tõusis nende arv kolme kuni neljani. Sulaste arv moodustas kõigi meessoost talupoegade (kaasa arvatud ka lapsed) arvust 23%, popside arv aga ainult umbes 5%.

Sulaste ja peremeeste vahekorda aitavad mõista järgmised 1795. aasta revisjoninimekirjas leiduvad iseloomulikud märkused. Kurena külas sai pärast peremees Tündersepa Jaagu surma peremeheks ta sulane Mart. Hiiepere külas Luiga talus oli aga sulaseks keegi teine Mart, kes varem oli olnud Karla külas taluperemeheks. Samas külas oli Kristli talu peremees Tõnu muudetud sama talu sulaseks, ta naine aga vabadikuks. Hiiepere Kärneri talu peremees Jaan oli tehtud vabadikuks ja tema talu antud endisele mõisakupjale. Samal ajal oli Karla küla Reinu-Jaani talu sulane Mihkel määratud Kirimäe abimõisas kupjaks. Kui samas Karla külas Matsi-Hansu talu peremees Jaan ja Pauna talu peremees Tõnu surid, said uuteks peremeesteks nende talude endised sulased. Otsa talu kohta on aga märgitud, et see on «likvideeritud ja tema maad ära jagatud». Neist faktidest peaks piisama, et näidata, kui vähe tegi mõis mõnikord vahet taluperemeestest ja talusulastest mõisa tööloomade vahel. Kui talu endine peremees suri, siis ei tarvitsenud talu sugugi minna ta pojale või väimehele või mõnele teisele perepojale. Mõis määras sageli uueks peremeheks mõne sulase, kui ainult ta ise ja ta pere olid küllalt tööjõulised. Mõisasurve tagajärjel majanduslikult laostunud või mõisniku viha alla sattunud peremees võis väga hõlpsasti sattuda sulaseks või popsiks. Eilne sulane võis olla täna peremees ja tänane peremees homme sulane. Seda lihtsat, kuid paljutähendavat tõde tuleb alati meeles pidada Kose-Uuemõisa sõja käsitlemisel.

Rahvamälestuste järele on Uuemõisas talurahva olukord olnud isegi halvem kui naabermõisates. «Uuemõisa naised käinud sagedaste Ravila magasiaidas vilja saamas, tanud tagurpidi peas ja tanudes terad.»[407] Mõisatöö oli olnud väga raske, eriti sügisel rehepeksu ajal. «Uni vaevanud vaimusi öösel kui ka päeval. Kui keegi töö juures tukastama jäänud, tantsinud kupja kepp orjapoisi ja -tüdruku turjal. Iga päev kuuldud alla tuule orjade aietamisi.»[408]

---

[407] G. Vilbaste ja J. Õunapuu poolt kohapeal 1920. a. kogutud mälestused.
[408] Sealsamas.

Mõisa rehepeksult tulevatel teomeestel olevat olnud kombeks sisse astuda Tartu maantee ääres asuvasse Kuivajõe kõrtsi. «Tulnud ikka hobuse seljas teed mööda, aga varastatud rapperukki kott lohisenud köiega hobuse saba otsas kraavi mööda, nii et hommikuhämaruses näha polnud. Rukki eest sai kõrtsis viina.» [409]

Talurahva antifeodaalne klassivõitlus on stiihiline ja organiseerimata. Kuid selle õige arusaamisega tuleb ühendada äärmiselt kriitiline suhtumine allikatesse, sest muidu võime sattuda mõisnike poolt ja nende terrori tingimustes koostatud dokumentide mõju alla, milles talupoegi kujutatakse peata lambakarjana. Tunnistades, et talurahva klassivõitlus on organiseerimata, on nõukogude ajaloolased siiski alati püüdnud selgitada, kas ei teinud talupojad katseid oma võitlust ette valmistada ja juhtida ning juhul, kui see aset leidis, uurinud, miks need katsed lõppesid nurjumisega. «Ülestõusu kohta käivate dokumentide uurimine,» kirjutab 1861. aastal toimunud Kandijevka ülestõusu kohta ajaloolane V. Švarev, «lubab teha järelduse, et tema käigus, eriti 5-ndast kuni 18. aprillini tehti energilisi katseid organiseerumiseks.» [410]

Hoopis teist teed mööda on läinud oma raamatus J. Konks. Ta ei tee katsetki selgitada, kes püüdsid Kose-Uuemõisas toimunud ülestõusu juhtida ja kuidas nad seda tegid. Kõlli Tooma juhtivasse ossa suhtub ta eitavalt, tunnistades ainult, et ta oli «mõjukas mees».[411] Mis aga tähendab «mõjukas mees» ülestõusu ajal? J. Konks väidab Tooma kohta isegi, et «mõisavõimude viha oli ta küll ära teeninud (!) . . .» [412] Mingit juhtiva rühmituse tegevust ülestõusu ja selle ettevalmistamise ajal ta ei näe. Aga ometi räägivad dokumendid selgesti, et alati, kui saadetakse käskjalgu või valmistatakse mehi ette võitluseks, on tegevuses Kõlli Toomas ja tema abilised. J. Konks rõhutab, et Kuivajõe kõrtsi juures «mingeid juhte ei valitud».[413] Kuid neid polnudki enam vaja valida, sest nad olid teomeestel juba ammu olemas. Senistes uurimustes on jäetud kasutamata ka rahvamälestustes säilinud andmed ülestõusu juhtide kohta. Samuti on jäänud märkamata, et Kõlli Toomas püüdis pärast ülestõusnute lüüasaamist koos Ingliste meestega Peterburi minna.

Enne kui asuda Kose-Uuemõisa ülestõusu eelloo käsitlemisele, veel paar sõna kahest talupojast, kellele langes selles ülestõusus õige silmapaistev osa.

1792. aastal oli Karla külas 49 aasta vanuselt surnud Kõlli talu peremees Hans. Peale lese perenaise oli tallu jäänud seitse poega ja nende

---

[409] Kose-Kuivajõel Lauristini-nim. kolhoosis elavale Gustav Teppanile jutustanud tema vanaema.

[410] В. Шварев, Кандиевское восстание, Пенза 1955, lk. 62.

[411] J. Konks, tsit. teos, lk. 209.

[412] Sealsamas.

[413] Sealsamas, lk. 215.

Kõlli talu praegusel kujul.

õde Kai. Vanim poeg Tõnu, kes 1805. aastal oli 29-aastane, läks Saula külasse sulaseks. Uus peremees sai teisest pojast, kellele isa järgi oli nimeks pandud Hans. Kolmas vend Toomas, kellest meil tuleb palju juttu, oli 1805. aasta sügisel parajasti saamas 27-aastaseks (sündinud 21. novembril 1778) ja ilmselt sulaseks Abrami talus (teda nimetatakse esimese ülekuulamise protokollis Kõlli ehk Abrami Toomaks [414]). Nooremad vennad — 24-aastane Juhan, 20-aastane Hindrek, 15-aastane Jaan ja 13-aastane Jüri — olid 1805. aastal veel kodutalus. Hiljem (1810. aastal) anti Hindrek nekrutiks ja Jaan läks Vetka tallu sulaseks.

Kõlli Tooma venna Jaani pojapoja Jaan Metua (sündis 1855. a., suri 1901. a.) mälestuste järele oli Kõlli talu saanud oma nime sellest, et kõik ta peremehed olid juba vanast ajast peale olnud sepad ja talus oli oma sepikoda. Toomas ise tundis müürsepatööd ja teda kasutati vajaduse korral mõisas selle töö juures. Mõnede teiste mälestuste järgi olevat Toomas olnud ilus ja suurt kasvu mees.[415]

---

[414] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 50.

[415] A. Vilbale jutustanud tema vanaisa Jaan Metua; Kose-Kuivajõel Lauristini-nim. kolhoosis elavale G. Teppanile jutustanud tema vanaema.

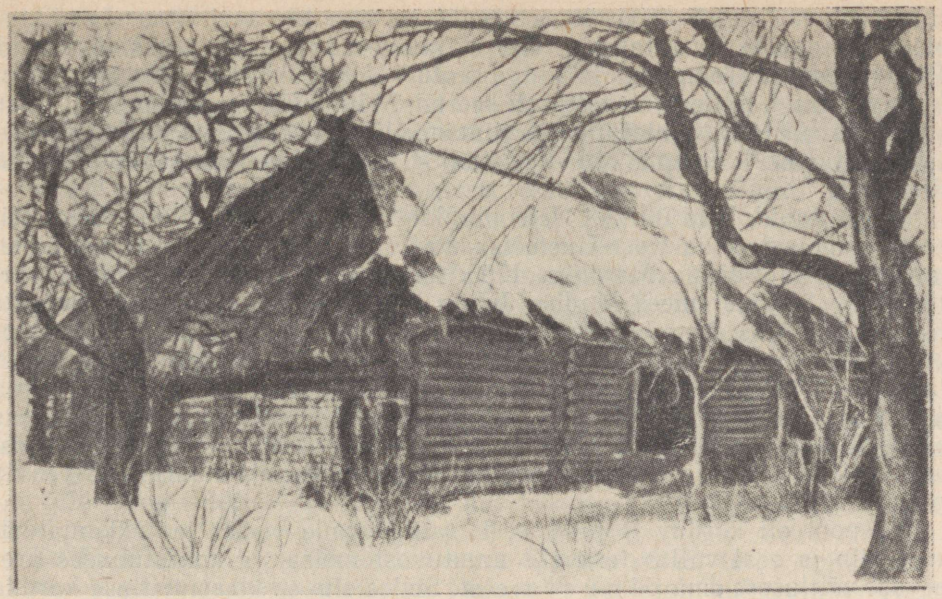

Kõlli talu kõrval asunud Päärna-Antsu talu suitsutare. Pildistanud M. Aitsam 1937. a.

Mõisakubjas Tõnu iseloomustas Toomast kohtunike ees, kui «korralikku meest — ainult kui ta joobnud oli, muutus ta tõrksaks . . .» [416] Veelgi huvitavama iseloomustuse andis Toomale aga mõisa aidamees Hans: «Toomas on juba varem mõisahärrale palju pahameelt teinud . . .» [417] Millise vastupanuavalduse või uhke kangekaelsusega Kõlli Toomas mõisniku viha esimest korda enda peale tõmbas, sellest meie käsutuses olevad allikad midagi ei kõnele. Selle eest sisaldavad nad aga konkreetseid andmeid, et juba enne 1805. aastat oli Kõlli Toomast mõisniku ja valitseja poolt taga kiusatud. Kord oli valitseja Zeibig talle selle eest, et ta mõisatööle tulekuga veidi oli hilinenud, lasknud anda 60 kepihoopi palja särgi peale. 1804.—1805. aasta talvel oli teda alusetult kahtlustatud, nagu oleks ta koos kahe teise talupojaga peksnud üht vana naist, kes hiljem leiti surnuna. Toomast oli koos kahe teise kahtlusealusega hoitud kolm nädalat külmas mõisa sepikojas vangis. Kui nad olid parajasti valla kohtumeeste ees seisnud, oli mõisnik Tiesenhausen kohtutuppa tulnud ja öelnud, et Too-

[416] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 187.
[417] Sealsamas, l. 188.

mas peab saama 20 paari vitsu, teised kaks aga 15 paari vitsu. Ja niiviisi otsus nende üle langetatigi, ilma, et nende süüd üldse oleks tõestatud. Pärast seda oli Toomas posti külge seotud — Nigula Jaak oli nööri otsast kinni hoidnud, millega ta kinni oli seotud, Mõldri Hansu Hindrek oli vitsu vahimees Jürile kätte ulatanud ja viimane oli löönud.[418] Veel järgmisel aastal mäletas Kõlli Toomas seda karistamist kui temale osakssaanud kibedat ülekohut.

Väga napid, kuid ühtlasi iseloomulikud andmed, on säilinud ühest teisest talupojast, keda Kose-Uuemõisa ülestõusu uurimismaterjalides nimetatakse Põua Päärna Maiduks. 1795. aasta eel oli Kanavere külas surnud Mäe talu peremees Madise Juhan. Ta lese Kaie pani mõis popsiks Karla külla. Üks poeg Jaak läks vend Jüri juurde, kes oli Karla külas taluperemees. Poeg Madis, kes oli 1805. aastal 35-aastane, tehti mõisateenijaks, 32-aastane Tõnu pandi Hiiepere külasse sulaseks, tütred Kärt ja Anna anti Karla külla taluteenijateks. Üheks selle lõhutud pesakonna liikmeks oli ka 25-aastane Mait, kes 1805. aastal oli nähtavasti sulaseks Põua talus, mille hiljuti (1798. a.) surnud endine peremees kandis Päärna (Berendi) nime.[419]

Eespool oli korduvalt juttu eesti talupoegade visast ja lakkamatust, kord siin ja seal vallas teravaks muutuvast mõisa- ja kohtutubades arenevast võitlusest oma õ i g u s t e eest. Selles elu- ja klassivõitluse karmis koolis karastus talupoja visadus, tema kangekaelsus o m a õ i g u s e eest seista. Kujunes välja see sugugi mitte ainult eesti talupojale, vaid üldse rõhutud talupoegadele omane iseloomujoon, milles isegi siis, kui ta kodanlikus rahaühiskonnas pahatihti mandub väiklaseks omavaheliseks jonniajamiseks, on tunda temas kätkevat ja kajastuvat rahvalikku ürgjõulisust, nagu seda suurepäraselt on näidanud A. H. Tammsaare oma romaanis «Tõde ja õigus».

Kõlli Tooma isikus olid need oma õiguste eest visalt, julgelt ja ka küllaltki osavalt seisva talupoja iseloomujooned esindatud üsna tugevalt. Mitte asjatult ei levinud kohaliku rahva hulgas veel kaua aega hiljem kõnekäänd — «Kõlli kõva õigus». Samal ajal näib Toomas ka vähese jutuga ning ettevaatlik mees olevat olnud. Ta on üks väheseid ülestõusust osavõtnuid, kes oma tegevust arukalt maskeerida oskab. Minnes Ravilasse sõjakäsku viima, võtab ta hobusevaljad kaasa ja teeb näo, nagu otsiks ta kaduma läinud hobust. Samal ajal on ta ka üks vähestest, kes julgeb ja oskab mõisnikega näost näkku vaielda ning annab neile vastu sageli palju tabavamaid sõnu, kui need leida oskavad.[420]

---

[418] Sealsamas, l. 137.

[419] Nii 1795. aasta kui ka 1811. aasta revisjonikirjas on Maidu nimi ära toodud aga Kanavere küla Pruuna talu nime juures, mida juba sel ajal pidasid J. Lauristini esivanemad. Nähtavasti teenis Mait 1795.—1796. aasta paiku sulasena selles talus.

[420] Siinkohal olgu veel kord meenutatud, et seoses Kose-Uuemõisa ülestõusuga koos-

Ülestõusu käik on prooviks nii Kõlli Tooma kui ka Põua Päärna Maidu iseloomudele ja nad teevad selle läbi auga. Selle proovi tulemusena võiks öelda järgmist. Nii Toomas kui Mait haarasid relva, kuid esimene enam selleks, et talupoegade õigusi k a i t s t a, teine rohkem pealetungi jaoks.

Kogu kubermangu talurahva seas valitsev ärevus oli septembrikuu alguseks haaranud ka Kose-Uuemõisa valla. «Mitte ühes või kahes kohas,» seletas Kõlli Toomas hiljem kohtu ees, «vaid igal pool räägiti, et seadus pole keiserliku majesteedi poolt välja antud . . .» [421] Tallinnas käinud talupojad tõid teate, et linna raele kuuluvates mõisates ei peksta rehte enam öösel, vaid päeval.[422] Kuid Lõuna-Harjumaale ulatus teateid olukorra üle talupoegi huvitavas rehepeksu asjas ka kaugemalt kui Tallinna külje all asuvaist mõisatest. Ravila 61-aastane talupoeg Nappo Hindrik uuris maad mööda ringi rändavailt käsitöölistelt välja, et Saksamaal pekstakse rehte ainult päeval ja jutustas sellest edasi teistele.[423]

Siis hakkasid saabuma teated rahutuste algusest. Kose-Uuemõisa jahile sõitnud härrasrahva teenrid tõid kaasa teate, et Karinu teomehed ei peksa enam öösel rehte.[424] Ja laupäeva, 9. septembri õhtul teatas nähtavasti kõrtsist tulev ning veidi «lõbusas tujus» olev teomees Kaela Madise Hans Kose kirikla peretoas: «Kose-Uuemõisas tuleb sõda.» [425]

Kaela Madise Hans teenis sulasena Kurena külas, talus, mille perenaine oli pärit Järvamaalt Orina vallast.[426] Sel ajal, kui teomees Hans oma ähvardavad sõnad lendu laskis, ootasid selle valla mehed koos karinulastega juba sõdurite karistussalga saabumist ning kolm päeva hiljem,

---

tatud mahukas kohtutoimik sisaldab ka Kõlli Tooma kohta palju ja vastuolulist materjali. Toomas ise ja ka paljud teised talupojad püüdsid kohtu ees vähendada tema «süüd» ja järelikult ka tema osa ülestõusus. Eriti püüdis Kõlli Toomas kohtunikele selgeks teha, et ta oli algusest peale sattunud sündmuste keerisesse juhuslikult, ainult sellepärast, et teda mõisniku poolt ebaõiglaselt karistamisele taheti saata. Ta püüdis kohtunikele muljet jätta, et oli võitluse ajal sõduritega tagapool ainult arguse pärast. Võitlusest põgenedes olid Kõlli Tooma enda sõnade järgi mitmed talupojad talle hüüdnud: «Nüüd oled sa oma elu hoidnud ja tahapoole jäänud . . .» (ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 144). Kuid samad materjalid räägivad nende kriitilisel kasutamisel ka sellest, kui aktiivne oli Kõlli Toomas käskjalgade saatmisel abi järgi, kuidas ta ülestõusu päeval hoidis ära Kaiu talupoegade lahkumise ja luges üle ülestõusnud. Kõlli Tooma enda eespool toodud sõnad räägivad sellest, et sel ajal, kui paljud teised talupojad juba põgenesid, seisis tema veel võitlusväljal. Kui Kõlli Tooma juhtiv osa sündmuste alguses ei ilmne eriti selgelt, siis on täpselt teada, et ta veel pärast ülestõusnute põgenema löömist sõjaväe poolt püüdis koos Ingliste talupoegadega organiseerida saatkonda keisri juurde, kusjuures otsustati teele minnes kaasa võtta ka püssid. Kõige selle tõttu võib omal ajal juba Mihkel Aitsami poolt antud käsitlust Kõlli Toomast kui ühest ülestõusu silmapaistvamast juhist pidada põhiliselt õigeks.

[421] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 146 ja 192.
[422] Sealsamas, l. 149 ja 192.
[423] Sealsamas, l. 234.
[424] Sealsamas, l. 136.
[425] Sealsamas, l. 133 ja 181.
[426] ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. V — 24, l. 11.

12. septembril, tormasid hetkegi kõhklemata sõduritega võitlusse. Pole mingeid andmeid, et Karinult või Orinalt oleks Kose-Uuemõisa ulatunud midagi üleskutse taolist või sealt Kose-Uuemõisa tulnud käskjalad. Kaela Madise Hansu sõnad räägivad sellest, et nii Kose-Uuemõisas kui ka Karinul ja Orinal olid talupojad iseseisvalt jõudnud arusaamisele, et käes on otsustava, järeleandmisteta võitluse ja ülestõusude aeg. XIX sajandi esimesel poolel ja keskpaiku nimetasid eesti talupojad «sõdadeks» kõiki väljaastumisi mõisnike ja neid kaitsvate sõdurite vastu isegi juhul, kui otseselt võitluseks ja verevalamiseks ei läinud (Pühajärve sõda 1841. a., Mahtra sõda 1858. a., Paunküla ja Purdi sõda 1860. a.).

Juba 9. septembriks, mitu päeva enne seda kui Kose-Uuemõisas õine rehepeks lõpetati, oli osa teomehi jõudnud arusaamisele, et ka neil võib tulla «sõda».

Kose-Uuemõisas algasid sündmused siis, kui kogu kubermangus juba ammu valitses äärmiselt ärev ning pingeline õhkkond, mis avaldas oma mõju ka seal. Hilisemal asja uurimisel huvitasid võime eeskätt ülestõusu endaga otseselt seotud sündmused ja seetõttu on ülestõusu «rahulikust eelloost» andmeid säilinud suhteliselt vähe. Kose-Uuemõisa ülestõusu lugu algab kuidagi järsult, terava konfliktiga, millele nagu polekski eelnenud mitmesuguste plaanide sepitsemist ning tagasihoidlikumate nõuete esitamist enne otsustavat huvide kokkupõrget. Tegelikult asi päris nii polnud. Põua Päärna Mait tunnistas hiljem kohtu ees, et Mäe rehe juures töötavatel teomeestel olevat «juba ammu mõte olnud» paluda, et neid rehepeksu päevadel päevaselt töölt veidi varem õhtule lastaks.[427] Nad olid juba välja mõtelnud isegi sobiva põhjenduse, mis nende arvates võis mõistmist leida ka mõisas, — neil olevat lihtsalt rohkem aega vaja oma tööriistade kordaseadmiseks.[428] Selles küsimuses peeti nõu ka mõnede peremeestega ja need olid isegi soovitanud nõuda, et mõis annaks rehepeksunädalatel terve päeva tööriistade korrastamiseks.[429] Kuid veel rohkem ja sagedamini kui sellest plaanist, hakkasid teomehed omavahel rääkima, et uus seadus pole üldse õige keisri seadus ega õine rehepeks seaduslik. Ja lõpuks hakati rääkima ka sellest, et mõnedes teistes mõisates on teomehed juba lõpetanud õise rehepeksu. Pealegi võtsid sündmused Kose-Uuemõisas mõisniku järsu käitumise tõttu algusest peale väga terava pöörde, kohe kerkis üles küsimus mõisniku ebaõiglasele sammule vastuastumisest. Esialgne plaan jäi kõrvale ja seda meenutati edaspidi ainult siis, kui läbirääkimistel mõisniku või kohalike võimudega või hiljem kohtu ees mõned talupojad tundsid vajadust «süütute nõudmiste» või «süütute põhjuste» järele.

Esmaspäeva, s. o. 11. septembri õhtul pidid Kose-Uuemõisa teomehed

---

[427] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 148.
[428] Sealsamas, l. 151.
[429] Sealsamas, l. 156.

pärast terve päeva kestnud rasket künnitööd hakkama reht peksma.[430] Kuid juba selle päeva ennelõunal polnud kubjas Tõnu enam kindel, et rehepeks tegelikult algab.[431] Teomeeste ärev ja otsustav meeleolu ei jäänud märkamata ka kupjale. Kuid kuni viimase hetkeni ei olnud asi veel päris selge.

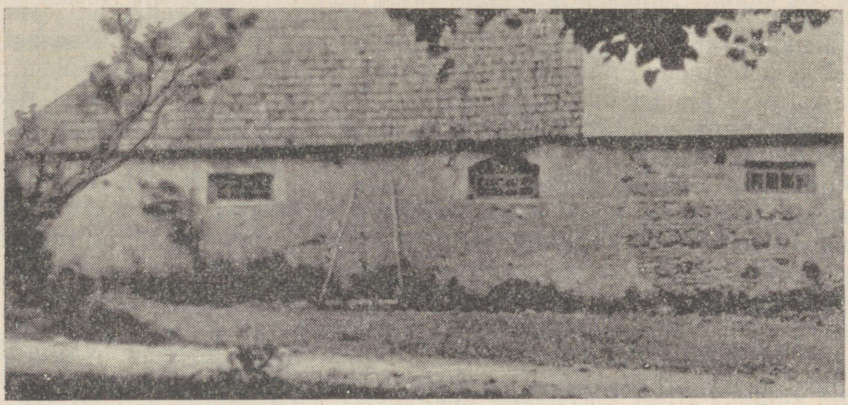

Kuie rehi.

Teomehed kogunesid oma rehtede juurde. Mäe rehes võttis Korjukse Jaak isegi juba hargi kätte ja hakkas lademeid laiali laotama. Siis aga haaras Kolu Tõnu tal hargi käest, ja tööd alustamata jäid mehed ootama kupja ilmumist.[432] Korjukse Jaak, kes nähtavasti oma esialgset kõhklemist heaks tahtis teha, ruttas aga Kuie rehte, et kutsuda sealsed teomehed samuti Mäe rehe juurde.[433]

Kui Korjukse Jaak oma teatega Kuie rehe juurde jõudis, ruttasid kõik seal töölolevad üheksa teomeest Mäe rehe poole, kutsudes endaga kaasa ka parajasti Kuie rehele kütet vedava teomehe Türgi Tõnu.[434] Üks Kuie rehe juures töötanud teomeestest saadeti veel tagumise rehe juurde, et ka sealseid teomehi Mäe rehe juurde kutsuda. Enamus seal töötavaist teomeestest aga kohale ei ilmunud, vaid läks lihtsalt koju.[435]

Kui kubjas Mäe rehe juurde ilmus, ütlesid sinna kogunenud teomehed talle, et nad enam öösiti reht ei peksa. Kubjas ei teinud katsetki teomeestega vaidlema hakata, vaid läks asjast mõisahärrale teatama. Selle sünge

[430] Sealsamas, l. 122.
[431] Sealsamas, l. 186.
[432] Sealsamas, l. 190 ja 354.
[433] Sealsamas, l. 122.
[434] Sealsamas, l. 122—123.
[435] Sealsamas, l. 123 ja 326.

ja pingelise ootuse ajal, mis valitses Mäe rehes enne härraste saabumist, tulid sinna Kristli Hindrik ja Kõlli Toomas.[436] Kui Kristli Hindrik lihtsameelselt nõu andis, et võiks ju minna härralt kergendust paluma, käratas Põua Päärna Mait talle peale: «Eks sa mine ise!» [437]

Härrased saabusid aga varsti ise kohale. Tulid mõisahärra parun Tiesenhausen, tema juures külas viibiv vend Võhmuta mõisahärra Tiesenhausen ja mõisavalitseja Zeibig. Kui mõisahärrad rehealusesse sisse astusid, võtsid kõik teomehed mütsid peast. Ainult veidi eemal, seljaga ukse poole maas istuv Kõlli Toomas tegi, nagu poleks ta härrade tulemist märganud. Seda pani aga tähele Võhmuta mõisahärra ja lõi tal oma jalutuskepiga mütsi peast.[438]

Kuni selle hetkeni polnud Kõlli Toomas olnud otseselt seotud teiste teomeeste üritusega. Karla küla teomehed ei käinud reht peksmas Kose-Uuemõisa enda, vaid Kirimäe abimõisa rehtedes. Sel sügisel oli müüritööd oskav Kõlli Toomas saadetud Kose-Uuemõisa ehitustööle ja oli sel ajal rehepeksust vaba. Mäe rehes käis ta öösiti ainult magamas. Nüüd olid mõisnikud ise tõmmanud sündmuste keerisesse ühe kõige mehisema, osavama ja küllaltki suurt organiseerimisvõimet omava teomehe. Nagu näeme edaspidi, ei jäänud teomehed sel esmaspäeva õhtul Mäe rehes päris kindlalt oma nõudmise juurde ja Kose-Uuemõisas oleks öine rehepeks vähemalt esialgu edasi kestnud, kui poleks olnud Kõlli Tooma ebaõiglast vangistamist.

Kui Toomas löögi peale püsti kargas, tõmbas ta endale ka parun Tiesenhauseni ja mõisavalitseja tähelepanu. Need pärisid nüüd Toomalt, olles nähtavasti hetkeks unustanud, et ta oli ehitustöödele pandud, miks ta seal on ning oma reht ei peksa. Selle peale vastas Toomas, et tema käib reht peksmas Kirimäel ja ta võiks ju küll seal rehel käia, aga siis tuleks tal igal õhtul viis versta jala rehele minna ja sama palju maad igal hommikul uuesti maha käia, et Kose-Uuemõisa tagasi tööle jõuda.[439] See oli nähtavasti isegi balti paruni mõisas mõeldamatu ja nii oli Kõlli Toomas oma tabava vastusega mõisnikud kohe alguses rumalasse olukorda seadnud.

Pöördudes ülejäänud teomeeste poole, päris parun Tiesenhausen: «Mis te siin seisate, kas te ei tahagi minu rehtesid peksta?» [440] Alles pärast seda, kui mõisnik oli küsimust mitu korda korranud, kostis kellegi eitav vastus.[441] Nüüd küsis mõisnik, kas nad päeval on nõus reht peksma. Selle peale ütles kõige ees seisev Robo Hindrik: «Päeval me teeme hea meelega

---

436 Sealsamas, l. 193 ja 327.
437 Sealsamas, l. 193.
438 Sealsamas, l. 124 ja 136.
439 Sealsamas.
440 Sealsamas, l. 123.
441 Sealsamas.

kõiki töid.»[442] Nüüd hakkas mõisnik pärima, kes neile seda «halba nõu» on andnud. Põua Päärna Mait vastas: «See on meie kõigi nõu», ja teatas ka, et rae mõisates juba pekstavatki rehtesid päeval.[443] Türgi Tõnu ütles mõisahärrale, et «see on meie kõigi nõu, selline asi ei saagi ju ühe või kahe mehe ettevõtmine olla».[444] Kui aga parun Tiesenhausen nüüd otseselt Tõnult endalt päris, kas tema ise oleks nõus reht peksma, hakkas see kõhklema. Ta ütles, et «peksan rehte hea meelega, kui teised ka peksavad» ning hakkas isegi kuube seljast ajama, et tööd alustada.[445] Kaela Tooma Hindriku Tõnu hüüdis selle peale Türgi Tõnule: «Miks sa meist lahku tahad lüüa, me peame kõik ühel meelel olema . . .»[446] Pärast seda polnud mõisnikel ja valitsejal usku sellesse, et teised teomehed Tõnu eeskujule järgnevad. Seetõttu oli mõisavalitseja Zeibig kohe nõus, kui Korjukse Jaak tuli välja järgmise ettepanekuga. Jaak ütles, et kuna on juba liiga hilja rehepeksu alustamiseks, siis võiks selle jätta järgmisele päevale.[447]

Enne rehe juurest lahkumist käskis mõisahärra teistel teomeestel Kõlli Tooma ja Põua Päärna Maidu kui «ninamehed» ja «ässitajad» kinni võtta ja mõisa juurde tuua. Selle käsu peale ei tõusnud aga ükski käsi. Kristli Hindrik küsis isegi, et miks sellist süütut inimest nagu Toomas vangistada tahetakse. Lõpuks leidis väljapääsu olukorrast Kõlli Toomas ise. Ta ütles, et pole ju mõtet neid nüüd õhtul vangistada, kui seda võib teha hommikul, kui nad mõisa tööle ilmuvad.[448] Selle ettepanekuga pididki mõisnikud ja valitseja rahule jääma ning ära minema.

Teomehed muutusid aga pärast nende lahkumist veel «kangekaelsemateks», nagu on kirjutatud ülekuulamisprotokollis ja otsustasid mitte mingil juhul järele anda. Hiljem kohtu ees seistes suutsid nad aga varjata nende talupoegade nimesid, kes nüüd, kui nad olid jäänud täiesti omavahele, kõige otsustavamalt ja julgemalt rääkisid.[449]

Seoses Karinul ja Kose-Uuemõisas asetleidnud ülestõusudega koguti politsei- ja kohtuvõimude poolt nii palju juurdlusmaterjali, et meil on võimalik konkreetsemalt välja selgitada, k u i d a s tegelikult algas talupoegade vastuhakk mõisale. Nii Karinul kui ka Kose-Uuemõisas käituvad talupojad alguses väga kõhklevalt. Avalik väljaastumine leiab lõpuks aset mitte ette kindlaksmääratud otsuse järgi, vaid tegelikult annab viimase tõuke teatud määral juhuslik ajend. Kose-Uuemõisas saab selleks Kõlli

---

[442] Sealsamas, l. 123, 148 ja 337.
[443] Sealsamas, l. 123 ja 148—149.
[444] Sealsamas, l. 123.
[445] Sealsamas.
[446] Sealsamas, l. 354.
[447] Sealsamas, l. 37 ja 124.
[448] Sealsamas, l. 149.
[449] Sealsamas, l. 194 ja 199.

Tooma ebaõiglane vangistamine, Karinul aga kuuldused teiste mõisate talupoegade väljaastumisest. See väljaastumise alguses ilmnev juhuslikkuse moment on aga väga iseloomulik talurahva stiihilisele antifeodaalsele võitlusele. Teiselt poolt ilmneb nendes samades sündmustes aga ka talurahva klassivõitluse tugev külg. Karinu kubjas ütles mõisarehtede juures koos olevatele teomeestele, et see pole üldse nende asi, mis teiste mõisate talupojad teevad. Ja otse vastuseks sellele lausele demonstreerisid Karinu teomehed, et nad mõistsid võib-olla küll instinktiivselt, aga siiski küllalt hästi, et kõigi mõisate talupoegade võitlus on ühine. Kuna teiste mõisate talupojad olid keeldunud öisest rehepeksust, et sellest raskest ja vihatud tööst üldse vabaneda, siis pidasid Karinu talupojad ka oma kohuseks seda teha. Kui vastuhakkude alguses üksikud talupojad käitusid veel kõhklevalt, siis niipea kui nad olid koondunud ühiseks mõisale vastupanu osutavaks kollektiiviks, näitasid nad üles suurt vankumatust ja visadust. Esimese sammu astumine avaliku vastupanu teel oli talupoegadele küllaltki raske. Kui nad olid aga kord liikuma hakanud, siis läksid nad kindlalt edasi, saades jõudu oma kollektiivsustundest.

Mõisahärra Tiesenhausenil ei läinud aga kangekaelne Kõlli Toomas meelest. Oma 18. septembril kubernerile saadetud kirjas avaldab ta veendumust, et Toomas oli tulnud reheliste juurde «tõenäoliselt ainult selleks, et neid nende vastuhakule tagant kihutada (um sie in ihrer Widerspenstigkeit zu bestärken) . . .» [450] Juba 11. septembri õhtul või 12. septembri varahommikul andis ta mõisaametnikele korralduse Toomas kinni võtta ja linna kubermanguvalitsusse viia. Sel hommikul kohtas jahile ratsutav mõisahärra Tiesenhausen mõisa õuel müüritööle tulevat Kõlli Toomast. Vihaselt hüüdis ta teomehele: «Kui sa minema oleksid jooksnud, poleks ma sind üldse lasknud taga otsida.» [451]

Vastu keskhommikut ilmusid Tooma juurde mõisavalitseja Zeibigi juhtimisel mõisa kokk ja kutsar ning Kirimäe kubjas.[452] «Kuhu te mind tahate viia,» nõudis Toomas mõisavalitsejalt, «kui te mind vangi viia tahate, siis ma ei lähe, ennem lööge mind maha, kui te mind aga sõduriks viite, siis lähen ma meeleldi . . .» [453] Kuid hetk hiljem Toomas rahunes ja istus mõisavalitseja Zeibigi kõrvale vankrisse, mis kohe Tallinna poole veerema hakkas.

Kõlli Tooma niisugune käitumine tundub esialgu veidi arusaamatuna. Tee läks mitmel pool läbi metsade, Tooma käed ega jalad polnud kinni seotud ja teda valvas ainult vanemapoolne mõisavalitseja. Miks ei teinud ta katset põgeneda? Kose-Uuemõisa teomehed polnud omavahel veel mingit kokkulepet vastu võtnud selle kohta, et nad teineteisele hädas appi

[450] Sealsamas, l. 37.
[451] Sealsamas.
[452] Sealsamas, l. 137.
[453] Sealsamas, l. 138.

tulevad. Sellepärast pole põhjust arvata, et Toomal oleks olnud mingit alust loota, et teised ta niikuinii varsti vabastavad. Usutavam on teine seletus. Väga tõenäoline oli, et ta karistuse korras sõduriks antakse — nekrutivõtmine seisis ukse ees. Kõllil oli aga seitse venda — üks pidi niikuinii nekrutiks minema. Mõisnik Tiesenhausen räägib oma 18. septembri kirjas, et ta kavatses Tooma nekrutiks anda.[454] Nagu me nägime, rääkis ka Toomas ise oma vangistamise hetkel sõduriks andmisest. Istudes mõisavalitseja Zeibigi kõrval vankris, mõtles Kõlli Toomas tõenäoliselt selle üle: mis on mõistlikum, kas riskeerida põgenemise ja selle ohtlike tagajärgedega või alistuda ja võtta nekrutiloos enda peale.

Koos Kõlli Toomaga müüritööd teinud Korjukse Jaak saatis otsekohe 13-aastase poisikese Saula Robo Jüri Kuie ja Mäe rehe juurde teatama, et Toomast linna viiakse.[455] Hüüdes: «Tulge, tulge, üht meie meestest viiakse juba i l m a s ü ü t a (minu sõrendus — *J. K.*) linna!» [456] jooksis Jüri keskhommikut pidama asunud teomeeste juurde. Poisikese poolt toodud teate peale ruttasid Kuie rehe juures töötanud teomehed Mäe rehe juurde, et koos sealsete teolistega nõu pidada. Seetõttu ei leidnudki Korjukse Jaak, kes Saula Robo Jürile järele oli rutanud, Kuie rehe juurest enam kedagi. Tee peal kohtas Jaak aga Põua Päärna Maitu, kellele ta sündinust teatas, mille peale viimane kohe Mäe rehe juurde ruttas.[457]

Pikemalt aru pidamata otsustasid 40 või 50 Mäe rehe juurde kogunenud teomeest oma ebaõiglaselt vangistatud seltsimehe vabastada. Nad kargasid hobuste selga ja kihutasid Toomale järele. Türgi Tõnu, kelle hobune oli veidi kaugemal köies, jäi teistest maha. Siis ütles Otsa Jaan talle, et tuleks appi kutsuda ka Kirimäe teomehed ja koos ratsutasid nad sinna.[458] Ka Kirimäe teomehed ei kõhelnud hetkegi, ja 12 meest ratsutas Türgi Tõnu ja Otsa Jaani juhtimisel Kõlli Toomale järele.[459]

Kümne versta kaugusel Kose-Uuemõisast [460], seega umbes Saula metsavahe kohal, jõudis esimene grupp teomehi mõisavalitseja vankrile järele. Ratsanikud piirasid vankri ümber ja Põua Päärna Mait küsis Toomalt: «Kas tahad koos meiega edasi töötada?» [461] Kui viimane sellele jaatavalt vastas, käskisid teomehed valitsejal vankri ümber pöörata ja koos nendega tagasi sõita. Zeibig püüdis esialgu vastu vaielda ja ütles, et Toomas tuleb linna viia. Teomehed vastasid aga selle peale: «Siis tuleme me kõik kaasa, sest ta pole rohkem süüdi kui meie.» [462] Et teomehed olid õige süngelt

[454] Sealsamas, l. 37.
[455] Sealsamas, l. 191.
[456] Sealsamas, l. 124.
[457] Sealsamas, l. 149.
[458] Sealsamas, l. 125 ja 361.
[459] Sealsamas, l. 200.
[460] Sealsamas, l. 37.
[461] Sealsamas, l. 150.
[462] Sealsamas.

häälestatud, andis valitseja kiiresti järele, pööras vankri ümber ja kui nad tagasiteel Aruvalla kõrtsi juurde jõudsid, ostis seal igale teomehele isegi topsi viina.[463]

Saula metsavahe Kose-Uuemõisast Tallinnasse viival maanteel.

Kirimäe teosulased kohtasid Toomast ja tema ratsaeskorti juba tagasiteel, umbes ühe versta kaugusel mõisast, ja sõitsid siis teistega koos mõisaõuele.[464] Väljendades kõigi teomeeste otsust ütles Kirimäe teosulane Pundi Hansu Jaan siin mõisavalitsejale, et kui juba süütuid inimesi Tallinnasse kohtusse hakatakse viima, siis nad enam üldse kunagi öösiti reht ei peksa.[465] Kõlli Toomas ütles ainult, et kuna «härra viha nüüd minu peale langenud on, siis ei saa ma enam mõisa müüritööle jääda, vaid lähen kündma».[466] Põua Päärna Mait kostis selle peale, et kündmise alustamiseks on juba liiga hilja ja parem on eelmisel õhtul ülesseatud rehed ära peksta. Õige tasaseks jäänud mõisavalitseja oli sellega nõus.[467]

---

[463] Sealsamas, l. 138.
[464] Sealsamas, l. 125.
[465] Sealsamas, l. 125, 139, 150 ja 212.
[466] Sealsamas, l. 139.
[467] Sealsamas, l. 139 ja 150.

Rehe juurde jõudes leidsid teomehed sealt aga Kaela Madise Hansu, kes Kõlli Tooma vabastamisest eemale hoides oli enda sinna ära peitnud. Teised teomehed sõimasid teda ja tahtsid ta läbi peksta, kuid Põua Päärna Mait otsustas, et «jettame sedda kord jerrele».[468]

Sellest päevast peale hakkas Kose-Uuemõisas valitsema mingi omapärane vaherahu. Teomehed tegid korralikult kõiki mõisatöid, ainult reht ei peksnud nad öösel, vaid päeval.[469] Mõis ei teinud sel ajal katsetki sundida teomehi öösel reht peksma. Teomeestega rääkides ütlesid kubjas Tõnu ja aidamees Hans isegi: «Jumal teab, kuidas asi rehepeksuga lõpuks jääb, kas seda hakatakse tegema päeval või öösel.» [470]

Näiliselt rahuliku pealispinna all põimusid aga uute sündmuste niidid. Mõlemad pooled olid valvel ja teomehed valmistusid mõisniku uute vägivallategude tagasilöömiseks. Juba 12. septembril, Kõlli Tooma vabastamiselt koju tagasi ratsutades, otsustasid Kirimäe teomehed, et käskjalad tuleb abipalvega saata ka Ravila, Habaja ja Ojasoo talupoegade juurde.[471] Talupojad rääkisid, et nüüd peavad nad «teineteisele vastamisi appi tulema».[472] Samal õhtul ratsutaski Vetka Jüri Ravilasse.[473]

Kui Vetka Jüri õhtul hilja Ravilasse jõudis, oli seal öine rehepeks juba alanud. Jüri käis mõlema mõisarehe juures. Ravila teomehed tulid kõik teda kuulama ja nähtavasti leidis sel pimedal sügisõhtul aset õige äge koosolek, millest talupojad hiljem kohtu ees muidugi võimalikult vähe rääkida püüdsid. Vetka Jüri küsis Ravila teomeestelt: «Meie enam öösel reht ei peksa, kas teie ka seda enam ei tee või mida te ette võtate?» [474] Pärast seda andis ta neile edasi lubaduse, «et häda korral tulevad Kose-Uuemõisa mehed neile appi ja nõudis, et ka Ravila omad neile vajaduse korral abi annaksid».[475] Mõned talupojad isegi kinnitasid, et Vetka Jüri olevat veel öelnud, et kui Ravila talupojad «teiste mõisate talupoegadega kokku saavad, siis peavad nad neile ütlema, et Kose-Uuemõisa omad enam öösel reht ei peksa ja et teiste mõisate inimesed peavad häda korral Kose-Uuemõisa omadele appi tulema . . .» [476] Vetka Jüri küll ise kangekaelselt salgas seda, kuid selline käitumine on enam kui mõistetav.[477] Näib, et esi-

---

[468] Sealsamas, l. 169—170, 321 ja 324.
[469] Sealsamas, l. 170.
[470] Sealsamas, l. 156, 187 ja 189.
[471] Sealsamas, l. 200.
[472] Sealsamas, l. 338.
[473] Viluallika Hindriku surmaeelse tunnistuse (vt. I peatükk) andmeil tuli Vetka Jüri Ravilasse mitte sellel õhtul, vaid järgmise päeva, kolmapäeva õhtul (RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 282). Nähtavasti aga eksis Hindrik nädalapäevaga, sest kõik teised talupojad kinnitasid kohtu ees, et see toimus teisipäeval.
[474] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 229.
[475] Sealsamas, l. 236—237.
[476] Sealsamas, l. 237.
[477] Sealsamas, l. 342.

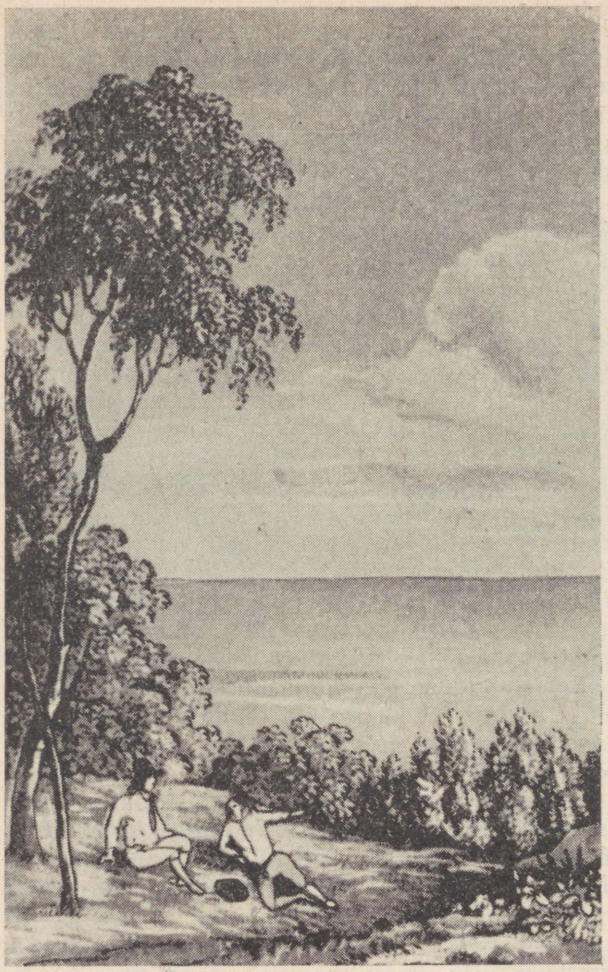

Puu all istuvad talupojad. Detail Ch. Kügelgeni — Th. Gehlhaari gravüürist «Toolse varemed» XIX sajandi esimesest veerandist.

algu Ravila teomehed veidi kõhklesid. Kostis hääli: «Jumal teab, mida me teeme?» [478] Selle peale hakkas Kose-Uuemõisa meeste saadik Ravila teomehi võitlusele kutsuma õige ägedate sõnadega. Viluallika Hindriku surmaeelse tunnistuse kaudu on meieni ulatunud sellest kõnest aga ainult üks lause — «Muld on muld ja surm on surm.» [479]

[478] Sealsamas, l. 195 ja 229.
[479] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 282—283.

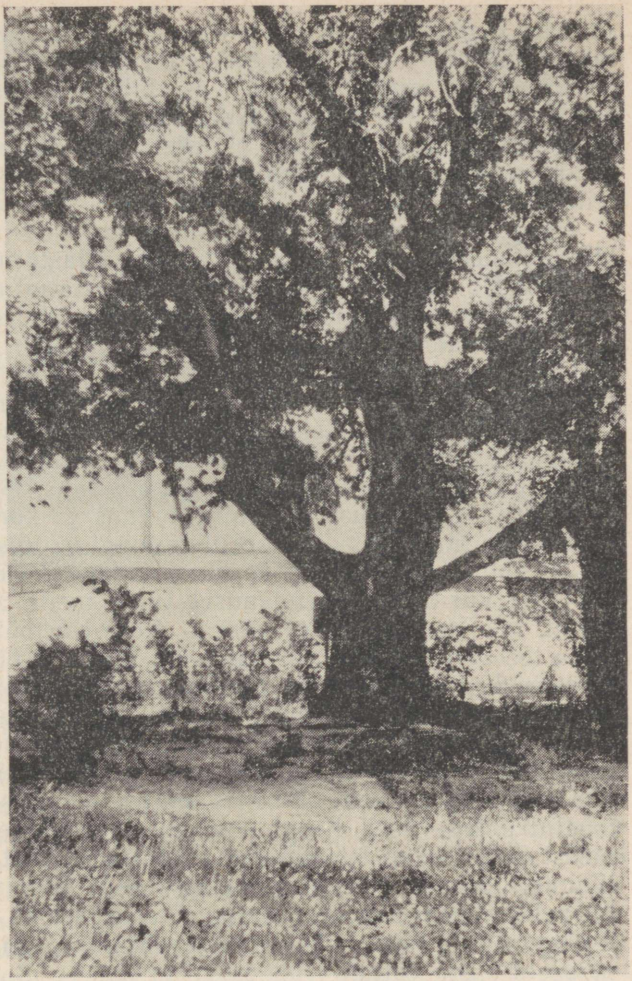

Kõlli Tooma tamm.

See oli viimane öö, mil Ravilas peksti mõisa rehte. Järgmised rehed peksid teolised juba päeval.[480]

Kui Kirimäe teomehed Kõlli Tooma vabastamiselt tagasi tulles oma rehe juurde olid jõudnud, otsustasid nad välja saata veel ühe saadiku. Raudsepa või Rätsepa Hindriku Jaak saadeti ratsa Habajasse, et ta kut-

[480] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 236.

suks ka sealseid teomehi üles öist rehepeksu lõpetama.[481] Jaak käis mõisa rehe ja kõrtsi juures teomeestega rääkimas. «Mõned olid tahtnud reht peksta, teised mitte,» rääkis ta ise hiljem kohtu ees, «nad olid aga siiski reht peksnud.» [482] Kuid Raudsepa Hindriku Jaak ei rääkinud üksnes öisest rehepeksust. Ta ütles: «Meie ei peksa enam rehte, ärge teie ka enam pekske ja kui meid selleks sundida tahetakse, tulge meile appi ja ka meie tuleme teile appi.» [483]

Raudsepa Hindriku Jaak ratsutas läbi ka Ojasoolt, kuid ei leidnud siin ühtki teomeest kodus, kuna kõik olid parajasti mõisavooriga linnas.[484]

Kose-Uuemõisa sündmuste kohta koostatud dokumentidest on võimalik leida andmeid selle ülestõusu paljude ettevalmistavate lülide ja tema n.-ö. sisemise mehhanismi kohta. Kose-Uuemõisa talupojad kutsusid endale abiks palju ümbruskonna talupoegi. Dokumentidest saab appikutsutud valdade puhul kindlaks teha, kes, kelle korraldusel ja millal selle appikutse viis. On võimalik kindlaks teha, kes olid ülestõusu aktiivsemad ettevalmistajad ja juhid ning milliseid korraldusi ja ülesandeid nad teistele talupoegadele andsid. Mingeid andmeid ei sisalda dokumendid aga selle kohta, kus asus keskus, kust juhtimine toimus ja korraldusi anti. Stiihilisel ja ebateadlikul talurahvaülestõusul muidugi mingisugust hästi organiseeritud staapi polnud. Kuid mingi keskus pidi siiski olema.

Selle küsimuse lahendamisel tuleb meile abiks tumm tunnistaja — tamm, mis veel praegugi kasvab Kose-Uuemõisa endisse mõisakeskusse viiva tee ääres ja mis rahvasuus on tuntud Kõlli Tooma tamme nime all. Kosejõe koolkodu õpetaja H. Lipu poolt kohalike vanade inimeste suust kogutud mälestuste andmeil oli selle tamme juurest vanasti hästi näha olnud nii opmani kui ka kupja maja. Lõunavaheaegadel olevat Kõlli Toomas, Põua Päärna Mait ja Pauna Joosep siin teiste teomeestega oma sõjanõu pidanud. See koht oli selles mõttes hea, et sai silma peal hoida mõisaametnike tegevusel. Kuigi dokumentidest sellele vanarahva mälestusele otsest kinnitust ei leia, on see siiski väga usutav. Polnud midagi loomulikumat, kui see, et teomehed kogunesid söögivahedel mõisa majandushoonete lähedal asuva puu alla, sõid ja lasksid leiba luusse. Sel ajal ning niisuguse tegevuse varjul oli võimalik ka teateid vahetada, nõu pidada ja otsuseid vastu võtta.

Kose-Uuemõisa teomehed ei jäänud rahule sellega, et Ravila talupojad polnud andnud Vetka Jürile kindlat sõna öise rehepeksu lõpetamise kohta. Paari päeva pärast läksid nende poole uued saadikud ja seekord nimelt Põua Päärna Mait, Pauna Joosep, Siimo Jüri Hans ja Kaela Tooma

---

[481] Sealsamas, l. 139, 151, 199—200.
[482] Sealsamas, l. 201.
[483] Sealsamas, l. 293 ja 295.
[484] Sealsamas, l. 201.

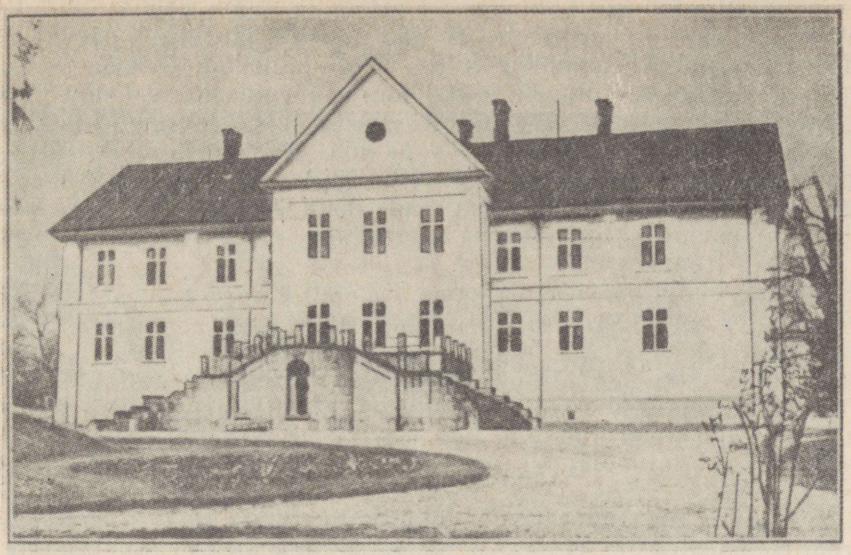

Ravila mõis.

Tõnu.[485] Kui nad aga kohale jõudsid, selgus, et ka Ravilas enam öösel reht ei peksta.[486] Nüüd lepiti kokku «teineteisele vastamisi appi tulla, kui neid reht peksma sundida või karistada tahetakse».[487]

Väga napid ja ebakindlad on teated saadikute saatmisest mujale, kuigi näiteks haagikohtunik oma 21. septembri raportis kubernerile räägib õige mitmest «emissarist», keda Kose-Uuemõisa talupojad välja olid saatnud. Kaela Madise Hansu kahtlustati hiljem kohtuvõimude poolt, et ta oli sel ajal käinud saadikuna Oru mõisas.[488] Seda ei saadud aga tõestada.

Vaikus enne tormi püsis üle nädala. Alles 18. septembril otsustas mõisahärra Tiesenhausen pöörduda abipalvega kuberneri poole.[489] Tõenäoliselt põhjustas viivitamist asjaolu, et just 12. septembril oli aset leidnud Karinu ja Orina teomeeste ülestõus ja Tiesenhausen tahtis ära oodata, kuni olukord veidi rahulikumaks ja selgemaks muutub.

Kuberneri ja rüütelkonnapealiku korraldusel läksid kohalik haagikohtunik F. v. Vietinghoff ja Juuru kihelkonnakohtunik Kose-Uuemõisa.

---

485 Sealsamas, l. 205, 319 ja 326.
486 Sealsamas, l. 319.
487 Sealsamas.
488 Sealsamas, l. 51.
489 Sealsamas, l. 37.

20. septembril saabusid kohtuhärrad mõisa ja sama päeva õhtul teatati aidamehe kaudu talupoegadele, et nad peavad järgmisel päeval mõisa ilmuma.[490] Järgmisel hommikul mõisa poole minevad Kirimäe ja Kurena talupojad kogunesid Kuivajõe kõrtsi juurde ja pidasid seal nõu.[491] Sellel nõupidamisel kostis hääli, eriti taluperemeeste poolt, et nüüd tuleb haagikohtuniku kohalviibimist kasutades paluda, et neile «antaks üks päev vabaks tööriistade kordaseadmiseks».[492] Kuid veel rohkem ja ägedamini räägiti sellest, et kedagi ei tohi karistada lasta, et nad peavad «kõik kokku hoidma ja teineteist mitte maha jätma (alle zusammen zu bleiben und sich nicht zu trennen)».[493]

Enne, kui mindi edasi mõisa poole, saadeti käskjalg abi järele liitlaste juurde. Kõlli Toomas, Kaela Tooma Hindriku Tõnu ja Pundi Jaan käskisid 14-aastasel teopoisil Reinu Jaani Hansul hobuse selga istuda ja Ravilasse sõita sealseid teomehi Kose-Uuemõisa kutsuma.[494] Reinu Jaani Hans kihutaski Ravilasse ja andis teate üle kahele sealsele teomehele.[495] Need ruttasid kohe edasi mõisapõllule, kus Ravila teolised parajasti mõisavilja vedasid. Ravila talupojad «rakendasid oma hobused lahti ja ratsutasid Kose-Uuemõisa . . .» [496]

Läbirääkimised kohtunike ja mõisa ilmunud Kose-Uuemõisa talupoegade vahel algasid sellega, et haagikohtunik käskis talupoegadel teatada, mis neil on oma mõisahärra, valitseja või mõisateenijate kohta kaevata.[497] Nähtavasti oli aga see osa talupoegi, kes tahtis mõisniku ja haagikohtuniku poole palvete ja kaebustega pöörduda, vähemusse jäänud ega julgenud enam välja astuda. Talupojad vastasid haagikohtunikule üksmeelselt, et neil pole millegi üle kaevata, kuid öösel nad reht peksma ei hakka.[498] Nüüd nõudis haagikohtunik, et kõik teomehed ülekuulamise jaoks ükshaaval tuppa tuleksid. See oli mõisnikest ametnike vana ja armastatud võte. Kui nad hulgana väljaastuvate talupoegade ees võimetuks osutusid, püüdsid nad neid ükshaaval ähvarduste ja peksu abil alistuma sundida. Talupojad olid neid aga juba ammu läbi nägema õppinud. Õlg õla kõrval 21. septembril Kose-Uuemõisa õuel seistes teatasid talupojad, et ükshaaval nad ei tule ja hüüdsid: «Üks kõigi ja kõik ühe eest!» [499]

---

[490] Sealsamas, l. 126.
[491] Sealsamas, l. 126 ja 140.
[492] Sealsamas, l. 140, 151 ja 156.
[493] Sealsamas, l. 151.
[494] Sealsamas, l. 207, 211—212 ja 214.
[495] Sealsamas, l. 207.
[496] Sealsamas, l. 230.
[497] Sealsamas, l. 64.
[498] Sealsamas.
[499] Sealsamas.

Sel ajal jõudsid kohale Kose-Uuemõisa talupoegade liitlased. Nelikümmend ratsameest Ravilast kihutas mõisa väravate ette ja tuli hobustelt maha. Kui haagikohtunik neilt päris, miks nad sinna tulid, vastasid nad,

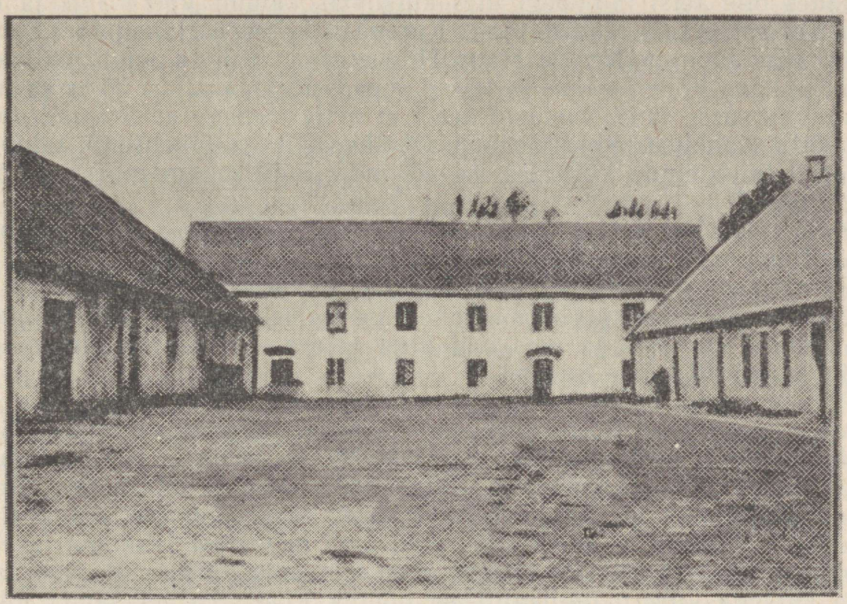

Kose-Uuemõisa talliõu, kus leidsid aset läbirääkimised talupoegade ja haagikohtuniku vahel. M. Aitsami poolt 1937. a. tehtud foto.

«et said kuulda, et siia Kose-Uuemõisa tulevad sõdurid ja tulid sellepärast oma naabreile appi».[500] Pärast seda aga ei vastanud nad haagikohtunikule, kes neid korduvalt käskis minema minna, rohkem midagi, kuid jäid mõisa väravate juurde seisma ja jälgima, mis seal toimub. «Nad ei lahkunud aga enne Kose-Uuemõisa mõisa väravate juurest,» kirjutas haagikohtunik oma aruandes kubernerile 21. septembri sündmuste kohta, «kui ka Kose-Uuemõisa talupojad minema olid lastud.» [501]

Haagikohtunik oli sunnitud Kose-Uuemõisast lahkuma tühjade kätega. Iga kord, kui ta tegi katset mõnda temale mõisahärra Tiesenhauseni poolt näidatud «mässujuhti» vangistada, asusid kõik teised talupojad selle

---

[500] Sealsamas, l. 65.
[501] Sealsamas.

ümber ja tõrjusid vangistajad tagasi.[502] Haagikohtunik pidi leppima sellega, et sai teada rahutuste ajal silmapaistnud talupoegade nimed. Talupoegade juhtideks nimetab ta oma aruandes kubernerile Kõlli Toomast, Karla ja Põua Päärna Maitu ning Vabadiku Jüri Kurena külast. Naabervaldades olid teisi talupoegi üles kutsumas käinud Vetka Jüri ja Põua Rein Karlast, Kaela Madise Hans Kurenast, Rätsepa Hansu Jüri Saulast, Peebo Jüri Jaan ja Kristle Hans Hiieperest.[503] Kui ta andis vallakohtu liikmeile käsu Kõlli Toomas ja teised «peaässitajad» vangi võtta ja kubermanguvalitsusse tuua, vastasid need, et nelja mehega ei saa nad midagi ette võtta. Lahkudes Kose-Uuemõisast ähvardas haagikohtunik talupoegi, et varsti tuleb sinna kuberner ise või mõni kubermanguvalitsuse nõunik sõduritega.[504]

Kose-Uuemõisa talupojad läksid aga koju, rääkides: «Mis me oleme ette võtnud, selle peame ka läbi viima.» [505]

Pärast seda valitses jälle nädal aega näiline rahu. Ööl vastu 29. septembrit, kui Kõlli Toomas koos kümne teise teomehega humalarehes magas, tuli sinna Kolu Tõnu ja ajas nad üles, öeldes, et mis te enam magate, kui juba sõdurid mõisa tulevad.[506]

Pole mingeid konkreetsemaid andmeid selle kohta, mis leidis selle nädala jooksul aset Kose-Uuemõisas ja tema lähemas ümbruses. Sündmuste eesriie avaneb uuesti väga järsku 29. septembril ja siis näeme, et Kose-Uuemõisa on kogunenud mitu ümbruskonna mõisnikku: Ravila omanik Manteuffel, Ojasoo ja Harmi omanik Zoege, Palvere rentnik Rosen ja mõisnik Reutern.[507] Mis sundis neid oma mõisatest lahkuma ja Kose-Uuemõisa tulema? Mihkel Aitsam oma romaanis väidab, et neid laskis sinna kutsuda kubermanguvalitsuse nõunik Rosen ise, et saada niiviisi kiiresti ja hõlpsasti teateid rahutustest mujal Kose kihelkonnas.[508] Kahjuks ei kinnita seda arvamust ükski dokument. Roseni enda aruandest Kose-Uuemõisa ülestõusu mahasurumise kohta on selgesti näha, et ümbruskonna mõisnike viibimine Kose-Uuemõisas oli talle ootamatuseks. Niisiis, mis sundis mõisnikke Kose-Uuemõisa kogunema? Kõige tõenäolisemalt hirm. Mõisnikud teadsid, et Kose kihelkonda, täpsemalt Kose-Uuemõisa saadetakse talupoegade vastupanu mahasurumiseks sõdurid. Neile oli teada, et Järvamaal Karinus oli sõdurite saabumisel võitluseks läinud. Ja võitluse ajal eelistasid nad viibida mitte talupoegade teivaste ees, vaid sõdurite püssitääkide taga.

---

[502] Sealsamas.
[503] Sealsamas.
[504] Sealsamas.
[505] Sealsamas, l. 171.
[506] Sealsamas, l. 141.
[507] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 249—250.
[508] Mihkel Aitsam, Eestimaa kuningas (Sõda Kose-Uuemõisas) — Ajalooline jutustus, Tallinn 1938, lk. 286.

29. septembril väljus Tallinnast kapten Ivan Muskeini ja leitnantide Somovi, Posnikovi ja Lewise juhtimisel 6 allohvitserist ja 94 sõdurist koosnev komando. Iga sõdur oli varustatud 10 lahing- ja 10 paukpadruniga.[509] Sõjaväekomando jõudis Kose-Uuemõisa alles järgmisel hommikul kell üheksa.[510] Kubermanguvalitsuse nõunik Friedrich Rosen ja fiskuse komissar Johann Christian Holtz, kes olid saanud kubernerilt ülesande talupoegade vastupanu sõjaväe abil murda, sõitsid Tallinnast välja pärast sõdureid, kuid jõudsid Kose-Uuemõisa varem — juba 29. septembri õhtul kell kaheksa.[511]

Sõdurid marssisid Tallinnast välja alles reedel, 29. septembril, tõenäoliselt pärast lõunat. Kuid juba eelmisel ööl, ööl vastu reedet, teadsid Kose-Uuemõisa talupojad, et sõdurid on tulemas. Kuidas nad sellest teada said? Sageli kohtame talurahvarahutuste uurimisel nähtust, et nagu mingi salapärase telegraafi teel levivad andmed mõisnike poolt väljanõutud karistussalkade liikumisest kiiresti mööda külasid.[512] Ka tolleaegsed ameti- ja sõjaväeasutused polnud muust ühiskonnast hermeetiliselt isoleeritud. Kubermanguvalitsustel olid oma kojamehed ja valvurid ja ohvitseridel teenrid, kelle kaudu paljugi andmeid asutuste seinte vahelt välja pääses. Ja siis levisid nad imekspandava kiirusega — suust suhu, kõrtsitoast kõrtsituppa, külast külasse. On mõttetu püüda kindlaks teha, kes nimelt — missugused linnas turul käinud talupojad, külast külla rändavad käsitöölised ja lihunikusellid, teeäärsetes kõrtsides leti taga seisvad kõrtsmikud — moodustasid selle elava keti, mida mööda teateid edasi anti.

Öösel saabunud teatest sõdurite tuleku kohta said reede hommikul teada kõik teomehed.[513] Ja otsekohe võeti vastu otsus tulla kokku Kuivajõe kõrtsi juurde ja end mitte mingil juhul kinni võtta, mitte karistada lasta. Saanud kuulda sõdurite tulekust, olid teomehed ütelnud: «Tuleme Kuivajõe kõrtsis kokku, sest ükshaaval võtavad sõdurid meid kinni.» [514] Neid sõnu rääkis hiljem kohtu ees Kõlli Toomas. On väga võimalik, et just tema rääkis seda teistele talupoegadele ka 29. septembri hommikul.

Kose-Uuemõisa talupoegade esimeseks hooleks oli teatada sõdurite saabumisest teistesse valdadesse. Kõigepealt otsustati teatada Ravilasse, kust veel eelmisel õhtul oli kaks talupoega — Päärna Jüri Juhan ja Nääri Hans — käinud nende juures vaatamas, kuidas olukord on. Sinna läks

---

[509] [E. Iversen] Die Excesse der Bauern in Esthland im Jahre 1805 (Eine actenmässige Darstellung), „Illustrirter Revalscher Almanach 1859" (edaspidi lühendatult: E. Iversen, Excesse im 1805), lk. 35.

[510] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 250.

[511] Sealsamas, l. 249.

[512] Vrd. J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk. 129.

[513] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 141 ja 171.

[514] Sealsamas, l. 142.

Kõlli Toomas ise, kusjuures, nagu sellest juba juttu oli, ta oma käiku osavalt maskeeris.[515] Ravilasse jõudes läks Toomas Nääri Hansu talu juurde. «Ta jutustas . . .,» rääkis Nääri Hans hiljem kohtu ees, «et sõdurid tulevad Kose-Uuemõisa ja kutsus meid üles appi tulema; kuid me ei läinud otsekohe Kose-Uuemõisa, vaid enne teotööle mõisa ja alles sealt ratsutasime lõuna ajal kõik Kuivajõe kõrtsi juurde.» [516]

Sel äreval mihklipäeval saadeti käskjalg Kirimäe rehe juurest ka Ojasoole ja Habajasse.[517] Selleks oli Türgi Tõnu, kes läks kõigepealt Ojasoole Oola külasse oma sugulaste juurde. Ta teatas neile, et Kose-Uuemõisa omad kutsuvad Ojasoo teomehi appi ja käskis seda edasi rääkida kõigile teistele teomeestele. Ise aga pöördus tagasi, jättes käimata Habajal.[518]

Kose-Uuemõisa meeste üleskutse sai kohe teatavaks kõigi Ojasoo teomeeste seas. Samal õhtul tulid nad kokku Esko kõrtsis ja otsustasid järgmisel päeval Kose-Uuemõisa meestele appi minna. Kõige ägedamalt astus appimineku poolt välja ühe silmaga teomees Harmi Evart.[519]

Peale lähemates külades elavate Kose-Uuemõisa teomeeste jõudsid juba enne lõunat Kuivajõe kõrtsi juurde ka kaugemal asuva Saula küla mehed. Lõuna ajal jõudis kohale suurem hulk Ravila mehi. Õhtul saabus ka Ojasoo teomehi, kuid esialgu veel vähesel arvul.[520]

Öö saabudes läks osa teomehi koju. Teine osa aga, nähtavasti just kaugemalt saabunud, veetis öö vastu laupäeva kõrtsi juures. Laupäeva keskhommikul kõrtsi juurde tagasi tulles nägi Kõlli Toomas seal laagris palju talupoegi. Nende seas käisid ringi Harmi Evart ja Ravila 18-aastane teopoiss Päärna Jüri Juhan ning mängisid viiulit.[521]

Kõige valusamalt annab end dokumentides säilinud andmete nappus tunda, kui sündmuste käik viib meid Kuivajõe kõrtsi juurde. Tundub, nagu liiguksime mööda suurt laagrit, kus askeldatakse, üles rivistutakse ja võitlusse marsitakse, kusjuures aga kõik inimesed veidralt vaikivad ja ainult harva kostab mõni üksik lause või hüüatus. Kohtuprotokollides ja teistes dokumentides on säilinud andmeid ainult selle kohta, mida talupojad tegid. Mida nad selle juures mõtlesid ja r ä ä k i s i d, seda ei hakanud talupojad ülekuulamise ajal kohtuhärradele muidugi seletama. Keegi teine peale talupoegade aga ei julgenud sel ajal Kuivajõe kõrtsile lähenedagi.

---

[515] Sealsamas, l. 234—235.
[516] Sealsamas, l. 231.
[517] Sealsamas, l. 217.
[518] Sealsamas, l. 133—134.
[519] Sealsamas, l. 305 ja 310.
[520] Sealsamas, l. 128—129. J. Konks väidab oma raamatus ekslikult, nagu oleks juba sel päeval Kuivajõel olnud ka kaiulasi (tsit. teos, lk. 214). Eksituse põhjuseks on arvatavasti asjaolu, et pole märgatud, et mõned talupoegadest tunnistajad ajavad reede ja laupäeva sündmusi segamini esmaspäeva omadega.
[521] Sealsamas, l. 143 ja 238—239.

Mõndagi võib välja lugeda aga ka allikate vaikimisest. Kuivajõe kõrtsmik ja kõrtsi juures elav pops kinnitasid hiljem kohtu ees, et nad ei tea peaaegu midagi sellest, mida teomehed kõrtsi juures tegid. Kuid miks nad seda ei teadnud?

Kuivajõe kõrts praegusel kujul.

Neljapäeval oli kõrtsmik Madis sõitnud Tallinna silku ostma ja kui ta reedel koju tagasi pöördus, oli ta kokku tulnud teomehi nähes oma sõnade järgi «nii ehmatanud, et oli olnud punane nagu keedetud vähk (gebratener Krebs)».[522] Tema naine oli aga «koosoleku üle nii ehmatanud, et jäi haigeks».[523] Hirmunud kõrtsmik ja tema pops Evart püüdsid kõrtsist eemale hoiduda ja vedasid laupäeval ning esmaspäeval metsast puid.[524]

Kuigi need tunnistajad võisid oma hirmust rääkides liialdada, on siiski näha, et nad tõesti kartsid. Karta oli neil põhjust aga ainult siis, kui teomehed käitusid julgelt ja sõjakalt.

Teomeeste sõjakusest näib tunnistavat ka see, et nende käitumine tegi muret isegi mõnedele peremeestele.

Türgi Tõnule ütles tema peremees murelikult: «Ega see hästi ei lõpe, hukka te lõpuks lähete ja meie ka.»[525] Kui Siimo Jüri Hans esmaspäeval Kuivajõele minekuks valmistudes parajat teivast otsis, oli tema peremees Siimo Jüri talle öelnud: «Eks sa mine peale, kas aga eluga tagasi tuled,

---

[522] Sealsamas, l. 51.
[523] Sealsamas, l. 208.
[524] Sealsamas, l. 208 ja 210.
[525] Sealsamas, l. 132.

seda ei tea.»[526] Rätsepa Hindriku Jaagu isa, kelle talus ta teosulasena teenis, andis Jaagule mitu korda nõu «mitte osa võtta».[527]

Mõnede ülestõusust osavõtnute, nagu Türgi Tõnu andmeil, polnud Kuivajõe kõrtsi juures käinud ükski taluperemees.[528] Kõlli Tooma andmeil näiteks olid mõned peremehed küll seal käinud, aga öelnud, et parem oleks «mõisa paluma minna . . .» [529]

Me ei tohi taluperemeeste sellise käitumise üle liiga karmi otsust langetada. Nende auks võib öelda, et nad ei teinud ühtki katset sundida teomehi oma ettevõttest loobuma, ei naernud ega hirmutanud neid. Et mõni isa südamevalus oma poja pärast teda tagasi püüdis hoida, on täiesti mõistetav. Teiselt poolt ei teinud ka teomehed katset peremehi endaga kaasa tõmmata. Kas oskasid nad peremeestele ütelda, millega see kõik lõpeb, miks mõisnikele ja kohtuhärradele vastu peab panema? Kui me vähegi sügavamalt järele mõtleme, milline olukord valitses ühes või teises kohas talurahvaülestõusude ajal XIX sajandil, siis mõistame paremini, kui valusalt andis tegelikus elus tunda end see, mida me oleme harjunud väljendama sõnadega: mõisnikevastasele võitlusele tõusnud talurahval puudus teadlikkus, ideoloogia.

«Me rääkisime omavahel palju,» nii iseloomustas Türgi Tõnu reedel Kuivajõe kõrtsi juurde kogunenud teomeeste käitumist, «üks ässitas teist üles ja siis võeti otsus vastu häda korral ka sõjaväele vastu hakata ning mitte kedagi enda hulgast välja anda või karistada lasta.» [530] Mõisa saabunud sõjaväe ja ametnike kohta levisid talupoegade seas ärevad ja vasturääkivad kuuldused. Suust suhu levis jutt, mida Kose kõrtsis oli rääkinud üks lihunikusell: «Need pole kellegi õiged kohtuhärrad, vaid ainult üks vana Roseni-härra, kelle mõisnikud kohale on saatnud ja millest keiser midagi ei tea.» [531] Sõdurite kohta rääkisid mõned, et need on saadetud selleks, «et teomehed selleks püstiseatud postide külge kinni siduda ja siis kohutavalt läbi piitsutada . . .» [532] Teised aga rääkisid, et sõdurid lasevad ainult paukpadrunitega, nagu nad juba Karinul olevat teinud.[533] Ja lõpuks hakkasid levima isegi kuuldused, et sõdurid on hoopis talupoegade poolt ja niipea kui ohvitserid ja ametnikud maha lüüakse, tulevad nad talupoegade poole üle.[534]

Üheks huvitavamaks probleemiks Kose-Uuemõisa ülestõusu puhul on

---

526 Sealsamas, l. 205, 336—337.
527 Sealsamas, l. 204.
528 Sealsamas, l. 132.
529 Sealsamas, l. 147.
530 Sealsamas, l. 129.
531 Sealsamas, l. 120.
532 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 284.
533 Sealsamas, l. 285.
534 Vt. pikemalt selle kohta leheküljel 485.

küsimus — kas teomeeste sõjavägi valis seal endale kuninga, keda hakati hüüdma isegi Eestimaa kuningaks, või mitte?

Meie ajaarvamise esimestel sajanditel hakkasid eestlased oma hõimude sõjapealikuid kutsuma kuningaiks. 1343. aastal taani ja saksa feodaalide vastu üles tõusnud eesti talupojad valisid endale neli kuningat. 1560. aastal Koluvere lossi juurde kogunenud ülestõusnud valisid endale samuti kuninga.

Mida teame me aga kuningast 1805. aastal? Kõigepealt — mida räägivad sellest dokumendid?

Juba enne sõdurite saabumist Kose-Uuemõisa, kolmapäeval, 27. septembril oli mõisahärra Tiesenhausen sõimanud Põua Päärna Maitu ja talle öelnud, et ta on oma valla ja üldse k o g u m a a «üles ässitanud».[535] Selle peale vastas Mait: «Siis ma ollen jo Ehstimaa Kuningas, kui kogu maa mulle järgneb; ma olen tore kuningas küll, kes kirjutadagi ei oska, kuidas ma siis oma käsud kogu maal teada annan.» [536] Nagu rääkis Põua Päärna Mait ise, olid teised teomehed selle üle naernud nii mõisahärra ees kui ka hiljem koduteel, kui sellest jälle juttu tuli.[537] Maidu sõnu kinnitasid kohtu ees ka Türgi Tõnu ja Kaela Madise Hans. Ainult ühes küsimuses on nende tunnistustes suuremaid vasturääkivusi. Nähtavasti rääkisid teomehed koduteel ka sellest, et kui Mait on kuningas, siis oleks Kõlli Toomas paras kindral, sest nad mõlemad on «eiged selged mehhet . . .» [538] Mait aga väitis kohtu ees kangekaelselt, et mingist Tooma kindraliks tegemisest juttu pole olnud.[539]

Kõlli Tooma kohta pole aga dokumentides ühtki märkust, et keegi teda kuningaks nimetanud oleks. Kord aga nimetati teda «kõige esimeseks meheks» Kose-Uuemõisas. Ravila 27-aastane teosulane Vainu Peeter oli esimene, kes oma mõisnikule krahv Manteuffelile rääkis, et öine rehepeks on väga raske. Kui Ravila mehed 21. septembril Kose-Uuemõisa teolistele appi ratsutasid, oli jällegi tema esimene, kes haagikohtunikuga rääkima hakkas.[540] Ja kord, kui ta ülestõusu päevil Kuivajõe kõrtsi juures Kõlli Toomaga kokku sai, ütles Vainu Peeter: «Sina rääkisid oma härraga rehe juures esimesena ja mina rääkisin oma härraga esimesena rehepeksu pärast, sellepärast oled sina nüüd esimene Kose-Uuemõisa omade seas ja mina esimene Ravila inimeste seas.» [541]

---

[535] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 180, 321 ja 323.
[536] Sealsamas, l. 321 ja 323.
[537] Sealsamas, l. 180 ja 321—322.
[538] Sealsamas, l. 180.
[539] Sealsamas, l. 323.
[540] Sealsamas, l. 343.
[541] Sealsamas, l. 304. Nii rääkis Vainu Peeter Kõlli Tooma tunnistuse järgi. Peetri enda sõnade järgi olevat ta tagasihoidlikumalt väljendunud, öeldes, et «meid peetakse nüüd kumbagi oma vallas esimesteks ässitajateks ja kõige kangekaelsemateks» (Sealsamas, l. 343 ja 345).

Antud küsimuses ei saa me kahjuks toetuda rahvamälestuste andmeile. Ainukestes ajaloolistes mälestustes, mis tänu dr. Vilbastele kirjutati üles enne M. Aitsami romaani ilmumist, pole sõnagi juttu mingisugusest kuningast ülestõusnud talupoegadel. Pärast M. Aitsami romaani ilmumist, millele ta teatavasti pani nimeks «Eestimaa kuningas» ja mis ajalehe kaudu õige laialt levis, üles kirjutatud rahvamälestusi me selles küsimuses aga usaldada ei saa.

Niisiis jõuame tulemuseni, et andmed mingisugusest kuningast ülestõusnud talupoegadel ainult hetkeks vilksatavad dokumentaalsetes materjalides. Ja nähtavasti samal viisil vilksatasid nad hetkeks ka ülestõusnute teadvuses. Vihane mõisnik karjus nende peale, et te olete kogu maa liikuma pannud. Ja teomehed teadsid, et ta rääkis tõtt. Maa oli tõesti liikumas. Karinul olid teomehed teivaste ja paljaste kätega sõdurite peale läinud. Mitmel pool olid nad öise rehepeksu lõpetanud ja mõisnikud olid sunnitud seda jõuetult pealt vaatama. Veidi sündmustest ette rutates märgime juba siin, et just neil päevil rääkisid mõned Harjumaa talupojad Tallinna tänavail sellest, et kõik nende vallad tulevad välja, minnakse koos Tallinna alla ja «ollakse siis tugevamad kui keisri sõjaväed». Neil ärevatel päevadel võisid talupoegadele hõlpsasti pähe tulla järgmised mõtted. Kas meil ei võiks siis olla oma kuningas ja oma kindralid, kui juba asi nii kaugel on, et mõisnikega enam kokkuleppimist pole. Dokumendid tõendavad, et see mõte tuli korraks Põua Päärna Maidule pähe. Neid mõtteid võisid jagada aga ka paljud teisedki teomehed. On iseloomulik, et just samal aastal ütles ka Orgita vallakohtunik Uuetoa Tõnu, et ta on talupoegade kuningas.[542]

Sajanditepikkuste traditsioonide varasalvest võtsid Kose-Uuemõisa ülestõusnud sõna «kuningas». Kuid selle sõna taga seisnud institutsiooni nad muidugi enam üle ei võtnud, kuna see lihtsalt ei vastanud nende ajale. Ülestõusnud talurahvas oli kollektiivne kangelane, kelle seast üksikud oma energia ja julgusega silma paistsid ja kel olid ka oma juhid. Kuid neil juhtidel ei tulnud pähegi mingite kuningatena käsutada või enda suhtes mingit tavalisest erinevat käitumist nõuda. «Neil polnud mingit juhti,» kinnitas kohtu ees Kaela Madise Hans, «ja veel vähem pidas end keegi sellisena ülal (minu sõrendus — *J. K.*) . . .»[543]

Laupäeva lõuna paiku ilmusid Kose-Uuemõisa taluperemehed parun Roseni käsul mõisa. Juba enne seda oli ta aga vallakohtu liikmed saatnud saadikutena «mässuliste» juurde Kuivajõele neid mõisa läbirääkimistele kutsuma.[544] Põua Päärna Maidu sõnade järgi olid teomehed vallakohtu liikmeile teatanud, et las «mõisahärra saadab sõjaväe minema, siis teevad

---

[542] J. Konks, tsit. teos, lk. 242.
[543] ENSV RAKA, f. 861, nim. l. s.-ü. 1700, l. 172.
[544] Sealsamas, l. 130.

nad kõiki töid korralikult . . .»[545] Lõpuks otsustati siiski sõjaväe kohalviibimisest hoolimata läbirääkimistele minna. Otsustati minna mõisa ja nõuda, et öine rehepeks alatiseks ära jäetaks. Mindi relvastatult.[546]

Kõlli Tooma ja Harmi Evardi käsul rivistusid teomehed kahte ritta ja Toomas ning Evart lugesid nad üle.[547] Teibad käes marssisid nad kolonnis mõisa poole.

Teomeeste vägi ilmus mõisa ette just sel hetkel, kui Rosen oli alustanud oma manitsuskõnet mõisaõue kogunenud peremeestele. Teomehed tulid pikas reas üle põllu liikudes paralleelselt mõisa poole viiva teega. Jõudnud Mäe rehe juurde, jäid nad seisma.[548]

Parun Roseni käsul laadisid sõdurid püssid kuulidega ja seadsid end mõisaõuel lahingukorda. Mõisaõues olevatelt taluperemeestelt nõuti, et nad läheksid oma «poegade ja sulaste» juurde ja neid uuesti «sõnakuulmise juurde tooksid». Taluperemehed aga vastasid, «et nad ei julge märatseva jõugu juurde minna . . .,» nagu kirjutab parun Rosen oma ülevaates Kose-Uuemõisa sündmustest.[549]

Nüüd otsustas Rosen ise teomeeste juurde minna. Kui ta oli jõudnud Mäe rehe juurde, hakkasid sellest veidi eemal seisvad teomehed, teibad käes ja hurraa hüüdes, temale lähenema. Parun Rosen jõudis aga neile hüüda, et ta muidu nendega rääkima ei hakka, kui nad teibad maha panevad. Teomehed panidki nüüd teibad hunnikusse ja jagunesid kahte gruppi. Umbes 80—100 meest jäi Roseni andmeil seisma Mäe rehe juurde ja umbes 200 meest eemale põllule. Teibad olid hunnikus mõlema grupi vahel.[550] Siinjuures tuleb kohe märkida, et Roseni poolt esitatud arvud on ilmselt liialdatud. Laupäeval oli Kuivajõe kõrtsi juures vähem teomehi kui esmaspäeval. Esmaspäeval oli neid seal aga 250. Võib arvata, et laupäeval tuli läbirääkimistele ainult umbes 160 teomeest.

Oma ülevaates Kose-Uuemõisa sündmuste kohta kirjutab Rosen, et olukord olevat sel hetkel olnud õige kriitiline, sest, nagu hiljem kuulda saadi, oli grupp püssidega relvastatud talupoegi metsas peidus olnud, et sõdureile selja tagant kallale tungida.[551] See Roseni väide on ära toodud ka E. Iverseni publikatsioonis ja seda uskusid hiljem neist sündmustest kirjutanud autorid (M. Aitsam, J. Volberg). Kui aga põgusaltki tutvuda kohtadega, kus need sündmused aset leidsid, tekib kohe küsimus, kus

[545] Sealsamas, l. 153—154.
[546] Sealsamas, l. 202.
[547] Sealsamas, l. 202 ja 221. Rätsepa Hindriku Jaagu andmeil loendasid laupäeval teisi Toomas ja Põua Päärna Mait, Kolu Tõnu andmeil Toomas ja Evart. Me usume rohkem viimast sel lihtsal põhjusel, et Mait viibis sel päeval Tallinnas (Sealsamas, l. 129 ja 152).
[548] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 251; ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 130.
[549] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 252.
[550] Sealsamas.
[551] Sealsamas.

talupojad siis peidus olid? Kui nad oleksid olnud Hundiaugu metsas, ainukeses kohas, kus vanasti mets teele veidi lähemale tuli, oleksid nad asunud mitte sõdurite, vaid oma meeste selja taga. Sõdurite selja taga ei saanud olla keegi, sest sõdurid seisid mõisa õues. Sõdurite selja taga olid mõisahoone ja Pirita jõgi. Väga vähe usutav on ka, et osa talupoegi oleks püssidega hiilinud mõisaparki (nn. Hirvekoplisse) või Kuivajõe ääres kasvavasse lepavõssa. Siit oleks võib-olla ulatunud jahipüssidega sõdurite pihta laskma. Kuid millal? Siit polnud näha, mis toimus mõisa väravate ees, millal sealne rühm abi vajas või pealetungi alustas. Samal põhjusel ei saanud püssimehed peidus olla metsas ida pool mõisat, kus pealegi asusid mõisa majapidamishooned. Paistab, et juba 1805. aasta lõpul ülekuulamist korraldavad kohtunikud ei uskunud juttu metsas varitsevaist püssimeestest. Igatahes ei esitatud talupoegadele mitte ühtki küsimust selle kohta, kes olid püssidega metsas, kes oli nende juht jne. Parun Roseni kinnituse taga seisab tõenäoliselt mingi teda või mõnda teist mõisas viibijat ehmatanud krabin või hüüatus mõnest põõsastikust või metsasalust.

Roseni ja teomeeste vahel alanud läbirääkimised olid väga ägedad. Üksteise järel astusid talupojad teiste hulgast ette ja karjusid, et nad ööse1 enam reht ei peksa, et neile välja jagatud seadus pole õige, vaid mõisnike poolt tehtud ning nõudsid õige keisriseaduse kätteandmist.[552]

Märgates, et parun Rosen oli õige kimpu jäänud, ruttasid haagikohtunik Vietinghoff, fiskuse komissar Holtz ja üks ohvitser 8 sõduri saatel talle appi. Kuid ka kolme ametniku ühendatud veenmisjõududega ei läinud korda talupoegadele selgeks teha, et neile väljajagatud seadus on ainukene õige seadus ja et nad soovikorral võivad oma kaebused kohtule esitada, kuid peavad samal ajal mõisale kõiki töid edasi tegema. Talupojad küsisid pilkavalt, et kuhu on jäänud need kaks koormat raamatuid, mis Lanstoa peale viidi? Õigel seadusel, ütlesid talupojad, on üle iga kolme lehekülje tsaari allkiri[553] ja lõpus kaks punast ja üks must pitser. Neile jagatud seadus ei saavat aga ju juba sellepärast keisri seadus olla, et seal on otsekohe öeldud, et ta on mõisnike poolt tehtud. Ametnikud püüdsid nüüd seletada, et Liivimaa talurahvaseadus kehtib ainult Liivimaa kubermangus, Eestimaa talupoegade jaoks on aga teine seadus, mis neile ka välja jagatud on. Talupoegade vastused neile väidetele tunnistavad, et nad oskasid neile kiriku kantslist ja leeriõpetuse ajal pähetuubitud «tarkusesõnu» ka enda huvides ära kasutada. Kristus olevat ristil oma verd kõigi inimeste eest valanud, rääkisid talupojad, ja sellepärast pida-

---

[552] Sealsamas, l. 253.

[553] Allkirju oli Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduses tõesti õige palju. Eestikeelses väljaandes olid keisri allkirjad lehekülgedel 1 ja 47, komisjoni liikmete allkirjad lehekülgedel 46 ja 58.

vat ka seadused kõigile ühesugused olema. Samuti ütlesid talupojad, et «kuna kogu Vene riik on ühe valitseja all, siis peavad ka seadused kogu riigis ühed olema».[554] Üha sagedamini uppusid ametnike hääled talupoegade poolt tekitatud kärasse, kes kooris hüüdsid, et nad öösel reht ei peksa ja tahavad õiget keisri seadust.[555]

Et veenmine ega parun Roseni poolt ühele talupojale antud kõrvakiil midagi ei aidanud ning ametnikud pealegi, nagu märgib Rosen, oma hääled täiesti kähedaks olid rääkinud, otsustati kolm tundi kestnud läbirääkimised lõpetada. Pealegi olid talupojad muutunud läbirääkimiste käigus üha süngemaks ja sõjakamaks. Nad tahtsid teada saada, miks sõdurid on kohale toodud ja ütlesid isegi, et sõdurid on mõisnike poolt ära ostetud. Ainult suure vaevaga jõuti kokkuleppele, et vähemalt osa teomehi läheb järgmisel päeval, pühapäeval, kirikusse, et kuulata kubermanguvalitsuse teadaande ettelugemist. Juba sel päeval pani parun Rosen tähele, et eriti sõjakas oli ühe silmaga Ojasoo teomees Harmi Evart.

Ametnikud ja sõdurid läksid neilt läbirääkimistelt minema õige vaikselt, teomehed aga kolonnis ja hurrahüüetega.[556]

Mõisahoonesse jõudes istus Rosen laua taha ja kirjutas kirja kubernerile, paludes abi. Ravila ja Uuemõisa meestega on juba ühinenud ka Ojasoo teomehed, kirjutas Rosen, ja inimesed on hulljulged. Praegu kohalolevast 100 sõdurist ei jätku ja on kiiresti vaja veel vähemalt 100 sõdurit.[557]

Õhtul kell kaheksa jõudis Tallinnast käskjalaga kohale kubermanguvalitsuse trükitud teadaanne uue seaduse kohta, mis pidi järgmisel päeval kirikus ette loetama.[558]

Mõisa ümber pandi välja sõjaväe valvepostid ja öösel pidid ringi liikuma patrullid. Kuid mõisast nähti, nagu kinnitab Rosen oma ülevaates, et ka talupojad olid pannud ratsavahiposti ühele lähedalolevale kingule, nähtavasti Mäe rehe vastas olevale kõrgendikule. Ööseks aga olid «mässajad laiali läinud».[559]

Päris hästi on Kose-Uuemõisas sel õhtul tõenäoliselt valitsenud meeleolu tabanud M. Aitsam, kirjutades oma romaanis: «Mõisnikudki käisid õues vaatamas ja kuulamas. Kõrtsi poolt paistis tulekuma ja kostis püssipauke. Aastakümneid ja -sadasid vaikselt orjanud talupojad olid ajanud selja sirgeks ja hakanud vastu oma isandaile. Veel oli kõik endiselt, aga

---

[554] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 257. On huvitav märkida, et just selle lause on E. Iversen oma muidu võrdlemisi täielikus publikatsioonis välja jätnud (vrd. tsit. teos lk. 40). See mõte oli oma erikorra ja eraseaduste eest võitlevatele baltlastele väga vihatud.

[555] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 253—257; E. Iversen, Excesse im 1805, lk. 40.

[556] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 259—260; E. Iversen, Excesse im 1805, lk. 41—42.

[557] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 122—124.

[558] Sealsamas, l. 124.

[559] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 262; E. Iversen, Excesse im 1805, lk. 44.

peatselt võis see muutuda ja märatsev talupoegade laviin vajuda mõisa peale!»[560]

Läbirääkimistelt tagasipöördunud teomehed panid oma teibad Kuivajõe kõrtsi juurde ühte hunnikusse. Õhtu saabudes hakati koju minema. Enne aga lepiti kokku, et esmaspäeval tulevad kõik tagasi kõrtsi juurde ja võtavad igaüks kaasa oma relva — püssi või teiba.[561]

Kuivajõe kõrtsi ümbrus tühjenes. Sinna jäid aga lehvima teomeeste kaks lippu, mis nad olid valmistanud mõisateo vaevast ja higist läbiimbunud «vanadest särkidest ja püstitanud kõrtsi ette . . .»[562]

Laupäeva õhtul jõudsid Kuivajõe kõrtsi juurde tagasi ka linnas käinud Pauna Joosep ja Põua Päärna Mait. Nagu viimane lõpuks ise tunnistas, olid nad linna sõitnud, «et tema hobust ära müüa ja seejuures katsuda ka Liivimaa seadust osta. Nad olid mõnes vene putkas seda raamatut küsinud, aga kaupmehed olid naernud ja öelnud, et neil pole üldse raamatuid.»[563] Linnas laadal ringi käies said nad aga kuulda, et sõdurid saadetakse Uuemõisa «ja mõned laadale tulnud inimesed olid nõu andnud vastu panna, teised soovitanud seda mitte teha, aga nimepidi ei saa ma,» kinnitas Põua Päärna Mait, «ühtki neist inimestest üles anda».[564]

Pühapäeva hommikul tegid mõisas varjulolijad kindlaks, et Kuivajõe kõrtsi ümbrus on talupoegadest tühi. Pärast seda julgesid Rosen, Vietinghoff ja Holtz Kose kiriku poole minna. Õige varsti hakkasid nad seda julgustükki kahetsema, sest just tee peal toodi neile teade, et paljud talupojad olevat rääkinud, et Rosen, Holtz ja Vietinghoff tuleb maha lüüa, siis pääsevad nad kõige kõrgema kohtu ette Peterburis, kus keiser neile ise õigust teeb.[565] Jälle kohtame me seda juba 1790-ndate aastate alguses Pärnumaal Sindis esinenud talupoegade meeleheitlikku mõtet — kas või kuriteo abil tsaari ette pääseda ja tema käest õigust saada.

Torkab silma, kui sarnased on need sündmused mõnes suhtes Mahtra ülestõusuga 1858. aastal. Kose-Uuemõisa ülestõusnud tegid veel viimasel hetkel katse saada «õiget seadust» ja käisid seda Tallinnas otsimas. Hans Tertsius aga läks Mahtra ülestõusu eelõhtul Kärusse, et saada uue seaduse venekeelset eksemplari. Samal ajal, kui otsitakse viimaseid «seaduslikke vahendeid» oma huvide kaitseks, valmistutakse kas või ebaseaduslikul teel õiguse kättevõitmisele. Kose-Uuemõisa ette kogunenud ülestõusnud olid valmis kõik ametnikud ja ohvitserid maha tapma, et aga keisri ette pääseda ja õigust saada. 2. juunil 1858 Mahtra mõisa kogunenud talupojad aga nõudsid neile ohvitseride ja ametnike väljaandmist ja rää-

---

560 M. Aitsam, tsit. teos, lk. 315—316.
561 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 231—232 ja 239.
562 Sealsamas, l. 231.
563 Sealsamas, l. 319—320.
564 Sealsamas, l. 152.
565 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 263; E. Iversen, Excesse im 1805, lk. 44.

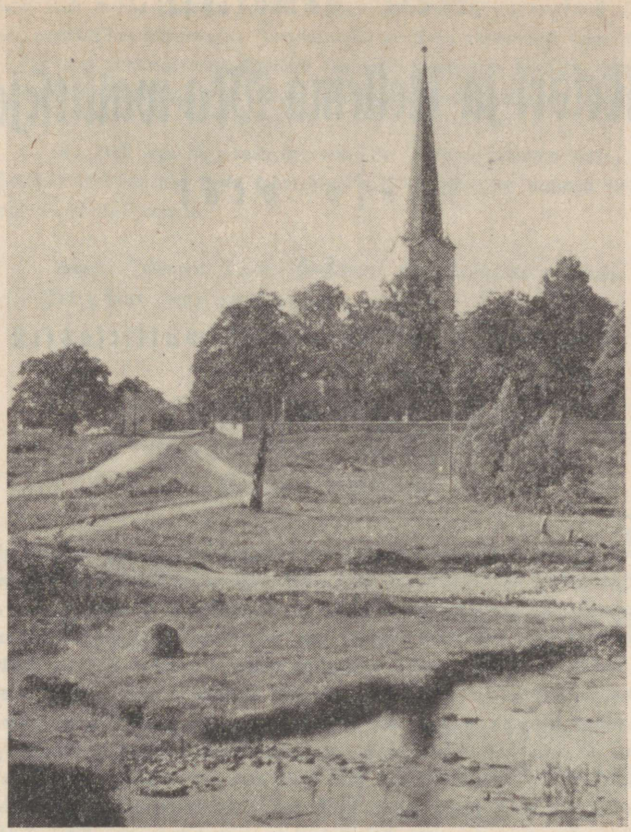

Kose kirik.

kisid, et on vaja pagunid ja epoletid sõdureil ja ohvitseridel maha kiskuda, et pärast tsaari kohtu ees näidata, kust sõjavägi pärit oli.[566]

Pastor Striedteri jutlust kuulasid pühapäeval, 1. oktoobril kirikusse tulnud teomehed ükskõikselt. Kui aga jumalateenistuse lõpus loeti ette kubermanguvalitsuse teadaanne, mis manitses talupoegi kuulekusele, algas kirikus sünge nurin ja müra (mürrisches Getöse). Meenutades seda, mida nad hommikul kuulda olid saanud, ruttasid ametnikud mõisa tagasi pöör-

[566] J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk. 142.

Meie armolisse

Keisri ja Uellema Ma-wallitseja

kásso peál

saab

Eestima Kubbernemanni wallitsussest

iggaúhhele teáda antud:

Et Eestima Kubbernemanni riki Moisawannemad sedda, nendest Eestima tallorahwa heaks tehtud seádust, mis lábbi nemmad isseennesest noudnud tallopoia önne kaswatada, ja sepárrast temmale kindla seádust kinkind, ja et sesinnane neile antud digus sedda kindlamaks láhháks, sedda meie Sure Keisri Herrale lábbikatsta annud, ja Temma sedda ka armolikkult kinnitada wotnud; suski on Kubbernemanni-wallitsus teáda sanud, et monned seggased ja kahtlassed mötlemissed já juttud sesinnatse seádusse úlle likumas on, ja leiab sepárrast tarwis ollewad, mitte úkspáims selle Kubernemanni riki rahwale kulutada, waid ka Moisawannemattel in hásti, kui tallorahwal sedda kásko anda, et nemmad igga asja jures, mis Moisawannem tallopoegadest digust möda woib ihhaldada, ja tallopoeg temmale peab andma, iggapiddi, kui Kohtudega mitte túlli ei pea ollema, sellesinnatse seádusse járrel peawad káima.

Ja et tallopoiad mitte kurja nouandjatte lábbi (kes sedda head árrajeggawad, mis sesinnane tallorahwa Seádus púab tehha, ja neid sedda pannewad ootma, mis koggoniste ei sünni) ei saaks árraeksitud, ja et keik walle arwamissed saaksid rikkutud, nááb Kubbernemanni wallitsus, et se tarwis láhháb, tallorahwal weel issepáuns sellesinnatse Kohto-kásso lábbi teada anda, et meie Sure Keisri Herra ja Üllema Ma wallitseja tahtmisse járrel, sesinnane Eestima tallorahwa Seádus, Moisawannemattest tallorahwale piddi sama wáljajaggatud, ja et se jo se lábbi tehti, et sesinnane Seádus sellesinnatse aasta sees Eestima keles tallorahwa kätte anneti, ja se lábbi sesinnane Seádus, mis ukspáimis meie Eestima Kubbernemannile on seátud, ja mis járrel nüüd tallorahwa digus ja kohhus tulleb selletada, walmistud on.

Nenda-

peält peab mahha luggema, ja siis ka weel öppetusse läbbi tallorahwast juhhatama, omma Moisawannematte, Järrelwaatjate ja Kohtowannematte sanna kuulda, ja peab neid nomima, mitte wastased olla, ning nende mele tulletada, et se sannapölgia ja rahhorikkuja ikka wimaks ajalikko ja iggawesse hukkatusse sisse langeb.

Ka peab igga koggodusse öppetaja, kui Jummala tenistus möda, seddasinnast Kubbernemanni käsko tallorahwale wäljajaggama, et nemmad sedda ka weel isse woiksid luggeda.

Antud, Tallinnas Toompeäl, Eestima Kubbernemanni wallitsusse kohto sees, Mihkli kuus 28mal päwal 1805ma aastal.

Andreas Langell,

Eestima Kubberneer.

Parron Friedrich Rosen,
Kubbernemanni-Wallitsusse
Kohtowannem.

Reinhold v. Richter,
Kubbernemanni-Wallitsusse
Kohtowannem.

LS

Johann Lütkens,
Kubbernemanni-Wallitsusse Kohto-Sikkertär.

Kubermanguvalitsuse teadaanne 28. septembrist 1805.

duma, kusjuures nad kogu tee, nagu puhtsüdamlikult tunnistab Rosen ise, kartsid kallaletungi.[567]

Siitsamast Kose kiriku või õigemini kirikukõrtsi juurest viidi pühapäeval sõttakutse Triigi valda. Noorele Triigi taluperemehele Vana-Hindriku Jaanile oli kirikukõrtsis räägitud, nagu ta ise tunnistas, et sõdurid «tulevad meie peale, peaksid ometi teiste valdade inimesed meile appi tulema, siis saaksime neile vastu panna...»[568] Koduvalda tagasi jõudnud, levitas Jaan seda üleskutset oma vallas ja lubas ka ise minna. Ööl vastu esmaspäeva jäi ta aga haigeks ega saanud ise minna. Esmaspäeva hommikul kutsus teisi Triigi teomehi kokku ja läks nende eesotsas Kose-Uuemõisa Pertle Ado sulane Hindrik, kes seal ka võitluses langes.[569] Peale tema läksid Kose-Uuemõisa sõtta veel viis teomeest: Sepa Peetri Ado, Mihkli Hindrik,[570] Kõrve Jaani Hindrik, Oti Hansu Mart ja Noore-Hindriku Peeter.[571]

Juba reedel olid teomehed Kuivajõe kõrtsi juures rääkinud, et tuleb käskjalad saata Ojasoole ja Habajasse. Türgi Tõnu oligi läinud Ojasoole, kuid jätnud Habajal käimata. Nähtavasti oli juba seekord räägitud, et ka Raudsepa Hindriku Jaak, kes varem oli Habajal käinud, sinna minema peaks.[572] Ta läks Habajale aga alles pühapäeval — pärast seda, kui oli selgunud, et sealt abiväge ei tulnud ja Türgi Tõnu oli seal käimata jätnud.[573]

Habaja teomehed viisid omakorda üleskutse edasi Kuimetsa. Kuimetsa omad aga Kaiule, kuhu see jõudis pühapäeva õhtuks. Vähem kui päeva jooksul rändas üleskutse üle 30 kilomeetri, muutudes tee peal üha sõjakamaks.

Habajalt viisid üleskutse edasi Kuimetsa 20-aastane Vana-Kõrtsu Madis ja 17-aastane Tola Matsi Jüri. Vaopere kõrtsis jutustasid nad Kuimetsa talupoegadele, et «... Kose-Uuemõisa inimesed käivad kogu aeg nende pool ja kutsuvad neid üles sõjale, mis pidavat aset leidma esmaspäeval...»[574] ja on neid «käskinud ka Kuimetsa ja Kaiu inimesi üles vastupanule kutsuda — mingu nüüd Kuimetsa inimesed Kaiule ja kutsugu ka sealsed üles».[575] «Kose-Uuemõisa omad olevat õelnud,» rääkis üks

---

567 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 264; E. Iversen, Excesse im 1805, lk. 45.
568 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 177.
569 Sealsamas, l. 284.
570 Varsti pärast Hindriku surma (1808. aastal) tuli Mihkli talusse uus peremees Mikk, kellel 1847. a. sündis pojapoeg Jüri, sellel sündis 1874. aastal pojatütar Marie Leevet (abiellununa Damm), temal aga omakorda 1928. aastal tütrepoeg — käesoleva raamatu autor.
571 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 56, 178, 284 ja 286.
572 Sealsamas, l. 213.
573 Sealsamas, l. 332.
574 Sealsamas, l. 56.
575 Sealsamas, l. 291.

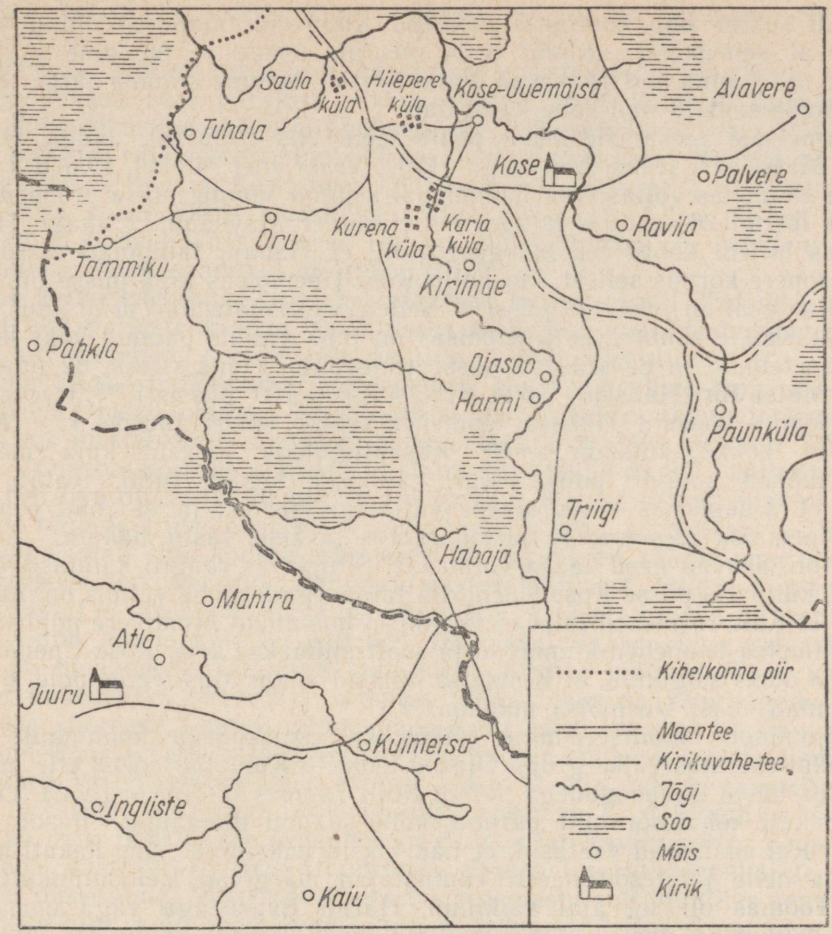

Kose-Uuemõisa ümbrus.

Habaja saadikutest, Tola Matsi Jüri, «et kellel on püss, see peab selle kaasa võtma, ka Kose-Uuemõisas olevat juba suur hulk püsse ja teibaid valmis.»[576] Samuti rääkisid habajalased, et esmaspäeval kuulutatakse Kose-Uuemõisas välja üks «uus õigus» (seekord mõeldi ilmselt uut ja õiget seadust) ja kõik ümberkaudsed vallad, ka Kaiu ja Kuimetsa omad, peavad sinna tulema.[577]

[576] Sealsamas.
[577] Sealsamas, l. 258, 260, 269 ja 294.

Endi suhtes olid kõrtsis koosolevad Kuimetsa talupojad olnud veidi kõhkleval seisukohal. «Jumal teab, mis me teeme — me pole ju kõik koos . . . ,» [578] olid nad rääkinud Vana-Kõrtsu Madise sõnade järgi. Kuid Kaiu poole saatsid nad kohe käskjalad.

Kuimetsast ratsutasid Kaiu poole teele viis teomeest: Jaagu Hans, Tiitsu Matsi Jüri Hans, Saueaugu Hans, Veski Jüri Mihkel, Evarti Jaani Jüri ja Kuimetsa vallas elav Läänemaal asunud Võnnu mõisa proua poolt vabaks lastud 26-aastane talupoeg Aleksander Maybaum.[579] Jaagu Hans kinnitas hiljem kohtu ees kategooriliselt, et Habaja talupojad ei rääkinud Vaopere kõrtsis sellest, kui palju Kose-Uuemõisas juba püsse on, ega öelnud, et seal on juba 120 püssi.[580] Sellele vaatamata tõid need kuus ratsameest Kaiule sõnumi, et Uuemõisas on juba valmis pandud kaks koormat kaseteibaid ja 82 või 120 püssi (Saueaugu Hans rääkis 82 püssist, Tiitsu Matsi Jüri Hans ja Veski Jüri Mihkel 120 püssist).[581] Kasvandu külla jõudes lasksid Habaja teomehed sealse kõrtsi juurde «. . . Kaiu inimesed kokku kutsuda . . .» [582] Käskjalgadena jooksid küla mööda laiali mõned noored poisid. Kui kaiulased kokku tulid, teatati ka neile, et Uuemõisas kuulutatakse välja uus seadus ja et «nad peavad Kose-Uuemõisa minema, et hädakorral sõjaväele vastu hakata, — kel püssid on, peavad need kaasa võtma».[583] Siinjuures räägiti kaiulastele ka sellest, kui palju püsse Kose-Uuemõisa talupoegadel juba valmis on. Lepiti kokku, et Kaiu teomehed tulevad järgmisel hommikul Mustivere põldudele, kus Kuimetsa teomehed künnavad ja sealt minnakse koos Kose-Uuemõisa. Kui aga oleks selgunud, et Kuimetsa omasid enam Mustiveres pole, pidid Kaiu omad edasi Uuemõisa minema.[584]

Abijõudude mobiliseerimine jätkus ka esmaspäeva hommikul. Sel hommikul ratsutas väike grupp Ojasoo teomehi Kuivajõe kõrtsi ette, mille ees, koos teiste talupoegadega, seisid Kõlli Toomas ja Harmi Evart. Otsekohe hakati kohalesõitnuilt pärima, kuhu jäänud ülejäänud Ojasoo teomehed. Kui saabunud vastasid, et nad läksid mõisatööle, siis hakati kohe rääkima neile järelesõitmisest. Tunnistajad märgivad iseloomulikult, et Kõlli Toomas oli sel ajal vaikinud, Harmi Evart aga väga energiliselt rääkinud ja ühele käskjalgadest oma hobuse andnud.[585] Pauna Joosep, Mardi Jüri Jaan, Oti Hans ja Ülesoone Hans kargasid hobuste selga ja kihutasid koos neile teejuhiks tulnud Ojasoo teomehe Oti Kärdi Hansuga Habaja ja Ojasoo teomeestele järele. Enne kui nad

578 Sealsamas, l. 294.
579 Sealsamas, l. 163—164; f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 414.
580 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 259.
581 Sealsamas, l. 250, 261, 264 ja 270.
582 Sealsamas, l. 245.
583 Sealsamas, l. 250, 259 ja 281.
584 Sealsamas, l. 246.
585 Sealsamas, l. 301, 341 ja 352.

minema ratsutasid, pistis Tõnu Mihkel oma püssi Ülesoone Hansule pihku.[586]

Ojasoole jõudes ratsutasid käskjalad kohe rehtede juurde ja võtsid endaga kaasa seal parajasti söömaaega pidanud kaheksa teomeest.[587] Kuna ka neil teomeestel olid hobused, siis ratsutati koos edasi Habajale. Siin pidasid ratsanikud kinni kõrtsi ees ja kutsusid Habaja teomehi endaga kaasa tulema. Kuna need kõhklesid, siis ratsutati kiiresti minema, jäädi aga siiski «Kose-Uuemõisa sõtta» hiljaks.[588] Alles pärast nende lahkumist jõudsid kõrtsi juurde Habaja mõisniku von zur Mühleni poolt neid kinni võtma saadetud mõisateenrid.[589]

See kolmeteistkümne teomehe ratsaretk, kellest ainult ühel oli püss ja teised olid paljaste kätega, sai aluseks mõisnike poolt loodud legendile, mida, nii veider kui see ka pole, usuti kuni 1958. aastani.

Juba 1806.—1807. aastal, kui kunstnik Kügelgen viibis oma naise isa külalisena Ojasoo mõisas, räägiti seal ühest mõisahärra «kangelasteost».[590] Kord kui ülestõusnud talupoegade «põletav ja tappev jõuk oli lähenenud ... Ojasoo mõisale ja nõudnud sinna põgenenud aadlike väljaandmist ning hea nõu oli kallis, hüppas minu vanaisa hobuse selga, ratsutas üksi ja ilma relvadeta ülestõusnute jõugule vastu ja tema sõna peale ... läksid talupojad laiali oma kodukülladesse».[591] W. Kügelgen räägib oma noorusmälestustes siinkohal küll 1790-ndate aastate algusest. Kuid ei siis ega ka 1805. aastal ei lähenenud ükski «mõrtsukalikult põletav jõuk» Ojasoo mõisale. Sinna jõudis küll 2. oktoobril 1805 kuuldus, et rühm relvastatud (neil oli tõepoolest ü k s püss) talupoegi läheneb mõisale. Väga võimalik, et mõisahärra siis välja ratsutas ning Uuemõisa käskjalgade ning nendega ühinenud Ojasoo talupoegade salka isegi k a u g e l t nägi.

Kuid «mõrtsukalike» talupoegade kinnipidaja kuulsust taotlesid sel ajal ka mõned teised mehed. 1802. aastast alates Ravila mõisas raamatupidajana töötanud juhtiv vennastekoguduse tegelane Carl Friedrich Genge kirjutab oma 1809. aasta aruandes ja eluloos, et Ravila mõisa poole olevat 1805. aasta septembris «tunginud» 40-meheline vastuhakkajate salk, et sealt püsse tuua. Neile olevat aga tee peal vastu sattunud üks vennastekoguduse liige, kelle mõjul nad tagasi pöördunud.[592] Kose-Uuemõisa talupoegade saadikud võisid 1. oktoobril 1805 Ojasoole ja Habajale suundudes Ravilast mööda sõita, kuigi see ei ole usutav, sest Ravila jääb veidi

---

[586] Sealsamas, l. 301, 340—341.
[587] Sealsamas, l. 55, 301—302, 313, 340, 353.
[588] Sealsamas, l. 302 ja 332.
[589] Sealsamas, l. 288—289 ja 353.
[590] (Wilhelm v. K ü g e l g e n), Jugenderinnerungen eines alten Mannes, Berlin 1885, lk. 1—3, 5.
[591] W. K ü g e l g e n, tsit. teos, lk. 7.
[592] R. P õ l d m ä e, Fr. R. Kreutzwald ja vennastekogudus, «Keel ja Kirjandus», juuli 1958, lk. 407.

sellest teest kõrvale. Tõenäolisem on, et raamatupidaja Gengeni ulatusid kuuldused talupoegade liikumisest, mis siis ta autobiograafiliste mälestuste lehekülgedel paisusid suureks sõjaliseks operatsiooniks. Püsse Gengelt aga, muide, tõepoolest nõuti. Ainult nõudsid neid mitte ülestõusnud talupojad, vaid hoopis «süüdlasi» tagaotsivad kohtunikud. Oma 25. oktoobril 1805 Harju Meeskohtule saadetud kirjas teatab ta, et saadab vastavalt meeskohtu korraldusele selle käsutusse kaks Ravila teomeest, kes võtsid ülestõusust osa, püssid käes. Kolmandat teomeest, kes samuti olevat olnud püssiga ja üht püstoliga relvastatud meest aga pole, nagu teatab Genge oma kirjas, «ka kõige suuremale tagaotsimisele vaatamata võimalik üles leida ja peale selle polnud siinsest vallast enam keegi tulirelvaga».[593]

Kui Ojasoo 47-aastane teomees Neitsimäe Mart esmaspäeva hommikul koos teistega Kuivajõe kõrtsi juurde jõudis, tundus talle, et kõik sinna kogunenud teomehed olid väga noored mehed. Hiljem kohtu ees seistes kinnitas ta, et polevat kõrtsi juures olevaid «... Uuemõisa, Ravila ja võõraste valdade inimesi tundnud, sest nad kõik olid noored ja need Uuemõisa inimesed, keda ma omal ajal tundsin, on nüüd kõik peremehed ja järelikult polnud üldse seal».[594] «Me olime kõik noored ja rumalad ... ,»[595] rääkis üks ülestõusu juhte, 26-aastane Pauna Madise Joosep kohtunikele, et saavutada enda ja oma kaaslaste karistuse kergendamist. Ja nad olid tõepoolest noored. Kaiust Kose-Uuemõisa meestele appiratsutanud 17 teomehe kohta teame, et üks neist oli 20-aastane, üks 21-aastane, üks 22-aastane, üks 23-aastane, üks 24-aastane, viis 25-aastased, kaks 26-aastast, kaks 28-aastast ja kolm kõige vanemat olid 29-aastased.[596] Et sõjavaimustus oli sel päeval haaranud just noori, sellest räägib ka järgmine huvitav perekonnamälestus. Kõlli Tooma ema oli pannud sel päeval nooremad vennad Juhani ja Hindreku aita kinni. Need aga olid aida lae pealt ära lõhkunud ja siiski «sõtta» läinud.[597] Ülestõusust võttis osa 14-aastane Ravila teopoiss Katso Jüri.[598]

Ülestõusust osavõtnute seas polnud peaaegu ühelgi külakakleja, joodiku või isegi lihtsalt tuisupea ja kergemeelse inimese kuulsust. Nad kõik olid seni tuntud korralike noorte inimestena ja seda pidid tunnistama ka kohalikud kirikhärrad. Kose pastor Striedter ütleb tema poolt 8. jaanuaril 1806 21 Kose-Uuemõisa, 7 Ravila, 1 Harmi ja 2 Ojasoo teomehe kohta koostatud iseloomustuses, et kuni ülestõusu puhkemiseni «ei kuulnud ma

---

593 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 106.
594 Sealsamas, l. 307.
595 Sealsamas, l. 159.
596 Sealsamas, l. 15—16.
597 A. Vilbale jutustanud tema vanaisa Jaan Metua (1855—1901) — Kõlli Tooma venna Jaani pojapoeg.
598 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 52.

Eesti teomees. F. Neyeri vaselõige 1805. aastast.

kunagi nende kohta, et nad oleks ennast teinud süüdlaseks mõnes erilises kuriteos või halvas kalduvuses ja samuti pole nad — peale Kõlli Tooma Kose-Uuemõisast ja Tõnu Hansu Mihkli Ravilast — kunagi eriti halvas kuulsuses olnud . . .[599] Kirikuteenistustest ja pühast õhtusöömaajast on nad kõik usinalt osa võtnud, peale Reinu Jaani Hansu Kose-Uuemõisast ja Päärna Jüri Juhani Ravilast — esimene pole oma nooruse tõttu leeriõpetusest veel osa võtnud, kodustel katsumistel on ta aga muu külanooruse hulgas kiiduväärselt silma paistnud; teine, Päärna Jüri Juhan, oli sel sügisel leeris, kus ta oli tähelepanelik ja usin . . .»[600] Ka saadikute ja abiksrutanud talupoegade kohta ei suutnud pastorid midagi halba välja nuhkida. Habaja teosulaste Tola Matsi Jüri ja Vana-Kõrtsu Madise kohta teatas Juuru pastor Kettler, et «mõlemad, niipalju kui minule nende eluviis tuntud, on siiamaani elanud laituseta elu».[601] Seesama pastor polnud kuue Kuimetsa teomehe ja Aleksander Maybaumi kohta midagi kuulda saanud, «mille poolest kõik ülalpool nimetatud isikud, kas eriti heade või silmatorkavalt halbade inimestena välja oleksid paistnud».[602] Ainult ühe ülestõusust osavõtja kohta anti negatiivne hinnang. See oli Triigi teomees Vana-Hindriku Jaan, keda Kose pastor Striedter iseloomustas kui suurt joodikut ja kaklejat.[603] Seevasu ülestõusust osa võtnud 3 Kaiu peremeest ja 17 teomeest polnud Juuru pastori Kettleri arvates end, «niipalju kui mulle nende senine eluviis teada on, mingil viisil halbade inimestena kuulsaks teinud, just vastupidi, pean ma mõlemat viimast, keda ma täpsemalt tunnen, sest nad juba aastaid on vaheldumisi minu juures tööl käinud, kiitma kui kaineid, sõnakuulelikke ja ka väliselt usklikke inimesi».[604] Nähtavasti olid aga eelmise sügise sündmused pastor Kettleri veidi mõtlema pannud. Ta ei kirjuta isegi tema silmis sümpaatsete teomeeste kohta enam, et nad on usklikud, vaid julgeb ainult väita, et nad on «väliselt usklikud».

Kõige eespool öeldu põhjal ei tohi aga arvamusele tulla, nagu oleks teomehed Kuivajõe kõrtsi juures käitunud mingite õnnetult puiste ja tasaste leeripoistena. Ei — need noored mehed olid neid ootava verise lahingu eel õigegi ülemeelikud ja sõjakad. Ühise salgana tulnud Kaiu meestele tundus isegi, et enne neid saabunud talupojad ei võta asja nii tõsiselt nagu vaja. «Me vaatasime pealt», selliste sõnadega kirjeldas teomees Villemi Hansu Tiits Kuivajõe kõrtsi juures nende saabumisel valitsenud olukorda, «kuidas teised pilli mängisid ja igasuguseid lapsikusi

---

599 Miks Kõlli Toomas mõisnike ja pastorite juures «halba kuulsusesse» langes, sellest oli meil juttu eespool.
600 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 5.
601 Sealsamas, l. 4.
602 Sealsamas, l. 3.
603 Sealsamas, l. 7.
604 Sealsamas, l. 6.

tegid.»[605] Need «lapsikused» seisid aga selles, et Päärna Jüri Juhan ja Harmi Evart mängisid viiulit ja paljud teised teomehed tantsisid.[606] Mõned mehed, kel olid püssid kaasas, paugutasid neid lusti pärast.[607] Räägiti palju ja räägiti nii, et nagu ütles Kaiu teomees Püha Ado Hans, «kõik rääkisid segamini ja igaüks tegi, mis ta tahtis».[608]

Kuivajõe kõrtsi juurde kogunes ülestõusnuid Kose-Uuemõisast, Ojasoolt, Kaiust, Kuimetsast ja Ravilast.[609] Nende valdade mehi anti hiljem ülestõusust osavõtmise pärast kohtu alla. Kuid neid inimesi, kes kohtuvõimude kätte sattusid, oli tunduvalt vähem kui ülestõusust tegelikult osavõtnuid. 2. oktoobril haavatuna lahinguväljalt korjatud talupoeg Rebase Madis tunnistas ametnikele, et peale nende valdade meeste oli teomeeste sõjaväes inimesi ka Kautjala ja Alavere valdadest.[610] Ja seda tunnistust võime pidada küllaltki usaldusväärseks.

Oleme seega jõudnud ülestõusu eelõhtu juurde. Seda ülestõusu tuleb pidada eesti talurahva mõisnikevastase võitluse kulminatsiooniks XVIII ja XIX sajandi vahetusel. J. Konks pühendab oma raamatus ülestõusu enda käsitlemisele umbes kaks lehekülge, ülestõusnute üle toimepandud kohtuliku juurdluse ning nende karistamise kirjeldamisele aga kuus lehekülge. Kose-Uuemõisa ülestõusu käsitlemisel vaikib ta millegipärast maha rea värvikaid detaile, mis annavad tunnistust teomeeste julgusest ja pealetungivaimust. Ta ei räägi sellest, et teomehed hüüdsid haagikohtunikule «üks kõigi ja kõik ühe eest», et nad rääkisid omavahel «kuningast», et nad püstitasid Kuivajõe kõrtsi ette oma lipud ja kandsid neid lahingusse minnes, et neil oli omapärane sõjaväemuusika. Ja kui lugeja on varem tutvunud M. Aitsami romaaniga, siis satub ta segadusse ja mõtleb — kas tõesti oli see kõik M. Aitsami poolt välja mõeldud? J. Konksu monograafias on mööda mindud juba omal ajal M. Aitsami poolt esitatud andmeist väga keeruka küsimuse kohta — nimelt teomeeste suhtumise kohta soldatitesse. Ka ei ole räägitud sellest, et teomehed pärast lüüasaamist esialgu Kuivajõe kõrtsi juurde laagrisse jäid ja tegid isegi uue katse mõisa poole tungida.

J. Konks iseloomustab ülestõusnud teomeeste tegevust järgmiselt: «Mingit rünnakuplaani mõisa vastu ei olnud sulastel ka esmaspäeval. Seda kinnitasid kõik, kellele vastav küsimus hiljem ülekuulamisel esitati. Seda näitab seegi, et rida talupoegi läks mõisa koguni ilma relvadeta ja selliseid oli isegi esimestes ridades. Pealegi oli sõjaväe juurdetulekuga rünnaku edu küsitavamaks muutunud. Kui Kose-Uuemõisa ümbruskonna mõisate sulased esmaspäeval mõisa läksid, siis ikkagi selleks, et saavu-

605 Sealsamas, l. 18.
606 Sealsamas, l. 17—18 ja 52.
607 Sealsamas, l. 162.
608 Sealsamas, l. 26.
609 Sealsamas, l. 143 ja 153.
610 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32 l. 127.

tada positiivne lahendus nii öise rehepeksu kui ka talurahvaseaduse asjus... Seejuures olid aga talupojad valmis end kaitsma iga vägivalla ja rünnaku vastu, mis võis tulla sõjaväe poolt.»[611]

Paratamatult kerkib üles terve rida küsimusi ja vastuväiteid. Kas tõesti arvab J. Konks, et teomehed pidid mõisnike kohtu ees seistes vastama — jah, me tahtsime mõisale kallale tungida? Ta teeb järelduse sellest, et osa talupoegi oli relvastamata. Aga mis järelduse saab teha sellest, et teine osa talupoegi oli relvastatud? Ja ka paljud teomehed, kes Kuivajõe kõrtsi juurest teivast kaasa ei võtnud, võtsid need endale teepeal karjaaedadest.[612] Ja lõpuks tuleb J. Konksu käsitlusest välja, et teomehed läksid Kose-Uuemõisa sõdima tingimata soldatitega ja mitte mingil juhul mõisaga. Et asi tegelikult oli hoopis vastupidine, seda näeme edaspidi.

Tõsi küll, eesti teomehed ei osanud isegi Kose-Uuemõisas esitada teadlikku nõuet mõisnike võimu hävitamise kohta. Kuid seda ei osanud pärisorjuse ajal talupojad ka mujal Vene riigis. Ka seal esitati konkreetselt sageli küllaltki piiratud nõudmisi. Kuid ikkagi näeb V. I. Lenin selles mitte võitlust mingite «positiivsete lahenduste» saavutamise eest, vaid võitlust mõisnike vastu, keda tsaarivalitsus ja sõjavägi toetasid. «Ka vene külas on alati toimunud ja toimub ka praegu see suur võitlus, kuigi mitte kõik seda ei näe, mitte kõik ei saa aru selle tähtsusest,» kirjutas V. I. Lenin 1903. aastal. «Kui oli pärisorjus, siis võitles kogu talurahvamass oma rõhujate vastu, keda tsaarivalitsus hoidis, kaitses ja toetas. Talupojad ei saanud ühineda, talupojad olid siis täiesti vaimupimedad, talupoegadel ei olnud abilisi ega vendi linnatööliste seas, kuid talupojad võitlesid siiski, nii nagu nad oskasid ja suutsid...»[613] Sellise leninliku mõistmisega, et talupojad isegi siis, kui nad esitasid konkreetselt piiratud nõudmisi ja võitlesid «nii nagu nad oskasid ja suutsid...», läksid siiski tegelikult mõisnike vastu, tuleb läheneda ka Kose-Uuemõisa ülestõusule. Ja kas võib keegi kinnitada, et kui talupojad oleksid Kose-Uuemõisas samuti esialgu võidu saavutanud nagu Mahtras, siis nad oleksid läinud ainult mõisa iluaiani ja mitte sammugi edasi.

Kuivajõe kõrtsi juurde kokkutulnud teomeeste hulgas kostis esialgu muidugi ka aremaid ja tasasemaid hääli. Mõned rääkisid, et tuleb saata 2—3 saadikut või minna kõik koos mõisa ja kuulata, mis seal öeldakse.[614] Kuid rohkem ja kõvemini räägiti sõjast. Sest osa talupoegi oli algusest peale veendunud, et läheb võitluseks ja püssilaskmiseks. Konkreetselt saadi seda kindlaks teha küll ainult Kaela Madise Hansu kohta, kes oli öelnud: «Üks mees minu käe läbi täna langeb ja ma ei hakka mitte mõne

---

611 J. Konks, tsit. teos, lk. 220—221.
612 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 202 ja 247—248.
613 V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 383—384.
614 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 246 ja 257.

sõduri pihta laskma, vaid sihin ühe ohvitseri pihta . . .» [615] Kaela Madise Hansu sõnad näitavad veel, et nii nagu ka 53 aastat hiljem Mahtra härrastemaja ees, ei pidanud eesti talupoeg ka Kose-Uuemõisas oma vaenlaseks mitte lihtsõdurit, vaid ohvitseri ning mõisnikku.[616]

Kuivajõe kõrtsi juurde kogunenud ülestõusnud ei kartnud eriti sõdureid. Kokkupõrkes sõduritega haavata saanud Viluallika Hindrik ütles, enne kui ta pärast ülekuulamist teise tuppa surema viidi, järgmist: «Lõpuks . . . olid mõned Kuivajõe kõrtsi juures koosolijad jutustanud, et sõdurid ei tohi kuulidega talupoegade pihta lasta ja seetõttu ka Karinul ei lastud kuulidega, vaid paukpadrunitega ja et see, kuna nad seda uskunud olid, oli nad eriti julgeks teinud.» [617] Need olid Viluallika Hindriku viimased sõnad. Tõenäoliselt jättis ta paljugi rääkimata ja võib-olla muuhulgas ka niisuguse talupoegade hulgas levinud kuulduse, mis mingil muul teel siiski ühte mõisa ulatus. Nimelt kirjutas Kuimetsa opman Zabel 4. oktoobril Kose pastorile Striedterile: «Ma olen kuulnud palju ja väga mitmesugust juttu, muuhulgas ka seda, et sõdurid olevat talupoegadega ühel meelel ja olevat talupoegadele nõu andnud ainult ohvitserid ära tappa ja siis ühinevat nad nendega . . .» [618] Ja kuna talle endalegi tundus see jutt kohutava ja isegi veidi väheusutavana, siis lisas Zabel oma kirja lõppu spetsiaalse märkuse: «NB. See, et sõdurid on talupoegadele abi lubanud, niipea kui nende ohvitserid on tapetud, olevat õige jutt, nii on mulle k i n d l a s t i öeldud.» [619] Muidugi — hirmul on suured silmad. Pole mingeid andmeid selle kohta, et Kose-Uuemõisas viibivad sõdurid oleksid ülestõusnud teomeeste juurde enne või pärast lahingut mingisuguseid saadikuid saatnud või nendega mõnel muul viisil läbi rääkinud, kuid päris aluseta kuuldusena me seda juttu kõrvale heita ka ei saa. Võrdluseks on kasulik jälle meenutada seda, mis leidis aset Mahtra ülestõusu ajal. 2. juunil 1858 mõisa härrastemaja ees sõjaväekomando ümberpiiranud talupojad nõudsid, et sõdurid loovutaksid püssid ja annaksid välja ohvitserid ning ametnikud. Kuidas võisid eelseisvat sündmuste arengut ette kujutada 2. oktoobril 1805 Kuivajõe kõrtsis koosolevad teomehed? Arvatavasti umbes samalaadiliselt. Nad saavad sõduritega kokku, võitlusse nende «keisri meestega» ise tikkuma ei hakka, vaid nõuavad endale ohvitseride ja ametnike väljaandmist. Ja sel ajal, kui ühed nii rääkisid, võisid teised hüüda, et ohvitserid tuleb hoopis ära tappa. Kuimetsa härrastemajja ulatusid aga lõpuks liialdatud ja moonutatud teated, et sõdurid tahavad ise ühineda talupoegadega ja oma ohvitserid maha lüüa.

---

[615] Sealsamas, l. 131—132.
[616] Vrd. J. K a h k, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk. 142.
[617] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32 l. 285.
[618] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 154.
[619] Sealsamas, l. 155.

Kuivajõe kõrtsi ees valitsevas sõjakas sekeldamises esineb ka üksikuid organiseerituse või õigemini organiseerimise katsetuste jooni. «Mitu korda oli seal juttu,» rääkis Kõlli Toomas hiljem kohtule, «et kui palju meid õieti peaks olema. Mahalastud Ojasoo talupoeg Evart oli siis tunnistajale öelnud: tule ja loeme nad ära, mille peale ta koos Evartiga hüüdis talupojad kokku, seadis kõrtsi ees kahte ritta üles, luges üle ja leidis, et neid oli umbes 250 ... Mait oli neile selle juures niipalju abiks, et ta ajas talupojad kõrtsist välja.» [620]

Esialgu ei tahtnud suur osa kõrtsi juurde kogunenud teomehi mõisa minna. Nagu seda iseloomustas Pauna Joosep, olid «nad oodanud, et neid nõutakse mõisa ja öelnud, et kui meid ennelõunat ette ei kutsuta, siis läheme me pärast lõunat ise».[621] Selline viivitamine ei meeldinud aga Kaiust tulnud meestele ja neil tekkis ülejäänud talupoegadega isegi midagi väikese konflikti taolist. Selle kohta on väga raske andmeid leida. Hiljem kohtu ees kinnitasid paljud teiste valdade teomehed ühest suust, et Kaiu mehed olevat muudkui neile peale käinud ja selletõttu olevat lõpuks mõisa poole liikuma hakatud. Kaiu teomehed ise salgasid seda kangekaelselt ja väitsid vastu, et nad olevat hoopis viimaste hulgas mõisa poole liikunud. Isegi siis, kui mõlemad pooled kohtu ees silm silma vastu seati, jäi kumbki oma seisukohtade juurde kindlaks.[622] Tõenäoliselt aga arenesid sündmused umbes järgmiselt.

Kui Kaiu mehed juba mõnda aega kõrtsi juures olid olnud ja teiste valdade meeste «lapsikusi» pealt vaadanud, ütlesid nad: «Mis meie siin vahhime, lehme moisa kuhlama, mis Kochto errad rehkivad.» [623] Kui teised neid tagasi hoidma hakkasid, läksid kaiulased vihaseks, ütlesid, et ega nad siia istuma pole tulnud ja leivakotte kaasa võtnud ning hakkasid juba hobuste selga ronima, et minema ratsutada.[624] Kõrtsiaia väravate juures sulgesid aga teised teomehed neile tee, rääkides, et ärge ainult minema minge, küll me teile juba toitu muretseme, kui me siin ka viis nädalat peaksime olema. Teiste hulgas pidas Kaiu mehi siin kinni Kõlli Toomas. Kaiulased olid äraminekust loobunud, kuid rääkinud, et «mis me siin istume viis nädalat, läheme parem mõisa ja kuulame, mis meile öeldakse, mille peale nad kõik segamini, nii nagu nad kõrtsist olid tulnud, olid minema hakanud».[625]

---

[620] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 235. Kaela Madise Hansu andmeil oli neid 240, Aleksander Maybaumi andmeil aga 160 olnud (sealsamas, l. 165 ja 173). Tõenäoline on aga, et Maybaum ajas asja veidi segamini ja arv 160 saadi laupäevasel ülelugemisel, millest muidugi oli juttu ka esmaspäeval kõrtsi ees.

[621] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 162.

[622] Sealsamas, l. 31 ja 277.

[623] Sealsamas, l. 221.

[624] Sealsamas, l. 18 ja 247.

[625] Sealsamas, l. 247, 251, 325 ja 331.

Mitte ainult Penti Tõnu, kelle suust pärineb viimati toodud lause, vaid ka paljud teised teomehed kinnitasid hiljem kohtu ees, et nad olid Kuivajõe kõrtsist mõisa poole läinud ilma igasuguse korrata, täiesti segamini ja juhuslikult.[626] Hoopis teistsugusena paistis mõisale lähenev teomeeste vägi aga parun Rosenile. Tema nägi lähenemas kolonni, mille ees kanti kaht lippu ja millel oli ka oma sõjaväemuusika.[627] Ja selles küsimuses näib olevat rohkem õigust mõisast vaatajail. Kõigepealt ei maksa unustada, et teomehed olid juba kaks korda Kuivajõe kõrtsi juures üles rivistunud. Kahekaupa kolonnis edasiliikumine polnud aga palju raskem, kui kahte viirgu ülesrivistumine. Kolonni pea oli väga hoolikalt koostatud. Kõige ees kandsid Ravila või Ojasoo teomehed kaht vanadest särkidest tehtud lippu, mis olid enne seisnud Kuivajõe kõrtsi ees.[628] Nende järel tulid muusikamehed. Ojasoo teomees Tõnu Toomas oli endale ühe vana ahjuukse nööriga ette riputanud ja lõi sellele keppidega trummi.[629] Mõlemal pool trummimeest käisid marssi mängides kaks viiuldajat. Üks neist oli Ravila teomees Päärna Jüri Juhan, teine aga üks ülestõusu juhtidest — Harmi Evart.[630] Ja kõige lõpuks räägib teomeeste otse üllatavalt heast sõjalisest organisatsioonist ka see, et nad sõdureile lähenedes oskasid ahelikku hargneda.

Millega olid mõisa poole liikuvad teomehed relvastatud?

Enamus neist võttis needsamad teibad, mis juba laupäeval kõrtsi juurde hunnikusse olid pandud.[631] Mõned võtsid Kuivajõe kõrtsi juurde tulles või alles mõisa poole liikudes tee äärest aiateibad kaasa; nii mõnedki läksid aga sõdurite vastu hoopis paljaste kätega. Väga kujukalt rääkis sellest teomees Penti Tõnu. «Kõrtsi juures olid Uuemõisa omadel nende teibad ühte hunnikusse kokku pandud ja sealt võttis igaüks oma teiba. Kaiu ja Kuimetsa omad polnud midagi kaasa võtnud, vaid enamik neist oli hiljem teibad aedadest võtnud. Paljud olid ka hoopis ilma relvadeta läinud, nii nagu mahalastud Tõnu, kes oli ainult risti rinnale pandud kätega sinna läinud ja nii ka maha lastud. Ka paljud kõige esimeses tropis olnud inimesed olid olnud hoopis ilma relvadeta, nagu ta nägi, sest ta seisis nende kõrval . . .» [632]

Mõned talupojad olid aga endale valmistanud piigitaolised relvad. Neil olid käes mõne sülla (umbes 3 meetri) pikkused terava otsaga teibad, millest mõned olid varustatud raudotsaga.[633]

---

[626] Sealsamas, l. 145 ja 243.
[627] E. Iversen, Excesse im 1805, lk. 46.
[628] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 155.
[629] Sealsamas, l. 145.
[630] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 386.
[631] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 251, 306.
[632] Sealsamas, l. 247.
[633] Sealsamas, l. 128, 153 ja 172.

Tulirelvi oli talupoegadel äärmiselt vähe. Kose-Uuemõisa meestest olid jahipüssid kahel — Kaela Madise Hansul püss 13 põdrahaavliga, Raudsepa Hindriku Jaagul aga väikeste haavlite ja kahe tinast kuuenööbiga laetud püss.[634] Jahipüss oli ühel Ravila teomehel — nimelt Tõnu Mihklil.[635] Ravila teomehel Villandi Jaani Jüril oli valge päraga püstol, mille ta oli hiljuti ühelt venelaselt linnast ostnud ja mis oli laetud kahe tinast kuuenööbiga.[636] Püssid olid ka Kuimetsa meestel Aleksander Maybaumil ja Saueaugu Hansul ning Kaiu teomehel Penti Tõnul.[637]

Teomehed lähenesid oma kuue jahipüssi ja ühe püstoliga sõjaväekomandole, mis vahepeal oli abijõude saanud. Kuberner Langell oli Tallinnas kokku ajanud nii palju sõdureid, kui võimalik, ja 2. oktoobril kella kahe ja kolme vahel jõudsid ainult mõõkade ja püstolitega relvastatud 50 suurtükiväelast leitnant Krabbi ja 36 püssidega relvastatud politseisõdurit lipnik Jeršovi komando all Kose-Uuemõisa. Umbes tund aega pärast nende kohalejõudmist hakkas paistma ka Kose-Uuemõisale lähenev teomeeste kolonn.[638]

Parun Roseni käsul rivistusid kõik sõjaväelased — kokku oli neid koos ohvitseridega 192 meest, seega ainult umbes 50 meest vähem kui teivastega relvastatud teomehi — mõisaõuele üles. Leitnant Krabbi saadeti osa suurtükiväelastega kaitsma mõisaväravaid. Ülejäänud sõdurid marssisid väravaist välja ja hakkasid rühmade kaupa liikudes teomeestele vastu minema. Kapten Muskein sai parun Rosenilt instruktsiooni, et ta peab teomeestele lähenedes lahinguks hargnema, jääma vaenlasest saja sammu kaugusel ahelikus seisma ja siis hüüdma, et teomehed oma relvad minema viskaksid. Kui teomehed seda otsekohe poleks teinud, siis oleks silmapilkselt pidanud nende pihta tule avama kuulidega laetud püssidest. Kapten Muskein aga, kes juba varem oli avaldanud oma põlgust vaenlase vastu, kellega tal seekord kohtuda tuli, ei pidanud instruktsioonist kinni. Ta viis sõdurid õige lähedale teomeeste vastu, umbes 20 sammu kaugusele neist, astus siis koos leitnant Somovi, allohvitser Filippovi ja 7 sõduriga veel paar sammu ettepoole ja nõudis alles nüüd, püüdes oma käsku käeliigutuste abil talupoegadele arusaadavaks teha, et nad oma relvad minema viskaksid.[639]

Kõlli Toomas liikus sõduritele läheneva kolonni viimastes ridades. Tal oli käes väike aiateivas, mis nähtavasti polnudki ette nähtud võitluseks,

---

[634] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 376.

[635] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 106 ja 242; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 382. Tõnu Mihkel kasutas tegelikult Naeri Hansult laenatud püssi.

[636] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 384; ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 358—359.

[637] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 166.

[638] E. Iversen, Excesse im 1805, lk. 46.

[639] Sealsamas, lk. 47; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 267—268; ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 110.

vaid oli midagi võitluse juhtimiseks mõeldud hetmanikepi taolist.[640] Nähes, et sõdurid ahelikuks hargnevad, hargnesid ka teomehed kolonnist ahelikku, kuid ei suutnud seda muidugi nii korrapäraselt teha kui sõdurid.[641] Sõduritele lähenedes hakkas trummimees Tõnsu Toomas veidi kartma ja lõpetas trummilöömise. Seda märgates haaras tema kõrval marssiv Harmi Evart ise trummipulga ja hakkas vastu ahjuust marssi edasi põristama.[642] Selle omapärase trummipõrina saatel mindigi võitlusse, sest ka Päärna Jüri Juhani viiul oli vaikinud — ta oli selle ettevaatlikult ühele kivile asetanud ja maast aiateiba haaranud.[643]

Sel hetkel kaotas Ojasoo vanemapoolne teomees Neitsimäe Mart närvid. Ta hakkas äkki teistele rääkima, et tuleb ohvitseride juurde andestust paluma minna ja kui keegi ta sõnu tähele ei pannud, heitis ta teiba käest, jooksis kaptenile vastu, viskus põlvili ja haaras armu paludes selle põlvede ümbert kinni.[644] Teised talupojad karjusid Mardile, et ta teiba kohe uuesti kätte võtaks.[645] Ehmunud kapten aga, kes arvas, et teda ümber paisata tahetakse, tõukas Mardi vasaku käega endast nii tugevasti eemale, et see selili maha kukkus.[646] Samal hetkel karjus kapten Muskein sõduritele, et need tulistaksid, kõlasid paugud ja talupojad tormasid teivastega sõdurite peale.[647] Taganedes tema poole jooksvate talupoegade eest oli kapten veel hüüdnud: «Noh, mis on?. Noh, mis on? (но что, но что)».[648] Pärast seda kaob aga tema saatus ja õige suurel määral ka kogu lahingu edasine käik paksu püssirohupilve. «Ma ei näinud püssirohusuitsu pärast midagi . . .» [649] kinnitas 24-aastane teomees Jerni Madis hiljem kohtu ees. Ja seda, mida nad ka nägid, ei hakanud talupojad hiljem kohtunikele muidugi rääkima. Nad teadsid väga hästi, et siinkohal võis üks sõna maksta teise mehe elu. Ülestõusu eelloo puhul polnud valvsus ja ettevaatus nii tähtsad. Sel ajal sooritatud «kuritegude» eest ei karistatud nii raskelt. Hoopis teine oli aga lugu sõduritega võitlusest ja ohvitseride tapmisest osavõtmisega. Muidugi ei hakanud keegi ka enda kohta halba tunnistama. Talupoegade kangekaelse salgamisega meeleheitele viidud Harju Meeskohtu liikmed lasksid Kose-Uuemõisa ülestõusu asjus langetatud kohtuotsusesse kirjutada järgmise lause: «Kõik püssidega käsikähmluses viibinud talupojad kinnitavad, et nad pole oma püsse kellegi pihta lahti lasknud, aga ometi pole mitte

---

[640] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 144.
[641] Sealsamas, l. 165 ja 240.
[642] Sealsamas, l. 311.
[643] Sealsamas, l. 240.
[644] Sealsamas, l. 54 ja 308.
[645] Sealsamas, l. 165—166.
[646] Sealsamas, l. 308.
[647] Sealsamas, l. 248.
[648] Sealsamas, l. 166.
[649] Sealsamas, l. 218.

üksnes allohvitser Filippov püssilasuga tapetud, vaid ka paljud sõdurid on nende [laskude] läbi haavata saanud . . .»[650]

Samuti nagu Mahtra sõja puhul ei andnud ka seekord teine pool — sõdurid ise — andmeid selle kohta, millised talupojad «mässust» üldse ja eriti kapteni tapmisest osa võtsid. 16. või 17. novembril 1805 rivistati kõik sellest kokkupõrkest osavõtnud sõdurid Tallinnas roodude kaupa üles ja päriti neilt eespool märgitud andmeid. Nagu aga teatasid ohvitserid oma raportites, oli selgunud, et sõdurid «selle mässu ajal, kuna igaüks oli mõelnud ainult enda päästmisele, midagi tähele panna ei saanud . . .»[651] Sõdurid seletasid, et ei nimepidi ega nägupidi nad ühtki «mässust» osavõtnud talupoega ei tunne.[652]

Kõige selle tõttu põrkame siinkohal allikate vaikimise eriti tugeva müüri vastu, mistõttu just lahingust ülestõusnute ja sõdurite vahel on säilinud õige vähe konkreetseid andmeid.

Me teame õige vähe talupoegade katsetest kuidagi organiseeritumalt võidelda ja seda võitlust juhtida. Kui nende poole suunatud sõdurite püssid äkki tuld sülitasid, tuli talupoegadele meelde, et ka neil on mõned püssid ja mitmest suust kostis hüüe: «Püssimehed! püssimehed!» See oligi viimastele signaaliks, mille peale ka nemad laskma hakkasid.[653] Siinjuures sihiti peamiselt ohvitseride pihta. Suurtükiväelane Kirilla Sofronov, kes nägi, kuidas Villandi Jüri oma püstoliga tema poole sihtis ja kellel kuul kuuehõlmast läbi läks, oli seisnud ta oma sõnade järgi kapten Muskeini taga.[654] Pärast lahingut rääkisid paljud talupojad sellest, kuidas mitu meest ja mitu korda olid kaptenit ja allohvitseri lasknud: «Kolm meest laskis, aga ometi ei kukkunud mitte ükski maha,» rääkis Ravila Tõnu Hansu Mihkel pärast kokkupõrget Kuivajõe kõrtsi juures, «mina olin neljas, kes laskis ja siis kukkus üks kohe maha . . .»[655] Teine Ravila mees, Villandi Jaani Jüri, oli Luige Mardi andmeil aga sealsamas rääkinud: «Ma lasksin kaptenit rinna pihta, see ei teinud talle midagi kahju, siis laadisin ma teist korda ja sihtisin ta tühja (hohle) külje pihta ja ta hakkas lonkama.»[656] On huvitav märkida, et just see «ohvitseri küttimise» episood jäi edasi elama rahvamälestuses ja kandus isegi edasi Mahtra sõjaga seotud mälestustesse.[657] 1920. aastal G. Vilbaste ja J. Õunapuu poolt kogutud rahvamälestustes Kose-Uuemõisa ülestõusu kohta on juttu sellest, et sõdurite ülemal olnud «suur vaskplaat» rinnal. Võitluse puhkedes haaranud üks

650 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 377.
651 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 113.
652 Sealsamas, l. 112—117.
653 Sealsamas, l. 166.
654 Sealsamas, l. 363.
655 Sealsamas, l. 283.
656 Sealsamas, l. 252.
657 Mahtra sõjaga ja Kose-Uuemõisa sõjaga seotud rahvamälestuste omavahelisest vahekorrast on pikemalt juttu järgmises peatükis.

«...Juuru mees püssi ja sihtinud ... ülemale. Ta sihtinud just kõrgemale vaskplaati — ja ülem kukkunud surnult maha.» Jaan Saalvergi poolt 1898. aastal kirjapandud rahvamälestustes Mahtra sõja kohta aga räägitakse: «Sõjaväe ülemat lasknud ikka mitu talumeest, aga ei ole teine langenud, viimaks võtnud üks mees rinnast hõbepreesi, hammustanud katki ja pannud püssi sisse, ise öelnud: «Ma olen tetregi ikas alati lennust maha lasknud, mes siis tema kurat taha, et ta ei lange!» Sihtinud ja lasknud — ülem kukkunud hobuse seljast maha surnult.» [658]

Teibameeste pealetungi püüti teatud määral juhtida. Püüti saavutada, et nad liiga taha ei jääks ja ka mitte liiga hunnikus olles sõdurite püssitule tõttu asjatult palju kaotusi ei kannaks. Neli end võitluse ajal tahapoole hoidnud teomeest kinnitasid hiljem, et Kõlli Toomas oli neid oma kepiga edasi, sõdurite peale ajanud. Kui teised hiljem oma sõnad tagasi võtsid, et Kõlli Tooma süüd vähendada, siis jäi üks isegi pärast silm silma vastu seadmist kangekaelselt salgava Toomaga kindlalt oma väite juurde.[659] Kõlli Toomas ise tunnistas, et ta oli lahingu ajal «paar korda inimestele öelnud, et nad tõmbaks end laiemale, muidu lasevad sõdurid nad kõik hunnikusse kokku...» [660] Ka Põua Päärna Mait nägi meeleheitega, et teomehed olid paremal tiival liiga hunnikus ja karjus neile, et nad rohkem laiali asuksid.[661] Pärast kohtu ees seistes ta seda muidugi salgas ja väitis, et oli alles pärast lahingut kõrtsi juures teistele kibedusega öelnud: «Kui te ometi poleks olnud nii rumalad ja jäänud ühte hunnikusse seisma — nüüd on nii paljud teie seast maha lastud. Kas te poleks võinud samuti laiali laguneda nagu meie vasakul küljel, meie seast on ainult üks maha lastud.» [662] Põua Päärna Mait oli ka esimene, kes haaras ühe sõdurite poolt mahajäetud püssi.[663]

Kui Kose pastor Striedter hakkas oma kiriku meetrikaraamatusse kirjutama teadet ülestõusu ajal langenute aukuajamisest, alustas ta oma saksakeelset sissekannet järgmiste sõnadega: «Diese 5 nebst zwey Kuimetzschen Kerle, die ebenfalls am 2-ten in der affaire in der Nähe der Neuenhofschen Scheune dem Kuiwajõggischen Kruge zu erschossen wurden...» [664] Siis mõtles ta aga veidi järele, tõmbas sõna «affaire» maha ja kirjutas selle asemele «bataille». Ja tõepoolest — see mis 2. oktoobril 1805 kella nelja ja viie vahel Kose-Uuemõisa väljadel aset leidis, polnud mitte lihtne sündmus — afäär, vaid tõeline väikene lahing (prantsuse keeles ja võõrsõnana ka saksa keeles «bataille»).

---

[658] 1958. aasta talurahvarahutused Eestis — Dokumente ja materjale, Tallinn 1958, lk. 477.

[659] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 274, 276, 298 ja 303.

[660] Sealsamas, l. 357—358.

[661] Sealsamas, l. 335—336.

[662] Sealsamas, l. 320.

[663] Sealsamas, l. 174.

[664] Kose kiriku meetrikaraamat 1802.—1808. aastaist, l. 105.

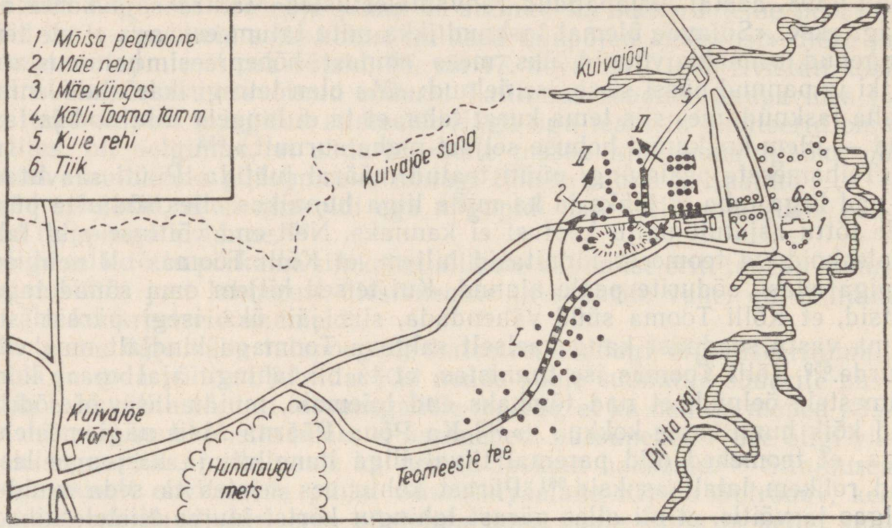

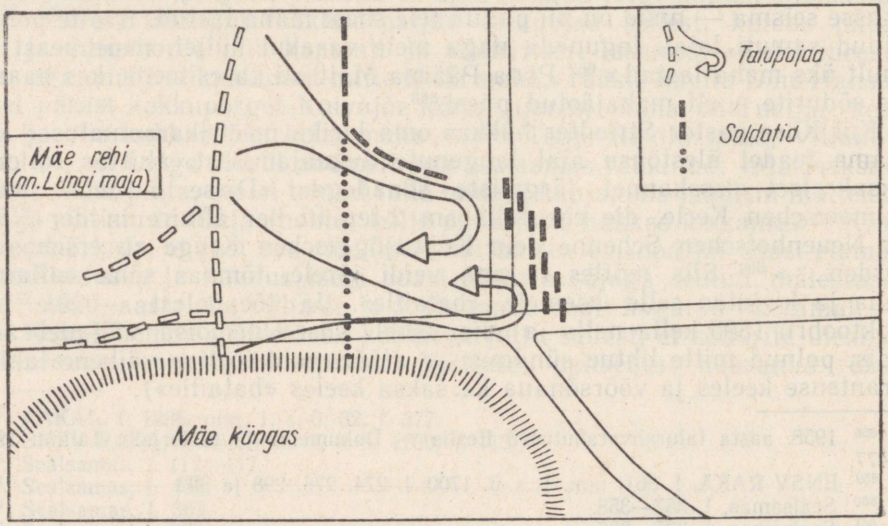

Kose-Uuemõisa 2. oktoobril 1805. a. Skeemid.

Lahing leidis aset praegu Mäe rehe nime all tuntud hoonest mõisa pool (vanasti, 1805. aastal asus Mäe rehi Mäel, selle künka mõisapoolses otsas). Aimates järele sõdureid, hargnesid ka teomehed ahelikku. Aheliku keskossa jäi Harmi Evart, vasakul tiival kamandas Põua Päärna Mait, kuna tagantpoolt püüdis kogu võitluse käiku juhtida Kõlli Toomas.

Koht, kus tõenäoliselt leidis aset kokkupõrge ülestõusnute ja sõjaväe vahel.

Pärast seda, kui sõdurid tule avasid, hakkasid ka teomehed püssidest laskma ja tormasid teivastega peale. «Kui sõdurid esimest korda lasksid,» jutustas Põua Päärna Mait, «tormasime sõdureile peale, et neid lüüa, sõdurid aga jooksid tagasi, laadisid ja lasksid jälle, mille peale meie, kuna me nägime mõnda endi hulgast langemas, jooksime ära . . .» [665] Kõik see võttis aga tunduvalt rohkem aega, kui seda püüab kujutada Põua Päärna Mait. Esialgu hakkasid rinde keskel ja vasakul tiival olnud sõdurid põgenema. Sõjaväe vasakul tiival võitlesid Tallinna politseisõdurid, kelle kohta selle linna sõjakuberner admiral Spiridov just eelmisel kuul oli öelnud, et nad millekski ei kõlba.[666] Põgenevatele sõduritele

---

[665] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 154.

[666] 1960. aasta veebruaris Kose-Uuemõisas (Kosejõe koolkodus) peetud loengul avaldasin arvamust, et kuna sõdurid said peaaegu kõik haavata paremast käest, paremast

tormasid Põua Päärna Maidu juhtimisel järele ka talupoegade vasemal tiival võidelnud teomehed. Sõdurite rinde paremal tiival olev garnisonirood jäi aga kohale ning tulistas kogu aeg eest ja küljelt pealetungivate teomeeste pihta. Selle tule katte all toibusid ka tsentrum ja vasak tiib, jäid seisma, laadisid püssid ja hakkasid omakorda tulistama.[667] Ligi 150 püssi tulele ei suutnud teivaste ja paljaste kätega võitlusesse tormanud teomehed pikemat aega vastu panna. Kui võitlus oli kestnud juba pool tundi ja sõdurid ära kasutanud pooled oma padrunitest (igal sõduril oli 10 kuuliga padrunit), põgenesid teomehed lahinguväljalt. Kuid isegi nende põgenemine sisendas vaenlastesse aukartusega segatud hirmu. Nad viisid oma haavatud endaga kaasa, märgib parun Rosen neid sündmusi kirjeldades, ja sõjavägi oli liiga palju kannatada saanud, et oleks võinud mõeldagi nende jälitamisele.[668]

Põua Päärna Mait, kes juba lahingut ennast püüdis kujutada väga lühiajalisena ja kiire põgenemisega lõppevana, kinnitas kohtu ees, et pärast lahingut olid nad «... Kuivajõe kõrtsi juurde jooksnud, olid seal ainult lühikest aega hirmu täis viibinud ja siis igaüks oma koju läinud ...»[669] Kuid teised ja küllaltki usutavad andmed räägivad meile sellest, et lahinguväljalt Kuivajõe kõrtsi juurde tulnud teomehed polnud sugugi nii hirmunud ja ei pidanudki end õieti lüüasaanuteks. Aleksander Maybaumi sõnade järgi oli osa talupoegi lahinguväljalt laiali jooksnud, teine osa aga t a g a n e s Kuivajõe kõrtsi juurde.[670] Kuivajõe kõrtsi juurde taganesid ja veetsid seal ka järgmise öö jällegi eeskätt Kaiu ja Kuimetsa teomehed, need, kes esimestena ka võitlusesse olid kippunud.[671] Kui paar arakslöönud Kaiu meest hobustega koju ratsutama hakkas, hüüti neile kõrtsi juurest tagant järele: «Kuhu te lähete, ega te hullud ole, et minema ratsutate ...»[672]

Teomehed olid kaasa toonud ka oma haavatud. Kuivajõe kõrtsmik Madis, kes sel õhtul jälle koju oli julgenud ilmuda, polnud tema enda sõnade järgi kuulnud muud kui «ainult haavatute kisa ja oli selle tõttu nii ene-

---

õlast või pea paremalt küljelt, siis olid nad ilmselt jooksnud teomeeste eest, olles pööranud neile selja. Avaldades Kose-Uuemõisas toimunud kodu-uurijate kokkutuleku kirjelduse, lisas ajakirja «Kultuur ja elu» toimetus märkuse, et see asjaolu võis ka olla tingitud teomeeste püüdest sõduritel püssi käest ära lüüa, mida teatavasti hoitakse paremas käes (R. M e r i l a i d, Mitte igavuse pärast, «Kultuur ja elu», 1960, nr. 3, lk. 8). Niisiis on kaks seletusvõimalust ja on raske otsustada, kumb on õigem. Selle tõttu piirdume dokumentides täpselt fikseeritud asjaoludega — osa sõdureid esialgu põgenes ja Tallinna politseisõdureid pidasid nende ülemadki viletsateks võitlejateks.

667 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 268.
668 Sealsamas, l. 268—269.
669 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 156.
670 Sealsamas, l. 167.
671 Sealsamas.
672 Sealsamas, l. 249.

sest välja läinud, et ei tulnud oma koduste talitustegagi korralikult toime».[673] Kuid teomehed polnud nii nõrgaverelised. Kõrtsi juures räägiti lõppenud lahingust ja mõni mees kippus oma tegusid liigagi üles puhuma. Ravila teomehest Tõnu Hansu Mihklist teati, et ta on õige vilets jahimees ja et pealegi oli tema käes olnud püss laetud olnud ainult tropiga.[674] Kui ta aga sellest hoolimata kiitles, et ta oma püssiga sel päeval kellegi maha oli lasknud, siis naerdi ta teiste poolt välja.[675] Villandi Jaani Jüri oli rääkinud, et tema laskis kapteni maha.[676] Mitu meest kinnitasid kõrtsi juures, et just nemad lasksid allohvitseri maha.[677] Käest kätte liikusid lahingu trofeed — kapten Muskeini mõõk ja üks püss.[678] Kuid selle kära foonilt kostis välja ka kibestumine ja raev kaotuse üle. Eriti vihane oli Põua Päärna Mait. Eespool oli juba juttu sellest, kuidas ta teistele teomeestele pärast lahingut ette heitis, et nad polnud osanud korralikult ahelikku hargneda. Kuid peale selle väideti tema kohta (ta ise muidugi salgas), et ta olevat kõrtsi juures öelnud: «Kui teie kõik nii vaprad mehed oleksite olnud, kui need, kes minu poolel olid, ja siis sõdurite kallale langenud, kui nad jooksid, siis me oleksime võitnud, aga teie jooksite ju nagu jänesed.» [679]

Sel ajal jõudis ülestõusnutele ka abiväge. Kõigepealt jõudsid kohale need Ojasoo teomehed, kellele Pauna Joosep oma kaaslastega järele oli ratsutanud. Ingliste mõisa polnud läinud ükski käskjalg. Kuid sellest hoolimata jõudis ka sinna teade Kose-Uuemõisa sõjast. Niipea kui mõisa künnitööl viibivad teomehed sellest kuulda said, kargasid nad hobuste selga ja kihutasid Kuivajõe kõrtsi juurde.[680] Neid kinni pidada püüdvat kubjast olid nad ähvardanud maha lüüa ja minema ratsutanud hüüetega, et lähevad «Kose-Uuemõisa sõtta».[681] Järgmiseks hommikuks oli Kuivajõe kõrtsi juures viibivate Kaiu, Kuimetsa ja Ingliste teomeestega ühinenud ka Paunküla mehi.[682]

Kella kuue ja kaheksa vahel 2. oktoobri õhtul tegid Kuivajõe kõrtsi juures koosolevad teomehed katset lahinguväljalt ära tuua oma langenuid. Roseni andmeil liikus mõisa poole umbes pool sellest teomeeste arvust, mis oli osa võtnud kokkupõrkest. Parun Roseni käsul ja tema isikliku komando all läks sõjavägi neile rühmade rivistuses vastu. Selle peale pöörasid teomehed tagasi ja kadusid mõne aja pärast Hundiaugu

---

673 Sealsamas, l. 209.
674 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 383.
675 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 314.
676 Sealsamas, l. 252 ja 359—360.
677 Sealsamas, l. 174 ja 224.
678 Sealsamas, l. 145—146, 174.
679 Sealsamas, l. 174 ja 324.
680 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 192.
681 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 409.
682 ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 50, 146 ja 167.

metsa. Nagu Rosen ise kubernerile kirjutas, oli ta siis keelanud teomeeste jälitamise, kartes, et metsas puhkevas võitluses võivad teomehed hõlpsasti peale jääda.[683]

Järgmisel hommikul räägiti Kuivajõe kõrtsi juures olevate teomeeste hulgas veel sellest, et tuleb surnukehadele järele minna. Siis aga saabus teade, et kõigi langenud teomeeste surnukehad on mõisa viidud ja parun Roseni käsul «hirmutamiseks» ühte rehealusesse vaatamiseks välja pandud. Pärast seda hakkasid teomehed aegamööda laiali minema.[684]

Juba Kuivajõe kõrtsi juures oli 3. oktoobril kostnud hääli, et peab kuidagi katsuma Peterburi jõuda, et tsaarile endale asjast teatada.[685] Kui Ingliste teomehed sel päeval Kuivajõe kõrtsi juurest koju ratsutasid, pidas neid ühe rukkivälja juures kinni Kõlli Toomas. Siin lepiti Peterburi minemise asjas kindlalt kokku. Kõlli Toomas ütles, et tema oskab lugeda ja kirjutada ning võib neile Peterburi teel suureks abiks olla ja lubas peale omalt poolt 20—30 meest kokku ajada. Ingliste mehed pidid aga «mõne 20 mehega neljapäeval uuesti tulema ja toidumoona ning püsse kaasa võtma, sest seda võis tee peal tarvis minna . . .» [686]

Teisipäeva, 3. oktoobri õhtul kogunesid Kuivajõelt tagasi tulnud Ingliste teomehed oma mõisa rehe juurde ja veetsid seal öö. Hommikul teatasid nad kupjale, et enne mõisatööd üldse tegema ei hakata, kui õine rehepeks on ära kaotatud. Kaela Hindrik, Mäe Hans, Mõla Jaan ja Mõisamaa Toomas ütlesid isegi, et seni on neid rõhutud ja nüüd lähevad nad «out eigust otsima».[687] Ei aidanud ka see, et mõisaproua teomehed välja kutsus ja neid manitseda püüdis. Teomehed vastasid trotslikult, et kui Kose-Uuemõisa mehed neid veel kord kutsuvad, siis lähevad nad uuesti. «Kui saksad meid tapwad, siis tapme sakso koa,» ütles Kohtu Hindrik.[688] Samal õhtul kogunes Madise Peetri tallu 15 talupoega, et koos Kose-Uuemõisa minna. Varsti pöörasid teised aga tagasi ja ainult Ingliste teomehed Kaeste Hindrik, Mõla Jaan, Mõisamaa Toomas, Vana-Kubja Jaan ja Mäe Hans, kes kõik olid relvastatud püssidega, ja Härgla teomees Väljataguse Mihkel läksid edasi. Nad ei pöördunud tagasi ka siis, kui selgus, et Kose-Uuemõisa mehed neid Kuivajõe kõrtsis ei oodanud. Jõudnud Rakvereni, pöörasid nad aga mõne tee peal kohatud Palmse talupoja nõu peale Tallinna poole. Kuberner, kelle poole nad siin kaebusega liiga raske teoorjuse üle pöördusid, pesi kiiresti oma käed puhtaks ja saatis nad rüütelkonnapealiku juurde. See muidugi «tegi neile selgeks», et nende

---

683 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 126 ja 270.
684 Sealsamas, l. 270; ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 167.
685 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 409.
686 Sealsamas, l. 409.
687 Sealsamas, l. 410.
688 Sealsamas.

kaebus on aluseta ja pärast 15-päevast eemalviibimist saabusid nad lõpuks koju tagasi.[689]

Kõlli Tooma viimane katse «rõhutud talupoegadele», nagu nad end ise nimetasid, Peterburist kas või relvastatud saatkonna abil õigust tuua oli lõppenud nurjumisega.

Juba 2. oktoobri õhtul sai ka Kose-Uuemõisas piiramisseisukorras istuv parun Rosen teada, et ülestõusnutega olid liitunud Ingliste teomehed.[690] Temani ulatusid liialdatud teated isegi sellest, et ülestõusnud olevat saatnud käskjalgu ka Järvamaale ja ootavat abivägesid isegi Põltsamaalt. Nagu Rosen ise oma sündmuste ülevaates kirjutab, olevat ta 2. oktoobri õhtul kartnud, et «mässajate» arv võib tõusta tuhande või isegi mitme tuhandeni ja et «mässajad oleks kindlasti kõik need, kes talupojad polnud, oma kibestumises ja raevus ära mõrvanud ja olevat isegi selliseid ähvardusi kuuldavale lasknud...» [691] Samal õhtul saatis Rosen kubernerile kirja ja palus kiires korras abi. Ta teatas, et kohalviibivaist sõdureist ei jätku ning et neid käsutavad ohvitserid olevat liiga noored. Kiiresti olevat vaja veel vähemalt 100 sõdurit ühe hea ohvitseriga (kusjuures igal sõduril olgu 30—40 padrunit), üks arst, üks 6-naelane ja üks 3-naelane suurtükk.[692]

Kose-Uuemõisa härrastemajas sel õhtul ja öösel valitsevat hirmu ja õudust suurendasid veelgi mõned kaugelt kostvad püssipaugud. Kuna tunti puudust laskemoonast, siis muretseti mõisa tagavaradest 40 naela püssirohtu ja võeti maha härrastemaja kellade kellapommid, mis leitnant Krabbe püssikuulideks ümber valas. Mõisa valvavate vahipostide arvu kahekordistati. Öö möödus aga rahulikult.[693]

3. oktoobril jõudsid mõisa teated, et «mässajad» olevat küll laiali läinud, aga saatnud kõikjale käskjalad. Need käskjalad aga kinnitavat, et esmaspäeval olevat võit jäänud hoopis talupoegadele, kuna talupoegadest olevat ainult mõned, sõdureid aga õige palju maha löödud. Sel päeval ilmusid mõisa juba esimesed allaandjad — kuus Kose-Uuemõisa teomeest, kellele parun Rosen pärast põhjalikku manitsemist nende «süü» andeks andis.[694]

Oma 4. oktoobri kirjas kubernerile räägib Rosen sellest, kuidas ta endale informatsiooni muretses. Tal olevat spetsiaalsed «spioonid», kirjutab Rosen, kelleks ta kasutavat talurahva kohtumehi ja üle 70-aastasi

---

689 Sealsamas, nim. 11, s.-ü. 32, l. 299 ja 410—411; ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 192.

690 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 271.

691 Sealsamas, l. 272.

692 Sealsamas, l. 127.

693 Sealsamas, l. 272—273; E. Iversen, Excesse im 1805, lk. 50.

694 RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 273—274. Juba 2 oktoobril jooksis üks araksłöönud teomees võimude poole üle (ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 49).

taluperemehi. Need olidki talle toonud teateid, et ülestõusnud on veel jõukudena metsades ega taha enne tööle tulla, kui kõik sõdurid on ära läinud.[695] Oma kõige tublimate «spioonide» tegevusest oli parun Rosen nii vaimustatud, et ta neid teiste ees demonstratiivselt kaelustas.[696] Siinjuures pidi parunihärra mehiselt maha suruma suure vastikustunde, sest just samal päeval kirjutatud kirjas nimetab ta eesti talupoega kolm korda loomaks ja elajaks. «Siiski pean ma mõninga inimeste ja rahvaste tundmise põhjal, mis mul mu vanuse ja kogemuste tõttu on, tunnistama,» kirjutas parun Rosen, «et ma siinset harimatut talupoega ainult ta inimliku väliskuju pärast loomaks ei pea.» [697] Ta avaldab oma kirjas kartust, et kui ülestõusnuile peale tungida, siis need edasi liiguvad ja mujal mõisnikele kallale tungivad. «See on ka põhjus, miks ma hoidun ka siis, kui sõjavägi ja suurtükid täna kohale jõuavad, otsekohe midagi ette võtmast, sest need metsikud inimesed või l o o m a d (minu sõrendus — *J. K.*) liiguksid kohe edasi ja tagajärg oleks, sest puudus sunniks neid sellele, rüüstamine ja mõrvamine... ma ei saa neid suurtükiväe ja sõduritega jälitada ja nagu h u n t e (minu sõrendus — *J. K.*) soodes ja põõsastes üles otsida...» [698]

4. oktoobril kell 2 pärast lõunat jõudis Kose-Uuemõisa pärale ammuoodatud abivägi, mida komandeeris esimese järgu kapten Hastfer ja mis koosnes 170-st püstolite ja piikidega relvastatud mereväelasest, 80-st sõdurist ja 13-st politseisõdurist. Igal sõduril oli 35 kuni 40 kuuliga padrunit. Sõjaväega oli kaasas kaks suurtükki juurdekuuluva meeskonna, püssirohuvankri ja kartetšidega. Sõdureid saatsid kreisiarst Schütz ja kreisikomissar Witt.[699]

Sel päeval saadi aega hakata ka surnute peale mõtlema.

Kose-Uuemõisa sõda oli olnud kaotusrikas mõlemale poolele.

Kapten Muskein «sai teibahoopidega peast nii haavata, et ta järgmisel hommikul suri; allohvitser Filippovi tappis kuul, mis läks südamest läbi, nii et ta kohe surnult maha kukkus...»,[700] teatas selle kohta parun Rosen.

Politseisõduritele antud haavade kohta kandis nende ülem lipnik Jeršov 7. novembril 1805. ette järgmist.[701]

Feodor Baranow oli saanud teibaga pähe, «millise haava ta omal kulul terveks ravis». Rodion Petrov sai teibaga vastu paremat jalga, milles tal

---

[695] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 151.
[696] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 276.
[697] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 151.
[698] Sealsamas, l. 151—152.
[699] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 277; E. I v e r s e n, Excesse im 1805, lk. 53—54.
[700] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 108.
[701] Sealsamas, l. 109.

juba niigi «luuvalu oli, aga nüüd on terve». Feodor Petrov oli nii kõvasti saanud teibaga vastu vasakut külge ja kätt, et tal käsi veel novembri alguses kange oli. Roman Petrov oli teibaga saanud pähe ja vastu paremat kätt. Ka Feodor Martinov, kuigi sellel oli kaks ribi paremal küljel katki löödud ja parem käsi viga saanud, laskis «end omal kulul ravida».

Garnisoniroodude sõdureist olid 4 meest saanud teivastega ja 1 mees teivaste ja kiviga haavata. Neist kolmel mehel oli kannatada saanud parem külg või käsi, ühel vasak õlg ja ühel pea. Üks sõdur oli haavlitega haavata saanud paremast käest ja jalgadest.[702]

Seega oli kokku võitluses haavata saanud üksteist sõdurit.

Nagu nägime, polnud enamus neist haavadest kuigi kardetavad. Parun Rosen kirjutab oma 4. oktoobri kirjas: «Haavatud sõdurid saadan ma Tallinna voorimeestega tagasi — kõigi haavad on, peale kahe garnisonisõduri oma, väga ebaolulised, aga ka nende kahe sõduri haavad on seda laadi, et neid võib hospidali sõidutada.»[703] Sõdurite haavad võisid ju olla alguses valusad, kuid nad polnud igatahes toore vihaga tekitatud haavad. Ohvitserile ja allohvitserile tungisid talupojad vihaga kallale ja neile tahtsid nad tõepoolest otsa peale teha. Suurtükiväelasel Sofronovil läks kuul kuuehõlmast läbi sellepärast, et ta liiga ohvitseride lähedal seisis. Eespool loetletud sõdurid said haavata sellepärast, et neid mõisnike ja tsaariametnike käsul talupoegade vastu aeti, et nende selja taga mõisas värisesid mõisnikud ja tsaariametnikud, kellega talupoegadel oli arveid õiendada.

Tasub veidi järele mõelda ka nende haavatud sõdurite olukorra üle. Nad olid tsaariametnike käsul ja mõisnike kaitseks välja läinud, Kose-Uuemõisa väljadel hirmu ja valu tunda saanud. Kui aga Tallinnasse tagasi pöörduti, jäeti nad enese ning jumala hooleks ja lipnik Jeršov võis rahuldustundega ette kanda, et nende ravimine kroonule midagi maksma polnud läinud.

Palju raskemaid kaotusi kandsid ülestõusnud. 2. oktoobril Kose-Uuemõisa Mäe rehe läheduses asetleidnud lahingus langesid kangelastena:

1) Kose-Uuemõisa Kurena külast päritolev 31-aastane Kannukse Jaani sulane Madis;
2) Ravilast Kose külast pärit 22-aastane Kangro Peetri poeg Mikk;
3) Ojasoolt päritolev 35-aastane Hansu Tõnu Madise sulane Evart (Harmi Evart);

---

[702] Sealsamas, l. 108.
[703] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 152.

4) Triigist päritolev 30-aastane Pertli Ado Tõnu sulane Hindrek;
5) Kaiust pärit 26-aastane Tõnsu Jaani poeg Tõnu ja
6) Kaiust päritolev 29-aastane Vade Jaani sulane Perend.[704]

Kui parun Rosen pärast lahingu lõppu langenute surnukehasid üle vaatas, rõõmustas ta väga, et neid «kurjategijaid» nii palju surma oli saanud, nagu ta märgib oma 5. oktoobri kirjas kubernerile, «eriti Evarti nimeline Ojasoost, kel oli tõeline pugatšovlik hing».[705]

Taganevad talupojad jätsid maha ainult ühe haavatu — Ojasoo talupoja Rebase Madise.[706] Kuid tegelikult oli haavatuid palju rohkem. Osalt toodi nad hiljem võimude korraldusel Kose-Uuemõisa ja kolm neist suri seal oma haavadesse.

Kose-Uuemõisa sõjas saadud haavadesse surid:
1) 3. oktoobril suri Kose-Uuemõisast Kurena külast päritolev 16-aastane Kangro Jaani sulane Tõnu;
2) 6. oktoobril suri Kose-Uuemõisast pärit 25-aastane Aru Juhani sulane Jaan;
ja 3) 10. oktoobril suri Ravilast päritolev 30-aastane Viluallika (Uustalu) Jüri sulane Hindrik.

Kose-Uuemõisa sõjas said haavata:
1) Kose-Uuemõisast Otsa Juhani sulane Jaan,
2) Kose-Uuemõisast Kaale Tooma sulane Tõnu,
3) Kose-Uuemõisast Soibilli talu sulane Hindrik ja
4) Ravilast Rebase Madis.

Võitluses langenud, oma haavadesse surnud ja haavata saanud 13 mehest olid 6 pärit Kose-Uuemõisast, 3 Ravilast, 2 Kaiult, 1 Ojasoolt ja 1 Triigist.

Uue ühiskondliku korra sündimise eest käivas võitluses võivad üksikud inimesed hukkuda, kirjutas Lenin, aga «vana formatsiooni poolt sünnitatav uus ühiskond ei saa hukkuda, ja tema sündimine muutub ainult piinarikkamaks, pikaldasemaks, tema kasv ja arenemine aeglasemaks».[707] Ja uue ühiskonnakorra eest käinud võitluse kangelaste hulgas nimetab Lenin ka pärisorjuse vastu võidelnud talupoegi. «Talupoegade võitlus oli õiglane. Vene töölisklass austab alati nende märtrite mälestust, keda tsaari teenrid maha lasksid ja surnuks peksid. Need märtrid olid võitlejad töörahva vabaduse ja õnne eest.»[708]

---

[704] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 177; Kose kiriku meetrikaraamat 1802 kuni 1808. a., l. 105—106; Juuru kiriku meetrikaraamat 1799.—1827. a., l. 33.
[705] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 167.
[706] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 103 ja 177.
[707] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 461.
[708] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 385.

Kui langenute sugulased palusid surnukehasid neile välja anda, keeldus parun Rosen.[709] Nagu ta ise kirjutab, said need surnukehad veel samal päeval, 4. oktoobril, «aetud ühte auku soo ääres (am Morast)».[710]

See Roseni 4. oktoobri kirjas leiduv teade viis teatud määral eksiteele Mihkel Aitsami, kes 1937. aasta paiku Kose-Uuemõisas langenud kangelaste viimast puhkepaika otsis ega leidnud.[711] Võõrastust tekitab juba asjaolu, et sood jäävad Kose-Uuemõisast õige kaugele, mitme kilomeetri taha. Ometi märgib Rosen oma 4. oktoobri kirjas, et ta isegi suurte sõjajõududega ei kavatse Kose-Uuemõisast kaugele liikuda, et metsades redus olevaid «mässajaid» mitte minema ehmatada. Pealegi andis ta 2. oktoobri õhtul sõdureile kategoorilise käsu talupoegi metsades mitte jälitada ning kordas seda mõtet ka oma 4. oktoobri kirjas. Kõige selle tõttu on väheusutav, et surnukehasid hakati kuhugi kaugemale soo äärde vedama. Sõna «Morast» ei tähenda aga saksa keeles ainuüksi sood, vaid üldse soist, mudast maastikku. Kui me nii seda sõna tõlgendame, siis pole enam ka vastuolu Roseni teate ja Kose kirikuraamatu vastava sissekande vahel, kus on öeldud, et ülestõusus langenud kuus talupoega ja oma haavadesse surnud Kangro Jaani Tõnu «kohalesaadetud kubermanguvalitsuse komisjoni käsul Kose-Uuemõisa taga heinamaal auku aeti».[712] Kose-Uuemõisa piiravad põhjast Pirita jõgi, idast metsad, lõunast kuivad põllumaad, kuid lääne pool laiusid vanasti niisked ja soised heinamaad. Tõenäoliselt sinna mõnda madalamasse ja niiskemasse kohta laskiski parun Rosen langenud matta. Nimetatud oletuse kasuks räägib asjaolu, et kui Jaan Kivistik jutustas 1920. aastal G. Vilbastele mälestusi Kose-Uuemõisa sõjast, siis ka tema ei rääkinud sohu, vaid kuhugi «kadarbikku», s. t. kadakate vahele matmisest.

Ei parun Roseni ega ka temale järgnevate valitseva klassi esindajate tegevus ei saanud takistada ajaloo käiku.

Praegu kasvab nende langenud kangelaste kalmu kohal kuivendatud ja viljakal maal kolhoositalupoegade vili — üks kõige ilusamaid mälestusmärke, mida on üldse võimalik ette kujutada.

Pärast suurte sõjajõudude ja suurtükkide kohalejõudmist muutus talupoegade edasine vastupanu mõttetuks. Juba 4. oktoobri hommikul kella poole kümne paiku ilmus alla andma 27 Kose-Uuemõisa teomeest. Mujalt valdadest hakkas allaandjaid tulema aga alles järgmisel päeval, 5. oktoobril, kui teade saabunud sõjaväest ja suurtükkidest oli juba jõudnud levida. Sel päeval saabus ametivõimudele ka teade, et ümbruskonnas «on paljud

---

[709] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 153.
[710] Sealsamas.
[711] M. Aitsam, tsit. teos, lk. 480 jj.
[712] Kose kiriku meetrikaraamat 1802.—1808. a., l. 105. Teised kaks oma haavadesse surnud talupoega maeti Kose kiriku «nõndanimetatud põhjaküljel pühitsemata mulda» (Sealsamas, l. 106).

teomehed jälle mõisatesse tööle ilmunud».[713] Sel päeval laskis Rosen kaheteistkümnel püstoli, mõõga ja piigiga relvastatud madrusel hobuste selga istuda ja saatis need, ta enda sõnade järgi, «kasakatele väga sarnased, osavad ja lõbusad poisid,» kreisikomissar Witti juhtimisel ümbruskonna külasid mööda ringi sõitma. Juba 6. oktoobri hommikul teatas Witt parun Rosenile, et Ojasoo ja Harmi ümbruses on kõik rahulik ning ta jätkab liikumist Kaiu poole.[714] Kuid ka Kaius ei mõtelnud talupojad enam vastupanule ja 7. oktoobril pöördus Witt oma retkelt tagasi.[715]

5. oktoobril andis end koos kolme teise kohaliku teomehega võimude kätte üks ülestõusu juhte — Põua Päärna Mait. Samal päeval ilmusid kohale 2 Ravila ja tervelt 16 Ojasoo ja Harmi teomeest. 6. oktoobril tulid alla andma 8 Kose-Uuemõisa ja 22 Ravila teomeest. 7. oktoobril andsid end võimude kätte Kõlli Toomas ja Pauna Madise Joosep ning peale nende veel 4 Kose-Uuemõisa teomeest. Samal päeval ilmus alla andma veel 15 Ravila, 11 Ojasoo ja Harmi, 2 Habaja[716], 6 Triigi ja 11 Kuimetsa meest.[717] Kaiu mehed aga jätsidki Kose-Uuemõisas käimata.

7. oktoobril ilmus parun Roseni juurde Aruvalla vennastekoguduse esindaja ja teatas, et vennastekoguduse liikmed pole ülestõususse üldse segatud. Ainult üks ülestõusust osavõtnu, nimega Tuki Tõnu, olevat paar korda nende koosolekutel käinud, kuid temale polevat nende palvetunnid meeldinud.[718]

Kõigi Kose-Uuemõisa ilmunud talupoegade nimed ja nende käest saadud esialgsed andmed kirjutati üles. 11. oktoobril aga lisati selle nimekirja lõppu: «Kuna saabus teade, et selle ala mõisates, kus mäss oli puhkenud, jälle töötatakse nagu vanasti ja rahu on täielikult jalule seatud, siis otsustati see summaarne ülekuulamine lõpetada ja anda ta üle Eestimaa kubermanguvalitsusele. Kose-Uuemõisas 11. oktoobril 1805. Riiginõunik parun Rosen. Lõuna-Harju haagikohtunik v. Vietinghoff. Eestimaa fiskuse komissar Joh. Chr. Holtz.»[719]

Kubermanguvalitsus andis kõik materjalid üle Harju Meeskohtule, mis 9. oktoobril alustas asja uurimist ja vangistatud talupoegade ülekuulamist.[720] Kõigest sellest oli aga juba juttu käesoleva raamatu sissejuhatuses. Siinkohal tuleb märkida, et 18. novembril teatas kubermanguprokurör Riesemann kohtule, et «kuna asja uurimine on juba teatud mää-

---

[713] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 278.
[714] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 166.
[715] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 278.
[716] Habajast tulid kaks käskjalana tegutsenud talupoega, kes ise ülestõusust osa polnud võtnudki.
[717] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 48—57.
[718] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 279.
[719] ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 57.
[720] Sealsamas, l. 121.

Vanglahoone Tallinnas, kus peeti kinni teomehi.

ral lõpetatud (in so weit beendiget sey), vanglad aga olevat vange täis ja nende suure arvu tõttu on haigusi ja vangla soetõbe karta, siis võiks kohus nende üldsusele kahjulike tagajärgede ärahoidmiseks neid arreteerituid, kes pole nii raskesti süüdi kui teised ja kelle kinnihoidmine pole mitte hädavajalik, kuni järgmise korralduseni vabaks lasta».[721] 20. novembril vastuvõetud otsusega laskis meeskohus koju aga ainult kolm vangi —

[721] Sealsamas, l. 365—366.

Pauna Madise Joosepi, Türgi Tõnu ja Kaela Madise Hansu. Edasi jäeti vanglasse kümme inimest.[722]

18. detsembril Harju Meeskohtu poolt langetatud otsus kinnitati mõningate muudatustega 25. jaanuaril 1806. aastal Eestimaa Ülemmaakohtu ja 7. veebruaril kuberner Andreas Langelli poolt.[723] Kaiu teomeestele Luige Mardile ja Penti Tõnule, kellele langes kõige suurem kahtlus kapten Muskeini tapmises, mõisteti kummalegi 40 paari vitsu ja eluks ajaks Siberisse asumisele saatmine. Kose-Uuemõisa teomehele Siimo Jüri Hansule mõisteti 20 paari, Ravila teomehele Villandi Jaani Jürile ja Aleksander Maybaumile kummalegi 15 paari vitsu. Kõik kolm saadeti samuti asumisele Siberisse. Kose-Uuemõisa teosulane Raudsepa Hindriku Jaak sai 20 paari vitsu ja saadeti 4 aastaks sunnitööle Pauna Madise Joosep 20 paari vitsu ja 3 aastat sunnitööd. Põua Päärna Mait ja Kõlli Toomas said kumbki 20 paari vitsu ja saadeti Siberisse, Kuimetsa teomees Lotso Jaan sai 15 paari vitsu ja saadeti Siberisse. Ravila teomeestele Tõnu Mihklile ja Ülesoone Hansule mõisteti esimesele 15 ja teisele 20 paari vitsu; esimene neist saadeti ka veel 2 aastaks sunnitööle. Kose-Uuemõisa teomeestele Vetka Jürile, Mardi Jüri Jaanile, Kaela Tooma Hindriku Tõnule ja Ojasoo teomehele Oti Kördi Hansule anti igaühele 20 paari vitsu. Kose-Uuemõisa teomees Kolu Tõnu Juhani Tõnu sai 20 paari vitsu ja saadeti Siberisse. Kuimetsa teomees Saueaugu Hans sai 20, Tiitsu Matsi Jüri Hans ja Kose-Uuemõisa teomees Kaela Madise Hans aga 15 paari vitsu. Kose-Uuemõisa teomees Türgi Tõnu, Kuimetsa teomehed Jaagu Hans, Veski Jüri Mihkel ja Everti Jaani Jüri ning Habaja teomehed Tola Matsi Jüri ja Vana-Kõrtsu Madis said igaüks 12 paari vitsu. Kose-Uuemõisa teomeestele Pundi Hansu Jaanile ja Otsa Jaanile, Ravila teomeestele Päärna Jüri Juhanile ning Vaino Peetrile anti igaühele 20 paari, Ojasoo teomehele Tõnsu Toomale 10 paari ja Kose-Uuemõisa talupojale Kristle Hindrikule 5 paari vitsu.

Kohtulikult karistatutest olid 14 pärit Kose-Uuemõisast, 6 Ravilast, 6 Kuimetsast, 2 Kaiult, 2 Ojasoolt ja 2 Habajalt (viimased polnud ise ülestõusust osa võtnud, vaid tegutsenud ainult käskjalgadena).

Kõigi süüdimõistetute suhtes pidi häbistav kirikliku patukahetsuse tseremoonia aset leidma Tallinnas ja samuti pidid nad oma peksukaristuse kätte saama «kubermangulinnas Tallinnas ja ühel avalikul platsil, kus

---

[722] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 269.

[723] Sealsamas, l. 426—429; f. 861, nim. 1, s.-ü. 1700, l. 47 ja 411; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 403.

käib mitmest kandist inimesi, et ära hirmutada vastuhakkajaid ja avaliku korra ja rahu rikkujaid.»[724]

Peksukaristus viidi täide 1806. aasta veebruaris ja märtsis selleaegsel turuplatsil raekoja ees. Veel praegu on raekoja seina küljes säilinud rõngad ja kaelarõngas, millega omal ajal pekstavaid aheldati. Kuna peksukaristus viidi täide linna politseiametnike poolt, siis esitati nende poolt Kose-Uuemõisa ülestõusust osavõtnute vangishoidmise ja peksmisega seotud kulude arve, millest on näha, et kokku andsid politseinikud talupoegadele 1695 paari vitsu (see läks maksma 87 rubla).[725]

Kuid mitte ainult raekoja platsil vihisevad vitsad ei teatanud Tallinna elanikele Kose-Uuemõisa sõjast. Juba palju varem olid nendeni ulatunud ähvardavad kuuldused talupoegade ülestõusust Tallinna lähedal. Juba 30. septembril olid paljud Tallinna turul olevad talupojad Põua Päärna Maidule ja Pauna Joosepile rääkinud, et on vaja sõduritele vastu hakata. Veel sõjakamad jutud kõlasid Tallinna tänavail liikuvate talupoegade suust aga pärast Kose-Uuemõisa ülestõusu.

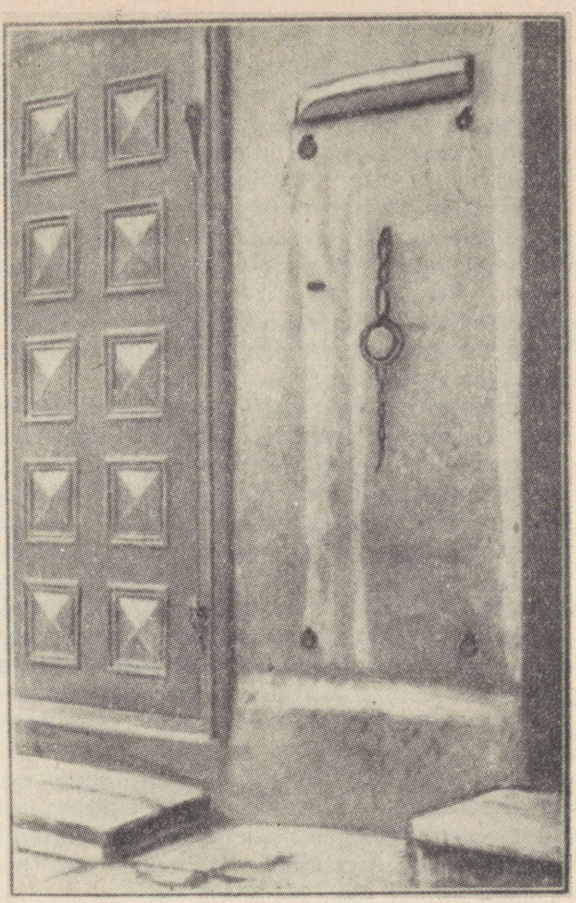

Peksurauad raekoja seinal.

4. oktoobril olid viis Ingliste mõisa teomeest, kõik relvastatud püssidega, Kõlli Tooma nõuande peale hakanud liikuma Peterburi poole «õigust

[724] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 341.

[725] Vt. A. Margus, 1805. a. rahutustest osavõtnud talusulaste karistamine Tallinnas, «Vana Tallinn», II köide, II vihik, Tallinn 1938.

otsima». Rakvere juures muutsid nad suunda ja jõudsid 6. oktoobriks Tallinna. Sel päeval lõuna paiku sai üks Ingliste meestest Viru tänaval Olteniuse poe ees kokku kahe talupojaga, kelledest üks oli Miku Jaan Arukülast.[726] Ingliste mees rääkis, et nende vallast olid kõik Kose-Uuemõisas ja nad saadavad veel, kui vaja.[727] Selle peale ütles Aruküla Miku Jaan, et «kui ma koju saan, siis läheme meie ka 27 mehega sinna». Vastuseks ütlesid mõlemad teised talupojad: «Kui me seal kord valmis oleme, siis tuleme linna ja oleme tugevamad kui keisri väed.»[728]

Seda jutuajamist juhuslikult pealtkuulanud kaupmees Georg Friedrich Lutter jooksis kohe asjast raekotta teatama. Kui aga linnavahid kohale jõudsid, leiti ainult Miku Jaan, teised kaks talupoega olid minema läinud.[729] Miku Jaanile määrati karistuseks «mässuliste kõnede» pidamise eest 10 paari vitsu.[730]

Tallinnast edasi levides muutusid kuuldused aga veelgi sõjakamateks. 12. oktoobril valitses Läänemaal Väike-Lähtru mõisniku andmeil sealsete talupoegade hulgas «teatud pingeline ootusemeeleolu, mille põhjuseks on nähtavasti teated talurahva rahutustest teisel pool Tallinna. Viljavoorides käinute ja teiste siinsete inimeste kaudu, kes on Tallinnas olnud, on lihtsate inimeste seas levinud kuulduse, et härra von Tiesenhausen Kose-Uuemõisast on tapetud, sõjavägi selle mõisa juures lüüa saanud, 2 ohvitseri ja mitu lihtsõdurit tapetud ja (see tundub mulle küll hoopis uskumatu) ka 2 suurtükki kaotatud . . .»[731] Oma kirja kubernerile lõpetab mõisnik alandliku palvega teatada talle, kas rahutuste puhkemise puhul on üldse enam võimalik loota sõdurite saatmisele Tallinnast.

1805. aasta oktoobri alguses tundus valitseva klassi esindajatele Eestimaa kubermangus, et võitlus käib juba elu ja surma peale. Kose-Uuemõisa ülestõusu mahasurumiselt tagasipöörduvat parun Rosenit tänas kuberner Langell ülesnäidatud usinuse eest, tänu millele «mitte ainult Kose-Uuemõisas ja naabermõisates, vaid tõenäoliselt kogu Eestimaal sai kaitstud omand ja alles hoitud heaolu».[732]

§ 8. RAHUTUSTE LÕPP

1805. aasta augusti keskel asus Peterburist teele kaardivägi. Vene väed liikusid lääne, et koos austerlastega astuda võitlusse Napoleon I armeedega. Vitebskis jõudis tsaar Aleksander I kaardiväele järele ja liikus koos

[726] Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 230, nim. 6, s.-ü. 3, l. 490.
[727] Vrd. käesoleva raamatu lk. 496.
[728] Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 230, nim. 6, s.-ü. 3, l. 490.
[729] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 162.
[730] Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 230, nim. 6, s.-ü. 3, l. 490.
[731] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1258, l. 48.
[732] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 405.

sellega Brest-Litovski suunas, kus ta 16. septembril korraldas vägede ülevaatuse. Järgmisel päeval sõitis tsaar Czartoryskite mõisa Pulavasse, kuhu ta jäi pikemaks ajaks. Olukord oli väga pingeline. Et ühineda austerlastega, pidid vene väed minema läbi Preisi territooriumi ja polnud päris kindel, kuidas reageerib Preisi kuningas oma neutraliteedi rikkumisele.[733]

Pulavas kanti tsaarile 26. septembril esimest korda ette Eestimaal puhkenud rahutustest. Aleksander I andis korralduse esialgu uusi vägesid sellesse kubermangu mitte saata, kuid vajaduse korral seda teha ilma enam temalt luba küsimata.

13. oktoobril sõitis tsaar Berliini ja kohtus seal Preisi kuningaga. Nädal aega hiljem sai ta teada, et Austria kindral Mack oli 20. oktoobril kapituleerunud 80 000 mehe suuruse armeega. Kuna Preisi püsis edasi neutraliteedipositsioonil, siis olid nüüd sisuliselt üks ühe vastu jäänud Venemaa ja Prantsusmaa. Oktoobri lõpul sõitis Aleksander I sõjavägede peakorterisse Troppausse.

Troppaus kanti tsaarile 31. oktoobril, 20 päeva enne ajaloolist Austerlitzi lahingut, uuesti ette rahutustest Eestimaal — ülestõusust Kose-Uuemõisas. Tsaar käskis nii Liivimaale kui ka Eestimaale saata ühe reservpolgu.[734] See käsk aga jäeti hiljem täitmata.

Euroopas sel ajal asetleidvate suurte sõjaliste ja poliitiliste sündmuste kõrval olid Eestimaa kubermangu talurahvarahutused muidugi nagu liivaterake mere ääres. Kuid see oli siiski üks sellistest tüütutest liivaterakestest, mis silma võis sattuda — pingelistel ja kriitilistel poliitilise ning sõjalise tegevuse perioodidel tsaarivalitsust häirida.

Kui Eestimaa kuberner Langell sai 30. septembril parun Rosenilt teate, et Kose-Uuemõisa on veel vaja sõdureid, pöördus ta otsekohe energilise nõudmisega Tallinna sõjakuberneri admiral Spiridovi poole. Ta nõudis, et välja saadetaks niipalju sõdureid kui võimalik, ja ütles, et vahipostidele võiksid minna suurtükiväelased. Admiral Spiridov ei nõustunud sellega ja pidas võimalikuks ainult 50 suurtükiväelast anda, kel aga polnud püsse.[735] Ühtlasi teatas ta, et määrustiku järgi oleks Tallinnas oleva 21 sõjaliselt valvatava objekti jaoks vaja 409 sõdurit, temal on aga nende jaoks ainult 174 sõdurit ja kolm objekti on juba täiesti valveta.[736] Kuberner liitis nimetatud 50 suurtükiväelasega 36 politseisõdurit ja need jõudsidki 2. oktoobril Kose-Uuemõisa.[737]

Kui aga 2. oktoobri õhtul saabus Tallinna teade suurest kokkupõrkest

---

[733] [М. И. Богданович] История царствования императора Александра I и России в его время, II kd., 1869, lk. 2 ja 5—6.
[734] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 345.
[735] Sealsamas, l. 99—100.
[736] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, l. kd., s.-ü. 869, l. 34—35.
[737] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 100.

ülestõusnud talupoegadega ja Rosen nõudis veel sõdureid ja suurtükke, siis ei tahtnud kuberner Langell enam kuulda mingeid vabandusi admiral Spiridovi poolt. Ta nõudis kategooriliselt veel 300 sõdurit ja kaht suurtükki, teatades, et vahipostidele pandagu kas või linnakodanikud ja mustapeade vennaskonda kuuluvad noored kaupmehed.[738] Sõjakuberner näitaski nüüd üles senisest suuremat energiat. Ta laskis oma töölt ära võtta Tallinnas asuvate sõjalaevade madruseid ja meresuurtükiväe kanoniire, kokku 170 meest. Nendega liideti Tallinnas asuv 3. merejalaväepolgu komando (4 ohvitseri, 17 allohvitseri ja 23 reameest) ja Peterburi grenaderipolgust mahajäänud, äsja hospidalist väljakirjutatud 1 allohvitser ja 39 reameest. Kahe suurtükiga saadeti teele 15 suurtükiväelast. Kõik need 269 sõjaväelast, kellele kuberner lisas 13 politseisõdurit, moodustasid esimese järgu kapten Hastferi komando.[739]

Vastavalt juba varem antud korraldustele pidid otsekohe Liivimaalt Eestimaa kubermangu liikuma abiväed, kui sealne kuberner seda nõuab. Ja niipea kui Andreas Langell pärast Kose-Uuemõisa ülestõusu 4. oktoobril pöördus Liivimaa garnisonide inspektori kindralleitnant Ritteri poole palvega 500 sõduri saamiseks, saadeti need teele.[740] Pärnust marssis välja 4 ohvitseri juhtimisel 100 sõdurit, Daugavpilsist 4 ohvitseri ja 125 sõdurit, Kuressaarest 4 ohvitseri ja 150 sõdurit, Miitavist 4 ohvitseri ja 125 sõdurit.[741] Kõik need komandod suundusid kiirmarsil Tallinna poole.

6. oktoobril tulid Peterburis sõjaminister, kohtuminister ja siseminister spetsiaalselt selleks kokku, et vaadata läbi Eestimaa kuberner Langelli ettekanded Kose-Uuemõisa ülestõusu kohta ja langetada vajalikud otsused. Ministrid leidsid, et kohalesaadetud 268 sõdurist peaks esialgu jätkuma ja et tuleb tegutseda äärmise rangusega (без малейшего ослабления), kasutades kõige tugevamaid ja karmimaid vahendeid. Kindralleitnant Ritteril soovitati siiski saata Liivimaalt naaberkubermangu 500 sõdurit. Kõik laadad Eestimaa kubermangus keelati. Ühtlasi aga kästi «salaja mõjutada aadlit, et öine rehepeks ajutiselt lõpetataks».[742]

Esimesest ehmatusest toibunud Langell teatas 7. oktoobril kindralleitnant Ritterile, et ta 500 sõdurit enam ei vaja, kuna rahutused on maha surutud ja eelistaks nende asemel 200 kasakat. Daugavpilsi ja Miitavi garnisoni komandole saadeti seejärel käskjalad järele ja nad pöördusid tagasi kodulinnadesse. Pärnust väljunud komando aga muutis tee peal suunda ja saadeti Läänemaale Orgita mõisa rahutusi maha suruma.[743] 16. oktoobril pöördusid tagasi ka Tallinna poole kiirmarsil olnud Kures-

---

[738] Sealsamas.
[739] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, l. kd., s.-ü. 869, l. 60.
[740] Sealsamas, l. 49.
[741] Sealsamas, l. 50.
[742] Sealsamas, l. 41—42; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 116—120.
[743] Sealsamas, l. 82.

saare garnisonipataljoni sõdurid.[744] 27. oktoobril hakkasid samuti oma kodulinna marssima Pärnu garnisoni sõdurid.[745]

14. oktoobril tulid sõjaminister, kohtuminister ja siseminister uuesti kokku ja konstateerisid, et rahutused Eestimaal hakkavad vaibuma. Leiti, et parun Rosen oli tegutsenud veidi liiga aeglaselt ja oleks pidanud temale saabunud abijõududega otsekohe «korra jalule seadma».[746]

Kuberner Langelli palve kasakate asjus rahuldati ainult osaliselt ja tunduva hilinemisega. Alles 27. novembril 1805. a. saabus Tallinna 70 kasakat.[747]

Kose-Uuemõisa ülestõusu päevadel ei viibinud Eestimaa rüütelkonnapealik Rosenthal Tallinnas. Nagu viimased vabad 100 sõdurit, nii oli ka tema just selleks ajaks Virumaale meelitanud Jõepere Jaani tegevus. Oma 29. septembri kirjas siseministrile teatab ta, et oli siirdunud Rakvere ümbrusesse, sest Jõepere Jaan oli vanglast põgenenud väga ohtlikul ajal — just siis, kui Tallinna saabusid teated, et Järvamaal Karinus ja Harjumaal Kose-Uuemõisas ning Ravilas on teomehed keeldunud tööst, Läänemaalt saabusid kohale talupoegade saadikud ja Virumaalt sõnumid sealsete talupoegade käärimisest. Sellises olukorras pidas ta vajalikuks minna just Rakvere ümbrusesse «kui kohta, millest võis arvata, et Jõepere aednik võis seal inimeste meeled kõige enam ärevile ajada».[748]

Kui selgus, et Rakvere ümbruses suuremaid rahutusi ei puhke, sõitis rüütelkonnapealik Pärnu maakonna piiri ääres asuvaid postijaamu üle vaatama. Seal tabas teda teade Kose-Uuemõisa ülestõusust, mille peale ta otsekohe Tallinnasse ruttas.[749]

Septembri lõpus ei pidanud kuberner Langell enam võimalikuks viivitada ametliku publikatsiooni väljaandmisega, millega talurahvale teatati, et neile väljajagatud talurahvaseadus on õige, Liivimaa kubermangu seadus aga nende suhtes ei kehti. Publikatsioon anti välja 28. mihklikuu päeval kuberner Langelli ja «kubermangu valitsuse kohtuvanemate» Friedrich Roseni ja Reinhold von Richteri allkirjadega.[750] Esimest korda kuulutati see välja, nagu märgitud, Kose kirikus 1. oktoobril. Sellega teatati talupoegadele, et kuigi mõisnikud ise olevat seda seadust «iseennesest noudnud», et «tallopoia õnne kasvatada», olevat seadus siiski «keisri Herra» poolt «läbi katsutud ja kinnitatud». Keelati ära kõik «segased ja kahtlased mõtlemised» ja kuulutati, et «Riia riigi» seadus Eestimaa kohta ei käi. «Kurja nõu andjad» ja «rahu rikkujad» pidid aga «keikide nähhes ihho

---

[744] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 270 ja 276.
[745] Sealsamas, l. 329.
[746] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 184.
[747] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 380.
[748] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 248—249.
[749] Sealsamas, l. 262.
[750] RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 138—139.

nuhtlust kandma, ehk ka kui raudjalg tühja male sama ärraläkkitatud».[751] Tagantjärele leppis selle abinõu tarvituselevõtmisega ka siseminister Kotšubei, teatades, et kuigi ta põhimõtteliselt oli selle publikatsiooni vastu, «peab ta seda nüüd kohalike asjaolude tõttu võimalikuks».[752] Kuid ühtlasi andis siseminister Eestimaa kubernerile 6. oktoobril käsu manitseda mõisnikke, et nad ajutiselt, kuni valitsus langetab oma otsuse, lõpetaksid õise rehepeksu, mis pealegi «polevat ühegi positiivse määrusega kinnitatud . . .»[753]

Talurahva rahutused sel ajal aga jätkusid, levides nüüd kubermangu keskosast läände ja itta.

Kui Läänemaal asunud Orgita mõisas 5. oktoobril püüti välja jagada vakuraamatuid, siis keeldusid vallakohtunikud neid vastu võtmast, öeldes, et nad on ennem valmis surema. Samuti keeldusid talupojad mõisale viljaandamit maksmast ja nurisesid, et neil on võrreldes koormiste suurusega liiga vähe maad. Suure vaevaga suutis kihelkonnakohtunik lõpuks vakuraamatud välja jagada. Kuid ka pärast kihelkonnakohtuniku lahkumist ei tasunud talupojad viljaandamit ega teinud abiteopäevi. Kui mõisnik ühe taluperemeestest arreteeris, tahtsid teised appi minna ja ta vabastada. Kuid mõisnik, kellel oli korda läinud arreteeritu «pehmeks rääkida», vabastas ta ise.

Hoolimata sellest, et Orgital just neil päevil peatus Pärnust Tallinna poole marssiv väeosa, käitusid talupojad õige sõjakalt. Nad tungisid ühel õhtul isegi mõisniku eluruumidesse ja teatasid, et nad viljaandamit ei maksa ja end kupja poolt karistada ei lase. Läänemaa mandriosa haagikohtuniku palvel saatis kuberner Pärnust saabunud 100 soldatit alampolkovnik Riemanni juhtimisel tagasi Orgitale, andes neile kaasa ka ühe suurtüki. 13. oktoobril jõudis karistussalk Orgitale ja vastuhaku juhid — vallakohtunik Uuetoa Tõnu ja talupojad Pärdi Toomas ning Arjase Jaan — vangistati ning anti üle kohtule. Seitseteist taluperemeest pidid saama karistuse kätte kohapeal haagikohtuniku käest.[754]

Virumaal Annikveres lõpetasid talupojad pae murdmise, mida mõis neilt nõudis viljaandami arvel või võlgade katteks. Kuid hiljem leidis mõisnik ise, et talupoegi polevat selle vastuhakkamise eest vaja karistada. J. Konksul on ilmselt õigus, kui ta väljendab arvamust, et mõisnik toimis niiviisi hirmust Virumaa talupoegade hulgas sel ajal üldiselt valitseva äreva meeleolu pärast.[755]

Neil päevil leidis aset ka teomeeste väljaastumine Väätsa mõisas. Selles mõisas olid teomehed varem peksnud igal nädalal kolm rehte.

---

[751] Sealsamas, l. 138.
[752] Sealsamas, l. 63.
[753] Sealsamas, l. 111—112.
[754] J. Konks, tsit. teos, lk. 241—242.
[755] Sealsamas, lk. 243.

Just 1805. aasta sügisel oli aga mõis hakanud nõudma, et nad «peksaks ühel nädalal 4 ja teisel nädalal 5 rehte, mille juures neile alguses anti rehepeksuks aega kuni keskhommikuni, hiljem aga oli mõis nõudnud, et nad juba päikesetõusu ajaks rehepeksuga valmis oleksid ja teistele töödele läheksid . . .» [756] Teomehed hakkasid selle üle nurisema. 9. oktoobril saadeti nad kihelkonnakohtusse, kus nad kaebasid rõhuva rehepeksu üle. Kihelkonnakohtunik oli neile öelnud, et niikaua kui rukist pekstakse, peksku nad rehte niipalju, kui mõis nõuab, kuid neile antagu selleks aega hommikul kella kümneni, odrapeksmise ajal aga pekstagu rehte ainult öösel. Ööl vastu 11. oktoobrit oli neile aga jälle antud nii palju vilja peksmiseks, et töö kestis järgmise päevani välja. Kella 12 paiku tuli aidamees Karl ja tahtis kaheksat teomeest selle eest, et rehepeks tema arvates liiga pikale oli veninud, karistada lasta. Teomehed viidi hobusetalli ja aidamees Karl hakkas neid mõisniku juuresolekul kepiga peksma. Mihkli Mardil, Tõnise Reinul ja Villemi Jüri Hansul pekstigi seljad veriseks. Siis hakkasid aga ülejäänud viis teomeest vastu ja rabelesid tallist välja. Hobusetalli juurde olid tulnud ka teised rehelised, kes nõudsid mõisnikult, et nende seltsimehi ei pekstaks. Nähtavasti hakkas mõisnik nüüd hirmu tundma. Igatahes laskis ta teomeestel uuesti kihelkonnakohtusse minna ja saatis sinna ka aidamehe, kupja ja valla kohtumehe. Kihelkonnakohtus lepiti nüüd kokku, et rehtesid hakatakse peksma ainult öösel ja neli korda nädalas.

Kui talupojad kihelkonnakohtust koju tulid, hakkasid nad aga kahtlema. Olid nad ju juba kord kohtus käinud ja sellest hoolimata siiski peksa saanud. Valla kohtumehe Tooma Jaagu Hansu naine oli oma sulasele öelnud: «Mis te sellest saite, et te kohtus käisite, homme saate te kõik summas peksa.» Kaheksateist teomeest läksid siis 12. oktoobril kohaliku haagikohtuniku poole kõigest sündinust teatama. Haagikohtunik pöördus mõisniku poole kirjaga ja Väätsa mõisnik nähtavasti loobus kubermangu talurahva seas sel ajal valitseva ärevа meeleolu tõttu edasisest omavolitsemisest.[757]

Samal ajal kui Kose ja Juuru kihelkondades käis alles Kose-Uuemõisa ülestõusu mahasurumine, hakkasid mitmel pool mujal kihelkonnakohtud talupoegadele uusi vakuraamatuid välja jagama. Siinjuures põrkasid nad algusest peale talupoegade ägedale vastupanule. 10. oktoobril teatas Märjamaa kihelkonna kohtunik Uexküll Haimre mõisast kubernerile: «Talupoegadest kohtumehed teatasid Märjamaa kihelkonnakohtu ees, et kuna väljajagatud talurahvaseadus on ümber vahetatud ja vale, siis ei võta nad vakuraamatuid vastu, ei taha teha abitegu ega maksta andameid. See olevat ka kõigi teiste peremeeste arvamus ja enne ohverdavad

[756] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 175.
[757] Sealsamas, l. 175—176.

nad oma hinge ja ihu ning lähevad surma, kui loobuvad sellest. Et nad ei võivat ka seda uskuda, mis pastor neile publikaadina ette oli lugenud, sest seda oli tal käskinud teha härra ja nad on ju kõik ühel meelel.» [758]

Hagerist teatas kihelkonnakohtunik Klugen 10. oktoobril, et ka sealse ümbruskonna talupojad peavad uusi vakuraamatuid võltsituiks ja olid lootnud teoorjuse vähendamist poole peale. Kihelkonnakohtunik otsustas vakuraamatute väljajagamist alustada alles pärast Kose-Uuemõisa ülestõusu lõplikku mahasurumist.[759]

Risti kihelkonna kohtunik laskis 12. oktoobriks Nõva mõisa välja kutsuda ainult talupoegadest kohtumehed, et neile uued vakuraamatud välja jagada. Kui ta aga oli pidanud kõne ja mõisahärra vakuraamatu eestikeelse teksti ette lugenud, teatasid kohtumehed, et nad, «kartes tagakiusamist» teiste talupoegade poolt, vakuraamatuid siiski vastu võtta ei saa. Mingid manitsused ja noomitused ei aidanud ja vakuraamatud jäid mõisa.[760]

Sama lugu kordus 13. oktoobril Vihterpalu mõisas. Sinna olid välja kutsutud küll kõik taluperemehed, ilmusid aga ainult valla kohtumehed ning mõned üksikud peremehed, ja needki keeldusid vakuraamatuid vastu võtmast.[761]

Samal päeval, 13. oktoobril võtsid Virumaal Selli mõisas taluperemehed uued vakuraamatud vastu. Kuid 19. oktoobril ilmusid nad jälle mõisa ja teatasid, et kuna kõigis ümbruskonna mõisates olevat talupoegade teopäevade arvu vähendatud, siis pidavat ka nende härra mõne päeva nädalas maha jätma. Kui mõisnik keeldus ja käskis neil pöörduda kihelkonnakohtu poole, teatasid talupojad, et nad siiski hakkavad tegema üks päev vähem tegu nädalas. 20. oktoobril viisid kõik peremehed oma teolised mõisast ära. Samuti ei tahtnud nad maksta vakuandameid.[762] Kahjuks pole säilinud andmeid, millega Selli mõisa talupoegade väljaastumine lõppes.

Septembri lõpul alustasid visa võitlust ka Palmse talupojad.

Juuli algul ilmus Palmse külla võõras. See oli kindral krahv Pahleni pärisori Diedrich Schoenberg, kelle ta härra oli teenistuspassiga minema lasknud. Schoenberg oskas lugeda ja kirjutada ning oli olnud Risti kirikus kirjutajaks, pärast seda mitmes mõisas kirjutajaks ja valitsejaks.[763] Palmsesse tuli ta oma ema küdi või kälimehe (Schwager) Korjuse Jakobi juurde. Ta aitas Jakobit heinateol ja muudel töödel ning

---

[758] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1258, l. 44.
[759] Sealsamas, l. 45.
[760] Sealsamas, l. 50.
[761] Sealsamas, l. 50—51.
[762] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A II 75, l. 401—402.
[763] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3011, l. 72.

külastas ka selles piirkonnas elavaid teisi sugulasi.[764] Korjuse Jakobi sulane palus Schoenbergi, et see teda kirjutama õpetaks. Sulane muretses paberi ja Schoenberg «maalis talle tähed ette». Nagu sulane hiljem aga kurtis, olevat ta enne Schoenbergi lahkumist jõudnud ainult paar tähte ära õppida.[765] Nähtavasti siit läkski jutt lahti, et Korjuse Jakobi juures elab mees, kes oskab mitut keelt, kirjutab ja võib seda ka teistele õpetada. Mõned taluperemehed olid siis omavahel rääkima hakanud, et «tuleks oma laste jaoks võtta koolmeister ja siinjuures oli siis räägitud, et tuleks võtta see Schoenberg, kuna ta oskavat kirjutada ja lugeda».[766] Kui talupojad pöördusid vastava palvega mõisaomaniku poole, ei andnud see selleks luba, väites, et Schoenberg olevat «halb inimene».[767]

Juba septembri algul hakkasid mõned talupojad Schoenbergi paluma, et ta kirjutaks neile palvekirja nende kroonutalupoegadeks tegemise kohta. Schoenbergi üllatas see palve väga ja ta ütles: «See on ju kuulmata asi!» Talupojad aga jäid oma soovi juurde kindlaks, öeldes: «Me tahame seda siiski katsuda.» Oli tekkinud isegi väike vaidlus ja Schoenberg oli püüdnud taluperemeestele selgeks teha, «et neil on ju majad ja talud ja millest elada; temal aga, kuigi ta olevat kaua teeninud, seda kõike pole ja ometi pidavat ta ka rahul olema».[768]

Lõpuks kutsus taluperemees Reo Jakob Schoenbergi enda poole, kostitas teda ja siis lepiti kokku, et ta teeb siiski talupoegadele soovitud «kirja». Schoenberg laenas nüüd oma õpilaselt, Korjuse Jakobi sulaselt paberit ja valmistas saksakeelse palvekirja ja selle eestikeelse tõlke. Viimase andis ta Reo Jakobile, saksakeelse palvekirja aga Ilumäe Jürile.[769] Viimane oli endale muretsenud ka Liivimaa talurahvaseaduse, mida ta sageli teistele talupoegadele ette luges.[770]

Kui Palmse talupoegadele 1805. aasta sügisel uued vakuraamatud välja jagati, nurisesid nad koormiste suuruse üle ja väitsid, et kuna nad peavad mõisale andma nn. kohtulamba, tuleks teisi andameid vähendada. Üldse olevat aga nende teoorjus võrreldes maaga liiga suur. Ähvardades neid sõdurite kohalekutsumisega, suutis mõisahärra esialgu avaliku väljaastumise ära hoida.[771]

24. septembril kogunesid taluperemehed pärast jumalateenistust kabeli juurde. Siin rääkisid kõik, et nende maad tuleb ära mõõta, nad peavad saama kroonutalupoegadeks ja selleks tuleb esitada palvekiri.[772] 27. sep-

[764] Sealsamas, l. 73.
[765] Sealsamas, l. 112.
[766] Sealsamas, l. 120.
[767] Sealsamas.
[768] Sealsamas, l. 74—75.
[769] Sealsamas, l. 77 ja 123—124.
[770] Sealsamas, l. 77.
[771] Sealsamas, l. 31 ja 35.
[772] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 509; f. 862, nim. 1, s.-ü. 3011, l. 52.

tembril ilmus 30 taluperemeest mõisa ja nõudis härraga kokkusaamist. Mõisnik laskis enda juurde aga ainult kaks saadikut — Naugaste Madise Võhmuta külast ja Ilumäe Jüri. Need teatasid mõisnikule, et «... Palmse talupoegade peamine nõue seisab selles, et nad kõik tahavad saada kroonutalupoegadeks ja maksta ainult kroonu poolt neile pealepandud makse.»[773] Mõisniku noomitused ja käsud minna kihelkonnakohtusse ei kandnud vilja. Pärast mihklipäeva kirikuteenistust olid talupojad jälle kabeli juures koos ja uuesti räägiti sellest, et peab esitama ühiselt palvekirja valitsusvõimudele.[774]

Kabeli juurest läksid taluperemehed valla kohtumehe Reo Jakobi juurde. Viimane saadeti mõisa teatama, et talupojad on otsustanud linna kaebama minna. Tagasi tulles söötis ta karjamaal tükk aega oma hobust, kuid kui ta koju jõudis, kestis taluperemeeste koosolek ikka veel edasi. Talupojad rääkisid, et peaks ometi katsuma, «kas nad ei saaks kroonutalupoegadeks ja kas ei saaks neile asutatud üks kool vene keele õpetamiseks ja et nad tahavad ka seda paluda».[775] Koos oli umbes 70 inimest, ühed läksid ja teised tulid.[776] «Kuna nad tahtsid teada, kui palju neist on ühel meelel koos linna mineku asjus ja kes tahab kaasa tulla,» rääkis sellest hiljem peremees Jera Juhan, «siis tegi igaüks söega peerupilpale kriipsu, ja mina ka.»[777] Hakates laiali minema, olid aga «mitmed talupojad hüüdnud: kes tulemata jätab, on rahatrahvi väärt, teised: kes maha jääb, peab raha maksma, kolmandad jälle: kui ma maha peaksin jääma, siis maksan raha . . .»[778]

Peerule olid kriipsu tõmmanud 48 talupoega, Tallinna poole läksid teele aga 37, nende hulgas ka valla kohtumees Reo Jakob.[779] Nad võtsid endaga kaasa ühe eksemplari Liivimaa talurahvaseadust.[780] 4. oktoobril ilmusid Palmse taluperemehed Tallinna. Esialgu läks kuberner Langelli juurde ainult Ilumäe Jüri. Kuna aga kästi tuua veel kaks talupoega ja nende hulgas ka valla kohtumees, siis kutsus ta kohale ka Jera Juhani ja Reo Jakobi.[781]

Kubernerile üleantud saksakeelses palvekirjas kurtsid talupojad oma häda üle ja palusid armu osutada, sest «sellest maast, mida me praegu omame, ei saa me niipalju saaki, et me võiksime ise elada ja selle juures ka mõisahärrale kõik maksud maksta ja teopäevad korralikult teha.» Nad palusid oma maad mõõta ja hinnata lasta «ning kui see vähegi võimalik

---

773 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 502.
774 Sealsamas, l. 510; f. 862, nim. 1, s.-ü. 3011, l. 93.
775 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3011, l. 35.
776 Sealsamas, l. 46.
777 Sealsamas, l. 47.
778 Sealsamas, l. 48.
779 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 510.
780 ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3011, l. 3.
781 ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 503; f. 862, nim. 1, s.-ü. 3011, l. 36 ja 58.

oleks, siis paluksime end kroonutalupoegade hulka võtta». Palvekirjale oli alla kirjutatud «Teie kõige alandlikumad sulased — kõik Palmse talupojad.»[782] Suuliselt palusid talupojad veel, et nende poolt tagavaramagasini toodud vilja hoitaks lahus mõisa enda viljast.[783] Ühtlasi näitasid nad ette Liivimaa seaduse eksemplari ja palusid endale seletada, kumb seadus siis õieti kehtib.[784]

Kuberner Langell noomis talupojad läbi selle eest, et nad olid hulgaviisi linna tulnud, seletas neile, et kehtib ainult Eestimaa kubermangu talurahvaseadus ja andis kaasa ühe eksemplari 28. septembri publikatsioonist, käskides koju minna. Ainult kolm taluperemeeste esindajat jäeti linna, niikauaks kui rüütelkonnapealik Rosenthal Tallinna tagasi pöördub ja neile koormiste asja «ära seletab».[785]. 6. oktoobril saabuski Rosenthal ja siis saadeti ka need taluperemehed koos vastava kaaskirjaga koju tagasi.[786]

Ühtlasi hakkasid võimud taga ajama inimest, kes talupoegadele palvekirja oli kirjutanud. Schoenberg oli aga juba hiljemalt septembri keskpaiku Palmsest lahkunud ja läinud Hiiumaale Putkaste mõisa valitsejaks. 24. septembril 1806 kutsuti teda seoses teenistusaja lõppemisega Tallinnasse uuele valitsejale asju üle andma.[787] Diedrich Schoenberg aga kartis, et teda tahetakse hoopis Palmse talupoegadele palvekirja kirjutamise eest kinni võtta ja tegi katse põgeneda Soome. Mihklipäeva paiku (mõni päev enne või pärast seda) tuli ta Loksa poolsaarel Turbaneeme külas ühte tallu ja palus endale teed juhatada Viinistu külla. Schoenbergiga läks teejuhina kaasa talu popsi kasutütar Madli.[788] Neile sattus aga peale ratsapiirivalvur Gottlieb Friedrich Troberg. Nii Schoenberg kui ka teda saatev naine põgenesid võssa ja niikaua kui piirivalvur oma hobust kinni sidus, et neid jalgsi taga ajada, said nad minema.[789] Põgenemisel jättis Schoenberg maha oma koti, milles olid «vilets kuub, üks rätik, paar sukki ja ühes kuuetaskus oli vana taskuraamat, mille vahelt leiti paar väikest tükki valget paberit, üks sulg, veidi kirjalakki ja üks väikene paberitükk sellele trükitud pitsatiga».[790] Hiljem selgus, et see pitsatiga paber oli pärit Schoenbergi teenistusajast Hiiumaal. Parun Ungerni korraldusel, rääkis Schoenberg, «ei tohtinud kedagi ilma sellise paberita tema paatidega mandrile viia . . .» [791]

---

[782] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3011, l. 6.
[783] Sealsamas, l. 5.
[784] Sealsamas.
[785] Sealsamas; RAKAL, f. 1286, nim. 1, s.-ü. 32, l. 201.
[786] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3011, l. 7.
[787] Sealsamas, l. 72—73.
[788] Sealsamas, l. 131—132 ja 137.
[789] Sealsamas, l. 128—129.
[790] Sealsamas, l. 129.
[791] Sealsamas, l. 131.

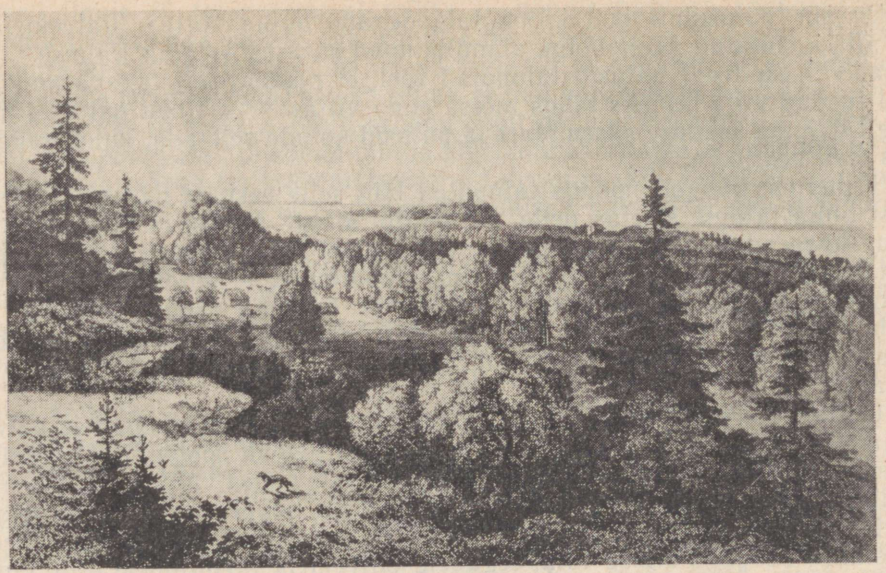

Eesti põhjarannik. W. S. Stavenhageni gravüür XIX sajandi keskpaigast.

Põgenema pääsenud Schoenberg läks edasi Valgejõe kõrtsi ja palus seal süüa. Just tund aega enne teda oli aga kõrtsis käinud piirivalvur Troberg ja jutustanud kõrtsmik Ritterile, et äsja oli tema käest põgenema pääsenud kahtlane isik, avaldades ühtlasi arvamust, et küllap on tegemist vargaga, kelle tabamise eest on lubatud 200 rubla. Kõrtsmik saatis nüüd kiiresti lähedal elava möldri järele, koos võtsid nad Schoenbergi kinni ja andsid ta üle haagikohtunikule.[792] Viru-Järva meeskohtu otsusega anti Schoenbergile 1807. aasta kevadel Tallinnas avalikult 10 paari vitsu.[793]

Peale taluperemeeste lugesid 1805. aasta sügisel Liivimaa seadust aga ka Palmse sulased. Uurides 1806. aasta oktoobris Palmse teomeeste süüasja, konstateeris Viru-Järva meeskohus: «Sügise algul möödunud aastal olid paljud sulaste seast, kes hästi lugeda oskavad, Riia talurahvaseadust ja seda, et rehepeksu tuleb arvata poole päeva eest, lugenud, mille peale sulased, kus nad ka kokku saanud, sellest rääkinud, ja kõik otsustanud öösel enam mitte reht peksta.»[794] «Kõigis kohtades, kus ainult mõnedki kokku tulid, olid kõik sellest rääkinud ja ühiselt otsuse vastu võtnud:

---

[792] Sealsamas, l. 130 ja 140.
[793] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 519—520.
[794] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3008, l. 24.

põldudel, rehe juures, tee peal — kus nad ainult kokku said, seal see sündis . . .» [795] Teomeeste otsustavus oli nii suur, et nende poole hakkas kalduma isegi mõisa eestlasest valitseja Jüri. Kord kui teomehed talirukki seemet sisse kündsid, tuli valitseja nende juurest mööda ja ütles: «Se on ea küll, et poole peava est arvataks, ollge ühhest noust keik, nüd on se vasta akkamisse aaig ja kochto keimisse aaeg, teie ollete ulgakest ja herra on üksi, mis temma teile võib tehha.» [796]

Esimestena hakkasid reht päeval peksma Saku abimõisa rehe juures töötavad teomehed, kelle eeskujule varsti järgnesid kõik teised.[797] Kui kubjas viis teomeestele käsu hakata öösel reht peksma, «olid nad alati vait olnud, polnud midagi vastanud, kuid ei täitnud ka käsku, vaid alustasid järgmisel hommikul rehepeksu ja peksnud reht päeval».[798] See teomeeste solidaarsus ja «mõistlik vaikimine» sundiski Viru-Järva meeskohtu lõplikult meeleheitele viidud liikmeid laskma kohtuotsusesse kirjutada, et «vaatamata kõigele kulutatud vaevale pole senini saanud selgitada, kes olid esimesed nõuandjad ja ässitajad . . .» [799]

Kui linnast tagasipöördunud mõisahärrale teomeeste käitumisest teatati, oli ta «küll väga pahane olnud, pole aga sunnivahendeid tarvitanud ja nii oli siis kõik ka jäänud».[800] Sellega seoses on kohane meenutada, et 1805. aasta oktoobri algul manitses siseministri korraldust täitev kuberner kõiki Eestimaa mõisnikke ajutiselt öist rehepeksu lõpetama. Muidugi ei hakanud mõisnikud siinjuures omapoolset algatust üles näitama. Kus aga, nagu näiteks Palmses, teomehed ise öise rehepeksu lõpetasid, seal olid nad sunnitud sellega leppima. Terve 1805. aasta sügis ja 1806. aasta talv peksti Palmses reht päeval.

Järgmise aasta sügisel otsustas mõisavalitsus aga «korra jalule seada». Sellel õhtul, kui rehepeks pidi algama, läksid valitseja Jüri, kubjas Jüri ja kilter Joosep Liiva rehe juurde, kus magasid mitme rehe juurde kuuluvad teomehed. Mõisaametnikud teatasid, «et nüüd peab rehte öösel peksma, kusjuures valitseja ütles: see on keisri käsk ja seadus ja härra käskis seda ja te peate seda tegema! Mitte keegi aga ei liigutanud ennast. Selle peale tegi kubjas tule üles ja tõukas lamavaid sulaseid ja hüüdis neid tööle, aga mitte keegi ei tõusnud tööle . . .» [801] Pärast seda läksid mõisaametnikud, kes nähtavasti ka ise eriti suure innuga oma ülesande juures

---

[795] Sealsamas, l. 25.

[796] Sealsamas, l. 27. Kohtu ees mõisavalitseja Jüri muidugi salgas seda. Kuid kuna tunnistajad ja teised kohtualused kindlaks jäid, pidi ta selle väljenduse (sõnastust küll veidi süütumaks muutes) lõpuks omaks võtma, väites aga selle juures, et ta olevat öelnud kõike ainult irooniliselt (sealsamas, l. 50).

[797] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3008, l. 28.

[798] Sealsamas, l. 45.

[799] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 479—480.

[800] ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, s.-ü. 3008, l. 46.

[801] Sealsamas, l. 29.

polnud, minema. Kui päeva ajal teomeestele öeldi, et nad peavad öösel reht peksma, vastasid nad alati kooris: «Me palume öörahu!» [802]

Sel ajal Palmse mõisa koosseisu kuulunud Tedvakõnnu teomehed püsisid visalt oma otsuse juures. Muigu rehe juures töötajad andsid aga järele ja hakkasid öösel reht peksma. 10. septembri õhtul, kui teomehed parajasti alustasid tööd, ilmus selle rehe juurde mölder Oruveski Jakob ja kutsus oma sulase töölt ära.[803] Kui mõisakubjas Jüri talle ütles: «Ei tea, kas see hästi lõpeb?», vastas mölder: «Tulgu mis tuleb, ma maksan oma rehe kinni.» [804]

25. septembril 1806. ilmus rüütelkonnapealiku korraldusel Palmsesse sõdurite saatel Kadrina kihelkonnakohus, et «selgitada, millised sulased hakkasid vastu rumalusest ja millised on mässujuhid . . .» [805] Kokkukutsutud teomehi hakati ükshaaval ette hüüdma ja kärkimise abil «kahetsusele» sundima. Esimese üheteistkümne teomehega see võte õnnestuski. Siis aga toodi ette Juhani Jaani sulane Jaak, kes teatas: «Ei, ma pole mingil juhul nõus öösel reht peksma, sest mu jõud ei kanna seda, juhtugu minuga mis juhtub.» [806] Ja järgmised teomehed teatasid sama. Iga eitavalt vastanud teomees võeti otsekohe juuresviibivate sõdurite poolt kinni. Jüri Tõnu Jakobi sulasel Jüril oli, nagu protokollis märgitakse, «jätkunud julgust, hoolimata sellest, et ta aresti alla võetuna ette toodi, siiski veel rääkida Riia talurahvaseadusest».[807] Kangeste Hansu pojal Madisel oli aga «jätkunud häbematust haagikohtuniku juuresolekul ülejäänud arreteeritud sulastele hüüda: «O l g e a g a k õ v a d k o h t u e e s, ä r g e a n d k e j ä r e l e.»» [808] Ka teistel teomeestel jätkus kangust — kõik järgnevalt kohtu ette toodud sulased, peale kahe, kes «ei osanud midagi kindlat öelda», keeldusid kategooriliselt öösel reht peksmast.[809] Seitse teomeest teatas hoolimata sõdurite kohalviibimisest, et nad ei hakka mingil juhul reht peksma.

Kasutades neid teomehi, kes vastupanust olid loobunud, peksti ööl vastu 27. septembrit Saku rehi.[810] Seitse kangekaelset viidi Tallinna. Palmse ümbrusesse jäeti aga sõdurid, kellest kaks roodu majutati Palmsesse endasse, üks rood Sagadisse ja selle ümbrusse.[811]

Kangeste Jaani pojale Madisele ja Juhani Jaani sulasele Jaagule mõistis Viru-Järva meeskohus 26. novembril 1806 langetatud otsusega

---

802 Sealsamas, l. 47.
803 Sealsamas, l. 20.
804 Sealsamas, l. 48.
805 Sealsamas, l. 17.
806 Sealsamas, l. 17—18.
807 Sealsamas, l. 18.
808 Sealsamas, l. 18 ja 21.
809 Sealsamas, l. 18.
810 Sealsamas.
811 Sealsamas, l. 14.

kummalegi 30 paari, Ilumäe Jüri sulasele Joosepile, Kõnno Madise sulasele Jürile, Päärna Peetri pojale Peetrile, Külaotsa või Jüri Tõnu Jakobi sulasele Jürile ja Tõnu Juhani sulasele Madisele igaühele 20 paari vitsu. Karistuse pidid nad kätte saama Tallinnas.[812]

Juba 1806. aasta mais oli seoses sõnnikuveo algusega muutunud olukord teravaks Harjumaal Maidla mõisas. Talupojad keeldusid andmast niipalju abiteolisi, kui nõuti vakuraamatu järgi. Rüütelkonnapealikul Uexküllil, kes isiklikult kohale sõitis, läks aga korda talupoegade vastupanu murda.[813]

1806. aasta juuli keskel puhkesid rahutused veel Virumaal Auvere ja Päite mõisates. Talupojad keeldusid mõisale tegemast osa sõnnikuveol nõutavatest abiteopäevadest. Nende eeskujule valmistusid järgnema ka Joala mõisa talupojad, kes aga ennem tahtsid ära oodata auverelaste väljaastumise tulemused. Kohalikel võimudel õnnestus 21. juuliks Auvere ja Päite talupoegade vastupanu maha suruda. Väljaastumisest aktiivselt osavõtnud valla kohtumehed tagandati ametist.[814]

1807. aasta novembri alguses teatas Rakvere kihelkonnas asunud Põlula mõisa omanik parun Stackelberg, et Miila küla talupojad ei kuula tema sõna. Kihelkonnakohtunik kutsus välja valla kohtumehed ja käskis neil vastuhakanud talupojad enda ette tuua, et asja uurida. 4. novembril aga tulid valla kohtumehed uuesti teatega, et enamus taluperemehi jäi koju ja keelduvad mõisale alistumast. Et «mässuvaim» ei leviks ega avalik ülestõus ei puhkeks, palus kihelkonnakohtunik tema käsutusse saata 70 sõdurit. Rakverest saadetigi kohale 70 Rostovi musketäripolgu sõdurit, kelle abiga kihelkonnakohtunik 20. novembriks rahutuse maha surus.[815]

11. juulil 1806 läks Auvere talupoeg Lisa Jaan, pärast seda, kui ta oli just kuulanud pastori jutlust, milles see manitses rahule ja sõnakuulmisele, kõrtsi ja ütles: «Kui mõni teine suurem vald samasugune oleks nagu Auvere talupojad, siis oleks meil kõigil hoopis teine tegu ja orjus!» [816] Kuid häda seisiski just selles, et teised vallad ei osanud ega suutnud astuda üheaegselt organiseeritud võitlusse. Polnud kedagi, kes sel ajal oleks osanud ja julgenud hädavaevalt kirjaoskavaile talupoegadele õpetada, kuidas võidelda, nii et võitu saavutada. Talurahvas võitles küll kangelaslikult, kuid stiihiliselt ja killustatult ning selline võitlus oli määratud lüüasaamisele.

Virumaal 1806. ja 1807. aastal levinud rahutused suruti maha. Nad olid viimaseks järellainetuseks võimsale talurahva klassivõitluse

---

[812] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 479, 482—483; f. 862, nim. 1, s.-ü. 3008, l. 65.

[813] J. Konks, tsit. teos, lk. 245—246.

[814] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 159, l. 450, 462 ja 464.

[815] Sealsamas, l. 470—471, 475 ja 477.

[816] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 442.

tõusule, mille eellained juba 1797. aastal tunda andsid ja mis täie jõuga voogama hakkasid 1802. aastal ja sellest ajast peale järjest tugevnedes saavutasid 1805. aasta sügiseks sellise jõu ja teravuse, et mõned mõisnikud ja tsaariametnikud hakkasid juba kartma, et rahva raevu lained nende pea kohal kokku löövad. 11. oktoobril 1805 kirjutas Eestimaa rüütelkonna pealik Rosenthal hirmunult siseminister Kotšubeile, et «talupojad näitavad üles tahtmist sõjaväega võidelda ja ähvardavad selle ning mõisnikud ära hävitada, sõjaväge sellepärast, et nad peavad seda esimeste (s. t. mõisnike — *J. K.*) tööriistaks; nii jääb veel lahendamata, kas need mitmesugused niidid kuhugi kokku jooksevad või on see lihtsalt püüe oma olukorrast vabaneda, kusjuures rahutuse külvajad kasutavad ära praeguse olukorra, kus maa on tühi sõjavägedest, ja ütlevad, et praegu on sobiv aeg ja paar inimest on vangistatud, keda süüdistatakse, et nad on talupoegade vastu öelnud, et õige regulatiiv seisvat selles, et härrastele teibaga pähe anda».[817]

Muidugi oli rüütelkonnapealiku hirm veidi liialdatud. Kuid siiski polnud tema sõnad nii kaugel tõest, nagu esimesel pilgul võib paista. 6. oktoobril, viis päeva enne selle kirja kirjutamist, rääkisid talupojad Tallinna tänavatel, et nad tulevad kõik koos linna alla ja on siis tugevamad kui keisri sõjaväed. Rohkem kui kuu aega varem, 3. septembril, pidas üks talupoeg Virumaal Assamalla kõrtsis kõne, millega ta kutsus talurahvast üles kokku tulema ja mõisnike käest võimu ära võtma. Ja lõpuks — aasta hiljem võeti Pärnumaal kinni talupoeg, kes Sindi kõrtsis peetud kõnes oli öelnud, et nüüd, kui m a a l o n v ä h e v ä g e s i d, on paras aeg mõisnike endi poolt antud relvadega nende vastu minna.

---

[817] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 263.

TALURAHVARAHUTUSTE AJALOOLISTEST TAGAJÄRGEDEST JA ISELOOMUST

§ 1. TALUPOEGADELE LUBATAKSE VABADUS

1805. aasta talurahvarahutuste mõju kohalike mõisnike ja tsaarivalitsuse agraarpoliitikale oli nii suur, et seda on kaldunud tunnistama isegi mõned balti saksa ajaloolased. G. Samson, kes 1879. aastal avaldas anonüümselt teose «Paabel Liivimaal», kirjutab selle kohta järgmiselt. «On ju, vastupidi, käegakatsutavalt selge, et valitsus, kelle tähelepanu juba niigi varem olid paelunud agraarsuhted Eestimaal, pidas end 1805. aasta talurahvaülestõusude tagajärjel eriti kohustatuks sealset sündmuste arengut jälgima ja pahameele põhjust välja selgitama. Siinjuures ei võinud muidugi ära jääda ka see, et valitsuse poolt seadusandluse senised puudused varem ära tunti, kui rüütelkonna ringides, kus iseenesest mõista hellitati võimalikult kaua lootusi, et nende endi poolt väljatöötatud reform lõpuks viib rõõmustavate tagajärgedeni . . .» [1]

19. oktoobril 1805, veidi rohkem kui kaks nädalat pärast Kose-Uuemõisa ülestõusu, tegi Eestimaa rüütelkonna konvent rüütelkonnapealik Rosenthalile ülesandeks saata kiri siseministrile, et «lükata ümber selle idee, nagu oleks mõisnikud süüdi rahutuste puhkemises».[2] Selles kirjas kurdab Rosenthal, et Eestimaa mõisnikud on valitsuse silmis usalduse peaaegu täiesti kaotanud.[3] Kuid kuigi ta oktoobri keskpaiku selgesti mõistis, et rahutused tõenäoliselt veel edasi kestavad, jäi Rosenthal ikka seisukohale, et kuna «talurahvas tahab endale õigused välja trotsida, siis ei tohi võimalike ohtlike tagajärgede pärast teha mingisuguseid muudatusi . . .» [4] ja järeleandmisi.

---

[1] Babel in Livland, Dorpat 1879, lk. 38. Sellise «renegaatluse» eest tungis G. Samsonile kohe järgmisel aastal ägedalt kallale Fr. Bienemann. Ta väitis, et tema käsutuses olevas neljasajas selle perioodi erakirjas polevat märkigi aadlike murest olemasoleva olukorra üle, jättes targu märkimata, et talurahvarahutused kajastuvad eeskätt a m e t l i k u s kirjavahetuses ja mitte «onukestele» ja «tädikestele» saadetud erakirjades. Samuti püüdis ta 1805. aasta rahutusi kujutada võimalikult nõrkadena, mida oli õige kerge maha suruda (Fr. B i e n e m a n n, «Babel» über Acten! Einige Worte über Dilettantismus, Anonymität und Agrarreform, Riga-Moskau-Odessa 1880, lk. 34 ja 57).

[2] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 44, l. 138 ja 142.

[3] Sealsamas, l. 277.

[4] Sealsamas, l. 265.

Mõnes üksikus küsimuses tuli järeleandmisi siiski teha. Kõigepealt võeti 1806. aasta veebruaris maapäeval vastu täpsemad reeglid öise rehepeksu küsimustes, mis pidid teomeeste olukorda küll veidi kergendama, kuid siiski vihatud öist tööd ei kaotanud.[5] Nende reeglite järgi ei tohtinud ühelgi nädalal peksta rohkem kui kolm öörehte. Kahe koorma peale pidi rukkipeksul tööle panema kolm inimest; kui aga rehepeksul töötati hobusega, siis pidi iga koorma peale panema ühe inimese. Kuni pärtlipäevani (24. augustini) tuli öösel reht peksnud teolisele anda esimene kolmandik (söömavahe) järgmisest tööpäevast vabaks. Pärtlipäevast mihklipäevani (29. septembrini), kui õhtud polnud veel «küllalt pikad», tuli öö jooksul ära peksta ainult $^2/_3$ viljast, mis rehte mahtus.[6] Need otsused olid väga ebamäärased ja pealegi vajusid nad varsti nagu paljudki maapäevade otsused unustuse hõlma.

1806. aasta alguses olid Eestimaa rüütelkonna organid sunnitud täpsustama korda, mille järgi teostati talupoegade nõudmisel talumaade mõõtmist ja hindamist. Kui tsaarivalitsus kinnitas 13. aprillil 1806 need reeglid, jäeti välja paragrahv, millega talupoegi, juhul kui mõõtmise tagajärjel oleks selgunud, et mõisnik nõudis ainult «seaduslikke» koormisi, ähvardas karistus kõigi mõõtmise kulude väljamaksmise näol.[7]

Aastail 1805—1807 oli tsaarivalitsus välispoliitiliste küsimustega väga seotud. Sõda Prantsusmaaga oli talle ühtlasi suureks õppetunniks sisepoliitiliste probleemide käsitlemisel.

1805. aastal varises Austria feodaal-absolutistliku monarhia sõjaline võimsus Napoleoni armeede paari löögi tagajärjel kokku nagu kaardimajake. 30. novembril 1806 tsaari poolt väljaantud manifestis Venemaal rahvamiilitsa loomise kohta on juttu sellest, et võitluseks tugeva vaenlasega ei piisa ainult regulaarvägedest. Vaenlasele tuleb vastu seada «murdumatu tamm kogu rahva relvastamise teel . . .» Just selle teostamata jätmine oli tsaarivalitsuse arvates põhjuseks, miks Napoleonil õnnestus nii kergesti ja kiiresti alistada Austria.[8] Silm silma vastu ohtliku vaenlasega sattunud tsaarivalitsusel «tuli meelde» ka rahvas.

1806. aasta sügisel tabas Austria saatus teist feodaal-absolutistlikku monarhiat — Preisit. Mitmed energilisemad ja patriootlikult meelestatud preisi riigimehed, keda Napoleon pidas endale ohtlikuks, olid sunnitud oma kodumaalt lahkuma. Minister Hardenberg emigreerus Riiga ja koostas seal 12. septembril 1807 oma kuulsa märgukirja. «Pettekujutlus, et revolutsiooni saab kõige kindlamini vanast kinnihoidmisega . . . tagasi tõrjuda, on just kõige rohkem revolutsioonile ja tema üha kasvavale levi-

---

[5] Axel v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901, lk. 126.

[6] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 184, l. 241—242.

[7] Sealsamas, l. 252.

[8] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 196 a, l. 1.

kule kaasa aidanud. Nende põhimõtete jõud on nii suur, nad on nii üldist tunnustust leidnud, et riik, mis neid omaks ei võta, läheb vastu kas oma allakäigule või nende pealesunnitud omaksvõtmisele,» kirjutatakse selles märgukirjas. «Niisiis on vaja revolutsiooni heas mõttes... Demokraatlikud põhimõtted monarhistliku valitsuse all: see on minu arvates sobiv vormel kaasaegse ajastu vaimule.» [9]

9. oktoobril 1807 andis Preisi valitsus välja minister Steini initsiatiivil koostatud edikti, millega talupojad lubati pärisorjusest vabastada.

Tsaarivalitsus sai neil aastail järjekordselt tunda, kui suurel määral raskendab pärisorjusliku rõhumise tagajärjel külades valitsev viletsus just sõja-aastail riigimasina normaalset ja kiiret funktsioneerimist. Informatsiooni saamiseks ja korralduste saatmiseks oli vaja, et sisemised kommunikatsiooniliinid postijaamade võrgu näol normaalselt funktsioneeriksid. Vägede kiire paiskamine Peterburist läänepiirile nõudis, et Eestimaa kubermangu talupojad oleksid võimelised välja tulema suure arvu küüthobustega (1807. aasta veebruaris nõuti näiteks Virumaal kolme hobupostijaama juurde kokku 1800 hobust).[10] Mõisatööst väljakurnatud ja söödapuudusest nõrkade talupojahobuste hulgas möllavad taudid panid aga sõjaväe vajalike küüthobustega varustamise üha enam küsimuse alla. 1798. aastal nakatusid talupoegade hobuste hulgas levivasse katku ka Virumaa postijaamade hobused ning tekkis oht, et taud võib levida ka Läänemaale majutatud kürassiiripolgu hobuste hulgas.[11] 1807. aasta kevadel põhjustas Liivimaal sõjaväele küüthobuste nõudmine tõelise katastroofi. 30. märtsil saabus Vecgulbene mõisa ootamatult Velikije Luki jalaväepolk, mis nõudis sealt 500 talupoegade hobust küüdi jaoks ja liikus 1. aprillil edasi Cesvaine suunas. Tee peal väsisid aga talupoegade hobused nii ära, et ei suutnud sõjaväe kraamikoormaid edasi vedada. Küüdimehi saatev sillakohtu komissar Döhring sõitis abi otsima. Lähedalasuvatest mõisatest talle hobuseid ei antud, kuid tal õnnestus küladest leida talumehi, kes oma hobuste ja vankritega appi ruttasid. See «abi tuli aga liiga hilja,» teatas Cesise sillakohus sellest hiljem tsaarile, «sest Liivimaa hobused olid nii ära väsitatud ja ruineeritud, et kohapeal suri ära 30 hobust».[12]

Küladest läbimarssivatel ja sinna ajutiselt majutatud vägedel (1807. aasta lõpul näiteks oli Eestimaa kubermangu majutatud 4 ratsaväe- ja 6 jalaväepolku, 4 suurtükiväe- ning 3 pioneeripolku) pidi olema võimalik küladest toitu osta.[13] Eesti talupoegi perioodiliselt tabavad näljahädad ja

[9] Prof. Dr. Werner Conze, Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung (Quellensammlung zur Kulturgeschichte, herausgeber Prof. Dr. Wilhelm Treue, 12. kd.), Berlin-Frankfurt 1957, lk. 115—116.

[10] ENSV RAKA, f. 902, nim. 1, s.-ü. 473, l. 21.

[11] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 134a, l. 12 ja 32.

[12] Läti NSV RKA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 15771, l. 3.

[13] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 602; f. 902, nim. 1, s.-ü. 473, l. 63 ja 67—68.

külades pidevalt valitsev toidupuudus muutsid ka selle üha raskemaks. Eriti teravaks muutus toitlusküsimus 1807. ja 1808. aastal, mil alguses käisid läänepiiril verised lahingud Napoleoni armeedega ja hiljem oli vaja seal võidelnud väed ja maamiilitsa üksused sisemaale tagasi tuua. Just siis aga muutus toitlusolukord Eesti- ja Liivimaal kõige katastroofilisemaks ja sealt hakkas Peterburi Sõjaministeeriumi saabuma üks «hiiobisõnum» teise järel. 1807. aasta septembris teatati, et Eestimaa kubermangus ei jätku leiba kohalikele miilitsaüksustele ning sinna varsti saabuvatele regulaarvägedele ja paluti toiduaineid saata Peterburist.[14] 1807. aasta septembri lõpus nakatusid talupoegade hulgas laastamistööd tegevatesse epideemiatesse ka Virumaalt läbiminevad väeosad ja Sõjaministeerium pidi tegema kiires korras korralduse, et Narva kaudu minev tee vägedele suletaks ja nad Peterburi minnes teeksid ringi Pihkva kaudu.[15] 1808. aasta veebruaris pidi tsaar andma korralduse, et Liivimaal formeeritud miilitsaüksused võimalikult kiiresti regulaarväkke saadetaks, kuna oma kodukubermangus polnud neil midagi süüa.[16] Sama aasta suvel tuli Sõjaministeeriumil tarvitusele võtta eriabinõud, et kindlustada neli regulaarväediviisi ja miilitsaüksusi Eesti- ja Liivimaalt läbiminemise ajal toiduga.[17]

Olukord komplitseerus aga veelgi, kui 1808. aastal tabas Balti kubermange raske näljahäda.

Juba 1807. aasta maikuust alates hakkasid Eestimaa mõisnikud kubermanguvalitsuse abiga valitsuselt nuruma järjekordset abi — paluti võimaldada osta Peterburist odava hinnaga 5000 kotti rukkijahu.[18] Seekord aga valitsuse kannatus nähtavasti katkes ja Eestimaa mõisnikele teatati võrdlemisi järsult, et jahu osta neil ei lubata, kuna «ka Peterburis endas on vähe jahu».[19]

Kõige selle tõttu pole imestada, et kui teiste Liivimaa mõisnikega sel ajal tülis olev maanõunik Friedrich von Sivers 1808. aasta kevadel Aleksander I informeeris Liivimaal valitseva nälja kohta, võttis tsaarivalitsus tarvitusele võrdlemisi energilised abinõud.[20] Liivimaa kubermangu saadeti asja uurima kindral Beklešov, Eestimaale aga senaator Zahharov.[21]

Liivimaa endine kuberner Beklešov viis temale usaldatud missiooni läbi õige energiliselt. Saabunud Riiga, andis ta kubernerile korralduse, et kõigis neis kohtades, kus ilmneb talupoegade hulgas nälg, tuleb mõisal vilja

---

[14] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, I kd., s.-ü. 1359, l. 1, 2, 4 ja 6.
[15] Sealsamas, s.-ü. 1212, l. 1 ja 7.
[16] Sealsamas, s.-ü. 1456, l. 1 ja 4.
[17] Sealsamas, s.-ü. 1506, l. 1—4 ja 9.
[18] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 268, l. 71—73, 81—82.
[19] Sealsamas, l. 86.
[20] Lauma S l o k a, Vidzemes draudžu kronikas (Valsts Archiva Raksti III), Rīgā 1925, lk. 232.
[21] SARKAM, f. 1 L, nim. 1, I kd., s.-ü. 1506, l. 1.

jagada puudustkannatajaile. 1808. aasta septembris tagandati ametist Liivimaa kuberner Richter, kes valitsust õigeaegselt näljahädast polnud informeerinud. Samal ajal anti välja ametlikud korraldused, et mõisnikelt, kes oma talupoegade ülalpidamise eest ei hoolitse, võetakse mõisad ära ja need antakse kroonu hoolduse alla.[22]

3. aprillil 1808 teatas senaator Zahharov kuberner Langellile, et ta sõidab tsaari käsul Eestimaale, ja palus tema saabumise ajaks kubermangulinna kokku kutsuda kohaliku aadli esindajad ja kreisikomissarid ning koguda täpseid andmeid toitlusolukorra kohta.[23] Juba teel Tallinna kogus senaator isiklikult mõningaid andmeid ja veendus, et paljudes tee ääres asuvais külades valitses suur leivapuudus ning et näiteks Haljala kihelkonnas oli talupoegade suremus järsult suurenenud.[24] Tõenäoliselt juba teel olles, aga võib-olla ka alles Tallinnas, astus temaga kontakti Virumaa kreisikomissar Bileam, kes esitas senaatorile spetsiaalse memoriaali, milles anti üsna tõetruu pilt talurahva masendavast olukorrast Virumaal.[25] Kreisikomissar Bileami kogu elu ja tegevust hingestas ainult üks püüe — valitsuse silmis välja paista —, kusjuures ta aga õnnetuseks unustas, et edasi jõuda sooviv ametnik peab oskama läbi saada ka kohalike mõisnikega.[26] Virumaa mõisnikega oli Bileam jõudnud juba ammu tülli minna, sest ta rekvireeris võrdlemisi hoolimatult mõisate aitadest vajalikku vilja läbiminevate vägede toitmiseks.[27] Ja nüüd, kui valitsus saatis senaator Zahharovi uurima toitlusolukorda Eestimaal, arvas Virumaa kreisikomissar Bileam, et tema tund on tulnud.

10. aprillil pöördus juba Tallinna jõudnud senaator Zahharov võrdlemisi teravas toonis koostatud kirjaga Eestimaa kuberneri Andreas Langelli poole, kellelt ta päris aru selle kohta, kuidas võis juhtuda, et andmed talupoegade seas valitsevast suurest puudusest ulatusid valitsuseni erateel, mitte kuberneri kaudu ja kuidas võis viimane oma ettekandes siseministrile väita, et leivapuudust pole üldse karta.[28]

16. aprillil kell 10 ilmus senaator Zahharov rüütelkonnamajja kogunenud aadliesindajate juurde, istus seal pika laua taha ja luges ette oma

---

[22] J. Jenšs, Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. g. s. un 19. g. s. sākumā, «Latvijas vēstures institūta žurnāls», 1938. a., nr. 3, Rīgā 1938, lk. 389—390.

[23] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 2.

[24] Sealsamas, l. 46 jj.

[25] ENSV RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 15 jj.

[26] 1804. aastal, kui tsaar pöördus tagasi oma sõidult Eestimaale, püüdis Bileam kannuseid teenida sellega, et kihutas ette tsaarlikust voorist ja viis Narva kiire teate hobuste vahetamise korra muutmise kohta, sattus aga siinjuures konflikti Narva komandandiga. Kuna toodud teade lõi segamini komandandi kaunid vastuvõtuplaanid, laskis ta Bileami arreteerida ja linna piiridest välja saata. Aastail 1805—1807 korraldas Bileam, nagu nägime, halastamatuid inimjahte Alutaguse metsadesse põgenenud eesti ja vene jooksiktalupoegade peale (ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 158 ja 171).

[27] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 40, l. 281—283.

[28] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 4.

venekeelse läkituse Eestimaa mõisnikele, mille saksakeelse tõlke kandis ette rüütelkonnapealik.[29] Oma läkituses kõneles Zahharov: «Kiirel teekonnal siia olin ma tunnistajaks, et see, mis ette kanti, oli õige. Ma käisin mõnedes vaeste külaelanike majades, nägin nende pisaraid, kuulsin terveid külasid ägamas, loetlesin hiljuti maetud ja võib-olla nälja tagajärjel elu kaotanud talupoegade haudu... minu kohus on teile meenutada, et nende vaeste inimeste kannatused teevad kahju ka teile — jäädes ilma talupoegadest, jääte te ilma töötajatest ja neist tuludest, mis nad teile toovad...»[30] Oma läkituse lõpus väljendas senaator kindlat veendumust, et «härdasüdameline» rüütelkond leiab vahendeid oma talupoegade abistamiseks ja palus konkreetselt läbi arutada järgmised küsimused: 1) mis on eramõisate talupoegade seas valitseva toidupuuduse põhjuseks, 2) mis vahendeid pannakse ette sellega võitlemiseks, 3) mis tuleks ette võtta, et ära hoida selle kordumist tulevikus, 4) mida teha vabade inimeste, haigete, invaliidide, soldatinaiste ja nende laste abistamiseks.[31] «Härdasüdameline» rüütelkond koostas oma vastuse senaatorile samal ja järgneval päeval. Vastuses rõhutati, et kuigi osas mõisates esineb viljapuudus, siis teistes mõisates on vilja jälle küllalt ja seetõttu üldisest puudusest, veel vähem aga näljast, ei saa üldse rääkida.[32] Olukorda loodeti parandada sel teel, et kihelkondade kirikueestseisjad organiseerivad vilja laenamist paremini varustatud mõisatest puudustkannatavaile mõisatele ja et valitsus annab vajaduse korral rüütelkonnale vilja laenuks. Ühtlasi oli aga rüütelkond sunnitud nõustuma sellega, et tuleb tugevdada kontrolli selle üle, kas mõisnikud tõepoolest oma talupoegi viljaga abistavad. Otsustati, et igale talule tuleb anda laenu vastavalt tema poolt mõisa saadetud teomeeste arvule (kuuepäevatalu pidi saama kuus 5—6 vakka vilja, viiepäevatalu 4—5 vakka, kolme- ja neljapäevatalud 3—4 vakka, kahepäevatalu 2 vakka). Vabadikele tuli aga anda vilja mitte laenuks, vaid ainult töö eest.[33] Naabervaldade abistamiseks müüdava vilja maksimaalhinnaks paluti määrata 240 assignaatrubla sälitise eest (samal ajal nõuti Tallinna turul rukkisälitise eest vaid 230 rubla)[34]. Küsimus näljahädade ärahoidmisest edaspidi lahendati õige lihtsalt väitega, et kuna mõisnikud hoolitsevad oma talupoegade eest ja külades on olemas vilja tagavaramagasinid, siis tulevikus «pole mingit puudust karta».[35] Vabadel inimestel ja soldatinaistel polnud aga rüütelkonna arvates mingit õigust mõisnikelt abi nõuda.[36] 18. aprillil võttis rüütelkonna-

[29] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 13.
[30] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 44—45.
[31] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 13.
[32] Sealsamas, l. 14—15.
[33] Sealsamas, l. 17.
[34] Sealsamas, l. 17 ja «Revalsche Wöchentliche Nachrichten», 13. aprill 1808. a.
[35] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 18.
[36] Sealsamas.

konvent veel vastu otsuse, milles kurdeti, et paljud jooksikud talupojad hulguvad Tallinnas kerjustena ringi ja sellega mõisnikele «kaaskodanike ning ülemuste silmis halba varju heidavad...» ja paluti, et linna politseiasutused jooksikuid energilisemalt kinni püüaksid.[37]

21. aprillil andis rüütelkonnapealik Uexküll Zahharovile üle kümne punkti näol vormistatud otsuse teksti, mida läbis põhimõte, et viljalaenu saavad ainult mõisale tegu tegevad talud vastavalt teokoormiste suurusele. Ühtlasi aga hoiatati neis otsustes mõisnikke, et neid võidakse leivapuuduse ilmnemise puhul karistada ja kohalik kiriku-eestseisja ja haagikohtunik võivad puuduoleva vilja nende arvel ja neilt luba küsimata osta ja talupoegadele välja jagada. Talupoegadele anti õigus pöörduda leivapuuduse korral kaebusega kirikueestseisja ja haagikohtuniku poole, kuid ühtlasi ähvardati neid, et valekaebuse esitajaid karistatakse kui avaliku rahu rikkujaid. Otsuses rõhutati, et laenu hakatakse andma talupoegadele alles pärast jüripäeva (23. aprilli). Otsuse kümnest punktist olid kaks pühendatud rangetele ettekirjutustele selle kohta, et talupojad peavad laenu juba samal sügisel tagasi maksma.[38] Senaator Zahharov kinnitas rüütelkonna otsuse, kuid lisas sellele juurde tema enda poolt koostatud orderid ja instruktsioonid kreisikomissaridele ja haagikohtunikele. Kreisikomissaridele koostatud orderis kohustati neid jälgima, et sõjavägede läbiminek ja majutamine talupoegi täiesti ei laostaks.[39] Haagikohtunike jaoks koostatud instruktsioonis aga pöörati tähelepanu sellele, et kõik mõisnikud viiksid ellu rüütelkonna poolt vastuvõetud otsused ja et talupojad vastaksid mõisnike hoolitsusele «neile mõisniku poolt määratud tööde usina sooritamisega, tema käskudele alistumisega, kaine ja kokkuhoidliku eluga ning kogu nende poolt laenatud vilja tagastamisega kohe esimesest saagist».[40] Ühtlasi andis senaator haagikohtunikele käsu otsekohe võtta kõigilt mõisnikelt allkiri, et nad päeva pealt lõpetaksid kuni järgmise aasta sügiseni viinapõletuse. Kui mõisnik oma lubadust murdis, siis tuli sellest kohe teatada kubermanguvalitsusele ja viinaköök kinni pitseerida. Haagikohtunikku, kelle ringkonnas oleks leidnud aset keelatud viinapõletamine, ähvardati karmi karistusega.[41] Päev hiljem koostatud orderis haagikohtunikele kohustati neid jälgima, et ükski kõrtsmik ei müüks sel nälja ajal talupoegadele viina vilja vastu. Selle korralduse vastu eksivaid kõrtsmikke tuli karistada avaliku peksuga kõrtsi ees.[42] 30. aprillil andis Eestimaa kubermangu valitsus välja publikatsiooni, mille kirikuõpetajad pidid kiri-

---

[37] Sealsamas, l. 19 ja f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 48.
[38] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 21—23.
[39] Sealsamas, l. 38.
[40] Sealsamas, l. 41.
[41] Sealsamas.
[42] Sealsamas, l. 43.

kukantslist ette lugema kolmel pühapäeval järgemööda.[43] Nimetatud publikatsioon koosnes rüütelkonnakonvendi otsusest ja senaator Zahharovi orderist kreisikomissaridele, instruktsioonist haagikohtunikele ning orderist haagikohtunikele.[44]

Rüütelkonna otsused kinnitati 8. mail tsaari poolt, kes aga siinjuures ette kirjutas, et ka tulevikus «mõisnikud igal aastal ühest viljakoristusest teiseni paneksid sama palju vilja kõrvale tagavaraks, kui palju nüüd on määratud talupoegade ülalpidamiseks ja et seda tagavaravilja mingil juhul viinapõletamiseks ei tohi kasutada ja et mõisnikud ja maapolitsei vastutavad selle viljatagavara tõelise seisu ja kasutamise eest».[45] Vastuseks sellele võttis Eestimaa rüütelkond enda peale kohustuse, et kui seni iga mõisnik oli kohustatud hoidma kevadeni alles viljatagavara vähemalt 7 tündrit iga adramaa kohta, siis nüüdsest peale hoitakse kuni iga aasta 1. aprillini alles 16 tündrit adramaa kohta. Sellega olid aga Eestimaa aadlikud enda arvates teinud kõik, mis oli võimalik teha, ilma «et kõik mõisnikud laostuksid, sest nende omandi kasutamise õiguse veelgi suurema piiramise puhul ei suudaks nad täita oma kohustusi võlaprotsentide ja avalike maksude tasumisel».[46] Hiljem senaator Zahharovi nõudel tagavaravilja hulka siiski suurendati 20 tündrini ja seda tuli hoida augustini.[47]

11. mail tegi senaator Zahharov kubermanguvalitsusele korralduse, et see karmilt keelaks ära mitme surnud talupoja matmise ühte hauda ja laseks kontrollida, et hauad kaevataks küllalt sügavad.[48] Peale selle kogus ta veel andmeid viljatagavarade kohta tagavaramagasinides ja üldse kubermangu kohalike politseiorganite struktuuri ja tegevuse kohta.[49] Juuli lõpul pöördus senaator tagasi Peterburi.[50]

Mai lõpul või juuni esimestel päevadel (26. mai ja 2. juuni vahel) saadeti senaator Zahharovi palvel kubermanguvalitsusest eri komisjon Virumaale, et kontrollida kreisikomissar Bileami poolt esitatud andmeid. Fiskuse komissarist Holtzist ja kroonupalati nõunikust Blixist koosnev komisjon koostas 28. juulil oma uurimiste kohta protokolli, mis saadeti kubermanguvalitsusest välja aga alles 4. augustil, kui senaator Zahharov oli ammu Peterburi tagasi pöördunud ja kõik Eestimaa kubermanguga seotud asjad tõenäoliselt juba unustanud.[51] Igatahes ei liigutanud

---

[43] Sealsamas, l. 113.
[44] Sealsamas, l. 114—118.
[45] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 27.
[46] Sealsamas, l. 27.
[47] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 235.
[48] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 119.
[49] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 141, 145, 177—179.
[50] Sealsamas, l. 239.
[51] Sealsamas, l. 240—241; f. 291, nim. 1, s.-ü. 2653, l. 11—12 ja 23.

ta sõrmegi, et uurimisprotokollis kirjeldatud traagilisi sündmusi ja olukordi edasi uurida lasta või süüdlasi karistada.

Keskvalitsuse poolt Eestimaa kubermangu saadetud senaator tegi niisiis mõnede kohalike ametnike (eriti kreisikomissar Bileami) abil kindlaks, et kohalikud talupojad kannatasid nälga ja rüütelkond ning kubermanguvalitsus olid seda valitsuse eest varjanud. Mis oli aga selle tagajärjeks, mida võeti ette nendega, kes osutusid valitsuse ees «süüdlasteks» ja mis sai neist, kes abistasid senaator Zahharovit tema töös? Senaator Zahharovi revideerimissõidu kõige esimeseks praktiliseks tagajärjeks oli see, et senaatorist endast sai balti parun — 22. aprillil võeti senaator rüütelkonna majas pidulikult vastu Eestimaa rüütelkonna ridadesse.[52] Veidi liiga südamesse võttis keskvalitsuse «peapesu» kohalik kuberner Andreas Langell, kes oma 24. aprillil 1808 koostatud seletuskirjas senaator Zahharovile märkis, et ta oli juba 47 aastat laituseta teeninud tsaari ja palus seda meelde tuletada ka siseminister Kurakinile.[53] 17. juunil 1808 65-aastane kuberner ootamatult suri. Toomkiriku kirikuraamatus on tema surma põhjusena märgitud närvirabandus (Nervenschlag).[54] Tema järglaseks kuberneri ametikohal sai aga ei keegi muu kui teine «peasüüdlane» — endine rüütelkonnapealik parun Uexküll.[55]

Kreisikomissar Bileamile kinkis tsaar 1808. aasta septembris kullast nuusktubakatoosi.[56] Samal ajal alustas Eestimaa rüütelkond Bileami vastu protsessi, süüdistades teda laimamises ja juba aasta lõpul hakkas viimane otsima endale uut ametikohta väljaspool Eestimaa kubermangu.[57] 1808. aasta lõpul ja 1809. aasta algul jõudsid Eestimaa kubermangu meeskohtutes lõpule ka vastavad kohtumenetlused ning nälga surnud laste vanemad mõisteti kandma karistust kirikliku noomituse või ihunuhtluse näol.

Senaator Zahharovi revisjoni tagajärjel tugevdasid võimud kontrolli selle üle, kuidas Eestimaa mõisnikud kindlustavad ikalduste puhul oma talupoegi leivaviljaga. Talupoegade õigust kaebustega esineda kriipsutati alla ja oma kohustusi täitmatajätnud mõisnikke ähvardati karistada. Kuid midagi printsipiaalselt uut selles siiski polnud — oli tegemist ainult vanale feodaalsele tavale, mis nõudis, et mõisnik hoolitseks ka oma tööjõuloomа elushoidmise eest, uuesti tähelepanu juhtimisega. Uus oli aga see, kuidas balti mõisnikud sellele meeldetuletusele reageerisid. Kohustus osa oma mõisa viljatoodangust, osa selle liikuvast kapitalist kasutada nälgivate talupoegade elushoidmiseks oli neile nüüd, kapitalismi

---

[52] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 22.
[53] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 60.
[54] Tallinna Toomkiriku kirikuraamat nr. 3, lk. 494.
[55] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 238.
[56] Sealsamas, l. 263 ja 268.
[57] Sealsamas, l. 273 ja f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 47, l. 92.

elementide sissetungi ja kaubatootmise hoogsa arengu tingimustes muutunud koormavaks ja vastumeelseks.

Juba 1787. aastal ilmus Balti kubermangudes (tiitellehel puuduvad andmed väljaandmiskoha kohta) brošüür, mis kandis iseloomulikku pealkirja: «Jälle üks sõna õigel ajal või katse vastata küsimusele, mis on meie isamaale nii tähtis, kuidas saaks kõige kindlamini üle sellisest ülemaalisest hädast nagu iga aasta talupoegadele antavad viljalaenud.» Brošüüris rõhutatakse, et tegemist on tõesti ülemaalise hädaga (Landplage), mille all kannatavad kõik, kuid eriti valusasti need, «kes praegusel kallil ajal selliste laenude tegemise vajaduse tõttu vilja peavad ostma, või, kui nad veel sellisesse olukorda pole sattunud, siis on siiski sunnitud pealt vaatama, kuidas olemasolev viljasaaduste tagavara, mida nad muidu võiks nimetamisväärse kapitalina (minu sõrendus — *J. K.*) kasutada, ilma igasuguse kasuta hunnikus vedeleb, kuna selle abil peab aasta otsa oma talupoegi toitma ja kuidagi elus hoidma.» [58] Vajaduse üle oma laostunud talupoegi majanduslikult toetada nurises kibedasti ka meie poolt kolmandas peatükis korduvalt tsiteeritud Porkuni mõisnik Magnus von Tiesenhausen. «Ikka veel ei saa ma lõpetada oma kurtmist? Õnnetu hobusetaud kestab ikka veel, iga päev aetakse veel mõned hobused mulda — see on ületamatu kahju, millest ma oma elupäevadel enam üle ei saa... Eile (s. t. 20. septembril 1798. aastal — *J. K.*) tuli minu juurde suur osa minu talupoegi ja palus hobuseid, kuna nad pole taudi tagajärjel kaotanud mitte ainult need, vaid ka kariloomad. Umbes kaheksakümmend hobust on otsa saanud — kust nad võtta? Ja millega tasuda? Sellised asjaolud rikuvad maaelu ära... Eile (s. t. 22. septembril — *J. K.*) määrasin ma oma talupoegadele hobuste ostmiseks 300 rubla suuruse summa; enam kui 18 talus pole midagi alles jäänud. Sellest summast aga ei jätku kaugeltki, kuna hobused on praegu väga kalliks läinud.» [59] Mõisnikud, kellele oli meelt mööda raha kokku ajada oma talupoegade ekspluateerimise arvel, hakkasid kohe nurisema, kui nad olid sunnitud vilja või raha välja andma ülejõukäiva mõisasurve, inimese- ja loomataudide ning nälja tagajärjel laostunud talupoegade toetamiseks. Ja kõige rohkem nurisesid selle üle need mõisnikud, kes, nagu on õigesti märgitud eespool mainitud brošüüris, hakkasid vilja- ja rahatagavarades nägema juba kapitali, mis pidi ringeldes neile kasu tooma, mitte aga «kasutult vedelema», et päästa talupoegi näljasurmast. Senisest veelgi teravamaks muutus pahameel aga 1808. aastal, mil kubermanguvalitsuse 30. aprilli publikatsiooniga kuulutati avalikult välja korraldused, millega talupoegadele anti õigus viljalaenu oma mõisnikelt nõuda ja selle mitte-

[58] Wiederum ein Wort zu seiner Zeit oder Versuch einer Beantwortung der unserm Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuhelfen wäre?, s. l. 1787, lk. 3.

[59] ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 780, l. 20, 30.

saamise puhul politseivõimudele kaevata. Sellest ajast peale ei ähvardanud ikaldused ainult talupoegi, vaid senisest suuremal määral ja n.-ö. kindlamalt ka mõisnikke majanduslike kahjudega.

Oma kirjas senaator Zahharovile 19. aprillist 1808 kirjutas rüütelkonnapealik Uexküll, et mõisnikud ei lase oma talupoegi juba sellepärast nälga surra, et «... nad inimese kaotamise näol kaotavad ju oma kapitali (minu sõrendus — *J. K.*) ...», kuid et talupoegade toetamisel mõisnike poolt on ka oma halvad küljed. «Teie enda kogemus kinnitab minu märkust, et talupoegade juures veendumus «mind peab toidetama» nõrgestab nende ettevõtlikkust ja ajendab ühtlasi seda, et ta ilma igasuguse kokkuhoiuta oma vilja ära raiskab.» [60]

30. jaanuaril 1809 avati traditsioonilise trompetipuhumise ja trummipõrina saatel Eestimaa rüütelkonna järjekordne maapäev.[61] Samal päeval kanti rüütelkonnakonvendile ette parun Roseni märgukiri: «Heasüdamliku lolluse seisundist hakkab eestlane üle minema tigedaloomulise lolluse olukorda. Ta ei näe enam oma maahärras heasoovlikku hoolitsejat, kes tõelise isaliku headusega abistab teda kõigis vajadustes ja kellele ta võlgneb truudust ja tänulikkust, vaid näeb temas nüüd ainult meest, kes peab teda seaduse järgi toitma ja varustama, kuna ta tema heaks orjab.» [62] Parun Rosen nägi sellest olukorrast, et üha rohkem talupoegi jääb lootma mõisnike hoolitsusele ega maksa tagasi võetud laenu, ainult kaht väljapääsu. «Kas võtta nende võlgadesse langenud inimeste käest maa ära ja muuta nad päevatöölisteks (minu sõrendus — *J. K.*), või püüda mõjuvate abinõudega tõsta nende ettevõtlikkust...» [63] Samal maapäeval 3. märtsil sõna võttes juhtis ka rüütelkonnapealik tähelepanu sellele, et «kogemus on juba näidanud, et üldiselt teatavaks saanud määrusi talupoegade poolt väga sageli kuritarvitatakse ja sageli ilma vajaduseta võetud laen ja samuti ka selle tasumiseks mõisnikule panditud viljasaak salaja ära raisatakse».[64] Talupoegade olukorda polevat need määrused parandanud, «mõisnike omand on aga täiesti kaitseta jäetud. Nähtavasti on muutunud hädavajalikuks neid puudusi õigeaegselt ja mõjuvalt ära hoida, selleks et mõisate viljasaak ei langeks talupoegade ja nende, kes viimaste rumalust ära kasutada oskavad, omavoli ohvriks ja et mõisnikud ei satuks vägagi reaalsesse ohtu jääda ilma oma omandist, või mis on sisuliselt seesama, selle omandi iga-aastastest tuludest...» [65] 1809. aasta maapäeval piirdusid Eestimaa mõisnikud veel sellega, et

[60] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 213, l. 32.
[61] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 48, l. 2.
[62] Sealsamas, s.-ü. A II 79, l. 17.
[63] Sealsamas, l. 18.
[64] Sealsamas, s.-ü. A I 48, l. 64.
[65] Sealsamas.

otsustati talupoegadele kirikute kaudu võimalikult sageli teatada, et nad peavad oma viljalaenud alati õigeaegselt tagasi maksma.[66]

Ühes sama aasta septembris koostatud märgukirjas kinnitasid rüütelkonnapealik Stackelberg ja mõisnik Stenbock, et Eestimaa kubermangu vaesumise peamiseks põhjuseks olevat see, et talupoegadele on laenamine seadusega väga kergeks tehtud ja «mõisaomanikele on avalike teadaannetega peale pandud kohustus oma talupoegadele iga liiki laenu anda, niipea kui nad puuduses on või teesklevad, et nad seda on . . .» [67]

23. oktoobril 1809 pöördus rüütelkonnapealik O. Stackelberg tsaari poole palvega välja anda seadus, et Eestimaa «mõisnikud pole enam kohustatud hoolitsema oma talupoegade ülalpidamise eest ega vastutama nende avalike magasinide eest, vaid et nende tagavaramagasinide korrashoidmine ja kasutamine pandaks täiesti talurahvakogukonna õlgadele».[68]

Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduse eelloo käsitlus käesoleva uurimuse raamidesse ei mahu. Juhime aga siiski tähelepanu sellele, et ka Liivimaa mõisnikele tegi talupoegade «vabastamise» eelõhtul palju peavalu majanduslikult laostunud ja nälgivate talupoegade toiduga varustamine ja et nad pöördusid valitsuse poole palvetega vabastada neid sellest kohustusest, mis aga jäi tulemusteta.[69]

1808. aasta näljahäda andis ka tsaarivalitsusele uue tõuke talurahvareformi küsimuse ülestõstmiseks Eestimaa kubermangu osas. Kuid see oli üks tegur paljude hulgast. 1805. aastal olid tsaarivalitsusele küllaltki muret teinud Eestimaa kubermangus puhkenud talurahvarahutused, 1807. aastal seal valitsev leivapuudus ning möllavad taudid, mis muutsid raskeks vägede liikumise ja nende majutamise, 1808. aastal aga seal puhkenud näljahäda. Nagu näha oli tsaarivalitsusel kogunenud küllalt palju täiesti asjalikke põhjusi uuesti tähelepanu pööramiseks talurahvaküsimusele. Sellele sisepoliitilisele sammule püüti aga anda tsaari heateo demagoogiline vorm.

20. juulil 1809. aastal andis tsaar Aleksander I siseminister vürst Kurakini nimele välja ukaasi, mis algab järgmiselt: «Vürst Aleksei Borissovitš! Sõites möödunud aastal läbi Eestimaa, oli mul võimalus veenduda, et 1804. aastal aadli poolt . . . koostatud seadus nõuab mõnes punktis täiendusi . . . et kindlustada tegelikult vastastikune (s. t. mõisnike ja talupoegade — *J. K.*) heaolu.» [70] Tõepoolest armastas Aleksander I reisida ja oli

---

[66] Sealsamas, l. 65—66.
[67] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 187, l. 115.
[68] Sealsamas, l. 1.
[69] J. Jenšs, tsit. teos, lk. 383.
[70] Полное собрание законов Российской империи, т. XXX — 1808—1809 гг., Спб. 1830, lk. 1038; Ю. Ю. Кахк, Составленная в 1816 году записка об «освобождении» Эстляндских крестьян; Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 1, lk. 76.

külastanud ka Balti kubermange. 1802. aastal «vapustas teade valitseja peatsest saabumisest . . .», kui uskuda ühe selle sündmuse puhul spetsiaalselt koostatud brošüüri autorit, Riia kodanike südameid «nagu elektrilöök».[71]

Brošüüri autor räägib edasi, et tsaar tundis suurt muret viljapuuduse üle Pärnu maakonnas ja istus poole ööni üleval Riia lossis, tegeldes riigiasjadega.[72]

1804. aastal sõitis Aleksander I läbi Eestimaalt ja külastas Saaremaad. Igas peatuskohas ootasid tsaari ja tema saatjaskonda 76 hobust, igaks lõunaks oli tapetud 3 veist, 1 vasikas, 1 lammas, 2 siga, 1 põrsas, 2 kalkunit, 8 kana ja 10 kanapoega; varutud kaks puuda leiba, 22 naela võid ja muid toiduaineid.[73] Sõidul Tallinnast Keila aeti surnuks üks ja sandiks kaks hobust.[74] 12. mail kell viis jõudis tsaar Lihula kirikumõisa. Kui tsaar tõllast pastoraati läks, kõndisid ta ees aadlipreilid, kes puistasid ta jalge ette lilli. Vaevalt oli tsaar astunud krikumõisa, kui talle lähenes tema ihuarst Wylie ja «sosistas talle kõrva: «Kas Teie majesteet ei tahaks õnnelikuks teha ka tänaval viibivat rahvahulka?»» Pikema jututa võttis tsaar käekõrvale kohaliku pastori väikese poja, ja, istunud ukse ette tema saabumise puhuks spetsiaalselt ehitatud poodiumile, «võttis poisi oma põlvedele, andis talle kompvekke ja tegi temaga nalja . . .» See olupildikene räägib meile küll tsaari agarusest, kes sel ajal kui tema «saatjaskonna liikmed end tee ja limonaadiga värskendasid . . .»[75] kohusetruult rahva ees «head inimest» näitles, kuid ühtlasi näitab veenvalt, kui võimatu oli sellistel tsaarlikel läbisõitudel tutvuda talurahva tegeliku olukorraga. Kuid Aleksander I-le piisas teistsugustest andmetestki. Sama 1804. aasta reisi ajal kutsus tsaar Jõhvis peatudes rüütelkonnapealiku Rosenthali «kõrvaltuppa, kaelustas teda ja laskis tal anda käe selle peale, et seadus eesti talupoegade olukorda tõesti parandab».[76] Saanud pühaliku kinnituse mõisnikult, kes ise oma talupoegi nii halastamatult kurnas, et need olid kord teinud ebaõnnestunud katse teda ära tappa,[77] jäi Aleksander I täiesti rahule.

Kõige tabavama hinnangu neile Aleksander I reisidele andis juba üks kaasaegne — Liivimaa aadlik Timotheus von Bock —, kirjeldades tsaari üht sõitu Riiga. «Imperaator sõitis kohale, noomis kuberneri läbi selle

---

[71] Император Александр в Риге 24-го, 25-го и 26-го мая 1802 года — перевод с немецкого, Санктпетербург 1802, lk. 12.

[72] Император Александр в Риге . . ., lk. 28, 33—34 ja 44.

[73] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 171, l. 1—2.

[74] Sealsamas, l. 78.

[75] Alexander von Bodisoo, Eine Reise Kaiser Alexanders I in Estland im Jahre 1804, «Deutsche Monatsschrift für Russland», Reval 1912, lk. 621, 623—625.

[76] E. v. Rosen, Die sechs Decennien meines Lebens oder mein 61ster Geburtstag, Riga 1877, lk. 200.

[77] Sealsamas, lk. 202.

eest, et ta oli teedel raputada saanud, ööbis lossis ... lõunatas, sai prae söömise ajal teada, et uuel tollil pole mingit mõtet, jõi teed, tantsis, istus koos oma lakeiga tõlda, ajas surnuks paar tosinat posthobuseid ja kirjutas markii Pauluccile, et leidis, et Liivimaa on õitsevas olukorras. Vaesed hobused!» [78]

Kuid peale kõige muu on väga tõenäoline, et Aleksander I 1808. aastal Eestimaa kubermangu üldse ei külastanud. Pole usutav, et ei tsaari isikliku kantselei, Balti kindralkuberneri, Eestimaa kuberneri ega Eestimaa rüütelkonna arhiivides poleks säilinud ühtki jälge selle kohta, kui tsaar 1808. aastal tõepoolest oleks Eestimaa kubermangust läbi sõitnud ja sealse talurahva olukorraga vähegi põhjalikumalt tutvunud.

Oma eespool nimetatud ja demagoogiliselt sõnastatud ukaasiga oli tsaar aga siiski andnud korralduse Eestimaa kubermangus mõisnike ja talupoegade vahelisi vahekordi täpsustada ja reguleerida vähemalt sama suurel määral, kui see oli aset leidnud Liivimaal. Nagu teame, jäi Eestimaal talupoegade mõisakoormiste suurus erinevalt Liivimaast ühtlustamata ja «vastavusse viimata» nende maade väärtusega, kuna seal ei viidud läbi maamõõtmisi. Et viia Eestimaa kubermangu talurahvaseadust kooskõlla Liivimaa omaga, moodustas siseminister A. B. Kurakin Peterburis komitee Eestimaa talupoegade olukorra parandamiseks, mille esimene istung toimus 27. septembril 1809. aastal.[79] Komitee koosseisu tõmmati eeskätt selliseid riigiametnikke ja aadlikke, kes juba Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse väljatöötamisest osa olid võtnud (endine Liivimaa reformi asjus loodud Peterburi komitee sekretär J. Družinin, Liivimaa mõisnik Ekesparre).[80] Eestimaa mõisnike esindajatena võtsid komitee tööst osa rüütelkonnapealik Stackelberg ja maanõunik Stenbock.

Peterburis rajatud komitee (mida hiljem hakati kutsuma Eestimaa komiteeks) tööd ja üldse 1816. aasta talurahvaseaduse eellugu on omal ajal küllalt põhjalikult käsitlenud balti saksa ajaloolane A. Gernet.[81] Väliselt jätab tema käsitlus õige erapooletu mulje. Gernet toob ära mõlema vaidleva poole — nii aadliesindajate kui ka valitsusametnike seisukohad ja väited, palju arvulisi ning statistilisi andmeid jne. Kui aga vähegi tutvuda arhiivimaterjalidega, siis paneb otse imestama, kuidas on Gernet osanud maha vaikida neid materjale, mis avasid tsaarivalitsuse ja aadli talurahvapoliitika tõelise iseloomu.

Oma hiljuti ilmunud artiklis näitab L. Loone õigesti, et Eestimaa mõisnikud ei kartnud 1808. aastast alates mitte ainult maamõõtmisega seotud kulusid, vaid otseselt seda, et talupoegade koormisi tuleb vähen-

---

[78] Публикация А. В. Предтеченского, Записка Т. Е. Бока, Декабристы и их время — материалы и сообщения, Москва-Ленинград 1951, lk. 199.

[79] A. Gernet, tsit. teos, lk. 129.

[80] Sealsamas.

[81] Sealsamas, lk. 127—141.

dada ja sellega seoses saavad muidugi kannatada nende sissetulekud.[82] Kuid on kummaline, et autor, kes spetsiaalselt uurib pärisorjusevastase ühiskondliku mõtte ajalugu, ei pannud tähele, et nii minister Kurakin kui ka prints Oldenburg olid kõik oma olulisemad kriitilised mõtted laenanud Ewersilt, Merkelilt ja Petrilt. L. Loone avaldab ainult arvamust, et Kurakin «tundis ... tõenäoliselt Eestimaa seadust kritiseerivat Ewersi brošüüri».[83] Sedasama pole tähele pannud ka J. Konks, kes oma raamatus pikalt ja põhjalikult kirjeldab Eestimaa rüütelkonna ja tsaari ministrite vahel alates 1808. aastast käinud kemplemist ja paljastab nii mõneski konkreetses küsimuses hästi balti saksa mõisnike agraarpoliitika omakasupüüdlikkust ning reaktsioonilisust. Küllalt selgelt pole aga nimetatud käsitluses näidatud, et ka tsarism ei olnud tegelikult sugugi mures talupoegade raske olukorra pärast. Otse vastupidi, raamatus esineb väljendusi, et ministrid nõuavad 1804. aasta seaduse tühistamist sellepärast, et ta «ei taga talurahva olukorra paranemist...»[84] Tsaariametnike väiteid on esitatud ilma küllaldaste autoripoolsete kommentaarideta. Samuti viib J. Konks lõpuks «vabastamisreformi» mõtte tekkimise tagasi ainult ühele tegurile, mistõttu ta seisukoht on lähedane Bienemanni ja Gerneti seisukohtadele. «Võitluses Peterburi komitee vastu hakkas talurahva isikliku vabastamise mõte Eestimaa rüütelkonnas kasvama, sest sel teel paistis olevat võimalik pääseda Peterburi komitee survest...»[85] kirjutab J. Konks.

Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse muutmise ja parandamise küsimuse üleskerkimiseks andis otsese ja viimase tõuke ilmselt 1808. aasta näljahäda. Kuid niipea kui aadliesindajad ja valitsusametnikud selle küsimuse juurde asusid, selgus kohe, et neil olid veel õige hästi meeles ka 1805. aasta talurahvarahutused. Tsaariametnikud hakkasid huvi tundma selliste kriitiliste teoste vastu, mille kirjutamiseks olid omal ajal tõuke andnud talurahvarahutused ja püüdsid seadusandlikult lahendada rahutuste päevil teravalt esilekerkinud küsimusi mõisnike ning talupoegade vahekorra sfäärist.

Sõltumata Eestimaa komitee tegevusest anti juba 10. oktoobril 1808 välja tsaari ukaas, millega täpsustati teatud määral Eestimaa kubermangu talurahvakohtute tegutsemiskorda.[86] Kohtute struktuur jäi põhiliselt samaks, kuid tühistati mõned 1804. aasta talurahvaseaduse paragrahvid, mis olid mõisnikele andnud võimaluse teha talupoegadele väga raskeks

---

[82] L. Loone, Lisandeid talurahva pärisorjusest vabastamise uurimisele Eestis, Eesti NSV ajaloo küsimusi I — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — vihik 87, Tartu 1960, lk. 126.

[83] Sealsamas.

[84] J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — vihik 96, Tartu 1960, lk. 285.

[85] Sealsamas, lk. 311.

[86] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 187, l. 105—108.

kaebuste ja apellatsioonikaebuste esitamise. Siinkohal on aga oluline tähelepanu juhtida sellele, et kogu see ukaas kujutas endast õieti reageerimist 1805. aastal Kotzebue poolt avaldatud artiklis sisalduvale kriitikale, mille tema autor, tõsi küll, vahepeal oli juba jõudnud tagasi võtta.[87]

Oma artiklites ja raamatukestes, milles ta kritiseeris Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadust, on Ewers otseselt rääkinud, et kui agraarpoliitikat paremini ei aeta, siis puhkevad uuesti sellised verised ülestõusud nagu Kose-Uuemõisas. Nüüd hakkasid tsaariametnikud ära kasutama Ewersi töödest neid metoodilisi võtteid, mis neile tarvitamiskõlblikud tundusid olevat. Oma 1806. aastal ilmunud raamatukeses oli Ewers täpsete matemaatiliste arvestuste ja tabelitega näidanud, et kui isegi lähtuda Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduses toodud arvulistest andmetest, siis tuleb välja, et talupojal pärast kõigi mõisakoormiste sooritamist ja kõige hädavajalikumate vajaduste rahuldamist ei jää midagi üle, vaid tekib isegi puudujääk.[88] Kohe esimeses Eestimaa komitee poolt koostatud märgukirjas viiakse läbi samasugused arvestused ja jõutakse tulemusele, et tegelikult jätkuvat taluperemehel tema põldudel kasvanud viljast ainult mõisale teoorjuse tegemiseks ja andamite maksmiseks.[89] Seda olukorda vastandati märgukirjas olukorraga, mis tsaariametnike arvates valitses Liivimaal. Seal ei võtvat mõisnik talupojalt ära kogu saaki, vaid ühe osa sellest — ainult nn. puhaskasu.[90] Eestimaa talupojal aga isegi hea viljasaagi puhul «jääb oma perekonna hädavajaduste rahuldamisel ja ühiskondlike koormiste maksmisel terve kolmandik puudu. Aga ikalduse või isegi osalise õnnetuse puhul, näiteks kui külm, viljauss või mõni muu põhjus hävitab osa tema viljasaagist, jääb ta kõigest toidust ilma ja peab möödapääsmatult otsima abi...»[91] Et talupoeg pidevalt ka oma kõige hädavajalikumaid vajadusi sai rahuldada ainult kahe kolmandiku ulatuses, see tsaariametnikele eriti muret ei teinud. Halb oli nende arvates aga see, et iga väiksemgi õnnetus võis talupojad hoopis leivast ilma jätta ja siis pidid nii mõisnikud kui ka valitsus vaeva nägema neile ülalpidamise kindlustamisega.

Samas märgukirjas leiame küsimusi, mis olid eriti teravalt esile kerkinud 1805. aasta rahutuste ajal. Märgukirja autorid peavad ebaõiglaseks, et talupojad peale kõigi muude koormiste peavad andma ka abivaime õise rehepeksu jaoks.[92] Eestimaa komitee koosolekul 16. jaanuaril

---

[87] Vt. sellest pikemalt lk. 234—235.

[88] J. Ph. G. Ewers, Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Ein Wort zu seiner Zeit..., Dorpat 1806, lk. 16 ja 20—22.

[89] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 187, l. 6.

[90] Sealsamas, l. 7.

[91] Sealsamas, l. 42.

[92] Sealsamas, l. 14—17.

1810 rõhutati, et mõisatöö ei tohi kunagi kesta üle 12 tunni päevas ja et viljakoristuse ajal ei tohi talust mõisa nõuda rohkem kui pooled tööjõulistest inimestest.[93] Üldse esitati tsaariametnike poolt seekord mitmeid nõudmisi, mille elluviimisel Eestimaa mõisnikel oleks tulnud osast talupoegade poolt tehtud teoorjusest ilma jääda. Näiteks peeti ebaõiglaseks, et mõisad said sõnnikuveo ajaks taludest abiteo korras lisarakendi, et maad mitteomavailt vabadikelt nõuti teoorjust jne.[94]

Pärast viljatuid läbirääkimisi aadli esindajatega võttis Eestimaa komitee vastu otsuse, mille kinnitas ka tsaar, et aadel peab oma maapäeval välja töötama uue talurahvaseaduse projekti ja selle 10. juuliks 1810 esitama läbivaatamiseks komiteele. 1810. aasta mais saatis aga Eestimaa rüütelkonnapealik Stackelberg tsaarile ja valitsusele mitu palvekirja, milledes ta kinnitas, et 1804. aasta talurahvaseaduse parandamine või uue seaduse väljatöötamine nii, nagu seda soovib komitee, tooks endaga «vältimatult kaasa mõisnike laostumise . . .» [95] Ühes nende palvekirjade põhjal koostatud ametlikus kokkuvõttes märgitakse rüütelkonnapealiku kohta, et tema arvates iga uus aadli poolt toodud majanduslik ohver toob «mõõdapääsmatult endaga kaasa päritud ja ostetud mõisate hinna langemise, muudab suurele osale mõisnikest võimatuks täita oma seaduslikke kohustusi oma võlausaldajate suhtes ja sellesamaga toob . . . aadliseisuse ja temaga koos ka teised temaga seotud seisused süütult ohvriks eluvõõrastele korraldustele . . .» [96] Oma 7. mai palvekirjas tsaarile räägib Stackelberg nutuselt sellest, et Eestimaa aadel «ei palu uusi heategusid ega uusi õigusi . . . aga palub ainult enda olemasolu pärast . . .» [97]

1811. aasta maapäeval rääkis uus rüütelkonnapealik Berg pikalt sellest, miks on otsustatud asuda talupoegade vabastamisele. Eestimaa mõisnikele oli selgeks saanud, et Peterburi komitee juhtimisel koostatud uute vakuraamatute kehtestamine oleks Bergi sõnade järgi «igal juhul toonud endaga kaasa talupoegade praeguste teokoormiste vähendamise, kõigi talumaade mõõtmise ja hindamise . . .» [98] Oma kirjades juhtivatele riigimeestele ei pidanud Berg muidugi vajalikuks palju rääkida talupoegade teokoormiste võimalikust vähenemisest ja kurtis ainult selle üle, et maamõõtmise töödega seotud kulud laostavat täiesti ta «õnnetud kaasmaalased». Näiteks oma märgukirjas krahv Speranskile räägib ta sellest, et Liivimaa aadlikel oli seoses maamõõtmise töödega olnud juba 1 miljon rubla kulusid. «Ma julgen teile kinnitada kõige nimel, mis mulle on püha, et see on minu kõige sügavam veendumus, et sel teel ei saavutata muud, kui laostatakse õnne-

[93] Sealsamas, s.-ü. 189, 16—17.
[94] Sealsamas, s.-ü. 187, l. 13; s.-ü. 189, l. 10.
[95] Sealsamas, s.-ü. 189, l. 76.
[96] Sealsamas, l. 96.
[97] Sealsamas, l. 79.
[98] ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, s.-ü. A I 50, l. 155.

tud maaomanikud, ilma et pandaks alust ka talupoegade üldisele heaolule.» [99]

Selle asemel, et esitada Eestimaa komiteele uue seaduse projekt, saatis rüütelkond 1810. aasta juulis Peterburi oma uued esindajad vastuväidetega komitee poolt väljatöötatud põhiprintsiipidele. On huvitav jälgida, mis vaimus Eestimaa mõisnikud neid põhiprintsiipe ümber olid töötanud. Kui tsaariametnike poolt püstitati põhimõte, et mõisateolise tööpäev ei tohiks olla pikem kui 12 tundi, siis mõisnikud väitsid, et mõisatöölisel jätkub 10 tunnist puhkusest ööpäeva jooksul, kusjuures nende kümne tunni hulka pidi mahtuma magamiseks, kõigiks söögiaegadeks ja tööloomade söötmiseks kulutatud aeg.[100] Mõisnikepoolsetes parandusettepanekutes kerkib uuesti üles ka tükitöö ja tööviljakuse küsimus, mis tunnistab veelkord, et need küsimused selleaegseid mõisnikke elavalt ja pidevalt huvitasid. Mõisnikud panevad ette anda talupoegadele pidulik lubadus, et kui nad oma päevatüki mõisateol varakult valmis saavad, lastakse nad vabaks.[101] Nähtavasti valitses tegelikult selline olukord, et isegi siis, kui teoline oma tööülesande varem täitis, sunniti teda edasi töötama. On muidugi selge, et selline tükitöö oli ainult järelevalve tugevdamise meetod ega võinud töötegijat stimuleerida tööjõudluse tõstmisele.

Pärast kõike seda otsustas Eestimaa komitee ise uue seaduse projekti välja töötada. Asjast informeeriti ka tsaari ja teatati, et komitee on otsustanud «teha siin koha peal ära see, mida aadel ei teinud ära maapäeval . . .» [102] 1810. aasta teisel poolel oli tekkinud reaalne oht, et talurahvaseaduse väljatöötamine libiseb täiesti välja kohaliku aadli kontrolli alt. Ühtlasi olid Eestimaa komitees töötavad kõrgemad tsaariametnikud saanud õige pahaseks vastupuiklevate mõisnike peale ning süüdistasid neid nüüd isegi riigi majandusele kahjutegemises. 25. augustil 1810 nende poolt koostatud märgukirjas kirjutati: «Kui mõni provints, nagu Eestimaa, mis terve sajandi jooksul on olnud kõige leebema valitsuse all, nautinud kõige õitsevamat kaubandust, olnud vaba kõigist sõjaraskustest ja ise kogu selle aja jooksul pole andnud sõdureid riigi kaitseks, siiski laostub ja tema elanike arv jääb palju alla sellest tasemest, mis tal võiks olla vastavalt tema suurusele ja ulatusele, siis peab kahtlematult ta sisemises korras mõni viga olema, mis nii suure hoolitsuse juures on tal siiski takistanud edeneda. Paljud surmavad haavad paranevad kergemini ja kiiremini terves kehas, kui üksainus ebaoluline mõnes teises kehas, mida mürgitavad selle juba rikkiläinud mahlad. Sama lugu on ka maade ja riikidega — katk, sõda, nurjaläinud saagid, veeuputused löövad neile küll sügavaid haavu, kuid kui nende sisemine korraldus on muidu hea, siis ter-

[99] RAKAL, f. 1409, nim. 1, s.-ü. 500, l. 2.
[100] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 189, l. 296.
[101] Sealsamas.
[102] Sealsamas, s.-ü. 197, l. 103.

venevad need haavad kergesti ja mõne aasta pärast jäävad nendest laastamistest järele ainult vaevaltmärgatavad jäljed.» [103]

Et pärisorjusliku süsteemi kriis oli tõesti endaga kaasa toonud ühiskondliku organismi tõsise kahjustuse, seda märkasid vastava seletuskirja koostanud tsaariametnikud muidugi õigesti. See ei tähenda aga sugugi, et nad oleksid mõistnud, kuidas kõigi vigade juur peitus vananenud feodaal-pärisorjuslike tootmissuhete mittevastavuses tootlike jõudude uuele arengutasemele või tahtnud seda viga kõrvaldada. Tegelikult arvasid nad, et olukorra parandamiseks piisab, kui Eestimaal läbiviidud talurahvareformi Liivimaa eeskujul veidi täiendada ja sealjuures talupoegade mõisakoormisi täpsustada ning vajaduse korral mõnel pool ja mõnes osas isegi veidi vähendada. Ja seda kõike nõudsid nad mõisnikelt nende endi huvides. Et asja aadlile hästi arusaadavaks teha, vaatleme me, kirjutatakse märgukirjas, «inimest kui lihtsalt looma ... Oletame siis nüüd, et meil on tegemist kahe ühesuuruse koormakandjate loomade karjaga ja et need on nende omanike kogu vara.» Edasi räägitakse sellest, et üks karjaomanik oli rahul mõõduka, kuid kindla kasuga ja laskis loomadel kanda parajat koormat ning söötis neid korralikult, teine aga püüdis oma tulusid järsku suurendada sel teel, et pani oma loomadele peale suuremad koormad ja andis neile vähem sööta. Lõpptulemusena aga selle kasuahne karjaomaniku loomade «animaalne jõud» vähenes. Loomad mitte üksnes ise ei mandunud füüsiliselt, vaid ka nende järeltulev sugu oli vilets, sest nende nõrgenemine progresseerus generatsioonist generatsiooni üle minnes. «Et Eestimaa talupoegade füüsiline seisund ja selle põhjused täiesti kokku langevad selle seisundi ja põhjustega, millest oli juttu ülaltoodud näite puhul,» kirjutatakse märgukirjas, «see selgub, kui võrrelda eespool toodut järeldustega, mis me saime seaduse analüüsimisel, — esiteks, et enam kui kolmandik tema ajast ja jõust tuleb kulutada mõisa teoorjuseks; teiseks, et ta ... ülalpidamine on kahjustatud ja kolmandaks, et teda seaduse § 12 järgi võib teoorjust tegema panna juba enne seda, kui ta jõuab neisse aastatesse, millal ta tööjõuliseks muutub».[104] See väga omapärane «tööloomа-filosoofia», mida pikalt ja laialt arendatakse valitsuskomitee märgukirjas, näitab käegakatsutavalt, et ka tsaarivalitsus suhtus eesti talupoegadesse kui tööloomadesse ja tundis palju vähem muret «kariloomade» kui «karjapidajate», s. t. mõisnike pärast, kes oma ebamõistliku majapidamisega iseendale kahju tegid. Tõsi küll, märgivad tsaariametnikud selles märgukirjas, kirjeldatud puuduste kõrvaldamiseks tuleb osal mõisnikest võib-olla tuua majanduslikke ohvreid ja sellega rikutakse teatud määral eraomandi printsiipi. Kuid igas tsiviliseeritud riigis antakse ju välja seadusi ja määrusi liigkasuvõtmise, väljaveo kitsendamise ja

---

[103] Sealsamas, s.-ü. 201, l. 176—177.
[104] Sealsamas, l. 176.

muude selliste küsimuste kohta, mis samuti panevad teatud piire eraomandi kasutamisele. Ja ega siis neid seadusi ja määrusi selleks välja anta, et «vaestele jõukate arvel vajalikku abi anda? Sugugi mitte...»[105] Kõik see, nagu ka mõisnike ja talupoegade vaheliste suhete reguleerimine on vajalik, et kindlustada majanduse normaalset funktsioneerimist riigis. «Talurahvaseaduse eesmärk on ja saab olla ainult üks — põhjalikult ja kestvalt kindlustada talupoegade jõukust ja tema jõukuse kaudu ka mõisnike jõukust.»[106] On selge, et nii tsaar kui ka tsaariametnikud oskasid kui vaja rääkida vajadusest kindlustada «koormaloomade», s. t. talupoegade jõukus. Tegelikult aga tegelesid nad «koormaloomade» küsimusega ainult sellepärast, et tahtsid kindlustada neid omavate «karjapidajate», s. t. mõisnike olukorda ja jõukust.

Otsides väljapääsu olukorrast, mille nende jaoks olid muutnud talumatuks seoses 1808. aasta näljahädaga väljaantud politseilised korraldused talupoegade toiduga varustamise kohta ja valitsuse poolt Eestimaa kubermangu talurahvaküsimuses ettevõetud sammud, tulid kohalikud mõisnikud mõttele anda oma talupoegadele formaalne vabadus. Pärast 1804. aasta seaduse elluviimist ja pärast seda, mis just samadel aastatel oli aset leidnud paljudes naaberriikides, polnud aga selline otsus mõisnike poolt mingi julgustükk.

Nõukogude õigusajaloolane A. Traat on rõhutanud, et kui võrrelda 1804. aasta ja 1819. aasta talurahvaseadusi Liivimaal, siis näeme, et juba 1804. aasta seadustega oli talupoeg saanud õige palju isiklikke vabadusi. Talupoeg oli vähemalt formaalselt saanud õiguse maad osta, teha lepingut maa rentimiseks, omada kinnis- ja vallasvara, kaevata mõisnikku kohtusse, valida oma esindajaid mõningatesse kohtutesse, sõltumatult mõisnikust abielluda, teda ei tohtinud ilma maata müüa, mõisniku karistamisõigus tema suhtes oli piiratud.[107]

Talupoegadel puudus veel vaba inimese nimetus ja liikumisvabadus. Viimast võis aga lubada koos igasuguste kitsendustega — keelata talupojal põllumeheseisusest lahkumine, siduda ta lahkumine mõisniku juurest igasuguste raskelt täidetavate formaalsustega jne. Ühe sõnaga — talupoegi oli võimalik formaalselt vabaks kuulutada, kindlustades ühtlasi, et nad jäävad ka edaspidi mõisnike teoorjusliku ekspluateerimise objektiks. Niisuguse sammu astumine ei nõudnud kuigi palju julgust, sest just neil aastail oli taolisi reforme läbi viidud paljudes naaberriikides — Šlesvigis ja Holšteinis 1804. aastal, Preisis ja Poola territooriumil 1807. aastal.

---

[105] Sealsamas, l. 184.
[106] Sealsamas, l. 188.
[107] A. Traat, Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Dissertatsioon juriidiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1955 (käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogus), lk. 292.

Et kindlustada selle poliitilise manöövri edu, ei pöördunud rüütelkonnapealik Berg tsaari poole ametlikul teel, vaid tsaari sugulase Oldenburgi prints Georgi kaudu. Viimane saatis Bergi ettepanekud tsaarile edasi koos enda poolt koostatud märgukirjaga.[108]

Prints Georg teeb märgukirja alguses näo, nagu oleks tsaar Aleksander I alati tahtnud talupoegi Vene riigis vabastada.[109] Piiriäärsete Balti kubermangude osas olevat aga talupoegade vabastamise küsimus nüüd muutunud mõõdapääsmatuks. «Senjööride ja orjade vaheline lakkamatu võitlus,» kirjutab prints Georg, «toidab pidevalt leeki, mis ähvardab ka kõige väiksema ajendi puhul süüdata kogu riigi ... Kui mõne sõja alguses võitlused kantakse võõrale maa-alale, siis püüab vaenlane tekitada rahutusi selle valitseja maal, kellega ta sõdib, ja otsides võimalust tekitada rahutusi maal, kus orjus veel püsib, saavutab ta selle kõige kergemini, lubades oma emissaride kaudu orjadele vabadust. Kui aga vaenlane tungib meie maale, siis leiab ta tulised võitlejad oma asja heaks sellesama riigi alamate hulgast, kuhu ta on sisse tunginud. Üksnes need põhjused võivad otsustada, et Venemaa poliitikaks peab olema ettevalmistavate vahenditega viia orje isikliku vabaduse poole, et võtta kõik võimalused ülestõusude õhutamiseks vaenlase poolt, kes muidu võiks seda ära kasutada ... Tuleb pöörata aadli tähelepanu ta enda tõelisele olukorrale, sest ta riskeerib sellega, et temast võib saada nende aset leida võivate rahvaliikumiste esimene ohver.» [110]

Juba aasta varem olid tsaarivalitsuseni ulatunud umbes samalaadilised mõtted. 4. novembril 1809 esitati tsaariametnik P. Kaissarovile, kes oli äsja saanud Liivimaa talurahvareformi küsimuses Peterburis rajatud komitee sekretäriks, saksakeelsed tõlked ühe Liivimaa kreisikomissari poolt koostatud märgukirjadest.[111] Nendes märgukirjades on palju kasutatud G. Merkeli raamatute materjale ja peatutakse pikemalt 1784. aasta pearaharahutuste juures, rõhutades, et nende mahasurumiseks oli vaja väga palju sõjaväge. «Kuid mis on selle kaugem tagajärg, kui see oleks juhtunud sõja ajal,» küsib märgukirja autor, «kui väed oleksid parajasti olnud piiri taga, kui mõni naaberriik oleks tahtnud seda olukorda ära kasutada?» [112]

Eespool tsiteeritud Oldenburgi printsi märgukiri mängis küllaltki tähtsat osa eesti talupoegadele formaalse vabaduse andmise eelloos. Saanud

---

[108] Juba varsti pärast 1816. aasta talurahvaseaduse väljakuulutamist levisid kuuldused, et J. Berg oli oma plaanidele edu kindlustamiseks ka kõrgemaid riigiametnikke ära ostnud, kasutades selleks 60 000 rubla (E. v. Rosen, Die sechs Decennien meines Lebens oder mein 61ster Geburtstag, Riga 1877, lk. 196.)

[109] RAKAL, f. 1409, nim. 1, s.-ü. 500, l. 9.

[110] Sealsamas, l. 9—10.

[111] RAKAL, f. 1528, nim. 1, s.-ü. 37, l. 1.

[112] Sealsamas, l. 27.

selle märgukirja koos rüütelkonnapealik Bergi ettepanekutega oma kätte, kiitis tsaar Aleksander I Eestimaa talupoegadele vabaduse andmise idee kohe heaks.

Siinjuures tuleb aga rõhutada, et idee pärisorjusliku rõhumise poolt esilekutsutud sisevaenu kasutamise võimalusest välisvaenlase poolt polnud sugugi Oldenburgi printsi taoliste õukondlaste «riigimeheliku tarkuse» produkt. Prints Georg oli saadetud 1808. aastal Peterburi. Et oma sugulasele mõnusat äraelamist võimaldada, määras tsaar Aleksander I ta sama aasta augustis Eestimaa kindralkuberneriks. Kuid Tallinnast lahkus prints Georg juba mõne nädala pärast, et abielluda tsaar Aleksander I õega ja saada hiljem Tveri kindralkuberneriks. Hiljem ta kordagi Eestimaal ei käinud. Sel ajal kui aastail 1802—1807 haarasid Eesti- ja Liivimaad talurahvarahutused, elas Oldenburgi prints Georg hoopis Saksamaal. Tema vaimseid võimeid iseloomustas Preisi minister Stein, kes temaga kohtus 1812. aastal, järgmiste sõnadega: «Seda noort meest iseloomustab ... suur, otse naeruväärne ja väga tüütu kraad enesearmastust; ta arvab, et on luuletaja, väepealik, riigimees; ta pretendeerib täielikule vabadusele eelarvamustest, nagu ta sageli otseselt ütleb.» [113]

Samal ajal oli inimesi, kes teadsid tõepoolest hästi, kui ohtlikuks võib muutuda olukord talurahva rahutuste ajal Balti kubermangudes ja millise kardetava ärevuse võisid teated välisvaenlasest kutsuda esile talupoegade hulgas. G. Merkel, kes 1784. aasta rahutuste ajal oli 15-aastane, kirjutab neist oma töödes pikalt ja märgib lõpuks, et aadli võim oleks juba siis kukutatud, kui valitsusel poleks õnnestunud õigel ajal kohale saata küllaldaselt sõjaväge. J. Chr. Petri elas Eestimaa kubermangus Vene-Rootsi sõja (1788—1790) ärevail aastail, mil rahutud ja sünged eesti talupojad mõnel pool Virumaal relvastusid ning kogunesid metsadesse kuulama merelt kostvat suurtükimürinat.[114] «Ja alati, kui sõda meie piiridele läheneb või provintsides pole vägesid, värisetakse salaja, eriti sellest ajast peale, kui talupojad pearaharahutuste ajal näitasid üles nii suurt kangekaelsust ja vaprust, et isegi sõjaväeosad suutsid neid ainult suure vaevaga uuesti ahelaisse panna,» kirjutas Merkel 1796. aastal ««Meie välisvaenlased,» räägiti Rootsi ja Poola sõdade ajal kõikjal, «ei tee meile palju midagi, aga sisemised!»» [115] Samu mõtteid väljendas oma 1802. aastal ilmunud raamatus J. Chr. Petri: «Iga sõja ajal värisetakse rohkem sise- kui välisvaenlase ees ja viimase Rootsi—Vene sõja ajal ilmnesid

---

[113] Fr. Bienemann, Politische Briefe aus Estland zur Zeit seiner Verwaltung durch die Prinzen von Oldenburg, «Baltische Monatsschrift», 53. kd. (1902), lk. 1—3.

[114] Fr. Bienemann, Die Ostseeprovinzen vornehmlich Estland während des schwedisch-russischen Krieges 1788—1790, «Russische Revue», V kd., 7. vihk, St. Peterburg 1874, lk. 18.

[115] G. Merkel, Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Leipzig 1797, lk. 35.

ka siin ja seal selle rahva alati ärkvel oleva mässuvaimu kaudsed tunnused.» [116]

Merkel ja Petri olid heitnud selle mõtte kui ähvarduse kohalikule aadlile ja tsaarivalitsusele, et hirmutada neid, sundida neid talupoegadele järeleandmisi tegema, neid vabaks laskma. Oldenburgi printsi märgukiri ei näita seega tema autori «riigimehelikku tarkust», vaid seda, et talurahvahulkade poolt esitatud nõudmised ja valgustajate poolt sõnastatud ähvardused olid mõjunud.

Prints Georg polnud ise viibinud 1804.—1805. aastal Venemaal ja tema ideed talurahva klassivõitluse ohtlikkusest olid ilmselt laenatud. Kuid hoolimata sellest meenutas tema märgukirjas kujutatud pilt tegelikult 1804.—1805. aastal esinenud olukorda. Neil aastail oli väga ebamugavalt kokku langenud raske ja kriitiline võitlus välisvaenlasega ning piirilähedastes Balti kubermangudes ohtliku ulatuse võtnud rahutused. Isegi siis, kui nende vahel puudus otsene side, oli nende üheaegsus valitsusele ohtlik.

Just neil aastail, kui Eestimaa mõisnikud ja tsaariametnikud asusid talupoegade «vabastamise» seaduse väljatöötamisele, sai nende hirm talurahvarahutuste ees uut kinnitust.

1805. aasta sügisel oli Eestimaal kostnud talupoegade ähvardusi, et nad kogunevad sõjaväeks ning löövad kõik mõisnikud maha. Seda olid ähvardanud teha Ingliste talupojad. Õige mõtlemapanev oli ka ülestõusnute käitumine Kose-Uuemõisas. Tõsi küll, hiljem püüdsid nad kohtu ees seistes oma tegusid võimalikult süütus valguses paista lasta. Kuid fakt jäi faktiks, et nad olid suurt tähelepanu pühendanud jõudude koondamisele, relvade hankimisele, marssimisele ja «sõjalisele õppusele». 1807. aastal pidasid kaks Kilingi mõisa talupoega Pärnumaal plaani, et kui neid maa kaitseks kokku kutsutakse, siis võtavad nad antud relvad küll vastu, kuid pööravad need hoopis mõisate vastu.

Hirm talurahva klassivõitluse ees oli ü k s tegur, mis tõukas võime ja ettenägelikumaid mõisnikke edasi järeleandmiste ja reformide teel. Kuid ühtlasi kerkib kohe üles küsimus, kui palju oli sellel hirmul alust. Kas meil on andmeid selle kohta, et talupojad võisid ähvardustelt üle minna ka tegudele?

1812. aasta lõpul leidsid Eestimaa kubermangus aset sündmused, mis järjekordselt kinnitasid, et veriste ja ulatuslike talurahvaülestõusude puhkemise oht on küllaltki reaalne. 1812. aasta lõpul toimunud sündmuste tundmine aitab meil paremini hinnata seda, mis leidis aset aastail 1805 ja 1807. Teiselt poolt on viimati nimetatud aastatel asetleidnu tundmine möödapääsmatult vajalik 1812. aasta sündmuste õigeks mõistmiseks. 1812. aasta lõpul osutusid võimude ees süüdlasteks äsja nekrutiks võetud noored talupojad. Nende vastuhakkude uurimise ja nende karistamisega ei

[116] J. Chr. P e t r i, Ehstland und die Ehsten, I kd., Gotha 1802, lk. 306.

hakatud sel ajal vaeva nägema — nad saadeti lihtsalt kiires korras sõjaväkke. Sel põhjusel pole nendest sündmustest jäänud mingisugust juurdlusmaterjali, vaid ainult kohalike võimude küllaltki napisõnalised teated.

Juba 1806. aastal oli Tartu ülikooli rektor Parrot kirjutanud, et kui talupoegi mobiliseerida, võivad nad üles tõusta ja siis nõuab nende mahasurumine võib-olla veel rohkem sõjaväge ja ohvreid kui võitlus välisvaenlasega. 1812. aasta lõpul, parajasti siis, kui balti parunid ja linnapürjelid valmistusid pühitsema jõulupühi, paistsid need sõnad tõeks minevat.

22. detsembril kell seitse õhtul puhkes Tallinnas Karjaväravate juures asunud kasarmutes ülestõus.[117] Nendesse kasarmutesse oli mõni nädal enne seda aetud 1863 Eestimaa kubermangust võetud nekrutit.[118] Pärast ülestõusu korraldatud uurimine selgitas, et nekruteid oli kasarmutesse tuubitud nii palju, et «osal neist tuli lamada ka naride all...», neile anti vähem leiba, kui oli ette nähtud ja valvesõdurid käisid nekrutitega halvasti ümber.[119] Kõige selle tõttu kannatuse kaotanud nekrutid tungisid kallale tunnimehele, võtsid tal püssi ära ja murdsid lahti kasarmuväravad. Enne kui võimud jaole said, oli 87 nekrutit juba kasarmutest põgenenud ja Tallinnast lahkunud.[120]

Eestimaa kuberner parun Uexküll kartis algusest peale, et Tallinnast põgenenud nekrutite ilmumine küladesse võib esile kutsuda ülestõusude puhkemise. Ta sõitis piirkonda, kuhu olid suundunud nekrutid, et isiklikult andmeid koguda selle kohta, kuidas talupojad käituvad.[121] Otsekohe anti kõigile kirikuõpetajatele korraldus kasutada jõulujumalateenistust selleks, et manitseda talupoegi nekrutitega mitte ühinema, vaid mõisnikke ja ametnikke nende kinnipüüdmisel abistama.[122] Oma ettekandes Peterburi rõhutab kuberner, et talupojad õnneks ülestõusnutega ei ühine. Kuid ühtlasi pidi ta ka tunnistama, et talupoegi polnud võimalik kasutada nekrutite vastu ja et viimased olid end relvastanud «mõnede püsside, vikatite ja kirvestega ning teivaste otsa kinnitatud adraraudadega, mis nad olid küladest võtnud (minu sõrendus — *J. K.*)».[123]

Nekrutid ise aga käitusid täpselt nii nagu mõisnike vastu võitlusele tõusnud talupoegade vägi. Nad tungisid kallale Lehmja, Aruvalla ja Imastu mõisatele, varustasid end seal vajaliku proviandiga ja purustasid kõik selle, mis oli kuulunud vihatud mõisnikele.[124] Suurematest mõisatest ja keskustest, kus nad kartsid tugevamat vastupanu, läksid nad mööda.

---

[117] ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, I kd., s.-ü. 301, l. 1 ja 89.
[118] Sealsamas, l. 10.
[119] Sealsamas, l. 1 ja 35.
[120] Sealsamas, l. 1.
[121] Sealsamas.
[122] Sealsamas.
[123] Sealsamas, l. 3.
[124] Sealsamas, l. 2—3.

Oma sammud seadsid nekrutid sinnapoole, kust neil aastail varju otsisid paljud talupojad, kes mõisnikuga teravasse konflikti olid sattunud, — Peipsi järve põhjakaldail laiuvate Alutaguse metsade poole.[125]

Et Tallinnas oli sel ajal jälle raskusi vahipostide mehitamisega, siis saadeti jälitajad nekrutitele järele alles 26. detsembril. Kubermanguvalitsuse ametnike ja haagikohtunike juhtimisel hakkas nekruteid püüdma kaks sõjaväekomandot, mis kumbki koosnesid 1 ohvitserist, 2 allohvitserist ja 50 soldatist.[126] Kuberner nõudis, et komandodes peab valitsema kõige karmim kord, et neil kriitilistel päevadel talupoegade hulgas mitte esile kutsuda «kibestumist (Erbitterung)».[127]

Ööl vastu 27. detsembrit läks korda suurem grupp ülestõusnud nekruteid kinni võtta. Udriku mõisnik krahv Rehbinder sai nimelt eelmisel päeval teada, et umbes kaheksakümnest nekrutist koosnev «rüüstav jõuk» läheneb tema mõisale. Koos naabermõisniku, Mädapea omaniku von Wendrichiga relvastasid nad oma mõisateenrid jahipüssidega. Kui nekrutid mõne aja pärast Udrikult mööda läksid, ei julgenud mõisnike võitlussalk midagi ette võtta. Kuna krahv Rehbinder aga oma abimõisa Polli saatuse pärast kartis, siis hakkas ta nekrutite kannul liikuma, kuni need lõpuks kolme versta kaugusel Udrikult, Kadrina kiriku lähedal ühes kõrtsis öökorterisse jäid. Nüüd ründas 30-meheline ja püssidega relvastatud Rehbinderi võitlussalk umbes 50-mehelist nekrutite rühma, mis oli relvastatud ainult mõne püssi ja mõõga ning omatehtud piikidega. Esimese kallaletungi, mille juures kasutati ainult külmrelvi, lõid nekrutid tagasi ja haavasid kolme või nelja meest oma vaenlaste hulgast. Nüüd avasid mõisateenijad kauge maa pealt püssitule ja kui lõpuks neli nekrutit raskesti haavata olid saanud, pidid ülejäänud alla andma. Kinnivõetud 49 nekrutit saadeti valve all Tallinna tagasi.[128]

Neil päevil saabus Tallinna aga uus hiiobisõnum. Et ära hoida uute ülestõusude puhkemist, oli saadetud 28. detsembril 1 ohvitseri, 2 allohvitseri ja 17 soldati valve all Tallinnast Riia poole teele 250 nekrutit.[129] 30. detsembril peeti puhkust Nissi kihelkonnas Vardi mõisa lähedal ühe kõrtsi juures. Sel õhtul või öösel saabus sinna keegi Tallinna poolt tulnud talunaine, kes jutustas, et 900 Tallinnas ülestõusnud nekrutit on läinud Rapla ümbrusesse.[130] Juba järgmisel hommikul märkas nekrutitepartii ärasaatmist juhtiv parun Wrangell, et nekrutid olid väga sünges ja ärevas meeleolus. Kui üks kohalik mõisnik kõrtsi ees koosolevatest nekrutitest mööda sõitis, püüdsid nekrutid talle kallale tungida. Wrangell ise sõitis

---

[125] Sealsamas, l. 4.
[126] Sealsamas, l. 12—13.
[127] Sealsamas, l. 12.
[128] Sealsamas, l. 22 ja 64.
[129] Sealsamas, l. 40.
[130] Sealsamas, l. 20 ja 40.

ette, et muretseda vajalikke küüthobuseid ja toidumoona. Seda kasutasid ära 103 nekrutit — Kangermaa kõrtsi juures hakkasid nad vastu ja läksid minema, võttes suuna Rapla poole.[131] Uue aasta esimesel päeval puhkes uus vastuhakk. Allesjäänud nekrutid teatasid, et nad tahavad sellel tähtsal pühal puhata. Siinjuures toetasid nekruteid saatesoldatid, eriti üks nende hulgast, kes oli rahvuselt eestlane. Kui Wrangell ja ohvitser siiski andsid käsu edasi marssida, haarasid nekrutid aiateibad, ja nagu kinnitab oma kirjas parun Wrangell, olevat olnud «märatsejatel suu vahul, nad vehkisid teivastega, ähvardasid mõrtsukatöö ja tulesüütamisega».[132] Lõpuks läks ohvitseri ja Wrangelliga kaasa ainult mõnikümmend meest. Kuigi järgmistel päevadel osa neist järele tuli, läks lõpptulemusena korda Pärnusse toimetada ainult 118 nekrutit.[133]

Nissi kihelkonnas põgenenud nekruteid saadeti uue sõjaväekomandoga püüdma komissar Witt, kes Tallinnast väljus 1. jaanuaril 1813. Paunküla lähedal läks neil korda kinni püüda 14 meest, kes olid parajasti teel Saunaküla metsa. Edasi minnes püüdis Witt kinni 68 nekrutit Albu mõisa lähedal kahes talus. 2. jaanuaril läks Wittil korda kinni võtta veel 25 nekrutit.[134]

1812. aasta lõpul ei läinud eesti küladest nekrutiteks võetud noortel teomeestel korda ühineda talurahva sõjaväeks ja alustada võitlust mõisnike vastu. Kuid on väga iseloomulik, et vaevalt ulatus Pärnu poole teelolevate nekrutiteni kuuldus, mis hiljem, tõsi küll, valeks osutus, et Rapla ümbrusesse kogunevad ülestõusnud, kui nad ise sinnapoole ruttama hakkasid. See näitab, et 1805. ja 1807. aastal talupoegade poolt avaldatud «sõjakad mõtted» polnud üksikute inimeste poolt väljendatud juhuslikud ähvardused. Niiviisi olid soodsa juhuse saabumisel valmis tegutsema õige paljud talupojad. Seda teadsid aga ka selleaegsed mõisnikud ja valitsusasutused, ning juba enne 1812. aastat.

Asjaolu, et agraarreformi küsimus Eestimaa kubermangu osas uuesti liikuma hakkas nimelt alles pärast 1808. aastat, räägib järjekordselt sellest, kui otsustavat osa mängib ajaloos tootlike jõudude ja majanduse areng. Eesti ja läti talupoegade kangelaslik võitlus aastail 1804 ja 1805 kukutas läbi 1804. aasta agraarreformi ja näitas valitsevatele klassidele selgesti, et tuleb uuesti tagasi pöörduda üha teravamaks muutuva talurahvaküsimuse juurde. Kuid järgmise sammu agraarpoliitikas astusid mõisnikud alles siis, kui pärast 1808. aastat tekkis reaalne oht, et nende majanduslikud huvid võivad kannatada ja nad eriti teravalt tundsid, et nende käed on liiga seotud selles olukorras, mille oli loonud kapitalismi elementide intensiivne sissetung balti kubermangude põllumajan-

[131] Sealsamas, l. 20.
[132] Sealsamas, l. 41.
[133] Sealsamas, l. 40.
[134] Sealsamas, l. 43—44.

dusse. Ja kui mõisnikud hiljem mõnikord kõhklema hakkasid ja reformidest loobuda tahtsid, siis jäi tsaarivalitsus, kelle hirm talurahvarahutuste ees 1812. aasta lõpul uut kinnitust oli leidnud, kindlaks.

On huvitav märkida, et umbes samasuguste tulemusteni jõudis ka Saksa Demokraatlikus Vabariigis töötav ajaloolane E. Langelüddecke, kui ta otsis vastust küsimusele, miks asusid preisi mõisnikud 1807. ja 1811. aastal läbiviidud reformidega pärisorjuse kaotamise teele. Langelüddecke juhib tähelepanu sellele, et feodaal-pärisorjuslike suhete püsima jäädes muutmatul kujul oleksid mõisnikud sel ajal paratamatult sunnitud ja teatud määral isegi seaduslikult kohustatud olnud taludele majanduslikku abi osutama. Et talu saaks mõisale teoorjust teha, pidi mõis mõnikord andma seemnevilja, tööloomi jms. taluperemehele, kelle laostumise oli põhjustanud ekspluateerimine sellesama mõisa enda poolt. Pärast 1806. aastat, mil maad laastas sõda, oleks mõisnike kohustus «hoida oma talupoegade talusid heas majanduslikus korras või vastavalt taastada nende koormiste kandmise võime pärast katastroofe ... tähendanud paljudel juhtudel mõisnike pankroteerumist... Niisiis tehti ettepanek anda talupoegadele maaomand osalt ka sellepärast, et hõlpsal viisil vabastada mõisnikud nende kohustustest asustada uuesti tühjaksjäänud talud, vastutada maksude maksmise eest, teha järeleandmisi katastroofide puhul, anda külvivilja ja ehituspuitu, hoolitseda põllutööriistade korrashoiu eest jne.» [135] Niisiis mängis 1806. aasta sõjaga esilekutsutud laastatus Langelüddecke arvates preisi agraarreformide tekkimise juures umbes samasugust osa, mis 1808. aasta näljal oli Eesti alal läbiviidud «vabastusreformide» sünniloos.

Vabadus, mille eesti talupojad mõisnike käest said, oli äärmiselt piiratud, õieti karikatuur vabadusele. Kõige parema kriitika andis talle aeg, tegeliku elu praktika. Sellepärast hoidume Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse põhjalikumast kriitilisest käsitlusest niikaua, kui on läbi töötatud mõisnike ja talupoegade majanduslikest ja juriidilistest vahekordadest andmeid sisaldav tohutu dokumentaalne materjal XIX sajandi teise veerandi kohta, mis on hoiul meie arhiivides. Siiski tuleb juba siinkohal juhtida tähelepanu alljärgnevale.

Franz Mehring on nimetanud Preisi talupoegade vabastamist 1807. aasta seadusega «veriseks satiiriks selle peale, mida prantsuse talupojad olid kätte võitnud oma revolutsiooniga...» [136] Põhja-Eesti talupoegade vabastamist 1816. aasta talurahvaseadusega võime omakorda iseloomustada kui selle isegi piiratud preisi reformi jõhkrat karikatuuri. Sest

[135] E. Langelüddecke, Zum Grundsatz der Entschädigung und des Loskaufs bei den Eigentumsregulierungen und Dienstablösungen der ostelbischen Bauern Preussens im 19 Jh., «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1960, Heft 4, lk. 892.

[136] Franz Mehring, Historische Aufsätze zur preussisch-deutschen Geschichte, Berlin 1952, lk. 232.

kuigi 1807. aasta reform ja sellele järgnevad agraarseadused talupojale vähe andsid ja temalt väga palju röövisid, andsid nad talle siiski õiguse vabalt elukutset valida ja «murdsid läbi hermeetilised seisuslikud vaheseinad».[137] Seevastu eesti talupoegade «vabastajad» hoolitsesid algusest peale selle eest, et ka «vaba» talupoeg jääks edasi maamehe ja mõisaorja seisusse. Esitades Eestimaa rüütelkonnapealiku Bergi palvel 14. novembril 1810 tsaarile märgukirja ettepanekuga Eestimaa talupoegadele vabadus anda, rõhutas Oldenburgi prints Georg, et põllumajanduse arengu huvides tuleb teatud ajaks keelata talupoegadel kubermangust lahkumine. Samuti pidi printsi arvates püsima jääma mõisnike õigus talupoegi kehaliselt karistada.[138] Põhimõte, et talupoeg ei tohi maha jätta põllumehe seisust ega lahkuda kubermangust, võetigi täie rangusega sisse Eestimaa talupoegade «vabastamise» seaduse projekti. Alles hiljem, 1814. aastal, anti keskvalitsuse esindajate nõudel neile pärisorjuslikele põhimõtetele vähemalt maskeeritud vorm. Vastavad paragrahvid sõnastati nii ümber, et talupoegadel keelati elama asuda linnadesse niikaua kuni kubermangu meessoost elanike arv ei ületa 120 000 ega lubatud teistesse kubermangudesse minna niikaua, kui meessoost elanike arv ei ületa 140 000.[139] Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse eestikeelse väljaande § 586-ndas öeldakse võrdlemisi avameelselt, et need piiramised olid ette nähtud selleks, et talupoeg kui põllutööori mõisnikule kaduma ei läheks — eesti talupojal on lubatud ainult «nisuggust Kaupa ehk Kuntrakti tehha, mis tedda põllo Mehhe, Ma ellamisse ja Maateggemisse põlvest ehk Moisa asjade muust prukimissest, ehk nisugguse handverki tööst ja nisuggustest teggemistest, mis Moisa kasuks (minu sõrendus — *J. K.*) tehhakse, ei lahhuta».

Peterburis talurahvaküsimuse lahendamiseks Eestimaa kubermangus loodud komitee vene riigiametnikest liikmed tundsid sel ajal, et neid on osava rüütelkonnapealiku Bergi poolt ninapidi veetud. Kindlustanud tsaari sugulase Oldenburgi printsi kaudu tsaari toetuse vabastamise mõttele, laskis Eestimaa rüütelkonna pealik Berg juba 31. märtsil 1811 uue seaduse põhimõtted tsaari poolt kinnitada ja saavutas seda, et seaduse lõplik väljatöötamine usaldati Tallinnas töötavale ja kohaliku aadli esindajaist koosnevale komisjonile.[140] Sellega oli Peterburis töötanud komitee kogu senine töö tühja jooksnud. Ja tõenäoliselt just selle komiteega seotud ringkondadest pärineb 1816. aastal koostatud märgukiri, mis küllaltki asjalikult ja õigesti kritiseerib eesti talupoegadele kingitud «vabaduse» põhimõtteid.

---

[137] H. Kamnitzer, Wider die Fremdherrschaft—Betrachtungen zur Geschichte der Befreiungskriege, Berlin 1956, lk. 33.

[138] RAKAL, f. 1409, nim. 1, s.-ü. 500, l. 11—12.

[139] Sealsamas, s.-ü. 1850, l. 38.

[140] A. Gernet, tsit. teos, lk. 144—145 ja 147—148; RAKAL, f. 1409, nim. 1, s.-ü. 500, l. 2—6, 9—10 ja 22—23.

1816. aastal koostatud märgukirjas Eestimaa talupoegade vabastamise kohta [141] juhitakse kõigepealt õigusega tähelepanu sellele, et, võrreldes 1804. aasta seaduses neile juba antud õigustega, talupoegade isiklikud õigused suurenesid õige ebaolulisel määral. Maa kuulutamisega ainult mõisnike omandiks rööviti talupojad aga tegelikult paljaks.

«Niisugusel viisil paljaks riisutud talupoeg, see on: jäänud ilma oma maast ja majast, peaks kärvama nii külmast ja näljast kui ka viletsusest; aga seesama aadel, kes on haaranud endale ainulised ja piiramatud õigused maale ja majale, mis olid sellesama talupoja valduses, ulatab talle abistava käe,» kirjutatakse märgukirjas. «Talupoja päästmiseks sellest täielikust viletsusest pakub aadel talle tegelikult abiks sellesama punkti [142] teist määrust, milles talupoeg orjastatakse lepinguga, mida nimetatakse v a s t a s t i k k u — v a b a t a h t l i k u k s.» Märkides, et nende «vabatahtlike» lepingute sisu määrab tegelikult mõisnik, sest ainult tema omab ju maad, öeldakse märgukirjas: «Järelikult pole need aktid tõelised lepingud, vaid liik ebaseaduslikke vakuraamatuid, s. o. niisugused dokumendid, milles määratakse kindlaks talupoegade tööd ja koormised, arvestamata maa headust või hulka; milledes mõisnikel kui a i n s a i l j a p i i r a m a t u i l maaomanikel on vastavalt a i n u l i n e j a p i i r a m a t u võimalus koormata talupoegi niisuguste tööde ja koormistega, mis nad heaks arvavad, nõnda et talupojad ei saa sellest pääseda teisiti, kui loobudes igavesti selle maa ja maja kasutamisest, mis oli seniste seadustega kindlustatud talle ja ta järglastele. Liites kokku nende mõlema punkti sisu, mõistab igaüks, et talupoeg ei saa midagi muud, kui ainult kujuteldava vabaduse . . . . . Kui ei oleks tahetud varjata tõelist sihti . . . , siis oleks võinud sama asja väljendada palju selgemini järgmiste sõnadega: «Talupojad, kes ei soovi alistuda kõigile kitsendustele maa kasutamisel ja kõigile töödele ja koormistele, mida mõisnik arvab heaks neile peale panna . . . ja samuti kõigile nende koormiste ja tööde tõstmisele tulevikus . . . kaotavad igavesti õiguse selle maa kasutamiseks, mida nad seni harisid ja selleks otstarbeks antakse neile täpselt niipalju vabadust kui vaja selleks, et neid välja ajada nende eluasemetest ilma iga kohustuseta mõisnike poolt muretseda neile peatoidust.»

Väga õigesti juhiti märgukirjas tähelepanu sellele, et kuigi mõisnikelt seadusega nagu võeti politseiline võim talupoegade üle ära, anti sellesama seadusega see võim neile kui mõisapolitsei ameti kandjaile tagasi. «Järelikult talupoeg, saades mõisnikult kui maaomanikult õiguse, mille

---

[141] Ю. Ю. Кахк, Составленная в 1816 году записка об «освобождении» эстляндских крестьян, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1957. a., nr. 1, lk. 74—89.

[142] Jutt on neist uue seaduse põhipunktidest, mis tsaari poolt 1811. aastal kinnitati (Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его императорского величества канцелярии, выпуск IV, отдел II, СПб. 1891, lk. 313).

kasutamise seesama mõisnik valitsuse ametnikuna võib heaksarvamise järele talle ära keelata, saab ainult vabaduse varju. Niisugust talupoega võib võrrelda inimesega, kellel pannakse raudu käed ja jalad ja kästakse siis teha mida tahab ja minna kuhu tahab.» Eriti teravalt ja, peab rõhutama, õigesti, kritiseeritakse seaduse neid põhimõtteid, millega talupoegadele anti liikumisvabadus ainult kubermangu piirides ja lubati neil tegelda ainult põllutööga. «Tõepoolest, talupoeg, kellel vastavalt eelmiste punktide mõttele ei ole võimalust otsida teist kohta kubermangus, milles uus põhimäärus annab ta täiesti aadli voli alla, omamata, vastavalt selle kuuenda punkti mõttele, võimalust minna teise kubermangu, peab paratamatult jääma igavesti oma asukohta. Sest kõik mõisnikud, olles omavahel seotud ühesuguste huvidega ja leppides omavahel kokku vastastikku vabatahtlike lepingute iseloomu suhtes, sunnivad talupoega tahes-tahtmatult alluma mõisniku volile ja nõustuma vastastikku vabatahtlikult niisuguste tingimustega, kui tema talle ette paneb. Asjata võidakse hakata vastu väitma, et mitte kõik mõisnikud ei ole samavõrra kasuahned, ja et leidub niisuguseid, kes, olles juhitud suurmeelsusest, nõustuvad ennem ohverdama oma huvid, kui nõudma talupojalt midagi ebaõiglast. Niisugused heategevad mõisnikud ei aja muidugi oma taluperemehi kohast välja, aga väljaaetud ja rõhutud peremeestel ei ole sellest kergem, kuna nad ei leia tühja kohta niisuguse mõisniku juures ja peavad järelikult jääma igavesti samasse viletsasse olukorda. Selle kuuenda punkti teises määruses keelatakse talupoegadel õppida niisuguseid tööalasid, mis võiksid neid eemaldada põllumajandusest ja viia neid välja põlluharijate seisusest. See seadus on veel solvavam isiklikule vabadusele, mida arvati heaks lubada talupojale, ja igaühele on selge, et, sundides teda olema mitte midagi muud kui ainult selle maa harija, mis temalt ära võeti, tahetakse peale kõiki eeltoodud kitsendusi veel mitmekordistada tema alistamist mõisniku omavolile.»

«Kuna üksikasjaliku määruse koostamist neil aadli enda ettepandud alustel teostab sama aadli poolt valitud komitee, aga pärast vaatab määruse läbi jälle seesama aadel, siis on kerge ette näha säärase olukorra tulemusi, ja kui tulemused vastavad alustele, siis võib Eestimaa talupoega õnnitleda vabaduse asemel uute kõige raskemate ahelate saamise puhul,» nende prohvetlike sõnadega lõpeb märgukirjas 1816. aasta reformi põhimõtete käsitlemine.

«Vabastamisseaduse» tegelikust iseloomust olid küllalt hästi teadlikud seaduse koostajad ise. Eestimaa uus kindralkuberner Oldenburgi prints August (eespool nimetatud prints Georgi vend), kelle otsese kontrolli all seaduse väljatöötamine aset leidis, märgib oma ettekandes tsaarile 16. novembrist 1815, et juba seaduse koostamise ajal oli avaldatud mõtteid, et mõisapolitsei loomisega oli «mõisnikele antud võimalus haarata oma kätte teise nime all seesama võim, millest nad uue seaduse väljaandmisega olid

loobunud».[143] «Kahjuks» polevat aga teist väljapääsu, märgib prints. Samuti oli printsi ettekande järgi otsustades seaduse koostajaile küllalt selge, et need paragrahvid, mis tegid talupoja liikumisvabaduse sõltuvaks riigimaksude ja mõisavõlgade tasumisest, jätsid ta tegelikult sellest liikumisvabadusest ilma.[144]

Kõik see ei takista meid aga Eestimaa talupoegadele isikliku vabaduse andmise reformis nägemast järjekordset ja ka edasiviivat sammu sel teel, mis viis läbi pärisorjuslike tootmissuhete lagunemise ja nende kõrvaleheitmise kodanlike, kapitalistlike tootmissuhete võidulepääsemisele. See samm oli väga kahjulik talupoegadele. Demagoogiliste juttude saatel «vabast lepingust» vastuvõetud seadus lõi tegelikult sellise olukorra, mis jättis vähe võimalusi kaubalis-rahaliste suhete ning vabapalgalise töö levimiseks eesti külas. Kuid seadusega nende kätte antud võimuvahendeid ei võinud mõisnikud kasutada mitte ainult teoorjuse väljapressimiseks talupoegadelt, vaid ka nende käest suure raharendi nõudmiseks, talupoegade väljakihutamiseks nende taludest ja talupõldude liitmiseks mõisa külge, osa talupoegade muutmiseks mõisatöölisteks. Üksikud Eestimaa kubermangu mõisnikud hakkasidki 1816. aasta seadust selles mõttes kasutama, kuid alles aastail 1840—1850.[145] Neil aastail said ka linnade (eriti Narva) läheduses asuvate külade vaesunud talupojad võimaluse minna tööle vabrikuisse.[146] Kui valitsevad klassid järjekordsete agraarreformidega 1840—1850-ndail aastail olid uuesti sunnitud teatud piiri panema mõisnike feodaalsele vägivallale talude suhtes ning looma reaalseid võimalusi raharendi levikuks ja talupoegliku väikemaaomandi tekkimiseks, siis polnud enam vajadust tegelda talupoegadele juriidilise isiku õiguste andmisega, sest need pidid nad olema saanud juba 1804. ja 1816. ning 1819. aasta seadustega.

Niisiis osutus 1816. aasta talurahvareform lõpptulemusena siiski üheks sammuks eesti talupoegadele nii piinarikkal üleminekuteel feodalismilt kapitalismile, kuigi selliseks sammuks, mis kindlustas, et möödapääsmatu sotsiaal-majanduslik areng toimus mõisnikele kõige kasulikumal kujul. Ja sellegi sammu astusid balti mõisnikud vastu tahtmist. «Pärast kõike seda, mis me seni oleme näinud,» tunnistab Axel von Gernet, «võib päris-

---

[143] RAKAL, f. 1260, nim. 1/3, s.-ü. 422, l. 33.

[144] Sealsamas, l. 27.

[145] Vt. sellest pikemalt Л. А. Лооне, О развитии некоторых элементов капитализма в сельском хозяйстве Северной Эстонии в 20—50-х годах XIX века, Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы — 1958, Таллин 1959, lk. 201—219.

[146] Juba 1819. a. pidi Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse elluviimiseks loodud komisjon tunnistama, et seadusega olid talupoegadelt võetud isegi need võimalused «tööstusega tegelemiseks», mis neil olid olnud pärisorjuse ajal ja see oli majanduslikult kahjulik isegi mõnedele mõisnikkudele. Tuli kiires korras välja töötada spetsiaalsed määrused, milledega mõisnikel lubati anda talupoegadele ühe aasta peale «piletid» linnas töötamiseks (RAKAL, f. 1409, nim. 1, s.-ü. 3221, l. 7—8).

orjuse kaotamist, nii nagu see Eestimaal läbi viidi, teatud määral hinnata kui hädakaitse vahendit.»[147] Võrreldes õigegi poeetiliselt Eestimaa mõisnikke tagaaetava hirvega ja tsaarivalitsust julma jahimehega, kurdab Fr. Bienemann: «Ka hirv, kes on surmast pääsenud ja saab vabalt oma teekonda jätkata, on esialgu siiski oma karja-aasade ja allikate juurest eemale tõrjutud ... Nii oli ka Eestimaa surutud kõrvale oma regulatiivi elluviimiselt ja samal ajal siiski selle külge seotud.»[148] Fr. Bienemann jätab aga märkimata, et sel ajal kasutati jahipidamisel alati ka talupoegadest ajajaid, kes oma kisaga metsloomi edasi ja jahimeestele ette hirmutasid. Just talupoegade rahulolematuse kära oli üks põhjus, mis ei lubanud tsaarivalitsusel mõeldagi agraarreformide seismajätmisele ja sundis teda ka kohalikele aadlikele selles küsimuses survet avaldama.

§ 2. TALURAHVA KLASSIVÕITLUSE ISELOOMUST JA TRADITSIOONIDEST

Käesolevas raamatus tutvusime talurahvarahutuste ja vastuhakkudega, mis haarasid Eestis 67 mõisat. 1797. aastal, mil talupojad nõudsid teoorjuse vähendamist või keeldusid alistumast ebaõiglastele ja julmadele karistustele, oli rahutustest haaratud 11 mõisat. Järgnevail aastail leidsid aset vaid üksikud vastuhakud — 1799. aastal kaks ja 1800. aastal üks. 1802. aastal algasid uuesti rahutused Liivimaa läti osas ja leidis aset Kauguri ülestõus. Järgmisel aastal haarasid rahutused ka kubermangu eesti osa — 1803. aastal nõudsid talupojad seitsmes mõisas teoorjuse vähendamist. Samal aastal leidsid väljaastumised aset ka Eestimaa kubermangus ja nimelt Harjumaal Perila mõisas ja Suuremõisas Hiiumaal. 1804. aastal jätkusid rahutused Lõuna-Eestis — vähemalt neljas mõisas protesteerisid talupojad uue talurahvaseaduse rakendamise vastu, leides, et nende mõisakoormised on liiga suureks jäetud. Samalaadilised rahutused kestsid Lõuna-Eestis edasi ka 1805. aastal, haarates sel aastal enam kui üheksa mõisat (üheksast mõisast võime rääkida siis, kui arvestame, et Sangaste kihelkonnas haarasid rahutused ainult ühe mõisa, tõenäoliselt olid aga seal rahutused mitmes mõisas, sest säilinud dokumentides räägitakse, et vastu oli hakanud terve kihelkond). Samal aastal olid väga tugevad rahutused ka Põhja-Eestis, kus talupojad ei lasknud end mõisnike ja mõisnikest ametnike poolt karistada, nõudsid teoorjuse vähendamist ega tahtnud enam öösel mõisa rehtesid peksta. Põhja-Eestis (Eestimaa kubermangus) haarasid rahutused 1805. aastal 18 mõisat (aga kui lisame juurde need

[147] A. Gernet, tsit. teos, lk. 149.
[148] Fr. Bienemann, «Babel» über Acten ..., lk. 76.

mõisad, mille talupojad võtsid osa Karinu ja Kose-Uuemõisa ülestõusudest, siis 28 mõisat) ja kestsid veel 1806.—1807. aastal viies mõisas.

Need kuivad arvulised andmed räägivad selgesti kahest rahutuste lainest (1797. ja 1802.—1807. aastal), mille eel, vahel ja järel on suhtelise vaikuse perioodid. Talurahva antifeodaalne klassivõitlus on feodalismi

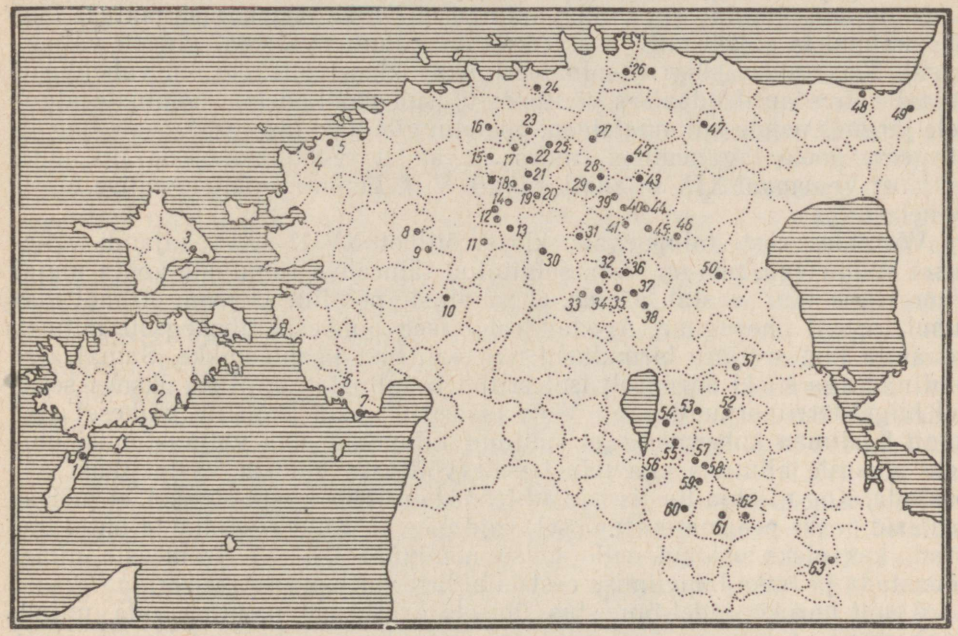

Aastail 1797—1807 Eestis rahutustest ja vastuhakkudest haaratud mõisad.

1 — Tiinuse, *2* — Kõljala, *3* — Suuremõisa, *4* — Nõva, *5* — Vihterpalu, *6* — Seli, *7* — Pootsi, *8* — Orgita, *9* — Haimre, *10* — Pööravere, *11* — Kehtna, *12* — Maidla (ülemine) ja Ingliste (alumine), *13* — Kaiu, *14* — Kuimetsa, *15* — Tammiku, *16* — Kautjala, *17* — Kose-Uuemõisa, *18* — Härgla ja Saaremõisa (vasemal) ning Lustivere (paremal), *19* — Harmi, *20* — Triigi, *21* — Ojasoo, *22* — Ravila, *23* — Perila, *24* — Kodasoo, *25* — Alavere, *26* — Palmse (vasemal) ja Annikvere (paremal), *27* —Kukevere, *28* — Orgmetsa, *29* — Seidla, *30* — Väätsa, *31* — Eivere, *32* — Võrevere, *33* — Kabala, *34* — Imavere, *35* — Adavere, *36* — Rutikvere, *37* — Pajusi, *38* — Lustivere, *39* — Orina, *40* — Karinu, *41* — Kapu, *42* — Roosna, *43* — Aavere, *44* — Liigvalla, *45* — Väinjärve, *46* — Selli, *47* — Põlula, *48* — Päite, *49* — Auvere, *50* — Kivijärve, *51* — Tähtvere, *52* — Aru, *53* — Pangodi, *54* — Rannu, *55* — Rõngu, *56* — Soontaga, *57* — Otepää, *58* — Pühajärve, *59* — Vidriku, *60* — Sangaste, *61* — Vaabina, *62* — Linnamäe, *63* — Vastseliina (kokku 67 mõisa).

perioodil ühiskonna arengu üks kõige põhilisemaid iseloomujooni ja kestab lakkamatult, väljendudes väga mitmesugusel kujul — talupojad töötavad mõisapõldudel meelega halvasti, ei lase end karistada, kaebavad oma mõisniku peale kohtu- ja valitsusasutustele, maksavad kätte julmadele valitsejatele ja kubjastele, põgenevad mõisast. Kuid sellised tugeva-

mad ja ohtlikumad klassivõitluse vormid, nagu rahutused, ei kesta vahetpidamatult. Talurahva igale ähvardavamale väljaastumisele vastavad valitsus ja mõisnikud julmade karistustega või, nagu nad seda eriti XVIII—XIX sajandi vahetusest alates praktiseerima hakkasid, osaliste ja petlike järeleandmistega. Selleks et uuesti jõudu koguda, valitsevate klasside petlikke manöövreid läbi näha, kulus talupoegadel teatud hulk aega. Seda suurem oli aga nende viha, kui nad mõisnike järjekordse pettuse läbi olid näinud ja sageli mitu aastat kestnud rahutustes oma protesti väljendasid. Nagu üldse kõigi ekspluateeritavate klassivõitluses, nii vaheldusid ka talurahva antifeodaalses võitluses tõusud mõõnadega, rahutuste algusele järgnes nende kulminatsioon, pealetungile vaenlase vastupealetung ja nõrgema poole taganemine. Andes ülevaadet revolutsioonilise liikumise ajaloost Venemaal XIX sajandil, räägib V. I. Lenin revolutsioonilise tõusu lainetest.[149]

Võrreldes eesti talupoegade klassivõitlust XVIII—XIX sajandi vahetusel andmetega, mis on välja selgitatud talurahva rahutuste kohta mujal Vene riigis 1797. aastal, näeme, et rahutuste põhiline iseloom on mõlemal juhul täpselt ühesugune. Ägedad rahutused puhkesid üheaegselt mitmes kohas ja just seetõttu hirmutasid nad valitsust ja mõisnikke. Samal ajal olid nad aga siiski äärmiselt isoleeritud ja killustatud. Mitte üksnes selli- sel hiigel-territooriumil nagu Vene tsaaririik, vaid isegi nii väikesel alal nagu Eestimaa kubermang, ei suutnud talupojad oma väljaastumisi ühisele plaanile allutada ega teineteisele võitluses pidevat vastastikust abi osutada. Kogu Põhja-Eestis leidsid teomehed 1805. aasta sügisel, et mõisarehtesid peaks peksma mitte öösel, vaid päeval. Kuid ei leidunud ühtki inimest, kes oleks osanud selle ühise nõudmise k õ i g i teomeeste nimel sõnastada ja tema läbiviimise eest laialdast võitlust organiseerida.

Ainult harukordadel õnnestus ühisele võitlusele mobiliseerida mitme naabermõisa talupoegi. Neil kordadel ei näidanud talupojad üksnes suurt solidaarsust, vaid ka otse imestamapanevalt head sõjalist organiseerimisvõimet. Ja jällegi on see iseloomujoon ühine eesti ja vene talupoegade klassivõitlusele — Brassovo kõrval seisab väärika võitluskaaslasena Kose-Uuemõisa. Need üksikud juhud, mil talurahvarahutused paisusid relvastatud ülestõusudeks, näitasid valitsevale klassile selgesti, millised ähvardavad jõud peitusid rahutuste pealispinna all. Meile aga räägivad nad sellest, et stiihilisus, organiseerimatus ja killustatus tegid talurahva võitlusjõu kümme või enamgi korda nõrgemaks, võrreldes selle tohutu potentsiaalse jõuga, mis peitus nende tuhandete «hallide inimeste» lihaselistes kätes, kes olid juba ammu õppinud vihkama, keda aga keegi polnud õpetanud oma jõude organiseerima.

Talurahva klassivõitluse stiihilisus ja organiseerimatus väljendus ka

[149] V. I. L e n i n, Teosed, 5. kd., lk. 40.

selles Balti kubermangudele iseloomulikus nähtuses, et rahutused levisid väga visalt üle kubermangupiiri. See ilmnes 1804.—1805. aastate rahutuste puhul, kuid samalaadilisi nähtusi kohtame eesti talurahva klassivõitluse ajaloos ka varem ja hiljem. Liivimaa kubermangus elasid eesti talupojad kõrvuti oma lõunapoolsete naabrite läti talupoegadega, neist põhja pool elasid naaberkubermangus (Eestimaal) samasugused eesti talupojad, nagu nad isegi. Mingit suletud piiri mõlema kubermangu vahel polnud, talupojad võisid võrdlemisi hõlpsasti ühest kubermangust teise minna. Tsaarivalitsus ja kohalikud mõisnikud viisid oma agraarpoliitilisi üritusi (reforme) läbi kubermangude kaupa. Need reformid või kuuldused nende ettevalmistamisest kujunesid väga sageli rahutuste ajendiks. Ja kuna stiihiliste talurahvarahutuste tekkimisele ja levikule avaldasid suurt mõju niisugused konkreetsed ajendid, siis kujunes väga sageli olukord, et Liivimaa läti talupoegade seas puhkenud rahutused haarasid väga kergesti ja kiiresti ka samas kubermangus elavaid eesti talupoegi, ei levinud aga edasi naaberkubermangu, kuigi sealsed eesti talupojad elasid täpselt sama raskes, kui mitte veel raskemaski olukorras kui Lõuna-Eesti talupojad. 1784. aastal haarasid rahutused Liivimaa kubermangus nii läti kui eesti talupoegi, kuid ei levinud Eestimaa kubermangu. 1797. aastal haarasid sel ajal kogu Vene riigis levinud rahutused mõlemat kubermangu. 1804. aastal kinnitas tsaar Aleksander I uued talurahvaseadused mõlema kubermangu jaoks. Kuna aga Liivimaa seadus kuulutati välja 1804. aastal, Eestimaa oma aga alles järgmise aasta algul, siis puhkesid Liivimaa eesti osas rahutused juba 1804. aastal, Eestimaal aga alles 1805. aastal. Oma «vabastamise» (Eestimaa talurahvaseadus 1816. ja Liivimaa talurahvaseadus 1819. a.) röövelliku iseloomu vastu protesteerisid Eestimaa talupojad rahutustega 1817. aastal, Liivimaa talupojad 1820.—1823. aastal. 1841. ja 1845.—1847. aastal Liivimaal üheaegselt nii läti kui eesti talupoegi haaranud rahutused Eestimaale ei levinud, kuna aga 1858. aasta rahutused ei levinud jälle Eestimaalt Liivimaale.

Sellel iseloomulikul nähtusel on peale negatiivse ka positiivne külg. Kui administratiivpiirid osutusid suureks ja sageli isegi ületamatuks takistuseks rahutuste levimisele, siis rahvuslikud piirid ja keelepiirid nende levikut, nagu nägime, üldse ei pidurdanud. Eesti ja läti talurahva ajalugu räägib selgesti, et talupojad oskasid väga hästi aru saada lihtsast tõsiasjast, et mõisnikud on ühiseks vaenlaseks kõigist rahvustest rõhutud talupoegadele, ja sellepärast ka võitlesid (kuigi stiihiliselt ja loomusunniliselt) ühiselt nende vastu. On väga iseloomulik, et samasugusele järeldusele jõudis ka Zagrebi ülikooli professor F. Čulinovič pärast seda, kui ta oli põhjalikult uurinud talurahva antifeodaalset võitlust Jugoslaavias, mis mitmesugustel ajaloolistel ja geograafilistel põhjustel kujutas vanasti endast tõelist rahvuste nõiakatelt. Professor Čulinovič rõhutab, et «kuigi Kroaatias ei esinenud kogu maal levinud liikumisi, haarasid ülestõusud siiski

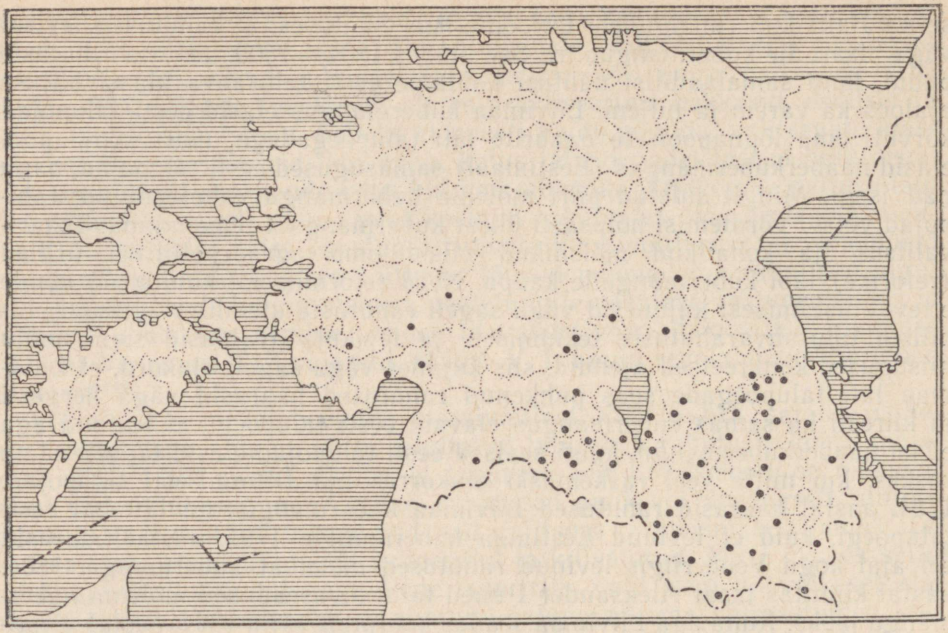

M. Stepermani poolt koostatud kaart 1784. aasta rahutuste kohta.

talupoegi, sõltumata nende usulisest ja rahvuslikust kuuluvusest. Nende ülestõusude ajal inimese rahvuslikul või usulisel kuuluvusel polnud mingisugust tähendust, ülestõusust osavõtja pidi olema vaid talupoeg, kes kibedasti vihkas oma klassivaenlast — feodaali. See oli põhiline.» [150]

Talurahvarahutuste leviku kaardid näitavad veel, et rahutused ei levinud kogu territooriumil ühesuguse jõuga. Võimudel läks tavaliselt korda teatud piirkondades puhkenud rahutused enne maha suruda, kui nad jõudsid levida mujale. Seetõttu esinevad kõrvuti tugevalt rahutustest haaratud piirkondadega alad, kus leidis aset vaid üksikuid väljaastumisi. Kuid ka rahutustest tugevasti haaratud piirkondades ei võtnud rahutustest osa kõigi mõisate talupojad. Nagu on näha kaartidest, on rahutuste levik klassivõitluse eri etappidel erinev — kord on rahutused rohkem koondatud ühele alale, kord teisele alale. Ilmselt sõltub leviku ulatus osalt rahutuste tugevusest. 1783.—1784., 1817.—1823., 1840-ndail aastail ja 1858. aastal on rahutused massilisemad kui XVIII—XIX sajandi vahetusel ja

[150] Фердо Чулинович, Крестьянские восстания в Хорватии, Москва 1959, lk. 236.

Talurahva rahutused Eesti- ja Liivimaal aastail 1816—1823. Kahekordse ringiga on märgitud mõisad, kus rahutused puhkesid juba aastail 1816—1819.

sellepärast levivad ka laiemalt. Kuid levides laiemalt muutuvad rahutused ka enam hajutatuks. Talurahva antifeodaalsele klassivõitlusele omase organiseerimatuse ja stiihilisuse tõttu kasvab tema tugevus aeglasemalt kui ta ulatus. Talurahvas ei oska teadlikult tõusta võitlusele ja sellepärast ei kujune ka selliseid piirkondi, kus rahutustest võtaksid osa k õ i k talupojad.

Kui vaadelda rahutuste leviku kaarte, siis torkab silma veel üks asja-

olu. Põhja-Eestis (Eestimaa kubermangus) on kaks korda (1805. ja 1858. aastal) eriti tugevasti rahutustest haaratud üks ja sama piirkond, ja nimelt Rapla—Juuru—Kose kihelkonnad. Siinjuures tuleb aga arvestada, et mõlemal korral leiab just selles piirkonnas aset kõige tugevam ülestõus — 1805. aastal Kose-Uuemõisas ja 1858. aastal Mahtras (nende võrdle-

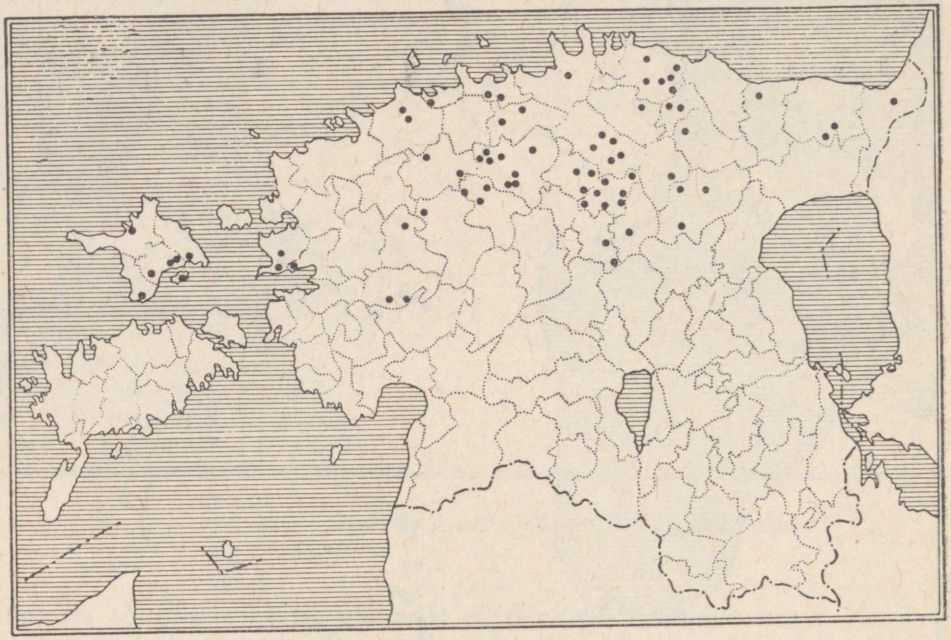

1858. aasta talurahvarahutuste kaart.

mise juures peatume pikemalt edaspidi). Esimesel korral tõusid Kose-Uuemõisast lähtunud üleskutsel võitlusele 6, teisel korral mahtralaste üleskutsel 11 mõisa talupojad, kes kuni üleskutse saabumiseni rahutustest veel osa polnud võtnud. Kui stiihilisse talurahvaliikumisse tungis ettevalmistatuse elemente, siis muutus see võitlus ka tõeliselt üldiseks — peaaegu kõik teatud piirkonna talupojad astusid võitlusse mõisnike vastu ja, mis kõige tähtsam, toetasid teineteist. Nagu sellest veenvalt jutustab kogu eesti talurahva klassivõitluse ajalugu XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel, esines selliseid nähtusi väga harva. Talurahvas ise oli võimeline ainult üksikuteks ja nõrkadeks katseteks selles suunas. Teadlikkus ja organiseeritus tuli talurahva klassivõitlusesse viia väljastpoolt. See ajalooline ülesanne langes tööliskassi õlgadele.

XVIII—XIX sajandi vahetusel avaldusid talurahvarahutused Eestis mitmesugusel kujul ja talupoegade poolt esitati õige mitmesuguseid nõudmisi. Kuid vormide ja nõudmiste mitmekesisus ei takista meid nägemast seda, et võitluse põhisisu oli kõikjal ja alati ühine. Mõisnikud olid talupoegade õlgadele veeretanud uusi ja raskeid teokoormisi ning peksid ja karistasid halastamatult talupoegi. Kõik talupoegade rahutuste mitmesugused väljendusvormid (nõudmised, et teopäevade arvu vähendataks või kehtestataks uuesti «vanad rootsi normid»; keeldumine uute vakuraamatute vastuvõtmisest, sest nad nägid ette kõrgeid teokoormiste norme; loobumine öisest rehepeksust jne.) võime kergesti viia ühe nimetaja alla — talupojad nõuavad, et mõisa teoorjust tunduvalt kergendataks. Selle nõudmisega on lahutamatult seotud ka väljaastumised mõisa kodukari vastu. Talupojad ei protesteerinud mitte üksnes selle vastu, et neid mõisale väga palju tööd sunniti tegema, vaid ka selle vastu, et seda tööd saatis julm peks ja mõnitamine.

Nõudmine, et teoorjust mõisale tuleb tunduvalt vähendada või ta hoopis kaotada, läbib punase niidina eesti talurahva klassivõitlust XVIII sajandi keskpaigast kuni järgmise sajandi keskpaigani. Selles küsimuses on üksmeelsed kõik neid probleeme uurinud ajaloolased.[151] Kõige levinumaks klassivõitluse vormiks kogu selle pika perioodi jooksul oli teotöö seismajätmine mõisas. Sellel üldisel foonil esinevad küllaltki harva sellised teravamad, pealetungivamad klassivõitluse vormid, nagu kokkupõrge mõisnike kaitseks väljakutsutud sõjaväeüksustega. 1784. aasta rahutuste ajal leidis neid eesti ja läti alal kokku aset ainult kaks, 1802.—1805. aastal kolm, 1841. aastal kolm ja 1858. aastal ainult üks.

Niisiis võime teha järelduse, et nii XVIII sajandi teisel kui ka XIX sajandi esimesel poolel ja nende sajandite vahetusel, mis on vaatluse alla võetud käesolevas raamatus, oli eesti talurahva klassivõitlus suunatud teoorjusliku ekspluateerimise vastu, kusjuures domineerisid passiivsed klassivõitluse vormid. Kas aga selline iseloomustus on ammendav ja küllalt õige?

Sellele küsimusele vastamiseks teeme küllaltki pika ruumilise ekskursi ja püüame võrrelda talurahvaliikumist Eestis talupoegade klassivõitlusega väljaspool teoorjuslike suurmõisate rajooni Elbest lääne pool. Konkreetselt võtame vaatluse alla talurahvarahutused Saksimaal 1790. aastal, kuna nad on ajaliselt õige lähedased meie poolt vaadeldud rahutustele ja marksistlikus ajalookirjanduses küllaltki põhjalikku käsitlust leidnud. Raa-

[151] M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784, Rīgā 1956, lk. 296 ja 340; L. Loone, Lõuna-Eesti talupoegade suhtumisest 1819. aasta talurahvaseadusesse, Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon 23.—29. aprillil 1947. a. E — Ühiskonnateaduste osakonna istungid, lk. 52—53, 55 ja 61; Hans Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail, Tartu 1930, lk. 161, 209—211 ja 269—270; J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk. 210.

matu lõpus, milles nii palju juttu oli balti saksa mõisnike julmustest ja eesti talupoegade võitlusest selle vastu, on otse vajalik meelde tuletada, et samal ajal võttis kogu Ida-Euroopas arenevast antifeodaalsest liikumisest osa ka saksa rahvas, saksa talupojad ja et jällegi on rahvustunnusel ajaloolise arengu seisukohalt hoopis teisejärguline tähtsus.

Saksi talupoegadele tegid suurt kahju feodaalide jahiprivileegid — talupoegadel oli keelatud hävitada metsloomi isegi siis, kui need rüüstasid küla põlde. Väga vihatud olid paljud teisedki senjööriõigused — õigus mõisa lambakarja talupoegade põldudele ajada pärast viljakoristust, talupoegade põldude niisutamiseks hädavajaliku vee ärajuhtimine feodaalide tiikidesse ja lossikraavidesse, mõisnike õigus määrata kohtunikke, kes siis oma leivaisade huvides nöörisid talupoegi igasuguste maksude ja trahvidega.

1790. aasta talurahvarahutused Saksimaal algasid talupoegade ajujahiga «kuurvürstlike metsloomade» peale.[152] Talupojad kihutasid mõisa lambad oma põldudelt minema ja lõhkusid ära tammid, mis juhtisid jõgede ja ojade vee mõisa tiikidesse ja kraavidesse.[153] Nad kogunesid varsti kaheksa tuhande mehe suuruseks sõjaväeks, asusid laagrisse Katzenhäuserni kinkudele ja hakkasid korraldama siit retki ümberkaudsete väikelinnade alla, kus nad sundisid linnavalitsusi neile välja andma arreteeritud talupoegi.[154] 21. augustil vallutas üks ülestõusnud talupoegade rühm Pinnewitzi lossi. Mõisnik von Zehmenilt võtsid talupojad allkirja, et ta loobub igasuguste mõisakoormiste nõudmisest talupoegadelt, tema käsilane kohtunik Kohl aeti talupoegade poolt läbi kadalipu.[155]

Juba üksnes need faktid tunnistavad, et talupojad käituvad väga aktiivselt ja pealetungivalt, ja annavad teatud ettekujutuse ka sellise aktiivsuse põhjustest. Lääne pool Elbet ei rõhunud talupoegi ainult feodaalkoormised, vaid ka feodaalide mitmesugused senjööriprivileegid. Vihatud metsloomadest ja mõisa lammastest ei saanud talupojad vabaneda teisel teel, kui neile kallale tungides, või neid minema ajades. Et purustada mõisniku käsul ehitatud tammi, sundida mõisnikku loobuma tema privileegidest ja «kutsuda korrale» tema käsilast kohtunikku, tuli tungida mõisa või lossi kallale, ajada mõisnikule hirm peale, võtta temalt vastav allkiri või, mida peeti kõige kindlamaks, vanad privileegidokumendid ära põletada.

Mõisnike ja talupoegade vahekord oli sellise iseloomuga, et mõisa rõhumisest vabanemiseks polnud teist teed kui «kallaletung lossile». Ja

---

[152] Percy Stulz — Alfred Opitz, Volksbewegungen in Kursachsen zur Zeit der französischen Revolution, Berlin 1956, lk. 49 ja 53.

[153] Sealsamas, lk. 38, 56 ja 71.

[154] Sealsamas, lk. 69—70.

[155] Sealsamas, lk. 69.

samasugune lossidele kallaletungimise ning feodaalõigusi kinnitavate dokumentide põletamise pilt avaneb meie silmadele, kui meenutame talurahvarahutusi suure Prantsuse revolutsiooni ajal [156] või 1848. aasta revolutsiooni ajal Lõuna- ja Edela-Saksamaal.[157]

Hoopis teine on aga pilt näiteks Venemaal.

Käsitledes 1797. aastal kogu Vene tsaaririiki haaranud rahutusi nägime, et talupoegade klassivõitlus väljendus peaasjalikult keeldumises teoorjusest ja et relvastatud kokkupõrkeid ning kallaletunge mõisatele leidis aset väga harva.[158] 1820. aastal kuulutasid 45 000 Doni kallastel elavat talupoega enda vabaks, lõpetasid töö mõisates ja, relvastudes teivastega, hakkasid ühinema rühmadesse.[159] Nad haarasid oma valdusesse mõned külad, kuid kui ilmusid kohale ülekaalukad sõjaväeosad, siis alistusid. Ainult ühes kohas leidis aset kokkupõrge ülestõusnute ja sõjaväe vahel.[160]

I. Ignatovitš, kes uuris talurahvaliikumist Venemaal aastail 1826 kuni 1854, toob oma raamatus ära järgmised arvulised tulemused. Talurahva rahutuste konkreetsema iseloomu selgitas ta välja 423 juhul.[161] Siinjuures 60% rahutustest leidis aset neis kubermangudes, kus valitses teoorjuse süsteem. 120 juhul 423-st rahutused väljendusid keeldumises teoorjusest, 38 juhul keeldumises tasuda obrokit, 41 juhul keeldusid talupojad tunnustamast oma mõisnikku, 11 juhul keeldusid ümber asumast jne. Mõisnikule hakati vägivallaga vastu 27 juhul, teda ähvardati 17 juhul. I. Ignatovitši andmeil leidis 1826. aastast kuni 1854. aastani aset ainult 8 kokkupõrget sõdurite ja talupoegade vahel ja ainult 2 korral tungisid talupojad esimestena peale.[162]

1840-ndail aastail püüdsid tuhanded talupojad vabaneda feodaalsest

---

[156] Ka Prantsusmaal algasid talurahvarahutused 1789. aastal sageli sellega, et talupojad korraldasid ajujahi seni feodaalide jahiprivileegi kaitse all seisnud metsloomadele (А. В. Адо, Крестьянские восстания в начале французской революции в 1789 году. Из истории общественных движений и международных отношений. Сборник статей в память академика Евгения Викторовича Тарле, Москва 1957, lk. 152).

[157] Революция 1848—1849, под ред. Ф. В. Потемкина и А. И. Молока, т. 1, Москва 1952, lk. 255.

[158] Vt. käesolev raamat lk. 267—269.

[159] И. Игнатович, Крестьянское движение на Дону в 1820 г., Москва 1937, lk. 222.

[160] Sealsamas, lk. 180, 192—194, 197 ja 200—202.

[161] Ühes oma hiljem ilmunud artiklis räägib I. Ignatovitš, et Venemaal leidis sel ajavahemikul aset 712 rahutust, kuid kahjuks ei jaota ta selles artiklis rahutusi gruppidesse nende iseloomu järgi (И. Игнатович, Крестьянские волнения первой четверти XIX века, «Вопросы истории», 1950, пг. 9, lk. 48—49).

[162] И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград 1925, lk. 335 ja 338—343. Viimasel ajal on ajalookirjanduses õigusega tähelepanu juhitud sellele, et I. Ignatovitši käsutuses polnud kaugeltki kõik andmed talurahvarahutuste kohta Venemaal (Vt. С. Б. Окунь, Очерки истории СССР — Вторая четверть XIX века, Ленинград 1957, lk. 44). Kuid selleks, et selgitada talurahva klassivõitluse üksikute vormide osatähtsust ja võrrelda talurahvaliikumise suhtelist intensiivsust erinevail aastakümneil, on neid andmeid siiski võimalik kasutada.

rõhumisest sel teel, et rändasid oma mõisniku juurest ära. Aastail 1840—1843 ja 1845—1847 veeresid üle tervete kubermangude Balti merest kuni Musta mereni talurahvarahutused, mis väljendusid selles, et talupojad tahtsid «soojale maale» või «kroonu tööle» rändamisega või «tsaari usku» astumisega vabaneda mõisnike feodaalsest rõhumisest. J. I. Gerassimova, kes on neid rahutusi vene kubermangudes spetsiaalselt uurinud, märgib oma dissertatsioonis, et aastail 1840—1843 leidis aset ainult üks relvastatud kokkupõrge talupoegade ja sõdurite vahel.[163] Sagedamini leidsid kokkupõrked ümberasuvate talupoegade ja neid kinni pidada püüdvate väiksemate sõjaväekomandode vahel aset 1847. aastal, kui liikumine haaras Kiievi kubermangu.[164] Nagu kinnitab E. I. Firsova, kes uuris talurahvaliikumist Valgevenes aastail 1840—1850, oli neil juhtudel, kui talupoegade mõisnikevastane väljaastumine ei võtnud massilise ümberasumise kuju, domineerivaks klassivõitluse vormiks keeldumine teotööst.[165]

Venemaal on XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel kõige levinumaks klassivõitluse vormiks e r a m õ i s a t e talupoegade juures keeldumine teotööst. Kallaletungimised mõisatele ja samuti mitme mõisa talupoegade ühised väljaastumised leidsid aset võrdlemisi harva. Tavaliselt ühinesid mitme mõisa talupojad ainult siis, kui oli vaja ühiselt vastu panna kohalesaadetud karistussalkadele. Ja selle «mittepealetungiva» iseloomujoone loogiliseks edasiarenduseks ja ka väljenduseks oli XIX sajandi teisel veerandil nii massiliselt esinev «ümberasumisliikumine» (mis võis, nagu see leidis aset näiteks Eestis, väljenduda ka oma kodust lahkumata teise usku «ümberasumises»).

Kõige selle põhjusi peame nähtavasti otsima tootmissuhete konkreetses iseloomus. Kõige teravamaks küsimuseks mõisniku ja talupoja suhetes oli teoorjuse küsimus. Teoorjuslike mõisakoormiste raskuse all laostus talude endi majapidamine, talupoegi peksti ja karistati samuti seoses teoorjusega. Niipea aga, kui talupojad jätsid mõisa tööle minemata, mõjus see kohe mõisa majapidamisele. Tavaliselt arvatakse, et keeldumine teoorjusest kuulub klassivõitluse nn. passiivsete vormide hulka, tegelikult olid sel aga õigegi «aktiivsed tagajärjed», kuna ta otsekohe halvas kogu mõisa majandusliku tegevuse. Talupoegade klassivõitlus oli igal pool suunatud feodaalse rõhumise vastu. Kui näiteks Saksamaal lääne pool Elbet ja Prantsusmaal püüdsid talupojad feodaalsest rõhumisest vabaneda «lossidele kallaletungimise» teel, siis tsaristliku Venemaa teoorjuslikes piirkondades mõisatööle mitteminemisega. Siinjuures ka Venemaal, nagu sellele õigesti tähelepanu juhib prof. Okun, «kriisi perioodil paistavad oma ula-

[163] Ю. И. Герасимова, Крестьянское движение 1840-х годов в России, Москва 1953 (kandidaadi-dissertatsiooni käsikiri), lk. 149, 151, 155—156, 160 ja 235.

[164] Sealsamas, lk. 314—321 ja 324—326.

[165] Е. И. Фирсова, Кризис крепостнического хозяйства Белоруссии и крестьянское движение в 40-е — 50-е годы XIX века, Минск 1956 (kandidaadi-dissertatsiooni käsikiri), l. 170.

tuse, vastupanu tugevuse ja nõudmiste iseloomu poolest silma just need rahutused, mis leidsid aset neis rajoonides, kus ülekaalus oli obrok.»[166] Seda mõtet väljendas prof. Okun XIX sajandi 40-ndate aastate kohta. Kuid Venemaa obrokialadel leidis juba XIX sajandi alguses aset talupoegade kallaletunge mõisatele. Näiteks Peterburi kubermangu Oudova maakonna Zaozerje, Zavustje ja Koloduski külade talupojad relvastusid 1809. aastal «harkide, kirveste ja teivastega . . ., ründasid mõisa, haarasid enda kätte hobused, vankrid ja hobuseriistad ja kasutasid kõike seda, et vedada oma aitadesse mõisniku koristatud vili».[167] Siinjuures tuleb aga märkida, et see talupoegade väljaastumine oli vastuseks obroki suurendamisele ja osa talupoegade maade röövimisele mõisniku poolt.

Milline tendents valitseb talurahva klassivõitluses neis maades, mis asuvad Venemaa ja Saksamaa vahel? Kas ka seal võib tähele panna, et rahutuste domineeriv iseloom sõltub teatud määral talupoegade ja mõisnike omavaheliste suhete konkreetsest iseloomust?

Mõned faktid näivad rääkivat selle oletuse kasuks. XVIII sajandi lõpul kuulusid Saksi kuurvürstiriigi koosseisu ka Elbe paremal kaldal laiunud Ober- ja Nieder-Lausitzi alad, kus erinevalt vasaku kalda aladest valitses teoorjuslik süsteem. 1790. aasta rahutused, millest oli juttu eespool, sinna ei levinud. Nendes lužitsi elanikkonnaga külades väljendus talupoegade pahameel sel aastal ainult mõnes keeldumises teoorjuse tegemisest.[168]

1791. aastal väljendusid poola talupoegade mõisnikevastased väljaastumised eeskätt keeldumises teoorjusest. Aastail 1816—1818, 1822—24 ja 1828—1830 lõpetasid poola talupojad mõisale teotegemise ja maksude maksmise ning protesteerisid neile mõisavalitsejate poolt osakssaanud rõhumise vastu. 1821. aastal keeldusid praeguse Tšehhoslovakkia territooriumil Moravas talupojad kolm kuud järjest mõisale teoorjust tegemast. 1831. aastal Slovakkias puhkenud kooleramässud väljendusid samuti põhiliselt mõisale teoorjuse tegemisest loobumises. 1845.—1846. aastal esines teoorjusest keeldumist paljudes Poola ja Tšehhoslovakkia mõisates.[169]

[166] С. Б. Окунь, tsit. teos. lk. 45.

[167] В. И. Кабаш, Крестьяне и крестьянское движение в С. Петербургской губ. в конце XVIII и первой четверти XIX в., Автореферат кандидатской диссертации, Ленинград 1958, lk. 12—13.

[168] Willi Boelcke, Bauer und Gutsherr in Oberlausitz — Ein Beitrag zur Wirtschafts-, Sozial- und Rechtsgeschichte der ostelbischen Gutsherrschaft, Schriftenreihe des Instituts für sorbische Volksforschung 5, Bautzen 1957, lk. 236 ja 238; Rudolf Lehmann, Die Verhältnisse der Niederlausitzischen Herrschafts- und Gutsbauern in der Zeit vom Dreissigjährigen Kriege bis zu den preussischen Reformen, Mitteldeutsche Forschungen 6, Köln-Graz 1956, lk. 74. Tuleb aga märkida, et näiteks W. Boelcke kaldub seda nähtust seletama asjaoluga, et Elbe jõge mööda läks ka rahvus- ja keelepiir saksa ja lužitsi talupoegade vahel.

[169] В. И. Ивашкевич, Народное движение в Польше накануне восстания 1794 г., «Ученые записки Ленинградского университета», т. 194, серия исторических наук, вып. 23, Ленинград 1955, lk. 9—10, История южных и западных славян, Москва 1957, lk. 161, 166, 176, 192, 207 ja 208.

Siinjuures ei tohi aga muidugi unustada, et lääne pool Elbet asunud maadest võetud näited pärinevad revolutsiooniaastaist (1789—1794 ja 1848). Revolutsioonilise liikumise teiste tegurite mõju talurahva klassivõitlusele (mis neil aastail kujutas endast üht osa sellest revolutsioonilisest liikumisest) ei tohi muidugi ignoreerida. Võib-olla just sellepärast kujutavad Galiitsia sündmused 1846. aastal (mida marksistlike ajaloolaste poolt käsitletakse kui 1848. aasta revolutsiooni omapärast avamängu Austria keisririigis) endast teatud erandnähtust. Kuid isegi juhul, kui arvestada ka neid mõjustusi, on selge, et mõisnike ja talupoegade vaheliste suhete konkreetne iseloom mõjutas õige tugeval määral nende klassivõitluse iseloomu. Ja võib-olla just sellepärast oli talupoegadel ida pool Elbet raskem tõusta avalikule relvastatud võitlusele kui lääne pool Elbet.

Kõik need ajaloolised võrdlused on meid põhiteemast õigegi kaugele viinud. Kuid nad olid siiski hädavajalikud selle näitamiseks, et eesti ja vene talupojad ei tunginud XVIII—XIX sajandi vahetusel suhteliselt harva mõisate kallale sellepärast, et nende mõisnikud oleksid olnud suhteliselt paremad või nad ise kartlikumad kui näiteks saksa ja prantsuse talupojad, vaid sellepärast, et nende ja mõisnike vahekorra konkreetne iseloom kirjutas ette teistsugused võitlusvormid.

Talurahva klassivõitluse vormi küsimustega on lahutamatult seotud selle võitluse ideoloogia küsimus — s. t. küsimus sellest, mida mõtles ja mida tahtis kätte võita mõisniku vastu võitlev talupoeg? Peab selget vahet tegema selle vahel, mida talupojad õigeks pidasid ja milliseid konkreetseid, praktilisi eesmärke nad kätte võita tahtsid. Nagu nägime, oli balti kindralkuberner vürst Golitsõn XIX sajandi algul hirmul, et publitsistide poolt «ülesässitatud» talupojad hakkavad oma maad mõisnike käest tagasi nõudma. Kuid oleks ekslik sellest järeldada, et mõisnike vastu võitlusele tõusnud talupojad mõtlesid kohe algusest peale maa tagasivõtmisele mõisnike käest. Ei tohi unustada, et ka feodaalses ühiskonnas avaldas mõju see marksismi-leninismi poolt avastatud seaduspärasus, mille järgi klassiühiskonnas on domineerivaks ideoloogiaks ja moraaliks valitseva klassi moraal ja ideoloogia, mis püüab endale alistada ka ekspluateeritavate klasside ideoloogiat.[170] Mõisnikud mitte üksnes ei rõhunud talupoegi, vaid püüdsid neile, võttes siinjuures abiks pastoreid ja tsaariametnikke, ka selgeks teha, et talupojad peavad mõisnikke sõnakuulelikult orjama ja nende poolt määratud karistusi kannatlikult kandma, et maa kuulub mõisnikele ja on antud talupoegadele ainult rendile jms. Need valitseva klassi võimu ideoloogilised tugisambad hakkasid klassivõitluse käigus kõige ennem kõikuma muidugi neis kohtades, kus võitluse pinge oli suurem. Kõige teravam oli aga olukord just mõisa teoorjusse ja sellega seotud peksusse ja muudesse julmustesse puutuvates küsimustes. Maaküsimus

[170] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, Москва 1955, lk. 45—46.

polnud sel ajal nii aktuaalne. Maad oleks talupojal esialgu jätkunud, põldu oleks alemaade arvel võinud laiendada, kui ainult mõisa teoorjus poleks kogu talu tööjõudu nii ära kurnanud, et olemasolevaid põlde ei suudetud korralikult harida. Seetõttu on täiesti loomulik, et kõigepealt ja kõige suurema teravusega kerkivad üles mõisa teoorjuse suuruse ja mõisa kodukari (mõisniku poolt rakendatavate «koduste» karistuste) küsimused.

1797. aastal leidsid aset rahutused seitsmes mõisas, kusjuures Kodasuu mõisa kohta on säilinud liiga vähe andmeid, et midagi kindlamat öelda seal asetleidnud väljaastumise iseloomu kohta. Rannu ja Järve mõisates nõudsid taluperemehed teoorjuse vähendamist; Tammiku, Kehtna ja Kõljala mõisates ei lasknud talupojad end mõisas ja mõisnikest ametnike poolt peksta (Tammiku mõisas püstitasid teomehed isegi nõude, et kubjas ei tohi neile anda korraga kunagi rohkem kui kolm hoopi). Tiinuse mõisas Saaremaal nõudsid talupojad teoorjuse vähendamist ja ei lasknud end «vastuhakkamise» eest karistada.

Täpselt samasuguseid nõudmisi esitasid ja niisamuti käitusid talupojad ka 1799., 1800., 1802. ja 1803. aasta vastuhakkude ja rahutuste ajal.

Nagu näeme, olid need üsnagi mõõdukad nõudmised. Oleks aga täiesti naiivne arvata, et talurahvas mõisnike vastases võitluses *alati* nõudis kehtiva ühiskondliku korra täielikku ümbermuutmist. Ei tohi unustada, et isegi proletariaat, kes astus võitlusse sel ajal, kui ühiskondlikud suhted olid juba hoopis arenenumad, kui oli loodud juba proletariaadi klassivõitluse teooria, kasutas veel küllalt sageli sellist piiratud võitlusvormi nagu majanduslik streik. Ometi kaldutakse sageli asja kujutama nii, et talurahva klassivõitlusel on ainult üks eesmärk — kukutada mõisnike võim. Ja kuna talurahvas seda eesmärki ei saavuta, siis jääb tema võitlusest fataalselt tagajärjetu võitluse mulje.

Käesolevas raamatus oli korduvalt juttu talurahva klassivõitluses väljenduvast talupoegade oma õiguse ideest. Mõisnike rõhumisele vastu astudes ajavad talupojad taga oma õigust ja sedasama lähevad nad naiivselt otsima tsaari käest. Ühelt poolt näitab see talurahva klassiideoloogia tugevust, näitab, et isegi kirjaoskamatu, kiriku poolt pimestatav ja tsaristliku ideoloogia kammitsais olev talupoeg mõistis *oma* huvide lepitamatut vastuolu mõisnike huvidega, oskas *oma* klassihuvide eest väljas olla. Kuid teiselt poolt räägib selle idee domineerimine ka talurahva ideoloogia nõrkusest. Mõisnike vastu võitlev talurahvas võitleb tavaliselt *oma õiguste* eest, kapitalistide vastu võitleb proletariaat aga *oma klassihuvide* eest. Esimene pole veel üle saanud naiivsest ettekujutusest, et tema huvid on ühendatavad kui mitte valitseva klassi, siis vähemalt valitseja enda poolt kehtima pandud õigusega.

Talurahva ideoloogia ja tema nõudmised on ühtlasi sellised nähtused, mis alati pole ühesugused, vaid arenevad ja muutuvad. Pikemaaegsete ja tugevamate talurahvarahutuste puhul käivad nad läbi õigegi pika arengu-

tee.[171] Esialgu, võitluse algetappidel esitavad talupojad piiratumaid nõudmisi, mida valitseval klassil, kui ta vähegi head tahtmist üles näitaks, oleks võimalik isegi rahuldada. Ja alles siis, kui klassivõitluse pinge ja teravus sageli just valitseva klassi enese julmuse ja tema poolt läbiviidud pettemanöövrite tagajärjel suureneb, alles siis jõuavad talupojad arusaamisele, et on vaja mõisnike võim täielikult kukutada. 1797. aastast kuni 1803. aastani nõudsid talupojad, et mõisnikud teoorjuse koormisi vähendaksid ja neid enam ebaõiglaselt ja julmalt peksta ei laseks. 1804. ja 1805. aastal said nad omal nahal tunda, kui omakasupüüdlikult tahtsid mõisnikud lahendada teoorjuse suuruse kindlaksmääramise küsimust ja protesteerisid raevukalt selle lahenduse vastu. Selle antifeodaalse võitluse käigus jõudsid nad üha uuesti äratundmisele, et tegelikult saab nende olukord paraneda alles siis, kui nad mõisnikest hoopis vabanevad. Pole aga mingit põhjust arvata, et sellisele äratundmisele jõudsid kõik talupojad või et selline selge arusaamine olukorrast valitses poliitiliselt ebateadlike talupoegade hulgas alati. V. I. Lenin märgib, et Venemaal selgus näiteks alles 1905.—1906. aastal, et «rahvastiku määratu, rõhuv enamus on j u b a (minu sõrendus — *J. K.*) teadlikuks saanud oma huvide lepitamatusest mõisnike klassi säilitamisega ja taotleb selle klassi hävitamist.» [172]

Organiseeritud ametnikeaparaati ning tugevat ja hästi relvastatud sõjaväge kasutav valitsev klass surus talurahva rahutused maha ja nende kaugemaleulatuvaid nõudmisi muidugi ei täidetud. Kuid talupoegade piiratumaid nõudmisi olid valitsevad klassid vähemalt osalt sunnitud täitma, kuigi see näiteks mõisnikele, nagu 1804.—1805. aastal Liivimaal selgesti ilmnes, oli tegelikult vägagi vastumeelt. Kuivõrd 1804. aasta talurahvaseadused mõisnike julma omavoli talupoegade suhtes piirasid, sedavõrra võime me neis näha talurahva klassivõitluse tagajärgi.

Eesti talurahvas ei moodustanud XVIII—XIX sajandi vahetusel sellist eesrindlikku klassi nagu XX sajandil proletariaat, kelle päralt on tulevik. «Niisuguse vaenlasega aga, nagu seda on eesrindlik ühiskondlik klass, ei saa võidelda ainuüksi vägivallaga, olgugi see kõige halastamatum, kõige paremini organiseeritud, kõige mitmekülgsem vägivald,» rõhutab V. I. Lenin. «Niisugune vaenlane sunnib ennast arvestama ja tegema järeleandmisi, alati ebasiiraid, alati poolikuid, sageli täiesti valelikke ja näilisi, harilikult rea enam või vähem peenelt varjatud püünistega ümbritsetuid, kuid siiski järeleandmisi, reforme, mis moodustavad terve ajastu.» [173] Kuid siiski võitles ka talurahvas objektiivselt uue, progressiivsema ühiskonnakorra eest, mille viljad poleks küll langenud tema, vaid kodanluse rüppe. Ja kuna ta võitles n.-ö. ajaloolise arengu suunas, siis ei

[171] V. I. Lenin rõhutab, et rahva ülestõus teeb oma arenemisel läbi alati mitu etappi (V. I. L e n i n, Teosed, 8. kd., lk. 522).

[172] V. I. L e n i n, Teosed, 17. kd., lk. 215—216.

[173] V. I. L e n i n, Teosed, 6. kd., lk. 462.

saanud valitsev klass tahes-tahtmata ka temaga võidelda ainuüksi vägivallaga.

Talupoegade antifeodaalse võitluse kõige kaugemaleulatuvaks nõudeks võime pidada nõuet mõisnike klassist üldse vabaneda. Kuidas aga kujutlesid talupojad elu ilma mõisniketa ette? Ilmselt nii, et nad elavad vabalt ja alluvad ainult keisrile. Talupoegade nõue, et nad alluvad või tahavad alluda ainult keisrile, kõlab 1784. aastal kogu Liivimaal, 1802. aastal Kauguris, 1803. aastal Vastseliinas ja 1805. aastal Põhja-Eestis. Nagu eriti selgesti ilmnes 1822.—1823. aasta rahutuste ajal Liivimaal, tahtsid talupojad maksu ja renti maksta ainult keisrile.[174] «Talupojad nõudsid pärisorjuse kaotamist,» kirjutab V. I. Lenin, «ilma et neil midagi oleks olnud tsaarivõimu vastu ja uskusid tsaari.»[175] Mõisnikevastastest püüdlustest kasvas niiviisi orgaaniliselt välja talurahva naiivne monarhism. Talupojad omistasid tsaarile igasuguseid häid kavatsusi endi suhtes (neid vaateid, muide, levitasid ju ka mõisnikud ja pastorid ise) ja kuna talupojad neid soovunelmaid lõpuks ise kaljukindlalt uskuma hakkasid, siis julgustas usk tsaarisse neid ka võitluses. Kuuldustel tsaari headest soovidest puudus küll igasugune alus, kuid siiski andsid need kuuldused talupoegade mõisnikevastastele nõudmistele veenva argumentatsiooni. Talupoegi julgustas väljaastumisele see, et nad arvasid enda selja taga seisvat nii võimsat jõudu kui tsaarivõim. Lõpptulemusena aga need naiivsed tsaristlikud ettekujutused, mis olid tegelikkusega otse karjuvas vastuolus, tegid talupoegadele ainult kahju, nõrgestasid otsustaval hetkel nende võitlusenergiat. Pärast lahingu kaotamist Kose-Uuemõisa väljadel ei hakanud Kõlli Toomas organiseerima sõjakäiku Tallinna peale, vaid relvastatud retke Peterburi, et seal tsaarile kaebus esitada.

Hoopiski nõrgemini on eesti talurahva antifeodaalses ideoloogias kajastunud kirikuõpetusest laenatud ideed. Kõigi eespool vaadeldud 67 rahutuse ja vastuhaku puhul XVIII—XIX sajandi vahetusest on ainult kahel juhul andmeid kirikliku terminoloogia kasutamisest rahutusest osavõtnud talupoegade poolt (Vastseliinas 1803. a. ja Kose-Uuemõisas teomeeste ja parun Roseni vahel peetud läbirääkimiste ajal). Vastseliina mõisaametnikud kaebasid 1803. aastal, et kohalikud hernhuutliku vennastekoguduse ridadesse kuuluvad talupojad käivad oma palvekoosolekutel Erastveres ja Kambjas ning toovad sealt ja isegi Eestimaa kubermangust andmeid selle kohta, kui suured on talupoegade mõisakoormised. Need jutud aga õhutavat teisi talupoegi mässamisele.[176] Kohalikku pastorit Marpurgi ähvardasid talupojad, et «ta ei pea oma jalga enam kirikusse viima ja kui ta seda siiski teha

---

[174] Nimetatud rahutusi käsitleb autor spetsiaalses artiklis, mis ilmub kogumikus «Talurahva töö- ja võitlusradadelt».

[175] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 69.

[176] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 144.

tahab, siis viskavad nad ta välja, sest ta ei hoia nende poole».[177] Vastseliina talupoegade juhid ütlesid, et nad on valla piiskopid, sest teavad kõiki andmeid vanaaegse teoorjuse kohta.[178] Ühte neist, Hinsa Ivanit, süüdistati isegi selles, et ta oli teisi talupoegi endaga kaasa tulema kutsunud järgmiste sõnadega: «Lapsed, te peate minu järel tulema, ma olen uus «maa Jummal»,[179] kes täna kaasa ei tule, see kuulub mõisale, ja kes minu järel tuleb, see kuulub keisrile.» [180]

Vastseliina rahutused annavad väga huvitavat ja iseloomulikku materjali eesti talupoegade antifeodaalse ideoloogia tundmaõppimiseks. Selle ideoloogia tuum on väga selgesti äratuntav — püüe vabaneda mõisnikust. Neile õigeile püüdlustele anti aga naiivselt monarhistlik vorm ning sellele riputati veel omakorda ümber kirikuõpetusest laenatud terminitest kootud rüü.

Vastseliina rahutused annavad materjali aga veel ühe tähtsa küsimuse õigeks mõistmiseks. See on küsimus eesti talupoegade suhtumisest vene soldatitesse, millest meil juba juttu oli seoses Kose-Uuemõisa ülestõusuga. Rahutuste mahasurumiseks Vastseliinas otsustati küladesse majutada sõdurid, keda kohale pidid viima mõisakupjad. Saanud sellest teada, otsustasid talupojad «sellel kupjal, kes meie juurde sõdureid toob, pea kõigepealt lõhki lüüa, sõduritega aga juhtugu siis, kuidas juhtub».[181] See on väga selge ja loogiline seisukoht. Mõisakubjas on vaenlane ja, kui ta on talupoegadega samast rahvusest, siis teatud määral isegi reetur. Võõraste, alles hiljuti kohaleilmunud soldatite vastu polnud talupoegadel aga mingit vaenu. Kui nad mõisnikke ja kupjaid kaitsma hakkavad, siis muidugi — «juhtugu, kuidas juhtub».

Üldse pole säilinud mingisuguseid andmeid vaenust eesti talupoegade ja vene lihtsoldatite vahel XVIII—XIX sajandi vahetusel. Talupojad uskusid naiivselt tsaarisse ja arvasid isegi, et ta tahab neile head. See tsaari aupaiste ulatus ka tsaari soldatitele ning talupojad arvasid, et soldatid peaksid tegelikult neid kaitsma. Kui aga soldatid mõisnike käsul püssitorud nende poole sirutasid, siis olid talupojad veendunud, et mängus on mõisnike pettus, kes soldatid on ära ostnud. «Rahulikul ajal», s. t. neil aastail ja neis kohtades, kus polnud rahutusi, oli soldatite ja talupoegade vahekord küllaltki usaldav ja lihtne. Kokmuiža mõisnik väljendas 1802. aastal isegi arvamust, et üheks kohalike talupoegade «mässuleõhutajaks» tuleb pidada vene soldatit, kes talle jutustab, et vene kubermangudes

---

[177] Sealsamas, l. 43.
[178] Sealsamas, l. 145—146.
[179] Jutumärkides olevad sõnad on muidu saksakeelses protokollis kirjutatud eesti keeles.
[180] Läti NSV RKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 316, l. 128.
[181] Sealsamas, l. 131.

talupojad maksavad ainult obrokit, mõisale teoorjust aga ei tee.[182] On iseloomulik, kuidas 1804. ja 1805. aastal kohalikud võimud nii Liivi- kui ka Eestimaal kurdavad, et lihtjalaväelaste kasutamisest «mässuliste» talupoegade vastu pole peaaegu mingisugust kasu, ja paluvad tungivalt saata kasakaid.

XVIII—XIX sajandi vahetuse eesti talupoja ideoloogias on paljugi piiratut ja naiivset. Kuid selle kõrval on seal ka palju tugevaid külgi, mis selle kandjaile ainult au võivad teha. Juba XIX sajandi alguses tõsteti talupoegade endi seast esile ideed talurahva jõudude koondamisest ühiseks võitluseks, mis pidi lõppema mõisnike käest võimu äravõtmisega (Jõepere Jaani kõne). Kaugemale sellest ei läinud veel 70 aastat hiljem isegi nii eesrindlik talurahva ideoloog nagu Carl Robert Jakobson. Tugev ja kaunis on selleaegsete talupoegade mõttemaailmas vennaliku solidaarsuse idee. Hästi ja selgesti tunnetavad nad oma vastutust mitte üksnes oma võitlusseltsimeeste, vaid isegi ajaloo, järeltulevate põlvede ees. «Kui mind minu seltsimehed juba valisid...» kihelkonnakohtu kaasistujaks, ütles Pootsi valla taluperemees Kavara Enn 1805. aasta alguses, siis pean ma ka nende õiguste eest seisma. «Ja nii, nagu meie härra tahab, ei saa see edasi minna,» ütles 1802. aastal Adavere taluperemees Kima Toomas, «ja kui meie selle juures vaikime, siis saavad meid meie lapsed ja lapselapsed needma.»

Et välja selgitada Kose-Uuemõisa sõja koht eesti talurahva mõisnikevastase võitluse ajaloos, püüame teda võrrelda teise silmapaistva ülestõusuga — Mahtra sõjaga 1858. aastal. Nagu on hästi näha vastavast skeemist, leidsid mõlemad ülestõusud aset ühes ja samas rajoonis, osalt võtsid mõlemast osa ühed ja samad külad. Ülestõusu ajendid on mõlemal juhul samad — uue talurahvaseaduse väljakuulutamine, teated naabervaldade talupoegade võitlusest ja sõjaväe karistussalkade ilmumine. Põhijoontes arenesid ka sündmused mõlemal korral ühesuguselt. Mõisa saabus sõjaväe karistussalk, nõuti talupoegade ilmumist mõisa, kuid need kutsusid naabrusest abi ja tungisid karistussalgale kallale, kusjuures 1805. aastal see kallaletung lõppes talupoegade lüüasaamisega, 1858. aastal aga võiduga. Kuid sündmuste konkreetsem iseloom on kummalgi korral hoopis isesugune.

Nagu nägime, läksid talupojad 1805. aastal võitlusesse sõjaliselt küllaltki hästi organiseerituna, marssisid kolonnis, püüdsid isegi ahelikku hargneda ja kasutasid tulirelvi. Huvitav on märkida, et peaaegu täpselt samuti käitusid ka 1797. aastal Brassovos võitlusele tõusnud talupojad. Seal algas ülestõus 6. jaanuaril 1797. aastal samuti 800 kirveste, hangude, vikatite, piikide, teivaste ja mõne püssiga relvastatud talupoja marsiga

---

[182] J. Zutis, Latvija klaušu saimniecības sairšanas periodā un Kauguru nemieri 1802 gadā, Rīgā 1953, lk. 143.

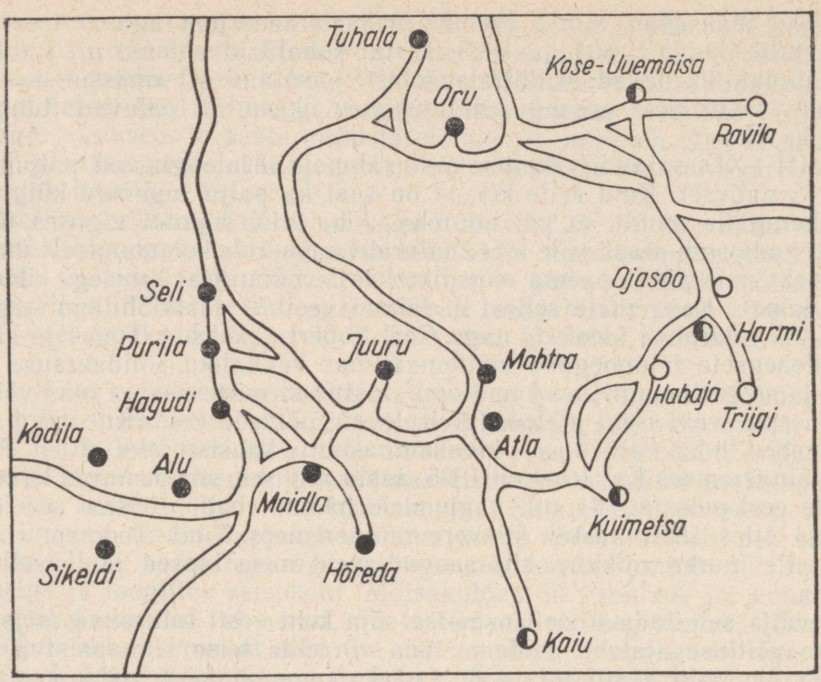

Mõisad, millede talupojad võtsid osa:
○ – *1805. aastal Kose-Uuemõisa ülestõusust.*
● – *1858. aastal Mahtra ülestõusust.*
◐ – *mõlemast ülestõusust.*

Kose-Uuemõisa ja Mahtra ülestõusude piirkonnad.

Brassovo peale. Talupojad kihutasid mõisaametnikud minema ja hõivasid mõisakeskuse.[183] Hoopis teine pilt avaneb meile Mahtras 1858. aastal. 31. mail jõudis sellesse mõisa karistussalk ja 1. juunil saatsid mahtralased käskjalad abi järele naabermõisatesse. Järgmisel päeval, 2. juunil hakkasid Mahtrasse igalt poolt voolama suured rahvahulgad. Nad liikusid teid mööda korratute jõukudena ja, tunginud mõisa õuele, piirasid tihedalt ümber seal ülesrivistatud sõdurid. Kui sõjaväekomando püüdis end rahvahulga keskelt välja murda, puhkes võitlus, milles võitjaks jäid talupojad.

[183] Е. Пасекунов, Восстание Чернодыра, Издательство «Брянский рабочий», 1958, lk. 11.

Küllaltki reljeefselt ilmneb erinevus mõlema ülestõusu vahel alljärgnevas tabelis.

	1805. aastal	1858. aastal
Ülestõusust osavõtnute arv	250	700—800[184]
Tulirelvi oli ülestõusnuil	6 jahipüssi ja 1 püstol[185]	1 jahipüss
Kubermangus oli sel aastal rahutustest haaratud mõisaid	18—26	80—100
Talupoegade ja karistussalkade vahel leidis aset kokkupõrkeid	2	1

Juba esimesel pilgul torkab silma 1805. aastal talupoegade juures esinenud suurem sõjakus ja pealetungivaim ning võitluse tunduvalt massilisemaks muutumine 1858. aastal. Siinjuures ei saa 1805. aastal ilmnevat suuremat «sõjalist organiseeritust» seletada mõne juhusliku või ajutise asjaoluga. Pole mingeid andmeid selle kohta, et 1805. aastal oleks Kose-Uuemõisa sõjast isegi lihtsalt osa võtnud (rääkimata juhtimisest) ükski errulastud sõdur. Suuremast massilisusest 1858. aastal räägib aga veel järgmine asjaolu: 1805. aastal marssisid Kose-Uuemõisas võitlusse ainult teomehed, peaasjalikult noored mehed. 1858. aastal võttis aga Mahtra sõjast osa igas vanuseastmes talupoegi ja nende hulgas leidus ka naisi (üks naistest sai ülestõusu käigus isegi haavata).[186]

Need erinevused mahuvad väga hästi Balti kubermangudes arenenud talurahva klassivõitluse ajaloo üldistesse raamidesse.

1771. aastal lõpetasid Aluksne kihelkonna läti talupojad mõisale teoorjuse tegemise ja haarasid ajutiselt enda kätte Lasbergi mõisa. Võimud saatsid sinna otsekohe sõjaväeosa, mis pärast tulevahetust talupoegadega ülestõusu maha surus. Ülestõusnute käest korjati ära 242 jahipüssi ja üks püstol.[187]

1784. aastal puhkenud «pearaha rahutused», mis haarasid Liivimaa kubermangu eesti osas 18% kõigist mõisatest, olid samuti väga sõjaka ilmega. Tartu maakonnas tekkisid 1784. aasta juunis teivaste ja harkidega relvastatud talupoegade salgad, mis tungisid Haaslava mõisa ja haavasid mõisavalitsejat ning ründasid Mäksa lähedal sõjaväe karistussalka.[188]

[184] Ametlikel andmeil oli ülestõusust osavõtnute arv veelgi suurem: 1000—1500, isegi 3000 talupoega (J. Kahk, tsit. teos, lk. 155—156; И. Н. Кунтиков, Крестьянское движение в России в XIX веке, «Вопросы истории», 1957, пг. 8, lk. 148).

[185] Nagu nägime, hooplesid talupojad ise ülestõusu ajal, et neil on õige palju (kuni 120) püsse (vt. käesolev raamat lk. 478.). Mahtras olnud püssi kohta pole kindlasti teada, kas ta oli üldse laetud.

[186] «Mahtra sõda» (album), Tallinn 1958, lk. 38—39; J. Kahk, tsit. teos, lk. 140—153.

[187] История Латвийской ССР, т. 1, Рига 1952, lk. 314.

[188] M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 330.

Tartu kreisiülema Krüdeneri arvates puudus talupoegadel sel ajal ainult Pugatšovi taoline juht ja oleks puhkenud üldine talurahvasõda.[189] Mõisnike paanika muutus eriti suureks, kui Endzelise mõisas avastati läti talupoegade vandenõu, kes tahtsid jaaniööl langeda kõigi mõisate peale, sulgeda väljastpoolt härrastemajade aknad ja uksed ning põletada elusalt kõik «saapa- ja nööbikandjad».[190] Jaanipäeva (24. juuni) paiku tegid talupojad katset haarata enda kätte Valmiera ja Valga linnad, kuid tõrjuti tagasi sõjaväe ja linnabürgeritest miilitsa poolt.

Kui sõjakat iseloomu kandsid Kauguri ülestõus 1802. ja Kose-Uuemõisa ülestõus 1805. aastal, sellest oli juttu käesolevas raamatus.

Pärast seda aga pilt muutub. Aastail 1820—1823 leidsid Lõuna-Eestis aset väga laiaulatuslikud talurahvarahutused, kuid kokkupõrkeid sõjaväekomandodega ei toimunud. 1840-ndail aastail haarasid rahutused terve Liivimaa kubermangu (eesti maakondades võttis neist aktiivselt osa vähemalt üks viiendik kõigist talupoegadest), kuid suhteliselt väikesed ja nõrgad kokkupõrked talupoegade ja sõjaväekomandode vahel leidsid aset ainult kolmes kohas. 1858. aastal haarasid rahutused Eestimaa kubermangus umbes 20% kõigist mõisatest, neist võttis aktiivselt osa 20—25% kubermangu talupoegadest, kuid kokkupõrge sõjaväega, mille iseloomust meil oli juttu eespool, leidis aset ainult Mahtras.[191] Siinkohal tuleb rõhutada, et kuigi võitluse väljendusvormid muutusid, jäi ta sisu ja eesmärk samaks. Täpselt samuti nagu 1784. aastal läti ja eesti talupojad, nii rääkisid eesti talupojad ka 1840-ndail aastail ja 1858. aastal, et kõik saksad tuleks ära hävitada.[192]

Viimasel ajal on nõukogude ajaloolased kollektiivselt püüdnud välja selgitada talurahvasõdade põhiiseloomu ja muid sellega seotud küsimusi.[193] Ühes küsimuses on peaaegu kõik ajaloolased ühel meelel — 1774. aastal leiab vene ajaloos aset viimane talurahvasõda.[194] Kuid see tähelepanek näib kehtivat kogu Ida-Euroopa suhtes — XVIII ja XIX sajandi piir on ühtlasi umbkaudseks lõpupiiriks talurahvasõdadele.

1755. aastal tõusid Kalniki ümbruses kirikukellade helistamisega antud märguande peale võitlusele kroaatia talupojad, kelle relvastatud salgad vallutasid palju mõisaid ja põletasid neist 32 maha. Ühele vallutatud mõisa härrastemajale heiskas ülestõusnute juht, kes oli enda kuulutanud

---

189 История Латвийской ССР, т. 1, lk. 317.

190 M. Stepermanis, tsit. teos, lk. 338—339.

191 J. Kahk, tsit. teos, lk. 209.

192 H. Kruus, tsit. teos, lk. 213; 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Dokumente ja materjale, Tallinn 1958, lk. 369.

193 Vt. О некоторых спорных вопросах классовой борьбы в русском государстве начала XVII века, «Вопросы истории», 1958, nr. 12, lk. 204—208.

194 С. Б. Окунь, Очерки истории СССР — конец XVIII и первая четверть XIX века, Ленинград 1956, lk. 23; А. М. Ардабацкая, Г. Д. Бурдей, Л. А. Дербов, История СССР, т. 1, (рецензия), «Вопросы истории», 1957, nr. 7, lk. 176.

talupoegade kuningaks, punase lipu. Paanilises hirmus Zagrebi linna varjule põgenenud mõisnikud kartsid, et talupoegade vägi tungib ka selle kallale.[195] 1775. aastal ähvardasid ülestõusnud tšehhi ja saksa talupoegade väed Prahat.[196] 1784. aastal leidis Transilvaanias aset rumeenia talupoegade ülestõus. Talupoegade vägi, mille suurust kaasaegsed hindasid 10 000 mehe peale, põletas mõisaid ja tappis aadlikke ning vaimulikke.[197] Kroaatia talupoegade viimaseks talurahvasõjaks võime pidada Tiziani ülestõusu 1807. aastal, mille puhul relvastatud talupoegade salgad liikusid külast külla, kutsudes kõiki võitlusele ja pidasid isegi ühe lahingu sõjaväega. Huvitav on märkida, et kui Jõepere Jaan 1805. aastal ainult rääkis kirjast, mis peab rahva hulgas ringi käima ja teda üles kutsuma mõisnike võimu kukutamisele, siis kroaadi talupoegade ülestõusu juht Tizian tõepoolest kirjutaski mitu avalikku kirja talupoegadele, milles ta kutsus neid üles võitlusele mõisnike (sakslaste ja ungarlaste) vastu, ja levitas neid rahva hulgas.[198] On üldtuntud fakt, et selliseid «meelitavaid kirju» ja «ukaase» oli laiali saatnud ka Pugatšov.

Sellesse talurahvasõdade perioodi ja arenguetappi kuuluvad ka 1784. aasta rahutused Lõuna-Eestis ja 1805. aasta sügise rahutused Põhja-Eestis. Teades seda, mõistame võib-olla paremini, miks Kose-Uuemõisas 1805. aastal koondusid teomehed sõjaväeks ja mis peitus selle taga, kui Põhja-Eesti talupojad neil päevil ähvardasid — «me koguneme kõik suureks väeks ja läheme Tallinna peale». 1784. aastal ega ka 1805. aastal Eesti territooriumil siiski talurahvasõda ei puhkenud. Talupoegade võitlus oli saavutanud sellise taseme, et kõlasid ähvardused — kõik saksad tuleb maa pealt ära kaotada. Seda eesmärki sai ellu viima hakata ainult tõelist sõda alustades valitseva klassi vastu. Saavutanud oma võitluse ägeduselt juba peaaegu talurahvasõja taseme, ei suutnud eesti talupoegade antifeodaalne klassivõitlus aga võtta endale talurahvasõja vormi.

Viimasel ajal on talurahva klassivõitlust uurivaid ajaloolasi üha rohkem hakanud huvitama küsimus, kuidas käituvad mõisnikevastaste väljaastumiste ajal üksikud talurahvakihid. Ühed nõukogude ajaloolased juhivad siinjuures tähelepanu asjaolule, et leidsid aset juhud, mil talurahva jõukamad kihid läksid üle mõisnike poole,[199] teised aga rõhutavad, et mõisnikevastases võitluses astusid kõik talurahvakihid välja ühise rin-

---

[195] Ф. Чулинович, tsit. teos, lk. 182—184.

[196] История южных и западных славян, Москва 1957, lk. 140.

[197] И. Ачади, tsit. teos, lk. 253—254.

[198] Ф. Чулинович, tsit. teos, lk. 197—203.

[199] Н. Л. Рубинштейн, К характеристике вотчинного режима и крестьянского движения в конце 70-х годов XVIII века, «Исторические записки», кн. 40, 1952 г., lk. 141; Ф. С. Горовой, Волнения крестьян Пермского Предуралья в 60-х годах XIX века, Молотов 1951, lk. 150; Н. А. Таирзаде, Из истории движения крепостных крестьян в России в последние годы XVIII века, Баку 1955 (kandidaadi-dissertatsiooni käsikiri), l. 189—190.

dena.[200] Talurahva eri kihtide osatähtsuse ja käitumisviisi väljaselgitamine peab meid aegamööda viima suurema ja raskema probleemi lahendamisele — kuidas mõjus talurahva sotsiaalne diferentseerumine tema mõisnikevastasele võitlusele? Kas talurahva sotsiaalne diferentseerumine viib tema antifeodaalse rinde nõrgenemisele, nagu näiteks arvab 1790. aasta talurahvarahutusi Saksimaal uurinud saksa ajaloolane P. Stulz [201] või mitte. Samalaadiliste probleemidega Venemaa ajaloos tegelnud nõukogude ajaloolane P. G. Rõndzjunski on selles küsimuses, muide, palju ettevaatlikum. Oma vastavas uurimuses toob ta fakte selle kohta, kuidas XIX sajandi 40-ndail aastail kasutasid Kaluuga kubermangus rikkad talupojad oma vaesemate seisusekaaslaste ekspluateerimisel otse mõisalikult halastamatuid meetodeid. Rääkides neist talupoegadest-ettevõtjatest kirjutab Rõndzjunski, et nende «käitumisviis, mis laostas talurahva laiemat hulka, teatud määral komplitseeris antifeodaalset võitlust, tuues juurde uut tüüpi sotsiaalseid vastuolusid. Kuid need sotsiaalsed vastuolud olid siiski veel väga nõrgad. Nad ei muutnud reformieelse küla klassivõitluse põhisuuna üldist iseloomu. Kogu talurahvamass ja seda ka kaubanduse ja tööstusega tegelevates külades, astus siiski eeskätt välja mõisnike vastu.» [202] Nõukogude ajaloolased juhinduvad selle küsimuse uurimisel V. I. Lenini näpunäitest selle kohta, et niikaua kui on päevakorral kodanliku revolutsiooni küsimused, läheb talurahvas t e r v i k u n a võitlusesse monarhia, mõisnike ja keskaja vastu.[203]

Talurahva sisemise sotsiaalse diferentseerumise protsess võib aga antifeodaalset võitlust siiski teatud määral mõjutada ja oleks väga huvitav välja selgitada, kas see toimus Eestis omal ajal ning mislaadne ja kui tugev see oli. Kahjuks peame ka sellele probleemile vastuse andmise katsed lükkama edasi, kuni on läbi töötatud XIX sajandi teise veerandi kohta käivad arhiivimaterjalid. Antud korral piirdume ainult sellega, et püüame

---

[200] И. Игнатович, Крестьянские волнения первой четверти XIX века, «Вопросы истории», 1950, nr. 9, lk. 63; П. Г. Рындзюнский, Расслоение крестьянства и классовая борьба в крепостной вотчине в 20-х гг. XIX в., «Исторические записки», kn. 4, 1938 r., lk. 164; Л. Генкин, Помещичьи крестьяне Ярославской и Костромской губернии перед реформой и во время реформы 1861 г., т. 1, Ярославль 1947, lk. 195—196; К. В. Сивков, Очерки по истории крепостного хозяйства и крестьянского движения в России в первой половине XIX века, Москва 1951, lk. 245—246; Ю. И. Герасимова, tsit. teos, lk. 406; В. И. Бочарникова, Массовое движение государственных крестьян Западной Сибири в 20—40-х годах XIX века и проект реформы П. Д. Киселева, Москва 1954 (kandidaadi-dissertatsiooni käsikiri), l. 227; M. S t e p e r m a n i s, tsit. teos, lk. 369. Sellel seisukohal on ka vene talurahvaliikumist aastail 1825—1861 uurinud J. I. Linkov (Я. И. Линков, Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., Москва 1952, lk. 139, 182 ja 258—260).

[201] P. S t u l z — A. O p i t z, tsit. teos, lk. 123.

[202] П. Г. Рындзюнский, Крестьянское антикрепостническое движение в промысловых селах первой четверти XIX века, Из истории крестьянства XVI—XIX веков, Труды Государственного исторического музея, вып. XXVII, Москва 1955, lk. 130.

[203] V. I. L e n i n, Teosed, 28. kd., lk. 274.

välja selgitada eesti talurahva eri kihtide — taluperemeeste, sulaste ja vabadike osatähtsust ja osavõttu talurahvarahutustest XVIII—XIX sajandi vahetusel.

Nii mõisamajanduse arengut kui ka talurahva sotsiaalset liigestust käsitledes nägime, et mõisnikud hakkasid XVIII—XIX sajandi vahetusel ka vabadikelt teoorjust nõudma. See asjaolu määras vabadike antifeodaalse klassivõitluse iseloomu sellel perioodil. Kui vabadikud astusid iseseisvalt mõisa vastu välja või kui nende nõudmised on selgesti eraldatavad, siis on tavaliselt tegemist protestidega selle vastu, et neid mõisas teoorjust (või liiga palju teoorjust) sunnitakse tegema. Objektiivselt tähendas see võitlus aga vabadike tööjõu näol vabapalgalise töö ja kaubalis-rahaliste suhete arendamiseks olemasolevate võimaluste kaitsmist mõisnike püüete eest teoorjust suurendada. Sest neid päevi, mida nad mõisale ei tahtnud anda, ei kavatsenud vabadikud ära kasutada muidugi mitte magamiseks, vaid selleks, et tööga jõukama taluperemehe juures endale elatist teenida või koduse käsitööga valmistada saadusi linna turule viimiseks.

Kui klassivõitlus tõuseb kõrgemale astmele, siis sulab vabadike võitlus aga ühte mõisateoliste üldise võitlusega. Õige rehepeksu vastu ei protesteeri nad enam kui vabadikud, vaid kui abivaimudena rehepeksul töötavad teolised.

Kui lugejale käesolevast raamatust kõige rohkem meelde jäid Kose-Uuemõisa sõja sündmused, siis on raamat täitnud ühe oma ülesandeist — taaselustada see eesti talurahva ajaloo kangelaslik lehekülg. Kuid ei oleks õige otsustada tervete suurte sotsiaalsete kategooriate käitumise üle teatud ajaloolisel etapil ainult mulje põhjal, mille jätab sulaste uljus ja taluperemeeste arglik kõrvalehoidmine Kose-Uuemõisa sõjas.

Üheksa aasta (1797 kuni 1806) kohta on meil säilinud 51 mõisast selliseid andmeid, mis võimaldavad vähemalt umbkaudselt kindlaks teha, kes rahutustest osa võtsid ja mida nõuti. Neist 35 juhul astuvad välja põhiliselt taluperemehed, 13 juhul sulased ja 4 juhul üheaegselt nii peremehed kui sulased. 1797. aastal nõudsid peremehed teoorjuse vähendamist ning sulased ei lasknud end kubjaste ja mõisnikest ametnike poolt peksta. Siinjuures on iseloomulik, et sel aastal Kõljala ja Linnamäe mõisates asetleidnud rahutuste ajal astusid peremehed ja sulased ühiselt peksukaristuse vastu välja. Järgmistel aastatel ilmneb talurahvarahutuste arengus selgesti, et esiplaanile tõuseb alati see talurahvakiht, keda antud korral küsimus n.-ö. puudutab. 1803. aastal hakkasid Liivimaal levima kuuldused, et teoorjust varsti vähendatakse. Ja on loomulik, et seda hakkasid nõudma taluperemehed, sest rendi sildi all nõutava teoorjuse suuruse küsimus puudutas nimelt mõisnikku ja taluperemeest, teosulane oli siin kõrvaline isik. 1804. ja 1805. aastal kestis Liivimaal sama olukord, sest uute vakuraamatute väljajagamisega (jagati neid välja aga jällegi taluperemees-

tele) kerkis teokoormiste suuruse küsimus uuesti teravalt päevakorrale. Niipea kui Põhja-Eestis 1805. aastal uue rahutuste ajendina kerkis üles küsimus, kas peksta mõisa rehte öösel või päeval, lülitusid massiliselt ja hoogsalt võitlusesse teosulased, keda see küsimus otseselt puudutas.[204]

See talurahva eri kihtide käitumise sõltumine rahutuste juhusliku iseloomuga ajenditest, suhteliselt nõrk side talurahvarahutuste ajal isegi samas külas, samades taludes elavate peremeeste ja sulaste vahel räägib talurahva klassivõitluse sisemisest nõrkusest (tema organiseerimatusest ja stiihilisusest). Kuid ühtlasi räägib ta sellest, et eesti külas oli juba kujunemas kaks maailma ja peremeeste maailma küsimused puudutasid suhteliselt vähe sulaste maailma ning vastupidi. Palmse mõisas arenesid 1805. aastal kaks teineteisest peaaegu täiesti sõltumatut väljaastumist — peremeeste väljaastumine, mille eesmärgiks oli saavutada teoorjuse vähendamist või isegi saada kroonu alla, ja sulaste keeldumine öisest rehepeksust. Mõlematel olid eri juhid ja kumbki rühmitus kasutas hoopis erinevat võitlustaktikat. Selle sotsiaalse lõhenemise tegi aga sageli tasa talupoegade poolt klassivõitluse käigus ülesnäidatud solidaarsus, mis iseloomustas eeskätt teomehi. Niipea kui Karinu ja Orina teosulased said kuulda, et Karinu mõisas kinnivõetud taluperemehi ähvardas peks, tormasid nad neile appi. Kose-Uuemõisas võitlusele valmistuva teomeeste väega ümberkaudsete valdade taluperemehed aga ühineda ei julgenud.

Taluperemeeste ja sulaste antifeodaalsed väljaastumised, mis olid XVIII—XIX sajandi vahetusel suunatud mõisnike ja tsaarivalitsuse leeri pihta ja mis teineteist vastastikku tugevdasid, kujutavad endast ühise mõisnikevastase talurahvarinde väljaastumisi. Taluperemehed ei astunud teomeestega ühel ajal välja sellepärast, et nad oleksid tahtnud mõisnikke toetada, vaid sellepärast, et nad ei riskinud võitlusse astuda neid otseselt mittepuudutavatel asjaoludel.

Pöördume aga uuesti tagasi küsimuse juurde sulaste ja peremeeste käitumisest Kose-Uuemõisa sõja ajal. Taluperemeeste kõrvalehoidmine kokkupõrkest sõjaväega Kose-Uuemõisas ja nende n.-ö. alluva liitlase osa Karinu ülestõusu ajal (Karinu ülestõusust osavõtmise eest vangistati ja anti kohtu alla 7 taluperemeest ja 18 sulast[205]) on ajaloolised faktid. Ja samasugust käitumist on täheldanud ka teised nõukogude ajaloolased, kes on uurinud talurahva klassivõitlust Vene riigis. Jõukamad talupojad võtavad rahutustest aktiivselt osa sel ajal, kui need veel nõrgemad on. Võitluse teravamaks muutudes ja eriti relvastatud kokkupõrgete eel tõmbuvad nad eemale. Seda nähtust panid tähele talurahva klassivõitlust

[204] Muide täpselt sama pildi andis ka 1858. aasta talurahvarahutuste analüüs. Vastavalt sellele, keda teatud põllutööde perioodil mõisasurve kõige valusamalt puudutas, vahetasid taluperemehed ja sulased «teineteist ajutiselt välja mõisnike surve vastu peetud ühise võitluse «eesliinidel.» » (Ю. Ю. Кахк, Крестьянские волнения 1858 г. в Эстонии, «История СССР», 1958, nr. 3, lk. 142).

[205] ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, s.-ü. 43, l. 349—350.

praeguse Karjala territooriumil uurinud J. Balagurov ja endises Moskva kubermangus toimunud rahutusi uurinud A. Zaks.[206] On iseloomulik, et sellised tähelepanekud pärinevad nii XVIII sajandi teisest poolest kui ka järgmise sajandi keskpaigast, pärisorjuse langemise eelõhtust. Ka eesti taluperemehed XVIII—XIX sajandi vahetusest, keda küll sugugi ei saa pidada jõukateks, kel aga siiski oli rohkem kaotada kui teosulastel, ei kujuta endast mingit kangelaslikku erandit. Eestis oli juba sel ajal samuti maksev ajalooline seaduspärasus, mille Marx ja Engels 1848. aastal sõnastasid järgmiselt — kõige julgemini võitlevad oma rõhujatega need, kel endal pole enam midagi kaotada.[207]

Kuna Kose-Uuemõisa sõja ja Mahtra sõja leviku territooriumid, nagu nägime, suurel määral ühte langesid, siis pole ka ime, et mälestused neist ning ülestõusude ajaloolised traditsioonid kippusid aja jooksul ühte sulama. Kui tutvuda rahvamälestuste ja muistendite üleskirjutustega, mida me võiksime nimetada Mahtra legendideks [208], siis torkab kohe silma, et neis leiduvad mingisugused omapärased võõrkehad. Mahtra legendil on nagu kaks lõppu, mis teineteisega kokku ei sobi. Esimese lõpu järgi (mida on põhjust pidada õigeks lõpuks) arenesid sündmused nii, et tsaar olevat saanud teada Mahtra sõjast ja talupoegade metsikust karistamisest pärast seda ning käskinud siis mõisates talupoegade peksmise ära kaotada. Siinkohal võib märkida, et veidi vähem kui kümme aastat pärast Mahtra sõda, 1865. aastal, võetigi vastava seadusega balti mõisnikelt õigus oma talupoegi kodusel viisil kehaliselt karistada. Legendi teine lõpp, mis ei taha tema põhisisuga hästi sobida, räägib järgmist. Kuna sõjas palju soldateid surma sai, siis ei julgenud ülemad sellest tsaarile teatada ja ütlesid, et hundid olevat soldatid maha murdnud. Pärast seda anti kroonu poolt käsk hunte hukata ja anti huntide tapjaile tasu. Ühes üleskirjutuses on öeldud, et kroonu oli andnud käsu, et «kes hukkab 90 hunti, need on 3 põlve priid».[209] Ühes teises üleskirjutuses on pärast kõike seda veel öeldud: «Sest ajast jäänud kõik öörehed ära ja peks ka.» [210] (Siinjuures tuleb märkida, et öise rehepeksu küsimus ei mänginud 1858. aasta rahutuste ajal peaaegu mingisugust osa.) See legendi lõpp näeb Mahtra sõja peamist positiivset tulemust selles, et talupojad said priiks. Kuid vaevalt võib uskuda, et 1858. aasta paiku ja pärast seda elanud talupojad, kes ise või kelle isad olid läbi teinud priikslaskmise küllaltki keerulise protseduuri ja

---

[206] Я. Балагуров, Кижское восстание 1769—1771 гг., Петрозаводск 1951, lk. 75—76; А. Б. Закс, Крестьянское движение в Московской губернии накануне отмены крепостного права. Из истории крестьянства XVI—XIX веков — Труды Государственного исторического музея, вып. XXVII, Москва 1955, lk. 167.

[207] Манифест Коммунистической партии, ОГИЗ 1948, lk. 51, 52, 81.

[208] Vt. sellest pikemalt J. Kahk, tsit. teos, lk. 243—245.

[209] ENSV Tead. Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, ERA II 192, 369—370. Vrd. ka ERA II 159, 726—727; ERA II 16, 506—507.

[210] Sealsamas, ERA II 192, 455 (47).

olid saanud alles äsja endale «priinimed», oleksid arvanud, et neid alles pärast 1858. aastat priiks lasti. Samal ajal mõistsid nad muidugi hästi, et tõeline priius tuli alles siis, kui mõisa teoorjuse rõhuvad ahelad langesid.

On rida argumente arvamuse kasuks, et Mahtra legendi teine lõpp kuulus algselt hoopis loo juurde, mis rääkis Kose-Uuemõisa sõjast, ja alles hiljem, kui need mõlemad legendid ühte sulasid, seoti Mahtra sõjaga. Selle kasuks räägib kõigepealt asjaolu, et mõnel korral, nagu nägime, on teises lõpus juttu ka õisest rehepeksust, mille ümber käis äge võitlus just 1805. aastal. Teiseks anti 1804. aastal Liivimaal (ja tõenäoliselt ka naaberkubermangus) välja korraldus, millega talupoegadel kästi hunte hävitada ja nõuti iga-aastaste ajujahtide korraldamist. 1825. aastal korrati seda käsku Liivimaal vastava ametliku eestikeelse teadaandega, kusjuures seekord lubati iga vana hundi tapmise eest 5 ja iga noore eest 2 rubla tasu. 1827. aastal teatati sellest ka Eestimaa kubermangus.[211] Kõik see toimus aga just neil aastail (1821 kuni 1833), mil eesti talupojad gruppide viisi pärisorjusest «vabaduse» olukorda üle viidi. Just neil aastail, niisiis juba enne Mahtra sõda, võis ülestõusu legend saada ka oma «hunditapmise lõpu». Sellest, kuidas «ohvitseri küttimise» lugu, mis tegelikult leidis aset Kose-Uuemõisas, lülitati hiljem Mahtra sõja loo sisse, oli meil juttu seoses Kose-Uuemõisa sõjaga.[212]

Kõige selle põhjal võime püstitada järgmise hüpoteesi. Mälestused kangelaslikust Kose-Uuemõisa sõjast elasid rahva seas edasi veel kaua aega. Neid mäletati väga selgesti eesti talupoegade vabakslaskmise ajal. Ja juba sel ajal jõudis rahvas ise õigele arusaamisele, et üks peamine põhjus, mis sundis tsaarivalitsust ja mõisnikke neid vabaks kuulutama, oli 1805. aasta rahutustega esilekutsutud hirm. Seda ratsionaalset tuuma pole sugugi raske leida hunditapmise muinasjutuloo koore alt. On täpselt teada, et Kose-Uuemõisa sõda mäletati hästi veel 1858. aastal, mil kogu Lõuna-Harjumaa talupojad kannatamatusega ootasid, millal selle mõisa mehed uuesti annavad signaali üldiseks võitluseks mõisnike vastu.[213] Kuid sel korral tuli üleskutse Mahtrast, Mahtra sõda tõusis kogu rahva tähelepanu keskpunkti ja selle kohta loodud legendid neelasid endasse Kose-Uuemõisa sõja lood.

Antud kokkuvõtte puhul võib autorile ette heita, et ta on jätnud väga palju küsimusi tegelikult lahtiseks. Kuid ajaloolisest uurimusest kokkuvõtte tegemine ei peaks õieti kunagi sarnanema lihtsale liitmise tehtele, kus üksteise järel üles loetakse kõik seni täpselt kindlakstehtud tulemused ja nad siis summeeritakse. Kokkuvõte peaks alati sarnanema kõrgemat laadi matemaatilise tehtega, milles figureerivad ka tundmatud suurused —

---

[211] RAKAL, f. 1286, nim. 6. s.-ü. 314, l. 10—12.
[212] Vt. käesolev raamat lk. 490—491.
[213] J. Kahk, tsit. teos, lk. 121.

seni veel lahendamata, kuid juba selgesti äratuntavad probleemid ja küsimused. Väga paljude küsimuste seletamiseks võime praegu pakkuda ainult omapoolse oletuse — hüpoteesi. «Kuid, muide, kas ei tule silmas pidada, et teaduses jääb igasugune väide tegelikult alati hüpoteesiks,» kirjutab selline üldtunnustatud autoriteet agraarajaloo alal nagu prantslane Marc Bloch. «Kui sel päeval, mil sügavamate uurimuste tõttu minu töö täiesti vananenuks osutub, ma võin veenduda, et, seades ajaloolisele tõele vastu oma ekslikud oletused, ma siiski aitasin kaasa selle tõe tunnetamisele, siis loen ma, et minu töövaev on täielikult tasutud.» [214]

Mis puutub aga käesoleva raamatu kangelasesse — eesti talupojasse, siis tema kohta võib öelda järgmist. Me tutvusime temaga ajal, mil nn. talurahvaküsimus kerkis eriti teravalt päevakorrale. Talurahvale vastuvõetavalt ei suudetud seda lahendada ei siis ega ka hiljem — ei tsaarivalitsuse ega eesti kodanluse poolt. Talurahvaküsimus leidis ka meil tõelise lahenduse alles nõukogude võimu päevil Lenini kooperatsiooniplaani alusel. Põllumajanduse kollektiviseerimine avas meie külade elanikele väravad ekspluateerimisest vabasse õnnelikku tulevikku, sellisesse tulevikku, kus lõpuks üldse kaob varem nii igavesena tundunud vahe linna ja maa vahel.

---

[214] Марк Блок, Характерные черты французской аграрной истории, Москва 1957, lk. 30.

KASUTATUD KIRJANDUS

I. TRÜKITUD TÖÖD

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест коммунистической партии. (Москва), 1948.
Marx, K. Kapital, kd. 1. Tallinn, 1953.
Маркс, К. Капитал, т. 3. Москва, 1949.
Энгельс, Ф. Письмо М. Гаркнессу, (начало апреля 1888 г.) Маркс, К., Энгельс, Ф. Избранные письма. 1948, с. 404—406.
Энгельс, Ф. К истории прусского крестьянства. (Из предисловий в книге В. Вольфа «Силезский миллиард») Маркс, К. и Энгельс, Ф. Сочинения, т. 16, ч. 1. Москва, 1937, с. 239—249.
Энгельс, Ф. Об общественных отношениях в России. Маркс, К., Энгельс, Ф. Избранные произведения в двух томах, т. 2. Москва, 1948, с. 39—50.

Engels, F. Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp. Karl Marx ja Friedrich Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., Tallinn 1960, lk. 294—331.
Lenin, V. I. Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul. Teosed, kd. 15. Tallinn, 1953, lk. 55—126.
Lenin, V. I. Eessõna brošüürile «Politseidepartemangu direktori Lopuhhini märgukiri». Teosed, kd. 8. Tallinn, 1952, lk. 176—179.
Lenin, V. I. Herzeni mälestuseks. Teosed, kd. 18. Tallinn, 1953, lk. 9—15.
Lenin, V. I. Juubeli puhul. Teosed, kd. 17. Tallinn, 1953, lk. 82—89.
Lenin, V. I. Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, kd. 3. Tallinn, 1950, lk. 1—511.
Lenin, V. I. Kehvtalurahvale. Teosed, kd. 6. Tallinn, 1952, lk. 325—391.
Lenin, V. I. Kolmas kongress. Teosed, kd. 8. Tallinn, 1952, lk. 407—413.
Lenin, V. I. Kommunistliku internatsionaali II kongress. 19. juulist — 7. augustini 1920. Teosed, kd. 31. Tallinn, 1955, lk. 185—232.
Lenin, V. I. Kuidas ei tule kirjutada resolutsioone. Teosed, kd. 12. Tallinn, 1953, lk. 191—213.
Lenin, V. I. Laialiläinud duuma ja nõutud liberaalid. Teosed, kd. 19. Tallinn, 1953, lk. 230—231.
Lenin, V. I. Marxi ja Engelsi kirjavahetus. Teosed, kd. 19. Tallinn, 1953, lk. 505—511.
Lenin, V. I. Millisest pärandist me loobume? Teosed, kd. 2. Tallinn, 1949, lk. 439—480.
Lenin, V. I. Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu? (Vastus «Russkoje Bogatstvo» artiklitele marksistide vastu). Teosed, kd. 1. Tallinn, 1948, lk. 109—299.
Lenin, V. I. Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus hr. Struve raamatus (Marksismi kajastus kodanlikus kirjanduses). (P. Struve raamatu puhul «Kriitilisi märkusi Venemaa majandusliku arenemise küsimuse kohta». St. Peterburg 1894). Teosed, kd. 1. Tallinn, 1948, lk. 301—460.

Lenin, V. I. IV erakorraline ülevenemaaline nõukogude kongress 14.—16. märtsil 1918. Teosed, kd. 27. Tallinn, 1955, lk. 145—176.
Lenin, V. I. «Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis. Teosed, kd. 31. Tallinn, 1955, lk. 1—95.
Lenin, V. I. Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky. Teosed, kd. 28. Tallinn, 1955, lk. 207—297.
Lenin, V. I. Reformide ajastu. Teosed, kd. 6. Tallinn, 1952. lk. 462—468.
Lenin, V. I. Reformism vene sotsiaaldemokraatias. Teosed, kd. 17. Tallinn, 1953, lk. 196—208.
Lenin, V. I. Revolutsiooni armee ja revolutsiooni valitsus. Teosed, kd. 8. Tallinn, 1952, lk. 520—528.
Lenin, V. I. Revolutsioonilise proletariaadi maidemonstratsioon. Teosed, kd. 19. Tallinn, 1953, lk. 191—200.
Lenin, V. I. Semstvo tagakiusajad ja liberalismi hannibalid. Teosed, kd. 5. Tallinn, 1951, lk. 19—63.
Lenin, V. I. Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud esimeses Vene revolutsioonis. Teosed, kd. 13. Tallinn, 1953, lk. 191—383.
Lenin, V. I. Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm Vene revolutsioonis. Autoreferaat. Teosed, kd. 15. Tallinn, 1953, lk. 136—158.
Lenin, V. I. Stolõpin ja revolutsioon. Teosed, kd. 17. Tallinn, 1953, lk. 214—222.
Lenin, V. I. II Internatsionaali krahh. Teosed, kd. 21. Tallinn, 1953, lk. 179—229.
Lenin, V. I. Töölispartei ja talurahvas. Teosed, kd. 4. Tallinn, 1950, lk. 377—384.
Lenin, V. I. Uued sündmused ja vanad küsimused. Teosed, kd. 6. Tallinn, 1952, lk. 245—250.
Lenin, V. I. Uusi andmeid kapitalismi arenemisseadustest põllumajanduses. I vihk. Kapitalism ja põllumajandus Ameerika Ühendriikides. Teosed, kd. 22. Tallinn, 1953, lk. 1—89.
Lenin, V. I. Vene revolutsiooni jõud ja nõrkus. Teosed, kd. 12. Tallinn, 1953, lk. 316—324.

Abel, W. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa von 13. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin, 1935.
Ābolina, M. Mājas pārmācība Vidzemē XVIII gs. beigās. Vēstures problemas II. Rīgā, 1958, 91—135 lpp.
Ābolina, M. Vidzemes zemnieku klaušas un nodevas 18. gs. beigās. (Materiali Latvijas PSR saimnieciskās attīstibas vēsturei). Vēstures problemas I. Rīgā, 1957, 5—93 lpp.
Agthe, A. Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. Tübingen, 1909. (*Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft,* 29. Ergänzungsheft.)
Aitsam, M. Eestimaa kuningas. (Sõda Kose-Uuemõisas.) Ajalooline jutustus. Tallinn, 1938.
[Albaum, Fr. U.] Ueber die freye Ein- und Ausfuhre des Getraides in Betracht Estlands — Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhre des Getraides. Riga, 1772.
Alšvang, A. Beethoven. Tallinn, 1957.
Altements, A. Profesora G. Fr. Parota raksti Kauguru zemnieki nemieri jautājumā. *Latvijas vēstureś institūta žurnāls,* 1937, nr. 4, 602—607 lpp.
Altements, A. Vidzemes zemnieku reformas jautājums 1795.—97. g. *Latvijas vēstures institūta žurnāls,* 1938, nr. 1, 35—84 lpp.
Altements, A. Viens Vidzemes agrārās reformas ierosinājums. *Latvijas vēstures institūta žurnāls,* 1937, nr. 2, 269—295 lpp.
Amelung, F. und Wrangell, G. Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter. Reval, 1930.
Anmerkungen über einige Gegenstände der nordischen Landwirtschaft, sonderlich in Hin-

sicht auf Lief- und Ehstland. *Der nordischen Miscellaneen* (Riga), 5.—6. Stück, 1782, S. 277—308.
Anmerkung wegen der jetzigen Versuche die alten Kirchenliturgien zu verbessern. *Nordische Miscellaneen* (Riga), 15.—17. Stück, 1788, S. 781—785.
Arbusow, L. Die altlivländischen Bauerrechte. Neu herausgegeben von —. Mit einem Anhang von Urkunden. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte (Riga), Bd. 23, 1924—1926.
[Arvelius, F. G.] Üks kaunis jutto- ja öppetusse-ramat. Söbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele rööms aks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste öppiwad luggema. Tallinn, 1782.
Auge-Laribe, M. La Révolution agricole. Paris, 1955 (L'Evolution de l'Humanité, Synthèse collective, 83.)
Berendts, E. Volks und Staatswirtschaftliche Anschauungen in Russland auf der Grenzscheide des 18. und 19. Jahrhunderts. Archivalische Studie von —. St.-Petersb., 1888.
Bērziņš, P. Zemnieku nemieri Kauguros 1802 g. *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, 1937, nr. 4, 523—565 lpp.
Bienemann, Fr. Altlivländische Erinnerungen. Reval, 1911.
Bienemann, Fr. Aus den Tagen Kaiser Pauls. Aufzeichnungen eines kurländischen Edelmanns. Leipzig, 1886.
Bienemann, Fr. Aus vergangenen Tagen. Reval, 1913.
Bienemann, Fr. «Babel» über Acten! Einige Worte über Dilettantismus, Anonymität und Agrarreform. Riga-Moskau-Odessa, 1880.
Bienemann, Fr. Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Reval, 1902.
Bienemann, Fr. Der russische Gemeindebesitz als Deliberandum des livländischen Landtages. *Baltische Monatsschrift* (Reval), Bd. 30, 1883, S. 834—848.
Bienemann, Fr. Die Ostseeprovinzen, vornehmlich Estland während des schwedisch-russischen Krieges 1788—1790. *Russische Revue* (St.-Petersb.), Bd. 5, H. 7, 1874, S. 49—90.
Bienemann, Fr. Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland (1783—1796). Ein Capitel aus der Regentenpraxis Katharinas II. Leipzig, 1886.
Bienemann, Fr. Ein estländischer Staatsmann. *Baltische Monatsschrift* (Riga), Bd. 24. Neue Folge, Bd. 6. 1875, S. 439—461, 487—515.
Bienemann, Fr. Politische Briefe aus Estland zur Zeit seiner Verwaltung durch die Prinzen von Oldenburg. *Baltische Monatsschrift* (Riga), Bd. 53, 1902, lk. 1—28, 102—136.
Blake, J. W. Going to America. *History Today*, 1958, June, p. 394—403.
Bluhm, H. Doctor der Arzneygelahrtheit und Stadtphysicus in Reval. Versuch einer Beschreibung der hauptsächlichsten in Reval herschenden Krankheiten. Marburg, 1790.
Blum, J. Noble landowners and agriculture in Austria 1815—1848. Baltimore, 1947.
Blumfeldt, E. Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765—1828. Litterarum Societas Esthonica 1838—1938. Liber Saecularis (Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXX). Tartu, 1938, lk. 87—102.
[Bock, W., v.] Livländische Rückblicke. Dorpat, 1878.
Bodisco, A. v. Eine Reise Kaiser Alexanders I in Estland im Jahre 1804. *Deutsche Monatsschrift für Russland* (Reval), 1912, S. 621—626.
Boelcke, W. Bauer und Gutsherr in Oberlausitz. Ein Beitrag zur Wirtschafts-, Sozial- und Rechtsgeschichte der ostelbischen Gutsherrschaft. Bautzen, 1957. (Schriftenreihe des Instituts für sorbische Volksforschung 5.)
Bosch, M. Die Wirtschaftlichen Bedingungen der Befreiung des Bauernstandes im Herzogtum Kleve und in den Grafschaften Mark im Rahmen der Agrargeschichte Westdeutschlands. Berlin-Leipzig, 1920.

[Bray, F. G.] Essay critique sur l'historie de la Livonie, suivi d'un tableau de l'état actuel de cette province. T. 3. Dorpat, 1817.
Brevern, C. Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlichen Hinsicht. Reval, 1825.
Briefe aus dem Nachlass G. Merkels. *Baltische Monatsschrift* (Riga), Bd. 12, 1865, S. 381—406.
Bruiningk, H. Livländische Rückschau — Zur Abwehr gegen «Livländische Rückblicke». Dorpat-Riga-Leipzig, 1887.
[Brunberg-Bornhöhe, E.] Kose Uuemõisa mäss aastal 1805. Aktide järel kirjeldatud. *Eesti Postimehe Teaduste Eralisa,* 1904, 15. märts.
Carlberg, N. Die Bewegung der Bevölkerung Livlands in den Jahren 1873—1882. *Baltische Monatsschrift* (Reval), Bd. 33, 1886, S. 30—62, 89—131, 177—204.
Conze, W. Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung. Berlin-Frankfurt, 1957. (Quellensammlung zur Kulturgeschichte. Herausgeber: Prof. Dr. Wilhelm Treue, Bd. 12.)
Der Ehste und sein Herr — Zur Beleuchtung der ökonomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland — Von Einem, der weder ein Ehste noch dessen Herr ist. Berlin, 1861.
Diederichs, H. Garlieb Merkel als Bekämpfer der Leibeigenschaft und seine Vorgänger. *Baltische Monatsschrift* (Riga), Bd. 19, 1870, S. 38—83.
Die pohlnischen Conföderirten in Curland. Ein kleiner Beytrag zu der Geschichte unsers Jahrzehends. Altona, 1795.
Dörptsche Politisch Gelehrte Zeitung, 1789.
Eckardt, J. Garlieb Merkel über Deutschland zur Schiller-Goethe-Zeit (1797 bis 1806). Nach des Verfassers gedruckten und Handschriftlichen Aufzeichnungen zusammengestellt und mit einer biographischen Einleitung versehen. Berlin, 1887.
[Eckardt, J.] Memoiren eines Livländers I. Erzählungen meines Grossvaters. Leipzig, 1883.
[Eckardt, J.] Zur livländischen Landtagsgeschichte des 18. Jahrhunderts. *Baltische Monatsschrift* (Riga), Bd. 18, 1869, S. 247—289, 428—474. Bd. 19, 1870, S. 84—99, 146—154.
Eestima Tallorahva Kässo-Ramat. Tallinn, 1816.
Eestima Tallorahva Seädmissed. Tallinn, 1816.
Eestimaa Tallorahwa Seadus, moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805. aasta sees. Tallinn, 1805.
Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn, 1954.
Eesti NSV ajalugu. I kd. Toimet. A. Vassar. Tallinn, 1955.
Eesti NSV ajalugu. 2. tr. Toim. G. Naan. Tallinn, 1957.
Eesti rahva ajalugu. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. III kd. Tartu, 1932.
Eestlane ja tema isand — Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal — Kirjutanud keegi, kes pole eestlane ega tema isand. Tallinn, 1959.
[Eisen, J. G.] Eines liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. Müller. Sammlung russischer Geschichte. Bd. 9. Offenbach am Main, 1764, S. 491—527.
Ehst- und Liefländische Brieflade. Herausgegeben von E. Pabst und Baron v. Toll. Zweite Abtheilung, Bd. I. Reval, 1861.
[Ewers, J. Ph. G.] Einige Fragen an Jeden, der sie beantworten kann, insonderheit an den Herrn Kollegien-Rath von Kotzebue. *Intelligenzblatt der Jenaischen Allgem. Literatur-Zeitung,* 1806, 4. juuni; eraldi brošüürina välja antud 1806. a. S. l., 1806.
[Ewers, Joh. Ph. G., v.] Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Ein Wort zu seiner Zeit, auch dem H. Kollegien-Rath von Kotzebue zur Beherzigung empfohlen. Dorpat, 1806.
Fainštein, V. Olukorra normaliseerumine Eesti külas aastail 1710—1721. Eesti

ühendamisest Venemaaga. Lühiuurimisi, toimetanud A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 146—183.
Fircks, G. F., v. Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Kurlands Edlen gewidmet. Leipzig, 1804.
Fischer, J. B., v. Liefländisches Landwirtschaftsbuch auf die Erdgegend von Lief-, Est- und Curland eingerichtet. Riga u. Leipzig, 1772.
Friebe, W. C. Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland. *Nordische Miscellaneen* (Riga), 15.—17. Stück, 1788, S. 744—768.
Friebe, W. C. Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga, 1794.
Für Geist und Herz. Eine Monatsschrift für die Nordischen Gegenden. Bd. 1—3. Reval, 1786—1787; Bd. 4. Leipzig, 1787. Dritter Band — Siebentes, Achtes und Neuntes Stück, Reval 1787.
Gernet, A., v. Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901.
Grünewaldt-Haackhof, O., v. Vier Söhne eines Hauses. Zeit- und Lebensbilder aus Estlands Vergangenheit. Unter Mitarbeit von Frau M. von Grünewaldt geb. von Neff. Als Manuscript gedruckt. Bd. I—II. Leipzig, 1900.
Guberti, S. Stratagema Oeconomicum oder Acker-Student. Riga, 1757.
Görlitz, W. Die Junker. Adel und Bauer im deutschen Osten. Geschichtliche Bilanz von 7 Jahrhunderten. 2. erg. und erw. Aufl. Glücksburg/Ostsee, 1957.
Haussherr, H. Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Weimar, 1955.
Heitz, G. Feudales Bauernlegen in Mecklenburg im 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft,* 1960, H. 2, S. 1342—1377.
Heitz, G. Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft,* 1957, H. 2, S. 278—296.
Heitzer, H. Insurrectionen zwischen Weser und Elbe-Volksbewegungen gegen die französische Fremdherrschaft im Königreich Westfalen 1806—1813. Berlin, 1959.
Hippius, T. Prediger zu Nissi im westharrienschen Kreise des Herzogthums Ehstland. Wünsche und Vorschläge in Absicht die Abschaffung der Brache und Einführung der Wechselwirtschaft mit besonderer Rücksicht auf die Öconomien Ehst-Lief- und Kurlands nebst Bekanntmachung des zuverlässigsten Mittels die zerstörenden Wirkungen des Rockenwurms zu heben. T. I—II, Reval, 1798.
Hoffmann, K. Volkstum und ständische Ordnung in Livland. Die Tätigkeit des Generalsuperintendents Sonntag zur Zeit der ersten Bauernreformen. Königsberg u. Berlin, 1939. (Schriften der Albertus-Universität. Herausgegeben vom Königsberger Universitätsbund. Geisteswissenschaftliche Reihe, Bd. 23.)
[Hueck, A.] Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845.
Hueck, C. A., v. Das Gut Munnalas in Estland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval, 1845.
[Hupel, A. W.] An das Lief- und Ehstländische Publikum. S. l., 1772.
Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft. Riga, 1789.
Hupel, A. W. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga u. Leipzig, 1780.
Hupel, A. W. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten; Ergänzung zur Fischers Land-wirtschaftsbuche geliefert, auch für auswärtige Liebhaber die Liefländischen Verfahrungsarten hinlänglich dargestellt werden. T. I. Riga. 1796.
Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. II. Riga, 1777.
Ibius, O. Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest Eestis XVIII ja XIX sajandil.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, kd. 8, nr. 1, 1959, lk. 41—56.
[Iversen, E.] Die Excesse der Bauern in Estland im Jahre 1805. (Eine actenmässige Darstellung.) Illustrirter Revalscher Almanach für das Jahr nach Christi Geburt 1859, lk. 33—57.
[Jannau, H. J.] Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens. S. 1., 1786.
Jenšs, J. Vidzemes zemnieku pārtikas jantājums 18. gs. un 19. gs. sākumā. *Latvijas vēstures institūta žurnāls,* 1938, Nr. 3, 373—400 lpp.
Kahk, J. 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda. Tallinn, 1958.
Kahk, J. ja Vassar, A. Eesti NSV ajaloo lugemik. I kd. Koostanud J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar. Tallinn, 1960.
Kahk, J. ja Treier, E. Mahtra sõda. [Album.] Tallinn, 1958.
Kamnitzer, H. Wider die Fremdherrschaft. Betrachtungen zur Geschichte der Befreiungskriege. Berlin, 1956.
Kāpostiņš, A. Vidzemes zemnieku nemieri Kaugurmuižā 1802 g. Rigā, 1924. (Valsts Archiva Raksti I.)
Karlsons, Ž. Brīvības propaganda un franču emisāri Latvijā 1794.—1812. *g. Latvijas vēstures institūta žurnāls,* 1937, Nr. 4, 577—591 lpp.
Katekissmusse lühhike selletus. Tallinn, 1792.
Kivisaar-Feoktistova, L. Eesti äkked. Etnograafia Muuseumi Aastaraamat, (Tallinn), 16, 1959, lk. 11—67.
Klee, C. C. L. Eines deutschen Hauslehrers Pilgerschaft durch Land und Leben (1792—1818). Reval, 1913.
Knapp, G. F. Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit. Leipzig, 1891.
Kohl, J. G. Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland. Bd. 1—2. Dresden u. Leipzig, 1841.
Konks, J. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. Tartu, 1960. *(Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised,* vihik 96.)
Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefland, Litthauen, Vollhynien, Podolien, Galizien und Schlesien in den Jahren 1795 bis 1798. In Briefen an einen Freund. Bd. 3. Germanien, 1801.
Kotzebue. Anzeige. *Fama für Deutsch-Russland vom Jahr 1806* (Riga); Bd. 4, S. 51—54.
Kotzebue, A., v. Einige Bedenklichkeiten über die neue Bauer-Verfassung in Ehstland. *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz,* 1805, 16., 19., 22., 23. Juli.
[Krause, J. W.] Bilder aus Altlivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters von Ende des vorigen Jahrhunderts. *Baltische Monatsschrift* (Riga), Bd. 50, 1900, S. 249—280, 345—360; Bd. 51, 1901, S. 31—48, 123—136, 201—214, 291—304, 422—448; Bd. 52, 1901, S. 1—26, 81—127.
Kruus, H. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu, 1930.
Kärner, J. Talurahva vabastamine Eestimaal — Vabastamise saja-aastaseks mälestuspäevaks. Tallinnas, 1916.
Körber, B. Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht in den Jahren 1834—1859. Dorpat, 1864.
Körber, P. F. Versuch die gewöhnlichsten Krankheiten bey dem gemeinen Mann und besonders denen Liefländischen Bauern auf eine leichte und wohlfeile Art zu heilen. Revall, 1761.
Köstner, N. Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. Tartu, 1927.
[Kügelgen, W., v.] Jugend-Erinnerungen eines alten Mannes. Berlin, 1885.
Langelüddecke, E. Zum Grundsatz der Entschädigung und des Loskaufs bei

den Eigentumsregulierungen und Dienstablösungen der ostelbischen Bauern Preussens im 19. Jh. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft,* 1960, Heft 4, lk. 890—908.
Lehmann, R. Die Verhältnisse der Niederlausitzischen Herrschafts- und Gutsbauern in der Zeit vom Dreissigjährigen Kriege bis zu den preussichen Reformen. Köln-Graz, 1956. (Mitteldeutsche Forschungen 6.)
Lesebuch für Ehst- und Livland (Schloss-Oberpahlen), 1787, 2. Stück.
Lief-, Ehst- und Kurländischer Briefsteller für junge Kaufleute oder Handbuch für solche, die sich der Handlung widmen. Riga-Leipzig, 1793.
Liiv, O. Märkmeid Johann Christoph Petri üle. *Eesti Kirjandus,* 1929, nr. 4, lk. 145—157; nr. 5, lk. 209—218.
Loone, L. Lisandeid talurahva pärisorjusest vabastamise uurimisele Eestis. *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised,* vihik 87, 1960, lk. 114—135.
Loone, L. Lõuna-Eesti talupoegade suhtumisest 1819. aasta talurahvaseadusesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik sessioon 23.—29. aprillil 1947. a. E-Ühiskonnateaduste osakonna istungid. Trt., 1948, lk. 49—69.
Loone, L. Tootlike jõudude areng Eesti põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel. Materjale Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 125—139.
Loone, N. «Iggaüks» ja Silmsi talupojad a. 1803. *Ajalooline Ajakiri,* 1933, nr. 4, lk. 206—218.
Luce, J. W. L. Sarema Jutto ramat, mis ma rahwa lustiks ja kassuks on ülles pannud —. Mitav, 1807.
L[uiga], G. E. Kose-Uuemõisa mäss. *Eesti Kodu,* 1908, nr. 4, lk. 84—88.
Löning, E. Die Befreiung des Bauernstandes in Deutschland und in Livland. *Baltische Monatsschrift,* (Riga), Bd. 37, 1880, S. 89—129.

Margus, A. 1805. a. rahutustest osavõtnud talusulaste karistamine Tallinnas. Vana Tallinn. II köite II vihk. Tallinn, 1938, lk. 57—62.
Mark, L. Talurahva rahutused Karinus ja Orinas 1805. *Ajalooline Ajakiri,* 1941, nr. 3, lk. 130—139.
Mehring, F. Historische Aufsätze zur preussisch-deutschen Geschichte. Berlin, 1952.
[Mellin, L. A.] Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland. Mit einer Schlussbemerkung von Ludwig August Graf Mellin. Riga, 1824.
Merilaid, R. Mitte igavuse pärast. *Kultuur ja elu,* 1960, nr. 3, lk. 7—8.
Merkel, G. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde. 2., verb. Aufl. Leipzig, 1800.
Merkel, G. Gerichtliches Verhör einiger Liefländischen Bauern über ihren Grossherrn. *Geschichte und Politik,* 1801, Bd. 2, S. 306—324.
Merkel, G. Supplement zu den Letten oder Erklärung über die im zehnten Stück des Intelligenz-Blatts der allgemeinen Literatur-Zeitung erschienene Anfrage des Herrn Ritters von Brasch nebst einer Urkunde. Weimar, 1798.
Miller, V. Jooni mineviku põllumajandusest. Tooms, E. Saaremaa. Tallinn, 1959, lk. 119—123.
Mises, L., v. Die Entwicklung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848). Wien u. Leipzig, 1902.

Nielsen, C. H. Handbuch zur Kenntniss der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehstland. Bd. I—II. Dorpat, 1794—1795.

Parrot, J. L. Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liven, Lätten, Eesten, mit Hinblick auf einige benachbarte Ostseevölker von den ältesten Zeit bis zur Einführung des Christenthums. Nebst einer Topographie und topographischen Charte des Landes zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Neue Ausgabe. Berlin, 1839.
Petersen, O., v. Merkel und Kotzebue. *Baltische Monatsschrift* (Riga), 1928, S. 318—341.

[Petri, J. Chr.] Briefe über Reval nebst Nachrichten von Ehst- und Liefland. Ein Seitenstück zu Merkels Letten. Deutschland, 1800.
Petri, J. Chr. Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. T. 1—3. Gotha, 1802.
Plan zu einer etwanigen Eintheilung der lief- und ehstländischen Bauerländer, und was in dieser Absicht zum Fundament könnte gelegt werden. *Nordische Miscellaneen* (Riga) 5., 6. Stück. 1782, S. 238—257.
Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Toim. L. Brutus ja L. Loone. Tallinn, 1958.
Põldmäe, R. Fr. R. Kreutzwald ja vennastekogudus. *Keel ja Kirjandus,* 1958, nr. 7, lk. 400—411.
Recke, J. F. v. und Napiersky, K. E. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. Bd. 2. Mitau, 1829.
Rosen, E. v. Die sechs Decennien meines Lebens oder mein 61ster Geburtstag. — Seinen Kindern und Freunden gewidmet von —. Riga, 1877.
Röhrich, L. Märchen und Wirklichkeit. Eine Volkskundliche Untersuchung. Wiesbaden, 1956.
[Sabler, G., v.] Eine Parallele zur lettisch-estnischen Revolution aus den Oktobertagen des Jahres 1905. *Revalsche Zeitung* 1907, 24.—27., 30. okt.
Sacke, G. Radiščev und seine «Reise» in der westeuropäischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Herausgegeben von Horst Jablonowski und Werner Philipp. Bd. 1. Berlin, 1954, S. 45—54.
[Samson, G.] Babel in Livland. Dorpat, 1879.
[Samson, G.] Livländische Rückblicke. Dorpat, 1878.
Scherwintzky, Chr. F. Etwas über die Esthen, besonders über ihren Aberglauben. Leipzig, 1788.
Schiller, F. Salakavalus ja armastus. Tallinn, 1955.
Schlegel, C. H. J. Ausflug nach Ehstland im Junius 1807. Meiningen, 1830.
Schlegel, C. H. Die Kaiserkrönung zu Moskwa im Jahre 1826. Ehstnische Nationallieder. Zusätze zu allen zehn Bändchen der Reisen in mehrere russische Gouvernements. Meiningen, 1834.
Schlegel, C. H. J. Reise über Ober- und Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Ehstland im Jahre 178+. An einen Freund in Deutschland. Meiningen, 1918.
Schmidt, H. Die sächsischen Bauernunruhen des Jahres 1790. Meissen, s. a.
Schwabe, A. Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga, 1928.
Seume, J. G. Mein Sommer 1805. S. l., 1806.
Sildmäe, I. Eestimaa põllumajanduse tasemest XVIII sajandil. *Eesti Kommunist,* 1960, mai, nr. 5, lk. 41—49.
Sivers, J. v. Herder in Riga. Urkunden. Riga, 1868.
Sivers, [P., v.] Die Entstehung der freien Arbeiter in Livland. Oekonomisch-gemeinnützige Beilage zum Ostsee-Provinzen-Blatte, 1825, 23. Juni.
Sloka, L. Vidzemes draudžu kronikas. Rīgā, 1925—27 (Valsts Archiva Raksti III—V.)
Snell, K. P. M. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794.
Soom, A. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954.
Stepermanis, M. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784. Rīgā, 1956.
Strods, H. No kuļmašīnu konstruēšanas un ieviešanas vēstures Latvijā XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē. Vēstures problemas II. Rīgā, 1958, 137—167 lpp.
Strods, H. Zemkopības sīstemu attistiba Latvijā. Rīgā, 1957.
Stulz, P., Opitz, A. Volksbewegungen in Kursachsen zur Zeit der französischen Revolution. Berlin, 1956.
Solta, J. Die Ertragsentwicklung in der Landwirtschaft des Klosters Marienstern. Zur Entwicklung der Getreideerträge unter den Bedingungen des preussischen Weges der bürgerlichen Agrarrevolution. Budysin, 1958.

Švābe, A. Latvijas vēsture 1800—1914. Uppsala, 1958.
Švābe, A. Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. Latvijas agrārā reforma. Agrārās reformas likuma desmet gadu atcerei. Rīgā 1930, 7—176 lpp.
Zutis, J. Latvija klaušu saimniecības sairšanas periodā un Kauguru nemieri 1802 gadā. Rīgā, 1953. (Apcerējumi par Latvijas PSR Vēsturi XI.)
Zutis, J. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimata sākumā (1804—1819). Rīgā, 1954. (Apcerējumi par Latvijas PSR Vēsturi.)
Takkin, A. Eesti esimese maailmasõja aastail. Tallinn, 1961.
Tiebe, H. F. Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri. Halle, 1804.
Tobien, A. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Bd. 1. Berlin, 1899.
Traat, A. Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadusest. *Edasi*, 1954, 14. sept.
1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Dokumente ja materjale. Tallinn, 1958. (Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut).
1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960.

Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern. *Nordische Miscellaneen* (Riga), 8. Stück, 1784, S. 73—90.
Ungern-Sternberg, W. Ist die, von Einigen des Adels projektierte Einführung der Freiheit unter dem Bauernstande in Livland dem Staatsrechte Russlands conform? Eine Abhandlung den Landtag von 1803 betreffend von Woldemar Freyherr von Ungern-Sternberg, verabschiedeten Major... St. Petersb., 1803.
Ursache, warum das Roggengras im Frühjahre so oft von den Feldern verschwindet. Fr. *Oekonomisches Repertorium für Liefland* (Riga), Bd. 2. Stück 3., 1808, S. 683—690.
Watson. Ueber die Witterung Kurlands. Neueres ökonomisches Repertorium für Livland (Dorpat), Bd. 9, T. 1. 1821, S. 1—25.
Wiederum ein Wort zu seiner Zeit oder Versuch einer Beantwortung der unserem Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuhelfen wäre? S. l., 1787.
Vīgrabs, J. Aufgaben und Ergebnisse der Erforschung der Lage der Bauern in Livland und Estland im XVIII Jahrhundert. Pirmā Baltijas vēsturnieku konference Rīgā, 16.—20. VIII 1937. Rīgā, 1938, 492—500 lpp.
Viires, A. Chr. J. Schlegeli «Reisen in mehrere russische Gouvernements» etnograafilise allikana. Etnograafia Muuseumi Aastaraamat (Tallinn), kd. 16, 1959, lk. 249—274.
Wilde, E. Die Agrarverhältnisse bei den Esten, *Die Neue Zeit*, 1906, nr. 2, lk. 768—778.
Vinkel, A. Kaks käsikirjalist luuletust XVIII sajandi lõpust. *Keel ja Kirjandus*, 1959, nr. 1, lk. 22—28.
Winkler, S. R. Von einigen der gewöhnlichsten Krankheiten der Ehstländischen Bauern. Reval, 1793.
Wittram, R. Baltische Geschichte — Die Ostseelande Livland, Estland, Kurland 1180—1918. München, 1954.
Wittram, R. Baltische Kirchengeschichte, herausgegeben von —. Göttingen, 1956.
Volberg, J. 500 teosulast 200 sõjamehega võitlemas — Sõda Kose-Uuemõisas 1805. a. *Uus Eesti*, 1937, 11.—15., 18.—19. mai.

Адо, А. В. Крестьянские восстания в начале французской революции в 1789 году. Из истории общественных движений и международных отношений. Сборник статей в память академика Евгения Викторовича Тарле. Москва, 1957, с. 148—169.
Ачади, И. История венгерского крепостного крестьянства. Москва, 1956.
Балагуров, Я. Кижское восстание 1769—1771 гг. Петрозаводск, 1951.

Бибиков, Г. Н. Расслоение крепостного крестьянства в барщинной вотчине в конце XVIII и начале XIX в. *Исторические записки*, № 4, 1938, с. 76—112.
Блок, М. Характерные черты французской аграрной истории. Москва, 1957.
[Богданович, М. И.] История царствования императора Александра I и Россия в его время. Т. 2. Б. м., 1869.
[Булгарин, Ф.] Воспоминания Фаддея Булгарина. Отрывки из виденного, слышанного и испытанного в жизни. Ч. 3. Спб., 1847.
Генкин, Л. Помещичьи крестьяне Ярославской и Костромской губернии перед реформой и во время реформы 1861 г. Т. I. Ярославль, 1947.
Горовой, Ф. С. Волнения крестьян Пермского Предуралья в 60-х годах XIX века. Молотов, 1951.

Дружинин, Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. I. Москва—Ленинград, 1946.
Дюбюк, Е. Ф. Крестьянское движение в Лифляндии во второй половине XVIII века. *Исторические записки*, т. 13, 1942, с. 175—206.
Жуков, Е. История и современность. *Коммунист*, 1959, № 11, с. 41—51.

Закс, А. Б. Крестьянское движение в Московской губернии накануне отмены крепостного права. Труды Государственного исторического Музея [Москва], вып. 27, 1955, с. 131—176.
Зутис, Я. Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига, 1946.
Зутис, Я. Очерки по историографии Латвии. Часть I — прибалтийско-немецкая историография. Рига, 1949.

Иванова, О. Е. К вопросу об упадке крестьянского хозяйства в Польше во второй половине XVIII в. *Ученые Записки Института славяноведения* [Москва], т. 6, с. 284—301.
Ивашкевич, В. И. Народное движение в Польше накануне восстания 1794 г. *Ученые записки Ленинградского университета*, т. 194, 1955, с. 3—18.
Игнатович, И. Крестьянские волнения первой четверти XIX века. *Вопросы истории*, 1950, № 9, с. 48—70.
Игнатович, И. Крестьянское движение на Дону в 1820 г. Москва, 1937.
Игнатович, И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград, 1925.
Император Александр в Риге 24-го, 25-го и 26-го мая 1802 года. Перев. с нем. С.-Петерб., 1802.
История Латвийской ССР. Т. I. — С древнейших времен до 1860 года. Отв. ред. Я. Я. Зутис. Рига, 1952.
История Польши. 2-е, доп. изд. Т. I. Москва, 1956.
История СССР. Т. I. С древнейших времен до 1861 г. Москва, 1956.
История Чехословакии. Т. I. Москва, 1956.
История южных и западных славян. Москва, 1957.

Кабаш, В. И. Крестьяне и крестьянское движение в С.-Петербургской губ. в конце XVIII и первой четверти XIX в. Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата ист. наук. Ленинград, 1958. (М-во просвещения РСФСР. Ленинград. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Кафедра истории).
Кахк, Ю. Ю. Крестьянские волнения 1858 г. в Эстонии. История СССР, 1958, № 3, с. 129—144.
Кахк, Ю. Ю. Некоторые общие проблемы истории классовой борьбы частновладельческих крестьян в период разложения и кризиса феодальной формации. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы — 1958. [Таллин], 1959, с. 70—90.
Кахк, Ю. Ю. Составленная в 1816 году записка об «освобождении» Эстляндских крестьян. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, kd. 6, nr. 1, 1957, lk. 74—90.

Кнапп, Г. Ф. Освобождение крестьян и происхождение сельскохозяйственных рабочих в старых провинциях прусской монархии. С.-Петерб., 1900.
Ковальченко, И. Д. Динамика уровня земледельческого производства России в первой половине XIX в. *История СССР*, 1959, № 1, с. 53—86.
Коренева, Е. И. Крестьянское движение в России в 1796—1798 гг. Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата ист. наук. Москва, 1954.
Костюшко, И. И. Разложение феодальных отношений и развитие капитализма в сельском хозяйстве Царства Польского (30-е — начало 60-х годов XIX в.) *Ученые записки института славяноведения*, № 9, с. 138—238.
Кулишер, И. М. История экономического быта Западной Европы. Т. II, М.—Л., 1931.
Кунтиков, И. Н. Крестьянское движение в России в XIX веке. *Вопросы истории*, 1957, № 8, с. 143—153.
Лещенко, Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). Киев, 1959.
Линков, Я. И. Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг. Москва, 1952.
Лооне, Л. А. Из истории промышленного переворота в Эстонии. *Вопросы истории*, 1952, № 5, с. 77—96.
Лооне, Л. А. О развитии некоторых элементов капитализма в сельском хозяйстве Северной Эстонии в 20—50-х годах XIX века. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы — 1958 (Таллин), 1959, с. 201—219.
Лооне, Л. А. Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии в первой половине XIX в. *Исторические записки*, т. 60, 1951, с. 215—247.
Лотман, Ю. М. Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени. Тарту, 1958, (Уч. зап. Тартуского гос. ун-та, вып. 63.)
Мартинсон, Э. Э. История основания Тартуского (б. Дерптского-Юрьевского) университета. Ленинград, 1954.
Мосберг, Г. и Вассар, А. Основные вопросы периодизации истории Эстонской ССР. *Вопросы истории*, 1950, № 10, с. 60—71.
О некоторых спорных вопросах классовой борьбы в русском государстве начала XVII века. *Вопросы истории*, 1958, № 12, с. 204—208.
Окунь, С. Б. Очерки истории СССР. Вторая четверть XIX века. Ленинград, 1957.
Окунь, С. Б. Очерки истории СССР. Конец XVIII — первая четверть XIX века. Ленинград, 1956.
Опись дел Архива Государственного совета, т. 16. С.-Петерб., 1912.
Очерки истории СССР. Период феодализма — Россия во второй половине XVIII в. Москва, 1956.
Пасекунов, Е. Восстание Чернодыра. Издательство «Брянский рабочий», 1958.
Полное собрание законов Российской империи. С.-Петерб., 1830.
Т. 28. 1804—1805 гг.
Т. 30. 1808—1809 гг.
Полянский, Ф. Я. Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма. Москва, 1954.
Предтеченский, А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. Москва—Ленинград, 1957.
Предтеченский, А. В. Публикация А. В. Предтеченского. Записка Т. Е. Бока. Декабристы и их время — Материалы и сообщения. Москва—Ленинград, 1951, с. 189—203.
Революция 1848—1849. Под ред. Ф. В. Потемкина и А. И. Молока. Т. I. Москва, 1952.
Рубинштейн, Н. Л. К характеристике вотчинного режима и крестьянского движения в конце 70-х годов XVIII века. *Исторические записки*, т. 40, 1952, с. 140—153.

Рутковский, Я. Экономическая история Польши. Москва, 1953.
Рындзюнский, П. Г. Крестьянское антикрепостническое движение в промысловых селах первой четверти XIX века. Труды Государственного исторического музея (Москва), вып. 27, 1955, с. 86—130.
Рындзюнский, П. Г. О мелкотоварном укладе в России XIX века. «История СССР», 1961, № 2, с. 48—70.
Рындзюнский, П. Г. Расслоение крестьянства и классовая борьба в крепостной вотчине в 20-х гг. XIX в. *Исторические записки,* т. 4, 1938, с. 141—164.
Самарин, Ю. Ф. Крестьянский вопрос в Лифляндии. Окраины России, серия первая, вып. VI. Берлин, 1876. (Сочинения, т. 10. Москва, 1896.).
Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его императорского величия канцелярии. Вып. 4. С.-Петерб., 1891.
Семевский, В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. Т. I. С.-Петерб., 1903.
Сивков, К. В. Некоторые итоги зернового производства в Европейской России на рубеже XVIII—XIX вв. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы — 1958 г. (Таллин) 1959, с. 21—32.
Сивков, К. В. Очерки по истории крепостного хозяйства и крестьянского движения в России в первой половине XIX века. Москва, 1951.
Трифильев, Е. П. Очерки из истории крепостного права в России. Царствование императора Павла Первого. Харьков, 1904.
Чулинович, Ф. Крестьянские восстания в Хорватии. Москва, 1959.
Шварев, В. Кандиевское восстание. Пенза 1955.
Штранге, М. М. Русское общество и французская революция 1789—1794 гг. Москва, 1956.

II. KÄSIKIRJALISED MATERJALID

1. AJALOOLISTE RAHVAMÄLESTUSTE ÜLESKIRJUTUSED

(Hoiul ENSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.)

Amandus, A. Iisaku kihelkonnast suulist ajaloolist traditsiooni, 1932. a.
Andresson, L. Ajalooline traditsioon Rannu kihelkonnast, 1928. a.
Andresson, L. Ajalooline traditsioon Vastseliina kihelkonnast — Lasva, Loosi ja Orava vallad.
Antje, L. Aruanne ajaloolise traditsiooni kogumise üle suvel 1925 Mihkli khk-s.
Anton, E. Ajalooline traditsioon Tarvastu ja Paistu kihelk. Vallad: Uue-Suislepi, Vana-Suislepi, lõunapoolne osa Tarvastu vallast, Tuhalaane ja Loodi vallast, Tinni küla.
Blumfeldt, E. Ajalooline traditsioon Rõuge kihelkonna Haanja, V. Laitsna, Krabi, Rogosi ja Rõuge valdadest, 1927. a.
Bollman, T. Ajalooline traditsioon Suure-Jaani kihelkonna põhjapoolsest osast, 1926. a.
Heidemann, P. Suusõnaline ajalooline traditsioon Keila kihelkonnast, 1930. a.
Kiiseman, M. Märjamaa klk., 1924. a.
Kuiv, M. Aruanne ajaloolise traditsiooni korjamisest Saaremaal (Pöide) ja Muhus, 1923. a.
Kõrge, H. Palamuse kihelkonna ajalooline traditsioon, 1928. a.
Kõrge, H. J. Viru-Nigula kihelkonna ajalooline traditsioon, 1931. a.
Laurson, A. Ajalooline traditsioon Põltsamaa kihelkonna Pajusi, Rutikvere, Adavere ja Kurista valdadest, 1926. a.
Laurson, A. Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast, kogutud 1927. a.

Madiberg, A. Ajalooline traditsioon Põlva kihelkonnast (Kähri, Kioma, Karilatri, Koiola, Moisekatsi vallad), 1927. a.
Madisson, I. Ajalooline traditsioon Kolga-Jaani kihelkonnast, 1926. a.
Mattisen, A. Ajalooline materjal Vändra kihelkonnast, 1925. a.
Mauer. Ajaloo traditsioon kogutud Läänemaal Kullamaa kihelkonnas, 1924. a.
Männik, O. Ajalooline traditsioon Maarja-Magdaleena klk., 1928. a.
Noppel, G. Võnnu kihelkonna Ahja, Rasina ja Vastse-Kuuste valdade ajalooline traditsioon, 1929. a.
Ots, L. Aruanne Pilistvere kihelkonna Kabala ja Imavere valla kohta, 1926. a.
Otsa, L. Ajalooline traditsioon Kose kihelkonnast, 1931. a.
Otsa, L. Ajalooline traditsioon Lüganuse kihelkonnast, 1931. a.
Ottenson, H. Vigala klk., 1924. a.
Peterson, H. Karksi klk. ja Halliste klk-st (Abja ja Penuja v-d), 1925. a.
Piirak, A. Traditsioon Tori kihelkonnas, 1925. a.
Post, I. Ajalooline traditsioon Simuna khlk. Avanduse ja Salla valdadest.
Põldmäe, R. Ajalooline traditsioon, Vaivara khk., 1931. a.
Rebane, L. Ajaloolist traditsiooni Kuusalu kihelkonnast, 1930. a.
Reim, M. Ajaloolist traditsiooni Martna kihelkonnast Läänemaal, 1924. a.
Reinman, J. Ajalooline traditsioon Rõngu kihelkonnast Tartumaalt, 1928. a.
Sepp, A. Vastseliina kihelkond — Vastseliina ja Misso vallad, 1927. a.
Sepp, H. Ajalooline traditsioon Puhja kihelkonnast, 1928. a.
Soom, A. Kärla kihelkonna ajalooline traditsioon, 1930. a.
Stockeby, R. Ajalooline traditsioon. Kogutud 1. Vana-Põltsamaa vallas, 2. Uue-Põltsamaa vallas, 3. Lustivere vallas ja 4. Põltsamaa alevis (linnas), 1928. a.
Stockeby, R. Järva-Peetri kihelkonna aruanne, 1929. a.
Tavast, J. Jüri kihelkond, 1931. a.
Tensmann, E. Rahvatraditsioon Rapla kihelkonnast, 1930. a.
Tomasson, B. Ambla kihelkonnast kogutud ajaloolise traditsiooni aruanne, 1930. a.
Uustalu, E. Aruanne 1933. aasta suvel toimetatud traditsiooni korjamise üle Jõelähtme kihelkonnas.
Vilmre, L. Ajaloolist traditsiooni Järva-Jaani kihelkonnast, 1930. a.
Vilmre, L. Ajaloolist traditsiooni Kadrina kihelkonnast, 1931. a.
Zimmermann, R. Suulist ajaloolist traditsiooni Risti kihelkonnast, 1932. a.

2. DISSERTATSIOONID *

Pino, V. Sotsiaalsed vastuolud eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal. Tartu, 1953.
Traat, A. Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Tartu, 1955.
Баранова, М. И. Крестьянское движение в Белоруссии в конце XVIII и начале XIX вв. — 1796—1810 гг. Минск, 1953.
Бочарникова, В. И. Массовое движение государственных крестьян Западной Сибири в 20—40-х годах XIX века и проект реформы П. Д. Киселева. Москва, 1954.
Герасимова, Ю. И. Крестьянское движение 1840-х годов в России. Москва, 1953.
Коренева, Е. И. Крестьянское движение в России в 1796—1798 гг. Москва, 1954.
Таирзаде, Н. А. Из истории движения крепостных крестьян в России в последние годы XVIII века. Баку, 1955.

---

* Eestikeelsed hoiul Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus, venekeelsed Moskva Lenini-nimelises Riiklikus Avalikus Raamatukogus.

Фирсова, Е. И. Кризис крепостнического хозяйства Белоруссии и крестьянское движение в 40-е — 50-е годы XIX века. Минск, 1956.
Черкасская, Е. Н. Положение крестьян (помещичьих) и крестьянское движение в Киевской губернии во второй четверти XIX столетия (до инвентарной реформы).

3. MUUD KÄSIKIRJALISED MATERJALID

Auszug aus Koschxen Kirchenchronik. Eesti Tead. Akadeemia Fr. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, E 53773/4.
Ibius, O. Alkoholi ja alkohoolsete jookide tootmise ajalugu Eestis (käsikiri ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis).
Wilhelms Erinnerungen [J. W. Krause mälestused]. Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.

KASUTATUD ARHIIVIFONDID

EESTI NSV RIIKLIK AJALOO KESKARHIIV (ENSV RAKA) TARTUS *

Fond 29 — Eestimaa tsiviilkuberneri kantselei
Fond 279 — Riia kindralkuberneri arhiiv
Fond 280 — Tartu kreisikohus
Fond 286 — Pärnu-Viljandi alamkorrakohus
Fond 567 — Liivimaa (Valga) maamõõdu ja revisjoni komisjon.
Fond 291 — Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberneri kantselei
Fond 854 — Eestimaa rüütelkonna arhiiv
Fond 861 — Harju meeskohus
Fond 862 — Viru-Järva meeskohus
Fond 863 — Lääne meeskohus
Fond 864 — Eestimaa vahekohus
Fond 901 — Lõuna-Harju haagikohtunik
Fond 902 — Maa-Viru haagikohtunik
Fond 914 — Tartu maakohus
Fond 915 — Pärnu maakohus
Fond 950 — Võru sillakohus
Fond 952 — Viljandi sillakohus
Fond 957 — Saaremaa rüütelkonna arhiiv
Fond 968 — Saaremaa maakohus
Fond 1187 — Eestimaa evangeeliumi-luteriusu kiriku konsistoorium
Fond 1324 — Sagadi mõisa arhiiv
Fond 1327 — Ulvi mõisa arhiiv
Fond 1360 — Vodja mõisa arhiiv
Fond 1423 — Ungern-Sternbergide perekonna arhiiv
Fond 1687 — Triigi, Koigi, Laimetsa ja Prandi mõisate arhiiv
Fond 1697 — Muraste mõisa arhiiv
Fond 2057 — Wrangellite perekonnaarhiiv

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO MUUSEUMI ARHIIV TALLINNAS

Fond 70 — E. Iverseni kollektsioon

---

* Kirikute vanemad meetrikaraamatud viidi parajasti käesoleva töö koostamise ajal Vabariikliku Perekonnaseisuaktide Büroo arhiivist Tallinnas üle Eesti NSV Riiklikku Ajaloo Keskarhiivi Tartus ja neid võib praegu leida seal, vastavate koguduste fondides. Seetõttu tuli aga käesolevas töös joonealustes viidetes piirduda vaid kiriku nimega.

LENINGRADI LINNA JA OBLASTI RIIKLIK AJALOO ARHIIV LENINGRADIS

Fond 253 — Peterburi kubermanguvalitsus

LÄTI NSV RIIKLIK KESKARHIIV (LÄTI NSV RKA) RIIAS

Fond 1 — Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberneri kantselei
Fond 3 — Liivimaa kuberneri kantselei
Fond 4 — Liivimaa kubermanguvalitsus
Fond 214 — Liivimaa rüütelkonna arhiiv *
Fond 7348 — Liivimaa adramaade revisjonid
Fond 7350 — G. F. Parroti kirjad ja käsikirjad
Fond 7351 — Garlieb Merkeli kirjad ja käsikirjad

RIIKLIK AJALOO KESKARHIIV LENINGRADIS (RAKAL)

Fond 1260 — Seaduste koostamise komisjon
Fond 1281 — Siseministri nõukogu
Fond 1286 — Siseministeeriumi täidesaatva politsei departemang
Fond 1345 — Senati viies (kriminaal-) departemang
Fond 1347 — Senati kolmas (apellatsiooni) departemang
Fond 1409 — Tema imperaatorliku kõrguse isiklik kantselei
Fond 1528 — Komitee Liivimaa asjade läbivaatamiseks

SÕJAAJALOO RIIKLIK KESKARHIIV MOSKVAS (SARKAM)

Fond 1L — Sõjaministeerium

TALLINNA LINNA JA HARJU RAJOONI RIIKLIK ARHIIV TALLINNAS

Fond 230 — Tallinna magistraat

VANADE AKTIDE RIIKLIK KESKARHIIV MOSKVAS

Fond 274 — Eestimaa ja Liivimaa asjade Kammerkolleegium

---

* Rüütelkonna arhiivi fondis on eraldi koguna hoiul O. Huhni kollektsioon.

ISIKUNIMEDE REGISTER *

Ābolina, M. — 36, 37, 117, 120, 121, 135, 139, 288.
Abrami Villem — 383, 384.
Ackermann — 141.
Acsady, I. — 305.
Adamson — 261.
Ado — 243.
Ado Juhan — 246.
Agthe, A. — 32, 33, 326.
Ahrens — 274.
Aitsam, M. — 27, 28, 29, 153, 408, 445, 447, 461, 462, 468, 469, 471, 483, 501.
Akentjev, V. — 258.
Aleksander I — 33, 213, 228, 230, 233, 240, 266, 297, 300, 301, 302, 318, 323, 327, 358, 361—363, 438, 506, 507, 524, 532, 533, 541, 542, 555.
Aleksei — 258.
Aleksei Mihhailovitš — 270.
Aleksejev, T. — 258
Allsalu, E. — 152.
Altement, A. — 33, 34, 309.
Andersson, J. — 254.
Andrei — 259.
Andres — 291.
Andrese Vabo Mart — 243.
Andronov — 395.
Ann, Võivere popsi tütar — 161.
Ann, teotüdruk Norra vallast — 243, 244.
Anna — 446.
Anna Ivanovna — 254.
Anne, Habaja vabadikunaine — 180.
Anne, teotüdruk Vana-Piigaste vallast — 257.
Anrep, R. — 324, 331, 378, 379.
Anton — 256.
Arjase Jaan — 510.
Arjo Matsi Jaan — 424, 433, 435.
Arndt — 202.
Arsenjev, A. — 330, 332, 333—336, 387, 395, 397.
Aru Juhani Jaan — 500.
Aru Jüri — 243, 245.
Arvelius, F. — 67, 251.
Asso Matsi Andres — 378.
August, Oldenburgi prints — 550.

Baer, M. — 403—405, 407, 408, 423—425, 430, 431, 433, 434.
Bago — 169.
Balagurov, J. — 577.
Baranow, F. — 498.
Bartz — 58.
Baumgarten — 403.
Bayer — 212, 263, 264.
Bedrich — 412.
Beethoven, L. — 214.
Beklešov — 524.
Benckendorff — 204.
Berg — 243, 315, 316, 357, 359, 360, 537, 541, 542, 548.

* Ühe ja sama talupoja nimi on dokumetides sageli kirjutatud mitmel viisil. Käesolevas raamatus ja selle registris on püütud kasutada nimede eestikeelseid põhikujusid neid võimaluse korral (mõnikord abiks võttes revisjoni-nimekirju) vabastades balti sakslastest ametnike sulest pärinevatest moonutustest. Nimede järjekord on selline, nagu see oli XVIII—XIX sajandi vahetusel tarvitusel: talu nimi — peremehe nimi — ta poja nimi või talu nimi — peremehe nimi — sulase nimi (mõnikord seisis peremehe või sulase nime ees veel nimetatu isa nimi).

Bērziņš, P. — 42.
Beursten, H. — 248, 291.
Bibikov, G. N. — 112, 113.
Bienemann, Fr. — 31, 33, 62, 79, 80, 202, 203, 224, 284, 357, 364, 521, 535, 552.
Bileam — 55, 154—156, 162, 163, 260, 261, 262, 525, 528, 529.
Blix — 528.
Bloch, M. — 579.
Bluhm, H. — 166.
Bluhm — 275.
Blumfeldt, E. — 314.
Blumen, V. — 377.
Bock, T. — 533.
Bornhöhe (Brunberg), Ed. — 24.
Bosch, M. — 45.
Brevern, C. — 59, 60, 157, 274, 384.
Brincken, B. — 141, 142, 294.
Brosch — 255.
Brotze, J. Chr. — 63, 70, 117, 118, 144, 390.
Browne, G. — 49, 79, 122, 200.
Bruiningk, H. — 31.
Bröl Plater, J. — 241.
Brömsen, M. — 220, 221.
Brümmer — 312, 377, 379.
Budberg — 380.
Buddenbrock — 201, 313, 321, 324, 328, 331.
Busch, K. — 368, 369, 372.
Bulgarin — 149.
Buxhoevden — 316, 317.
Buxhövden — 327, 329, 389, 392, 437.
Bücher, K. — 33.

Campenhausen — 75.
Cappel, C. — 252, 253.
Ceumern — 202.
Christian, Keskvere mõisa valitseja — 242, 243.
Christian, Muraste mõisa kutsar — 292.
Clodt — 409.
Croll — 125, 292.
Czartoryski — 318, 359, 360.
Čulinovič, F. — 555.

Dahl, H. — 225.
Damm, M. — 476.
Danckwart — 213.
De la Gardie, M. C. — 281.
Dellingshausen — 271, 278.
Delwig — 198, 200—202.
Denis Jakovlev — 410.
Diederichs, H. — 238.
Doberman, S. — 52, 53, 56, 149, 192.
Doebner — 109.
Draškevitš, S. — 328, 330, 391.
Družinin, N. — 187, 305, 373, 534.

Eckardt, J. — 30, 31, 203, 237, 319, 322.
Eichelmann — 163.
Eisen — 226.
Ekesparre — 279, 534.
Ello — 161.
Elts — 140.
Emme — 395.
Engels, Fr. — 38, 39, 45, 210, 306, 334, 577.
Erichson — 103.
Eriko Mihkle Jaan — 435.
Essen, kindralkuberner — 223.
Essen, kindralleitnant — 394.
Essen, Lüganuse kihelkonna kohtunik — 405.
Eva, teotüdruk Vana-Piigaste vallast — 257.
Eva, talunaine Räpinast — 259.
Evart — 13, 465.
Evarti Ado — 417, 419, 421, 424, 432, 434, 435.
Everti Jaani Jüri — 478, 504.
Evers, J. Ph. G. — 198, 235—240, 398, 399, 535, 536.

Fainštein, V. — 307.
Ferguson — 202.
Filippov — 40, 488, 490, 498.
Firssova, E. I. — 562.
Flach, J. L. — 253.
Fontin — 119.
Foulon — 215.
Freihold, C. — 402.
Friebe — 226.
Fromhold — 278, 279.

Gehlhaar, T. — 102, 104, 259, 456.
Genge, C. F. — 479, 480.
Georg, Oldenburgi prints — 541—543, 548.
Gerassimova, J. — 562.

Gernet, A. — 22, 29, 32, 33, 36, 122, 357, 364, 534, 535, 551.
Gernet, L. — 74.
Gersdorff, M. — 311, 312, 321, 400.
Glanzström — 414, 417, 430.
Golitsõn — 317, 318, 320, 323, 367, 370, 372, 379, 385, 564.
Gortšakov — 268.
Grass, C. — 224.
Gravert — 222.
Groenberg — 241.
Gulecke, J. H. — 164.
Gustav, Habaja mõisa kangur — 14.
Gustav, Keava mõisa sulane — 181.
Gustav, jooksiktalupoeg — 256.
Gustav, Kose-Uuemõisa teener — 440.

Hanenfeld, R. A. — 141, 311.
Hans, teomees Maardu vallast — 148.
Hans, Koonu mõisa aidamees — 160.
Hans, Oru mõisa tallipoiss — 181.
Hans, Hõbeda mõisa kubjas — 247, 248.
Hans, Aravete kõrtsmik — 420.
Hans, Karinu toapoiss — 430, 435.
Hans, Kose-Uuemõisa valla Otsa talu perepoeg — 440.
Hans, Kose-Uuemõisa Kõlli talu peremees — 443.
Hans, Kose-Uuemõisa Kõlli talu perepoeg — 444.
Hans, Kose-Uuemõisa aidamees — 445, 455.
Hansu Jüri — 154.
Hansu Mats — 384.
Hardenberg — 522.
Harmi Evart — 12, 14, 27, 464, 469, 471, 478, 483, 486, 487, 489, 493, 499, 500.
Hartviss — 366, 367.
Haru Jaak — 285.
Hastfer — 498, 508.
Hau, J. — 102, 259.
Heermeyer — 140.
Heinlaid, H. — 170, 171.
Heitz, G. — 78.
Heitzer, H. — 221, 222.
Helbig, G. A. W. — 225.
Helfreich — 403.
Herder, I. G. — 197, 198.
Hermann, K. T. — 202, 218.
Heydenbluth — 13.
Heyking — 311.
Hindrek, Kose-Uuemõisa Kõlli talu perepoeg — 444, 480.
Hinso Ivan — 380, 568.
Hilli Mardi Hans — 278.
Hippius, T. — 72, 73, 127, 166.
Holm — 154.
Holtz — 11, 13, 463, 470, 472, 502, 528.
Howen — 311.
Huebner — 275.
Hueck, A. — 90, 110, 111.
Huhn, O. — 52, 56, 60, 98, 99, 149.
Hupel, A. W. — 50, 59, 62, 64, 67, 68, 71, 72, 75, 80, 102, 109, 114, 116, 121, 127, 131, 166, 178, 185, 187, 199, 226, 241, 248.

Ibius, O — 36, 50, 52, 58, 171.
Igelstrom — 201, 280.
Ignatovitš, I. — 561.
Ilumäe Jüri — 513, 514.
Ilumäe Jüri Joosep — 519.
Ivan IV — 46.
Ivan — 259.
Iversen, E. — 24—26, 469, 471.

Jaagu Hans — 478, 504.
Jaagu Jüri — 407.
Jaak — 446.
Jaan, Sauste mõisa aednik — 256.
Jaan, jooksiktalupoeg — 259.
Jaan, Seidla mõisa kubjas — 408.
Jaan, Karinu mõisa pruulimeister — 435.
Jaan, Karinu mõisa kangur — 435.
Jaan, Kose-Uuemõisa Matsi-Hansu talu peremees — 442.
Jaan, Kose-Uuemõisa Kärneri talu peremees — 442.
Jaan, Kose-Uuemõisa Kõlli talu perepoeg — 444, 480.
Jaani Hansu Mart — 43, 435.
Jaani Jaan — 426.
Jakob, mõisnik Brinckeni talupoeg — 142.
Jakob, Kolu mõisa kilter — 242.
Jakob, jooksiktalupoeg Suru mõisast — 255.
Jakob, jooksiktalupoeg Rõuge kirikumõisast — 258.
Jakobi Tõnu — 409.
Jakobson, C. R. — 569.
Jannau, H. J. — 56, 226.
Janis — 370, 372.
Janson — 395.
Jellatšitš, J. — 253, 254, 257.
Jensen — 243.
Jera Juhan — 514.
Jermolajev, F. — 411.

Jerni Madis — 489.
Jerome — 222.
Jeršov — 488, 498; 499.
Joa Abram — 160, 163.
Johani Jaan — 259.
Johanson, G. — 219, 368, 369, 372.
Joonase Joosep — 402.
Joosep — 517.
Juhani Ado Jüri — 243.
Juhani Jaan — 159.
Juhani Juhan — 374.
Juhani Juhani Jaak — 518.
Juhani Jüri — 180.
Juhan, teomees Kolu vallast — 242.
Juhan, jooksiktalupoeg — 246, 247.
Juhan, talupoeg Aasperest — 256.
Juhan, Jõepere mõisa kingsepp — 408.
Juhan, Kose-Uuemõisa teenija — 439.
Juhan, Kose-Uuemõisa Kõlli talu perepoeg — 444, 480.
Jurgensohn — 120.
Jõepere Jaan — 28, 408—415, 438, 509, 573.
Jüri, Kodasuu mõisa karjus — 181.
Jüri, Kangruselja mõisa karjus — 241, 242.
Jüri, teomees Kehtna vallast — 276, 293.
Jüri, teomees Rohu vallast — 291.
Jüri, Mujani mõisa kokk — 368.
Jüri, Karinu mõisa valitseja — 419.
Jüri, Kose-Uuemõisa rätsep — 439.
Jüri, Kose-Uuemõisa Kõlli talu perepoeg — 444.
Jüri, Kose-Uuemõisa Karla küla taluperemees — 446.
Jüri, Kose-Uuemõisa vahimees — 446.
Jüri, Palmse mõisa valitseja — 517.
Jüri, Palmse mõisa kubjas — 518.
Jüri Tõnu Jakobi Jüri — 518.

Kaasiku Mardi Jüri — 148.
Kabila Mihkel — 181.
Kable Jaak — 250.
Kadri, Koonu valla popsitüdruk — 160.
Kadri, talunaine Kähri vallast — 258.
Kadri, Haanja mõisast põgenenud talutüdruk — 260.
Kaela Hindrik — 496.
Kaela Madise Hans — 447, 448, 455, 459, 462, 467, 468, 484—486, 488, 504.
Kaela Tooma Hindriku Tõnu — 19, 451, 458—460, 500, 504.
Kaeste Hindrik — 496.
Kai, popsinaine Ereda vallast — 158.
Kai, popsinaine Võivere vallast — 161, 163.
Kai, taluperenaine Seidla vallast — 408.
Kai, Kose-Uuemõisa Kõlli talu peretütar — 444.
Kai, Kose-Uuemõisa Mäe talu peremehe lesk — 446.
Kaissarov, A. 231—233.
Kaltsi Peeter — 141.
Kangeste Hansu Madis — 518.
Kangro Jaani Tõnu — 500, 501.
Kangro Peetri Mikk — 499.
Kangur Toos — 288.
Kannukse Jaani Madis — 499.
Kapustin — 368.
Karito Mihkel — 243.
Karl, pops Kurtna vallast — 148.
Karl, jooksiktalupoeg — 259.
Karl, Kose-Uuemõisa teener — 440.
Karl, Väätsa mõisa aidamees — 511.
Karle Matsi Jaan — 435.
Katariina II — 49, 266, 300.
Katso Jüri — 480.
Kavara Enn — 391, 392, 569.
Keoso Jüri — 279.
Kepsa Karl — 148.
Kera Johan — 391.
Kerneri Jaan — 411.
Kettler — 482.
Kima Toomas (ka Lepiku Toomas ja Aida Toomas) — 373, 374, 376, 379, 569.
Kimmo (või Rimmo) Juhan — 286, 287.
Kitsi Oti Juhan — 288.
Kivi Semjon — 380, 382.
Kivisaar-Feoktistova, L. — 64.
Kivistik, J. — 501.
Klee, C. C. L. — 79, 127, 144, 147, 149, 150, 151, 202.
Klodt — 201.
Klugen — 512.
Knapp, G. — 45.
Knorring — 406.
Kohl, J. G. — 202, 203.
Kohl — 560.
Kohtu Hindrik — 496.
Koka Jüri Gustav — 428, 429.
Kokoškina — 253.
Kolu (või Juhani) Tõnu — 449, 462, 469, 504.

Konks, J. — 36, 37, 51—53, 126, 132, 299, 307, 353, 358, 362, 397, 399, 409, 422, 424, 427, 443, 464, 483, 484, 510, 535.
Koreneva, E. — 267, 269.
Korjukse Jaak — 449, 451, 453.
Korjuse Jakob — 512, 513.
Kościuszko, T. — 217, 222, 305.
Kosküll — 280.
Kotšnov, G. — 253, 254.
Kotšubei — 323, 324, 335, 336, 359, 360, 385, 394, 437, 510, 520.
Kotzebue, A. — 42, 135, 233—236, 239, 399, 536.
Kozodavlev, S. — 324.
Krabbe — 488, 497.
Krause, J. W. — 103, 190, 196, 198, 199, 201, 202, 224, 441.
Kreutzwald, Fr. — 408.
Krimm — 254.
Kristle Hans — 462.
Kristli Hindrik — 450, 451, 504.
Kristov — 142.
Krukoff — 440.
Krusenstern — 233.
Kruus, H. — 35.
Kräfting — 279.
Krüdener — 323, 572.
Kucharski — 440.
Kuhlberg — 148.
Kulišev, J. — 45.
Kullama Jüri — 374.
Kulli Jaan — 374.
Kulli Jüri — 278.
Kurakin — 529, 532, 534, 535.
Kure Jüri Jaan — 431.
Kure Tanel — 380, 381, 382.
Kurkin, I. — 268.
Kurvitsa Henn — 286—288.
Kõlli Toomas — 12—15, 39, 443—447, 450—455, 457, 458, 460, 462—464, 466, 467, 469, 478, 480, 482, 486, 488, 491, 493, 496, 497, 502, 504, 505, 567.
Kõnno Madise Jüri — 519.
Kõrtsi Mardi Joosep — 421, 424, 431, 435.
Kõrtsi Toomas — 256.
Kõrve Jaani Hindrik — 476.
Kärner, J. — 33.
Kärt — 446.
Körber — 152, 171.
Köstner, N. — 33.
Kügelgen — 318.
Kügelgen, Ch. — 456.
Kügelgen, W. — 479.
Külaotsa Tõnu Jakobi Jüri — 519.
Kymmel — 141, 387.

Lamsdorf — 392.
Langell, A. — 54, 168, 235, 298, 299, 402, 408, 436—438, 488, 504, 506—509, 514, 515, 525, 529.
Langelüddecke, E. — 547.
Lanzkow, J. F. — 255.
Lasi Hansu Gustav — 384.
Lassi Ado — 375.
Lauristin, J. — 446.
Laurson, A. — 207, 208.
Leena, talunaine Holstrest — 136.
Leena, popsitüdruk Võiverest — 162.
Leevet, M. — 476.
Lehtme Ado — 250.
Lemet — 113.
Lenin V. I. — 40—43, 110, 115, 137, 187, 214, 293, 301, 302, 360, 484, 500, 554, 566, 567, 574.
Lepa Jaak — 140.
Lepik, M. — 214.
Lepiku Jaan — 384.
Lewis — 463.
Lienig, G. F. — 165.
Lieven — 396.
Ligi, H. — 81.
Liisa — 259.
Liiv, O. — 238.
Lindner — 268.
Linnuse Juhan — 279, 280.
Linnuse Mihkel — 279, 280.
Liphardt — 127, 311, 323, 377.
Lipp, H. — 458.
Lisa Jaan — 519.
Loder, G. — 367.
Loka Tooma Jüri — 375.
Lonquist, M. — 255.
Loone, L. — 36, 90, 353, 534, 535.
Loone, N. — 26, 38, 382.
Loppenowe, J. J. — 213, 214.
Loppuhhin — 240.
Lotman, J. — 225.
Loto Jaan — 14.
Louis XVIII — 216.
Luce, J. W. L. — 100, 110, 113.
Luiga, G. E. — 25, 26.
Luige Mart — 490, 504.
Lutter, G. Fr. — 506.
Löning, Ed. — 31—32.
Löwenstein — 323.

Mack — 507.
Madiberg, A. — 67.
Madis, Sauste mõisa kutsar — 256.
Madis, talupoeg Veltsi vallast — 256.
Madis, Kose-Uuemõisa tallipoiss — 439, 446.
Madis, Kuivajõe kõrtsmik — 465, 494.
Madise Juhan — 446.
Madli, popsinaine Koonu vallast — 160, 163.
Madli, talunaine Pruuna vallast — 256.
Madli, talunaine Iigaste vallast — 259.
Madli, popsitüdruk Loksalt — 515.
Mai, popsitüdruk Purtse vallast — 159.
Mai, popsitüdruk Vinni vallast — 160.
Mai, talunaine Sauste vallast — 257.
Mai — 259.
Mait — 446.
Manteuffel — 112, 181, 462, 467.
Mardi Jaan — 242, 261.
Mardi Joosep — 427.
Mardi Jüri Jaan — 478, 504.
Mardi Maie — 158.
Marguse Jaak — 246.
Mari, teenijatüdruk Tähtvere vallast — 112.
Mari, popsinaine Purtse vallast — 159.
Mari, popsinaine Karitsa vallast — 163.
Mari, Kodasoo mõisa toatüdruk — 243.
Mari, talutüdruk Norra vallast — 244.
Mari, talunaine Pruuna vallast — 256.
Mari, talutüdruk Vana-Piigaste vallast — 257.
Mari, Kose-Uuemõisa kiltri naine — 440.
Maria — 142.
Maria Zinovjevna — 254.
Mark, L. — 29.
Markov, — 412.
Marpurg — 380, 567.
Mart, talusulane Ahja vallast — 112.
Mart, Piirsalu mõisa tallipoiss — 179.
Mart, jooksiktalupoeg Laupa vallast — 246, 247.
Mart, jooksiktalupoeg Simuna kihelkonnast — 256.
Mart, Roosna mõisa kubjas — 403.
Mart, talusulane Kose-Uuemõisa vallast — 442.
Martin — 141.
Martinov, F. — 499.
Martinson — 154, 158.
Marx, K. — 38, 77, 95, 137, 289, 334, 355, 356, 577.
Mats — 250.
Matsi Jaan — 245, 246.
Matsi Jüri Jaan — 435.
Matsi Paavo Jaani Jaan — 435.
Matsi Tõnis — 276.
Matsi Tõnu Jaan — 423.
Matso Jüri — 248.
Mattison, C. — 254.
Maybaum, A. — 14, 16, 478, 482, 486, 488, 494, 504.
Mehring, F. — 218, 547.
Mellin, L. A. — 47, 61, 197, 264, 284, 313, 321.
Mengden — 135, 201, 368.
Merise või Tänava Jaak — 278.
Merkel, G. — 30, 141, 198, 212, 213, 224, 226, 227, 233, 237—239, 295—297, 308, 310, 311, 313, 385, 386, 535, 541, 542, 543.
Metua, J. — 444.
Mickwitz — 164, 245, 433, 434.
Mihkel, talupoeg Aaspere vallast — 256.
Mihkel, talupoeg Räpina vallast — 259.
Mihkel, soldat — 263.
Mihkel, Kose-Uuemõisa teener — 439.
Mihkel, talusulane Kose-Uuemõisa vallast — 442.
Mihkli Hindrik — 476.
Mihkli Jakob — 254.
Mihkli Jüri Ado — 261.
Mihkli Mart — 511.
Mikk — 476.
Miku Hans — 383, 384.
Miku Jaan, pops Raikküla vallast — 180.
Miku Jaan, talupoeg Aruküla vallast — 506.
Miller, V. — 81.
Mohrenschildt — 162, 273, 362, 363, 383, 384, 406.
Muskein — 18, 463, 488, 489, 490, 495, 498, 504.
Mädapea Tõnu — 408.
Mäe Hans — 496.
Mõisamaa Toomas — 496.
Mõla Jaan — 496.
Määrasma Jüri — 180.
Möldri Hansu Hindrek — 446.
Möller (või Müller) — 410.
Mühlen — 479.
Müller — 154.

Nagell, L. — 312—314.
Nahksepa Tiido Mart — 287.
Naela Mart — 424, 435.

Napoleon I — 214, 218, 221—223, 506, 522.
Nappo Hindrik — 447.
Nasacken — 169.
Nasarov, A. — 258.
Naugaste Madis — 514.
Neitsimäe Mart — 480, 489.
Neuendorf — 440.
Neumann — 395.
Neyer, F. 244, 481.
Nichtweiss, J. — 78.
Nieholm, J. — 256.
Nieroth, G. — 422.
Nifontov, A. S. — 20.
Nigula Jaak — 446.
Nirrina Pavel — 278.
Nolcken — 278.
Noore Hindriku Peeter — 476.
Noore Mihkli Tõnu — 403.
Norden — 395.
Norman — 154.
Nottbeck — 255.
Novosiltsev — 318, 359, 360, 362.
Nuga Toomas — 417, 419, 431, 435.
Nuka Nigulas — 154.
Nummers — 323.
Nääri Hans — 15, 463, 464.

Oettingen — 414.
Okun — 270, 562, 563.
Olearius — 202.
Orenius, A. — 140.
Oru Nigulas — 158.
Oruveski Jakob — 518.
Osterhausen — 370.
Oti Kärdi Hans — 478, 504.
Oti Hans — 478.
Oti Hansu Mart — 476.
Otsa Jaan — 453, 504.
Otsa Jaani Tõnu — 253.
Otsa Juhani Jaan — 500.
Otsa Karl — 273.

Pahlen — 512.
Palakese Mihkel — 382.
Pallutaja Jaak — 223.
Parrot, G. Fr. — 66, 113, 198, 211, 221, 228, 230, 231, 296, 318, 544.
Patkul — 139, 201, 289.
Paul I — 265—267, 298—300, 302, 305, 309, 313, 358—360.
Paulucci — 534.
Pauna Madise Joosep — 14, 15, 458, 472, 478, 486, 495, 502, 504—505.
Peebo Jüri Jaan — 462.
Peep — 67.
Peeter I — 46.
Peeter III — 266.
Peetri Tõnu — 487, 488, 504.
Perdi Ado Jüri — 374.
Pertli Ado Tõnu Hindrek — 476, 500.
Pertli Sambla Peeter — 381.
Peter — 372.
Petri, J. Chr. — 30, 56, 132, 134, 164, 198, 200, 202, 209, 210, 227, 228, 238, 239, 265, 291, 295, 296, 386, 535, 542, 543.
Petrov, F. — 499.
Petrov, Rodion — 498.
Petrov, Roman — 499.
Pika Kärdi Tõnis — 140.
Pillar, M. — 405.
Pistohlkors — 57, 139.
Pohl (või Bohl), J. — 409, 410.
Poljanski, F. — 46.
Poluska Ivan — 257.
Porfiljev — 263.
Posnikov — 463.
Prediko Rein (või Sillaotsa Juhan) — 248.
Predtetšenski, A. V. — 301.
Proden, A. — 440.
Proska — 257.
Pugatšov — 225, 266, 572, 573.
Puka Vabo Madis — 421, 426.
Pulli Jaan — 246.
Pundi Hansu Jaan — 454, 504.
Puštšin, S. I. — 329, 330, 388, 395.
Puudi Jaan — 460.
Põua Päärna Mait — 12—15, 446—448, 450, 451, 453—455, 458, 462, 467, 468, 472, 491, 493—495, 502, 504, 505.
Põua Rein — 462.
Pärdi Toomas — 510.
Päts, K. — 33.
Päärn — 446.
Päärna Ado Andres — 273—275.
Päärna Jüri Juhan — 463, 464, 482, 483, 487, 489, 504.
Päärna Peetri Peeter — 519.
Püha Ado Hans — 483.

Radištšev, A. — 225.
Rambach — 232.

Rauch — 206.
Raudsepa Jaak — 14.
Raudsepa (või Rätsepa) Hindriku Jaak — 457, 458, 476, 488, 504.
Raudsepa Juhan — 141.
Ravila Tõnu Hansu Mihkel — 490.
Rebase Madis — 11, 483, 500.
Redik — 139.
Rehbinder — 311, 408, 545.
Reichenbach, G. W. — 442.
Reiman, V. — 33.
Rein, teomees Kolu vallast — 242.
Rein, talupoeg Vihula vallast — 255.
Reino Laas — 139, 140.
Reinu Jaani Hans — 14, 15, 460, 482.
Reinu Villem — 384.
Remsli Jaan — 279.
Rengo Miku Markus — 286.
Rennenkampff, A. — 80.
Reo Jakob — 513, 514.
Repnin — 264, 268.
Rettich — 343, 352.
Reutern — 462.
Richter, Eestimaa kubermangu valitsuse nõunik — 275, 509.
Richter, Liivimaa kuberner — 280, 322, 323, 368, 372, 389, 394, 396, 525.
Reimann — 510.
Riesemann — 14, 502.
Ritter — 438, 508, 516.
Robo Hindrik — 450.
Rochow, F. E. — 210.
Rootsi Jüri Jaan — 375, 378, 379.
Rosen, Eestimaa kubermangu valitsuse nõunik — 11—13, 16, 18, 24, 27, 136, 137, 163, 273—275, 462, 463, 466, 468—472, 476, 487, 488, 494—502, 506—509, 531, 567.
Rosen, E. — 16, 59, 130, 163.
Rosen, B. Fr. — 415.
Rosen, Hulja mõisnik — 412, 414.
Rosen, Palvere mõisa rentnik — 462.
Rosenthal — 235, 239, 362, 364, 403, 423, 435, 437, 509, 515, 520, 521, 533.
Rousseau — 219, 295.
Russov — 202.
Rutkovski, J. — 45.
Ruvapeetri Mihkel — 392.
Rõndzjunski, P. G. — 95, 96, 574.
Rätsepa Hansu Jüri — 462.
Rätsepa Hindriku Jaan — 466, 469.
Rätsepa Jaani Hans — 435.
Rätsepa Joosep — 374.
Rätsepa Mats — 271, 277.

Saalverg, Jaan — 491.
Sabler, G. — 25.
Sacken — 278, 279.
Sado Märt — 140, 290, 294.
Saksi Mart — 125, 292.
Saltõtšihha — 142.
Samarin, J. — 22, 31, 325, 328, 332, 337, 340, 357.
Samson, G. — 31, 239, 272, 521.
Sandri Tõnu — 411.
Sarako, Johan — 257.
Sarja Jüri — 279.
Sassi Jaani Juhan — 417, 419, 424, 428, 429, 435.
Saueaugu Hans — 478, 488, 504.
Saueaugu Jaan — 433, 435.
Saula Robo Jüri — 453.
Schiller — 196.
Schilling — 378, 420.
Schlater, F. — 104, 396.
Schlegel, C. H. J. — 54, 71, 114, 129, 131, 134, 135, 143, 144, 147, 149—151, 153, 179, 181, 198, 199, 219, 242.
Schnur, H. — 441.
Schoenberg, D. — 512, 513, 515, 516.
Schramm, C. H. — 148, 393.
Schroeder, K. W. — 165.
Schulmann — 280.
Schulz — 329.
Schwabe, J. G. — 182.
Schwarz — 275.
Schütz — 498.
Sepa Jüri — 276, 277.
Sepa Peetri Ado — 476.
Sepa Toomas — 273—275.
Sepa Tõnu Jüri — 404.
Sepsi Tõnu — 381.
Serametsa Mihkel — 280, 281, 380.
Seume, J. G. — 134, 135, 218, 219.
Sevski — 389.
Sidorov, S. — 258.
Siimo Jüri — 465.
Siimo Jüri Hans — 14, 458, 465, 504.
Sivers, Fr. — 31, 33, 230, 238, 264, 283, 288, 308, 309, 311, 312, 314, 319—321, 331, 372, 375—379, 524.
Sivers — 286.
Sivers, P. — 114, 115, 320.
Sivers, A. — 285, 288.
Sivkov, K. V. — 297.

Sloka, L. — 165.
Snell, K. P. M. — 138, 166.
Soibilli Hindrik — 500.
Sofronov, K. — 490, 499.
Somov — 463, 488.
Sonntag — 33, 42, 211, 213, 238.
Soom, A. — 62.
Speranski, J. — 537.
Spiridov — 412, 437, 438, 493, 507, 508.
Stackelberg, Abja mõisnik — 68, 74, 201, 311, 312, 316.
Stackelberg, Eestimaa rüütelkonna pealik — 532, 534, 537.
Stackelberg, Põlula mõisnik — 519.
Stael von Holstein — 383.
Stein, Liivamäe mõisnik — 201.
Stein, Preisi minister — 523, 542.
Stenbock — 204, 532, 534.
Steperman, M. — 35, 48, 56, 62, 75, 120, 127, 137, 207, 284, 556.
Stavenhagen, W. S. — 192, 203, 393, 411, 516.
Strandmann — 55.
Striedter — 11, 12, 18, 473, 480, 482, 485, 491.
Strod, H. — 36, 62, 64, 65, 71.
Stroganov — 301, 324, 359, 360, 438.
Struve, P. — 187.
Stuart, J. — 76.
Stulz, P. — 574.
Suga Karli Hans — 404.
Suvorov — 243.
Šišin — 411.
Šiškin — 412.
Solta, J. — 96.
Švabe, A. — 34, 238, 325, 326, 340.
Švarev, V. — 443.

Zabel — 485.
Zabler — 164.
Zahharov — 22, 54, 163, 164, 524—529, 531.
Zahn — 148.
Zaks, A. — 577.
Zehmen — 560.
Zeibig — 12, 13, 445, 450—453.
Zoege — 462.
Zutis — 34, 35, 47, 74, 116, 117, 139, 141, 225, 263, 265, 282, 283, 319, 320, 354, 379.
Žiltsov — 237.
Žukov, J. — 7.

Talchen, H. — 243—245, 290.
Talli Jaagu Jaan — 246.
Tammsaare, A. H. — 446.
Tardel, J. G. — 245—247, 250, 291, 292.
Tassi Peeter — 406.
Taube — 201.
Teil, J. — 237, 240.
Telle (või Pedo) Justel — 278.
Teodori Hansu Jüri — 379.
Teose Hansu Jüri — 374.
Tertsius, H. — 472.
Tiebe, H. F. — 79, 238.
Tiesenhausen — 12, 168, 169, 178, 201; 203—206, 218, 412, 439, 440, 445, 450—453, 461, 467, 506, 530.
Tiido Ado — 407, 408.
Tiitsu Matsi Jüri Hans — 478, 504.
Tilli Hindrik — 14.
Tinnori Mardi Jaan — 248.
Tizian — 573.
Tobien, A. — 32—34, 311, 319, 339, 354, 355, 364.
Togo Mart — 244, 245.
Toho Andrese Karl — 434.
Toho Jüri Mart — 431, 435.
Tola Matsi Jüri — 476, 477, 482, 504.
Toll — 272.
Tomasson, B. — 147.
Tooma Jaagu Hans — 511.
Toomas, Vana-Piigaste mõisa vahimees — 257.
Toomas, Jõgisoo mõisa aidamees — 403.
Toro Peeter — 392.
Toropogritski, N. — 285, 286.
Tšernodõr, J. — 268.
Tšessona Petto — 382.
Tširikov — 253.
Traat, A. — 36, 354, 540.
Treieri Jüri Jaan — 430, 435.
Trifiljev, E. P. — 30, 270.
Triina — 141.
Triinu — 206.
Troberg, G. Fr. — 515, 516.
Tuki Tõnu — 502.
Turdja Tõnu Madis — 12.
Tõnise Ado — 419.
Tõnise Juhan — 253.
Tõnise Jüri — 378.
Tõnise Rein — 511.
Tõnsu Toomas — 489, 504.
Tõnu, Kose-Uuemõisa kubjas — 16, 445, 449, 455.
Tõnu, teomees Kolu vallast — 242.
Tõnu, Kose-Uuemõisa kilter — 440.

Tõnu, Kose-Uuemõisa valla Otsa talu peremees — 440.
Tõnu, Kose-Uuemõisa valla Kristli talu peremees — 442.
Tõnu, Kose-Uuemõisa valla Pauna talu peremees — 442.
Tõnu, Kose-Uuemõisa valla Kõlli talu perepoeg — 444.
Tõnu, Kose-Uuemõisa valla Mäe talu perepoeg — 446.
Tõnu Hansu Mihkel — 495.
Tõnu Jaan — 161, 163.
Tõnu Juhani Madis — 519.
Tõnu Jüri Hans — 12.
Tõnu Mihkel — 479, 488, 504.
Tõnu Tõnu — 415—417, 419, 420, 422, 423, 427, 431, 435.
Tündersepa Jaak — 442.
Türgi Jaan — 375.
Türgi Tõnu — 12—14, 16, 449, 451, 453, 464—467, 476, 504.

Udu Hans — 374.
Uexküll — 519, 527, 529, 531, 544.
Uexküll, Märjamaa kihelkonna kohtunik — 511.
Ungern-Sternberg — 201, 231, 318, 319, 327, 368—370, 382, 515.
Uuetoa Hindrik — 247.
Uuetoa Tõnu — 468, 510.
Uuevalli Andres — 374.
Uustalu Andrese Kaarel — 424, 426, 431, 434.
Uustalu Jaak — 422.

Vabadiku Jüri — 12, 462.
Vabo Jaani Mihkel — 243.
Vade Jaani Perend — 500.
Vainu Madis — 242, 243.
Vainu Peeter — 467, 504.
Vana-Ado Juhan — 249, 250.
Vana-Aruste Andres — 250.
Vana-Hindriku Jaan — 14, 476, 482.
Vana-Kubja Jaan — 496.
Vana-Kubja Mihkli Mart — 277.
Vana-Kõrtsu Madis — 476, 478, 482, 504.
Varba Pertli Ado — 140.
Varen — 255.
Vasa Hans — 250.
Vassar, A. — 354.
Vassiljev, I. — 258.
Vedro Mihkel — 244, 245.
Veikskü la Jaak — 219—221, 224,
Veikskü la Jaagu Juhan — 220, 221.
Veljaštšev — 254.
Veljeka Jaan — 384.
Verigin, M. F. — 328, 389.
Veski Jüri — 504.
Veski Jüri Mihkel — 478.
Vetka Jüri — 13, 15, 455, 458, 462, 504.
Vigrabs, J. — 38.
Vietinghof, Adavere mõisnik — 373, 374.
Vietinghoff, F. — 11, 12, 459, 470, 472, 502.
Vietinghof, R. — 375, 376.
Vilba, A. — 480.
Vilbaste, G. — 468, 490, 501.
Vilde, E. — 27, 33.
Vilmre, L. — 157.
Villandi Jaani Jüri — 488, 490, 495, 504.
Villemi Hansu Tiits — 482.
Villemi Jüri Hans — 511.
Viluallika Hindrik — 12, 13, 16, 39, 455, 456, 485.
Vingivalla Mihkel — 286, 287.
Vissor — 290.
Viteli Janis — 318, 370.
Volberg, J. — 26, 27, 469.
Voltaire — 219, 295.
Vorontsov — 360.
Välja Mihkel — 279.
Väljataguse Mihkel — 496.

Watson — 129.
Weimarn — 206.
Wei'ss, G. — 321.
Wendrich — 545.
Westphalen — 291.
Winkler, S. R. — 175—177.
Wissor, L. — 140, 292.
Witt — 498, 502, 546.
Woydt — 431.
Wrangell — 166, 545.
Wylie — 533.

Õunapuu, J. — 490.

Ülejõe Ants — 250.
Ülesoone Hans — 478, 479, 504.
Ülevainu Mihkli Jüri — 180.
Üprus, H. — 191, 192.

Aavere — 433, 553.
Abja — 68, 74, 117, 119, 130, 132, 140, 147, 290, 292, 294, 311, 342, 343, 350—352.
Abrami — 444.
Adavere — 70, 131, 135, 143, 146, 208, 372—374, 376, 379, 553, 569.
Ahja — 112, 134, 135, 143.
Albu — 546.
Alajõe — 263.
Alamõis — 84, 105.
Alavere — 180, 250, 483, 553.
Allika — 250.
Alliku — 148.
Aluksne — 571.
Alutaguse — 16, 123, 179, 260—262, 525, 545.
Ambla — 124, 147, 256, 402.
Ameerika — 196, 201.
Auerstedt — 45
Anna — 173, 180.
Annasmuiža — 212.
Annikvere — 255, 510, 553.
Anseküla — 99, 278.
Antsla — 280.
Aravete — 250, 407.
Are — 117, 132, 342—344, 352.
Arhangelsk — 412.
Arkma — 105.
Aru — 129, 388, 553.
Aruküla — 433, 506.
Aruvalla — 454, 502, 544.
Assamalla — 410, 413, 520.
Audru — 60, 105, 119, 120, 168, 391.
Audru-Lindi — 105.
Austria — 305, 306, 507, 522, 564.
Auvere — 519, 553.
Avanduse — 134.

Balti kubermangud — 19, 22, 30—33, 42, 45, 49—51, 54, 57, 61, 62, 66, 70—73, 75, 79, 116, 139, 146, 190, 196, 197, 200, 206, 214, 216, 218, 224—226, 230, 234, 237, 239, 240, 260, 268, 270, 283, 284, 291, 296, 297, 301, 302, 304, 306, 308, 328, 332—334, 336, 337, 356, 365, 438, 524, 530, 533, 541—543, 554, 571.
Balti provintsid — 306.
Balti riigid — 9.
Baltikum — 188.
Barssova — 268.
Bastille — 215.
Bauske — 258.
Berliin — 30, 33, 78, 215, 368, 507.
Birinu — 61.
Blohmesmuiža — 165.
Brassovo — 268, 554, 569, 570.
Braunschweig — 65, 229.
Breemen — 196.
Brest-Litovsk — 507.
Brjansk — 268.
Buchenwald — 142.
Burtnieki — 164, 166, 168, 367.

Cempe — 368, 371.
Celi — 369.
Cesis — 108, 167, 168, 367, 369, 370, 397, 400, 523.
Cesvaine — 523.

Daugava — 263.
Daugavpils — 508.
Deideri — 369.
Don — 561.
Dresden — 440.
Dzerbene — 389.

Eesti — 8, 10, 21, 22, 25, 26, 29, 30, 35—37, 41—43, 45, 46, 50, 53, 56—59, 63, 64, 72, 77, 79, 81, 91, 94—96, 134, 153, 172, 183, 186, 188, 196, 223, 225, 227, 249, 252, 256, 258, 259, 265, 295, 307, 325, 341, 353, 547, 553, 557—559, 562, 573, 574, 577.
Eestimaa, Eestimaa kubermang — 18, 21, 22, 28, 29, 38, 49—52, 55, 58, 72, 90—92, 99, 110, 122, 123, 127, 133, 146, 168—170, 184, 185, 192, 200, 224, 234, 252, 255, 258, 260, 270, 271, 273, 275, 280, 298—300, 336, 357, 382, 384, 385, 397—402, 405, 409, 410, 414, 415, 423, 435—439, 467, 470, 502, 504, 506—510, 515, 517, 520—529, 531—540, 542—544, 546—552, 554, 555, 557, 567, 569, 572, 578.
Edela-Saksamaa — 561.
Ees-Pommer — 76.
Eistvere — 105.
Eivere — 405, 406, 553.
Elbe — 42, 45, 46, 559, 560, 562—564.
Ellavere — 426.
Endzelis — 572.
Enge — 106.
Erastvere — 107, 567.
Ereda vald — 154—156, 158.
Erra — 128, 168.
Ervita — 433.
Esko — 464.
Euroopa — 32, 45, 46, 141, 196, 204, 214, 218, 227, 238, 239, 386, 507.

Flandria — 46.

Galgauska — 119—121.
Galiitsia — 200, 304, 305, 564.
Gdansk — 46.
Golun — 112, 113.
Gorodenka — 262.
Göttingen — 231.

Haage — 86, 107.
Haanja — 70, 71, 131, 135, 147, 151, 259, 260.
Haapsalu — 51, 402, 437.
Haaslava — 106, 571.
Habaja — 14, 180, 455, 457, 464, 476—479, 482, 483, 502, 504.
Hageri — 512.
Haimre — 511, 553.
Halingu — 82, 105.
Haljala — 157, 164, 256, 525.
Haljava — 158.
Halliku — 106.
Hallingu — 282.
Halliste — 105, 130, 147.
Hanila — 125, 172, 180.
Hargla — 60, 88, 99, 107, 394.
Harjumaa — 52, 53, 55, 57, 126, 147, 191, 192, 468, 509, 519, 552.
Harju-Jaani — 384.
Harmi — 180, 462, 480, 502, 553.
Heimtali — 84, 105.
Heisri — 88, 107.
Helme — 82, 105, 193.
Hiiepere — 439, 442, 446, 452.
Hiiumaa — 254, 515, 552.
Holdre — 82, 105.
Holm — 269.
Holland — 46.
Holstre — 136.
Holštein — 540.
Hulja — 164, 412, 414.
Hummuli — 82, 105, 118.
Hundiaugu — 470, 495.
Hurmi — 108.
Hõbeda — 247, 248, 292.
Härgla — 275, 276, 289, 496, 553.

Ida-Euroopa — 45, 46, 81, 304, 305, 559, 572.
Ida-Harjumaa — 123, 125.
Ida-Järvamaa — 123, 124, 128.
Ida-Preisimaa — 196.
Ida-Saksamaa — 46, 189.
Idavere — 154, 156.
Iigaste — 88, 108, 259.
Iirimaa — 46.
Iisaku — 174, 180.
Ilmatsalu — 86, 107.
Imastu — 544.
Imavere — 71, 105, 146, 147, 376, 553.
Imukvere — 107.
Inglismaa — 46, 65, 78.
Ingliste — 443, 495—497, 505, 506, 543, 553.
Irkutsk — 275.

Jaama — 86, 107, 262.
Jaani — 99, 149, 212.
Jalametsa — 105.
Jalalõpe — 424.
Jamburg — 262.
Jaroslav — 45.
Jaun-Laizene — 296.
Jelgava — 216.
Jena — 45, 235.
Jeru — 121.

Joala — 519.
Joosu — 108.
Jugoslaavia — 555.
Juuru — 459, 482, 491, 511, 557.
Jõe — 106.
Jõelähtme — 134, 173, 180.
Jõepere — 408, 409, 411, 412, 509.
Jõgeveste — 105.
Jõgisoo — 403.
Jõhvi — 71, 158, 164, 261, 409, 413, 533.
Jõksi — 88, 107.
Jämaja — 280.
Jänesselja (Rääma) — 250.
Järtu — 409.
Järva — 125, 163.
Järva-Jaani — 134, 145, 146, 425—428, 430.
Järvakandi — 250.
Järva-Peetri — 70.
Järve — 271, 273, 329, 399, 405, 565.
Jäärja — 82, 105.
Jüri — 134.

Kaagjärve — 88, 106.
Kaagvere — 106.
Kaalepi — 431.
Kaarli — 156.
Kaave — 106.
Kabala — 71, 84, 105, 146, 147, 376—379, 553.
Kadrina — 64, 84, 106, 146, 208, 411, 412, 415, 518, 545.
Kaelase — 82, 105.
Kagavere — 427.
Kahkva — 88, 108.
Kaiu — 13, 17, 476—478, 480, 482, 483, 486—488, 494, 495, 500, 502, 504, 553.
Kalevi-Liiva — 142.
Kalliküla — 106.
Kalnik — 572.
Kalsnava — 109.
Kaluuga — 574.
Kambja — 60, 84, 106, 567.
Kanavere — 439, 446.
Kanepi — 88, 107, 108, 149.
Kangermaa — 546.
Kangruselja — 241.
Kapu — 433, 553.
Karinu — 18, 28, 29, 405, 412, 416, 417, 419, 420—431, 433—436, 438, 447, 448, 459, 462, 466, 468, 451, 452, 485, 509, 553, 576.
Karitsa — 160, 163.
Karja — 60, 99, 149.
Karjala — 577.
Karksi — 60, 82, 105, 130, 145, 147.
Karla küla — 153, 252, 439, 440, 442, 443, 446, 450, 462.
Karlova — 86, 107, 263.
Karste — 107.
Karula — 88, 108, 109, 132, 176, 180, 259, 342—344, 352, 394, 395.
Karuse — 125.
Kasari — 128.
Karstna — 82.
Kastna — 82, 105.
Kasvandu — 13, 478.
Kata — 263.
Katku — 250.
Katzenhäusern — 250.
Kandijevka — 443.
Kauguri — 42, 116, 139, 212, 219, 230, 231, 284, 306, 314, 316, 318, 319, 360, 363, 365—369, 371, 375, 379, 384, 552, 567, 572.
Kaunissaare — 250.
Kautjala — 483, 553.
Kavastu — 253.
Keava — 181, 250.
Keblaste — 128.
Keeni — 86, 107.
Keerimõis — 86, 106.
Kehtna — 271, 276, 293, 553, 565.
Keika — 424.
Keila — 134, 143, 145, 147, 151, 152, 208, 533.
Kelba — 252.
Kersalu — 128.
Kesk-Euroopa — 45.
Kesk-Saksamaa — 196.
Keskküla — 128.
Keskvere — 242, 292.
Kihelkonna — 167, 174, 180.
Kiiev — 81, 562.
Kiikla — 156, 157.
Kilingi — 219, 250, 543.
Kirimäe — 439, 442, 450, 452—455, 457, 460, 464.
Kivijärve — 57, 84, 106, 139, 553.
Kiviloo — 274.
Kodasoo — 243, 553.
Kodasuu — 180, 181, 271, 276, 277, 565.
Kodavere — 60, 84, 99, 106.
Kodijärve — 84, 106.
Koeru — 245.
Kohila — 59.
Koiva — 80.
Kokmuiža — 366—369, 371, 568.
Koknes — 165, 212, 263, 414.

Kolga — 200.
Kolga-Jaani — 134, 175, 180.
Kolmar — 216.
Koloduski — 563.
Koltse — 279.
Kolu — 242, 439.
Koluvere — 467.
Konna — 250.
Konuvere — 402.
Koonu — 159.
Kooraste — 88, 107.
Kose — 11, 12, 18, 147, 275, 447, 462, 466, 472, 473, 476, 480, 482, 485, 491, 499, 501, 509, 511, 557.
Kose-Uuemõisa — 11—19, 23—29, 108, 153, 180, 236, 436, 438—440, 442, 443, 446—448, 450, 451, 453—456, 458—464, 466—469, 471, 472, 476—480, 482—485, 488, 489—502, 504—509, 511, 512, 521, 536, 543, 553, 554, 557, 558, 567—573, 575—578.
Kosejõe — 458, 493.
Kozelniki — 268.
Krabi — 70, 71, 131, 135, 147, 151.
Krassi — 156.
Kree — 250.
Krimm — 297.
Krimulda — 389.
Kristli — 442.
Krivuši — 261.
Kroaatia — 555, 573.
Kudina — 106, 343.
Kuie — 439, 449, 453.
Kuimetsa — 14, 250, 273, 476—478, 482, 483, 485, 487, 488, 494, 495, 502, 504, 553.
Kuivajõe — 11, 13, 17, 18, 275, 439, 443, 460, 463—467, 469, 470, 472, 476, 478, 480, 482—487, 490, 494—496.
Kukevere — 28, 29, 404, 405, 407, 408, 553.
Kukulinna — 107.
Kulina — 155, 162, 204.
Kullamaa — 131, 179.
Kunda — 179, 199, 357.
Kuramaa — 47, 48, 51, 97, 129, 141, 216—218, 222, 254, 255, 263, 264, 386, 395.
Kuremaa — 117, 342, 343, 348, 352.
Kurena — 439, 442, 447, 460, 462, 499, 500.
Kuressaare — 51, 99, 120, 139, 206, 278, 508.
Kurisoo — 423, 431.
Kurista — 70, 86, 107, 131, 135, 143, 146, 259.
Kursi — 60.
Kursk — 45.
Kurtna — 148.
Kuusalu — 130, 134.
Kuusiku — 134.
Kõljala — 278, 279, 292, 553, 565, 575.
Kõlleste — 107.
Kõlli — 153, 443—445.
Kõnnu — 82, 86, 105, 107.
Kõpu — 106.
Kõrgepalu — 88, 108.
Kõrkküla — 159.
Kõrve — 250.
Käesla — 206.
Kähri — 109.
Kärevere — 117, 132, 342—344, 352.
Kärevete — 256.
Kärgu — 82, 105.
Kärgula — 90, 108, 272, 280, 281.
Kärla — 60, 62, 99, 151.
Kärneri — 442.
Kärstna — 105.
Käru — 251, 472.
Käsmu — 255.

Laatre — 86, 107.
Lagedi — 243.
Lahmuse — 84, 106.
Laimetsa — 105.
Laiuse — 60, 84, 106.
Lannametsa — 88, 107.
Lasbergi — 571.
Lasila — 409.
Laupa — 246.
Ledurgas-Turaida — 213.
Ledurga — 389.
Leebiku — 84, 105.
Leedi — 86, 106.
Leedu — 47, 48, 51, 264, 265, 386.
Lehmja — 544.
Leipzig — 238.
Lelle — 117, 132, 342, 343, 346, 352.
Lemmatsi — 86, 107.
Leningrad — 20, 22, 27, 55, 80, 142, 214.
Liepaja — 99, 217.
Lihoveski — 250.
Lihula — 64, 128, 533.
Liigvalla — 408, 553.
Liiva — 517.

Liivimaa — 19—22, 30—35, 38, 47—58, 62—67, 70, 71, 74, 75, 80, 81, 90, 97, 100, 103, 104, 109, 111, 114—118, 122, 125, 127, 132—140, 144, 145, 149, 152, 164—168, 174, 175, 186, 189, 190, 194, 196, 197—202, 207, 210—213, 216, 218, 219, 221, 224, 225, 227, 229—232, 234—241, 251—254, 258, 260, 263—265, 269, 271, 272, 280, 283—286, 288, 289, 293, 295, 297, 298, 304—312, 314—328, 330—332, 335—342, 352—360, 362, 363, 365, 372, 375, 379, 384—386, 388, 394—396, 398—401, 405, 409, 414, 416, 418, 423, 434, 437, 438, 470, 472, 507—509, 513—516, 521, 523—525, 532—534, 536, 537, 539—542, 552, 554, 555, 566, 567, 569, 571, 572, 575, 578.
Limbaži — 119.
Linnamägi — 259, 260, 272, 273, 553, 575.
Loksa — 515.
Loodi — 136.
Loopre — 119.
Luiga — 442.
Luke — 106, 388.
Lustivere — 67, 145, 151, 152, 377, 379, 393, 553.
Lutsu — 250.
Lõuna-Eesti — 19, 35, 37, 38, 60, 67, 81, 94, 98, 100, 112, 132, 149, 165, 167, 171, 180, 220, 223, 224, 257, 258, 260, 396, 552, 555, 572, 573.
Lõuna-Harju — 11, 12, 123, 180, 447, 502, 578.
Lõuna-Järvamaa — 123, 128, 406.
Lõuna-Saksamaa — 561.
Lõve — 82, 105.
Läti — 34, 35, 75, 108, 116, 230, 341.
Lääne-Eesti — 81.
Lääne-Euroopa — 33, 45, 46, 71.
Lääne-Galiitsia — 437.
Lääne-Harjumaa — 123—125.
Lääne-Nigula — 126, 172, 180.
Lääne-Preisimaa — 196.
Lääne-Saksamaa — 9, 46, 28, 222, 563.
Läänemaa — 52, 53, 55, 57, 124, 126, 131, 135, 146, 191, 192, 242, 402, 478, 506, 508, 509, 510, 523.
Läänemeri — 46, 189, 196, 214, 301, 225, 562.
Lüganuse — 134, 147, 163, 399, 405.
Maardu — 148.
Maarja-Magdaleena — 60, 67, 106, 133, 149.
Mahtra — 14, 23—25, 72, 275, 448, 472, 484, 485. 490, 491, 557, 569—572, 577, 578.
Maidla — 519, 553.
Mardi — 158.
Martna — 131, 135, 146.
Matsalu — 200.
Meeri — 106.
Meklenburg — 76, 78, 441.
Metsataguse — 430.
Metsla — 426.
Mihkli — 60, 99, 130, 414, 415.
Miila — 519.
Miitavi — 198, 216, 258, 508.
Misso — 131, 147.
Moora — 243.
Mooste — 88, 257.
Morava — 563.
Moskva — 21, 27, 72, 214, 577.
Muhu — 99, 134, 149, 316.
Muike — 518.
Mujanu — 219, 367, 368, 371.
Muraste — 64, 291.
Murikatsi — 105.
Must meri — 562.
Mustivere — 478.
Mustjala — 167.
Mõniste — 280.
Mõntu — 279.
Mõnuste — 139.
Mädapea — 409, 411, 545.
Mäe — 439, 446, 448—450, 453, 469, 471, 499.
Mäetaguse — 59, 130.
Mäksa 107, 571.
Märjamaa — 208, 511.

Nabala — 148.
Narva — 46, 80, 154, 243, 253, 524, 525, 551.
Narva jõgi — 260—262.
Navesti — 84, 106.
Neeruti — 86, 107, 141, 387, 409.
Neeva — 47.
Nertšinsk — 372.
Nieder-Lausitz — 563.
Nissi — 72, 127, 165, 545, 546.
Norra — 242, 290.
Novgorod — 45, 97.
Novorossiisk — 268.
Nõo — 86, 106, 112, 171, 185.

Nõukogude Eesti — 8, 34.
Nõukogude Liit — 34.
Nõva — 512, 553.

Ober-Lausitz — 563.
Ogre — 141.
Ohekatku — 103, 180.
Ohukotsu — 135.
Oiderma — 128.
Ojasoo — 455, 458, 462, 464, 471, 476, 478—480, 483, 486, 487, 489, 495, 499, 500, 502, 504, 553.
Ojaveski — 248.
Olleva — 84, 105.
Olonets — 267.
Omoti — 261.
Oola — 464.
Orava — 380.
Orgita — 28, 29, 468, 508, 510, 553.
Orgmetsa — 406, 407, 420, 553.
Orina — 28, 29, 420, 421—427, 431, 433—435, 438, 447, 448, 459, 553, 576.
Orjol — 268.
Oru — 181, 274, 459.
Oswiecim — 142.
Otepää — 86, 106, 107, 177, 382, 387, 392, 393, 553.
Oudova — 254, 257, 261, 262, 563.

Pahuvere — 105.
Paide — 427, 437.
Paistu — 70, 84, 105, 131, 165.
Paju — 29, 428, 429.
Pajusi — 208, 379.
Pajusi vald 70, 84, 106, 131, 135, 143, 146, 250, 377, 379, 553.
Pala — 84, 106.
Palamuse — 60, 86, 107, 131, 145, 146, 151, 152.
Palavere — 462.
Palastvere — 107.
Paldiski — 49, 175, 298.
Palgineeme — 255.
Palmse — 19, 157, 192, 406, 496, 512—518, 553, 576.
Palupera — 117, 343, 348, 352.
Pangodi — 388, 553.
Pauna — 442.
Paunküla — 448, 495, 546.
Parasmaa — 328.
Parastvere — 86.
Pariis — 201, 214, 219.
Partsimõis — 88, 108.
Patküla — 105.
Pavašu — 388.
Pavulini — 368.
Peipsi — 253, 261, 262, 257, 545.
Penijõe — 64, 128.
Penuja — 130, 147.
Peri — 108.
Perila — 26, 29, 162, 362, 383, 552, 553.
Peterburi — 19, 50, 58, 80, 128, 146, 165, 168, 200, 201, 211, 214, 225, 229—231, 240, 253, 261, 275, 281, 285, 309, 311, 312, 317—319, 322, 323, 325—327, 329—331, 335, 337—339, 352, 362, 363, 369, 380, 382, 400, 409, 410, 413, 414, 423, 439, 443, 472, 496, 497, 505, 506, 508, 523, 534, 535, 538, 541, 542, 544, 548, 567.
Peterhof — 312.
Petseri — 281.
Pihkva — 45, 258—260, 269, 270, 281, 392, 524.
Piirsalu — 179.
Pilistvere — 71, 84, 105, 146, 147, 375.
Pilka — 86, 107.
Pilkuse — 106.
Pikajärve — 88, 108.
Pindi — 88, 108.
Pinnewitz — 560.
Piometsa — 125, 292.
Pirita — 439, 470, 501.
Poka — 107.
Polli — 545.
Pompeii — 194.
Poola — 46, 217, 222, 264, 305, 542, 563.
Porhov — 258.
Pootsi — 389, 391, 569, 553.
Porkuni — 162, 169, 178, 203, 218, 410, 530.
Porvoo — 255.
Praha — 573.
Prantsusmaa — 46, 190, 214, 215, 218, 221, 222, 226, 227, 295, 368, 395, 507, 522, 561, 562.
Preisi — 45, 46, 165, 219, 222, 306, 507, 522, 540, 542, 547.
Pringi — 254.
Pruuna — 256, 446.
Puhja — 64, 104, 131, 145, 151, 171, 185.
Puka — 254.
Pulava — 437, 507.
Purdi — 448.
Purtse — 55, 154, 156, 158, 163.
Putkaste — 382, 515.
Põdrangu — 162.
Põhja-Ameerika — 46.

Põhja-Eesti — 19, 24, 36—38, 53, 62, 81, 91, 94, 111, 113, 127, 129, 130, 132, 149, 171, 180, 255, 273, 353, 397, 547, 554, 557, 567, 573, 576.
Põhja-Liivimaa — 385.
Põhja-Läti — 35.
Pöide — 134.
Põllula — 28, 29, 109.
Põlula — 519, 553.
Põltsamaa — 60, 67, 70, 84, 104, 106, 131, 135, 143, 145, 146, 151, 152, 189, 200, 208, 375.
Põlva — 67, 88, 108, 131, 134, 146, 151, 394.
Põua — 446.
Pädaste — 316.
Päidla — 86, 106.
Päinurme — 193.
Päite — 519, 553.
Päri — 106.
Pärnumaa — 53, 57, 60, 74, 82, 98, 105, 149, 165, 179, 219, 250, 312, 338, 340, 353, 379, 389, 520, 533, 543.
Pärnu — 82, 105.
Pärnu-Jaagupi — 82, 99, 105, 149.
Päärna — 153.
Pöide — 316.
Pööravere — 74, 281, 312, 553.
Pühajõgi — 154.
Pühajõe — 154, 155.
Pühajärve — 392, 448, 553.
Püssi — 154.

Raadi — 86, 107.
Raanitsa — 84, 106.
Radogoštši — 268.
Radoveli — 156.
Raikküla — 147, 180.
Raka — 250.
Rakvere — 160, 164, 262, 411, 412, 437, 438, 496, 506, 509, 519.
Ranna — 106.
Rannapungerja — 243, 263.
Remniku — 263.
Rannu — 86, 107, 135, 148, 171, 185, 207, 208.
Rannu — 75, 271, 272, 280, 553, 565.
Rapla — 14, 124, 134, 135, 148, 208, 277, 545, 546, 557.
Rasina — 134, 135, 143.
Rauna — 367, 369, 370, 389.
Ravila — 11—13, 15, 442, 446, 447, 455—464, 467, 471, 479, 480, 482, 483, 487, 488, 490, 495, 499, 500, 502, 504, 509, 553.
Reastvere — 106.
Rupsi — 86, 107.
Rein — 216.
Reiu — 105, 220, 221.
Renceni — 372, 375, 376, 378, 379.
Reussendorf — 222.
Riia — 19—21, 27, 34, 47—49, 51, 52, 54, 66, 75, 81, 99, 100, 119, 137, 166, 197, 198, 200, 201, 212, 221, 223, 224, 233, 251, 264, 265, 275, 280, 282, 286—288, 313, 314, 323, 328, 330, 331, 362, 367—369, 372—379, 386, 388, 389, 392, 394—397, 516, 518, 522, 524, 533, 545.
Riia (maakond) — 75, 108, 338, 387, 388.
Riidaja — 82, 105.
Ripuka — 86, 106.
Risti — 146, 173, 180, 512.
Rohu — 248, 290.
Roela — 107.
Rogosi — 70, 71, 131, 135, 147, 151.
Ropašu — 109.
Roperbeki — 119, 121.
Roobe — 105.
Roodi — 82, 105.
Rooma — 218.
Roopa — 84.
Roosna — 28, 29, 280, 402—405, 407, 408, 419, 435, 436, 553.
Roosna-Alliku — 193.
Rootsi — 46, 49, 51, 65, 136, 255—257, 289, 297, 306, 310, 319, 325, 375, 391, 397, 542.
Ruila — 181.
Rujena — 111.
Rutikvere — 84, 106, 208, 250, 254, 374, 375, 377, 379, 553.
Rutikvere — 70, 131, 135, 143, 146.
Rõngu — 86, 107, 165, 171, 185, 392, 553.
Rõuge — 70, 71, 88, 108, 131, 135, 147, 151, 258, 280, 394.
Rägavere-Aru — 160.
Räpina — 88, 108, 149, 180, 259, 394.
Räpina-Mehikoorma — 178.
Räägu — 125, 126, 128.

Saale — 46.
Saaluse — 108.
Saarde — 82, 99, 105.

Saaremaa — 19, 60, 81, 98, 99, 100, 134, 149, 167, 179, 206, 223, 241, 254, 271, 277—279, 281, 292, 314—317, 533, 565.
Saaremõisa — 74, 275, 276, 553.
Saarjärve — 108.
Saberna — 88, 107.
Sagadi — 518.
Sagali — 195.
Saksa Demokraatlik Vabariik — 221, 547.
Saksamaa — 32, 41, 42, 46, 196, 197, 202, 206, 218, 221, 224, 225, 233, 238, 447, 542, 560, 562.
Saksimaa — 559, 563, 574.
Saksi — 402, 406.
Saku — 517, 518.
Salalepa — 434.
Salla — 134.
Salutaguse — 13.
Sangaste — 86, 107, 394, 395, 552.
Sarakuse — 86, 107.
Saru — 88, 107.
Sauga — 82, 105, 250.
Saula — 439, 441, 444, 453, 454, 462, 464.
Saunaküla — 546.
Sauste — 256.
Seidla — 28, 29, 399, 406, 407, 416, 417, 419, 553.
Seli — 180, 392, 553.
Seliküla — 417, 426.
Selli — 512, 553.
Siber — 15, 221, 243, 245, 254, 372, 408, 410, 413, 435, 504.
Sigulda — 389.
Silmsi — 26, 270, 362, 383, 384.
Simuna — 134, 256.
Sindi — 219, 220, 245—247, 250, 271, 291, 292, 472, 520.
Sipa — 64.
Skulte — 120, 121.
Slovakkia — 563.
Smilten — 369, 370.
Smolnitsa — 263.
Sompa — 155.
Soodla — 108.
Soome — 207, 255, 436, 515.
Soontaga — 392, 553.
Soootsa — 250.
Strassburg — 32.
Suigu — 140.
Suru — 255.
Suure-Jaani — 60, 70, 84, 106, 147—148, 208.
Suure-Kõpu — 106.
Suure-Ulila — 243.
Suuremõisa — 382, 552, 553.
Sõmeru — 154.
Sõtke — 154.
Sääre — 279.
Šveits — 218.
Šlesvig — 540.

Zagreb — 555, 573.
Zaozerje — 563.
Zavustje — 563.
Zetinhof — 272.

Taagepera — 82, 105.
Taali — 220.
Taanimaa — 320.
Tahkuranna — 221.
Tallinn — 11—14, 17, 19, 21, 24, 49, 51, 55, 56, 99, 100, 102, 103, 150, 166, 198, 200, 202, 204, 205, 215, 218, 219, 233, 237, 253, 255, 256, 272, 274—277, 296, 298, 362, 378, 382, 383, 388, 389, 392, 401, 402, 404, 410, 412—415, 426, 427, 435, 437—439, 447, 452, 454, 463, 465, 468, 469, 471, 472, 488, 493, 494, 496, 499, 503—510, 514—516, 518—520, 525, 527, 533, 542, 544—546, 548, 567, 573.
Tamme — 107.
Tammiku — 154, 155, 271, 273—276, 291, 415, 553, 565.
Tammiste — 105, 220.
Tammistu — 86, 107.
Tartu — 10, 19—21, 32, 74, 99, 141, 165, 185, 211, 214, 215, 223, 228, 232, 235—237, 252, 254, 262, 281, 285, 286, 318, 329—331, 339, 382, 394, 396, 397, 437, 572.
Tartu-Maarja — 86, 107.
Tartumaa — 53, 57, 60, 84, 98, 106, 107, 112, 139, 141, 149, 165, 168, 171, 223, 338, 339, 340, 353, 388, 392, 571.
Tarvastu — 131, 149, 165.
Tarvastu — 70, 74, 84, 106, 120, 121, 131, 165.
Tauria — 436.
Tedvakõnnu — 518.
Tiinuse — 271, 277, 553, 565.
Tilsi — 88, 108.
Toolse — 456.
Toomkirik — 529.
Toompea — 259, 276.
Tori — 67, 143, 146—149.
Torma — 86, 107, 149.

Torma-Lohusuu — 60.
Toropets — 270.
Transilvaania — 573.
Triigi (Harjumaal) — 124, 476, 482, 500, 502, 553.
Triigi (Virumaal) — 128.
Troppau — 507.
Truuta — 90, 108.
Tšehhoslovakkia — 305, 563.
Tšornaja — 262.
Tuhala — 180, 274.
Turbaneeme — 515.
Turu — 436.
Tuudi — 124, 128, 164.
Tuula — 253.
Tver — 542.
Tõstamaa — 82, 99, 105, 149, 340, 389, 392.
Tõstamaa — 105.
Tähtvere — 112, 388, 553.
Tänavaotsa — 256.
Türi — 124.
Türgi — 297.

Uderna — 86, 107.
Udeva — 245.
Udriku — 545.
Uibujärve — 108.
Ukraina — 46, 268.
Ungari — 304, 305.
Ungru — 75.
Urvaste — 90, 108, 131, 143, 145, 207, 208.
Uue-Kambja — 84, 106.
Uue-Kariste — 105.
Uue-Lõve — 140.
Uue-Põltsamaa — 67, 145, 151, 152.
Uue-Pärsti — 106.
Uue-Suislepa — 84, 106.
Uuemõisa — 471, 472, 480, 487.
Uusikaupunki — 46.
Uusna — 84, 106.

Vaabina — 272, 280, 281, 380, 553.
Vahanurme — 82.
Vahenurme — 105.
Vastse-Kuuste — 107.
Vaivara — 134, 208.
Valga — 103, 201, 343, 336—338, 572.
Valgamaa — 108.
Valgejõe — 516.
Valgevene — 47, 48, 268, 562.
Valguta — 75, 86, 107, 243.
Valkla — 199.
Valmiera — 108, 367, 368, 370, 371, 395, 572.
Vana-Kariste — 74.
Vana-Kuuste — 84, 106.
Vana-Laitsna — 135.
Vana-Piigaste — 223, 252, 257.
Vana-Põltsamaa — 67, 145, 151, 152.
Vana-Pärsti — 106.
Vana-Suislepa — 84, 106.
Vana-Võidu — 140.
Vaopere — 476, 478.
Vara — 106.
Varbla — 125.
Vardi — 545.
Varnja — 253.
Vasknarva — 262, 263.
Vasta — 154, 156.
Vastse-Kuuste — 88, 134, 135, 143.
Vastse-Koiola — 259.
Vastseliina — 18, 90, 108, 131, 134, 147, 152, 379, 380, 382, 394, 553, 567, 568.
Vastsemõisa — 252.
Vastse-Nursi — 108.
Vastse Nõo — 86, 106.
Vastse Prangli — 84, 106.
Vastse-Piigandi — 88, 107.
Vasula — 86, 107.
Vatku — 154, 155, 158.
Vedu — 107.
Vecgulbene — 523.
Veikküla — 250.
Voka — 155.
Veltsi — 256.
Venemaa — 40—42, 45—51, 68, 76, 77, 81, 96, 115, 187, 214, 215, 218, 219, 221, 225, 234, 238, 252—254, 257—259, 261, 264, 267, 269, 271, 297, 301, 305, 307, 308, 311, 323, 332, 373, 380, 386, 401, 471, 484, 507, 522, 541—543, 554, 555, 561—563, 566, 574, 576.
Venevere — 161.
Ventspils — 99.
Verenes — 141, 311.
Veski — 106.
Vesneri — 86, 107.
Vetka — 444.
Vidriku — 86, 106, 392, 553.
Vidzeme — 214, 229, 284, 298, 308, 365, 366.
Vigala — 145, 151, 208.
Vihterpalu — 512, 553.
Vihula — 156, 255.
Viimsi — 148.

Viin — 214.
Viinistu — 515.
Viira — 108.
Viiratsi — 84, 106.
Viitna — 208.
Viljandi — 60, 74, 84, 99, 104, 106, 120, 250, 286, 376.
Viljandimaa — 53, 57, 60, 82, 105, 106, 120, 149, 252, 339, 393.
Vinni — 160, 163, 194.
Viru — 125, 163.
Viru-Jaagupi — 164.
Viru-Järva — 16, 19, 245, 413, 435, 516—518.
Viru-Nigula — 71, 101.
Virumaa — 16, 28, 52, 53, 55, 57, 59, 101, 114, 123, 125, 126, 128, 130, 154, 155, 157, 163, 164, 167, 170, 171, 192, 242, 243, 247, 248, 260—262, 273, 405, 409, 414, 438, 509, 510, 512, 519, 520, 523—525, 528, 542.
Visla — 46.
Vitebsk — 506.
Vologda — 219.
Voltveti — 119.
Volõõnia — 395.
Voogna — 263.
Voore — 204.
Vooru — 120, 139.
Voose — 250.
Vorbuse — 107.
Võhmuta — 415, 431, 432, 435, 439, 450, 514.
Võidivere — 86, 107.
Võivere — 161, 163.
Võnnu — 86, 88, 107, 134, 135, 143, 394, 478.
Võrevere — 105, 375, 376, 378, 553.
Võru sillakohus — 257—260.
Võrumaa — 53, 57, 60, 88, 99, 107—109, 149, 223, 273, 339.
Väeska — 262.
Väike-Kambja — 118.
Väike-Konguta — 329.
Vana-Laitsna — 131.
Väike-Lähtru — 506.
Väike-Maarja — 124, 164.
Väike-Pungerja — 243.
Väike-Ulila — 243.
Väimela — 88, 108, 223, 235.
Väimjärve — 553.
Väinjärve — 433.
Väina — 49.
Vändra — 60, 82, 105, 127, 131, 143, 257.
Väätsa — 510, 511, 553.

Õisu — 108, 285—288, 291.

Äksi — 60, 107.
Änge — 84.
Äntu — 128.

Ülem-Lausitz — 96.

ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

1. *Detail L. A. Mellini kaardist.* Atlas von Liefland . . . , Riga 1798.
2. *Harjumaa mõisad XVIII—XIX sajandi vahetusel.* Eestimaa kubermanguvalitsuse selleaegse maamõõtja S. Dobermani poolt kogutud andmete põhjal koostatud kaart.
3. *Vannasader ehk seanina. Liivimaa harkader. XIX sajandi keskpaiku Liivimaal tarvituselevõetud välismaised sahad.* Illustratsioonid raamatutest. История Латвийской ССР, I, Рига 1952, lk. 379; Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1956, lk. 246; H. Strods, Zemkopības sistemu attīstība Latvijā, Rīgā 1957, lk. 69.
4. *Kuuselatv-äke.* Etnograafia muuseumi aastaraamat XVI, Tallinn 1959, lk. 13.
5. *Äestamine karuäkkega.* Sealsamas, lk. 17.
6. *Liivimaa talupojad vilja koristamas.* J. Chr. Brotze joonistus 1792. aastast. История Латвийской ССР, I, lk. 381.
7. *Linnade kaubanduslikud tagamaad Lõuna-Eestis aastal 1798 ja aastail 1820—1823.* Kaart.
8. *Talupojad sõidavad Tallinnasse Tartu maanteed mööda.* J. Hau — T. Gehlhaari gravüür «Vaade Tallinnale Tartu maanteelt.» Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi kogudest.
9. *Eesti talupojad Viljandi ja Põltsamaa ümbrusest.* F. Schlateri — T. Gehlhaari litograafia XIX sajandi keskpaigast. Riikliku Vene Kunsti Muuseumi kogudest Leningradis.
10. *Talgud Liivi- ja Eestimaal.* J. Chr. Brotze joonistus 1794. aastast. Brotze kogust Läti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.
11. *Liivimaa talupojad põllul söömas.* Nurgajoonistus J. Chr. Brotze kogus leiduvalt Eesti- ja Liivimaa kaardilt. Brotze kogust Läti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.
12. *Aganaleib.* Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafiamuuseumi kogudest.
13. *Teomehe pere lõunalauas.* E. Allsalu maal 1958. a. «Kunst». Kujutava ja tarbekunsti almanahh, 1959, nr. 2.
14. *Suitsutare leelõugas.* M. Aitsam, Eestimaa kuningas (Sõda Kose-Uuemõisas). Ajalooline jutustus, Tallinn 1938, lk. 133.
15. *Palmse «näljakivid».* Foto.
16. *Suitsutare.* Tundmatu kunstniku joonistus 1813. aastast. История Латвийской ССР, I, lk. 572.
17. *Teraviljasaak Eestimaa kubermangus kuberneride aruannete andmeil aastail 1771—1820.* Graafik.
18. *Ülevaade kihelkondadest, kust pärinevad graafikutes esinevad andmed.* Kaart.
19. *Abiellumus, sündimus ja suremus üheteistkümnes eesti kihelkonnas aastail 1755—1850.* Graafikud. 1. Hanila, 2. Lääne-Nigula, 3. Risti, 4. Jõelähtme, 5. Anna, 6. Iisaku, 7. Kihelkonna, 8. Kolga-Jaani, 9. Karula, 10. Otepää, 11. Räpina-Mehikoorma.
20. *Elanikkonna loomulik juurdekasv üheteistkümnes Eesti kihelkonnas 1755—1849. a.* Diagramm.

21. *XVIII sajandi keskpaiku ehitatud mõisahoone.* H. Pirang, Das baltische Herrenhaus, I, Riga 1926, illustr. nr. 76.
22. *Palmse mõisa park.* W. S. Stavenhagen, Album Ehstländischer Ansichten, Mitau 1867.
23. *Päinurme mõisa tantsusaal.* Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafiamuuseumi fotokogust.
24. *Vinni mõisa saalid.* Sealsamas.
25. *Sagadi mõisa põhiplaan.* H. Pirang, Das baltische Herrenhaus, I, Riga 1926, illustr. nr. 132.
26. *XVIII—XIX sajandi vahetusel ehitatud mõisaloss Kohilas.* Sealsamas, II, illustr. nr. 74.
27. *J. W. Krause.* D. Schaberti litograafia. 1833. a. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi kogudest.
28. *Porkuni mõis.* W. S. Stavenhagen, Album Ehstländischer Ansichten, Mitau 1867.
29. *G. Merkel.* Kaasaegne gravüür. Eesti NSV ajalugu, I kd., Tallinn 1955, lk. 549.
30. *J. Chr. Petri raamatu «Eestimaa ja eestlased» tiitelleht.*
31. *G. F. Parrot.* Kügelgen-Smirnoffi litograafia. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi kogudest.
32. *A. Kaissarovi autograaf.* Sealsamas.
33. *A. Kotzebue.* Fr. Tischbein — J. P. Bittheuseri gravüür 1809. a. Sealsamas.
34. *J. Ph. G. Ewers.* J. Klünderi litograafia. Sealsamas.
35. *Eesti pärisorine mõisa köögitüdruk,* F. Neyeri vaselõige 1805. aastast. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale I, Tallinn 1958, lk. 47.
36. *Vene puusepad tööl Toompea läheduses.* J. Hau — T. Gehlhaari gravüürilt. XIX saj. esimene veerand. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi kogudest.
37. *Skeem talurahvareformide põhjuste selgitamiseks.*
38. *«Iggaüks» (esimene ja viimane lehekülg).* Faksiimile.
39. *Kauguri ülestõus 1802. aastal.* Tundmatu kunstniku akvarell. «Latvijas vēstures institūta žurnāls», 1937. a. nr. 4.
40. *Eesti talupojad Pärnu ümbrusest.* J. Chr. Brotze joonistus. Brotze kogust Läti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus.
41. *Otepää.* W. S. Stavenhagen, Album Liefländischer Ansichten, Mitau 1866.
42. *Soldatid Tartu lähedal maanteel.* Fr. Schlateri joonistuselt XIX sajandi keskpaigast. Riikliku Vene Kunsti Muuseumi kogudest Leningradis.
43. *Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse tiitelleht.*
44. *Seidla mõis.* H. Pirang, Das baltische Herrenhaus, II, illustr. nr. 43.
45. *Rakvere.* W. S. Stavenhagen, Album Ehstländischer Ansichten, Mitau 1867.
46. *Rosenite perekonna embleem Karinu mõisahoone rõdul.* Foto.
47. *Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse lõpp.* Faksiimile.
48. *Karinu mõis.* Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafiamuuseumi fotokogust.
49. *Orina mõis.* Foto.
50. *Järva-Jaani ümbrus.* Kaart.
51. *Orina kirikukõrtsi kivipõranda jäänused Järva-Jaanis.* Foto.
52. *Maantee Järva-Jaanist Karinusse.* Foto.
53. *Paju kõrtsi hoone.* Foto.
54. *Vaade Võhmuta mõisa peahoonele läbi mõisa väravate.* Foto.
55. *Kose-Uuemõisa.* Foto.
56. *Laemaalid mõisaproua magamistoas.* M. Aitsam, Eestimaa kuningas (Sõda Kose-Uuemõisas). Ajalooline jutustus, Tallinn 1938, lk. 117.
57. *Kõlli talu praegusel kujul.* Foto.
58. *Kõlli talu kõrval asunud Päärna-Antsu talu suitsutare.* M. Aitsam, Eestimaa kuningas (Sõda Kose-Uuemõisas). Ajalooline jutustus, Tallinn 1938, lk. 141.
59. *Kuie rehi.* Foto.
60. *Saula metsavahe.* Foto.

61. *Puu all istuvad talupojad.* Detail Ch. Kügelgeni — Th. Gehlhaari gravüürist «Toolse varemed». XIX saj. esimene veerand. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseumi kogudest.
62. *Kõlli Tooma tamm.* Foto.
63. *Ravila mõis.* M. Aitsam. Eestimaa kuningas (Sõda Kose-Uuemõisas). Ajalooline jutustus, Tallinn 1938, lk. 254.
64. *Kose-Uuemõisa talliõu.* Sealsamas, lk. 234.
65. *Kuivajõe kõrts praegusel kujul.* Foto.
66. *Kose kirik.* Foto.
67. *Kubermanguvalitsuse teadaanne 28. septembrist 1805.* Faksiimile.
68. *Kose-Uuemõisa ümbrus.* Kaart.
69. *Eesti teomees.* F. Neyeri vaselõige 1805. aastast. Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed — Uurimusi ja materjale I, Tallinn 1958, lk. 47.
70. *Kose-Uuemõisa sõda 2. oktoobril 1805. a.* Skeemid.
71. *Koht, kus tõenäoliselt leidis aset kokkupõrge ülestõusnute ja sõjaväe vahel.* Foto.
72. *Vanglahoone Tallinnas, kus peeti kinni teomehi.* M. Aitsam, Eestimaa kuningas (Sõda Kose-Uuemõisas). Ajalooline jutustus, Tallinn 1938, lk. 553.
73. *Peksurauad raekoja seinal.* Sealsamas, lk. 563.
74. *Eesti põhjarannik.* W. S. Stavenhagen, Album Ehstländischer Ansichten, Mitau 1867.
75. *Aastail 1797—1807 Eestis rahutustest ja vastuhakkudest haaratud mõisad.* Kaart.
76. *M. Stepermani poolt koostatud kaart 1784. aasta rahutuste kohta.* M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784, Rīgā 1956.
77. *Talurahva rahutused Eestis aastail 1816—1823.* Kaart.
78. *1858. aasta talurahvarahutuste kaart.* J. Kahk, 1858. aasta talurahvarahutused Eestis — Mahtra sõda, Tallinn 1958.
79. *Kose-Uuemõisa ja Mahtra ülestõusude piirkonnad.* Kaart.

SISUKORD

Lugejale 7
Sissejuhatus 11
1. Allikad 11
2. Kirjandus 24
3. Meetodist. 38

I. Jooni põllumajanduse arengust Eestis XVIII saj. teisel poolel ja XIX saj. algul 45

II. Talurahva olukord XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimesel veerandil 97
1. Eesti talurahva sotsiaalsest struktuurist 97
2. Kuidas talupoegi majanduslikult rõhuti 115
3. Kuidas talupoegi mõisas koheldi 133
4. Kuidas talupojad mõisas tööd tegid 143
5. Kuidas talurahvas nälja ja haiguste all kannatas 149

III. Valitsevad klassid ja revolutsioon 189
1. Balti parun 189
2. Balti evangeeliumi-luteriusu pastor 206
3. Prantsuse revolutsioon 214
4. Publitsistid 224

IV. Eesti talurahva võitlus mõisnike vastu. Rahutused XVIII saj. lõpul 241
1. Vastuhakud 241
2. Põgenemine 249
3. 1796.—1797. aasta ülevenemaaliste rahutuste kajastumine Eestis 265

V. Balti mõisnike ja tsaarivalitsuse agraarpoliitika XVIII ja XIX sajandi vahetusel 283
1. Talurahvareformide otsesed põhjused 283
2. Talurahvareformi küsimus Liivimaal enne Kauguri ülestõusu 1802. aastal 306
3. 1804. aasta Liivimaa talurahvaseaduse sünd 318
4. 1804. aasta talurahvaseaduse elluviimine Liivimaal 327
5. Talurahvaküsimus Eestimaa kubermangus 357

VI. Talurahvarahutused aastail 1802—1807. 365
1. Kauguri ülestõus 1802. aastal 365
2. Rahutused 1802.—1803. aastal 372
3. 1804. ja 1805. aasta rahutused Põhja-Liivimaal 384
4. Rahutuste algus Eestimaa kubermangus 1805. aasta suvel 397
5. Karinu ülestõus 415
6. Valitsus võtab abinõud tarvitusele 435
7. Kose-Uuemõisa sõda 439
8. Rahutuste lõpp 506

VII. Talurahvarahutuste ajaloolistest tagajärgedest ja iseloomust 521
1. Talupoegadele lubatakse vabadus 521
2. Talurahva klassivõitluse iseloomust ja traditsioonidest 552
Kasutatud kirjandus 580
Kasutatud arhiivifondid 594
Isikunimede register 596
Kohanimede register 606
Illustratsioonide nimekiri 616

Кахк Юхан Юханович

ВОЛНЕНИЯ и РЕФОРМЫ

Крестьянское движение и аграрная политика помещиков и царского правительства в Эстонии в конце XVIII и в начале XIX века (1790—1810 гг.)

На эстонском языке

Оформление В. Варе

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja H. Kukk
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja E. Lumet
Korrektorid V. Põlde ja V. Tui

Ladumisele antud 13. VII 1961. Trükkimisele antud 13. X 1961. Paber 70 × 90, 1/16. Trükipoognaid 38,75. Formaadile 60 × 92 kohaldatud trükipoognaid 45,56. Arvutuspoognaid 49,81. Trükiarv 2000. MB-02820. Tellimise nr. 6491. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II

Hind rbl. 3.—

1—9

Hind kop.

-90

24229
140356
90
kop
TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00367517 2